వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవత్పూజ్యపాదవిరచితమ్ బ్రహ్మసూత్రభాష్యమ్

శ్రీవాచస్పతిమిశ్రప్రణీతా భామతీవ్యాఖ్యా

ప్రథమోఽధ్యాయః

ప్రథమః పాదః

యుష్మదస్మత్ప్రత్యయగోచరయోర్విషయవిషయిణోస్తమఃప్రకాశవద్విరుద్ధస్వభావయోరితరేతరభావానుపపత్తౌ సిద్ధాయామ్ , తద్ధర్మాణామపి సుతరామితరేతరభావానుపపత్తిః — ఇత్యతః అస్మత్ప్రత్యయగోచరే విషయిణి చిదాత్మకే యుష్మత్ప్రత్యయగోచరస్య విషయస్య తద్ధర్మాణాం చాధ్యాసః తద్విపర్యయేణ విషయిణస్తద్ధర్మాణాం చ విషయేఽధ్యాసో మిథ్యేతి భవితుం యుక్తమ్ ।
తథాప్యన్యోన్యస్మిన్నన్యోన్యాత్మకతామన్యోన్యధర్మాంశ్చాధ్యస్యేతరేతరావివేకేన అత్యన్తవివిక్తయోర్ధర్మధర్మిణోః మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః సత్యానృతే మిథునీకృత్య ‘అహమిదమ్’ ‘మమేదమ్’ ఇతి నైసర్గికోఽయం లోకవ్యవహారః ॥

వ్యాఖ్యా

ఆహ — కోఽయమధ్యాసో నామేతి । ఉచ్యతే — స్మృతిరూపః పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసః । తం కేచిత్ అన్యత్రాన్యధర్మాధ్యాస ఇతి వదన్తి । కేచిత్తు యత్ర యదధ్యాసః తద్వివేకాగ్రహనిబన్ధనో భ్రమ ఇతి । అన్యే తు యత్ర యదధ్యాసః తస్యైవ విపరీతధర్మత్వకల్పనామాచక్షతే । సర్వథాపి తు అన్యస్యాన్యధర్మావభాసతాం న వ్యభిచరతి । తథా చ లోకేఽనుభవః — శుక్తికా హి రజతవదవభాసతే, ఏకశ్చన్ద్రః సద్వితీయవదితి ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునః ప్రత్యగాత్మన్యవిషయే అధ్యాసో విషయతద్ధర్మాణామ్ ? సర్వో హి పురోఽవస్థిత ఏవ విషయే విషయాన్తరమధ్యస్యతి ; యుష్మత్ప్రత్యయాపేతస్య చ ప్రత్యగాత్మనః అవిషయత్వం బ్రవీషి । ఉచ్యతే — న తావదయమేకాన్తేనావిషయః, అస్మత్ప్రత్యయవిషయత్వాత్

అపరోక్షత్వాచ్చ ప్రత్యగాత్మప్రసిద్ధేః ; న చాయమస్తి నియమః — పురోఽవస్థిత ఏవ విషయే విషయాన్తరమధ్యసితవ్యమితి ; అప్రత్యక్షేఽపి హ్యాకాశే బాలాః తలమలినతాది అధ్యస్యన్తి ; ఏవమవిరుద్ధః ప్రత్యగాత్మన్యపి అనాత్మాధ్యాసః ॥

వ్యాఖ్యా

తమేతమేవంలక్షణమధ్యాసం పణ్డితా అవిద్యేతి మన్యన్తే । తద్వివేకేన చ వస్తుస్వరూపావధారణం విద్యామాహుః । తత్రైవం సతి, యత్ర యదధ్యాసః, తత్కృతేన దోషేణ గుణేన వా అణుమాత్రేణాపి స న సమ్బధ్యతే । తమేతమవిద్యాఖ్యమాత్మానాత్మనోరితరేతరాధ్యాసం పురస్కృత్య సర్వే ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారా లౌకికా వైదికాశ్చ ప్రవృత్తాః, సర్వాణి చ శాస్త్రాణి విధిప్రతిషేధమోక్షపరాణి । కథం పునరవిద్యావద్విషయాణి ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాని శాస్త్రాణి చేతి, ఉచ్యతే — దేహేన్ద్రియాదిషు అహంమమాభిమానరహితస్య ప్రమాతృత్వానుపపత్తౌ ప్రమాణప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । న హీన్ద్రియాణ్యనుపాదాయ ప్రత్యక్షాదివ్యవహారః సమ్భవతి । న చాధిష్ఠానమన్తరేణ ఇన్ద్రియాణాం వ్యాపారః సమ్భవతి । న చానధ్యస్తాత్మభావేన దేహేన కశ్చిద్వ్యాప్రియతే । న చైతస్మిన్ సర్వస్మిన్నసతి అసఙ్గస్యాత్మనః ప్రమాతృత్వముపపద్యతే । న చ ప్రమాతృత్వమన్తరేణ ప్రమాణప్రవృత్తిరస్తి । తస్మాదవిద్యావద్విషయాణ్యేవ ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాని శాస్త్రాణి చేతి । పశ్వాదిభిశ్చావిశేషాత్ । యథా హి పశ్వాదయః శబ్దాదిభిః శ్రోత్రాదీనాం సమ్బన్ధే సతి శబ్దాదివిజ్ఞానే ప్రతికూలే జాతే తతో నివర్తన్తే, అనుకూలే చ ప్రవర్తన్తే ; యథా దణ్డోద్యతకరం పురుషమభిముఖముపలభ్య 'మాం హన్తుమయమిచ్ఛతి' ఇతి పలాయితుమారభన్తే, హరితతృణపూర్ణపాణిముపలభ్య తం ప్రతి అభిముఖీభవన్తి ; ఏవం పురుషా అపి వ్యుత్పన్నచిత్తాః క్రూరదృష్టీనాక్రోశతః ఖడ్గోద్యతకరాన్బలవత ఉపలభ్య తతో నివర్తన్తే, తద్విపరీతాన్ప్రతి ప్రవర్తన్తే । అతః సమానః పశ్వాదిభిః పురుషాణాం ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారః । పశ్వాదీనాం చ ప్రసిద్ధః అవివేకపూర్వకః ప్రత్యక్షాదివ్యవహారః । తత్సామాన్యదర్శనాద్వ్యుత్పత్తిమతామపి పురుషాణాం ప్రత్యక్షాదివ్యవహారస్తత్కాలః సమాన ఇతి నిశ్చీయతే । శాస్త్రీయే తు వ్యవహారే యద్యపి బుద్ధిపూర్వకారీ నావిదిత్వా ఆత్మనః పరలోకసమ్బన్ధమధిక్రియతే, తథాపి న వేదాన్తవేద్యమశనాయాద్యతీతమపేతబ్రహ్మక్షత్రాదిభేదమసంసార్యాత్మతత్త్వమధికారేఽపేక్ష్యతే, అనుపయోగాత్ అధికారవిరోధాచ్చ । ప్రాక్ చ తథాభూతాత్మవిజ్ఞానాత్ ప్రవర్తమానం శాస్త్రమవిద్యావద్విషయత్వం నాతివర్తతే । తథా హి — 'బ్రాహ్మణో యజేత' ఇత్యాదీని శాస్త్రాణ్యాత్మని వర్ణాశ్రమవయోఽవస్థాదివిశేషాధ్యాసమాశ్రిత్య ప్రవర్తన్తే । అధ్యాసో నామ

అతస్మింస్తద్బుద్ధిరిత్యవోచామ । తద్యథా — పుత్రభార్యాదిషు వికలేషు సకలేషు వా అహమేవ వికలః సకలో వేతి బాహ్యధర్మానాత్మన్యధ్యస్యతి ; తథా దేహధర్మాన్ ‘స్థూలోఽహం కృశోఽహం గౌరోఽహం తిష్ఠామి గచ్ఛామి లఙ్ఘయామి చ’ ఇతి ; తథేన్ద్రియధర్మాన్ — ‘మూకః కాణః క్లీబో బధిరోఽన్ధోఽహమ్’ ఇతి ; తథాన్తఃకరణధర్మాన్ కామసఙ్కల్పవిచికిత్సాధ్యవసాయాదీన్ । ఏవమహంప్రత్యయినమశేషస్వప్రచారసాక్షిణి ప్రత్యగాత్మన్యధ్యస్య తం చ ప్రత్యగాత్మానం సర్వసాక్షిణం తద్విపర్యయేణాన్తఃకరణాదిష్వధ్యస్యతి । ఏవమయమనాదిరనన్తో నైసర్గికోఽధ్యాసో మిథ్యాప్రత్యయరూపః కర్తృత్వభోక్తృత్వప్రవర్తకః సర్వలోకప్రత్యక్షః । అస్యానర్థహేతోః ప్రహాణాయ ఆత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్తే । యథా చాయమర్థః సర్వేషాం వేదాన్తానామ్ , తథా వయమస్యాం శారీరకమీమాంసాయాం ప్రదర్శయిష్యామః । వేదాన్తమీమాంసాశాస్త్రస్య వ్యాచిఖ్యాసితస్యేదమాదిమం సూత్రమ్ —

వ్యాఖ్యా

జిజ్ఞాసాధికరణమ్

అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ॥ ౧ ॥

తత్ర అథశబ్దః ఆనన్తర్యార్థః పరిగృహ్యతే ; నాధికారార్థః, బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా అనధికార్యత్వాత్ ; మఙ్గలస్య చ వాక్యార్థే సమన్వయాభావాత్ ; అర్థాన్తరప్రయుక్త ఏవ హ్యథశబ్దః శ్రుత్యా మఙ్గలప్రయోజనో భవతి ; పూర్వప్రకృతాపేక్షాయాశ్చ ఫలత ఆనన్తర్యావ్యతిరేకాత్ । సతి చ ఆనన్తర్యార్థత్వే, యథా ధర్మజిజ్ఞాసా పూర్వవృత్తం వేదాధ్యయనం నియమేనాపేక్షతే, ఏవం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాపి యత్పూర్వవృత్తం నియమేనాపేక్షతే తద్వక్తవ్యమ్ । స్వాధ్యాయానన్తర్యం తు సమానమ్ । నన్విహ కర్మావబోధానన్తర్యం విశేషః ; న ; ధర్మజిజ్ఞాసాయాః ప్రాగపి అధీతవేదాన్తస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపపత్తేః । యథా చ హృదయాద్యవదానానామానన్తర్యనియమః, క్రమస్య వివక్షితత్వాత్ , న తథేహ క్రమో వివక్షితః ; శేషశేషిత్వే అధికృతాధికారే వా ప్రమాణాభావాత్ । ధర్మబ్రహ్మజిజ్ఞాసయోః ఫలజిజ్ఞాస్యభేదాచ్చ । అభ్యుదయఫలం ధర్మజ్ఞానమ్ , తచ్చానుష్ఠానాపేక్షమ్ ; నిఃశ్రేయసఫలం తు బ్రహ్మజ్ఞానమ్ , న చానుష్ఠానాన్తరాపేక్షమ్ ; భవ్యశ్చ ధర్మో జిజ్ఞాస్యో న జ్ఞానకాలేఽస్తి, పురుషవ్యాపారతన్త్రత్వాత్ ; ఇహ తు భూతం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యం నిత్యత్వాన్న పురుషవ్యాపారతన్త్రమ్ । చోదనాప్రవృత్తిభేదాచ్చ । యా హి చోదనా ధర్మస్య లక్షణమ్ , సా స్వవిషయే నియుఞ్జానైవ పురుషమవబోధయతి । బ్రహ్మచోదనా తు పురుషమవబోధయత్యేవ కేవలమ్ , అవబోధస్య చోదనాజన్యత్వాత్ , న పురుషోఽవబోధే నియుజ్యతే — యథా అక్షార్థసన్నికర్షేణార్థావబోధే, తద్వత్ । తస్మాత్కిమపి వక్తవ్యమ్ , యదనన్తరం బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపదిశ్యత ఇతి । ఉచ్యతే —

నిత్యానిత్యవస్తువివేకః, ఇహాముత్రార్థభోగవిరాగః, శమదమాదిసాధనసమ్పత్ , ముముక్షుత్వం చ । తేషు హి సత్సు , ప్రాగపి ధర్మజిజ్ఞాసాయా ఊర్ధ్వం చ, శక్యతే బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితుం జ్ఞాతుం చ ; న విపర్యయే । తస్మాత్ అథశబ్దేన యథోక్తసాధనసమ్పత్త్యానన్తర్యముపదిశ్యతే ॥

వ్యాఖ్యా

అతఃశబ్దః హేత్వర్థః । యస్మాద్వేద ఏవ అగ్నిహోత్రాదీనాం శ్రేయఃసాధనానామనిత్యఫలతాం దర్శయతి — 'తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౬) ఇత్యాదిః ; తథా బ్రహ్మజ్ఞానాదపి పరం పురుషార్థం దర్శయతి — 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిః ; తస్మాత్ యథోక్తసాధనసమ్పత్త్యనన్తరం బ్రహ్మజిజ్ఞాసా కర్తవ్యా ॥

వ్యాఖ్యా

బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా బ్రహ్మజిజ్ఞాసా । బ్రహ్మ చ వక్ష్యమాణలక్షణమ్ 'జన్మాద్యస్య యతః' ఇతి । అత ఏవ న బ్రహ్మశబ్దస్య జాత్యాద్యర్థాన్తరమాశఙ్కితవ్యమ్ । బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ, న శేషే ; జిజ్ఞాస్యాపేక్షత్వాజ్జిజ్ఞాసాయాః, జిజ్ఞాస్యాన్తరానిర్దేశాచ్చ । నను శేషషష్ఠీపరిగ్రహేఽపి బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసాకర్మత్వం న విరుధ్యతే, సమ్బన్ధసామాన్యస్య విశేషనిష్ఠత్వాత్ ; ఏవమపి ప్రత్యక్షం బ్రహ్మణః కర్మత్వముత్సృజ్య సామాన్యద్వారేణ పరోక్షం కర్మత్వం కల్పయతో వ్యర్థః ప్రయాసః స్యాత్ । న వ్యర్థః, బ్రహ్మాశ్రితాశేషవిచారప్రతిజ్ఞానార్థత్వాదితి చేత్ , న ; ప్రధానపరిగ్రహే తదపేక్షితానామర్థాక్షిప్తత్వాత్ । బ్రహ్మ హి జ్ఞానేనాప్తుమిష్టతమత్వాత్ప్రధానమ్ । తస్మిన్ప్రధానే జిజ్ఞాసాకర్మణి పరిగృహీతే, యైర్జిజ్ఞాసితైర్వినా బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితం న భవతి, తాన్యర్థాక్షిప్తాన్యేవేతి న పృథక్సూత్రయితవ్యాని । యథా 'రాజాసౌ గచ్ఛతి' ఇత్యుక్తే సపరివారస్య రాజ్ఞో గమనముక్తం భవతి, తద్వత్ । శ్రుత్యనుగమాచ్చ । 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧)ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః 'తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మ' (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇతి ప్రత్యక్షమేవ బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసాకర్మత్వం దర్శయన్తి । తచ్చ కర్మణిషష్ఠీపరిగ్రహే సూత్రేణానుగతం భవతి । తస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ ॥

వ్యాఖ్యా

జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా । అవగతిపర్యన్తం జ్ఞానం సన్వాచ్యాయా ఇచ్ఛాయాః కర్మ, ఫలవిషయత్వాదిచ్ఛాయాః । జ్ఞానేన హి ప్రమాణేనావగన్తుమిష్టం బ్రహ్మ । బ్రహ్మావగతిర్హి పురుషార్థః, నిఃశేషసంసారబీజావిద్యాద్యనర్థనిబర్హణాత్ । తస్మాద్బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తత్పునర్బ్రహ్మ ప్రసిద్ధమప్రసిద్ధం వా స్యాత్ ; యది ప్రసిద్ధం న జిజ్ఞాసితవ్యమ్ । అథాప్రసిద్ధం నైవ శక్యం జిజ్ఞాసితుమితి । ఉచ్యతే — అస్తి తావద్బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిసమన్వితమ్ । బ్రహ్మశబ్దస్య హి వ్యుత్పాద్యమానస్య నిత్యశుద్ధత్వాదయోఽర్థాః ప్రతీయన్తే, బృంహతేర్ధాతోరర్థానుగమాత్ । సర్వస్యాత్మత్వాచ్చ బ్రహ్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిః । సర్వో హ్యాత్మాస్తిత్వం ప్రత్యేతి, న ‘నాహమస్మి’ ఇతి । యది హి నాత్మాస్తిత్వప్రసిద్ధిః స్యాత్ , సర్వో లోకః ‘నాహమస్మి’ ఇతి ప్రతీయాత్ । ఆత్మా చ బ్రహ్మ । యది తర్హి లోకే బ్రహ్మ ఆత్మత్వేన ప్రసిద్ధమస్తి, తతో జ్ఞాతమేవేత్యజిజ్ఞాస్యత్వం పునరాపన్నమ్ ; న ; తద్విశేషం ప్రతి విప్రతిపత్తేః । దేహమాత్రం చైతన్యవిశిష్టమాత్మేతి ప్రాకృతా జనా లోకాయతికాశ్చ ప్రతిపన్నాః । ఇన్ద్రియాణ్యేవ చేతనాన్యాత్మేత్యపరే । మన ఇత్యన్యే । విజ్ఞానమాత్రం క్షణికమిత్యేకే । శూన్యమిత్యపరే । అస్తి దేహాదివ్యతిరిక్తః సంసారీ కర్తా భోక్తేత్యపరే । భోక్తైవ కేవలం న కర్తేత్యేకే । అస్తి తద్వ్యతిరిక్త ఈశ్వరః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరితి కేచిత్ । ఆత్మా స భోక్తురిత్యపరే । ఏవం బహవో విప్రతిపన్నా యుక్తివాక్యతదాభాససమాశ్రయాః సన్తః । తత్రావిచార్య యత్కిఞ్చిత్ప్రతిపద్యమానో నిఃశ్రేయసాత్ప్రతిహన్యేత, అనర్థం చేయాత్ । తస్మాద్బ్రహ్మజిజ్ఞాసోపన్యాసముఖేన వేదాన్తవాక్యమీమాంసా తదవిరోధితర్కోపకరణా నిఃశ్రేయసప్రయోజనా ప్రస్తూయతే ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

జన్మాద్యధికరణమ్

బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుక్తమ్ । కింలక్షణం పునస్తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ భగవాన్సూత్రకారః —

వ్యాఖ్యా

జన్మాద్యస్య యతః ॥ ౨ ॥

జన్మ ఉత్పత్తిః ఆదిః అస్య — ఇతి తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః । జన్మస్థితిభఙ్గం సమాసార్థః । జన్మనశ్చాదిత్వం శ్రుతినిర్దేశాపేక్షం వస్తువృత్తాపేక్షం చ । శ్రుతినిర్దేశస్తావత్ — ‘యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే’ (తై. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) ఇతి, అస్మిన్వాక్యే జన్మస్థితిప్రలయానాం క్రమదర్శనాత్ । వస్తువృత్తమపి — జన్మనా లబ్ధసత్తాకస్య ధర్మిణః స్థితిప్రలయసమ్భవాత్ । అస్యేతి ప్రత్యక్షాదిసన్నిధాపితస్య ధర్మిణ ఇదమా నిర్దేశః । షష్ఠీ జన్మాదిధర్మసమ్బన్ధార్థా ।

యత ఇతి కారణనిర్దేశః । అస్య జగతో నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతస్య అనేకకర్తృభోక్తృసంయుక్తస్య ప్రతినియతదేశకాలనిమిత్తక్రియాఫలాశ్రయస్య మనసాప్యచిన్త్యరచనారూపస్య జన్మస్థితిభఙ్గం యతః సర్వజ్ఞాత్సర్వశక్తేః కారణాద్భవతి, తద్బ్రహ్మేతి వాక్యశేషః । అన్యేషామపి భావవికారాణాం త్రిష్వేవాన్తర్భావ ఇతి జన్మస్థితినాశానామిహ గ్రహణమ్ । యాస్కపరిపఠితానాం తు 'జాయతేఽస్తి' ఇత్యాదీనాం గ్రహణే తేషాం జగతః స్థితికాలే సమ్భావ్యమానత్వాన్మూలకారణాదుత్పత్తిస్థితినాశా జగతో న గృహీతాః స్యురిత్యాశఙ్క్యేత ; తన్మా శఙ్కి ; ఇతి యా ఉత్పత్తిర్బ్రహ్మణః , తత్రైవ స్థితిః ప్రలయశ్చ, త ఏవ గృహ్యన్తే । న చ యథోక్తవిశేషణస్య జగతో యథోక్తవిశేషణమీశ్వరం ముక్త్వా, అన్యతః ప్రధానాదచేతనాత్ అణుభ్యః అభావాత్ సంసారిణో వా ఉత్పత్త్యాది సమ్భావయితుం శక్యమ్ । న చ స్వభావతః, విశిష్టదేశకాలనిమిత్తానామిహోపాదానాత్ । ఏతదేవానుమానం సంసారివ్యతిరిక్తేశ్వరాస్తిత్వాదిసాధనం మన్యన్తే ఈశ్వరకారణవాదినః ॥

వ్యాఖ్యా

నన్విహాపి తదేవోపన్యస్తం జన్మాదిసూత్రే ; న ; వేదాన్తవాక్యకుసుమగ్రథనార్థత్వాత్సూత్రాణామ్ । వేదాన్తవాక్యాని హి సూత్రైరుదాహృత్య విచార్యన్తే । వాక్యార్థవిచారణాధ్యవసాననిర్వృత్తా హి బ్రహ్మావగతిః, నానుమానాదిప్రమాణాన్తరనిర్వృత్తా । సత్సు తు వేదాన్తవాక్యేషు జగతో జన్మాదికారణవాదిషు , తదర్థగ్రహణదార్ఢ్యాయ అనుమానమపి వేదాన్తవాక్యావిరోధి ప్రమాణం భవత్ , న నివార్యతే, శ్రుత్యైవ చ సహాయత్వేన తర్కస్యాభ్యుపేతత్వాత్ । తథా హి — 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇతి శ్రుతిః 'పణ్డితో మేధావీ గన్ధారానేవోపసమ్పద్యేతైవమేవేహాచార్యవాన్పురుషో వేద' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి చ పురుషబుద్ధిసాహాయ్యమాత్మనో దర్శయతి । న ధర్మజిజ్ఞాసాయామివ శ్రుత్యాదయ ఏవ ప్రమాణం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయామ్ । కిన్తు శ్రుత్యాదయోఽనుభవాదయశ్చ యథాసమ్భవమిహ ప్రమాణమ్ , అనుభవావసానత్వాద్భూతవస్తువిషయత్వాచ్చ బ్రహ్మజ్ఞానస్య । కర్తవ్యే హి విషయే నానుభవాపేక్షాస్తీతి శ్రుత్యాదీనామేవ ప్రామాణ్యం స్యాత్ , పురుషాధీనాత్మలాభత్వాచ్చ కర్తవ్యస్య । కర్తుమకర్తుమన్యథా వా కర్తుం శక్యం లౌకికం వైదికం చ కర్మ ; యథా అశ్వేన గచ్ఛతి, పద్భ్యామ్ , అన్యథా వా, న వా గచ్ఛతీతి । తథా 'అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి, నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి' 'ఉదితే జుహోతి, అనుదితే జుహోతి' ఇతి । విధిప్రతిషేధాశ్చ అత్ర అర్థవన్తః స్యుః, వికల్పోత్సర్గాపవాదాశ్చ । న తు వస్తు 'ఏవమ్ , నైవమ్' 'అస్తి, నాస్తి' ఇతి వా వికల్ప్యతే । వికల్పనాస్తు పురుషబుద్ధ్యపేక్షాః । న వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానం

పురుషబుద్ధ్యపేక్షమ్ । కిం తర్హి ? వస్తుతన్త్రమేవ తత్ । న హి స్థాణావేకస్మిన్ ‘స్థాణుర్వా, పురుషోఽన్యో వా’ ఇతి తత్త్వజ్ఞానం భవతి । తత్ర ‘పురుషోఽన్యో వా’ ఇతి మిథ్యాజ్ఞానమ్ । ‘స్థాణురేవ’ ఇతి తత్త్వజ్ఞానమ్ , వస్తుతన్త్రత్వాత్ । ఏవం భూతవస్తువిషయాణాం ప్రామాణ్యం వస్తుతన్త్రమ్ । తత్రైవం సతి బ్రహ్మజ్ఞానమపి వస్తుతన్త్రమేవ, భూతవస్తువిషయత్వాత్ । నను భూతవస్తువిషయత్వే బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరవిషయత్వమేవేతి వేదాన్తవాక్యవిచారణా అనర్థికైవ ప్రాప్తా ; న ; ఇన్ద్రియావిషయత్వేన సమ్బన్ధాగ్రహణాత్ । స్వభావతో విషయవిషయాణీన్ద్రియాణి, న బ్రహ్మవిషయాణి । సతి హీన్ద్రియవిషయత్వే బ్రహ్మణః, ఇదం బ్రహ్మణా సమ్బద్ధం కార్యమితి గృహ్యేత । కార్యమాత్రమేవ తు గృహ్యమాణమ్ — కిం బ్రహ్మణా సమ్బద్ధమ్ ? కిమన్యేన కేనచిద్వా సమ్బద్ధమ్ ? — ఇతి న శక్యం నిశ్చేతుమ్ । తస్మాజ్జన్మాదిసూత్రం నానుమానోపన్యాసార్థమ్ । కిం తర్హి ? వేదాన్తవాక్యప్రదర్శనార్థమ్ । కిం పునస్తద్వేదాన్తవాక్యం యత్ సూత్రేణేహ లిలక్షయిషితమ్ ? ‘భృగుర్వై వారుణిః । వరుణం పితరముపససార । అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి’ (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్యాహ — ‘యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే । యేన జాతాని జీవన్తి । యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి । తద్విజిజ్ఞాసస్వ । తద్బ్రహ్మేతి । ’ (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) తస్య చ నిర్ణయవాక్యమ్ — ‘ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయన్తే । ఆనన్దేన జాతాని జీవన్తి । ఆనన్దం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి’ (తై. ఉ. 3 । ౬ । ౧) ఇతి । అన్యాన్యప్యేవంజాతీయకాని వాక్యాని నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావసర్వజ్ఞస్వరూపకారణవిషయాణి ఉదాహర్తవ్యాని ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్

జగత్కారణత్వప్రదర్శనేన సర్వజ్ఞం బ్రహ్మేత్యుపక్షిప్తమ్ , తదేవ ద్రఢయన్నాహ —

వ్యాఖ్యా

శాస్త్రయోనిత్వాత్ ॥ 3 ॥

మహత ఋగ్వేదాదేః శాస్త్రస్య అనేకవిద్యాస్థానోపబృంహితస్య ప్రదీపవత్సర్వార్థావద్యోతినః సర్వజ్ఞకల్పస్య యోనిః కారణం బ్రహ్మ । న హీదృశస్య శాస్త్రస్య ఋగ్వేదాదిలక్షణస్య సర్వజ్ఞగుణాన్వితస్య సర్వజ్ఞాదన్యతః సమ్భవోఽస్తి । యద్యద్విస్తరార్థం శాస్త్రం యస్మాత్పురుషవిశేషాత్సమ్భవతి, యథా వ్యాకరణాది పాణిన్యాదేః జ్ఞేయైకదేశార్థమపి, స తతోఽప్యధికతరవిజ్ఞాన ఇతి ప్రసిద్ధం లోకే । కిము వక్తవ్యమ్ — అనేకశాఖాభేదభిన్నస్య

దేవతిర్యఙ్మనుష్యవర్ణాశ్రమాదిప్రవిభాగహేతోః ఋగ్వేదాద్యాఖ్యస్య సర్వజ్ఞానాకరస్య అప్రయత్నేనైవ లీలాన్యాయేన పురుషనిఃశ్వాసవత్ యస్మాన్మహతో భూతాత్ యోనేః సమ్భవః — 'అస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమేతత్ యదృగ్వేదః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౦) ఇత్యాదిశ్రుతేః — తస్య మహతో భూతస్య నిరతిశయం సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిమత్త్వం చేతి ॥

వ్యాఖ్యా

అథవా యథోక్తమృగ్వేదాదిశాస్త్రం యోనిః కారణం ప్రమాణమస్య బ్రహ్మణో యథావత్స్వరూపాధిగమే । శాస్త్రాదేవ ప్రమాణాత్ జగతో జన్మాదికారణం బ్రహ్మాధిగమ్యత ఇత్యభిప్రాయః । శాస్త్రముదాహృతం పూర్వసూత్రే — 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యాది । కిమర్థం తర్హీదం సూత్రమ్ , యావతా పూర్వసూత్రేణైవ ఏవంజాతీయకం శాస్త్రముదాహరతా శాస్త్రయోనిత్వం బ్రహ్మణో దర్శితమ్ । ఉచ్యతే — తత్ర సూత్రాక్షరేణ స్పష్టం శాస్త్రస్యానుపాదానాజ్జన్మాదిసూత్రేణ కేవలమనుమానముపన్యస్తమిత్యాశఙ్క్యేత ; తామాశఙ్కాం నివర్తయితుమిదం సూత్రం ప్రవవృతే — 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' ఇతి ॥ 3 ॥

వ్యాఖ్యా

సమన్వయాధికరణమ్

కథం పునర్బ్రహ్మణః శాస్త్రప్రమాణకత్వముచ్యతే, యావతా 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' (జై. సూ. ౧ । ౨ । ౧) ఇతి క్రియాపరత్వం శాస్త్రస్య ప్రదర్శితమ్ । అతో వేదాన్తానామానర్థక్యమ్ , అక్రియార్థత్వాత్ ; కర్తృదేవతాదిప్రకాశనార్థత్వేన వా క్రియావిధిశేషత్వమ్ , ఉపాసనాదిక్రియాన్తరవిధానార్థత్వం వా । న హి పరినిష్ఠితవస్తుప్రతిపాదనం సమ్భవతి ; ప్రత్యక్షాదివిషయత్వాత్పరినిష్ఠితవస్తునః, తత్ప్రతిపాదనే చ హేయోపాదేయరహితే పురుషార్థాభావాత్ । అత ఏవ 'సోఽరోదీత్' ఇత్యేవమాదీనామానర్థక్యం మా భూదితి 'విధినా త్వేకవాక్యత్వాత్స్తుత్యర్థేన విధీనాం స్యుః' (జై. సూ. ౧ । ౨ । ౭) ఇతి స్తావకత్వేనార్థవత్త్వముక్తమ్ । మన్త్రాణాం చ 'ఇషే త్వా' ఇత్యాదీనాం క్రియాతత్సాధనాభిధాయిత్వేన కర్మసమవాయిత్వముక్తమ్ । అతో న క్వచిదపి వేదవాక్యానాం విధిసంస్పర్శమన్తరేణార్థవత్తా దృష్టా ఉపపన్నా వా । న చ పరినిష్ఠితే వస్తుస్వరూపే విధిః సమ్భవతి, క్రియావిషయత్వాద్విధేః । తస్మాత్కర్మాపేక్షితకర్తృదేవతాదిస్వరూపప్రకాశనేన క్రియావిధిశేషత్వం వేదాన్తానామ్ । అథ ప్రకరణాన్తరభయాన్నైతదభ్యుపగమ్యతే, తథాపి

స్వవాక్యగతోపాసనాదికర్మపరత్వమ్ । తస్మాన్న బ్రహ్మణః శాస్త్రయోనిత్వమితి ప్రాప్తే, ఉచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

తత్తు సమన్వయాత్ ॥ ४ ॥

తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః । తద్బ్రహ్మ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణం వేదాన్తశాస్త్రాదేవావగమ్యతే । కథమ్ ? సమన్వయాత్ । సర్వేషు హి వేదాన్తేషు వాక్యాని తాత్పర్యేణైతస్యార్థస్య ప్రతిపాదకత్వేన సమనుగతాని । 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ ఏకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ६ । ২ । ౧) 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్' (బృ. ఉ. ২ । ৫ । ౧౯) 'అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః' (బృ. ఉ. ২ । ৫ । ౧౯) 'బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాత్' (ము. ఉ. ২ । ২ । ౧২) ఇత్యాదీని । న చ తద్గతానాం పదానాం బ్రహ్మస్వరూపవిషయే నిశ్చితే సమన్వయేఽవగమ్యమానే అర్థాన్తరకల్పనా యుక్తా, శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । న చ తేషాం కర్తృదేవతాదిస్వరూపప్రతిపాదనపరతా అవసీయతే, 'తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ২ । ४ । ౧४) ఇత్యాదిక్రియాకారకఫలనిరాకరణశ్రుతేః । న చ పరినిష్ఠితవస్తుస్వరూపత్వేఽపి ప్రత్యక్షాదివిషయత్వం బ్రహ్మణః, 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ६ । ౮ । ७) ఇతి బ్రహ్మాత్మభావస్య శాస్త్రమన్తరేణానవగమ్యమానత్వాత్ । యత్తు హేయోపాదేయరహితత్వాదుపదేశానర్థక్యమితి, నైష దోషః ; హేయోపాదేయశూన్యబ్రహ్మాత్మతావగమాదేవ సర్వక్లేశప్రహాణాత్పురుషార్థసిద్ధేః । దేవతాదిప్రతిపాదనస్య తు స్వవాక్యగతోపాసనార్థత్వేఽపి న కశ్చిద్విరోధః । న తు తథా బ్రహ్మణ ఉపాసనావిధిశేషత్వం సమ్భవతి, ఏకత్వే హేయోపాదేయశూన్యతయా క్రియాకారకాదిద్వైతవిజ్ఞానోపమర్దోపపత్తేః । న హి ఏకత్వవిజ్ఞానేనోన్మథితస్య ద్వైతవిజ్ఞానస్య పునః సమ్భవోఽస్తి యేనోపాసనావిధిశేషత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్యేత । యద్యప్యన్యత్ర వేదవాక్యానాం విధిసంస్పర్శమన్తరేణ ప్రమాణత్వం న దృష్టమ్ , తథాప్యాత్మవిజ్ఞానస్య ఫలపర్యన్తత్వాన్న తద్విషయస్య శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం శక్యం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్ । న చానుమానగమ్యం శాస్త్రప్రామాణ్యమ్ , యేనాన్యత్ర దృష్టం నిదర్శనమపేక్ష్యేత । తస్మాత్సిద్ధం బ్రహ్మణః శాస్త్రప్రమాణకత్వమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాపరే ప్రత్యవతిష్ఠన్తే — యద్యపి శాస్త్రప్రమాణకం బ్రహ్మ, తథాపి ప్రతిపత్తివిధివిషయతయైవ శాస్త్రేణ బ్రహ్మ సమర్ప్యతే ; యథా యూపాహవనీయాదీన్యలౌకికాన్యపి విధిశేషతయా శాస్త్రేణ సమర్ప్యన్తే, తద్వత్ । కుత ఏతత్ ? ప్రవృత్తినివృత్తిప్రయోజనపరత్వాచ్ఛాస్త్రస్య । తథా హి శాస్త్రతాత్పర్యవిదామనుక్రమణమ్ — 'దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనం నామ' ఇతి ; 'చోదనేతి క్రియాయాః ప్రవర్తకం వచనమ్' 'తస్య జ్ఞానముపదేశః' (జై. సూ. ౧ । ౧ । ౫) 'తద్భూతానాం క్రియార్థేన సమామ్నాయః' (జై. సూ. ౧ । ౧ । ౨౫) 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' (జై. సూ. ౧ । ౨ । ౧) ఇతి చ । అతః పురుషం క్వచిద్విషయవిశేషే ప్రవర్తయత్కుతశ్చిద్విషయవిశేషాన్నివర్తయచ్చార్థవచ్ఛాస్త్రమ్ । తచ్ఛేషతయా చాన్యదుపయుక్తమ్ । తత్సామాన్యాద్వేదాన్తానామపి తథైవార్థవత్త్వం స్యాత్ । సతి చ విధిపరత్వే, యథా స్వర్గాదికామస్యాగ్నిహోత్రాదిసాధనం విధీయతే, ఏవమమృతత్వకామస్య బ్రహ్మజ్ఞానం విధీయత ఇతి యుక్తమ్ । నన్విహ జిజ్ఞాస్యవైలక్షణ్యముక్తమ్ — కర్మకాణ్డే భవ్యో ధర్మో జిజ్ఞాస్యః, ఇహ తు భూతం నిత్యనిర్వృత్తం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యమితి ; తత్ర ధర్మజ్ఞానఫలాదనుష్ఠానాపేక్షాద్విలక్షణం బ్రహ్మజ్ఞానఫలం భవితుమర్హతి । నార్హత్యేవం భవితుమ్ , కార్యవిధిప్రయుక్తస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్యమానత్వాత్ । 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) 'య ఆత్మాపహతపాప్మా … సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) 'ఆత్మేత్యేవోపాసీత' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౭) 'ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౫) 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౯) ఇత్యాదిషు విధానేషు సత్సు, 'కోఽసావాత్మా ?' 'కిం తద్బ్రహ్మ ?' ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్స్వరూపసమర్పణేన సర్వే వేదాన్తా ఉపయుక్తాః — నిత్యః సర్వజ్ఞః సర్వగతో నిత్యతృప్తో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ ఇత్యేవమాదయః । తదుపాసనాచ్చ శాస్త్రదృష్టోఽదృష్టో మోక్షః ఫలం భవిష్యతి । కర్తవ్యవిధ్యననుప్రవేశే తు వస్తుమాత్రకథనే హానోపాదానాసమ్భవాత్ 'సప్తద్వీపా వసుమతీ' 'రాజాసౌ గచ్ఛతి' ఇత్యాదివాక్యవద్వేదాన్తవాక్యానామానర్థక్యమేవ స్యాత్ । నను వస్తుమాత్రకథనేఽపి 'రజ్జురియమ్ , నాయం సర్పః' ఇత్యాదౌ భ్రాన్తిజనితభీతినివర్తనేనార్థవత్త్వం దృష్టమ్ ; తథేహాప్యసంసార్యాత్మవస్తుకథనేన సంసారిత్వభ్రాన్తినివర్తనేనార్థవత్త్వం స్యాత్ । స్యాదేతదేవమ్ , యది రజ్జుస్వరూపశ్రవణమాత్రేణేవ సర్పభ్రాన్తిః, సంసారిత్వభ్రాన్తిర్బ్రహ్మస్వరూపశ్రవణమాత్రేణ నివర్తేత ; న తు నివర్తతే ; శ్రుతబ్రహ్మణోఽపి యథాపూర్వం సుఖదుఃఖాదిసంసారిధర్మదర్శనాత్ , 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః'

(బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇతి చ శ్రవణోత్తరకాలయోర్మనననిదిధ్యాసనయోర్విధిదర్శనాత్ । తస్మాత్ప్రతిపత్తివిధివిషయతయైవ శాస్త్రప్రమాణకం బ్రహ్మాభ్యుపగన్తవ్యమితి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాభిధీయతే — న ; కర్మబ్రహ్మవిద్యాఫలయోర్వైలక్షణ్యాత్ । శారీరం వాచికం మానసం చ కర్మ శ్రుతిస్మృతిసిద్ధం ధర్మాఖ్యమ్ , యద్విషయా జిజ్ఞాసా ‘అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా’ (జై. సూ. ౧ । ౧ । ౧) ఇతి సూత్రితా । అధర్మోఽపి హింసాదిః ప్రతిషేధచోదనాలక్షణత్వాజ్జిజ్ఞాస్యః పరిహారాయ । తయోశ్చోదనాలక్షణయోరర్థానర్థయోర్ధర్మాధర్మయోః ఫలే ప్రత్యక్షే సుఖదుఃఖే శరీరవాఙ్మనోభిరేవోపభుజ్యమానే విషయేన్ద్రియసంయోగజన్యే బ్రహ్మాదిషు స్థావరాన్తేషు ప్రసిద్ధే । మనుష్యత్వాదారభ్య బ్రహ్మాన్తేషు దేహవత్సు సుఖతారతమ్యమనుశ్రూయతే । తతశ్చ తద్ధేతోర్ధర్మస్యాపి తారతమ్యం గమ్యతే । ధర్మతారతమ్యాదధికారితారతమ్యమ్ । ప్రసిద్ధం చార్థిత్వసామర్థ్యాదికృతమధికారితారతమ్యమ్ । తథా చ యాగాద్యనుష్ఠాయినామేవ విద్యాసమాధివిశేషాదుత్తరేణ పథా గమనమ్ , కేవలైరిష్టాపూర్తదత్తసాధనైర్ధూమాదిక్రమేణ దక్షిణేన పథా గమనమ్ , తత్రాపి సుఖతారతమ్యమ్ , తత్సాధనతారతమ్యం చ శాస్త్రాత్ ‘యావత్సమ్పాతముషిత్వా’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౫) ఇత్యస్మాద్గమ్యతే । తథా మనుష్యాదిషు స్థావరాన్తేషు సుఖలవశ్చోదనాలక్షణధర్మసాధ్య ఏవేతి గమ్యతే తారతమ్యేన వర్తమానః । తథోర్ధ్వగతేష్వధోగతేషు చ దేహవత్సు దుఃఖతారతమ్యదర్శనాత్తద్ధేతోరధర్మస్య ప్రతిషేధచోదనాలక్షణస్య తదనుష్ఠాయినాం చ తారతమ్యం గమ్యతే । ఏవమవిద్యాదిదోషవతాం ధర్మాధర్మతారతమ్యనిమిత్తం శరీరోపాదానపూర్వకం సుఖదుఃఖతారతమ్యమనిత్యం సంసారరూపం శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధమ్ । తథా చ శ్రుతిః ‘న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి’ ఇతి యథావర్ణితం సంసారరూపమనువదతి । ‘అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౧) ఇతి ప్రియాప్రియస్పర్శనప్రతిషేధాచ్చోదనాలక్షణధర్మకార్యత్వం మోక్షాఖ్యస్యాశరీరత్వస్య ప్రతిషిధ్యత ఇతి గమ్యతే । ధర్మకార్యత్వే హి ప్రియాప్రియస్పర్శనప్రతిషేధో నోపపద్యేత । అశరీరత్వమేవ ధర్మకార్యమితి చేత్ , న ; తస్య స్వాభావికత్వాత్ — ‘అశరీరꣳ శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్ । మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౨౨) ‘అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ‘అసఙ్గో హ్యయం పురుషః’ (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౧౫) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । అత ఏవానుష్ఠేయకర్మఫలవిలక్షణం మోక్షాఖ్యమశరీరత్వం నిత్యమితి సిద్ధమ్ । తత్ర

కిఞ్చిత్పరిణామినిత్యం యస్మిన్విక్రియమాణేఽపి తదేవేదమితి బుద్ధిర్న విహన్యతే ; యథా పృథివ్యాది జగన్నిత్యత్వవాదినామ్ , యథా వా సాంఖ్యానాం గుణాః । ఇదం తు పారమార్థికం కూటస్థనిత్యం వ్యోమవత్సర్వవ్యాపి సర్వవిక్రియారహితం నిత్యతృప్తం నిరవయవం స్వయంజ్యోతిఃస్వభావమ్ , యత్ర ధర్మాధర్మౌ సహ కార్యేణ కాలత్రయం చ నోపావర్తేతే ; తదేతదశరీరత్వం మోక్షాఖ్యమ్ — 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । అతస్తద్బ్రహ్మ, యస్యేయం జిజ్ఞాసా ప్రస్తుతా । తద్యది కర్తవ్యశేషత్వేనోపదిశ్యేత, తేన చ కర్తవ్యేన సాధ్యశ్చేన్మోక్షోఽభ్యుపగమ్యేత, అనిత్య ఏవ స్యాత్ । తత్రైవం సతి యథోక్తకర్మఫలేష్వేవ తారతమ్యావస్థితేష్వనిత్యేషు కశ్చిదతిశయో మోక్ష ఇతి ప్రసజ్యేత । నిత్యశ్చ మోక్షః సర్వైర్మోక్షవాదిభిరభ్యుపగమ్యతే । అతో న కర్తవ్యశేషత్వేన బ్రహ్మోపదేశో యుక్తః । అపి చ 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౯) 'క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౯) 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన' (తై. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) 'అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి' (బృ. ఉ. ౪ । ౨ । ౪) 'తదాత్మానమేవావేదహం బ్రహ్మాస్మీతి, తస్మాత్తత్సర్వమభవత్' (వాజసనేయి బ్రహ్మణ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) 'తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః' (ఈ. ఉ. ౭) ఇత్యేవమాద్యాః శ్రుతయో బ్రహ్మవిద్యానన్తరమేవ మోక్షం దర్శయన్త్యో మధ్యే కార్యాన్తరం వారయన్తి । తథా 'తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవం సూర్యశ్చ' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇతి బ్రహ్మదర్శనసర్వాత్మభావయోర్మధ్యే కర్తవ్యాన్తరవారణాయోదాహార్యమ్ — యథా 'తిష్ఠన్గాయతి' ఇతి తిష్ఠతిగాయత్యోర్మధ్యే తత్కర్తృకం కార్యాన్తరం నాస్తీతి గమ్యతే । 'త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసి' (ప్ర. ఉ. ౬ । ౮) 'శ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి ; సోఽహం భగవః శోచామి, తం మా భగవాఞ్శోకస్య పారం తారయతు' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । 3) 'తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్సనత్కుమారః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇతి చైవమాద్యాః శ్రుతయో మోక్షప్రతిబన్ధనివృత్తిమాత్రమేవాత్మజ్ఞానస్య ఫలం దర్శయన్తి । తథా చ ఆచార్యప్రణీతం న్యాయోపబృంహితం సూత్రమ్ — 'దుఃఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాముత్తరోత్తరాపాయే తదనన్తరాపాయాదపవర్గః' (న్యా. సూ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతి । మిథ్యాజ్ఞానాపాయశ్చ బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానాద్భవతి । న చేదం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం సమ్పద్రూపమ్ — యథా 'అనన్తం వై మనోఽనన్తా విశ్వేదేవా అనన్తమేవ స తేన లోకం జయతి' (బృ. ఉ. 3 । ౧ । ౯) ఇతి । న చాధ్యాసరూపమ్ — యథా 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౮ । ౧) 'ఆదిత్యో

బ్రహ్మేత్యాదేశః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౯ । ౧) ఇతి చ మనఆదిత్యాదిషు బ్రహ్మదృష్ట్యధ్యాసః । నాపి విశిష్టక్రియాయోగనిమిత్తమ్ 'వాయుర్వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౧) 'ప్రాణో వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౩) ఇతివత్ । నాప్యాజ్యావేక్షణాదికర్మవత్కర్మాఙ్గసంస్కారరూపమ్ । సమ్పదాదిరూపే హి బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానేఽభ్యుపగమ్యమానే, 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) 'అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యేవమాదీనాం వాక్యానాం బ్రహ్మాత్మైకత్వవస్తుప్రతిపాదనపరః పదసమన్వయః పీడ్యేత । 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) ఇతి చైవమాదీన్యవిద్యానివృత్తిఫలశ్రవణాన్యుపరుధ్యేరన్ । 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౯) ఇతి చైవమాదీని తద్భావాపత్తివచనాని సమ్పదాదిరూపత్వే న సామఞ్జస్యేనోపపద్యేరన్ । తస్మాన్న సమ్పదాదిరూపం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానమ్ । అతో న పురుషవ్యాపారతన్త్రా బ్రహ్మవిద్యా । కిం తర్హి ? ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిషయవస్తుజ్ఞానవద్వస్తుతన్త్రైవ । ఏవంభూతస్య బ్రహ్మణస్తజ్జ్ఞానస్య చ న కయాచిద్యుక్త్యా శక్యః కార్యానుప్రవేశః కల్పయితుమ్ । న చ విదిక్రియాకర్మత్వేన కార్యానుప్రవేశో బ్రహ్మణః — 'అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి' (కే. ఉ. ౧ । ౪) ఇతి విదిక్రియాకర్మత్వప్రతిషేధాత్ , 'యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాత్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) ఇతి చ । తథోపాస్తిక్రియాకర్మత్వప్రతిషేధోఽపి భవతి — 'యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే' ఇత్యవిషయత్వం బ్రహ్మణ ఉపన్యస్య, 'తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి, నేదం యదిదముపాసతే' (కే. ఉ. ౧ । ౫) ఇతి । అవిషయత్వే బ్రహ్మణః శాస్త్రయోనిత్వానుపపత్తిరితి చేత్ , న ; అవిద్యాకల్పితభేదనివృత్తిపరత్వాచ్ఛాస్త్రస్య । న హి శాస్త్రమిదంతయా విషయభూతం బ్రహ్మ ప్రతిపిపాదయిషతి । కిం తర్హి ? ప్రత్యగాత్మత్వేనావిషయతయా ప్రతిపాదయత్ అవిద్యాకల్పితం వేద్యవేదితృవేదనాదిభేదమపనయతి । తథా చ శాస్త్రమ్ — 'యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః । అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్' (కే. ఉ. ౨ । ౩) 'న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౨) 'న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౨) ఇతి చైవమాది । అతోఽవిద్యాకల్పితసంసారిత్వనివర్తనేన నిత్యముక్తాత్మస్వరూపసమర్పణాన్న మోక్షస్యానిత్యత్వదోషః । యస్య తూత్పాద్యో మోక్షః, తస్య మానసం వాచికం కాయికం వా కార్యమపేక్షత ఇతి యుక్తమ్ । తథా వికార్యత్వే చ । తయోః పక్షయోర్మోక్షస్య ధ్రువమనిత్యత్వమ్ । న హి దధ్యాది వికార్యమ్ ఉత్పాద్యం వా ఘటాది నిత్యం దృష్టం లోకే ।

న చ ఆప్యత్వేనాపి కార్యాపేక్షా, స్వాత్మస్వరూపత్వే సత్యనాప్యత్వాత్ ; స్వరూపవ్యతిరిక్తత్వేఽపి బ్రహ్మణో నాప్యత్వమ్ , సర్వగతత్వేన నిత్యాప్తస్వరూపత్వాత్సర్వేణ బ్రహ్మణ ఆకాశస్యేవ । నాపి సంస్కార్యో మోక్షః, యేన వ్యాపారమపేక్షేత । సంస్కారో హి నామ సంస్కార్యస్య గుణాధానేన వా స్యాత్ , దోషాపనయనేన వా । న తావద్గుణాధానేన సమ్భవతి, అనాధేయాతిశయబ్రహ్మస్వరూపత్వాన్మోక్షస్య । నాపి దోషాపనయనేన, నిత్యశుద్ధబ్రహ్మస్వరూపత్వాన్మోక్షస్య । స్వాత్మధర్మ ఏవ సన్ తిరోభూతో మోక్షః క్రియయాత్మని సంస్క్రియమాణేఽభివ్యజ్యతే — యథా ఆదర్శే నిఘర్షణక్రియయా సంస్క్రియమాణే భాస్వరత్వం ధర్మ ఇతి చేత్ , న ; క్రియాశ్రయత్వానుపపత్తేరాత్మనః । యదాశ్రయా హి క్రియా, తమవికుర్వతీ నైవాత్మానం లభతే । యద్యాత్మా క్రియయా విక్రియేత, అనిత్యత్వమాత్మనః ప్రసజ్యేత । ‘అవికార్యోఽయముచ్యతే’ ఇతి చైవమాదీని వాక్యాని బాధ్యేరన్ । తచ్చానిష్టమ్ । తస్మాన్న స్వాశ్రయా క్రియా ఆత్మనః సమ్భవతి । అన్యాశ్రయాయాస్తు క్రియాయా అవిషయత్వాన్న తయాత్మా సంస్క్రియతే । నను దేహాశ్రయయా స్నానాచమనయజ్ఞోపవీతధారణాదికయా క్రియయా దేహీ సంస్క్రియమాణో దృష్టః, న ; దేహాదిసంహతస్యైవావిద్యాగృహీతస్యాత్మనః సంస్క్రియమాణత్వాత్ । ప్రత్యక్షం హి స్నానాచమనాదేర్దేహసమవాయిత్వమ్ । తయా దేహాశ్రయయా తత్సంహత ఏవ కశ్చిదవిద్యయాత్మత్వేన పరిగృహీతః సంస్క్రియత ఇతి యుక్తమ్ । యథా దేహాశ్రయచికిత్సానిమిత్తేన ధాతుసామ్యేన తత్సంహతస్య తదభిమానిన ఆరోగ్యఫలమ్ , ‘అహమరోగః’ ఇతి యత్ర బుద్ధిరుత్పద్యతే — ఏవం స్నానాచమనయజ్ఞోపవీతధారణాదికయా ‘అహం శుద్ధః సంస్కృతః’ ఇతి యత్ర బుద్ధిరుపద్యతే, స సంస్క్రియతే । స చ దేహేన సంహత ఏవ । తేనైవ హ్యహంకర్త్రా అహంప్రత్యయవిషయేణ ప్రత్యయినా సర్వాః క్రియా నిర్వర్త్యన్తే । తత్ఫలం చ స ఏవాశ్నాతి, ‘తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి’ (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) ఇతి మన్త్రవర్ణాత్ — ‘ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౪) ఇతి చ । తథా ‘ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా । కర్మాధ్యక్షః సర్వభూతాధివాసః సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౧) ఇతి, ‘స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమస్నావిరం శుద్ధమపాపవిద్ధమ్’ (ఈ. ఉ. ౮) ఇతి, చ — ఏతౌ మన్త్రావనాధేయాతిశయతాం నిత్యశుద్ధతాం చ బ్రహ్మణో దర్శయతః । బ్రహ్మభావశ్చ మోక్షః । తస్మాన్న సంస్కార్యోఽపి మోక్షః । అతోఽన్యన్మోక్షం ప్రతి క్రియానుప్రవేశద్వారం న శక్యం కేనచిద్దర్శయితుమ్ ।

తస్మాజ్జ్ఞానమేకం ముక్త్వా క్రియాయా గన్ధమాత్రస్యాప్యనుప్రవేశ ఇహ నోపపద్యతే । నను జ్ఞానం నామ మానసీ క్రియా, న ; వైలక్షణ్యాత్ । క్రియా హి నామ సా, యత్ర వస్తుస్వరూపనిరపేక్షైవ చోద్యతే, పురుషచిత్తవ్యాపారాధీనా చ, యథా — 'యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం మనసా ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్' ఇతి, 'సంధ్యాం మనసా ధ్యాయేత్' (ఐ. బ్రా. ౩ । ౮ । ౧) ఇతి చైవమాదిషు । ధ్యానం చిన్తనం యద్యపి మానసమ్ , తథాపి పురుషేణ కర్తుమకర్తుమన్యథా వా కర్తుం శక్యమ్ , పురుషతన్త్రత్వాత్ । జ్ఞానం తు ప్రమాణజన్యమ్ । ప్రమాణం చ యథాభూతవస్తువిషయమ్ । అతో జ్ఞానం కర్తుమకర్తుమన్యథా వా కర్తుమశక్యమ్ । కేవలం వస్తుతన్త్రమేవ తత్ ; న చోదనాతన్త్రమ్ , నాపి పురుషతన్త్రమ్ ; తస్మాన్మానసత్వేఽపి జ్ఞానస్య మహద్వైలక్షణ్యమ్ । యథా చ 'పురుషో వావ గౌతమాగ్నిః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౭ । ౧) 'యోషా వావ గౌతమాగ్నిః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౭ । ౧) ఇత్యత్ర యోషిత్పురుషయోరగ్నిబుద్ధిర్మానసీ భవతి ; కేవలచోదనాజన్యత్వాత్ క్రియైవ సా పురుషతన్త్రా చ । యా తు ప్రసిద్ధేఽగ్నావగ్నిబుద్ధిః, న సా చోదనాతన్త్రా ; నాపి పురుషతన్త్రా । కిం తర్హి ? ప్రత్యక్షవిషయవస్తుతన్త్రైవేతి జ్ఞానమేవైతత్ ; న క్రియా — ఏవం సర్వప్రమాణవిషయవస్తుషు వేదితవ్యమ్ । తత్రైవం సతి యథాభూతబ్రహ్మాత్మవిషయమపి జ్ఞానం న చోదనాతన్త్రమ్ । తద్విషయే లిఙాదయః శ్రూయమాణా అపి అనియోజ్యవిషయత్వాత్కుణ్ఠీభవన్తి ఉపలాదిషు ప్రయుక్తక్షురతైక్ష్ణ్యాదివత్ , అహేయానుపాదేయవస్తువిషయత్వాత్ । కిమర్థాని తర్హి 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇత్యాదీని విధిచ్ఛాయాని వచనాని ?

స్వాభావికప్రవృత్తివిషయవిముఖీకరణార్థానీతి బ్రూమః । యో హి బహిర్ముఖః ప్రవర్తతే పురుషః 'ఇష్టం మే భూయాదనిష్టం మా భూత్' ఇతి, న చ తత్రాత్యన్తికం పురుషార్థం లభతే, తమాత్యన్తికపురుషార్థవాఞ్ఛినం స్వాభావికాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతప్రవృత్తిగోచరాద్విముఖీకృత్య ప్రత్యగాత్మస్రోతస్తయా ప్రవర్తయన్తి 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' ఇత్యాదీని ; తస్యాత్మాన్వేషణాయ ప్రవృత్తస్యాహేయమనుపాదేయం చాత్మతత్త్వముపదిశ్యతే — 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మా' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్ ... కేన కం విజానీయాత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) 'విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యాదిభిః । యదప్యకర్తవ్యప్రధానమాత్మజ్ఞానం హానాయోపాదానాయ వా న భవతీతి, తత్తథైవేత్యభ్యుపగమ్యతే । అలఙ్కారో హ్యయమస్మాకమ్ — యద్బ్రహ్మాత్మావగతౌ సత్యాం సర్వకర్తవ్యతాహానిః కృతకృత్యతా చేతి । తథా చ శ్రుతిః — 'ఆత్మానం చేద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః । కిమిచ్ఛన్కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్' (బృ.

ఉ. ౪ । ౪ । ౧౨) ఇతి, 'ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్స్యాత్కృతకృత్యశ్చ భారత' (భ. గీ. ౧౫ । ౨౦) ఇతి చ స్మృతిః । తస్మాన్న ప్రతిపత్తివిధివిషయతయా బ్రహ్మణః సమర్పణమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యదపి కేచిదాహుః — ప్రవృత్తినివృత్తివిధితచ్ఛేషవ్యతిరేకేణ కేవలవస్తువాదీ వేదభాగో నాస్తీతి, తన్న ; ఔపనిషదస్య పురుషస్యాననన్యశేషత్వాత్ । యోఽసావుపనిషత్స్వేవాధిగతః పురుషోఽసంసారీ బ్రహ్మస్వరూపః ఉత్పాద్యాదిచతుర్విధద్రవ్యవిలక్షణః స్వప్రకరణస్థోఽనన్యశేషః, నాసౌ నాస్తి నాధిగమ్యత ఇతి వా శక్యం వదితుమ్ ; 'స ఏష నేతి నేత్యాత్మా' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౬) ఇత్యాత్మశబ్దాత్ ఆత్మనశ్చ ప్రత్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ , య ఏవ నిరాకర్తా తస్యైవాత్మత్వాత్ । నన్వాత్మా అహంప్రత్యయవిషయత్వాదుపనిషత్స్వేవ విజ్ఞాయత ఇత్యనుపపన్నమ్ ; న, తత్సాక్షిత్వేన ప్రత్యుక్తత్వాత్ । న హ్యహంప్రత్యయవిషయకర్తృవ్యతిరేకేణ తత్సాక్షీ సర్వభూతస్థః సమ ఏకః కూటస్థనిత్యః పురుషో విధికాణ్డే తర్కసమయే వా కేనచిదధిగతః సర్వస్యాత్మా । అతః స న కేనచిత్ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యః, విధిశేషత్వం వా నేతుమ్ — ఆత్మత్వాదేవ చ సర్వేషామ్ — న హేయో నాప్యుపాదేయః । సర్వం హి వినశ్యద్వికారజాతం పురుషాన్తం వినశ్యతి ; పురుషో హి వినాశహేత్వభావాదవినాశీ ; విక్రియాహేత్వభావాచ్చ కూటస్థనిత్యః ; అత ఏవ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః ; తస్మాత్ 'పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౧౧) 'తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౬) ఇతి చౌపనిషదత్వవిశేషణం పురుషస్యోపనిషత్సు ప్రాధాన్యేన ప్రకాశ్యమానత్వే ఉపపద్యతే । అతో భూతవస్తుపరో వేదభాగో నాస్తీతి వచనం సాహసమాత్రమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యదపి శాస్త్రతాత్పర్యవిదామనుక్రమణమ్ — 'దృష్టో హి తస్యార్థః కర్మావబోధనమ్' ఇత్యేవమాది, తత్ ధర్మజిజ్ఞాసావిషయత్వాద్విధిప్రతిషేధశాస్త్రాభిప్రాయం ద్రష్టవ్యమ్ । అపి చ 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' ఇత్యేతదేకాన్తేనాభ్యుపగచ్ఛతాం భూతోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గః । ప్రవృత్తినివృత్తివిధితచ్ఛేషవ్యతిరేకేణ భూతం చేద్వస్తూపదిశతి భవ్యార్థత్వేన, కూటస్థనిత్యం భూతం నోపదిశతీతి కో హేతుః । న హి భూతముపదిశ్యమానం క్రియా భవతి । అక్రియాత్వేఽపి భూతస్య క్రియాసాధనత్వాత్క్రియార్థ ఏవ భూతోపదేశ ఇతి చేత్ , నైష దోషః ; క్రియార్థత్వేఽపి క్రియానిర్వర్తనశక్తిమద్వస్తూపదిష్టమేవ ; క్రియార్థత్వం తు ప్రయోజనం తస్య ; న చైతావతా వస్త్వనుపదిష్టం భవతి । యది నామోపదిష్టం కిం తవ తేన

స్యాదితి, ఉచ్యతే — అనవగతాత్మవస్తూపదేశశ్చ తథైవ భవితుమర్హతి ; తదవగత్యా మిథ్యాజ్ఞానస్య సంసారహేతోర్నివృత్తిః ప్రయోజనం క్రియత ఇత్యవిశిష్టమర్థవత్త్వం క్రియాసాధనవస్తూపదేశేన । అపి చ ‘బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః’ ఇతి చైవమాద్యా నివృత్తిరుపదిశ్యతే । న చ సా క్రియా । నాపి క్రియాసాధనమ్ । అక్రియార్థానాముపదేశోఽనర్థకశ్చేత్ , ‘బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః’ ఇత్యాదినివృత్త్యుపదేశానామానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ । తచ్చానిష్టమ్ । న చ స్వభావప్రాప్తహన్త్యర్థానురాగేణ నఞః శక్యమప్రాప్తక్రియార్థత్వం కల్పయితుం హననక్రియానివృత్త్యౌదాసీన్యవ్యతిరేకేణ । నఞశ్చైష స్వభావః, యత్స్వసమ్బన్ధినోఽభావం బోధయతీతి । అభావబుద్ధిశ్చౌదాసీన్యకారణమ్ । సా చ దగ్ధేన్ధనాగ్నివత్స్వయమేవోపశామ్యతి । తస్మాత్ప్రసక్తక్రియానివృత్త్యౌదాసీన్యమేవ ‘బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః’ ఇత్యాదిషు ప్రతిషేధార్థం మన్యామహే, అన్యత్ర ప్రజాపతివ్రతాదిభ్యః । తస్మాత్పురుషార్థానుపయోగ్యుపాఖ్యానాదిభూతార్థవాదవిషయమానర్థక్యాభిధానం ద్రష్టవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తమ్ — కర్తవ్యవిధ్యనుప్రవేశమన్తరేణ వస్తుమాత్రముచ్యమానమనర్థకం స్యాత్ ‘సప్తద్వీపా వసుమతీ’ ఇత్యాదివదితి, తత్పరిహృతమ్ ; ‘రజ్జురియమ్ , నాయం సర్పః’ ఇతి వస్తుమాత్రకథనేఽపి ప్రయోజనస్య దృష్టత్వాత్ । నను శ్రుతబ్రహ్మణోఽపి యథాపూర్వం సంసారిత్వదర్శనాన్న రజ్జుస్వరూపకథనవదర్థవత్త్వమిత్యుక్తమ్ । అత్రోచ్యతే — నావగతబ్రహ్మాత్మభావస్య యథాపూర్వం సంసారిత్వం శక్యం దర్శయితుమ్ , వేదప్రమాణజనితబ్రహ్మాత్మభావవిరోధాత్ । న హి శరీరాద్యాత్మాభిమానినో దుఃఖభయాదిమత్త్వం దృష్టమితి, తస్యైవ వేదప్రమాణజనితబ్రహ్మాత్మావగమే తదభిమాననివృత్తౌ తదేవ మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తం దుఃఖభయాదిమత్త్వం భవతీతి శక్యం కల్పయితుమ్ । న హి ధనినో గృహస్థస్య ధనాభిమానినో ధనాపహారనిమిత్తం దుఃఖం దృష్టమితి, తస్యైవ ప్రవ్రజితస్య ధనాభిమానరహితస్య తదేవ ధనాపహారనిమిత్తం దుఃఖం భవతి । న చ కుణ్డలినః కుణ్డలిత్వాభిమాననిమిత్తం సుఖం దృష్టమితి తస్యైవ కుణ్డలవియుక్తస్య కుణ్డలిత్వాభిమానరహితస్య తదేవ కుణ్డలిత్వాభిమాననిమిత్తం సుఖం భవతి । తదుక్తం శ్రుత్యా — ‘అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౧) ఇతి । శరీరే పతితేఽశరీరత్వం స్యాత్ , న జీవత ఇతి చేత్ , న ; సశరీరత్వస్య మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాత్ । న హ్యాత్మనః శరీరాత్మాభిమానలక్షణం మిథ్యాజ్ఞానం ముక్త్వా

అన్యతః సశరీరత్వం శక్యం కల్పయితుమ్ । నిత్యమశరీరత్వమకర్మనిమిత్తత్వాదిత్యవోచామ । తత్కృతధర్మాధర్మనిమిత్తం సశరీరత్వమితి చేత్ , న ; శరీరసమ్బన్ధస్యాసిద్ధత్వాత్ ధర్మాధర్మయోరాత్మకృతత్వాసిద్ధేః, శరీరసమ్బన్ధస్య ధర్మాధర్మయోస్తత్కృతత్వస్య చేతరేతరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ ; అన్ధపరమ్పరైషా అనాదిత్వకల్పనా । క్రియాసమవాయాభావాచ్చాత్మనః కర్తృత్వానుపపత్తేః । సన్నిధానమాత్రేణ రాజప్రభృతీనాం దృష్టం కర్తృత్వమితి చేత్ , న ; ధనదానాద్యుపార్జితభృత్యసమ్బన్ధిత్వాత్తేషాం కర్తృత్వోపపత్తేః ; న త్వాత్మనో ధనదానాదివచ్ఛరీరాదిభిః స్వస్వామిభావసమ్బన్ధనిమిత్తం కిఞ్చిచ్ఛక్యం కల్పయితుమ్ । మిథ్యాభిమానస్తు ప్రత్యక్షః సమ్బన్ధహేతుః । ఏతేన యజమానత్వమాత్మనో వ్యాఖ్యాతమ్ । అత్రాహుః — దేహాదివ్యతిరిక్తస్యాత్మనః ఆత్మీయే దేహాదావహమభిమానో గౌణః, న మిథ్యేతి చేత్ , న ; ప్రసిద్ధవస్తుభేదస్య గౌణత్వముఖ్యత్వప్రసిద్ధేః । యస్య హి ప్రసిద్ధో వస్తుభేదః — యథా కేసరాదిమానాకృతివిశేషోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సింహశబ్దప్రత్యయభాఙ్ముఖ్యోఽన్యః ప్రసిద్ధః, తతశ్చాన్యః పురుషః ప్రాయికైః క్రౌర్యశౌర్యాదిభిః సింహగుణైః సమ్పన్నః సిద్ధః, తస్య తస్మిన్పురుషే సింహశబ్దప్రత్యయౌ గౌణౌ భవతః ; నాప్రసిద్ధవస్తుభేదస్య । తస్య త్వన్యత్రాన్యశబ్దప్రత్యయౌ భ్రాన్తినిమిత్తావేవ భవతః, న గౌణౌ ; యథా మన్దాన్ధకారే స్థాణురయమిత్యగృహ్యమాణవిశేషే పురుషశబ్దప్రత్యయౌ స్థాణువిషయౌ, యథా వా శుక్తికాయామకస్మాద్రజతమిదమితి నిశ్చితౌ శబ్దప్రత్యయౌ తద్వద్దేహాదిసఙ్ఘాతే అహమ్ ఇతి నిరుపచారేణ శబ్దప్రత్యయావాత్మానాత్మావివేకేనోత్పద్యమానౌ కథం గౌణౌ శక్యౌ వదితుమ్ । ఆత్మానాత్మవివేకినామపి పణ్డితానామజావిపాలానామివావివిక్తౌ శబ్దప్రత్యయౌ భవతః । తస్మాద్దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వవాదినాం దేహాదావహంప్రత్యయో మిథ్యైవ, న గౌణః । తస్మాన్మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తత్వాత్సశరీరత్వస్య, సిద్ధం జీవతోఽపి విదుషోఽశరీరత్వమ్ । తథా చ బ్రహ్మవిద్విషయా శ్రుతిః — 'తద్యథాహినిర్ల్వయనీ వల్మీకే మృతా ప్రత్యస్తా శయీతైవమేవేదం శరీరం శేతే అథాయమశరీరోఽమృతః ప్రాణో బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౭) ఇతి ; 'సచక్షురచక్షురివ సకర్ణోఽకర్ణ ఇవ సవాగవాగివ సమనా అమనా ఇవ సప్రాణోఽప్రాణ ఇవ' ఇతి చ । స్మృతిరపి — 'స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా' (భ. గీ. ౨ । ౫४) ఇత్యాద్యా స్థితప్రజ్ఞస్య లక్షణాన్యాచక్షాణా విదుషః సర్వప్రవృత్త్యసమ్బన్ధం దర్శయతి । తస్మాన్నావగతబ్రహ్మాత్మభావస్య యథాపూర్వం సంసారిత్వమ్ । యస్య తు యథాపూర్వం సంసారిత్వం నాసావవగతబ్రహ్మాత్మభావ ఇత్యనవద్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యత్పునరుక్తం శ్రవణాత్పరాచీనయోర్మనననిదిధ్యాసనయోర్దర్శనాద్విధిశేషత్వం బ్రహ్మణః, న స్వరూపపర్యవసాయిత్వమితి, తన్న ; శ్రవణవదవగత్యర్థత్వాన్మనననిదిధ్యాసనయోః । యది హ్యవగతం బ్రహ్మాన్యత్ర వినియుజ్యేత, భవేత్తదా విధిశేషత్వమ్ ; న తు తదస్తి, మనననిదిధ్యాసనయోరపి శ్రవణవదవగత్యర్థత్వాత్ । తస్మాన్న ప్రతిపత్తివిధివిషయతయా శాస్త్రప్రమాణకత్వం బ్రహ్మణః సమ్భవతీత్యతః స్వతన్త్రమేవ బ్రహ్మ శాస్త్రప్రమాణకం వేదాన్తవాక్యసమన్వయాదితి సిద్ధమ్ । ఏవం చ సతి 'అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా' ఇతి తద్విషయః పృథక్శాస్త్రారమ్భ ఉపపద్యతే । ప్రతిపత్తివిధిపరత్వే హి 'అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా' ఇత్యేవారబ్ధత్వాన్న పృథక్శాస్త్రమారభ్యేత ; ఆరభ్యమాణం చైవమారభ్యేత — అథాతః పరిశిష్టధర్మజిజ్ఞాసేతి, 'అథాతః క్రత్వర్థపురుషార్థయోర్జిజ్ఞాసా' (జై. సూ. ౪ । ౧౧) ఇతివత్ । బ్రహ్మాత్మైక్యావగతిస్త్వప్రతిజ్ఞాతేతి తదర్థో యుక్తః శాస్త్రారమ్భః — 'అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా' ఇతి । తస్మాత్ అహం బ్రహ్మాస్మీత్యేతదవసానా ఏవ సర్వే విధయః సర్వాణి చేతరాణి ప్రమాణాని । న హ్యహేయానుపాదేయాద్వైతాత్మావగతౌ సత్యామ్ , నిర్విషయాణ్యప్రమాతృకాణి చ ప్రమాణాని భవితుమర్హన్తీతి । అపి చాహుః — 'గౌణమిథ్యాత్మనోఽసత్త్వే పుత్రదేహాదిబాధనాత్ । సద్బ్రహ్మాత్మాహమిత్యేవం బోధే కార్యం కథం భవేత్ ॥ అన్వేష్టవ్యాత్మవిజ్ఞానాత్ప్రాక్ప్రమాతృత్వమాత్మనః । అన్విష్టః స్యాత్ప్రమాతైవ పాప్మదోషాదివర్జితః ॥ దేహాత్మప్రత్యయో యద్వత్ప్రమాణత్వేన కల్పితః । లౌకికం తద్వదేవేదం ప్రమాణం త్వాఽఽత్మనిశ్చయాత్' ఇతి ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఈక్షత్యధికరణమ్

ఏవం తావద్వేదాన్తవాక్యానాం బ్రహ్మాత్మావగతిప్రయోజనానాం బ్రహ్మాత్మని తాత్పర్యేణ సమన్వితానామన్తరేణాపి కార్యానుప్రవేశం బ్రహ్మణి పర్యవసానముక్తమ్ । బ్రహ్మ చ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి జగదుత్పత్తిస్థితిలయకారణమిత్యుక్తమ్ । సాంఖ్యాదయస్తు పరినిష్ఠితం వస్తు ప్రమాణాన్తరగమ్యమేవేతి మన్యమానాః ప్రధానాదీని కారణాన్తరాణ్యనుమిమానాస్తత్పరతయైవ వేదాన్తవాక్యాని యోజయన్తి । సర్వేష్వేవ వేదాన్తవాక్యేషు సృష్టివిషయేష్వనుమానేనైవ కార్యేణ కారణం లిలక్షయిషితమ్ । ప్రధానపురుషసంయోగా నిత్యానుమేయా ఇతి సాంఖ్యా మన్యన్తే । కాణాదాస్త్వేతేభ్య ఏవ వాక్యేభ్య ఈశ్వరం నిమిత్తకారణమనుమిమతే, అణూంశ్చ సమవాయికారణమ్ । ఏవమన్యేఽపి తార్కికా వాక్యాభాసయుక్త్యాభాసావష్టమ్భాః పూర్వపక్షవాదిన ఇహోత్తిష్ఠన్తే । తత్ర పదవాక్యప్రమాణజ్ఞేనాచార్యేణ వేదాన్తవాక్యానాం

బ్రహ్మాత్మావగతిపరత్వప్రదర్శనాయ వాక్యాభాసయుక్త్యాభాసప్రతిపత్తయః పూర్వపక్షీకృత్య నిరాక్రియన్తే ॥

తత్ర సాంఖ్యాః ప్రధానం త్రిగుణమచేతనం స్వతన్త్రం జగతః కారణమితి మన్యమానా ఆహుః — యాని వేదాన్తవాక్యాని సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం ప్రదర్శయన్తీత్యవోచః, తాని ప్రధానకారణపక్షేఽపి యోజయితుం శక్యన్తే । సర్వశక్తిత్వం తావత్ప్రధానస్యాపి స్వవికారవిషయముపపద్యతే । ఏవం సర్వజ్ఞత్వమప్యుపపద్యతే ; కథమ్ ? యత్త్వం జ్ఞానం మన్యసే, స సత్త్వధర్మః, 'సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానమ్' (భ. గీ. ౧౪ । ౧౭) ఇతి స్మృతేః । తేన చ సత్త్వధర్మేణ జ్ఞానేన కార్యకరణవన్తః పురుషాః సర్వజ్ఞా యోగినః ప్రసిద్ధాః । సత్త్వస్య హి నిరతిశయోత్కర్షే సర్వజ్ఞత్వం ప్రసిద్ధమ్ । న కేవలస్య అకార్యకరణస్య పురుషస్యోపలబ్ధిమాత్రస్య సర్వజ్ఞత్వం కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వం వా కల్పయితుం శక్యమ్ । త్రిగుణత్వాత్తు ప్రధానస్య సర్వజ్ఞానకారణభూతం సత్త్వం ప్రధానావస్థాయామపి విద్యత ఇతి ప్రధానస్యాచేతనస్యైవ సతః సర్వజ్ఞత్వముపచర్యతే వేదాన్తవాక్యేషు । అవశ్యం చ త్వయాపి సర్వజ్ఞం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగచ్ఛతా సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేనైవ సర్వజ్ఞత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । న హి సర్వదా సర్వవిషయం జ్ఞానం కుర్వదేవ బ్రహ్మ వర్తతే । తథాహి — జ్ఞానస్య నిత్యత్వే జ్ఞానక్రియాం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యం బ్రహ్మణో హీయేత ; అథానిత్యం తదితి జ్ఞానక్రియాయా ఉపరమే ఉపరమేతాపి బ్రహ్మ, తదా సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేనైవ సర్వజ్ఞత్వమాపతతి । అపి చ ప్రాగుత్పత్తేః సర్వకారకశూన్యం బ్రహ్మేష్యతే త్వయా । న చ జ్ఞానసాధనానాం శరీరేన్ద్రియాదీనామభావే జ్ఞానోత్పత్తిః కస్యచిదుపపన్నా । అపి చ ప్రధానస్యానేకాత్మకస్య పరిణామసమ్భవాత్కారణత్వోపపత్తిర్మృదాదివత్ , నాసంహతస్యైకాత్మకస్య బ్రహ్మణః ; — ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ఇదం సూత్రమారభ్యతే —

ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్ ॥ ౫ ॥

న సాంఖ్యపరికల్పితమచేతనం ప్రధానం జగతః కారణం శక్యం వేదాన్తేష్వాశ్రయితుమ్ । అశబ్దం హి తత్ । కథమశబ్దత్వమ్ ? ఈక్షతేః ఈక్షితృత్వశ్రవణాత్కారణస్య । కథమ్ ? ఏవం హి శ్రూయతే — 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య 'తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇతి । తత్ర ఇదంశబ్దవాచ్యం నామరూపవ్యాకృతం జగత్ ప్రాగుత్పత్తేః సదాత్మనావధార్య, తస్యైవ ప్రకృతస్య సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యేక్షణపూర్వకం తేజఃప్రభృతేః స్రష్టృత్వం దర్శయతి । తథాన్యత్ర — 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ । నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్ । స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి

।' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౧)'స ఇమాఁల్లోకానసృజత' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతీక్షాపూర్వికామేవ సృష్టిమాచష్టే । క్వచిచ్చ షోడశకలం పురుషం ప్రస్తుత్యాహ — 'స ఈక్షాఞ్చక్రే' (ప్ర. ఉ. ౬ । 3), 'స ప్రాణమసృజత' (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇతి । ఈక్షతేరితి చ ధాత్వర్థనిర్దేశోఽభిప్రేతః, యజతేరితివత్ , న ధాతునిర్దేశః । తేన 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః । తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) ఇత్యేవమాదీన్యపి సర్వజ్ఞేశ్వరకారణపరాణి వాక్యాన్యుదాహర్తవ్యాని ॥

వ్యాఖ్యా

యత్తూక్తం సత్త్వధర్మేణ జ్ఞానేన సర్వజ్ఞం ప్రధానం భవిష్యతీతి, తన్నోపపద్యతే । న హి ప్రధానావస్థాయాం గుణసామ్యాత్సత్త్వధర్మో జ్ఞానం సమ్భవతి । ననూక్తం సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేన సర్వజ్ఞం భవిష్యతీతి ; తదపి నోపపద్యతే । యది గుణసామ్యే సతి సత్త్వవ్యపాశ్రయాం జ్ఞానశక్తిమాశ్రిత్య సర్వజ్ఞం ప్రధానముచ్యేత, కామం రజస్తమోవ్యపాశ్రయామపి జ్ఞానప్రతిబన్ధకశక్తిమాశ్రిత్య కిఞ్చిజ్జ్ఞముచ్యేత । అపి చ నాసాక్షికా సత్త్వవృత్తిర్జానాతినా అభిధీయతే । న చాచేతనస్య ప్రధానస్య సాక్షిత్వమస్తి । తస్మాదనుపపన్నం ప్రధానస్య సర్వజ్ఞత్వమ్ । యోగినాం తు చేతనత్వాత్సత్త్వోత్కర్షనిమిత్తం సర్వజ్ఞత్వముపపన్నమిత్యనుదాహరణమ్ । అథ పునః సాక్షినిమిత్తమీక్షితృత్వం ప్రధానస్యాపి కల్ప్యేత, యథాగ్నినిమిత్తమయఃపిణ్డాదేర్దగ్ధృత్వమ్ ; తథా సతి యన్నిమిత్తమీక్షితృత్వం ప్రధానస్య, తదేవ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ ముఖ్యం జగతః కారణమితి యుక్తమ్ । యత్పునరుక్తం బ్రహ్మణోఽపి న ముఖ్యం సర్వజ్ఞత్వముపపద్యతే, నిత్యజ్ఞానక్రియత్వే జ్ఞానక్రియాం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యాసమ్భవాదితి ; అత్రోచ్యతే — ఇదం తావద్భవాన్ప్రష్టవ్యః — కథం నిత్యజ్ఞానక్రియత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి । యస్య హి సర్వవిషయావభాసనక్షమం జ్ఞానం నిత్యమస్తి, సోఽసర్వజ్ఞ ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్ । అనిత్యత్వే హి జ్ఞానస్య, కదాచిజ్జానాతి కదాచిన్న జానాతీత్యసర్వజ్ఞత్వమపి స్యాత్ ।

వ్యాఖ్యా

నాసౌ జ్ఞాననిత్యత్వే దోషోఽస్తి । జ్ఞాననిత్యత్వే జ్ఞానవిషయః స్వాతన్త్ర్యవ్యపదేశో నోపపద్యతే ఇతి చేత్ , న ; ప్రతతౌష్ణ్యప్రకాశేఽపి సవితరి 'దహతి' 'ప్రకాశయతి' ఇతి స్వాతన్త్ర్యవ్యపదేశదర్శనాత్ । నను సవితుర్దాహ్యప్రకాశ్యసంయోగే సతి 'దహతి' 'ప్రకాశయతి' ఇతి వ్యపదేశః స్యాత్ ; న తు బ్రహ్మణః ప్రాగుత్పత్తేర్జ్ఞానకర్మసంయోగోఽస్తీతి విషమో దృష్టాన్తః । న ; అసత్యపి కర్మణి 'సవితా ప్రకాశతే' ఇతి కర్తృత్వవ్యపదేశదర్శనాత్ , ఏవమసత్యపి

జ్ఞానకర్మణి బ్రహ్మణః ‘తదైక్షత’ ఇతి కర్తృత్వవ్యపదేశోపపత్తేర్న వైషమ్యమ్ । కర్మాపేక్షాయాం తు బ్రహ్మణి ఈక్షితృత్వశ్రుతయః సుతరాముపపన్నాః । కిం పునస్తత్కర్మ, యత్ప్రాగుత్పత్తేరీశ్వరజ్ఞానస్య విషయో భవతీతి — తత్త్వాన్యత్వాభ్యామనిర్వచనీయే నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాచికీర్షితే ఇతి బ్రూమః । యత్ప్రసాదాద్ధి యోగినామప్యతీతానాగతవిషయం ప్రత్యక్షం జ్ఞానమిచ్ఛన్తి యోగశాస్త్రవిదః, కిము వక్తవ్యం తస్య నిత్యసిద్ధస్యేశ్వరస్య సృష్టిస్థితిసంహృతివిషయం నిత్యజ్ఞానం భవతీతి । యదప్యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మణః శరీరాదిసమ్బన్ధమన్తరేణేక్షితృత్వమనుపపన్నమితి, న తచ్చోద్యమవతరతి ; సవితృప్రకాశవద్బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపనిత్యత్వేన జ్ఞానసాధనాపేక్షానుపపత్తేః । అపి చావిద్యాదిమతః సంసారిణః శరీరాద్యపేక్షా జ్ఞానోత్పత్తిః స్యాత్ ; న జ్ఞానప్రతిబన్ధకారణరహితస్యేశ్వరస్య । మన్త్రౌ చేమావీశ్వరస్య శరీరాద్యనపేక్షతామనావరణజ్ఞానతాం చ దర్శయతః — ‘న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే । పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౮) ఇతి । ‘అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః । స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాన్తమ్’ (శ్వే. ఉ. ౩ । ౧౯) ఇతి చ । నను నాస్తి తవ జ్ఞానప్రతిబన్ధకారణవానీశ్వరాదన్యః సంసారీ — ‘నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా ... నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా’ (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౩) ఇత్యాదిశ్రుతేః ; తత్ర కిమిదముచ్యతే — సంసారిణః శరీరాద్యపేక్షా జ్ఞానోత్పత్తిః, నేశ్వరస్యేతి ? అత్రోచ్యతే — సత్యం నేశ్వరాదన్యః సంసారీ ; తథాపి దేహాదిసఙ్ఘాతోపాధిసమ్బన్ధ ఇష్యత ఏవ, ఘటకరకగిరిగుహాద్యుపాధిసమ్బన్ధ ఇవ వ్యోమ్నః ; తత్కృతశ్చ శబ్దప్రత్యయవ్యవహారో లోకస్య దృష్టః — ‘ఘటచ్ఛిద్రమ్’ ‘కరకచ్ఛిద్రమ్’ ఇత్యాదిః, ఆకాశావ్యతిరేకేఽపి ; తత్కృతా చాకాశే ఘటాకాశాదిభేదమిథ్యాబుద్ధిర్దృష్టా ; తథేహాపి దేహాదిసఙ్ఘాతోపాధిసమ్బన్ధావివేకకృతేశ్వరసంసారిభేదమిథ్యాబుద్ధిః । దృశ్యతే చాత్మన ఏవ సతో దేహాదిసఙ్ఘాతేఽనాత్మన్యాత్మత్వాభినివేశో మిథ్యాబుద్ధిమాత్రేణ పూర్వపూర్వేణ । సతి చైవం సంసారిత్వే దేహాద్యపేక్షమీక్షితృత్వముపపన్నం సంసారిణః । యదప్యుక్తం ప్రధానస్యానేకాత్మకత్వాన్మృదాదివత్కారణత్వోపపత్తిర్నాసంహతస్య బ్రహ్మణ ఇతి, తత్ప్రధానస్యాశబ్దత్వేనైవ ప్రత్యుక్తమ్ । యథా తు తర్కేణాపి బ్రహ్మణ ఏవ కారణత్వం నిర్వోఢుం శక్యతే, న ప్రధానాదీనామ్ , తథా ప్రపఞ్చయిష్యతి ‘న విలక్షణత్వాదస్య ...’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౪) ఇత్యేవమాదినా ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — యదుక్తం నాచేతనం ప్రధానం జగత్కారణమీక్షితృత్వశ్రవణాదితి, తదన్యథాప్యుపపద్యతే ; అచేతనేఽపి చేతనవదుపచారదర్శనాత్ । యథా ప్రత్యాసన్నపతనతాం నద్యాః కూలస్యాలక్ష్య 'కూలం పిపతిషతి' ఇత్యచేతనేఽపి కూలే చేతనవదుపచారో దృష్టః, తద్వదచేతనేఽపి ప్రధానే ప్రత్యాసన్నసర్గే చేతనవదుపచారో భవిష్యతి 'తదైక్షత' ఇతి । యథా లోకే కశ్చిచ్చేతనః 'స్నాత్వా భుక్త్వా చాపరాహ్ణే గ్రామం రథేన గమిష్యామి' ఇతీక్షిత్వా అనన్తరం తథైవ నియమేన ప్రవర్తతే, తథా ప్రధానమపి మహదాద్యాకారేణ నియమేన ప్రవర్తతే ; తస్మాచ్చేతనవదుపచర్యతే । కస్మాత్పునః కారణాత్ విహాయ ముఖ్యమీక్షితృత్వమ్ ఔపచారికం తత్కల్ప్యతే ? 'తత్తేజ ఐక్షత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) 'తా ఆప ఐక్షన్త' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౪) ఇతి చాచేతనయోరప్యప్తేజసోశ్చేతనవదుపచారదర్శనాత్ ; తస్మాత్సత్కర్తృకమపీక్షణమౌపచారికమితి గమ్యతే, ఉపచారప్రాయే వచనాత్ ; — ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ఇదం సూత్రమారభ్యతే —

గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్ ॥ ౬ ॥

యదుక్తం ప్రధానమచేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం తస్మిన్నౌపచారికమీక్షితృత్వమ్ అప్తేజసోరివేతి, తదసత్ । కస్మాత్ ? ఆత్మశబ్దాత్ ; 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యుపక్రమ్య, 'తదైక్షత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) 'తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇతి చ తేజోబన్నానాం సృష్టిముక్త్వా, తదేవ ప్రకృతం సదీక్షితృ తాని చ తేజోబన్నాని దేవతాశబ్దేన పరామృశ్యాహ — 'సేయం దేవతైక్షత' 'హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి' (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౨) ఇతి । తత్ర యది ప్రధానమచేతనం గుణవృత్త్యేక్షితృ కల్ప్యేత, తదేవ ప్రకృతత్వాత్ 'సేయం దేవతా' ఇతి పరామృశ్యేత ; న తదా దేవతా జీవమాత్మశబ్దేనాభిదధ్యాత్ । జీవో హి నామ చేతనః శరీరాధ్యక్షః ప్రాణానాం ధారయితా, తత్ప్రసిద్ధేర్నిర్వచనాచ్చ । స కథమచేతనస్య ప్రధానస్యాత్మా భవేత్ । ఆత్మా హి నామ స్వరూపమ్ । నాచేతనస్య ప్రధానస్య చేతనో జీవః స్వరూపం భవితుమర్హతి । అథ తు చేతనం బ్రహ్మ ముఖ్యమీక్షితృ పరిగృహ్యేత, తస్య జీవవిషయ ఆత్మశబ్దప్రయోగ ఉపపద్యతే । తథా 'స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । 3) ఇత్యత్ర 'స ఆత్మా' ఇతి ప్రకృతం సదణిమానమాత్మానమాత్మశబ్దేనోపదిశ్య, 'తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' ఇతి చేతనస్య శ్వేతకేతోరాత్మత్వేనోపదిశతి । అప్తేజసోఽస్తు విషయత్వాదచేతనత్వమ్ , నామరూపవ్యాకరణాదౌ చ ప్రయోజ్యత్వేనైవ నిర్దేశాత్ , న చాత్మశబ్దవత్కిఞ్చిన్ముఖ్యత్వే కారణమస్తీతి యుక్తం కూలవద్గౌణత్వమీక్షితృత్వస్య ।

తయోరపి సదధిష్ఠితత్వాపేక్షమేవేక్షితృత్వమ్ । సతస్త్వాత్మశబ్దాన్న గౌణమీక్షితృత్వమిత్యుక్తమ్ ॥ ౬ ॥

అథోచ్యేత — అచేతనేఽపి ప్రధానే భవత్యాత్మశబ్దః, ఆత్మనః సర్వార్థకారిత్వాత్ ; యథా రాజ్ఞః సర్వార్థకారిణి భృత్యే భవత్యాత్మశబ్దః ‘మమాత్మా భద్రసేనః’ ఇతి । ప్రధానం హి పురుషస్యాత్మనో భోగాపవర్గౌ కుర్వదుపకరోతి, రాజ్ఞ ఇవ భృత్యః సన్ధివిగ్రహాదిషు వర్తమానః । అథవైక ఏవాత్మశబ్దశ్చేతనాచేతనవిషయో భవిష్యతి, ‘భూతాత్మా’ ‘ఇన్ద్రియాత్మా’ ఇతి చ ప్రయోగదర్శనాత్ ; యథైక ఏవ జ్యోతిఃశబ్దః క్రతుజ్వలనవిషయః । తత్ర కుత ఏతదాత్మశబ్దాదీక్షతేరగౌణత్వమిత్యత ఉత్తరం పఠతి —

తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్ ॥ ౭ ॥

న ప్రధానమచేతనమాత్మశబ్దాలమ్బనం భవితుమర్హతి ; ‘స ఆత్మా’ ఇతి ప్రకృతం సదణిమానమాదాయ, ‘తత్త్వమసి శ్వేతకేతో’ ఇతి చేతనస్య శ్వేతకేతోర్మోక్షయితవ్యస్య తన్నిష్ఠాముపదిశ్య, ‘ఆచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి మోక్షోపదేశాత్ । యది హ్యచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ ‘తత్ అసి’ ఇతి గ్రాహయేత్ , ముముక్షుం చేతనం సన్తమచేతనోఽసీతి, తదా విపరీతవాది శాస్త్రం పురుషస్యానర్థాయేత్యప్రమాణం స్యాత్ । న తు నిర్దోషం శాస్త్రమప్రమాణం కల్పయితుం యుక్తమ్ । యది చాజ్ఞస్య సతో ముముక్షోరచేతనమనాత్మానమాత్మేత్యుపదిశేత్ప్రమాణభూతం శాస్త్రమ్ , స శ్రద్దధానతయా అన్ధగోలాఙ్గూలన్యాయేన తదాత్మదృష్టిం న పరిత్యజేత్ , తద్వ్యతిరిక్తం చాత్మానం న ప్రతిపద్యేత ; తథా సతి పురుషార్థాద్విహన్యేత, అనర్థం చ ఋచ్ఛేత్ । తస్మాద్యథా స్వర్గాద్యర్థినోఽగ్నిహోత్రాదిసాధనం యథాభూతముపదిశతి, తథా ముముక్షోరపి ‘స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో’ ఇతి యథాభూతమేవాత్మానముపదిశతీతి యుక్తమ్ । ఏవం చ సతి తప్తపరశుగ్రహణమోక్షదృష్టాన్తేన సత్యాభిసన్ధస్య మోక్షోపదేశ ఉపపద్యతే । అన్యథా హ్యముఖ్యే సదాత్మతత్త్వోపదేశే, ‘అహముక్థమస్మీతి విద్యాత్’ (ఐ. ఆ. ౨ । ౧ । ౨ । ౬) ఇతివత్సమ్పన్మాత్రమిదమనిత్యఫలం స్యాత్ ; తత్ర మోక్షోపదేశో నోపపద్యేత । తస్మాన్న సదణిమన్యాత్మశబ్దస్య గౌణత్వమ్ । భృత్యే తు స్వామిభృత్యభేదస్య ప్రత్యక్షత్వాదుపపన్నో గౌణ ఆత్మశబ్దః ‘మమాత్మా భద్రసేనః’ ఇతి । అపి చ క్వచిద్గౌణః శబ్దో దృష్ట ఇతి నైతావతా శబ్దప్రమాణకేఽర్థే గౌణీకల్పనా న్యాయ్యా, సర్వత్రానాశ్వాసప్రసఙ్గాత్ । యత్తూక్తం చేతనాచేతనయోః సాధారణ ఆత్మశబ్దః, క్రతుజ్వలనయోరివ జ్యోతిఃశబ్ద ఇతి, తన్న ;

అనేకార్థత్వస్యాన్యాయ్యత్వాత్ । తస్మాచ్చేతనవిషయ ఏవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దశ్చేతనత్వోపచారాద్భూతాదిషు ప్రయుజ్యతే — ‘భూతాత్మా’ ‘ఇన్ద్రియాత్మా’ ఇతి చ । సాధారణత్వేఽప్యాత్మశబ్దస్య న ప్రకరణముపపదం వా కిఞ్చిన్నిశ్చాయకమన్తరేణాన్యతరవృత్తితా నిర్ధారయితుం శక్యతే । న చాత్రాచేతనస్య నిశ్చాయకం కిఞ్చిత్కారణమస్తి । ప్రకృతం తు సదీక్షితృ సన్నిహితశ్చ చేతనః శ్వేతకేతుః । న హి చేతనస్య శ్వేతకేతోరచేతన ఆత్మా సమ్భవతీత్యవోచామ । తస్మాచ్చేతనవిషయ ఇహాత్మశబ్ద ఇతి నిశ్చీయతే । జ్యోతిఃశబ్దోఽపి లౌకికేన ప్రయోగేణ జ్వలన ఏవ రూఢః, అర్థవాదకల్పితేన తు జ్వలనసాదృశ్యేన క్రతౌ ప్రవృత్త ఇత్యదృష్టాన్తః । అథవా పూర్వసూత్ర ఏవాత్మశబ్దం నిరస్తసమస్తగౌణత్వసాధారణత్వాశఙ్కతయా వ్యాఖ్యాయ, తతః స్వతన్త్ర ఏవ ప్రధానకారణనిరాకరణహేతుర్వ్యాఖ్యేయః — ‘తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్’ ఇతి । తస్మాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ ? —

హేయత్వావచనాచ్చ ॥ ౮ ॥

యద్యనాత్మైవ ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ , ‘స ఆత్మా తత్త్వమసి’ ఇతీహోపదిష్టం స్యాత్ ; స తదుపదేశశ్రవణాదనాత్మజ్ఞతయా తన్నిష్ఠో మా భూదితి, ముఖ్యమాత్మానముపదిదిక్షు శాస్త్రం తస్య హేయత్వం బ్రూయాత్ । యథారున్ధతీం దిదర్శయిషుస్తత్సమీపస్థాం స్థూలాం తారామముఖ్యాం ప్రథమమరున్ధతీతి గ్రాహయిత్వా, తాం ప్రత్యాఖ్యాయ, పశ్చాదరున్ధతీమేవ గ్రాహయతి ; తద్వన్నాయమాత్మేతి బ్రూయాత్ । న చైవమవోచత్ । సన్మాత్రాత్మావగతినిష్ఠైవ హి షష్ఠప్రపాఠకపరిసమాప్తిర్దృశ్యతే । చశబ్దః ప్రతిజ్ఞావిరోధాభ్యుచ్చయప్రదర్శనార్థః । సత్యపి హేయత్వవచనే ప్రతిజ్ఞావిరోధః ప్రసజ్యేత । కారణవిజ్ఞానాద్ధి సర్వం విజ్ఞాతమితి ప్రతిజ్ఞాతమ్ — ‘ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి ; కథం ను భగవః స ఆదేశో భవతీతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । 3) ; ‘యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౪) ‘ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౬) ఇతి వాక్యోపక్రమే శ్రవణాత్ । న చ సచ్ఛబ్దవాచ్యే ప్రధానే భోగ్యవర్గకారణే హేయత్వేనాహేయత్వేన వా విజ్ఞాతే భోక్తృవర్గో విజ్ఞాతో భవతి, అప్రధానవికారత్వాద్భోక్తృవర్గస్య । తస్మాన్న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ ? —

స్వాప్యయాత్ ॥ ౯ ॥

తదేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం కారణం ప్రకృత్య శ్రూయతే — 'యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ, సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి ; స్వమపీతో భవతి ; తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే ; స్వం హ్యపీతో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి । ఏషా శ్రుతిః స్వపితీత్యేతత్పురుషస్య లోకప్రసిద్ధం నామ నిర్వక్తి । స్వశబ్దేనేహాత్మోచ్యతే । యః ప్రకృతః సచ్ఛబ్దవాచ్యస్తమపీతో భవత్యపిగతో భవతీత్యర్థః । అపిపూర్వస్యైతేర్లయార్థత్వం ప్రసిద్ధమ్ , ప్రభవాప్యయావిత్యుత్పత్తిప్రలయయోః ప్రయోగదర్శనాత్ । మనఃప్రచారోపాధివిశేషసమ్బన్ధాదిన్ద్రియార్థాన్గృహ్ణంస్తద్విశేషాపన్నో జీవో జాగర్తి ; తద్వాసనావిశిష్టః స్వప్నాన్పశ్యన్మనఃశబ్దవాచ్యో భవతి ; స ఉపాధిద్వయోపరమే సుషుప్తావస్థాయాముపాధికృతవిశేషాభావాత్స్వాత్మని ప్రలీన ఇవేతి 'స్వం హ్యపీతో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇత్యుచ్యతే । యథా హృదయశబ్దనిర్వచనం శ్రుత్యా దర్శితమ్ — 'స వా ఏష ఆత్మా హృది, తస్యైతదేవ నిరుక్తమ్ — హృద్యయమితి ; తస్మాద్ధృదయమితి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౩); యథా వాశనాయోదన్యాశబ్దప్రవృత్తిమూలం దర్శయతి శ్రుతిః — 'ఆప ఏవ తదశితం నయన్తే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౩) 'తేజ ఏవ తత్పీతం నయతే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౫) ఇతి చ ; ఏవం స్వమాత్మానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమపీతో భవతి ఇతీమమర్థం స్వపితినామనిర్వచనేన దర్శయతి । న చ చేతన ఆత్మా అచేతనం ప్రధానం స్వరూపత్వేన ప్రతిపద్యేత । యది పునః ప్రధానమేవాత్మీయత్వాత్స్వశబ్దేనైవోచ్యేత, ఏవమపి చేతనోఽచేతనమప్యేతీతి విరుద్ధమాపద్యేత । శ్రుత్యన్తరం చ — 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౧) ఇతి సుషుప్తావస్థాయాం చేతనే అప్యయం దర్శయతి । అతో యస్మిన్నప్యయః సర్వేషాం చేతనానాం తచ్చేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగతః కారణం, న ప్రధానమ్ ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ న ప్రధానం జగతః కారణమ్ ? —

గతిసామాన్యాత్ ॥ ౧౦ ॥

యది తార్కికసమయ ఇవవేదాన్తేష్వపి భిన్నా కారణావగతిరభవిష్యత్ , క్వచిచ్చేతనం బ్రహ్మ జగతః కారణమ్ , క్వచిదచేతనం ప్రధానమ్ , క్వచిదన్యదేవేతి ; తతః కదాచిత్ప్రధానకారణవాదానురోధేనాపీక్షత్యాదిశ్రవణమకల్పయిష్యత్ । న త్వేతదస్తి ।

సమానైవ హి సర్వేషు వేదాన్తేషు చేతనకారణావగతిః । 'యథాగ్నేర్జ్వలతః సర్వా దిశో విస్ఫులిఙ్గా విప్రతిష్ఠేరన్నేవమేవైతస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః' (కౌ. ఉ. 3 । 3) ఇతి, 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి, 'ఆత్మత ఏవేదం సర్వమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౧) ఇతి, 'ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయతే' (ప్ర. ఉ. 3 । 3) ఇతి చ ఆత్మనః కారణత్వం దర్శయన్తి సర్వే వేదాన్తాః । ఆత్మశబ్దశ్చ చేతనవచన ఇత్యవోచామ । మహచ్చ ప్రామాణ్యకారణమేతత్ , యద్వేదాన్తవాక్యానాం చేతనకారణత్వే సమానగతిత్వమ్ , చక్షురాదీనామివ రూపాదిషు । అతో గతిసామాన్యాత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమ్ ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమ్ ? —

శ్రుతత్వాచ్చ ॥ ౧౧ ॥

స్వశబ్దేనైవ చ సర్వజ్ఞ ఈశ్వరో జగతః కారణమితి శ్రూయతే, శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది సర్వజ్ఞమీశ్వరం ప్రకృత్య — 'స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౯) ఇతి । తస్మాత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమ్ , నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వేతి సిద్ధమ్ ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆనన్దమయాధికరణమ్

'జన్మాద్యస్య యతః' ఇత్యారభ్య 'శ్రుతత్వాచ్చ' ఇత్యేతదన్తైః సూత్రైర్యాన్యుదాహృతాని వేదాన్తవాక్యాని, తేషాం సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరీశ్వరో జగతో జన్మస్థితిలయకారణమిత్యేతస్యార్థస్య ప్రతిపాదకత్వం న్యాయపూర్వకం ప్రతిపాదితమ్ । గతిసామాన్యోపన్యాసేన చ సర్వే వేదాన్తాశ్చేతనకారణవాదిన ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । అతః పరస్య గ్రన్థస్య కిముత్థానమితి, ఉచ్యతే — ద్విరూపం హి బ్రహ్మావగమ్యతే — నామరూపవికారభేదోపాధివిశిష్టమ్ , తద్విపరీతం చ సర్వోపాధివివర్జితమ్ । 'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమాథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పమ్ ; యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని

కృత్వాభివదన్యదాస్తే' (తై. ఆ. ౩ । ౧౨ । ౭) 'నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ । అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనమివానలమ్' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౯) 'నేతి నేతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) 'న్యూనమన్యత్స్థానం సమ్పూర్ణమన్యత్' ఇతి చైవం సహస్రశో విద్యావిద్యావిషయభేదేన బ్రహ్మణో ద్విరూపతాం దర్శయన్తి వేదాన్తవాక్యాని । తత్రావిద్యావస్థాయాం బ్రహ్మణ ఉపాస్యోపాసకాదిలక్షణః సర్వో వ్యవహారః । తత్ర కానిచిద్బ్రహ్మణ ఉపాసనాన్యభ్యుదయార్థాని, కానిచిత్క్రమముక్త్యర్థాని, కానిచిత్కర్మసమృద్ధ్యర్థాని । తేషాం గుణవిశేషోపాధిభేదేన భేదః । ఏక ఏవ తు పరమాత్మేశ్వరస్తైస్తైర్గుణవిశేషైర్విశిష్ట ఉపాస్యో యద్యపి భవతి, తథాపి యథాగుణోపాసనమేవ ఫలాని భిద్యన్తే ; 'తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతి' ఇతి శ్రుతేః, 'యథాక్రతురస్మింల్లోకే పురుషో భవతి, తథేతః ప్రేత్య భవతి' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౧) ఇతి చ । స్మృతేశ్చ — 'యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమ్ । తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావితః' (భ. గీ. ౮ । ౬) ఇతి । యద్యప్యేక ఆత్మా సర్వభూతేషు స్థావరజఙ్గమేషు గూఢః, తథాపి చిత్తోపాధివిశేషతారతమ్యాదాత్మనః కూటస్థనిత్యస్యైకరూపస్యాప్యుత్తరోత్తరమావిష్కృతస్య తారతమ్యమైశ్వర్యశక్తివిశేషైః శ్రూయతే — 'తస్య య ఆత్మానమావిస్తరాం వేద' (ఐ. ఆ. ౨ । ౩ । ౨ । ౧) ఇత్యత్ర । స్మృతావపి — 'యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా । తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోంఽశసమ్భవమ్' (భ. గీ. ౧౦ । ౪౧) ఇతి యత్ర యత్ర విభూత్యాద్యతిశయః, స స ఈశ్వర ఇత్యుపాస్యతయా చోద్యతే । ఏవమిహాప్యాదిత్యమణ్డలే హిరణ్మయః పురుషః సర్వపాప్మోదయలిఙ్గాత్పర ఏవేతి వక్ష్యతి । ఏవమ్ 'ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨౨) ఇత్యాదిషు ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవం సద్యోముక్తికారణమప్యాత్మజ్ఞానముపాధివిశేషద్వారేణోపదిశ్యమానమప్యవివక్షితోపాధిసమ్బన్ధవిశేషం పరాపరవిషయత్వేన సన్దిహ్యమానం వాక్యగతిపర్యాలోచనయా నిర్ణేతవ్యం భవతి — యథేహైవ తావత్ 'ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్' ఇతి । ఏవమేకమపి బ్రహ్మాపేక్షితోపాధిసమ్బన్ధం నిరస్తోపాధిసమ్బన్ధం చోపాస్యత్వేన జ్ఞేయత్వేన చ వేదాన్తేషూపదిశ్యత ఇతి ప్రదర్శయితుం పరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే । యచ్చ 'గతిసామాన్యాత్' ఇత్యచేతనకారణనిరాకరణముక్తమ్ , తదపి వాక్యాన్తరాణి బ్రహ్మవిషయాణి వ్యాచక్షాణేన బ్రహ్మవిపరీతకారణనిషేధేన ప్రపఞ్చ్యతే —

ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ ॥ ౧౨ ॥

తైత్తిరీయకే అన్నమయం ప్రాణమయం మనోమయం విజ్ఞానమయం చానుక్రమ్యామ్నాయతే — 'తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాదన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి ।

తత్ర సంశయః — కిమిహానన్దమయశబ్దేన పరమేవ బ్రహ్మోచ్యతే, యత్ప్రకృతమ్ 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి, కిం వాన్నమయాదివద్బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరమితి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరమముఖ్య ఆత్మానన్దమయః స్యాత్ । కస్మాత్ ? అన్నమయాద్యముఖ్యాత్మప్రవాహపతితత్వాత్ । అథాపి స్యాత్సర్వాన్తరత్వాదానన్దమయో ముఖ్య ఏవాత్మేతి ; న స్యాత్ప్రియాద్యవయవయోగాచ్ఛారీరత్వశ్రవణాచ్చ । ముఖ్యశ్చేదాత్మా స్యాన్న ప్రియాదిసంస్పర్శః స్యాత్ । ఇహ తు 'తస్య ప్రియమేవ శిరః' (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇత్యాది శ్రూయతే । శారీరత్వం చ శ్రూయతే — 'తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా యః పూర్వస్య' ఇతి । తస్య పూర్వస్య విజ్ఞానమయస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా య ఏష ఆనన్దమయ ఇత్యర్థః । న చ సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియసంస్పర్శో వారయితుం శక్యః । తస్మాత్సంసార్యేవానన్దమయ ఆత్మేత్యేవం ప్రాప్తే, ఇదముచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

'ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్' । పర ఏవాత్మానన్దమయో భవితుమర్హతి । కుతః ? అభ్యాసాత్ । పరస్మిన్నేవ హ్యాత్మన్యానన్దశబ్దో బహుకృత్వోఽభ్యస్యతే । ఆనన్దమయం ప్రస్తుత్య 'రసో వై సః' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి తస్యైవ రసత్వముక్త్వా, ఉచ్యతే — 'రసꣳ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీభవతి । కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ । ఏష హ్యేవానన్దయాతి' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧)'సైషానన్దస్య మీమాꣳసా భవతి' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) 'ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౫) 'ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన' (తై. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) ఇతి ; 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. ఉ. 3 । ౬ । ౧) ఇతి చ । శ్రుత్యన్తరే చ 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౮) ఇతి బ్రహ్మణ్యేవానన్దశబ్దో దృష్టః । ఏవమానన్దశబ్దస్య బహుకృత్వో బ్రహ్మణ్యభ్యాసాదానన్దమయ ఆత్మా బ్రహ్మేతి గమ్యతే । యత్తూక్తమన్నమయాద్యముఖ్యాత్మప్రవాహపతితత్వాదానన్దమయస్యాప్యముఖ్యత్వమితి, నాసౌ దోషః, ఆనన్దమయస్య సర్వాన్తరత్వాత్ । ముఖ్యమేవ హ్యాత్మానముపదిదిక్షు శాస్త్రం లోకబుద్ధిమనుసరత్ , అన్నమయం శరీరమనాత్మానమత్యన్తమూఢానామాత్మత్వేన ప్రసిద్ధమనూద్య మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రాదిప్రతిమావత్తతోఽన్తరం తతోఽన్తరమిత్యేవం పూర్వేణ పూర్వేణ సమానముత్తరముత్తరమనాత్మానమాత్మేతి గ్రాహయత్ , ప్రతిపత్తిసౌకర్యాపేక్షయా సర్వాన్తరం ముఖ్యమానన్దమయమాత్మానముపదిదేశేతి శ్లిష్టతరమ్ । యథారున్ధతీదర్శనే బహ్వీష్వపి తారాస్వముఖ్యాస్వరున్ధతీషు దర్శితాసు , యా అన్త్యా ప్రదర్శ్యతే సా ముఖ్యైవారున్ధతీ భవతి ; ఏవమిహాప్యానన్దమయస్య

సర్వాన్తరత్వాన్ముఖ్యమాత్మత్వమ్ । యత్తు బ్రూషే, ప్రియాదీనాం శిరస్త్వాదికల్పనానుపపన్నా ముఖ్యస్యాత్మన ఇతి — అతీతానన్తరోపాధిజనితా సా ; న స్వాభావికీత్యదోషః । శారీరత్వమప్యానన్దమయస్యాన్నమయాదిశరీరపరమ్పరయా ప్రదర్శ్యమానత్వాత్ ; న పునః సాక్షాదేవ శారీరత్వం సంసారివత్ । తస్మాదానన్దమయః పర ఏవాత్మా ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ ॥ ౧౩ ॥

అత్రాహ — నానన్దమయః పర ఆత్మా భవితుమర్హతి ; కస్మాత్ ? వికారశబ్దాత్ ; ప్రకృతివచనాదయమన్యః శబ్దో వికారవచనః సమధిగతః 'ఆనన్దమయః' ఇతి, మయటో వికారార్థత్వాత్ ; తస్మాదన్నమయాదిశబ్దవద్వికారవిషయ ఏవాయమానన్దమయశబ్ద ఇతి చేత్ , న ; ప్రాచుర్యార్థేఽపి మయటః స్మరణాత్ । 'తత్ప్రకృతవచనే మయట్' (పా. సూ. ౫ । ౪ । ౨) ఇతి హి ప్రచురతాయామపి మయట్ స్మర్యతే ; యథా 'అన్నమయో యజ్ఞః' ఇత్యన్నప్రచుర ఉచ్యతే, ఏవమానన్దప్రచురం బ్రహ్మానన్దమయముచ్యతే । ఆనన్దప్రచురత్వం చ బ్రహ్మణో మనుష్యత్వాదారభ్యోత్తరస్మిన్నుత్తరస్మిన్స్థానే శతగుణ ఆనన్ద ఇత్యుక్త్వా బ్రహ్మానన్దస్య నిరతిశయత్వావధారణాత్ । తస్మాత్ప్రాచుర్యార్థే మయట్ ॥ ౧౩ ॥

తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ ॥ ౧౪ ॥

ఇతశ్చ ప్రాచుర్యార్థే మయట్ ; యస్మాదానన్దహేతుత్వం బ్రహ్మణో వ్యపదిశతి శ్రుతిః — 'ఏష హ్యేవానన్దయాతి' ఇతి — ఆనన్దయతీత్యర్థః । యో హ్యన్యానానన్దయతి స ప్రచురానన్ద ఇతి ప్రసిద్ధం భవతి ; యథా లోకే యోఽన్యేషాం ధనికత్వమాపాదయతి స ప్రచురధన ఇతి గమ్యతే, తద్వత్ । తస్మాత్ప్రాచుర్యార్థేఽపి మయటః సమ్భవాదానన్దమయః పర ఏవాత్మా ॥ ౧౪ ॥

మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే ॥ ౧౫ ॥

ఇతశ్చానన్దమయః పర ఏవాత్మా ; యస్మాత్ 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య, 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యస్మిన్మన్త్రే యత్ బ్రహ్మ ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానన్తవిశేషణైర్నిర్ధారితమ్ , యస్మాదాకాశాదిక్రమేణ స్థావరజఙ్గమాని భూతాన్యజాయన్త, యచ్చ భూతాని సృష్ట్వా తాన్యనుప్రవిశ్య గుహాయామవస్థితం సర్వాన్తరమ్ , యస్య విజ్ఞానాయ 'అన్యోఽన్తర ఆత్మా' 'అన్యోఽన్తర ఆత్మా' ఇతి ప్రక్రాన్తమ్ , తన్మాన్త్రవర్ణికమేవ

బ్రహ్మేహ గీయతే — 'అన్యోఽన్తర ఆత్మానన్దమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి ।
మన్త్రబ్రాహ్మణయోశ్చైకార్థత్వం యుక్తమ్ , అవిరోధాత్ । అన్యథా హి
ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే స్యాతామ్ । న చాన్నమయాదిభ్య ఇవానన్దమయాదన్యోఽన్తర
ఆత్మాభిధీయతే । ఏతన్నిష్ఠైవ చ 'సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా' (తై. ఉ. ౩ । ౬ । ౧) — 'ఆనన్దో
బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. ఉ. ౩ । ౬ । ౧) ఇతి । తస్మాదానన్దమయః పర ఏవాత్మా ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

నేతరోఽనుపపత్తేః ॥ ౧౬ ॥

ఇతశ్చానన్దమయః పర ఏవాత్మా, నేతరః ; ఇతర ఈశ్వరాదన్యః సంసారీ జీవ ఇత్యర్థః । న జీవ
ఆనన్దమయశబ్దేనాభిధీయతే । కస్మాత్ ? అనుపపత్తేః । ఆనన్దమయం హి ప్రకృత్య శ్రూయతే
— 'సోఽకామయత । బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి । స తపోఽతప్యత । స తపస్తప్త్వా । ఇదꣳ
సర్వమసృజత । యదిదం కిఞ్చ' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి । తత్ర
ప్రాక్శరీరాద్యుత్పత్తేరభిధ్యానమ్ , సృజ్యమానానాం చ వికారాణాం స్రష్టురవ్యతిరేకః,
సర్వవికారసృష్టిశ్చ న పరస్మాదాత్మనోఽన్యత్రోపపద్యతే ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

భేదవ్యపదేశాచ్చ ॥ ౧౭ ॥

ఇతశ్చ నానన్దమయః సంసారీ ; యస్మాదానన్దమయాధికారే 'రసో వై సః । రసꣳ హ్యేవాయం
లబ్ధ్వానన్దీ భవతి' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి జీవానన్దమయౌ భేదేన వ్యపదిశతి । న హి లబ్ధైవ
లబ్ధవ్యో భవతి । కథం తర్హి 'ఆత్మాన్వేష్టవ్యః' 'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యతే' ఇతి శ్రుతిస్మృతీ,
యావతా న లబ్ధైవ లబ్ధవ్యో భవతీత్యుక్తమ్ ? బాఢమ్ — తథాప్యాత్మనోఽప్రచ్యుతాత్మభావస్యైవ
సతస్తత్త్వానవబోధనిమిత్తో మిథ్యైవ దేహాదిష్వనాత్మసు ఆత్మత్వనిశ్చయో లౌకికో దృష్టః । తేన
దేహాదిభూతస్యాత్మనోఽపి ఆత్మా — అనన్విష్టః 'అన్వేష్టవ్యః', అలబ్ధః 'లబ్ధవ్యః', అశ్రుతః
'శ్రోతవ్యః', అమతః 'మన్తవ్యః', అవిజ్ఞాతః 'విజ్ఞాతవ్యః' — ఇత్యాదిభేదవ్యపదేశ ఉపపద్యతే ।
ప్రతిషిధ్యత ఏవ తు పరమార్థతః సర్వజ్ఞాత్పరమేశ్వరాదన్యో ద్రష్టా శ్రోతా వా 'నాన్యోఽతోఽస్తి
ద్రష్టా' (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౩) ఇత్యాదినా । పరమేశ్వరస్తు అవిద్యాకల్పితాచ్ఛారీరాత్కర్తుర్భోక్తుః
విజ్ఞానాత్మాఖ్యాత్ అన్యః ; యథా మాయావినశ్చర్మఖడ్గధరాత్సూత్రేణాకాశమధిరోహతః స ఏవ
మాయావీ పరమార్థరూపో భూమిష్ఠోఽన్యః ; యథా వా

ఘటాకాశాదుపాధిపరిచ్ఛిన్నాదనుపాధిపరిచ్ఛిన్న ఆకాశోఽన్యః । ఈదృశం చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మభేదమాశ్రిత్య 'నేతరోఽనుపపత్తేః' 'భేదవ్యపదేశాచ్చ' ఇత్యుక్తమ్ ॥౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా ॥ ౧౮ ॥

ఆనన్దమయాధికారే చ 'సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి కామయితృత్వనిర్దేశాత్ నానుమానికమపి సాంఖ్యపరికల్పితమచేతనం ప్రధానమానన్దమయత్వేన కారణత్వేన వా అపేక్షితవ్యమ్ । 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౫) ఇతి నిరాకృతమపి ప్రధానం పూర్వసూత్రోదాహృతాం కామయితృత్వశ్రుతిమాశ్రిత్య ప్రసఙ్గాత్పునర్నిరాక్రియతే గతిసామాన్యప్రపఞ్చనాయ ॥ ౧౮ ॥

అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి ॥ ౧౯ ॥

ఇతశ్చ న ప్రధానే జీవే వానన్దమయశబ్దః ; యస్మాదస్మిన్నానన్దమయే ప్రకృత ఆత్మని, ప్రతిబుద్ధస్యాస్య జీవస్య, తద్యోగం శాస్తి — తదాత్మనా యోగస్తద్యోగః, తద్భావాపత్తిః, ముక్తిరిత్యర్థః — తద్యోగం శాస్తి శాస్త్రమ్ — 'యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే । అథ సోఽభయం గతో భవతి । యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧)ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — యదైతస్మిన్నానన్దమయేఽల్పమప్యన్తరమతాదాత్మ్యరూపం పశ్యతి, తదా సంసారభయాన్న నివర్తతే ; యదా త్వేతస్మిన్నానన్దమయే నిరన్తరం తాదాత్మ్యేన ప్రతితిష్ఠతి, తదా సంసారభయాన్నివర్తత ఇతి । తచ్చ పరమాత్మపరిగ్రహే ఘటతే, న ప్రధానపరిగ్రహే జీవపరిగ్రహే వా । తస్మాదానన్దమయః పరమాత్మేతి స్థితమ్ ॥ ౧౯ ॥

ఇదం త్విహ వక్తవ్యమ్ — 'స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧)'తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాదన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౨ । ౧)తస్మాత్ 'అన్యోఽన్తర ఆత్మా మనోమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౩ । ౧)తస్మాత్ 'అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయః' (తై. ఉ. ౨ । ౪ । ౧) ఇతి చ వికారార్థే మయట్ప్రవాహే సతి, ఆనన్దమయ ఏవాకస్మాదర్ధజరతీయన్యాయేన కథమివ మయటః ప్రాచుర్యార్థత్వం బ్రహ్మవిషయత్వం చాశ్రీయత ఇతి । మాన్త్రవర్ణికబ్రహ్మాధికారాదితి చేత్ , న ; అన్నమయాదీనామపి తర్హి బ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః । అత్రాహ — యుక్తమన్నమయాదీనామబ్రహ్మత్వమ్ ,

తస్మాత్తస్మాదాన్తరస్యాన్తరస్యాన్యస్యాన్యస్యాత్మన ఉచ్యమానత్వాత్ ; ఆనన్దమయాత్తు న కశ్చిదన్య ఆన్తర ఆత్మోచ్యతే ; తేనానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వమ్ , అన్యథా ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాప్రసఙ్గాదితి । అత్రోచ్యతే — యద్యప్యన్నమయాదిభ్య ఇవానన్దమయాత్ 'అన్యోఽన్తర ఆత్మా' ఇతి న శ్రూయతే, తథాపి నానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వమ్ ; యత ఆనన్దమయం ప్రకృత్య శ్రూయతే — 'తస్య ప్రియమేవ శిరః, మోదో దక్షిణః పక్షః, ప్రమోద ఉత్తరః పక్షః, ఆనన్ద ఆత్మా, బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి । తత్ర యద్బ్రహ్మేహ మన్త్రవర్ణే ప్రకృతమ్ 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి, తదిహ 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యుచ్యతే । తద్విజిజ్ఞాపయిషయైవాన్నమయాదయ ఆనన్దమయపర్యన్తాః పఞ్చ కోశాః కల్ప్యన్తే । తత్ర కుతః ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాప్రసఙ్గః । నన్వానన్దమయస్యావయవత్వేన 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యుచ్యతే, అన్నమయాదీనామివ 'ఇదం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యాది ; తత్ర కథం బ్రహ్మణః స్వప్రధానత్వం శక్యం విజ్ఞాతుమ్ ? ప్రకృతత్వాదితి బ్రూమః । నన్వానన్దమయావయవత్వేనాపి బ్రహ్మణి విజ్ఞాయమానే న ప్రకృతత్వం హీయతే, ఆనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వాదితి ; అత్రోచ్యతే — తథా సతి తదేవ బ్రహ్మ ఆనన్దమయ ఆత్మా అవయవీ, తదేవ చ బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా అవయవ ఇత్యసామఞ్జస్యం స్యాత్ । అన్యతరపరిగ్రహే తు యుక్తమ్ 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యత్రైవ బ్రహ్మనిర్దేశ ఆశ్రయితుమ్ , బ్రహ్మశబ్దసంయోగాత్ ; నానన్దమయవాక్యే, బ్రహ్మశబ్దసంయోగాభావాదితి । అపి చ బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యుక్త్వేదముచ్యతే — 'తదప్యేష శ్లోకో భవతి । అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద । సన్తమేనం తతో విదుః' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి । అస్మింశ్చ శ్లోకేఽననుకృష్యానన్దమయం బ్రహ్మణ ఏవ భావాభావవేదనయోర్గుణదోషాభిధానాద్గమ్యతే — 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యత్ర బ్రహ్మణ ఏవ స్వప్రధానత్వమితి । న చానన్దమయస్యాత్మనో భావాభావాశఙ్కా యుక్తా, ప్రియమోదాదివిశిష్టస్యానన్దమయస్య సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాత్ । కథం పునః స్వప్రధానం సద్బ్రహ్మ ఆనన్దమయస్య పుచ్ఛత్వేన నిర్దిశ్యతే — 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇతి ? నైష దోషః । పుచ్ఛవత్పుచ్ఛమ్ , ప్రతిష్ఠా పరాయణమేకనీడం లౌకికస్యానన్దజాతస్య బ్రహ్మానన్దః ఇత్యేతదనేన వివక్ష్యతే, నావయవత్వమ్ ; 'ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । 3౨) ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ । అపి చానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వే ప్రియాద్యవయవత్వేన సవిశేషం బ్రహ్మాభ్యుపగన్తవ్యమ్ ; నిర్విశేషం తు బ్రహ్మ వాక్యశేషే శ్రూయతే, వాఙ్మనసయోరగోచరత్వాభిధానాత్ — 'యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ । ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ । న బిభేతి కుతశ్చన' (తై. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) ఇతి । అపి చానన్దప్రచుర ఇత్యుక్తే దుఃఖాస్తిత్వమపి గమ్యతే ; ప్రాచుర్యస్య లోకే

ప్రతియోగ్యల్పత్వాపేక్షత్వాత్ । తథా చ సతి 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి, నాన్యచ్ఛృణోతి, నాన్యద్విజానాతి, స భూమా' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి భూమ్ని బ్రహ్మణి తద్వ్యతిరిక్తాభావశ్రుతిరుపరుధ్యేత । ప్రతిశరీరం చ ప్రియాదిభేదాదానన్దమయస్య భిన్నత్వమ్ ; బ్రహ్మ తు న ప్రతిశరీరం భిద్యతే, 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యానన్త్యశ్రుతేః 'ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౧) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ । న చానన్దమయస్యాభ్యాసః శ్రూయతే । ప్రాతిపదికార్థమాత్రమేవ హి సర్వత్రాభ్యస్యతే — 'రసో వై సః । రసꣳ హ్యేవాయం లబ్ధ్వానన్దీ భవతి । కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ । యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧)'సైషానన్దస్య మీమాꣳసా భవతి' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౧)'ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి' (తై. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. ఉ. 3 । ౬ । ౧) ఇతి చ । యది చానన్దమయశబ్దస్య బ్రహ్మవిషయత్వం నిశ్చితం భవేత్ , తత ఉత్తరేష్వానన్దమాత్రప్రయోగేష్వప్యానన్దమయాభ్యాసః కల్ప్యేత ; న త్వానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వమస్తి, ప్రియశిరస్త్వాదిభిర్హేతుభిరిత్యవోచామ ; తస్మాచ్ఛ్రుత్యన్తరే 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౮) ఇత్యానన్దప్రాతిపదికస్య బ్రహ్మణి ప్రయోగదర్శనాత్ , 'యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి బ్రహ్మవిషయః ప్రయోగో న త్వానన్దమయాభ్యాస ఇత్యవగన్తవ్యమ్ । యస్త్వయం మయడన్తస్యైవానన్దమయశబ్దస్యాభ్యాసః 'ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతి' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౫) ఇతి, న తస్య బ్రహ్మవిషయత్వమస్తి ; వికారాత్మనామేవాన్నమయాదీనామనాత్మనాముపసఙ్క్రమితవ్యానాం ప్రవాహే పఠితత్వాత్ । నన్వానన్దమయస్యోపసఙ్క్రమితవ్యస్యాన్నమయాదివదబ్రహ్మత్వే సతి నైవ విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిః ఫలం నిర్దిష్టం భవేత్ । నైష దోషః, ఆనన్దమయోపసఙ్క్రమణనిర్దేశేనైవ విదుషః పుచ్ఛప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రాప్తేః ఫలస్య నిర్దిష్టత్వాత్ , 'తదప్యేష శ్లోకో భవతి' 'యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇత్యాదినా చ ప్రపఞ్చ్యమానత్వాత్ । యా త్వానన్దమయసన్నిధానే 'సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతీయం శ్రుతిరుదాహృతా, సా 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యనేన సన్నిహితతరేణ బ్రహ్మణా సమ్బధ్యమానా నానన్దమయస్య బ్రహ్మతాం ప్రతిబోధయతి । తదపేక్షత్వాచ్చోత్తరస్య గ్రన్థస్య 'రసో వై సః' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యాదేర్నానన్దమయవిషయతా । నను 'సోఽకామయత' ఇతి బ్రహ్మణి పుంలిఙ్గనిర్దేశో నోపపద్యతే । నాయం దోషః, 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' ఇత్యత్ర పుంలిఙ్గేనాప్యాత్మశబ్దేన బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వాత్ । యత్తు భార్గవీ వారుణీ విద్యా — 'ఆనన్దో

బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. ఉ. ౩ । ౬ । ౧) ఇతి, తస్యాం మయడశ్రవణాత్ప్రియశిరస్త్వాద్యశ్రవణాచ్చ యుక్తమానన్దస్య బ్రహ్మత్వమ్ । తస్మాదణుమాత్రమపి విశేషమనాశ్రిత్య న స్వత ఏవ ప్రియశిరస్త్వాది బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే । న చేహ సవిశేషం బ్రహ్మ ప్రతిపిపాదయిషితమ్ , వాఙ్మనసగోచరాతిక్రమశ్రుతేః । తస్మాదన్నమయాదిష్వివానన్దమయేఽపి వికారార్థ ఏవ మయట్ విజ్ఞేయః, న ప్రాచుర్యార్థః ॥

వ్యాఖ్యా

సూత్రాణి త్వేవం వ్యాఖ్యేయాని — 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యత్ర కిమానన్దమయావయవత్వేన బ్రహ్మ వివక్ష్యతే, ఉత స్వప్రధానత్వేనేతి । పుచ్ఛశబ్దాదవయవత్వేనేతి ప్రాప్తే, ఉచ్యతే — ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ — ఆనన్దమయ ఆత్మా ఇత్యత్ర 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇతి స్వప్రధానమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే ; అభ్యాసాత్ 'అసన్నేవ స భవతి' ఇత్యస్మిన్నిగమనశ్లోకే బ్రహ్మణ ఏవ కేవలస్యాభ్యస్యమానత్వాత్ । వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ — వికారశబ్దేనావయవశబ్దోఽభిప్రేతః ; పుచ్ఛమిత్యవయవశబ్దాన్న స్వప్రధానత్వం బ్రహ్మణ ఇతి యదుక్తమ్ , తస్య పరిహారో వక్తవ్యః ; అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః, ప్రాచుర్యాదప్యవయవశబ్దోపపత్తేః ; ప్రాచుర్యం ప్రాయాపత్తిః, అవయవప్రాయే వచనమిత్యర్థః ; అన్నమయాదీనాం హి శిరఆదిషు పుచ్ఛాన్తేష్వవయవేషూక్తేష్వానన్దమయస్యాపి శిరఆదీన్యవయవాన్తరాణ్యుక్త్వా అవయవప్రాయాపత్త్యా 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యాహ, నావయవవివక్షయా ; యత్కారణమ్ 'అభ్యాసాత్' ఇతి స్వప్రధానత్వం బ్రహ్మణః సమర్థితమ్ । తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ — సర్వస్య హి వికారజాతస్య సానన్దమయస్య కారణత్వేన బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే — 'ఇదꣳ సర్వమసృజత, యదిదం కిఞ్చ' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి । న చ కారణం సద్బ్రహ్మ స్వవికారస్యానన్దమయస్య ముఖ్యయా వృత్త్యావయవ ఉపపద్యతే । అపరాణ్యపి సూత్రాణి యథాసమ్భవం పుచ్ఛవాక్యనిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపాదకాని ద్రష్టవ్యాని ॥౧౨ – ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తరధికరణమ్

అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ॥ ౨౦ ॥

ఇదమామ్నాయతే — 'అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆ ప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౬)'తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై

సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౭)'... ఇత్యధిదైవతమ్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౮) 'అథాధ్యాత్మమ్ ...' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౧) 'అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౫) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం విద్యాకర్మాతిశయవశాత్ప్రాప్తోత్కర్షః కశ్చిత్సంసారీ సూర్యమణ్డలే చక్షుషి చోపాస్యత్వేన శ్రూయతే, కిం వా నిత్యసిద్ధః పరమేశ్వర ఇతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? సంసారీతి । కుతః ? రూపవత్త్వశ్రవణాత్ । ఆదిత్యపురుషే తావత్ 'హిరణ్యశ్మశ్రుః' ఇత్యాది రూపముదాహృతమ్ ; అక్షిపురుషేఽపి తదేవాతిదేశేన ప్రాప్యతే 'తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమ్' ఇతి । న చ పరమేశ్వరస్య రూపవత్త్వం యుక్తమ్ , 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇతి శ్రుతేః ; ఆధారశ్రవణాచ్చ — 'య ఏషోఽన్తరాదిత్యే య ఏషోఽన్తరక్షిణి' ఇతి । న హ్యనాధారస్య స్వమహిమప్రతిష్ఠస్య సర్వవ్యాపినః పరమేశ్వరస్యాధార ఉపదిశ్యేత । 'స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' (శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ఇతి చ శ్రుతీ భవతః । ఐశ్వర్యమర్యాదాశ్రుతేశ్చ — 'స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౮) ఇత్యాదిత్యపురుషస్య ఐశ్వర్యమర్యాదా ; 'స ఏష యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౬) ఇత్యక్షిపురుషస్య । న చ పరమేశ్వరస్య మర్యాదావదైశ్వర్యం యుక్తమ్ ; 'ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యవిశేషశ్రుతేః । తస్మాన్నాక్ష్యాదిత్యయోరన్తః పరమేశ్వర ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ఇతి । 'య ఏషోఽన్తరాదిత్యే' 'య ఏషోఽన్తరక్షిణి' ఇతి చ శ్రూయమాణః పురుషః పరమేశ్వర ఏవ, న సంసారీ । కుతః ? తద్ధర్మోపదేశాత్ । తస్య హి పరమేశ్వరస్య ధర్మా ఇహోపదిష్టాః । తద్యథా — 'తస్యోదితి నామ' ఇతి శ్రావయిత్వా తస్యాదిత్యపురుషస్య నామ 'స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః' ఇతి సర్వపాప్మాపగమేన నిర్వక్తి । తదేవ చ కృతనిర్వచనం నామాక్షిపురుషస్యాప్యతిదిశతి — 'యన్నామ తన్నామ' ఇతి । సర్వపాప్మాపగమశ్చ పరమాత్మన ఏవ శ్రూయతే — 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యాదౌ । తథా చాక్షుషే పురుషే 'సైవ ఋక్ తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ' ఇతి ఋక్సామాద్యాత్మకతాం నిర్ధారయతి । సా చ పరమేశ్వరస్యోపపద్యతే, సర్వకారణత్వాత్సర్వాత్మకత్వోపపత్తేః । పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మకే చాధిదైవతమృక్సామే, వాక్ప్రాణాద్యాత్మకే చాధ్యాత్మమనుక్రమ్యాహ — 'తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ' ఇత్యధిదైవతమ్ । తథాధ్యాత్మమపి — 'యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ'

ఇతి । తచ్చ సర్వాత్మకత్వే సత్యేవోపపద్యతే । 'తద్య ఇమే వీణాయాం గాయన్త్యేతం తే గాయన్తి తస్మాత్తే ధనసనయః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౬) ఇతి చ లౌకికేష్వపి గానేష్వస్యైవ గీయమానత్వం దర్శయతి । తచ్చ పరమేశ్వరపరిగ్రహ ఏవ ఘటతే — 'యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా । తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోంశసమ్భవమ్' (భ. గీ. ౧౦ । ౪౧) ఇతి భగవద్గీతాదర్శనాత్ । లోకకామేశిత్వృత్వమపి నిరఙ్కుశం శ్రూయమాణం పరమేశ్వరం గమయతి । యత్తూక్తం హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదిరూపవత్త్వశ్రవణం పరమేశ్వరే నోపపద్యత ఇతి, అత్ర బ్రూమః — స్యాత్పరమేశ్వరస్యాపీచ్ఛావశాన్మాయామయం రూపం సాధకానుగ్రహార్థమ్ , 'మాయా హ్యేషా మయా సృష్టా యన్మాం పశ్యసి నారద । సర్వభూతగుణైర్యుక్తం మైవం మాం జ్ఞాతుమర్హసి' ఇతి స్మరణాత్ । అపి చ, యత్ర తు నిరస్తసర్వవిశేషం పారమేశ్వరం రూపముపదిశ్యతే, భవతి తత్ర శాస్త్రమ్ 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇత్యాది । సర్వకారణత్వాత్తు వికారధర్మైరపి కైశ్చిద్విశిష్టః పరమేశ్వర ఉపాస్యత్వేన నిర్దిశ్యతే — 'సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) ఇత్యాదినా । తథా హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదినిర్దేశోఽపి భవిష్యతి । యదప్యాధారశ్రవణాన్న పరమేశ్వర ఇతి, అత్రోచ్యతే — స్వమహిమప్రతిష్ఠస్యాప్యాధారవిశేషోపదేశ ఉపాసనార్థో భవిష్యతి ; సర్వగతత్వాద్బ్రహ్మణో వ్యోమవత్సర్వాన్తరత్వోపపత్తేః । ఐశ్వర్యమర్యాదాశ్రవణమప్యధ్యాత్మాధిదైవతవిభాగాపేక్షముపాసనార్థమేవ । తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవాక్ష్యాదిత్యయోరన్తరుపదిశ్యతే ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః ॥ ౨౧ ॥

అస్తి చాదిత్యాదిశరీరాభిమానిభ్యో జీవేభ్యోఽన్య ఈశ్వరోఽన్తర్యామీ — 'య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యః శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః' (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౯) ఇతి శ్రుత్యన్తరే భేదవ్యపదేశాత్ । తత్ర హి 'ఆదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద' ఇతి వేదితురాదిత్యాద్విజ్ఞానాత్మనోఽన్యోఽన్తర్యామీ స్పష్టం నిర్దిశ్యతే । స ఏవేహాప్యన్తరాదిత్యే పురుషో భవితుమర్హతి, శ్రుతిసామాన్యాత్ । తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవేహోపదిశ్యత ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౨౧ ॥

ఆకాశాధికరణమ్

ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్ ॥ ౨౨ ॥

ఇదమామనన్తి 'అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౧) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమాకాశశబ్దేన పరం బ్రహ్మాభిధీయతే, ఉత భూతాకాశమితి । కుతః సంశయః ? ఉభయత్ర ప్రయోగదర్శనాత్ । భూతవిశేషే తావత్సుప్రసిద్ధో లోకవేదయోరాకాశశబ్దః । బ్రహ్మణ్యపి క్వచిత్ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే, యత్ర వాక్యశేషవశాదసాధారణగుణశ్రవణాద్వా నిర్ధారితం బ్రహ్మ భవతి — యథా 'యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి చైవమాదౌ । అతః సంశయః । కిం పునరత్ర యుక్తమ్ ? భూతాకాశమితి । కుతః ? తద్ధి ప్రసిద్ధతరేణ ప్రయోగేణ శీఘ్రం బుద్ధిమారోహతి । న చాయమాకాశశబ్ద ఉభయోః సాధారణః శక్యో విజ్ఞాతుమ్ , అనేకార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । తస్మాద్బ్రహ్మణి గౌణ ఏవ ఆకాశశబ్దో భవితుమర్హతి । విభుత్వాదిభిర్హి బహుభిర్ధర్మైః సదృశమాకాశేన బ్రహ్మ భవతి । న చ ముఖ్యసమ్భవే గౌణోఽర్థో గ్రహణమర్హతి । సమ్భవతి చేహ ముఖ్యస్యైవాకాశస్య గ్రహణమ్ । నను భూతాకాశపరిగ్రహే వాక్యశేషో నోపపద్యతే — 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే' ఇత్యాదిః ; నైష దోషః, భూతాకాశస్యాపి వాయ్వాదిక్రమేణ కారణత్వోపపత్తేః । విజ్ఞాయతే హి — 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూత ఆకాశాద్వాయుర్వాయోరగ్నిః' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాది । జ్యాయస్త్వపరాయణత్వే అపి భూతాన్తరాపేక్షయోపపద్యేతే భూతాకాశస్యాపి । తస్మాదాకాశశబ్దేన భూతాకాశస్య గ్రహణమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్ । ఆకాశశబ్దేనేహ బ్రహ్మణో గ్రహణం యుక్తమ్ । కుతః ? తల్లిఙ్గాత్ । పరస్య హి బ్రహ్మణ ఇదం లిఙ్గమ్ — 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే' ఇతి । పరస్మాద్ధి బ్రహ్మణో భూతానాముత్పత్తిరితి వేదాన్తేషు మర్యాదా । నను భూతాకాశస్యాపి వాయ్వాదిక్రమేణ కారణత్వం దర్శితమ్ । సత్యం దర్శితమ్ । తథాపి మూలకారణస్య బ్రహ్మణోఽపరిగ్రహాత్ , ఆకాశాదేవేత్యవధారణం సర్వాణీతి చ భూతవిశేషణం నానుకూలం స్యాత్ । తథా 'ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి' ఇతి బ్రహ్మలిఙ్గమ్ , 'ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్' ఇతి చ జ్యాయస్త్వపరాయణత్వే । జ్యాయస్త్వం హ్యనాపేక్షికం పరమాత్మన్యేవైకస్మిన్నామ్నాతమ్ — 'జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో

జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । 3) ఇతి । తథా పరాయణత్వమపి పరమకారణత్వాత్పరమాత్మన్యేవ ఉపపన్నతరం భవతి । శ్రుతిశ్చ — 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ రాతిర్దాతుః పరాయణమ్' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౮) ఇతి । అపి చాన్తవత్త్వదోషేణ శాలావత్యస్య పక్షం నిన్దిత్వా, అనన్తం కిఞ్చిద్వక్తుకామేన జైవలినాకాశః పరిగృహీతః ; తం చాకాశముద్గీథే సమ్పాద్యోపసంహరతి — 'స ఏష పరోవరీయానుద్గీథః స ఏషోఽనన్తః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౨) ఇతి । తచ్చానన్త్యం బ్రహ్మలిఙ్గమ్ । యత్పునరుక్తం భూతాకాశం ప్రసిద్ధిబలేన ప్రథమతరం ప్రతీయత ఇతి, అత్ర బ్రూమః — ప్రథమతరం ప్రతీతమపి సద్వాక్యశేషగతాన్బ్రహ్మగుణాన్దృష్ట్వా న పరిగృహ్యతే । దర్శితశ్చ బ్రహ్మణ్యప్యాకాశశబ్దః 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇత్యాదౌ । తథాకాశపర్యాయవాచినామపి బ్రహ్మణి ప్రయోగో దృశ్యతే — 'ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్దేవా అధి విశ్వే నిషేదుః' (ఋ. సం. ౧ । ౧౬౪ । 3౯) 'సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ప్రతిష్ఠితా' (తై. ఉ. 3 । ౬ । ౧) 'ఓం కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౪) 'ఖం పురాణమ్' (బృ. ఉ. ౫ । ౧ । ౧) ఇతి చైవమాదౌ । వాక్యోపక్రమేఽపి వర్తమానస్యాకాశశబ్దస్య వాక్యశేషవశాద్యుక్తా బ్రహ్మవిషయత్వావధారణా । 'అగ్నిరధీతేఽనువాకమ్' ఇతి హి వాక్యోపక్రమగతోఽప్యగ్నిశబ్దో మాణవకవిషయో దృశ్యతే । తస్మాదాకాశశబ్దం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్ ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రాణాధికరణమ్

అత ఏవ ప్రాణః ॥ ౨3 ॥

ఉద్గీథే — 'ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా' ఇత్యుపక్రమ్య శ్రూయతే — 'కతమా సా దేవతేతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౧ । ౪), 'ప్రాణ ఇతి హోవాచ, సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి, ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే, సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౧ । ౫) ఇతి । తత్ర సంశయనిర్ణయౌ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యౌ । 'ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మనః' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౨) 'ప్రాణస్య ప్రాణమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౮) ఇతి చైవమాదౌ బ్రహ్మవిషయః ప్రాణశబ్దో దృశ్యతే ; వాయువికారే తు ప్రసిద్ధతరో లోకవేదయోః ; అత ఇహ ప్రాణశబ్దేన కతరస్యోపాదానం యుక్తమితి భవతి సంశయః । కిం పునరత్ర యుక్తమ్ ? వాయువికారస్య పఞ్చవృత్తేః ప్రాణస్యోపాదానం యుక్తమ్ । తత్ర హి ప్రసిద్ధతరః ప్రాణశబ్ద ఇత్యవోచామ । నను

పూర్వవదిహాపి తల్లిఙ్గాద్బ్రహ్మణ ఏవ గ్రహణం యుక్తమ్ । ఇహాపి హి వాక్యశేషే భూతానాం సంవేశనోద్గమనం పారమేశ్వరం కర్మ ప్రతీయతే । న, ముఖ్యేఽపి ప్రాణే భూతసంవేశనోద్గమనస్య దర్శనాత్ । ఏవం హ్యామ్నాయతే — ‘యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః, స యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్తే’ (శ. బ్రా. ౧౦ । ౩ । ౩ । ౬) ఇతి । ప్రత్యక్షం చైతత్ — స్వాపకాలే ప్రాణవృత్తావపరిలుప్యమానాయామిన్ద్రియవృత్తయః పరిలుప్యన్తే, ప్రబోధకాలే చ పునః ప్రాదుర్భవన్తీతి । ఇన్ద్రియసారత్వాచ్చ భూతానామవిరుద్ధో ముఖ్యే ప్రాణేఽపి భూతసంవేశనోద్గమనవాదీ వాక్యశేషః । అపి చాదిత్యోఽన్నం చోద్గీథప్రతిహారయోర్దేవతే ప్రస్తావదేవతాయాః ప్రాణస్యానన్తరం నిర్దిశ్యేతే ; న చ తయోర్బ్రహ్మత్వమస్తి ; తత్సామాన్యాచ్చ ప్రాణస్యాపి న బ్రహ్మత్వమిత్యేవం ప్రాప్తే సూత్రకార ఆహ —

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ ప్రాణః ఇతి । తల్లిఙ్గాదితి పూర్వసూత్రే నిర్దిష్టమ్ । అత ఏవ తల్లిఙ్గాత్ప్రాణశబ్దమపి పరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి । ప్రాణస్యాపి హి బ్రహ్మలిఙ్గసమ్బన్ధః శ్రూయతే — ‘సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౧ । ౫) ఇతి । ప్రాణనిమిత్తౌ సర్వేషాం భూతానాముత్పత్తిప్రలయావుచ్యమానౌ ప్రాణస్య బ్రహ్మతాం గమయతః । నన్విక్తం ముఖ్యప్రాణపరిగ్రహేఽపి సంవేశనోద్గమనదర్శనమవిరుద్ధమ్ , స్వాపప్రబోధయోర్దర్శనాదితి । అత్రోచ్యతే — స్వాపప్రబోధయోరిన్ద్రియాణామేవ కేవలానాం ప్రాణాశ్రయం సంవేశనోద్గమనం దృశ్యతే, న సర్వేషాం భూతానామ్ ; ఇహ తు సేన్ద్రియాణాం సశరీరాణాం చ జీవావిష్టానాం భూతానామ్ , ‘సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని’ ఇతి శ్రుతేః । యదాపి భూతశ్రుతిర్మహాభూతవిషయా పరిగృహ్యతే, తదాపి బ్రహ్మలిఙ్గత్వమవిరుద్ధమ్ । నను సహాపి విషయైరిన్ద్రియాణాం స్వాపప్రబోధయోః ప్రాణేఽప్యయం ప్రాణాచ్చ ప్రభవం శృణుమః — ‘యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం వాక్సర్వైర్నామభిః సహాప్యేతి’ (కౌ. ఉ. ౩ । ౩) ఇతి । తత్రాపి తల్లిఙ్గాత్ప్రాణశబ్దం బ్రహ్మైవ । యత్పునరుక్తమన్నాదిత్యసన్నిధానాత్ప్రాణస్యాబ్రహ్మత్వమితి, తదయుక్తమ్ ; వాక్యశేషబలేన ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మవిషయతాయాం ప్రతీయమానాయాం సన్నిధానస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ । యత్పునః ప్రాణశబ్దస్య పఞ్చవృత్తౌ ప్రసిద్ధతరత్వమ్ , తదాకాశశబ్దస్యేవ ప్రతివిధేయమ్ । తస్మాత్సిద్ధం ప్రస్తావదేవతాయాః ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్ర కేచిదుదాహరన్తి — ‘ప్రాణస్య ప్రాణమ్’ ‘ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మనః’ ఇతి చ । తదయుక్తమ్ ; శబ్దభేదాత్ప్రకరణాచ్చ సంశయానుపపత్తేః । యథా పితుః పితేతి ప్రయోగే, అన్యః పితా షష్ఠీనిర్దిష్టాత్ ప్రథమానిర్దిష్టః, పితుః పితా ఇతి గమ్యతే ; తద్వత్ ‘ప్రాణస్య ప్రాణమ్’ ఇతి శబ్దభేదాత్ప్రసిద్ధాత్ప్రాణాత్ అన్యః ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి నిశ్చీయతే । న హి స ఏవ తస్యేతి భేదనిర్దేశార్హో భవతి । యస్య చ ప్రకరణే యో నిర్దిశ్యతే నామాన్తరేణాపి స ఏవ తత్ర ప్రకరణీ నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే ; యథా జ్యోతిష్టోమాధికారే ‘వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేత’ ఇత్యత్ర జ్యోతిఃశబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయో భవతి, తథా పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకరణే ‘ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మనః’ ఇతి శ్రుతః ప్రాణశబ్దో వాయువికారమాత్రం కథమవగమయేత్ । అతః సంశయావిషయత్వాన్నైతదుదాహరణం యుక్తమ్ । ప్రస్తావదేవతాయాం తు ప్రాణే సంశయపూర్వపక్షనిర్ణయా ఉపపాదితాః ॥ ౨౩ ॥

జ్యోతిశ్చరణాధికరణమ్

జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్ ॥ ౨౪ ॥

ఇదమామనన్తి — ‘అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౩ । ౭) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమిహ జ్యోతిఃశబ్దేనాదిత్యాదికం జ్యోతిరభిధీయతే, కిం వా పర ఆత్మా ఇతి । అర్థాన్తరవిషయస్యాపి ప్రాణశబ్దస్య తల్లిఙ్గాద్బ్రహ్మవిషయత్వముక్తమ్ । ఇహ తు తల్లిఙ్గమేవాస్తి నాస్తీతి విచార్యతే । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ఆదిత్యాదికమేవ జ్యోతిఃశబ్దేన పరిగృహ్యత ఇతి । కుతః ? ప్రసిద్ధేః । తమో జ్యోతిరితి హీమౌ శబ్దౌ పరస్పరప్రతిద్వన్ద్వివిషయౌ ప్రసిద్ధౌ । చక్షుర్వృత్తేర్నిరోధకం శార్వరాదికం తమ ఉచ్యతే । తస్యా ఏవానుగ్రాహకమాదిత్యాదికం జ్యోతిః । తథా ‘దీప్యతే’ ఇతీయమపి శ్రుతిరాదిత్యాదివిషయా ప్రసిద్ధా । న హి రూపాదిహీనం బ్రహ్మ దీప్యత ఇతి ముఖ్యాం శ్రుతిమర్హతి । ద్యుమర్యాదత్వశ్రుతేశ్చ । న హి చరాచరబీజస్య బ్రహ్మణః సర్వాత్మకస్య ద్యౌర్మర్యాదా యుక్తా ; కార్యస్య తు జ్యోతిషః పరిచ్ఛిన్నస్య ద్యౌర్మర్యాదా స్యాత్ । ‘పరో దివో జ్యోతిః’ ఇతి చ బ్రాహ్మణమ్ । నను కార్యస్యాపి జ్యోతిషః సర్వత్ర గమ్యమానత్వాద్ద్యుమర్యాదావత్త్వమసమఞ్జసమ్ । అస్తు తర్హ్యత్రివృత్కృతం తేజః ప్రథమజమ్ । న, అత్రివృత్కృతస్య తేజసః ప్రయోజనాభావాదితి । ఇదమేవ ప్రయోజనం యదుపాస్యత్వమితి చేత్ , న ; ప్రయోజనాన్తరప్రయుక్తస్యైవాదిత్యాదేరుపాస్యత్వదర్శనాత్ , ‘తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౩) ఇతి చావిశేషశ్రుతేః । న

చాత్రివృత్కృతస్యాపి తేజసో ద్యుమర్యాదత్వం ప్రసిద్ధమ్ । అస్తు తర్హి త్రివృత్కృతమేవ తత్తేజో జ్యోతిఃశబ్దమ్ । ననూక్తమర్వాగపి దివోఽవగమ్యతేఽగ్న్యాదికం జ్యోతిరితి ; నైష దోషః ; సర్వత్రాపి గమ్యమానస్య జ్యోతిషః 'పరో దివః' ఇత్యుపాసనార్థః ప్రదేశవిశేషపరిగ్రహో న విరుధ్యతే । న తు నిష్ప్రదేశస్యాపి బ్రహ్మణః ప్రదేశవిశేషకల్పనా భాగినీ । 'సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు' ఇతి చాధారబహుత్వశ్రుతిః కార్యే జ్యోతిష్యుపపద్యతేతరామ్ । 'ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧3 । ౭) ఇతి చ కౌక్షేయే జ్యోతిషి పరం జ్యోతిరధ్యస్యమానం దృశ్యతే । సారూప్యనిమిత్తాశ్చాధ్యాసా భవన్తి — యథా 'తస్య భూరితి శిర ఏకం హి శిర ఏకమేతదక్షరమ్' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । 3) ఇతి । కౌక్షేయస్య తు జ్యోతిషః ప్రసిద్ధమబ్రహ్మత్వమ్ । 'తస్యైషా దృష్టిః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧3 । ౮) 'తస్యైషా శ్రుతిః' ఇతి చౌష్ణ్యఘోషవిశిష్టత్వస్య శ్రవణాత్ । 'తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత' ఇతి చ శ్రుతేః । 'చక్షుష్యః శ్రుతో భవతి య ఏవం వేద' (ఛా. ఉ. 3 । ౧3 । ౮) ఇతి చాల్పఫలశ్రవణాదబ్రహ్మత్వమ్ । మహతే హి ఫలాయ బ్రహ్మోపాసనమిష్యతే । న చాన్యదపి కిఞ్చిత్స్వవాక్యే ప్రాణాకాశవజ్జ్యోతిషోఽస్తి బ్రహ్మలిఙ్గమ్ । న చ పూర్వస్మిన్నపి వాక్యే బ్రహ్మ నిర్దిష్టమస్తి, 'గాయత్రీ వా ఇదꣳ సర్వం భూతమ్' ఇతి చ్ఛన్దోనిర్దేశాత్ । అథాపి కథఞ్చిత్పూర్వస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మ నిర్దిష్టం స్యాత్ , ఏవమపి న తస్యేహ ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తి । తత్ర హి 'త్రిపాదస్యామృతం దివి' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬)(ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇతి ద్యౌరధికరణత్వేన శ్రూయతే ; అత్ర పునః 'పరో దివో జ్యోతిః' ఇతి ద్యౌర్మర్యాదాత్వేన । తస్మాత్ప్రాకృతం జ్యోతిరిహ గ్రాహ్యమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

జ్యోతిరిహ బ్రహ్మ గ్రాహ్యమ్ । కుతః ? చరణాభిధానాత్ , పాదాభిధానాదిత్యర్థః । పూర్వస్మిన్హి వాక్యే చతుష్పాద్బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ — 'తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాꣳశ్చ పూరుషః । పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇత్యనేన మన్త్రేణ । తత్ర యచ్చతుష్పదో బ్రహ్మణస్త్రిపాదమృతం ద్యుసమ్బన్ధిరూపం నిర్దిష్టమ్ , తదేవేహ ద్యుసమ్బన్ధాన్నిర్దిష్టమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే । తత్పరిత్యజ్య ప్రాకృతం జ్యోతిః కల్పయతః ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే ప్రసజ్యేయాతామ్ । న కేవలం జ్యోతిర్వాక్య ఏవ బ్రహ్మానువృత్తిః ; పరస్యామపి శాణ్డిల్యవిద్యాయామనువర్తిష్యతే బ్రహ్మ । తస్మాదిహ జ్యేతిరితి బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్ । యత్తూక్తమ్ — 'జ్యోతిర్దీప్యతే' ఇతి చైతౌ శబ్దౌ కార్యే జ్యోతిషి ప్రసిద్ధావితి, నాయం దోషః ; ప్రకరణాద్బ్రహ్మావగమే సత్యనయోః శబ్దయోరవిశేషకత్వాత్ ,

దీప్యమానకార్యజ్యోతిరుపలక్షితే బ్రహ్మణ్యపి ప్రయోగసమ్భవాత్ ; ‘యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః’ (తై. బ్రా. ౩ । ౧౨ । ౯ । ౭) ఇతి చ మన్త్రవర్ణాత్ । యద్వా, నాయం జ్యోతిఃశబ్దశ్చక్షుర్వృత్తేరేవానుగ్రాహకే తేజసి వర్తతే, అన్యత్రాపి ప్రయోగదర్శనాత్ — ‘వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౫) ‘మనో జ్యోతిర్జుషతామ్’ (తై. బ్రా. ౧ । ౬ । ౩ । ౩) ఇతి చ । తస్మాద్యద్యత్కస్యచిదవభాసకం తత్తజ్జ్యోతిఃశబ్దేనాభిధీయతే । తథా సతి బ్రహ్మణోఽపి చైతన్యరూపస్య సమస్తజగదవభాసహేతుత్వాదుపపన్నో జ్యోతిఃశబ్దః । ‘తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి’ (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౫) ‘తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౬) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ । యదప్యుక్తం ద్యుమర్యాదత్వం సర్వగతస్య బ్రహ్మణో నోపపద్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే — సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాసనార్థః ప్రదేశవిశేషపరిగ్రహో న విరుధ్యతే । నన్వుక్తం నిష్ప్రదేశస్య బ్రహ్మణః ప్రదేశవిశేషకల్పనా నోపపద్యత ఇతి ; నాయం దోషః, నిష్ప్రదేశస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాధివిశేషసమ్బన్ధాత్ప్రదేశవిశేషకల్పనోపపత్తేః । తథా హి — ఆదిత్యే, చక్షుషి, హృదయే ఇతి ప్రదేశవిశేషసమ్బన్ధీని బ్రహ్మణః ఉపాసనాని శ్రూయన్తే । ఏతేన ‘విశ్వతః పృష్ఠేషు’ ఇత్యాధారబహుత్వముపపాదితమ్ । యదప్యేతదుక్తమ్ ఔష్ణ్యఘోషానుమితే కౌక్షేయే కార్యే జ్యోతిష్యధ్యస్యమానత్వాత్పరమపి దివః కార్యజ్యోతిరేవేతి, తదప్యయుక్తమ్ ; పరస్యాపి బ్రహ్మణో నామాదిప్రతీకత్వవత్కౌక్షేయజ్యోతిష్ప్రతీకత్వోపపత్తేః । ‘దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత’ ఇతి తు ప్రతీకద్వారకం దృష్టత్వం శ్రుతత్వం చ భవిష్యతి । యదప్యుక్తమల్పఫలశ్రవణాత్ న బ్రహ్మేతి, తదప్యనుపపన్నమ్ ; న హి ఇయతే ఫలాయ బ్రహ్మాశ్రయణీయమ్ , ఇయతే న ఇతి నియమే హేతురస్తి । యత్ర హి నిరస్తసర్వవిశేషసమ్బన్ధం పరం బ్రహ్మాత్మత్వేనోపదిశ్యతే, తత్రైకరూపమేవ ఫలం మోక్ష ఇత్యవగమ్యతే । యత్ర తు గుణవిశేషసమ్బన్ధం ప్రతీకవిశేషసమ్బన్ధం వా బ్రహ్మోపదిశ్యతే, తత్ర సంసారగోచరాణ్యేవోచ్చావచాని ఫలాని దృశ్యన్తే — ‘అన్నాదో వసుదానో విన్దతే వసు య ఏవం వేద’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౪) ఇత్యాద్యాసు శ్రుతిషు । యద్యపి న స్వవాక్యే కిఞ్చిజ్జ్యోతిషో బ్రహ్మలిఙ్గమస్తి, తథాపి పూర్వస్మిన్వాక్యే దృశ్యమానం గ్రహీతవ్యం భవతి । తదుక్తం సూత్రకారేణ — జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదితి । కథం పునర్వాక్యాన్తరగతేన బ్రహ్మసన్నిధానేన జ్యోతిఃశ్రుతిః స్వవిషయాత్ శక్యా ప్రచ్యావయితుమ్ ? నైష దోషః, ‘అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిః’ ఇతి ప్రథమతరపఠితేన యచ్ఛబ్దేన సర్వనామ్నా ద్యుసమ్బన్ధాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే పూర్వవాక్యనిర్దిష్టే బ్రహ్మణి స్వసామర్థ్యేన పరామృష్టే సత్యర్థాజ్జ్యోతిఃశబ్దస్యాపి బ్రహ్మవిషయత్వోపపత్తేః । తస్మాదిహ జ్యోతిరితి బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్ ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగదాత్తథాహి దర్శనమ్ ॥౨౫॥

అథ యదుక్తం పూర్వస్మిన్నపి వాక్యే న బ్రహ్మాభిహితమస్తి, 'గాయత్రీ వా ఇదꣳ సర్వం భూతం యదిదం కిఞ్చ' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౧) ఇతి గాయత్ర్యాఖ్యస్య చ్ఛన్దసోఽభిహితత్వాదితి ; తత్పరిహర్తవ్యమ్ । కథం పునశ్ఛన్దోభిధానాన్న బ్రహ్మాభిహితమితి శక్యతే వక్తుమ్ ? యావతా 'తావానస్య మహిమా' ఇత్యేతస్యామృచి చతుష్పాద్బ్రహ్మ దర్శితమ్ । నైతదస్తి । 'గాయత్రీ వా ఇదꣳ సర్వమ్' ఇతి గాయత్రీముపక్రమ్య, తామేవ భూతపృథివీశరీరహృదయవాక్ప్రాణప్రభేదైర్వ్యాఖ్యాయ, 'సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౫) 'తావానస్య మహిమా' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇతి తస్యామేవ వ్యాఖ్యాతరూపాయాం గాయత్ర్యాముదాహృతో మన్త్రః కథమకస్మాద్బ్రహ్మ చతుష్పాదభిదధ్యాత్ । యోఽపి తత్ర 'యద్వై తద్బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । 2) ఇతి బ్రహ్మశబ్దః, సోఽపి చ్ఛన్దసః ప్రకృతత్వాచ్ఛన్దోవిషయ ఏవ । 'య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేద' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౧ । 3) ఇత్యత్ర హి వేదోపనిషదమితి వ్యాచక్షతే । తస్మాచ్ఛన్దోభిధానాన్న బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వమితి చేత్ , నైష దోషః । తథా చేతోర్పణనిగదాత్ — తథా గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛన్దోద్వారేణ, తదనుగతే బ్రహ్మణి చేతసోఽర్పణం చిత్తసమాధానమ్ అనేన బ్రాహ్మణవాక్యేన నిగద్యతే — 'గాయత్రీ వా ఇదꣳ సర్వమ్' ఇతి । న హ్యక్షరసన్నివేశమాత్రాయా గాయత్ర్యాః సర్వాత్మకత్వం సమ్భవతి । తస్మాద్యద్గాయత్ర్యాఖ్యవికారేఽనుగతం జగత్కారణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ , తదిహ సర్వమిత్యుచ్యతే, యథా 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౧) ఇతి । కార్యం చ కారణాదవ్యతిరిక్తమితి వక్ష్యామః — 'తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః' (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౧౪) ఇత్యత్ర । తథాన్యత్రాపి వికారద్వారేణ బ్రహ్మణ ఉపాసనం దృశ్యతే — 'ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్త ఏతమగ్నావధ్వర్యవ ఏవం మహావ్రతే చ్ఛన్దోగాః' (ఐ. ఆ. 3 । ౨ । 3 । ౧౨) ఇతి । తస్మాదస్తి చ్ఛన్దోభిధానేఽపి పూర్వస్మిన్వాక్యే చతుష్పాద్బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ । తదేవ జ్యోతిర్వాక్యేఽపి పరామృశ్యత ఉపాసనాన్తరవిధానాయ । అపర ఆహ — సాక్షాదేవ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతే, సంఖ్యాసామాన్యాత్ । యథా గాయత్రీ చతుష్పదా షడక్షరైః పాదైః, తథా బ్రహ్మ చతుష్పాత్ । తథాన్యత్రాపి చ్ఛన్దోభిధాయీ శబ్దోఽర్థాన్తరే సంఖ్యాసామాన్యాత్ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే । తద్యథా — 'తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతమ్' ఇత్యుపక్రమ్యాహ 'సైషా విరాడన్నాదీ' ఇతి । అస్మిన్పక్షే

బ్రహ్మైవాభిహితమితి న చ్ఛన్దోభిధానమ్ । సర్వథాప్యస్తి పూర్వస్మిన్వాక్యే ప్రకృతం బ్రహ్మ ఇతి ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమ్ ॥ ౨౬ ॥

ఇతశ్చైవమభ్యుపగన్తవ్యమస్తి పూర్వస్మిన్వాక్యే ప్రకృతం బ్రహ్మేతి ; యతో భూతాదీన్పాదాన్వ్యపదిశతి శ్రుతిః । భూతపృథివీశరీరహృదయాని హి నిర్దిశ్యాహ — 'సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౫) ఇతి । న హి బ్రహ్మానాశ్రయణే కేవలస్య చ్ఛన్దసో భూతాదయః పాదా ఉపపద్యన్తే । అపి చ బ్రహ్మానాశ్రయణే నేయమృక్ సమ్బధ్యేత — 'తావానస్య మహిమా' ఇతి । అనయా హి ఋచా స్వరసేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే, 'పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౬) ఇతి సర్వాత్మత్వోపపత్తేః । పురుషసూక్తేఽపీయమృక్ బ్రహ్మపరతయైవ సమామ్నాయతే । స్మృతిశ్చ బ్రహ్మణ ఏవంరూపతాం దర్శయతి — 'విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్' (భ. గీ. ౧౦ । ౪౨) ఇతి । 'యద్వై తద్బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౭) ఇతి చ నిర్దేశ ఏవం సతి ముఖ్యార్థ ఉపపద్యతే । 'తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౩ । ౬) ఇతి చ హృదయసుషిషు బ్రహ్మపురుషశ్రుతిర్బ్రహ్మసమ్బన్ధితాయాం వివక్షితాయాం సమ్భవతి । తస్మాదస్తి పూర్వస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మ ప్రకృతమ్ । తదేవ బ్రహ్మ జ్యోతిర్వాక్యే ద్యుసమ్బన్ధాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం పరామృశ్యత ఇతి స్థితమ్ ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్ ॥ ౨౭ ॥

యదప్యేతదుక్తమ్ — పూర్వత్ర 'త్రిపాదస్యామృతం దివి' ఇతి సప్తమ్యా ద్యౌః ఆధారత్వేనోపదిష్టా ; ఇహ పునః 'అథ యదతః పరో దివః' ఇతి పఞ్చమ్యా మర్యాదాత్వేన ; తస్మాదుపదేశభేదాన్న తస్యేహ ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తీతి — తత్పరిహర్తవ్యమ్ । అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః, ఉభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్ । ఉభయస్మిన్నపి సప్తమ్యన్తే పఞ్చమ్యన్తే చోపదేశే న ప్రత్యభిజ్ఞానం విరుధ్యతే । యథా లోకే వృక్షాగ్రేణ సమ్బద్ధోఽపి శ్యేన ఉభయథోపదిశ్యమానో దృశ్యతే — వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్పరతః శ్యేన ఇతి చ, ఏవం దివ్యేవ సద్బ్రహ్మ దివః పరమిత్యుపదిశ్యతే । అపర ఆహ — యథా లోకే వృక్షాగ్రేణాసమ్బద్ధోఽపి శ్యేన ఉభయథోపదిశ్యమానో దృశ్యతే — వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్పరతః శ్యేన ఇతి చ, ఏవం దివః

పరమపి సద్బ్రహ్మ దివీత్యుపదిశ్యతే । తస్మాదస్తి పూర్వనిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణ ఇహ ప్రత్యభిజ్ఞానమ్ । అతః పరమేవ బ్రహ్మ జ్యోతిఃశబ్దమితి సిద్ధమ్ ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రతర్దనాధికరణమ్

ప్రాణస్తథానుగమాత్ ॥ ౨౮ ॥

అస్తి కౌషీతకిబ్రాహ్మణోపనిషదీన్ద్రప్రతర్దనాఖ్యాయికా — 'ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరిన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ యుద్ధేన చ పౌరుషేణ చ' (కౌ. ఉ. 3 । ౧) ఇత్యారభ్యామ్నాతా । తస్యాం శ్రూయతే — 'స హోవాచ ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వ' (కౌ. ఉ. 3 । ౨) ఇతి । తథోత్తరత్రాపి — 'అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి' (కౌ. ఉ. 3 । 3) ఇతి । తథా 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్' ఇతి । అన్తే చ 'స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానన్దోఽజరోఽమృతః' (కౌ. ఉ. 3 । ౮) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిమిహ ప్రాణశబ్దేన వాయుమాత్రమభిధీయతే, ఉత దేవతాత్మా, ఉత జీవః, అథవా పరం బ్రహ్మేతి । నను 'అత ఏవ ప్రాణః' ఇత్యత్ర వర్ణితం ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమ్ ; ఇహాపి చ బ్రహ్మలిఙ్గమస్తి — 'ఆనన్దోఽజరోఽమృతః' ఇత్యాది ; కథమిహ పునః సంశయః సమ్భవతి ? — అనేకలిఙ్గదర్శనాదితి బ్రూమః । న కేవలమిహ బ్రహ్మలిఙ్గమేవోపలభ్యతే । సన్తి హీతరలిఙ్గాన్యపి — 'మామేవ విజానీహి' (కౌ. ఉ. 3 । ౧) ఇతీన్ద్రస్య వచనం దేవతాత్మలిఙ్గమ్ । 'ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి' ఇతి ప్రాణలిఙ్గమ్ । 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్' ఇత్యాది జీవలిఙ్గమ్ । అత ఉపపన్నః సంశయః । తత్ర ప్రసిద్ధేర్వాయుః ప్రాణ ఇతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

ప్రాణశబ్దం బ్రహ్మ విజ్ఞేయమ్ । కుతః ? తథానుగమాత్ । తథాహి పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచ్యమానే వాక్యే పదానాం సమన్వయో బ్రహ్మప్రతిపాదనపర ఉపలభ్యతే । ఉపక్రమే తావత్ 'వరం వృణీష్వ' ఇతీన్ద్రేణోక్తః ప్రతర్దనః పరమం పురుషార్థం వరముపచిక్షేప — 'త్వమేవ మే వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యసే' ఇతి । తస్మై హితతమత్వేనోపదిశ్యమానః ప్రాణః కథం పరమాత్మా న స్యాత్ । న హ్యన్యత్ర పరమాత్మవిజ్ఞానాద్ధితతమప్రాప్తిరస్తి, 'తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. ఉ. 3 । ౮) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । తథా 'స యో మాం వేద న హ వై తస్య

కేనచన కర్మణా లోకో మీయతే న స్తేయేన న భ్రూణహత్యయా' (కౌ. ఉ. ౩ । ౧) ఇత్యాది చ బ్రహ్మపరిగ్రహే ఘటతే । బ్రహ్మవిజ్ఞానేన హి సర్వకర్మక్షయః ప్రసిద్ధః — 'క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే' ఇత్యాద్యాసు శ్రుతిషు । ప్రజ్ఞాత్మత్వం చ బ్రహ్మపక్ష ఏవోపపద్యతే । న హ్యచేతనస్య వాయోః ప్రజ్ఞాత్మత్వం సమ్భవతి । తథోపసంహారేఽపి 'ఆనన్దోఽజరోఽమృతః' ఇత్యానన్దత్వాదీని న బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సమ్యక్ సమ్భవన్తి । 'స న సాధునా కర్మణా భూయాన్భవతి నో ఏవాసాధునా కర్మణా కనీయానేష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే । ఏష ఉ ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్యోఽధో నినీషతే' ఇతి, 'ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాల ఏష లోకేశః' (కౌ. ఉ. ౩ । ౯) ఇతి చ । సర్వమేతత్పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యాశ్రీయమాణేఽనుగన్తుం శక్యతే, న ముఖ్యే ప్రాణే । తస్మాత్ప్రాణో బ్రహ్మ ॥ ౨౮ ॥

న వక్తురాత్మోపదేశాదితి చేదధ్యాత్మసమ్బన్ధభూమా హ్యస్మిన్ ॥ ౨౯ ॥

యదుక్తం ప్రాణో బ్రహ్మేతి, తదాక్షిప్యతే — న పరం బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దమ్ ; కస్మాత్ ? వక్తురాత్మోపదేశాత్ । వక్తా హీన్ద్రో నామ కశ్చిద్విగ్రహవాన్దేవతావిశేషః స్వమాత్మానం ప్రతర్దనాయాచచక్షే — 'మామేవ విజానీహి' ఇత్యుపక్రమ్య 'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా' ఇత్యహంకారవాదేన । స ఏష వక్తురాత్మత్వేనోపదిశ్యమానః ప్రాణః కథం బ్రహ్మ స్యాత్ ? న హి బ్రహ్మణో వక్తృత్వం సమ్భవతి, 'అవాగమనాః' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । తథా విగ్రహసమ్బన్ధిభిరేవ బ్రహ్మణ్యసమ్భవద్భిర్ధర్మైరిన్ద్ర ఆత్మానం తుష్టావ — 'త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనమరున్ముఖాన్యతీఞ్శాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛమ్' ఇత్యేవమాదిభిః । ప్రాణత్వం చేన్ద్రస్య బలవత్త్వాదుపపద్యతే ; 'ప్రాణో వై బలమ్' ఇతి హి విజ్ఞాయతే । బలస్య చేన్ద్రో దేవతా ప్రసిద్ధా । 'యా చ కాచిద్బలకృతిః, ఇన్ద్రకర్మైవ తత్' ఇతి హి వదన్తి । ప్రజ్ఞాత్మత్వమప్యప్రతిహతజ్ఞానత్వాద్దేవతాత్మనః సమ్భవతి । అప్రతిహతజ్ఞానా దేవతా ఇతి హి వదన్తి । నిశ్చితే చైవం దేవతాత్మోపదేశే హితతమత్వాదివచనాని యథాసమ్భవం తద్విషయాణ్యేవ యోజయితవ్యాని । తస్మాద్వక్తురిన్ద్రస్యాత్మోపదేశాత్ న ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాక్షిప్య ప్రతిసమాధీయతే — 'అధ్యాత్మసమ్బన్ధభూమా హ్యస్మిన్' ఇతి । అధ్యాత్మసమ్బన్ధః ప్రత్యగాత్మసమ్బన్ధః, తస్య భూమా బాహుల్యమ్ , అస్మిన్నధ్యాయే ఉపలభ్యతే । 'యావద్ధ్యస్మిఞ్శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః' ఇతి ప్రాణస్యైవ ప్రజ్ఞాత్మనః ప్రత్యగ్భూతస్యాయుష్ప్రదానోపసంహారయోః స్వాతన్త్ర్యం దర్శయతి, న దేవతావిశేషస్య పరాచీనస్య । తథాస్తిత్వే చ ప్రాణానాం నిఃశ్రేయసమిత్యధ్యాత్మమేవేన్ద్రియాశ్రయం ప్రాణం

దర్శయతి । తథా ‘ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి’ (కౌ. ఉ. 3 । 3) ఇతి । ‘న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్’ ఇతి చోపక్రమ్య ‘తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానన్దోఽజరోఽమృతః’ ఇతి విషయేన్ద్రియవ్యవహారారనాభిభూతం ప్రత్యగాత్మానమేవోపసంహరతి । ‘స మ ఆత్మేతి విద్యాత్’ ఇతి చోపసంహారః ప్రత్యగాత్మపరిగ్రహే సాధుః, న పరాచీనపరిగ్రహే । ‘అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరమ్ । తస్మాదధ్యాత్మసమ్బన్ధబాహుల్యాద్బ్రహ్మోపదేశ ఏవాయమ్ , న దేవతాత్మోపదేశః ॥ ౨౯ ॥

కథం తర్హి వక్తురాత్మోపదేశః ? —

శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్ ॥ 30 ॥

ఇన్ద్రో నామ దేవతాత్మా స్వమాత్మానం పరమాత్మత్వేన ‘అహమేవ పరం బ్రహ్మ’ ఇత్యార్షేణ దర్శనేన యథాశాస్త్రం పశ్యన్ ఉపదిశతి స్మ — ‘మామేవ విజానీహి’ ఇతి ; యథా ‘తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవꣳ సూర్యశ్చ’ ఇతి, తద్వత్ ; ‘తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇతి శ్రుతేః । యత్పునరుక్తమ్ — ‘మామేవ విజానీహి’ ఇత్యుక్త్వా, విగ్రహధర్మైరిన్ద్రః ఆత్మానం తుష్టావ త్వాష్ట్రవధాదిభిరితి, తత్పరిహర్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే — న తావత్ త్వాష్ట్రవధాదీనాం విజ్ఞేయేన్ద్రస్తుత్యర్థత్వేనోపన్యాసః — ‘యస్మాదేవంకర్మాహమ్ , తస్మాన్మాం విజానీహి’ ఇతి ; కథం తర్హి ? విజ్ఞానస్తుత్యర్థత్వేన ; యత్కారణం త్వాష్ట్రవధాదీని సాహసాన్యుపన్యస్య పరేణ విజ్ఞానస్తుతిమనుసన్దధాతి — ‘తస్య మే తత్ర లోమ చ న మీయతే స యో మాం వేద న హ వై తస్య కేన చ కర్మణా లోకో మీయతే’ ఇత్యాదినా । ఏతదుక్తం భవతి — యస్మాదీదృశాన్యపి క్రూరాణి కర్మాణి కృతవతో మమ బ్రహ్మభూతస్య లోమాపి న హింస్యతే, స యోఽన్యోఽపి మాం వేద, న తస్య కేనచిదపి కర్మణా లోకో హింస్యత ఇతి । విజ్ఞేయం తు బ్రహ్మైవ ‘ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా’ ఇతి వక్ష్యమాణమ్ । తస్మాద్బ్రహ్మవాక్యమేతత్ ॥ 30 ॥

జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్ ॥ 3౧ ॥

యద్యప్యధ్యాత్మసమ్బన్ధభూమదర్శనాన్న పరాచీనస్య దేవతాత్మన ఉపదేశః, తథాపి న బ్రహ్మవాక్యం భవితుమర్హతి । కుతః ? జీవలిఙ్గాత్ ముఖ్యప్రాణలిఙ్గాచ్చ । జీవస్య తావదస్మిన్వాక్యే విస్పష్టం లిఙ్గముపలభ్యతే — ‘న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్’ ఇత్యాది । అత్ర హి వాగాదిభిః కరణైర్వ్యాపృతస్య కార్యకరణాధ్యక్షస్య జీవస్య

విజ్ఞేయత్వమభిధీయతే । తథా ముఖ్యప్రాణలిఙ్గమపి — 'అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి' ఇతి । శరీరధారణం చ ముఖ్యప్రాణస్య ధర్మః ; ప్రాణసంవాదే వాగాదీన్ప్రాణాన్ప్రకృత్య — 'తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి' (ప్ర. ఉ. ౨ । 3) ఇతి శ్రవణాత్ । యే తు 'ఇమం శరీరం పరిగృహ్య' ఇతి పఠన్తి, తేషామ్ ఇమం జీవమిన్ద్రియగ్రామం వా పరిగృహ్య శరీరముత్థాపయతీతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ప్రజ్ఞాత్మత్వమపి జీవే తావచ్చేతనత్వాదుపపన్నమ్ । ముఖ్యేఽపి ప్రాణే ప్రజ్ఞాసాధనప్రాణాన్తరాశ్రయత్వాదుపపన్నమేవ । ఏవం జీవముఖ్యప్రాణపరిగ్రహే చ, ప్రాణప్రజ్ఞాత్మనోః సహవృత్తిత్వేనాభేదనిర్దేశః, స్వరూపేణ చ భేదనిర్దేశః, ఇత్యుభయథాపి నిర్దేశ ఉపపద్యతే — 'యో వై ప్రాణః స ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణః' 'సహ హ్యేతావస్మిఞ్శరీరే వసతః సహోత్క్రామతః' ఇతి । బ్రహ్మపరిగ్రహే తు కిం కస్మాద్భిద్యేత ? తస్మాదిహ జీవముఖ్యప్రాణయోరన్యతర ఉభౌ వా ప్రతీయేయాతాం న బ్రహ్మేతి చేత్ , నైతదేవమ్ ; ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్ । ఏవం సతి త్రివిధముపాసనం ప్రసజ్యేత — జీవోపాసనం ముఖ్యప్రాణోపాసనం బ్రహ్మోపాసనం చేతి । న చైతదేకస్మిన్వాక్యేఽభ్యుపగన్తుం యుక్తమ్ । ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం హి వాక్యైకవాక్యత్వమవగమ్యతే । 'మామేవ విజానీహి' ఇత్యుపక్రమ్య, 'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వ' ఇత్యుక్త్వా, అన్తే 'స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానన్దోఽజరోఽమృతః' ఇత్యేకరూపావుపక్రమోపసంహారౌ దృశ్యేతే । తత్రార్థైకత్వం యుక్తమాశ్రయితుమ్ । న చ బ్రహ్మలిఙ్గమన్యపరత్వేన పరిణేతుం శక్యమ్ ; దశానాం భూతమాత్రాణాం ప్రజ్ఞామాత్రాణాం చ బ్రహ్మణోఽన్యత్ర అర్పణానుపపత్తేః । ఆశ్రితత్వాచ్చ అన్యత్రాపి బ్రహ్మలిఙ్గవశాత్ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మణి వృత్తేః, ఇహాపి చ హితతమోపన్యాసాదిబ్రహ్మలిఙ్గయోగాత్ , బ్రహ్మోపదేశ ఏవాయమితి గమ్యతే । యత్తు ముఖ్యప్రాణలిఙ్గం దర్శితమ్ — 'ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి' ఇతి, తదసత్ ; ప్రాణవ్యాపారస్యాపి పరమాత్మాయత్తత్వాత్పరమాత్మన్యుపచరితుం శక్యత్వాత్ — 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన । ఇతరేణ తు జీవన్తి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౫) ఇతి శ్రుతేః । యదపి 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్' ఇత్యాది జీవలిఙ్గం దర్శితమ్ , తదపి న బ్రహ్మపక్షం నివారయతి । న హి జీవో నామాత్యన్తభిన్నో బ్రహ్మణః, 'తత్త్వమసి' 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం తు విశేషమాశ్రిత్య బ్రహ్మైవ సన్ జీవః కర్తా భోక్తా చేత్యుచ్యతే । తస్యోపాధికృతవిశేషపరిత్యాగేన స్వరూపం బ్రహ్మ దర్శయితుమ్ 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్' ఇత్యాదినా ప్రత్యగాత్మాభిముఖీకరణార్థ

ఉపదేశో న విరుధ్యతే । ‘యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే । తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే’ (కే. ఉ. ౧ । ౫) ఇత్యాది చ శ్రుత్యన్తరం వచనాదిక్రియావ్యాపృతస్యైవాత్మనో బ్రహ్మత్వం దర్శయతి । యత్పునరేతదుక్తమ్ — ‘సహ హ్యేతావస్మిఞ్శరీరే వసతః సహోత్క్రామతః’ ఇతి ప్రాణప్రజ్ఞాత్మనోర్భేదదర్శనం బ్రహ్మవాదే నోపపద్యత ఇతి, నైష దోషః ; జ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాశ్రయయోర్బుద్ధిప్రాణయోః ప్రత్యగాత్మోపాధిభూతయోర్భేదనిర్దేశోపపత్తేః । ఉపాధిద్వయోపహితస్య తు ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపేణాభేద ఇత్యతః ‘ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మా’ ఇత్యేకీకరణమవిరుద్ధమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అథవా ‘నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్’ ఇత్యస్యాయమన్యోఽర్థః — న బ్రహ్మవాక్యేఽపి జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గం విరుధ్యతే । కథమ్ ? ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్ । త్రివిధమిహ బ్రహ్మణ ఉపాసనం వివక్షితమ్ — ప్రాణధర్మేణ, ప్రజ్ఞాధర్మేణ, స్వధర్మేణ చ । తత్ర ‘ఆయురమృతమిత్యుపాస్స్వాయుః ప్రాణః’ ఇతి ‘ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి’ ఇతి ‘తస్మాదేతదేవోక్థముపాసీత’ ఇతి చ ప్రాణధర్మః । ‘అథ యథాస్యై ప్రజ్ఞాయై సర్వాణి భూతాన్యేకీభవన్తి తద్వ్యాఖ్యాస్యామః’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘వాగేవాస్యా ఏకమఙ్గమదూదుహత్తస్యై నామ పరస్తాత్ప్రతివిహితా భూతమాత్రా ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతి’ ఇత్యాదిః ప్రజ్ఞాధర్మః । ‘తా వా ఏతా దశైవ భూతమాత్రా అధిప్రజ్ఞం దశ ప్రజ్ఞామాత్రా అధిభూతమ్ । యది భూతమాత్రా న స్యుర్న ప్రజ్ఞామాత్రాః స్యుః । యది ప్రజ్ఞామాత్రా న స్యుర్న భూతమాత్రాః స్యుః । న హ్యన్యతరతో రూపం కిఞ్చన సిధ్యేత్ । నో ఏతన్నానా । తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మా’ ఇత్యాదిర్బ్రహ్మధర్మః । తస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవైతదుపాధిద్వయధర్మేణ స్వధర్మేణ చైకముపాసనం త్రివిధం వివక్షితమ్ । అన్యత్రాపి ‘మనోమయః ప్రాణశరీరః’ (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) ఇత్యాదావుపాధిధర్మేణ బ్రహ్మణ ఉపాసనమాశ్రితమ్ ; ఇహాపి తద్యుజ్యతే వాక్యస్యోపక్రమోపసంహారాభ్యామేకార్థత్వావగమాత్ ప్రాణప్రజ్ఞాబ్రహ్మలిఙ్గావగమాచ్చ । తస్మాద్బ్రహ్మవాక్యమేవైతదితి సిద్ధమ్ ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమఃపాదః ॥

ద్వితీయః పాదః

ప్రథమే పాదే 'జన్మాద్యస్య యతః' ఇత్యాకాశాదేః సమస్తస్య జగతో జన్మాదికారణం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ । తస్య సమస్తజగత్కారణస్య బ్రహ్మణో వ్యాపిత్వం నిత్యత్వం సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వం సర్వాత్మత్వమిత్యేవంజాతీయకా ధర్మా ఉక్తా ఏవ భవన్తి । అర్థాన్తరప్రసిద్ధానాం చ కేషాఞ్చిచ్ఛబ్దానాం బ్రహ్మవిషయత్వహేతుప్రతిపాదనేన కానిచిద్వాక్యాని స్పష్టబ్రహ్మలిఙ్గాని సన్దిహ్యమానాని బ్రహ్మపరతయా నిర్ణీతాని । పునరప్యన్యాని వాక్యాన్యస్పష్టబ్రహ్మలిఙ్గాని సన్దిహ్యన్తే — కిం పరం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి, ఆహోస్విదర్థాన్తరం కిఞ్చిదితి । తన్నిర్ణయాయ ద్వితీయతృతీయౌ పాదావారభ్యేతే —

వ్యాఖ్యా

సర్వత్రప్రసిద్ధ్యధికరణమ్

సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్ ॥ ౧ ॥

ఇదమామ్నాయతే — 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత । అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథాక్రతురస్మింల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౧) 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిమిహ మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైః శారీర ఆత్మోపాస్యత్వేనోపదిశ్యతే, ఆహోస్విత్పరం బ్రహ్మేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? శారీర ఇతి । కుతః ? తస్య హి కార్యకరణాధిపతేః ప్రసిద్ధో మనఆదిభిః సమ్బన్ధః, న పరస్య బ్రహ్మణః ; 'అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । నను 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' ఇతి స్వశబ్దేనైవ బ్రహ్మోపాత్తమ్ ; కథమిహ శారీర ఆత్మోపాస్యత్వేనాశఙ్క్యతే ? నైష దోషః ; నేదం వాక్యం బ్రహ్మోపాసనావిధిపరమ్ । కిం తర్హి ? శమవిధిపరమ్ ; యత్కారణమ్ 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత' ఇత్యాహ । ఏతదుక్తం భవతి — యస్మాత్సర్వమిదం వికారజాతం బ్రహ్మైవ, తజ్జత్వాత్ తల్లత్వాత్ తదనత్వాచ్చ — న చ సర్వస్యైకాత్మత్వే రాగాదయః సమ్భవన్తి — తస్మాత్ శాన్త ఉపాసీతేతి । న చ శమవిధిపరత్వే సత్యనేన వాక్యేన బ్రహ్మోపాసనం నియన్తుం శక్యతే । ఉపాసనం తు 'స క్రతుం కుర్వీత' ఇత్యనేన విధీయతే । క్రతుః సఙ్కల్పో ధ్యానమిత్యర్థః । తస్య చ విషయత్వేన శ్రూయతే — 'మనోమయః ప్రాణశరీరః'

ఇతి జీవలిఙ్గమ్ । అతో బ్రూమః — జీవవిషయమేతదుపాసనమితి । 'సర్వకర్మా సర్వకామః' ఇత్యాద్యపి శ్రూయమాణం పర్యాయేణ జీవవిషయముపపద్యతే । 'ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయేఽణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా' ఇతి చ హృదయాయతనత్వమణీయస్త్వం చారాగ్రమాత్రస్య జీవస్యావకల్పతే, నాపరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః । నను 'జ్యాయాన్పృథివ్యాః' ఇత్యాద్యపి న పరిచ్ఛిన్నేఽవకల్పత ఇతి । అత్ర బ్రూమః — న తావదణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చోభయమేకస్మిన్సమాశ్రయితుం శక్యమ్ , విరోధాత్ ; అన్యతరాశ్రయణే చ, ప్రథమశ్రుతత్వాదణీయస్త్వం యుక్తమాశ్రయితుమ్ ; జ్యాయస్త్వం తు బ్రహ్మభావాపేక్షయా భవిష్యతీతి । నిశ్చితే చ జీవవిషయత్వే యదన్తే బ్రహ్మసఙ్కీర్తనమ్ — 'ఏతద్బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౪) ఇతి, తదపి ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాజ్జీవవిషయమేవ । తస్మాన్మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైర్జీవ ఉపాస్య ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమేవ బ్రహ్మేహ మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైరుపాస్యమ్ । కుతః ? సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్ । యత్సర్వేషు వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మశబ్దస్యాలమ్బనం జగత్కారణమ్ , ఇహ చ 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' ఇతి వాక్యోపక్రమే శ్రుతమ్ , తదేవ మనోమయత్వాదిధర్మైర్విశిష్టముపదిశ్యత ఇతి యుక్తమ్ । ఏవం చ సతి ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే న భవిష్యతః । నను వాక్యోపక్రమే శమవిధివివక్షయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టం న స్వవివక్షయేత్యుక్తమ్ । అత్రోచ్యతే — యద్యపి శమవిధివివక్షయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ , తథాపి మనోమయత్వాదిషూపదిశ్యమానేషు తదేవ బ్రహ్మ సన్నిహితం భవతి, జీవస్తు న సన్నిహితః, న చ స్వశబ్దేనోపాత్త ఇతి వైషమ్యమ్ ॥ ౧ ॥

వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ ॥ ౨ ॥

వక్తుమిష్టా వివక్షితాః । యద్యప్యపౌరుషేయే వేదే వక్తురభావాత్ నేచ్ఛార్థః సమ్భవతి, తథాప్యుపాదానేన ఫలేనోపచర్యతే । లోకేఽపి యచ్ఛబ్దాభిహితముపాదేయం భవతి తద్వివక్షితమిత్యుచ్యతే, యదనుపాదేయం తదవివక్షితమితి । తద్వద్వేదేఽప్యుపాదేయత్వేనాభిహితం వివక్షితం భవతి, ఇతరదవివక్షితమ్ । ఉపాదానానుపాదానే తు వేదవాక్యతాత్పర్యాతాత్పర్యాభ్యామవగమ్యేతే । తదిహ యే వివక్షితా గుణా ఉపాసనాయాముపాదేయత్వేనోపదిష్టాః సత్యసఙ్కల్పప్రభృతయః, తే పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యుపపద్యన్తే । సత్యసఙ్కల్పత్వం హి సృష్టిస్థితిసంహారేష్వప్రతిబద్ధశక్తిత్వాత్పరమాత్మన ఏవావకల్పతే । పరమాత్మగుణత్వేన చ

'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యత్ర 'సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః' ఇతి శ్రుతమ్ , 'ఆకాశాత్మా' ఇతి చ । ఆకాశవదాత్మా అస్యేత్యర్థః । సర్వగతత్వాదిభిర్ధర్మైః సమ్భవత్యాకాశేన సామ్యం బ్రహ్మణః । 'జ్యాయాన్పృథివ్యాః' ఇత్యాదినా చైతదేవ దర్శయతి । యదాపి ఆకాశ ఆత్మా అస్యేతి వ్యాఖ్యాయతే, తదాపి సమ్భవతి సర్వజగత్కారణస్య సర్వాత్మనో బ్రహ్మణ ఆకాశాత్మత్వమ్ । అత ఏవ 'సర్వకర్మా' ఇత్యాది । ఏవమిహోపాస్యతయా వివక్షితా గుణా బ్రహ్మణ్యుపపద్యన్తే । యత్తూక్తమ్ — 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' ఇతి జీవలిఙ్గమ్ , న తద్బ్రహ్మణ్యుపపద్యత ఇతి ; తదపి బ్రహ్మణ్యుపపద్యత ఇతి బ్రూమః । సర్వాత్మత్వాద్ధి బ్రహ్మణో జీవసమ్బన్ధీని మనోమయత్వాదీని బ్రహ్మసమ్బన్ధీని భవన్తి । తథా చ బ్రహ్మవిషయే శ్రుతిస్మృతీ భవతః — 'త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ । త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతోముఖః' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౩) ఇతి ; 'సర్వతఃపాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్ । సర్వతఃశ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి' (భ. గీ. ౧౩ । ౧౩) ఇతి చ । 'అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః' ఇతి శ్రుతిః శుద్ధబ్రహ్మవిషయా, ఇయం తు శ్రుతిః 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' ఇతి సగుణబ్రహ్మవిషయేతి విశేషః । అతో వివక్షితగుణోపపత్తేః పరమేవ బ్రహ్మ ఇహోపాస్యత్వేనోపదిష్టమితి గమ్యతే ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుపపత్తేస్తు న శారీరః ॥ ౩ ॥

పూర్వేణ సూత్రేణ బ్రహ్మణి వివక్షితానాం గుణానాముపపత్తిరుక్తా । అనేన శరీరే తేషామనుపపత్తిరుచ్యతే । తుశబ్దోఽవధారణార్థః । బ్రహ్మైవోక్తేన న్యాయేన మనోమయత్వాదిగుణమ్ ; న తు శారీరో జీవో మనోమయత్వాదిగుణః ; యత్కారణమ్ — 'సత్యసఙ్కల్పః' 'ఆకాశాత్మా' 'అవాకీ' 'అనాదరః' 'జ్యాయాన్పృథివ్యాః' ఇతి చైవంజాతీయకా గుణా న శారీరే ఆఞ్జస్యేనోపపద్యన్తే । శారీర ఇతి శరీరే భవ ఇత్యర్థః । నన్వీశ్వరోఽపి శరీరే భవతి । సత్యమ్ , శరీరే భవతి ; న తు శరీర ఏవ భవతి ; 'జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాత్' 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' (శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ఇతి చ వ్యాపిత్వశ్రవణాత్ । జీవస్తు శరీర ఏవ భవతి, తస్య భోగాధిష్ఠానాచ్ఛరీరాదన్యత్ర వృత్త్యభావాత్ ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ ॥ ౪ ॥

ఇతశ్చ న శారీరో మనోమయత్వాదిగుణః ; యస్మాత్కర్మకర్తృవ్యపదేశో భవతి — ‘ఏతమితః ప్రేత్యాభిసమ్భవితాస్మి’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౪) ఇతి । ఏతమితి ప్రకృతం మనోమయత్వాదిగుణముపాస్యమాత్మానం కర్మత్వేన ప్రాప్యత్వేన వ్యపదిశతి ; అభిసమ్భవితాస్మీతి శారీరముపాసకం కర్తృత్వేన ప్రాపకత్వేన । అభిసమ్భవితాస్మీతి ప్రాప్తాస్మీత్యర్థః । న చ సత్యాం గతావేకస్య కర్మకర్తృవ్యపదేశో యుక్తః । తథోపాస్యోపాసకభావోఽపి భేదాధిష్ఠాన ఏవ । తస్మాదపి న శారీరో మనోమయత్వాదివిశిష్టః ॥ ౪ ॥

శబ్దవిశేషాత్ ॥ ౫ ॥

ఇతశ్చ శారీరాదన్యో మనోమయత్వాదిగుణః ; యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషో భవతి సమానప్రకరణే శ్రుత్యన్తరే — ‘యథా వ్రీహిర్వా యవో వా శ్యామాకో వా శ్యామాకతణ్డులో వైవమయమన్తరాత్మన్పురుషో హిరణ్మయః’ (శ. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ఇతి । శారీరస్యాత్మనో యః శబ్దోఽభిధాయకః సప్తమ్యన్తః — అన్తరాత్మన్నితి ; తస్మాద్విశిష్టోఽన్యః ప్రథమాన్తః పురుషశబ్దో మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యాత్మనోఽభిధాయకః । తస్మాత్తయోర్భేదోఽధిగమ్యతే ॥ ౫ ॥

స్మృతేశ్చ ॥ ౬ ॥

స్మృతిశ్చ శారీరపరమాత్మనోర్భేదం దర్శయతి — ‘ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి । భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా’ (భ. గీ. ౧౮ । ౬౧) ఇత్యాద్యా ।

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — కః పునరయం శారీరో నామ పరమాత్మనోఽన్యః, యః ప్రతిషిధ్యతే — ‘అనుపపత్తేస్తు న శారీరః’ ఇత్యాదినా ? శ్రుతిస్తు ‘నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి శ్రోతా’ (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౩) ఇత్యేవంజాతీయకా పరమాత్మనోఽన్యమాత్మానం వారయతి । తథా స్మృతిరపి ‘క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత’ (భ. గీ. ౧౩ । ౨) ఇత్యేవంజాతీయకేతి । అత్రోచ్యతే — సత్యమేవైతత్ — పర ఏవాత్మా దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధ్యుపాధిభిః పరిచ్ఛిద్యమానో బాలైః శారీర ఇత్యుపచర్యతే ; యథా ఘటకరకాద్యుపాధివశాదపరిచ్ఛిన్నమపి నభః పరిచ్ఛిన్నవదవభాసతే, తద్వత్ । తదపేక్షయా చ కర్మకర్తృత్వాదిభేదవ్యవహారో న విరుధ్యతే ప్రాక్ ‘తత్త్వమసి’ ఇత్యాత్మైకత్వోపదేశగ్రహణాత్ । గృహీతే త్వాత్మైకత్వే బన్ధమోక్షాదిసర్వవ్యవహారపరిసమాప్తిరేవ స్యాత్ ॥ ౬ ॥

అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ ॥ ౭ ॥

అర్భకమల్పమ్ ఓకో నీడమ్ , 'ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే' ఇతి పరిచ్ఛిన్నాయతనత్వాత్ , స్వశబ్దేన చ 'అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా' ఇత్యణీయస్త్వవ్యపదేశాత్ , శారీర ఏవారాగ్రమాత్రో జీవ ఇహోపదిశ్యతే, న సర్వగతః పరమాత్మా — ఇతి యదుక్తం తత్పరిహర్తవ్యమ్ । అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః । న తావత్పరిచ్ఛిన్నదేశస్య సర్వగతత్వవ్యపదేశః కథమప్యుపపద్యతే । సర్వగతస్య తు సర్వదేశేషు విద్యమానత్వాత్పరిచ్ఛిన్నదేశవ్యపదేశోఽపి కయాచిదపేక్షయా సమ్భవతి । యథా సమస్తవసుధాధిపతిరపి హి సన్ అయోధ్యాధిపతిరితి వ్యపదిశ్యతే । కయా పునరపేక్షయా సర్వగతః సన్నీశ్వరోఽర్భకౌకా అణీయాంశ్చ వ్యపదిశ్యత ఇతి । నిచాయ్యత్వాదేవమితి బ్రూమః । ఏవమ్ అణీయస్త్వాదిగుణగణోపేత ఈశ్వరః, తత్ర హృదయపుణ్డరీకే నిచాయ్యో ద్రష్టవ్య ఉపదిశ్యతే ; యథా సాలగ్రామే హరిః । తత్రాస్య బుద్ధివిజ్ఞానం గ్రాహకమ్ ; సర్వగతోఽపీశ్వరస్తత్రోపాస్యమానః ప్రసీదతి । వ్యోమవచ్చైతద్ద్రష్టవ్యమ్ । యథా సర్వగతమపి సద్వ్యోమ సూచీపాశాద్యపేక్షయార్భకౌకోఽణీయశ్చేతి వ్యపదిశ్యతే, ఏవం బ్రహ్మాపి । తదేవం నిచాయ్యత్వాపేక్షం బ్రహ్మణోఽర్భకౌకస్త్వమణీయస్త్వం చ, న పారమార్థికమ్ । తత్ర యదాశఙ్క్యతే — హృదయాయతనత్వాద్బ్రహ్మణో హృదయానాం చ ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాద్భిన్నాయతనానాం చ శుకాదీనామనేకత్వసావయవత్వానిత్యత్వాదిదోషదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి, తదపి పరిహృతం భవతి ॥ ౭ ॥

సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్ ॥ ౮ ॥

వ్యోమవత్సర్వగతస్య బ్రహ్మణః సర్వప్రాణిహృదయసమ్బన్ధాత్ , చిద్రూపతయా చ శారీరాదవిశిష్టత్వాత్ , సుఖదుఃఖాదిసమ్భోగోఽప్యవిశిష్టః ప్రసజ్యేత ; ఏకత్వాచ్చ — న హి పరస్మాదాత్మనోఽన్యః కశ్చిదాత్మా సంసారీ విద్యతే, 'నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా' (బృ. ఉ. 3 । 7 । 23) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । తస్మాత్పరస్యైవ బ్రహ్మణః సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేత్ , న ; వైశేష్యాత్ । న తావత్సర్వప్రాణిహృదయసమ్బన్ధాత్ చిద్రూపతయా చ శారీరవద్బ్రహ్మణః సమ్భోగప్రసఙ్గః, వైశేష్యాత్ । విశేషో హి భవతి శారీరపరమేశ్వరయోః । ఏకః కర్తా భోక్తా ధర్మాధర్మాదిసాధనః సుఖదుఃఖాదిమాంశ్చ । ఏకస్తద్విపరీతోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణః । ఏతస్మాదనయోర్విశేషాదేకస్య భోగః, నేతరస్య । యది చ సన్నిధానమాత్రేణ వస్తుశక్తిమనాశ్రిత్య కార్యసమ్బన్ధోఽభ్యుపగమ్యేత, ఆకాశాదీనామపి దాహాదిప్రసఙ్గః ।

సర్వగతానేకాత్మవాదినామపి సమావేతౌ చోద్యపరిహారౌ । యదప్యేకత్వాద్బ్రహ్మణ ఆత్మాన్తరాభావాచ్చారీరస్య భోగేన బ్రహ్మణో భోగప్రసఙ్గ ఇతి, అత్ర వదామః — ఇదం తావద్దేవానాంప్రియః ప్రష్టవ్యః — కథమయం త్వయాత్మాన్తరాభావోఽధ్యవసిత ఇతి । ‘తత్త్వమసి’ ‘అహం బ్రహ్మాస్మి’ ‘నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతా’ ఇత్యాదిశాస్త్రేభ్య ఇతి చేత్ , యథాశాస్త్రం తర్హి శాస్త్రీయోఽర్థః ప్రతిపత్తవ్యః, న తత్రార్ధజరతీయం లభ్యమ్ । శాస్త్రం చ ‘తత్త్వమసి’ ఇత్యపహతపాప్మత్వాదివిశేషణం బ్రహ్మ శారీరస్యాత్మత్వేనోపదిశచ్ఛారీరస్యైవ తావదుపభోక్తృత్వం వారయతి । కుతస్తదుపభోగేన బ్రహ్మణ ఉపభోగప్రసఙ్గః । అథాగృహీతం శారీరస్య బ్రహ్మణైకత్వమ్ , తదా మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః శారీరస్యోపభోగః ; న తేన పరమార్థరూపస్య బ్రహ్మణః సంస్పర్శః । న హి బాలైస్తలమలినతాదిభిర్వ్యోమ్ని వికల్ప్యమానే తలమలినతాదివిశిష్టమేవ పరమార్థతో వ్యోమ భవతి । తదాహ — న, వైశేష్యాదితి నైకత్వేఽపి శారీరస్యోపభోగేన బ్రహ్మణ ఉపభోగప్రసఙ్గః, వైశేష్యాత్ । విశేషో హి భవతి మిథ్యాజ్ఞానసమ్యగ్జ్ఞానయోః । మిథ్యాజ్ఞానకల్పిత ఉపభోగః, సమ్యగ్జ్ఞానదృష్టమేకత్వమ్ । న చ మిథ్యాజ్ఞానకల్పితేనోపభోగేన సమ్యగ్జ్ఞానదృష్టం వస్తు సంస్పృశ్యతే । తస్మాన్నోపభోగగన్ధోఽపి శక్య ఈశ్వరస్య కల్పయితుమ్ ॥ ౮ ॥

అత్త్రధికరణమ్

అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ ॥ ౯ ॥

కఠవల్లీషు పఠ్యతే ‘యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చోభే భవత ఓదనః । మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౨౫) ఇతి । అత్ర కశ్చిదోదనోపసేచనసూచితోఽత్తా ప్రతీయతే । తత్ర కిమగ్నిరత్తా స్యాత్ , ఉత జీవః, అథవా పరమాత్మా, ఇతి సంశయః ; విశేషానవధారణాత్ , త్రయాణాం చాగ్నిజీవపరమాత్మనామస్మిగ్రన్థే ప్రశ్నోపన్యాసోపలబ్ధేః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? అగ్నిరత్తేతి । కుతః ? ‘అగ్నిరన్నాదః’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౬) ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిభ్యామ్ । జీవో వా అత్తా స్యాత్ ‘తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి’ (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇతి దర్శనాత్ ; న పరమాత్మా, ‘అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి’ ఇతి దర్శనాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

అత్తాత్ర పరమాత్మా భవితుమర్హతి । కుతః ? చరాచరగ్రహణాత్ । చరాచరం హి స్థావరజఙ్గమం మృత్యూపసేచనమిహాద్యత్వేన ప్రతీయతే ; తాదృశస్య చాద్యస్య న పరమాత్మనోఽన్యః

కార్త్స్న్యేనాత్తా సమ్భవతి । పరమాత్మా తు వికారజాతముపసంహరన్సర్వమత్తీత్యుపపద్యతే । నన్విహ చరాచరగ్రహణం నోపలభ్యతే , కథం సిద్ధవచ్చరాచరగ్రహణం హేతుత్వేనోపాదీయతే ? నైష దోషః, మృత్యూపసేచనత్వేనేహాద్యత్వేన సర్వస్య ప్రాణినికాయస్య ప్రతీయమానత్వాత్ , బ్రహ్మక్షత్రయోశ్చ ప్రాధాన్యాత్ప్రదర్శనార్థత్వోపపత్తేః । యత్తు పరమాత్మనోఽపి నాత్తృత్వం సమ్భవతి 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి' ఇతి దర్శనాదితి, అత్రోచ్యతే — కర్మఫలభోగస్య ప్రతిషేధకమేతద్దర్శనమ్ , తస్య సన్నిహితత్వాత్ । న వికారసంహారస్య ప్రతిషేధకమ్ , సర్వవేదాన్తేషు సృష్టిస్థితిసంహారకారణత్వేన బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధత్వాత్ । తస్మాత్పరమాత్మైవేహాత్తా భవితుమర్హతి ॥ ౯ ॥

ప్రకరణాచ్చ ॥ ౧౦ ॥

ఇతశ్చ పరమాత్మైవేహాత్తా భవితుమర్హతి ; యత్కారణం ప్రకరణమిదం పరమాత్మనః — 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౮) ఇత్యాది । ప్రకృతగ్రహణం చ న్యాయ్యమ్ । 'క ఇత్థా వేద యత్ర సః' ఇతి చ దుర్విజ్ఞానత్వం పరమాత్మలిఙ్గమ్ ॥ ౧౦ ॥

గుహాప్రవిష్టాధికరణమ్

గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ ॥ ౧౧ ॥

కఠవల్లీష్వేవ పఠ్యతే — 'ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే । ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమిహ బుద్ధిజీవౌ నిర్దిష్టౌ, ఉత జీవపరమాత్మానావితి । యది బుద్ధిజీవౌ, తతో బుద్ధిప్రధానాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాద్విలక్షణో జీవః ప్రతిపాదితో భవతి । తదపీహ ప్రతిపాదయితవ్యమ్ , 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే । ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయః' (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౨౦) ఇతి పృష్టత్వాత్ । అథ జీవపరమాత్మానౌ, తతో జీవాద్విలక్షణః పరమాత్మా ప్రతిపాదితో భవతి । తదపీహ ప్రతిపాదయితవ్యమ్ — 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి పృష్టత్వాత్ । అత్రాహాక్షేప్తా — ఉభావప్యేతౌ పక్షౌ న సమ్భవతః । కస్మాత్ ? ఋతపానం హి కర్మఫలోపభోగః, 'సుకృతస్య లోకే' ఇతి లిఙ్గాత్ । తచ్చ చేతనస్య క్షేత్రజ్ఞస్య సమ్భవతి, నాచేతనాయా బుద్ధేః । 'పిబన్తౌ' ఇతి ద్వివచనేన ద్వయోః పానం దర్శయతి శ్రుతిః । అతో బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞపక్షస్తావన్న సమ్భవతి । అత ఏవ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మపక్షోఽపి న సమ్భవతి ; చేతనేఽపి పరమాత్మని

ఋతపానాసమ్భవాత్ , 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) ఇతి మన్త్రవర్ణాదితి । అత్రోచ్యతే — నైష దోషః ; ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీత్యేకేనాపి చ్ఛత్రిణా బహూనామచ్ఛత్రిణాం ఛత్రిత్వోపచారదర్శనాత్ । ఏవమేకేనాపి పిబతా ద్వౌ పిబన్తావుచ్యేయాతామ్ । యద్వా జీవస్తావత్పిబతి ; ఈశ్వరస్తు పాయయతి ; పాయయన్నపి పిబతీత్యుచ్యతే, పాచయితర్యపి పక్తృత్వప్రసిద్ధిదర్శనాత్ । బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞపరిగ్రహోఽపి సమ్భవతి ; కరణే కర్తృత్వోపచారాత్ , 'ఏధాంసి పచన్తి' ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్ । న చాధ్యాత్మాధికారేఽన్యౌ కౌచిద్ద్వావృతం పిబన్తౌ సమ్భవతః । తస్మాద్బుద్ధిజీవౌ స్యాతాం జీవపరమాత్మానౌ వేతి సంశయః ॥

వ్యాఖ్యా

కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞావితి । కుతః ? 'గుహాం ప్రవిష్టౌ' ఇతి విశేషణాత్ । యది శరీరం గుహా, యది వా హృదయమ్ , ఉభయథాపి బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞౌ గుహాం ప్రవిష్టావుపపద్యేతే । న చ సతి సమ్భవే సర్వగతస్య బ్రహ్మణో విశిష్టదేశత్వం యుక్తం కల్పయితుమ్ । 'సుకృతస్య లోకే' ఇతి చ కర్మగోచరానతిక్రమం దర్శయతి । పరమాత్మా తు న సుకృతస్య వా దుష్కృతస్య వా గోచరే వర్తతే, 'న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయాన్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౩) ఇతి శ్రుతేః । 'ఛాయాతపౌ' ఇతి చ చేతనాచేతనయోర్నిర్దేశ ఉపపద్యతే, ఛాయాతపవత్పరస్పరవిలక్షణత్వాత్ । తస్మాద్బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞావిహోచ్యేయాతామిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

విజ్ఞానాత్మపరమాత్మానావిహోచ్యేయాతామ్ । కస్మాత్ ? ఆత్మానౌ హి తావుభావపి చేతనౌ సమానస్వభావౌ । సంఖ్యాశ్రవణే చ సమానస్వభావేష్వేవ లోకే ప్రతీతిర్దృశ్యతే । 'అస్య గోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్యః' ఇత్యుక్తే, గౌరేవ ద్వితీయోఽన్విష్యతే, నాశ్వః పురుషో వా । తదిహ ఋతపానేన లిఙ్గేన నిశ్చితే విజ్ఞానాత్మని ద్వితీయాన్వేషణాయాం సమానస్వభావశ్చేతనః పరమాత్మైవ ప్రతీయతే । నన్వుక్తం గుహాహితత్వదర్శనాన్న పరమాత్మా ప్రత్యేతవ్య ఇతి ; గుహాహితత్వదర్శనాదేవ పరమాత్మా ప్రత్యేతవ్య ఇతి వదామః । గుహాహితత్వం తు శ్రుతిస్మృతిష్వసకృత్పరమాత్మన ఏవ దృశ్యతే — 'గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౨) 'యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'ఆత్మానమన్విచ్ఛ గుహాం ప్రవిష్టమ్' ఇత్యాద్యాసు । సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థో దేశవిశేషోపదేశో న విరుధ్యత ఇత్యేతదప్యుక్తమేవ । సుకృతలోకవర్తిత్వం తు చ్ఛత్రిత్వవదేకస్మిన్నపి వర్తమానముభయోరవిరుద్ధమ్ । 'ఛాయాతపౌ' ఇత్యప్యవిరుద్ధమ్ ; ఛాయాతపవత్పరస్పరవిలక్షణత్వాత్సంసారిత్వాసంసారిత్వయోః,

అవిద్యాకృతత్వాత్సంసారిత్వస్య పారమార్థికత్వాచ్చాసంసారిత్వస్య ।
తస్మాద్విజ్ఞానాత్మపరమాత్మానౌ గుహాం ప్రవిష్టౌ గృహ్యేతే ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మానౌ గృహ్యేతే ? —

విశేషణాచ్చ ॥ ౧౨ ॥

విశేషణం చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరేవ భవతి । 'ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ తు' (క. ఉ. ౧ । 3 । 3) ఇత్యాదినా పరేణ గ్రన్థేన రథిరథాదిరూపకకల్పనయా విజ్ఞానాత్మానం రథినం సంసారమోక్షయోర్గన్తారం కల్పయతి । 'సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౯) ఇతి పరమాత్మానం గన్తవ్యం కల్పయతి । తథా 'తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్ । అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౨) ఇతి పూర్వస్మిన్నపి గ్రన్థే మన్తృమన్తవ్యత్వేనైతావేవ విశేషితౌ । ప్రకరణం చేదం పరమాత్మనః । 'బ్రహ్మవిదో వదన్తి' ఇతి చ వక్తృవిశేషోపాదానం పరమాత్మపరిగ్రహే ఘటతే । తస్మాదిహ జీవపరమాత్మానావుచ్యేయాతామ్ । ఏష ఏవ న్యాయః 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా' (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యేవమాదిష్వపి । తత్రాపి హ్యధ్యాత్మాధికారాన్న ప్రాకృతౌ సుపర్ణావుచ్యేతే । 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి' ఇత్యదనలిఙ్గాద్విజ్ఞానాత్మా భవతి । 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి' (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యనశనచేతనత్వాభ్యాం పరమాత్మా । అనన్తరే చ మన్త్రే తావేవ ద్రష్టృద్రష్టవ్యభావేన విశినష్టి — 'సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః । జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః' (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౨) ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

అపర ఆహ — 'ద్వా సుపర్ణా' ఇతి నేయమృగస్యాధికరణస్య సిద్ధాన్తం భజతే, పైఙ్గిరహస్యబ్రాహ్మణేనాన్యథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ — 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వమనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీత్యనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞస్తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞౌ' ఇతి । సత్త్వశబ్దో జీవః క్షేత్రజ్ఞశబ్దః పరమాత్మేతి యదుచ్యతే, తన్న ; సత్త్వక్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరన్తఃకరణశారీరపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్ । తత్రైవ చ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ — 'తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి, అథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞస్తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞౌ' ఇతి । నాప్యస్యాధికరణస్య పూర్వపక్షం భజతే । న హ్యత్ర శారీరః క్షేత్రజ్ఞః

కర్తృత్వభోక్తృత్వాదినా సంసారధర్మేణోపేతో వివక్ష్యతే । కథం తర్హి ? సర్వసంసారధర్మాతీతో బ్రహ్మస్వభావశ్చైతన్యమాత్రస్వరూపః ; 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీత్యనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞః' ఇతి వచనాత్ , 'తత్త్వమసి' 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి' (భ. గీ. ౧౩ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యశ్చ । తావతా చ విద్యోపసంహారదర్శనమేవమేవావకల్పతే, 'తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞౌ న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చన రజ ఆధ్వంసతే' ఇత్యాది । కథం పునరస్మిన్పక్షే 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీతి సత్త్వమ్' ఇత్యచేతనే సత్త్వే భోక్తృత్వవచనమితి, ఉచ్యతే — నేయం శ్రుతిరచేతనస్య సత్త్వస్య భోక్తృత్వం వక్ష్యామీతి ప్రవృత్తా — కిం తర్హి ? — చేతనస్య క్షేత్రజ్ఞస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మస్వభావతాం చ వక్ష్యామీతి । తదర్థం సుఖదుఃఖాదివిక్రియావతి సత్త్వే భోక్తృత్వమధ్యారోపయతి । ఇదం హి కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞయోరితరేతరస్వభావావివేకకృతం కల్ప్యతే । పరమార్థతస్తు నాన్యతరస్యాపి సమ్భవతి, అచేతనత్వాత్సత్త్వస్య, అవిక్రియత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞస్య । అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితస్వభావత్వాచ్చ సత్త్వస్య సుతరాం న సమ్భవతి । తథా చ శ్రుతిః — 'యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౩) ఇత్యాదినా స్వప్నదృష్టహస్త్యాదివ్యవహారవదవిద్యావిషయ ఏవ కర్తృత్వాదివ్యవహారం దర్శయతి । 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౩) ఇత్యాదినా చ వివేకినః కర్తృత్వాదివ్యవహారం నివారయతి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తరాధికరణమ్

అన్తర ఉపపత్తేః ॥ ౧౩ ॥

'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి । తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౧) ఇత్యాది శ్రూయతే । తత్ర సంశయః — కిమయం ప్రతిబిమ్బాత్మాక్ష్యధికరణో నిర్దిశ్యతే, అథ విజ్ఞానాత్మా, ఉత దేవతాత్మేన్ద్రియస్యాధిష్ఠాతా, అథవేశ్వర ఇతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ఛాయాత్మా పురుషప్రతిరూప ఇతి । కుతః ? తస్య దృశ్యమానత్వప్రసిద్ధేః, 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' ఇతి చ ప్రసిద్ధవదుపదేశాత్ । విజ్ఞానాత్మనో వాయం నిర్దేశ ఇతి యుక్తమ్ । స హి చక్షుషా రూపం పశ్యంశ్చక్షుషి సన్నిహితో భవతి । ఆత్మశబ్దశ్చాస్మిన్పక్షేఽనుకూలో భవతి । ఆదిత్యపురుషో వా చక్షుషోఽనుగ్రాహకః ప్రతీయతే — 'రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౨) ఇతి

శ్రుతేః, అమృతత్వాదీనాం చ దేవతాత్మన్యపి కథఞ్చిత్సమ్భవాత్ । నేశ్వరః, స్థానవిశేషనిర్దేశాత్ — ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమేశ్వర ఏవాక్షిణ్యభ్యన్తరః పురుష ఇహోపదిష్ట ఇతి । కస్మాత్ ? ఉపపత్తేః । ఉపపద్యతే హి పరమేశ్వరే గుణజాతమిహోపదిశ్యమానమ్ । ఆత్మత్వం తావన్ముఖ్యయా వృత్త్యా పరమేశ్వరే ఉపపద్యతే, ‘స ఆత్మా తత్త్వమసి’ ఇతి శ్రుతేః । అమృతత్వాభయత్వే చ తస్మిన్నసకృచ్ఛ్రూయేతే । తథా పరమేశ్వరానురూపమేతదక్షిస్థానమ్ । యథా హి పరమేశ్వరః సర్వదోషైరలిప్తః, అపహతపాప్మత్వాదిశ్రవణాత్ ; తథాక్షిస్థానం సర్వలేపరహితముపదిష్టమ్ ‘తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సిఞ్చతి, వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతి’ ఇతి శ్రుతేః । సంయద్వామత్వాదిగుణోపదేశశ్చ తస్మిన్నవకల్పతే । ‘ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే । ఏతం హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి’, (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౨) ‘ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి ।’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౩)‘ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౪) ఇతి చ । అత ఉపపత్తేరన్తరః పరమేశ్వరః ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ ॥ ౧౪ ॥

కథం పునరాకాశవత్సర్వగతస్య బ్రహ్మణోఽక్ష్యల్పం స్థానముపపద్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే — భవేదేషానవక్లృప్తిః, యద్యేతదేవైకం స్థానమస్య నిర్దిష్టం భవేత్ । సన్తి హ్యన్యాన్యపి పృథివ్యాదీని స్థానాన్యస్య నిర్దిష్టాని — ‘యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్’ (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౩) ఇత్యాదినా । తేషు హి చక్షురపి నిర్దిష్టమ్ ‘యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్’ ఇతి । స్థానాదివ్యపదేశాదిత్యాదిగ్రహణేనైతద్దర్శయతి — న కేవలం స్థానమేవైకమనుచితం బ్రహ్మణో నిర్దిశ్యతే । కిం తర్హి ? నామ రూపమిత్యేవంజాతీయకమప్యనామరూపస్య బ్రహ్మణోఽనుచితం నిర్దిశ్యమానం దృశ్యతే — ‘తస్యోదితి నామ’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౭) ‘హిరణ్యశ్మశ్రుః’ ఇత్యాది । నిర్గుణమపి సద్బ్రహ్మ నామరూపగతైర్గుణైః సగుణముపాసనార్థం తత్ర తత్రోపదిశ్యత ఇత్యేతదప్యుక్తమేవ । సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థం స్థానవిశేషో న విరుధ్యతే, సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోరిత్యేతదప్యుక్తమేవ ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ ॥ ౧౫ ॥

అపి చ నైవాత్ర వివదితవ్యమ్ — కిం బ్రహ్మాస్మిన్వాక్యేఽభిధీయతే, న వేతి । సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ బ్రహ్మత్వం సిద్ధమ్ । సుఖవిశిష్టం హి బ్రహ్మ యద్వాక్యోపక్రమే ప్రక్రాన్తమ్ 'ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౪) ఇతి, తదేవేహాభిహితమ్ ; ప్రకృతపరిగ్రహస్య న్యాయ్యత్వాత్ , 'ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౪ । ౧) ఇతి చ గతిమాత్రాభిధానప్రతిజ్ఞానాత్ । కథం పునర్వాక్యోపక్రమే సుఖవిశిష్టం బ్రహ్మ విజ్ఞాయత ఇతి, ఉచ్యతే — 'ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౪) ఇత్యేతదగ్నీనాం వచనం శ్రుత్వోపకోసల ఉవాచ — 'విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ, కం చ తు ఖం చ న విజానామి' ఇతి । తత్రేదం ప్రతివచనమ్ — 'యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమ్' ఇతి । తత్ర ఖంశబ్దో భూతాకాశే నిరూఢో లోకే । యది తస్య విశేషణత్వేన కంశబ్దః సుఖవాచీ నోపాదీయేత, తథా సతి కేవలే భూతాకాశే బ్రహ్మశబ్దో నామాదిష్వివ ప్రతీకాభిప్రాయేణ ప్రయుక్త ఇతి ప్రతీతిః స్యాత్ । తథా కంశబ్దస్య విషయేన్ద్రియసమ్పర్కజనితే సామయే సుఖే ప్రసిద్ధత్వాత్ , యది తస్య ఖంశబ్దో విశేషణత్వేన నోపాదీయేత ; లౌకికం సుఖం బ్రహ్మేతి ప్రతీతిః స్యాత్ । ఇతరేతరవిశేషితౌ తు కంఖంశబ్దౌ సుఖాత్మకం బ్రహ్మ గమయతః । తత్ర ద్వితీయే బ్రహ్మశబ్దేఽనుపాదీయమానే 'కం ఖం బ్రహ్మ' ఇత్యేవోచ్యమానే కంశబ్దస్య విశేషణత్వేనైవోపయుక్తత్వాత్సుఖస్య గుణస్యాధ్యేయత్వం స్యాత్ ; తన్మా భూత్ — ఇత్యుభయోః కంఖంశబ్దయోర్బ్రహ్మశబ్దశిరస్త్వమ్ — 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' ఇతి । ఇష్టం హి సుఖస్యాపి గుణస్య గుణివద్ధ్యేయత్వమ్ । తదేవం వాక్యోపక్రమే సుఖవిశిష్టం బ్రహ్మోపదిష్టమ్ । ప్రత్యేకం చ గార్హపత్యాదయోఽగ్నయః స్వం స్వం మహిమానముపదిశ్య 'ఏషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాత్మవిద్యా చ' ఇత్యుపసంహరన్తః పూర్వత్ర బ్రహ్మ నిర్దిష్టమితి జ్ఞాపయన్తి । 'ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తా' ఇతి చ గతిమాత్రాభిధానప్రతిజ్ఞానమర్థాన్తరవివక్షాం వారయతి । 'యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౪ । 3) ఇతి చాక్షిస్థానం పురుషం విజానతః పాప్మనానుపఘాతం బ్రువన్నక్షిస్థానస్య పురుషస్య బ్రహ్మత్వం దర్శయతి । తస్మాత్ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణోఽక్షిస్థానతాం సంయద్వామత్వాదిగుణతాం చోక్త్వా అర్చిరాదికాం తద్విదో గతిం వక్ష్యామీత్యుపక్రమతే — 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౧) ఇతి ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ ॥ ౧౬ ॥

ఇతశ్చాక్షిస్థానః పురుషః పరమేశ్వరః, యస్మాచ్ఛ్రుతోపనిషత్కస్య శ్రుతరహస్యవిజ్ఞానస్య బ్రహ్మవిదో యా గతిర్దేవయానాఖ్యా ప్రసిద్ధా శ్రుతౌ — 'అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజయన్తే । ఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమేతదమృతమభయమేతత్పరాయణమేతస్మాన్న పునరావర్తన్తే' (ప్ర. ఉ. ౧ । ౧౦) ఇతి, స్మృతావపి — 'అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్ । తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః' (భ. గీ. ౮ । ౨౪) ఇతి, సైవేహాక్షిపురుషవిదోఽభిధీయమానా దృశ్యతే । 'అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యది చ నార్చిషమేవాభిసమ్భవన్తి' ఇత్యుపక్రమ్య 'ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి । తదిహ బ్రహ్మవిద్విషయయా ప్రసిద్ధయా గత్యా అక్షిస్థానస్య బ్రహ్మత్వం నిశ్చీయతే ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ నేతరః ॥ ౧౭ ॥

యత్పునరుక్తం ఛాయాత్మా, విజ్ఞానాత్మా, దేవతాత్మా వా స్యాదక్షిస్థాన ఇతి, అత్రోచ్యతే — న చ్ఛాయాత్మాదిరితర ఇహ గ్రహణమర్హతి । కస్మాత్ ? అనవస్థితేః । న తావచ్ఛాయాత్మనశ్చక్షుషి నిత్యమవస్థానం సమ్భవతి । యదైవ హి కశ్చిత్పురుషశ్చక్షురాసీదతి, తదా చక్షుషి పురుషచ్ఛాయా దృశ్యతే ; అపగతే తస్మిన్న దృశ్యతే । 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషః' ఇతి చ శ్రుతిః సన్నిధానాత్స్వచక్షుషి దృశ్యమానం పురుషముపాస్యత్వేనోపదిశతి । న చోపాసనాకాలే చ్ఛాయాకరం కఞ్చిత్పురుషం చక్షుఃసమీపే సన్నిధాప్యోపాస్త ఇతి యుక్తం కల్పయితుమ్ । 'అస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేష నశ్యతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౯ । ౧) ఇతి శ్రుతిశ్ఛాయాత్మనోఽప్యనవస్థితత్వం దర్శయతి । అసమ్భవాచ్చ తస్మిన్నమృతత్వాదీనాం గుణానాం న చ్ఛాయాత్మని ప్రతీతిః । తథా విజ్ఞానాత్మనోఽపి సాధారణే కృత్స్నశరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధే సతి న చక్షుష్యేవావస్థితత్వం శక్యం వక్తుమ్ । బ్రహ్మణస్తు సర్వవ్యాపినోఽపి దృష్ట ఉపలబ్ధ్యర్థో హృదయాదిదేశవిశేషసమ్బన్ధః । సమానశ్చ విజ్ఞానాత్మన్యప్యమృతత్వాదీనాం గుణానామసమ్భవః । యద్యపి విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనోఽనన్య ఏవ, తథాప్యవిద్యాకామకర్మకృతం తస్మిన్మర్త్యత్వమధ్యారోపితం భయం చేత్యమృతత్వాభయత్వే నోపపద్యేతే । సంయద్వామత్వాదయశ్చైతస్మిన్ననైశ్వర్యాదనుపపన్నా ఏవ । దేవతాత్మనస్తు

‘రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠితః’ ఇతి శ్రుతేః యద్యపి చక్షుష్యవస్థానం స్యాత్ , తథాప్యాత్మత్వం తావన్న సమ్భవతి, పరాగ్రూపత్వాత్ । అమృతత్వాదయోఽపి న సమ్భవన్తి, ఉత్పత్తిప్రలయశ్రవణాత్ । అమరత్వమపి దేవానాం చిరకాలావస్థానాపేక్షమ్ । ఐశ్వర్యమపి పరమేశ్వరాయత్తమ్ , న స్వాభావికమ్ ; ‘భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః’ (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) ఇతి మన్త్రవర్ణాత్ । తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవాయమక్షిస్థానః ప్రత్యేతవ్యః । అస్మింశ్చ పక్షే ‘దృశ్యతే’ ఇతి ప్రసిద్ధవదుపాదానం శాస్త్రాద్యపేక్షం విద్వద్విషయం ప్రరోచనార్థమితి వ్యాఖ్యేయమ్ ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తర్యామ్యధికరణమ్

అన్తర్యామ్యధిదైవాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ ॥ ౧౮ ॥

‘య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతి’ (బృ. ఉ. 3 । ౭ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య శ్రూయతే — ‘యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః’ (బృ. ఉ. 3 । ౭ । 3) ఇత్యాది । అత్రాధిదైవతమధిలోకమధివేదమధియజ్ఞమధిభూతమధ్యాత్మం చ కశ్చిదన్తరవస్థితో యమయితా అన్తర్యామీతి శ్రూయతే । స కిమధిదైవాద్యభిమానీ దేవతాత్మా కశ్చిత్ , కిం వా ప్రాప్తాణిమాద్యైశ్వర్యః కశ్చిద్యోగీ, కిం వా పరమాత్మా, కిం వార్థాన్తరం కిఞ్చిత్ , ఇత్యపూర్వసంజ్ఞాదర్శనాత్సంశయః । కిం తావన్నః ప్రతిభాతి ? సంజ్ఞాయా అప్రసిద్ధత్వాత్సంజ్ఞినాప్యప్రసిద్ధేనార్థాన్తరేణ కేనచిద్భవితవ్యమితి । అథవా నానిరూపితరూపమర్థాన్తరం శక్యమస్త్యభ్యుపగన్తుమ్ । అన్తర్యామిశబ్దశ్చాన్తర్యమనయోగేన ప్రవృత్తో నాత్యన్తమప్రసిద్ధః । తస్మాత్పృథివ్యాద్యభిమానీ కశ్చిద్దేవోఽన్తర్యామీ స్యాత్ । తథా చ శ్రూయతే — ‘పృథివ్యేవ యస్యాయతనమగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతిః’ (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౧౦) ఇత్యాది । స చ కార్యకరణవత్త్వాత్పృథివ్యాదీనన్తస్తిష్ఠన్యమయతీతి యుక్తం దేవతాత్మనో యమయితృత్వమ్ । యోగినో వా కస్యచిత్సిద్ధస్య సర్వానుప్రవేశేన యమయితృత్వం స్యాత్ । న తు పరమాత్మా ప్రతీయేత, అకార్యకరణత్వాత్ ; ఇత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

యోఽన్తర్యామ్యధిదైవాదిషు శ్రూయతే, స పరమాత్మైవ స్యాత్ , నాన్య ఇతి । కుతః ? తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ । తస్య హి పరమాత్మనో ధర్మా ఇహ నిర్దిశ్యమానా దృశ్యన్తే । పృథివ్యాది

తావదధిదైవాదిభేదభిన్నం సమస్తం వికారజాతమన్తస్తిష్ఠన్యమయతీతి పరమాత్మనో యమయితృత్వం ధర్మ ఉపపద్యతే ; సర్వవికారకారణత్వే సతి సర్వశక్త్యుపపత్తేః । 'ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః' ఇతి చాత్మత్వామృతత్వే ముఖ్యే పరమాత్మన ఉపపద్యేతే । 'యం పృథివీ న వేద' ఇతి చ పృథివీదేవతాయా అవిజ్ఞేయమన్తర్యామిణం బ్రువన్దేవతాత్మనోఽన్యమన్తర్యామిణం దర్శయతి । పృథివీ దేవతా హ్యహమస్మి పృథివీత్యాత్మానం విజానీయాత్ । తథా 'అదృష్టోఽశ్రుతః' ఇత్యాదివ్యపదేశో రూపాదివిహీనత్వాత్పరమాత్మన ఉపపద్యత ఇతి । యత్త్వకార్యకరణస్య పరమాత్మనో యమయితృత్వం నోపపద్యత ఇతి, నైష దోషః ; యాన్నియచ్ఛతి తత్కార్యకరణైరేవ తస్య కార్యకరణవత్త్వోపపత్తేః । తస్యాప్యన్యో నియన్తేత్యనవస్థాదోషశ్చ న సమ్భవతి, భేదాభావాత్ । భేదే హి సత్యనవస్థాదోషోపపత్తిః । తస్మాత్పరమాత్మైవాన్తర్యామీ ॥ ౧౮ ॥

న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాత్ ॥ ౧౯ ॥

స్యాదేతత్ — అదృష్టత్వాదయో ధర్మాః సాంఖ్యస్మృతికల్పితస్య ప్రధానస్యాప్యుపపద్యన్తే, రూపాదిహీనతయా తస్య తైరభ్యుపగమాత్ । 'అప్రతర్క్యమవిజ్ఞేయం ప్రసుప్తమివ సర్వతః' (మను. ౧ । ౫) ఇతి హి స్మరన్తి । తస్యాపి నియన్తృత్వం సర్వవికారకారణత్వాదుపపద్యతే । తస్మాత్ప్రధానమన్తర్యామిశబ్దం స్యాత్ । 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౫) ఇత్యత్ర నిరాకృతమపి సత్ ప్రధానమిహాదృష్టత్వాదివ్యపదేశసమ్భవేన పునరాశఙ్క్యతే । అత ఉత్తరముచ్యతే — న చ స్మార్తం ప్రధానమన్తర్యామిశబ్దం భవితుమర్హతి । కస్మాత్ ? అతద్ధర్మాభిలాపాత్ । యద్యప్యదృష్టత్వాదివ్యపదేశః ప్రధానస్య సమ్భవతి, తథాపి న ద్రష్టృత్వాదివ్యపదేశః సమ్భవతి, ప్రధానస్యాచేతనత్వేన తైరభ్యుపగమాత్ । 'అదృష్టో ద్రష్టాశ్రుతః శ్రోతామతో మన్తావిజ్ఞాతో విజ్ఞాతా' (బృ. ఉ. 3 । ౭ । ౨3) ఇతి హి వాక్యశేష ఇహ భవతి । ఆత్మత్వమపి న ప్రధానస్యోపపద్యతే ॥ ౧౯ ॥

యది ప్రధానమాత్మత్వద్రష్టృత్వాద్యసమ్భవాన్నాన్తర్యామ్యభ్యుపగమ్యతే, శారీరస్తర్హ్యన్తర్యామీ భవతు । శారీరో హి చేతనత్వాద్ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా చ భవతి, ఆత్మా చ ప్రత్యక్త్వాత్ । అమృతశ్చ, ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపపత్తేః । అదృష్టత్వాదయశ్చ ధర్మాః శారీరే సుప్రసిద్ధాః ; దర్శనాదిక్రియాయాః కర్తరి ప్రవృత్తివిరోధాత్ , 'న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః' (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ । తస్య చ కార్యకరణసఙ్ఘాతమన్తర్యమయితుం శీలమ్ , భోక్తృత్వాత్ । తస్మాచ్ఛారీరోఽన్తర్యామీత్యత ఉత్తరం పఠతి —

శారీరశ్చోభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే ॥ ౨౦ ॥

నేతి పూర్వసూత్రాదనువర్తతే । శారీరశ్చ నాన్తర్యామీ స్యాత్ । కస్మాత్ ? యద్యపి ద్రష్టృత్వాదయో ధర్మాస్తస్య సమ్భవన్తి, తథాపి ఘటాకాశవదుపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాన్న కార్త్స్న్యేన పృథివ్యాదిష్వన్తరవస్థాతుం నియన్తుం చ శక్నోతి । అపి చోభయేఽపి హి శాఖినః కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చాన్తర్యామిణో భేదేనైనం శారీరం పృథివ్యాదివదధిష్ఠానత్వేన నియమ్యత్వేన చాధీయతే — 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్' (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౨) ఇతి కాణ్వాః । 'య ఆత్మని తిష్ఠన్' ఇతి మాధ్యన్దినాః । 'య ఆత్మని తిష్ఠన్' ఇత్యస్మింస్తావత్ పాఠే భవత్యాత్మశబ్దః శారీరస్య వాచకః । 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్' ఇత్యస్మిన్నపి పాఠే విజ్ఞానశబ్దేన శారీర ఉచ్యతే, విజ్ఞానమయో హి శారీర ఇతి । తస్మాచ్ఛారీరాదన్య ఈశ్వరోఽన్తర్యామీతి సిద్ధమ్ । కథం పునరేకస్మిన్దేహే ద్వౌ ద్రష్టారావుపపద్యేతే — యశ్చాయమీశ్వరోఽన్తర్యామీ, యశ్చాయమితరః శారీరః ? కా పునరిహానుపపత్తిః ? 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా' ఇత్యాదిశ్రుతివచనం విరుధ్యేత । అత్ర హి ప్రకృతాదన్తర్యామిణోఽన్యం ద్రష్టారం శ్రోతారం మన్తారం విజ్ఞాతారం చాత్మానం ప్రతిషేధతి । నియన్త్రన్తరప్రతిషేధార్థమేతద్వచనమితి చేత్ , న ; నియన్త్రన్తరాప్రసఙ్గాదవిశేషశ్రవణాచ్చ । అత్రోచ్యతే — అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితకార్యకరణోపాధినిమిత్తోఽయం శారీరాన్తర్యామిణోర్భేదవ్యపదేశః, న పారమార్థికః । ఏకో హి ప్రత్యగాత్మా భవతి, న ద్వౌ ప్రత్యగాత్మానౌ సమ్భవతః । ఏకస్యైవ తు భేదవ్యవహార ఉపాధికృతః, యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇతి । తతశ్చ జ్ఞాతృజ్ఞేయాదిభేదశ్రుతయః ప్రత్యక్షాదీని చ ప్రమాణాని సంసారానుభవో విధిప్రతిషేధశాస్త్రం చేతి సర్వమేతదుపపద్యతే । తథా చ శ్రుతిః — 'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి' ఇత్యవిద్యావిషయే సర్వం వ్యవహారం దర్శయతి । 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' ఇతి విద్యావిషయే సర్వం వ్యవహారం వారయతి ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అదృశ్యత్వాధికరణమ్

అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః ॥ ౨౧ ॥

'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౫)'యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుఃశ్రోత్రం తదపాణిపాదమ్ , నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౬)

ఇతి శ్రూయతే । తత్ర సంశయః — కిమయమదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః ప్రధానం స్యాత్ , ఉత శారీరః, ఆహోస్విత్పరమేశ్వర ఇతి । తత్ర ప్రధానమచేతనం భూతయోనిరితి యుక్తమ్ , అచేతనానామేవ తత్ర దృష్టాన్తత్వేనోపాదానాత్ । 'యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయః సమ్భవన్తి । యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని తథాక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వమ్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) ఇతి । నన్వూర్ణనాభిః పురుషశ్చ చేతనావిహ దృష్టాన్తత్వేనోపాత్తౌ ; నేతి బ్రూమః । న హి కేవలస్య చేతనస్య తత్ర సూత్రయోనిత్వం కేశలోమయోనిత్వం వాస్తి । చేతనాధిష్ఠితం హ్యచేతనమూర్ణనాభిశరీరం సూత్రస్య యోనిః, పురుషశరీరం చ కేశలోమ్నామితి ప్రసిద్ధమ్ । అపి చ పూర్వత్రాదృష్టత్వాద్యభిలాపసమ్భవేఽపి ద్రష్టృత్వాద్యభిలాపాసమ్భవాన్న ప్రధానమభ్యుపగతమ్ । ఇహ త్వదృశ్యత్వాదయో ధర్మాః ప్రధానే సమ్భవన్తి । న చాత్ర విరుధ్యమానో ధర్మః కశ్చిదభిలప్యతే । నను 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) ఇత్యయం వాక్యశేషోఽచేతనే ప్రధానే న సమ్భవతి, కథం ప్రధానం భూతయోనిః ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి ; అత్రోచ్యతే — 'యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' 'యత్తదద్రేశ్యమ్' ఇత్యక్షరశబ్దేనాదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోనిం శ్రావయిత్వా, పునరన్తే శ్రావయిష్యతి — 'అక్షరాత్పరతః పరః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ఇతి । తత్ర యః పరోఽక్షరాచ్చ్యుతః, స సర్వజ్ఞః సర్వవిత్సమ్భవిష్యతి । ప్రధానమేవ త్వక్షరశబ్దనిర్దిష్టం భూతయోనిః । యదా తు యోనిశబ్దో నిమిత్తవాచీ, తదా శారీరోఽపి భూతయోనిః స్యాత్ , ధర్మాధర్మాభ్యాం భూతజాతస్యోపార్జనాదితి । ఏవం ప్రాప్తే అభిధీయతే —

వ్యాఖ్యా

యోఽయమదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః, స పరమేశ్వర ఏవ స్యాత్ , నాన్య ఇతి । కథమేతదవగమ్యతే ? ధర్మోక్తేః । పరమేశ్వరస్య హి ధర్మ ఇహోచ్యమానో దృశ్యతే — 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' ఇతి । న హి ప్రధానస్యాచేతనస్య శారీరస్య వోపాధిపరిచ్ఛిన్నదృష్టేః సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం వా సమ్భవతి । నన్వక్షరశబ్దనిర్దిష్టాద్భూతయోనేః పరస్యైవ ఏతత్సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం చ, న భూతయోనివిషయమిత్యుక్తమ్ ; అత్రోచ్యతే — నైవం సమ్భవతి ; యత్కారణమ్ 'అక్షరాత్సమ్భవతీహ విశ్వమ్' ఇతి ప్రకృతం భూతయోనిమిహ జాయమానప్రకృతిత్వేన నిర్దిశ్య, అనన్తరమపి జాయమానప్రకృతిత్వేనైవ సర్వజ్ఞం నిర్దిశతి — 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః । తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే' ఇతి । తస్మాన్నిర్దేశసామ్యేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్ప్రకృతస్యైవాక్షరస్య

భూతయోనేః సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం చ ధర్మ ఉచ్యత ఇతి గమ్యతే । 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇత్యత్రాపి న ప్రకృతాద్భూతయోనేరక్షరాత్పరః కశ్చిదభిధీయతే । కథమేతదవగమ్యతే ? 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామ్' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౩) ఇతి ప్రకృతస్యైవాక్షరస్య భూతయోనేరదృశ్యత్వాదిగుణకస్య వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్ । కథం తర్హి 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇతి వ్యపదిశ్యత ఇతి, ఉత్తరసూత్రే తద్వక్ష్యామః । అపి చాత్ర ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఉక్తే — 'పరా చైవాపరా చ' ఇతి । తత్రాపరామృగ్వేదాదిలక్షణాం విద్యాముక్త్వా బ్రవీతి 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' ఇత్యాది । తత్ర పరస్యా విద్యాయా విషయత్వేనాక్షరం శ్రుతమ్ । యది పునః పరమేశ్వరాదన్యదదృశ్యత్వాదిగుణకమక్షరం పరికల్ప్యేత, నేయం పరా విద్యా స్యాత్ । పరాపరవిభాగో హ్యయం విద్యయోః అభ్యుదయనిఃశ్రేయసఫలతయా పరికల్ప్యతే । న చ ప్రధానవిద్యా నిఃశ్రేయసఫలా కేనచిదభ్యుపగమ్యతే । తిస్రశ్చ విద్యాః ప్రతిజ్ఞాయేరన్, త్వత్పక్షేఽక్షరాద్భూతయోనేః పరస్య పరమాత్మనః ప్రతిపాద్యమానత్వాత్ । ద్వే ఏవ తు విద్యే వేదితవ్యే ఇహ నిర్దిష్టే । 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౩) ఇతి చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాపేక్షణం సర్వాత్మకే బ్రహ్మణి వివక్ష్యమాణేఽవకల్పతే, నాచేతనమాత్రైకాయతనే ప్రధానే, భోగ్యవ్యతిరిక్తే వా భోక్తరి । అపి చ 'స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహ' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇతి బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాధాన్యేనోపక్రమ్య పరాపరవిభాగేన పరాం విద్యామక్షరాధిగమనీం దర్శయన్ తస్యా బ్రహ్మవిద్యాత్వం దర్శయతి । సా చ బ్రహ్మవిద్యాసమాఖ్యా తదధిగమ్యస్య అక్షరస్యాబ్రహ్మత్వే బాధితా స్యాత్ । అపరా ఋగ్వేదాదిలక్షణా కర్మవిద్యా బ్రహ్మవిద్యోపక్రమే ఉపన్యస్యతే బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసాయై — 'ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ । ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపి యన్తి' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౭) ఇత్యేవమాదినిన్దావచనాత్ । నిన్దిత్వా చాపరాం విద్యాం తతో విరక్తస్య పరవిద్యాధికారం దర్శయతి — 'పరీక్ష్య లోకాన్కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన । తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౨) ఇతి । యత్తూక్తమ్ — అచేతనానాం పృథివ్యాదీనాం దృష్టాన్తత్వేనోపాదానాద్దార్ష్టాన్తికేనాప్యచేతనేనైవ భూతయోనినా భవితవ్యమితి, తదయుక్తమ్ ; న హి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరత్యన్తసామ్యేన భవితవ్యమితి నియమోఽస్తి ; అపి చ స్థూలాః పృథివ్యాదయో దృష్టాన్తత్వేనోపాత్తా ఇతి న స్థూల ఏవ

దార్ష్టాన్తికో భూతయోనిరభ్యుపగమ్యతే । తస్మాదదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః పరమేశ్వర ఏవ ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ ॥ ౨౨ ॥

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ భూతయోనిః, నేతరౌ — శారీరః ప్రధానం వా । కస్మాత్ ? విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యామ్ । విశినష్టి హి ప్రకృతం భూతయోనిం శారీరాద్విలక్షణత్వేన — 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః । అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ఇతి । న హ్యేతద్దివ్యత్వాదివిశేషణమ్ అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపపరిచ్ఛేదాభిమానినః తద్ధర్మాన్స్వాత్మని కల్పయతః శారీరస్యోపపద్యతే । తస్మాత్సాక్షాదౌపనిషదః పురుష ఇహోచ్యతే । తథా ప్రధానాదపి ప్రకృతం భూతయోనిం భేదేన వ్యపదిశతి — 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇతి । అక్షరమవ్యాకృతం నామరూపబీజశక్తిరూపం భూతసూక్ష్మమీశ్వరాశ్రయం తస్యైవోపాధిభూతమ్ , సర్వస్మాద్వికారాత్పరో యోఽవికారః, తస్మాత్పరతః పరః ఇతి భేదేన వ్యపదిశన్ పరమాత్మానమిహ వివక్షితం దర్శయతి । నాత్ర ప్రధానం నామ కిఞ్చిత్స్వతన్త్రం తత్త్వమభ్యుపగమ్య, తస్మాద్భేదవ్యపదేశ ఉచ్యతే । కిం తర్హి ? యది ప్రధానమపి కల్ప్యమానం శ్రుత్యవిరోధేనావ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం పరికల్ప్యేత, పరికల్ప్యతామ్ । తస్మాద్భేదవ్యపదేశాత్ పరమేశ్వరో భూతయోనిరిత్యేతదిహ ప్రతిపాద్యతే ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ పరమేశ్వరో భూతయోనిః ? —

రూపోపన్యాసాచ్చ ॥ ౨3 ॥

అపి చ 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇత్యస్యానన్తరమ్ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' ఇతి ప్రాణప్రభృతీనాం పృథివీపర్యన్తానాం తత్త్వానాం సర్గముక్త్వా, తస్యైవ భూతయోనేః సర్వవికారాత్మకం రూపముపన్యస్యమానం పశ్యామః — 'అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశః శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః । వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ४) ఇతి । తచ్చ పరమేశ్వరస్యైవోచితమ్ , సర్వవికారకారణత్వాత్ ; న శారీరస్య తనుమహిమ్నః ; నాపి ప్రధానస్య అయం రూపోపన్యాసః సమ్భవతి, సర్వభూతాన్తరాత్మత్వాసమ్భవాత్ । తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ భూతయోనిః,

నేతరావితి గమ్యతే । కథం పునర్భూతయోనేరయం రూపోపన్యాస ఇతి గమ్యతే ? ప్రకరణాత్ , 'ఏషః' ఇతి చ ప్రకృతానుకర్షణాత్ । భూతయోనిం హి ప్రకృత్య 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' 'ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా' ఇతి వచనం భూతయోనివిషయమేవ భవతి ; యథా ఉపాధ్యాయం ప్రకృత్య 'ఏతస్మాదధీష్వ, ఏష వేదవేదాఙ్గపారగః' ఇతి వచనముపాధ్యాయవిషయం భవతి, తద్వత్ । కథం పునరదృశ్యత్వాదిగుణకస్య భూతయోనేర్విగ్రహవద్రూపం సమ్భవతి ? సర్వాత్మత్వవివక్షయేదముచ్యతే, న తు విగ్రహవత్త్వవివక్షయా ఇత్యదోషః, 'అహమన్నమ్' 'అహమన్నాదః' (తై. ఉ. 3 । ౧౦ । ౬) ఇత్యాదివత్ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యే పునర్మన్యన్తే — నాయం భూతయోనేః రూపోపన్యాసః, జాయమానత్వేనోపన్యాసాత్ । 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ' ఇతి హి పూర్వత్ర ప్రాణాది పృథివ్యన్తం తత్త్వజాతం జాయమానత్వేన నిరదిక్షత్ । ఉత్తరత్రాపి చ 'తస్మాదగ్నిః సమిధో యస్య సూర్యః' ఇత్యేవమాది 'అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసశ్చ' ఇత్యేవమన్తం జాయమానత్వేనైవ నిర్దేక్ష్యతి । ఇహైవ కథమకస్మాదన్తరాలే భూతయోనేః రూపముపన్యసేత్ ? సర్వాత్మత్వమపి సృష్టిం పరిసమాప్యోపదేక్ష్యతి — 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౦) ఇత్యాదినా । శ్రుతిస్మృత్యోశ్చ త్రైలోక్యశరీరస్య ప్రజాపతేర్జన్మాది నిర్దిశ్యమానముపలభామహే — 'హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే భూతస్య జాతః పతిరేక ఆసీత్ । స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమాం కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ' (ఋ. సం. ౧౦ । ౧౨౧ । ౧) ఇతి — సమవర్తతేతి అజాయతేత్యర్థః — తథా, 'స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే । ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మాగ్రే సమవర్తత' ఇతి చ । వికారపురుషస్యాపి సర్వభూతాన్తరాత్మత్వం సమ్భవతి, ప్రాణాత్మనా సర్వభూతానామధ్యాత్మమవస్థానాత్ । అస్మిన్పక్షే 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ' ఇత్యాదిసర్వరూపోపన్యాసః పరమేశ్వరప్రతిపత్తిహేతురితి వ్యాఖ్యేయమ్ ॥ ౨3 ॥

వ్యాఖ్యా

వైశ్వానరాధికరణమ్

వైశ్వానరః సాధారణశబ్దవిశేషాత్ ॥ ౨౪ ॥

'కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౧) ఇతి 'ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సమ్ప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౬) ఇతి చోపక్రమ్య

ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీనాం సుతేజస్త్వాదిగుణయోగమేకైకోపాసననిన్దయా చ వైశ్వానరం ప్రత్యేషాం మూర్ధాదిభావముపదిశ్యామ్నాయతే — 'యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే, స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి ;' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౧) 'తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౨) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం వైశ్వానరశబ్దేన జాఠరోఽగ్నిరుపదిశ్యతే, ఉత భూతాగ్నిః, అథ తదభిమానినీ దేవతా, అథవా శారీరః, ఆహోస్విత్పరమేశ్వరః ఇతి । కిం పునరత్ర సంశయకారణమ్ ? వైశ్వానర ఇతి జాఠరభూతాగ్నిదేవతానాం సాధారణశబ్దప్రయోగాత్ , ఆత్మేతి చ శారీరపరమేశ్వరయోః । తత్ర కస్యోపాదానం న్యాయ్యం కస్య వా హానమితి భవతి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? జాఠరోఽగ్నిరితి ; కుతః ? తత్ర హి విశేషేణ క్వచిత్ప్రయోగో దృశ్యతే — 'అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమన్తః పురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే' (బృ. ఉ. ౫ । ౯ । ౧) ఇత్యాదౌ । అగ్నిమాత్రం వా స్యాత్ , సామాన్యేనాపి ప్రయోగదర్శనాత్ — 'విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్' (ఋ. సం. ౧౦ । ౮౮ । ౧౨) ఇత్యాదౌ । అగ్నిశరీరా వా దేవతా స్యాత్ , తస్యామపి ప్రయోగదర్శనాత్ — 'వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీః' (ఋ. సం. ౧ । ౯౮ । ౧) ఇత్యేవమాద్యాయాః శ్రుతేర్దేవతాయామైశ్వర్యాద్యుపేతాయాం సమ్భవాత్ । అథాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాదుపక్రమే చ 'కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ' ఇతి కేవలాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దవశేన వైశ్వానరశబ్దః పరిణేయ ఇత్యుచ్యతే, తథాపి శారీర ఆత్మా స్యాత్ ; తస్య భోక్తృత్వేన వైశ్వానరసన్నికర్షాత్ , ప్రాదేశమాత్రమితి చ విశేషణస్య తస్మిన్నుపాధిపరిచ్ఛిన్నే సమ్భవాత్ । తస్మాన్నేశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యేవం ప్రాప్తమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తత్రేదముచ్యతే — వైశ్వానరః పరమాత్మా భవితుమర్హతి । కుతః ? సాధారణశబ్దవిశేషాత్ ; సాధారణశబ్దయోర్విశేషః సాధారణశబ్దవిశేషః ; యద్యప్యేతావుభావప్యాత్మవైశ్వానరశబ్దౌ సాధారణశబ్దౌ — వైశ్వానరశబ్దస్తు త్రయాణాం సాధారణః, ఆత్మశబ్దశ్చ ద్వయోః — తథాపి విశేషో దృశ్యతే, — యేన పరమేశ్వరపరత్వం తయోరభ్యుపగమ్యతే — 'తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాదిః । అత్ర హి పరమేశ్వర ఏవ ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టోఽవస్థాన్తరగతః ప్రత్యగాత్మత్వేనోపన్యస్త ఆధ్యానాయేతి గమ్యతే, కారణత్వాత్ । కారణస్య హి సర్వాభిః కార్యగతాభిరవస్థాభిరవస్థావత్త్వాత్

ద్యులోకాద్యవయవత్వముపపద్యతే । 'స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి' ఇతి చ సర్వలోకాద్యాశ్రయం ఫలం శ్రూయమాణం పరమకారణపరిగ్రహే సమ్భవతి, 'ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨౪ । ౩) ఇతి చ తద్విదః సర్వపాప్మప్రదాహశ్రవణమ్ , 'కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ' ఇతి చాత్మబ్రహ్మశబ్దాభ్యాముపక్రమః ; — ఇత్యేవమేతాని లిఙ్గాని పరమేశ్వరమేవ గమయన్తి । తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ వైశ్వానరః ॥ ౨౪ ॥

స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి ॥ ౨౫ ॥

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ వైశ్వానరః ; యస్మాత్పరమేశ్వరస్యైవ 'అగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధా' ఇతీదృశం త్రైలోక్యాత్మకం రూపం స్మర్యతే — 'యస్యాగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధా ఖం నాభిశ్చరణౌ క్షితిః । సూర్యశ్చక్షుర్దిశః శ్రోత్రం తస్మై లోకాత్మనే నమః' ఇతి । తత్స్మర్యమాణం రూపం మూలభూతాం శ్రుతిమనుమాపయదస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరమేశ్వరపరత్వే అనుమానం లిఙ్గం గమకం స్యాదిత్యర్థః । ఇతిశబ్దో హేత్వర్థే — యస్మాదిదం గమకమ్ , తస్మాదపి వైశ్వానరః పరమాత్మైవేత్యర్థః । యద్యపి స్తుతిరియమ్ — 'తస్మై లోకాత్మనే నమః' ఇతి, తథాపి స్తుతిత్వమపి నాసతి మూలభూతే వేదవాక్యే సమ్యక్ ఈదృశేన రూపేణ సమ్భవతి । 'ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్రసూర్యౌ చ నేత్రే । దిశః శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోఽచిన్త్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతా' ఇత్యేవంజాతీయకా చ స్మృతిరిహోదాహర్తవ్యా ॥ ౨౫ ॥

శబ్దాదిభ్యోఽన్తఃప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథాదృష్ట్యుపదేశాదసమ్భవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే ॥ ౨౬॥

అత్రాహ — న పరమేశ్వరో వైశ్వానరో భవితుమర్హతి । కుతః ? శబ్దాదిభ్యోఽన్తఃప్రతిష్ఠానాచ్చ । శబ్దస్తావత్ — వైశ్వానరశబ్దో న పరమేశ్వరే సమ్భవతి, అర్థాన్తరే రూఢత్వాత్ ; తథాగ్నిశబ్దః 'స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరః' ఇతి । ఆదిశబ్దాత్ 'హృదయం గార్హపత్యః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౨) ఇత్యాద్యగ్నిత్రేతాప్రకల్పనమ్ ; 'తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమ్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౯ । ౧) ఇత్యాదినా చ ప్రాణాహుత్యధికరణతాసఙ్కీర్తనమ్ । ఏతేభ్యో హేతుభ్యో జాఠరో వైశ్వానరః ప్రత్యేతవ్యః । తథాన్తఃప్రతిష్ఠానమపి శ్రూయతే — 'పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద' ఇతి । తచ్చ జాఠరే సమ్భవతి । యదప్యుక్తమ్ 'మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాదేర్విశేషాత్కారణాత్పరమాత్మా వైశ్వానర ఇతి, అత్ర బ్రూమః — కుతో హ్యేష నిర్ణయః, యదుభయథాపి విశేషప్రతిభానే సతి

పరమేశ్వరవిషయ ఏవ విశేష ఆశ్రయణీయో న జాఠరవిషయ ఇతి । అథవా భూతాగ్నేరన్తర్బహిశ్చావతిష్ఠమానస్యైష నిర్దేశో భవిష్యతి । తస్యాపి హి ద్యులోకాదిసమ్బన్ధో మన్త్రవర్ణే అవగమ్యతే — 'యో భానునా పృథివీం ద్యాముతేమామాతతాన రోదసీ అన్తరిక్షమ్' (ఋ. సం. ౧౦ । ౮౮ । ౩) ఇత్యాదౌ । అథవా తచ్ఛరీరాయా దేవతాయా ఐశ్వర్యయోగాత్ ద్యులోకాద్యవయవత్వం భవిష్యతి । తస్మాన్న పరమేశ్వరో వైశ్వానర ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే — న తథాదృష్ట్యుపదేశాదితి । న శబ్దాదిభ్యః కారణేభ్యః పరమేశ్వరస్య ప్రత్యాఖ్యానం యుక్తమ్ । కుతః ? తథా జాఠరాపరిత్యాగేన, దృష్ట్యుపదేశాత్ । పరమేశ్వరదృష్టిర్హి జాఠరే వైశ్వానరే ఇహోపదిశ్యతే — 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౮ । ౧) ఇత్యాదివత్ । అథవా జాఠరవైశ్వానరోపాధిః పరమేశ్వర ఇహ ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిశ్యతే — 'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) ఇత్యాదివత్ । యది చేహ పరమేశ్వరో న వివక్ష్యేత, కేవల ఏవ జాఠరోఽగ్నిర్వివక్ష్యేత, తతః 'మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాదేర్విశేషస్యాసమ్భవ ఏవ స్యాత్ । యథా తు దేవతాభూతాగ్నివ్యపాశ్రయేణాప్యయం విశేష ఉపపాదయితుం న శక్యతే, తథోత్తరసూత్రే వక్ష్యామః । యది చ కేవల ఏవ జాఠరో వివక్ష్యేత, పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితత్వం కేవలం తస్య స్యాత్ ; న తు పురుషత్వమ్ ; పురుషమపి చైనమధీయతే వాజసనేయినః — 'స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుషః స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద' (శ. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౧ । ౧౧) ఇతి । పరమేశ్వరస్య తు సర్వాత్మత్వాత్పురుషత్వం పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితత్వం చోభయముపపద్యతే । యే తు 'పురుషవిధమపి చైనమధీయతే' ఇతి సూత్రావయవం పఠన్తి, తేషామేషోఽర్థః — కేవలజాఠరపరిగ్రహే పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితత్వం కేవలం స్యాత్ ; న తు పురుషవిధత్వమ్ ; పురుషవిధమపి చైనమధీయతే వాజసనేయినః — 'పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద' ఇతి । పురుషవిధత్వం చ ప్రకరణాత్ యదధిదైవతం ద్యుమూర్ధత్వాది పృథివీప్రతిష్ఠితత్వాన్తమ్ , యచ్చాధ్యాత్మం ప్రసిద్ధం మూర్ధత్వాది చుబుకప్రతిష్ఠితత్వాన్తమ్ , తత్పరిగృహ్యతే ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ న దేవతా భూతం చ ॥ ౨౭ ॥

యత్పునరుక్తమ్ — భూతాగ్నేరపి మన్త్రవర్ణే ద్యులోకాదిసమ్బన్ధదర్శనాత్ 'మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాద్యవయవకల్పనం తస్యైవ భవిష్యతీతి, తచ్ఛరీరాయా దేవతాయా వా

ఐశ్వర్యయోగాదితి ; తత్పరిహర్తవ్యమ్ । అత్రోచ్యతే — అత ఏవోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న దేవతా వైశ్వానరః । తథా భూతాగ్నిరపి న వైశ్వానరః ; న హి భూతాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశమాత్రాత్మకస్య ద్యుమూర్ధత్వాదికల్పనోపపద్యతే, వికారస్య వికారాన్తరాత్మత్వాసమ్భవాత్ । తథా దేవతాయాః సత్యప్యైశ్వర్యయోగే న ద్యుమూర్ధత్వాదికల్పనా సమ్భవతి, అకారణత్వాత్ పరమేశ్వరాధీనైశ్వర్యత్వాచ్చ । ఆత్మశబ్దాసమ్భవశ్చ సర్వేష్వేషు పక్షేషు స్థిత ఏవ ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః ॥ ౨౮ ॥

పూర్వం జాఠరాగ్నిప్రతీకో జాఠరాగ్న్యుపాధికో వా పరమేశ్వర ఉపాస్య ఇత్యుక్తమ్ అన్తఃప్రతిష్ఠితత్వాద్యనురోధేన । ఇదానీం తు వినైవ ప్రతీకోపాధికల్పనాభ్యాం సాక్షాదపి పరమేశ్వరోపాసనపరిగ్రహే న కశ్చిద్విరోధ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే । నను జాఠరాగ్న్యపరిగ్రహేఽన్తఃప్రతిష్ఠితత్వవచనం శబ్దాదీని చ కారణాని విరుధ్యేరన్నితి । అత్రోచ్యతే — అన్తఃప్రతిష్ఠితత్వవచనం తావన్న విరుధ్యతే । న హీహ ‘పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద’ ఇతి జాఠరాగ్న్యభిప్రాయేణేదముచ్యతే, తస్యాప్రకృతత్వాదసంశబ్దితత్వాచ్చ । కథం తర్హి ? యత్ప్రకృతం మూర్ధాదిచుబుకాన్తేషు పురుషావయవేషు పురుషవిధత్వం కల్పితమ్ , తదభిప్రాయేణేదముచ్యతే — ‘పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద’ ఇతి ; యథా వృక్షే శాఖాం ప్రతిష్ఠితాం పశ్యతీతి, తద్వత్ । అథవా యః ప్రకృతః పరమాత్మాధ్యాత్మమధిదైవతం చ పురుషవిధత్వోపాధిః, తస్య యత్కేవలం సాక్షిరూపమ్ , తదభిప్రాయేణేదముచ్యతే — ‘పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేద’ ఇతి । నిశ్చితే చ పూర్వాపరాలోచనవశేన పరమాత్మపరిగ్రహే, తద్విషయ ఏవ వైశ్వానరశబ్దః కేనచిద్యోగేన వర్తిష్యతే — విశ్వశ్చాయం నరశ్చేతి, విశ్వేషాం వాయం నరః, విశ్వే వా నరా అస్యేతి విశ్వానరః పరమాత్మా, సర్వాత్మత్వాత్ , విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః ; తద్ధితోఽనన్యార్థః, రాక్షసవాయసాదివత్ । అగ్నిశబ్దోఽప్యగ్రణీత్వాదియోగాశ్రయణేన పరమాత్మవిషయ ఏవ భవిష్యతి । గార్హపత్యాదికల్పనం ప్రాణాహుత్యధికరణత్వం చ పరమాత్మనోఽపి సర్వాత్మత్వాదుపపద్యతే ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునః పరమేశ్వరపరిగ్రహే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి, తాం వ్యాఖ్యాతు మారభతే —

అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః ॥ ౨౯ ॥

అతిమాత్రస్యాపి పరమేశ్వరస్య ప్రాదేశమాత్రత్వమభివ్యక్తినిమిత్తం స్యాత్ I అభివ్యజ్యతే కిల ప్రాదేశమాత్రపరిమాణః పరమేశ్వర ఉపాసకానాం కృతే I ప్రదేశవిశేషేషు వా హృదయాదిషూపలబ్ధిస్థానేషు విశేషేణాభివ్యజ్యతే I అతః పరమేశ్వరేఽపి ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరభివ్యక్తేరుపపద్యత ఇత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుస్మృతేర్బాదరిః ॥ ౩౦ ॥

ప్రాదేశమాత్రహృదయప్రతిష్ఠేన వాయం మనసానుస్మర్యతే ; తేన 'ప్రాదేశమాత్రః' ఇత్యుచ్యతే ; యథా ప్రస్థమితా యవాః ప్రస్థా ఇత్యుచ్యన్తే, తద్వత్ I యద్యపి చ యవేషు స్వగతమేవ పరిమాణం ప్రస్థసమ్బన్ధాద్వ్యజ్యతే, న చేహ పరమేశ్వరగతం కిఞ్చిత్పరిమాణమస్తి — యద్ధృదయసమ్బన్ధాద్వ్యజ్యేత ; తథాపి ప్రయుక్తాయాః ప్రాదేశమాత్రశ్రుతేః సమ్భవతి యథాకథఞ్చిదనుస్మరణమాలమ్బనమిత్యుచ్యతే I ప్రాదేశమాత్రత్వేన వాయమప్రాదేశమాత్రోఽప్యనుస్మరణీయః ప్రాదేశమాత్రశ్రుత్యర్థవత్తాయై I ఏవమనుస్మృతినిమిత్తా పరమేశ్వరే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరితి బాదరిరాచార్యో మన్యతే ॥ ౩౦ ॥

సమ్పత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి ॥ ౩౧ ॥

సమ్పత్తినిమిత్తా వా స్యాత్ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః I కుతః ? తథాహి సమానప్రకరణం వాజసనేయిబ్రాహ్మణం ద్యుప్రభృతీన్పృథివీపర్యన్తాంస్త్రైలోక్యాత్మనో వైశ్వానరస్యావయవానధ్యాత్మమూర్ధప్రభృతిషు చుబుకపర్యన్తేషు దేహావయవేషు సమ్పాదయత్ప్రాదేశమాత్రసమ్పత్తిం పరమేశ్వరస్య దర్శయతి — 'ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాః సువిదితా అభిసమ్పన్నాస్తథా తు వ ఏతాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమేవాభిసమ్పాదయిష్యామీతి I స హోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నువాచైష వా అతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి I చక్షుషీ ఉపదిశన్నువాచైష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి I నాసికే ఉపదిశన్నువాచైష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానర ఇతి I ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచైష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి I ముఖ్యా అప ఉపదిశన్నువాచైష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి I చుబుకముపదిశన్నువాచైష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానరః' ఇతి I చుబుకమిత్యధరం ముఖఫలకముచ్యతే I యద్యపి వాజసనేయకే ద్యౌరతిష్ఠాత్వగుణా సమామ్నాయతే, ఆదిత్యశ్చ సుతేజస్త్వగుణః, ఛాన్దోగ్యే పునః ద్యౌః సుతేజస్త్వగుణా సమామ్నాయతే, ఆదిత్యశ్చ విశ్వరూపత్వగుణః ; తథాపి నైతావతా విశేషేణ కిఞ్చిద్ధీయతే, ప్రాదేశమాత్రశ్రుతేరవిశేషాత్ ,

సర్వశాఖాప్రత్యయత్వాచ్చ । సమ్పత్తినిమిత్తాం ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిం యుక్తతరాం జైమినిరాచార్యో మన్యతే ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆమనన్తి చైనమస్మిన్ ॥ ౩౨ ॥

ఆమనన్తి చైనం పరమేశ్వరమస్మిన్మూర్ధచుబుకాన్తరాలే జాబాలాః — ‘య ఏషోఽనన్తోఽవ్యక్త ఆత్మా సోఽవిముక్తే ప్రతిష్ఠిత ఇతి । సోఽవిముక్తః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి । వరణాయాం నాస్యాం చ మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇతి । కా వై వరణా కా చ నాసీతి’ । తత్ర చేమామేవ నాసికామ్ ‘సర్వాణీన్ద్రియకృతాని పాపాని వారయతీతి సా వరణా, సర్వాణీన్ద్రియకృతాని పాపాని నాశయతీతి సా నాసీ’ ఇతి వరణానాసీతి నిరుచ్య, పునరప్యామనన్తి — ‘కతమచ్చాస్య స్థానం భవతీతి । భ్రువోర్ఘ్రాణస్య చ యః సన్ధిః స ఏష ద్యులోకస్య పరస్య చ సన్ధిర్భవతి’ (జా. ఉ. ౨) ఇతి । తస్మాదుపపన్నా పరమేశ్వరే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః । అభివిమానశ్రుతిః ప్రత్యగాత్మత్వాభిప్రాయా । ప్రత్యగాత్మతయా సర్వైః ప్రాణిభిరభివిమీయత ఇత్యభివిమానః ; అభిగతో వాయం ప్రత్యగాత్మత్వాత్ , విమానశ్చ మానవియోగాత్ ఇత్యభివిమానః । అభివిమిమీతే వా సర్వం జగత్ , కారణత్వాదిత్యభివిమానః । తస్మాత్పరమేశ్వరో వైశ్వానర ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ॥

తృతీయః పాదః

ద్యుభ్వాద్యధికరణమ్

ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ ॥ ౧ ॥

ఇదం శ్రూయతే — ‘యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనః సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః । తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః’ (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౫) ఇతి । అత్ర యదేతద్ద్యుప్రభృతీనామోతత్వవచనాదాయతనం కిఞ్చిదవగమ్యతే, తత్కిం పరం బ్రహ్మ స్యాత్ , ఆహోస్విదర్థాన్తరమితి సన్దిహ్యతే । తత్రార్థాన్తరం కిమప్యాయతనం

స్యాదితి ప్రాప్తమ్ । కస్మాత్ ? 'అమృతస్యైష సేతుః' ఇతి శ్రవణాత్ । పారవాన్హి లోకే సేతుః ప్రఖ్యాతః । న చ పరస్య బ్రహ్మణః పారవత్త్వం శక్యమభ్యుపగన్తుమ్ — 'అనన్తమపారమ్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౨) ఇతి శ్రవణాత్ । అర్థాన్తరే చాయతనే పరిగృహ్యమాణే స్మృతిప్రసిద్ధం ప్రధానం పరిగ్రహీతవ్యమ్ , తస్య కారణత్వాదాయతనత్వోపపత్తేః । శ్రుతిప్రసిద్ధో వా వాయుః స్యాత్ — 'వాయుర్వావ గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని సన్దృబ్ధాని భవన్తి' (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨) ఇతి వాయోరపి విధారణత్వశ్రవణాత్ । శారీరో వా స్యాత్ ; — తస్యాపి భోక్తృత్వాత్ , భోగ్యం ప్రపఞ్చం ప్రత్యాయతనత్వోపపత్తేః ఇత్యేవం ప్రాప్తే ఇదమాహ —

వ్యాఖ్యా

ద్యుభ్వాద్యాయతనమితి । ద్యౌశ్చ భూశ్చ ద్యుభువౌ, ద్యుభువౌ ఆదీ యస్య తదిదం ద్యుభ్వాది । యదేతదస్మిన్వాక్యే ద్యౌః పృథివ్యన్తరిక్షం మనః ప్రాణా ఇత్యేవమాత్మకం జగత్ ఓతత్వేన నిర్దిష్టమ్ , తస్యాయతనం పరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి । కుతః ? స్వశబ్దాత్ ఆత్మశబ్దాదిత్యర్థః । ఆత్మశబ్దో హీహ భవతి — 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమ్' ఇతి । ఆత్మశబ్దశ్చ పరమాత్మపరిగ్రహే సమ్యగవకల్పతే, నార్థాన్తరపరిగ్రహే । క్వచిచ్చ స్వశబ్దేనైవ బ్రహ్మణ ఆయతనత్వం శ్రూయతే — 'సన్మూలాః సోమ్యేమాః సర్వాః ప్రజాః సదాయతనాః సత్ప్రతిష్ఠాః' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౪) ఇతి । స్వశబ్దేనైవ చేహ పురస్తాదుపరిష్టాచ్చ బ్రహ్మ సఙ్కీర్త్యతే — 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమ్' ఇతి, 'బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణ' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) ఇతి చ । తత్ర త్వాయతనాయతనవద్భావశ్రవణాత్ । సర్వం బ్రహ్మేతి చ సామానాధికరణ్యాత్ , యథానేకాత్మకో వృక్షః శాఖా స్కన్ధో మూలం చేతి, ఏవం నానారసో విచిత్ర ఆత్మేత్యాశఙ్కా సమ్భవతి ; తాం నివర్తయితుం సావధారణమాహ — 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమ్' ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — న కార్యప్రపఞ్చవిశిష్టో విచిత్ర ఆత్మా విజ్ఞేయః । కిం తర్హి ? అవిద్యాకృతం కార్యప్రపఞ్చం విద్యయా ప్రవిలాపయన్తః తమేవైకమాయతనభూతమాత్మానం జానథ ఏకరసమితి । యథా 'యస్మిన్నాస్తే దేవదత్తస్తదానయ' ఇత్యుక్తే ఆసనమేవానయతి, న దేవదత్తమ్ ; తద్వదాయతనభూతస్యైవైకరసస్యాత్మనో విజ్ఞేయత్వముపదిశ్యతే । వికారానృతాభిసన్ధస్య చాపవాదః శ్రూయతే — 'మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి' (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౦) ఇతి । 'సర్వం బ్రహ్మ' ఇతి తు సామానాధికరణ్యం ప్రపఞ్చప్రవిలాపనార్థమ్ , న అనేకరసతాప్రతిపాదనార్థమ్ , 'స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన

ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౩) ఇత్యేకరసతాశ్రవణాత్ । తస్మాద్ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరం బ్రహ్మ । యత్తూక్తమ్ — సేతుశ్రుతేః, సేతోశ్చ పారవత్త్వోపపత్తేః, బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరేణ ద్యుభ్వాద్యాయతనేన భవితవ్యమితి, అత్రోచ్యతే — విధారణత్వమాత్రమత్ర సేతుశ్రుత్యా వివక్ష్యతే, న పారవత్త్వాది । న హి మృద్దారుమయో లోకే సేతుర్దృష్ట ఇత్యత్రాపి మృద్దారుమయ ఏవ సేతురభ్యుపగమ్యతే । సేతుశబ్దార్థోఽపి విధారణత్వమాత్రమేవ, న పారవత్త్వాది, షిఞో బన్ధనకర్మణః సేతుశబ్దవ్యుత్పత్తేః । అపర ఆహ — 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమ్' ఇతి యదేతత్సఙ్కీర్తితమాత్మజ్ఞానమ్ , యచ్చైతత్ 'అన్యా వాచో విముఞ్చథ' ఇతి వాగ్విమోచనమ్ , తత్ అత్ర అమృతత్వసాధనత్వాత్ , 'అమృతస్యైష సేతుః' ఇతి సేతుశ్రుత్యా సఙ్కీర్త్యతే ; న తు ద్యుభ్వాద్యాయతనమ్ । తత్ర యదుక్తమ్ — సేతుశ్రుతేర్బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరేణ ద్యుభ్వాద్యాయతనేన భవితవ్యమితి, ఏతదయుక్తమ్ ॥ ౧ ॥

ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాత్ ॥ ౨ ॥

ఇతశ్చ పరమేవ బ్రహ్మ ద్యుభ్వాద్యాయతనమ్ ; యస్మాన్ముక్తోపసృప్యతాస్య వ్యపదిశ్యమానా దృశ్యతే । ముక్తైరుపసృప్యం ముక్తోపసృప్యమ్ । దేహాదిష్వనాత్మసు అహమస్మీత్యాత్మబుద్ధిరవిద్యా, తతస్తత్పూజనాదౌ రాగః, తత్పరిభవాదౌ చ ద్వేషః, తదుచ్ఛేదదర్శనాద్భయం మోహశ్చ — ఇత్యేవమయమనన్తభేదోఽనర్థవ్రాతః సన్తతః సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షః । తద్విపర్యయేణావిద్యారాగద్వేషాదిదోషముక్తైరుపసృప్యముపగమ్యమేతదితి ద్యుభ్వాద్యాయతనం ప్రకృత్య వ్యపదేశో భవతి । కథమ్ ? 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) ఇత్యుక్త్వా, బ్రవీతి — 'తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్' (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౮) ఇతి । బ్రహ్మణశ్చ ముక్తోపసృప్యత్వం ప్రసిద్ధం శాస్త్రే — 'యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః । అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౭) ఇత్యేవమాదౌ । ప్రధానాదీనాం తు న క్వచిన్ముక్తోపసృప్యత్వమస్తి ప్రసిద్ధమ్ । అపి చ 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథామృతస్యైష సేతుః' ఇతి వాగ్విమోకపూర్వకం విజ్ఞేయత్వమిహ ద్యుభ్వాద్యాయతనస్యోచ్యతే । తచ్చ శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మణో దృష్టమ్ — 'తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః ।

నానుధ్యాయాద్బహూఞ్శబ్దాన్వాచో విగ్లాపనం హి తత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౧) ఇతి । తస్మాదపి ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరం బ్రహ్మ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ ॥ 3 ॥

యథా బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకో వైశేషికో హేతురుక్తః, నైవమర్థాన్తరస్య వైశేషికో హేతుః ప్రతిపాదకోఽస్తీత్యాహ । నానుమానం సాంఖ్యస్మృతిపరికల్పితం ప్రధానమ్ ఇహ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేన ప్రతిపత్తవ్యమ్ । కస్మాత్ ? అతచ్ఛబ్దాత్ । తస్యాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రతిపాదకః శబ్దః తచ్ఛబ్దః, న తచ్ఛబ్దః అతచ్ఛబ్దః । న హ్యత్రాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రతిపాదకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి, యేనాచేతనం ప్రధానం కారణత్వేనాయతనత్వేన వావగమ్యేత । తద్విపరీతస్య చేతనస్య ప్రతిపాదకశబ్దోఽత్రాస్తి — 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) ఇత్యాదిః । అత ఏవ న వాయురపీహ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రీయతే ॥ 3 ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రాణభృచ్చ ॥ ౪ ॥

యద్యపి ప్రాణభృతో విజ్ఞానాత్మన ఆత్మత్వం చేతనత్వం చ సమ్భవతి, తథాప్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సర్వజ్ఞత్వాద్యసమ్భవే సతి అస్మాదేవాతచ్ఛబ్దాత్ ప్రాణభృదపి న ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః । న చోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యావిభోః ప్రాణభృతో ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వమపి సమ్యక్సంభవతి । పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ న ప్రాణభృత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః ? —

భేదవ్యపదేశాత్ ॥ ౫ ॥

భేదవ్యపదేశశ్చేహ భవతి — 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమ్' ఇతి జ్ఞేయజ్ఞాతృభావేన । తత్ర ప్రాణభృత్ తావన్ముముక్షుత్వాజ్జ్ఞాతా ; పరిశేషాదాత్మశబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ జ్ఞేయం ద్యుభ్వాద్యాయతనమితి గమ్యతే, న ప్రాణభృత్ ॥ ౫ ॥

కుతశ్చ న ప్రాణభృత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః ? —

ప్రకరణాత్ ॥ ౬ ॥

ప్రకరణం చేదం పరమాత్మనః — 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౩) ఇత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాపేక్షణాత్ । పరమాత్మని హి సర్వాత్మకే విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్ , న కేవలే ప్రాణభృతి ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ న ప్రాణభృత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః ? —

స్థిత్యదనాభ్యాం చ ॥ ౭ ॥

ద్యుభ్వాద్యాయతనం చ ప్రకృత్య, 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) ఇత్యత్ర స్థిత్యదనే నిర్దిశ్యేతే ; 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి' ఇతి కర్మఫలాశనమ్ ; 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి' ఇత్యౌదాసీన్యేనావస్థానమ్ । తాభ్యాం చ స్థిత్యదనాభ్యామీశ్వరక్షేత్రజ్ఞౌ తత్ర గృహ్యేతే । యది చ ఈశ్వరో ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేన వివక్షితః, తతస్తస్య ప్రకృతస్యేశ్వరస్య క్షేత్రజ్ఞాత్పృథగ్వచనమవకల్పతే । అన్యథా హ్యప్రకృతవచనమాకస్మికమసమ్బద్ధం స్యాత్ । నను తవాపి క్షేత్రజ్ఞస్యేశ్వరాత్పృథగ్వచనమాకస్మికమేవ ప్రసజ్యేత । న, తస్యావివక్షితత్వాత్ । క్షేత్రజ్ఞో హి కర్తృత్వేన భోక్తృత్వేన చ ప్రతిశరీరం బుద్ధ్యాద్యుపాధిసమ్బద్ధః, లోకత ఏవ ప్రసిద్ధః, నాసౌ శ్రుత్యా తాత్పర్యేణ వివక్ష్యతే ; ఈశ్వరస్తు లోకతోఽప్రసిద్ధత్వాచ్ఛ్రుత్యా తాత్పర్యేణ వివక్ష్యత ఇతి న తస్యాకస్మికం వచనం యుక్తమ్ । 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి' ఇత్యత్రాప్యేతద్దర్శితమ్ — 'ద్వా సుపర్ణా' ఇత్యస్యామృచి ఈశ్వరక్షేత్రజ్ఞావుచ్యేతే ఇతి । యదాపి పైఙ్గ్యుపనిషత్కృతేన వ్యాఖ్యానేనాస్యామృచి సత్త్వక్షేత్రజ్ఞావుచ్యేతే, తదాపి న విరోధః కశ్చిత్ । కథమ్ ? ప్రాణభృద్ధీహ ఘటాదిచ్ఛిద్రవత్ సత్త్వాద్యుపాధ్యభిమానిత్వేన ప్రతిశరీరం గృహ్యమాణో ద్యుభ్వాద్యాయతనం న భవతీతి ప్రతిషిధ్యతే । యస్తు సర్వశరీరేషూపాధిభిర్వినోపలక్ష్యతే, పరఏవ స భవతి ; యథా ఘటాదిచ్ఛిద్రాణి ఘటాదిభిరుపాధిభిర్వినోపలక్ష్యమాణాని మహాకాశ ఏవ భవన్తి, తద్వత్ ప్రాణభృతః పరస్మాదన్యత్వానుపపత్తేః ప్రతిషేధో నోపపద్యతే । తస్మాత్సత్త్వాద్యుపాధ్యభిమానిన ఏవ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వప్రతిషేధః । తస్మాత్పరమేవ బ్రహ్మ ద్యుభ్వాద్యాయతనమ్ । తదేతత్ 'అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధమ్ । తస్యైవ హి భూతయోనివాక్యస్య మధ్యే ఇదం పఠితమ్ — 'యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమ్' ఇతి । ప్రపఞ్చార్థం తు పునరుపన్యస్తమ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

భూమాధికరణమ్

భూమా సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ ॥ ౮ ॥

ఇదం సమామనన్తి — 'భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి ।' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౩ । ౧)'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమాథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్ యద్విజానాతి తదల్పమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం ప్రాణో భూమా స్యాత్ , ఆహోస్విత్పరమాత్మేతి । కుతః సంశయః ? భూమేతి తావద్బహుత్వమభిధీయతే ; 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' (పా. సూ. ౬ । ౪ । ౧౫౮) ఇతి భూమశబ్దస్య భావప్రత్యయాన్తతాస్మరణాత్ । కిమాత్మకం పునస్తద్బహుత్వమితి విశేషాకాఙ్క్షాయామ్ 'ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౫ । ౧) ఇతి సన్నిధానాత్ ప్రాణో భూమేతి ప్రతిభాతి । తథా 'శ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి । సోఽహం భగవః శోచామి తం మా భగవాఞ్శోకస్య పారం తారయతు' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౩) ఇతి ప్రకరణోత్థానాత్పరమాత్మా భూమేత్యపి ప్రతిభాతి । తత్ర కస్యోపాదానం న్యాయ్యమ్ , కస్య వా హానమితి భవతి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ప్రాణో భూమేతి । కస్మాత్ ? భూయఃప్రశ్నప్రతివచనపరమ్పరాఽదర్శనాత్ । యథా హి 'అస్తి భగవో నామ్నో భూయః' ఇతి, 'వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ' ఇతి ; తథా 'అస్తి భగవో వాచో భూయః' ఇతి, 'మనో వావ వాచో భూయః' ఇతి చ — నామాదిభ్యో హి ఆ ప్రాణాత్ భూయఃప్రశ్నప్రతివచనప్రవాహః ప్రవృత్తః నైవం ప్రాణాత్పరం భూయఃప్రశ్నప్రతివచనం దృశ్యతే — 'అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయః' ఇతి, 'అదో వావ ప్రాణాద్భూయః' ఇతి । ప్రాణమేవ తు నామాదిభ్య ఆశాన్తేభ్యో భూయాంసమ్ — 'ప్రాణో వా ఆశాయా భూయాన్' ఇత్యాదినా సప్రపఞ్చముక్త్వా, ప్రాణదర్శినశ్చాతివాదిత్వమ్ 'అతివాద్యసీత్యతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీత' ఇత్యభ్యనుజ్ఞాయ, 'ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి' ఇతి ప్రాణవ్రతమతివాదిత్వమనుకృష్య, అపరిత్యజ్యైవ ప్రాణం సత్యాదిపరమ్పరయా భూమానమవతారయన్, ప్రాణమేవ భూమానం మన్యత ఇతి గమ్యతే । కథం పునః ప్రాణే భూమని వ్యాఖ్యాయమానే 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి' ఇత్యేతద్భూమ్నో లక్షణపరం వచనం వ్యాఖ్యాయేతేతి, ఉచ్యతే — సుషుప్త్యవస్థాయాం ప్రాణగ్రస్తేషు కరణేషు దర్శనాదివ్యవహారనివృత్తిదర్శనాత్సమ్భవతి ప్రాణస్యాపి 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతీతి' ఏతల్లక్షణమ్ । తథా చ శ్రుతిః — 'న శృణోతి న పశ్యతి' ఇత్యాదినా సర్వకరణవ్యాపారప్రత్యస్తమయరూపాం సుషుప్త్యవస్థాముక్త్వా, 'ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్పురే

జాగ్రతి' (ప్ర. ఉ. ౪ । ౩) ఇతి తస్యామేవావస్థాయాం పఞ్చవృత్తేః ప్రాణస్య జాగరణం బ్రువతీ, ప్రాణప్రధానాం సుషుప్త్యవస్థాం దర్శయతి । యచ్చైతద్భూమ్నః సుఖత్వం శ్రుతమ్ — 'యో వై భూమా తత్సుఖమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౩ । ౧) ఇతి, తదప్యవిరుద్ధమ్ ; 'అత్రైష దేవః స్వప్నాన్న పశ్యత్యథ యదేతస్మిఞ్శరీరే సుఖం భవతి' (ప్ర. ఉ. ౪ । ౬) ఇతి సుషుప్త్యవస్థాయామేవ సుఖశ్రవణాత్ । యచ్చ 'యో వై భూమా తదమృతమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి, తదపి ప్రాణస్యావిరుద్ధమ్ ; 'ప్రాణో వా అమృతమ్' (బృ. ఉ. ౧ । ౬ । ౩) ఇతి శ్రుతేః । కథం పునః ప్రాణం భూమానం మన్యమానస్య 'తరతి శోకమాత్మవిత్' ఇత్యాత్మవివిదిషయా ప్రకరణస్యోత్థానముపపద్యతే ? ప్రాణ ఏవేహాత్మా వివక్షిత ఇతి బ్రూమః । తథాహి — 'ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణః స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో బ్రాహ్మణః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౫ । ౧) ఇతి ప్రాణమేవ సర్వాత్మానం కరోతి, 'యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమస్మిన్ప్రాణే సర్వం సమర్పితమ్' ఇతి చ ; సర్వాత్మత్వారనాభినిదర్శనాభ్యాం చ సమ్భవతి వైపుల్యాత్మికా భూమరూపతా ప్రాణస్య । తస్మాత్ప్రాణో భూమేత్యేవం ప్రాప్తమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తత ఇదముచ్యతే — పరమాత్మైవేహ భూమా భవితుమర్హతి, న ప్రాణః । కస్మాత్ ? సమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ । సమ్ప్రసాద ఇతి సుషుప్తం స్థానముచ్యతే ; సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి నిర్వచనాత్ , బృహదారణ్యకే చ స్వప్నజాగరితస్థానాభ్యాం సహ పాఠాత్ । తస్యాం చ సమ్ప్రసాదావస్థాయాం ప్రాణో జాగర్తీతి ప్రాణోఽత్ర సమ్ప్రసాదోఽభిప్రేయతే । ప్రాణాదూర్ధ్వం భూమ్న ఉపదిశ్యమానత్వాదిత్యర్థః । ప్రాణ ఏవ చేద్భూమా స్యాత్ , స ఏవ తస్మాదూర్ధ్వముపదిశ్యేతేత్యశ్లిష్టమేతత్స్యాత్ । న హి నామైవ 'నామ్నో భూయః' ఇతి నామ్న ఊర్ధ్వముపదిష్టమ్ । కిం తర్హి ? నామ్నోఽన్యదర్థాన్తరముపదిష్టం వాగాఖ్యమ్ 'వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ' ఇతి । తథా వాగాదిభ్యోఽపి ఆ ప్రాణాదర్థాన్తరమేవ తత్ర తత్రోర్ధ్వముపదిష్టమ్ । తద్వత్ప్రాణాదూర్ధ్వముపదిశ్యమానో భూమా ప్రాణాదర్థాన్తరభూతో భవితుమర్హతి । నన్విహ నాస్తి ప్రశ్నః — 'అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయః' ఇతి ; నాపి ప్రతివచనమస్తి 'ప్రాణాద్వావ భూయోఽస్తి' ఇతి ; కథం ప్రాణాదధి భూమోపదిశ్యత ఇత్యుచ్యతే ? ప్రాణవిషయమేవ చాతివాదిత్వముత్తరత్రానుకృష్యమాణం పశ్యామః — 'ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి' ఇతి ; తస్మాన్నాస్తి ప్రాణాదధ్యుపదేశ ఇతి । అత్రోచ్యతే — న తావత్ప్రాణవిషయస్యైవాతివాదిత్వస్యైతదనుకర్షణమితి శక్యం వక్తుమ్ , విశేషవాదాత్ — 'యః సత్యేనాతివదతి' ఇతి । నను విశేషవాదోఽప్యయం ప్రాణవిషయ ఏవ భవిష్యతి । కథమ్ ?

యథా 'ఏషోఽగ్నిహోత్రీ, యః సత్యం వదతి' ఇత్యుక్తే, న సత్యవదనేనాగ్నిహోత్రిత్వమ్ ; కేన తర్హి ? అగ్నిహోత్రేణైవ ; సత్యవదనం త్వగ్నిహోత్రిణో విశేష ఉచ్యతే ; తథా 'ఏష తు వా అతివదతి, యః సత్యేనాతివదతి' ఇత్యుక్తే, న సత్యవదనేనాతివాదిత్వమ్ । కేన తర్హి ? ప్రకృతేన ప్రాణవిజ్ఞానేనైవ । సత్యవదనం తు ప్రాణవిదో విశేషో వివక్ష్యత ఇతి । నేతి బ్రూమః ; శ్రుత్యర్థపరిత్యాగప్రసఙ్గాత్ । శ్రుత్యా హ్యత్ర సత్యవదనేనాతివాదిత్వం ప్రతీయతే — 'యః సత్యేనాతివదతి సోఽతివదతి' ఇతి ; నాత్ర ప్రాణవిజ్ఞానస్య సఙ్కీర్తనమస్తి ; ప్రకరణాత్తు ప్రాణవిజ్ఞానం సమ్బధ్యేత ; తత్ర ప్రకరణానురోధేన శ్రుతిః పరిత్యక్తా స్యాత్ ; ప్రకృతవ్యావృత్త్యర్థశ్చ తుశబ్దో న సఙ్గచ్ఛేత — 'ఏష తు వా అతివదతి' ఇతి । 'సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౬ । ౧) ఇతి చ ప్రయత్నాన్తరకరణమర్థాన్తరవివక్షాం సూచయతి । తస్మాద్యథైకవేదప్రశంసాయాం ప్రకృతాయామ్ , 'ఏష తు మహాబ్రాహ్మణః, యశ్చతురో వేదానధీతే' ఇత్యేకవేదేభ్యోఽర్థాన్తరభూతశ్చతుర్వేదః ప్రశస్యతే, తాదృగేతద్ద్రష్టవ్యమ్ । న చ ప్రశ్నప్రతివచనరూపయైవార్థాన్తరవివక్షయా భవితవ్యమితి నియమోఽస్తి ; ప్రకృతసమ్బన్ధాసమ్భవకారితత్వాదర్థాన్తరవివక్షాయాః । తత్ర ప్రాణాన్తమనుశాసనం శ్రుత్వా తూష్ణీంభూతం నారదం స్వయమేవ సనత్కుమారో వ్యుత్పాదయతి — యత్ప్రాణవిజ్ఞానేన వికారానృతవిషయేణాతివాదిత్వమనతివాదిత్వమేవ తత్ — 'ఏష తు వా అతివదతి, యః సత్యేనాతివదతి' ఇతి । తత్ర సత్యమితి పరం బ్రహ్మోచ్యతే, పరమార్థరూపత్వాత్ ; 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ । తథా వ్యుత్పాదితాయ నారదాయ 'సోఽహం భగవః సత్యేనాతివదాని' ఇత్యేవం ప్రవృత్తాయ విజ్ఞానాదిసాధనపరమ్పరయా భూమానముపదిశతి । తత్ర యత్ప్రాణాదధి సత్యం వక్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాతమ్ , తదేవేహ భూమేత్యుచ్యత ఇతి గమ్యతే । తస్మాదస్తి ప్రాణాదధి భూమ్న ఉపదేశ ఇతి — అతః ప్రాణాదన్యః పరమాత్మా భూమా భవితుమర్హతీతి । ఏవం చేహాత్మవివిదిషయా ప్రకరణస్యోత్థానముపపన్నం భవిష్యతి । ప్రాణ ఏవేహాత్మా వివక్షిత ఇత్యేతదపి నోపపద్యతే । న హి ప్రాణస్య ముఖ్యయా వృత్త్యాత్మత్వమస్తి । న చాన్యత్ర పరమాత్మజ్ఞానాచ్ఛోకవినివృత్తిరస్తి, 'నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౫) ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ । 'తం మా భగవాఞ్ఛోకస్య పారం తారయతు' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । 3) ఇతి చోపక్రమ్యోపసంహరతి — 'తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్సనత్కుమారః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇతి । తమ ఇతి శోకాదికారణమవిద్యోచ్యతే । ప్రాణాన్తే చానుశాసనే న ప్రాణస్యాన్యాయత్తతోచ్యేత । 'ఆత్మతః ప్రాణః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౧) ఇతి చ బ్రాహ్మణమ్ । ప్రకరణాన్తే పరమాత్మవివక్షా భవిష్యతి ; భూమాత్ర ప్రాణ ఏవేతి చేత్ , న ;

'స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని' (ఛా. ఉ. ౭ I ౨౪ I ౧) ఇత్యాదినా భూమ్న ఏవ ఆ ప్రకరణసమాప్తేరనుకర్షణాత్ I వైపుల్యాత్మికా చ భూమరూపతా సర్వకారణత్వాత్పరమాత్మనః సుతరాముపపద్యతే II ౮ II

వ్యాఖ్యా

ధర్మోపపత్తేశ్చ II ౯ II

అపి చ యే భూమ్ని శ్రూయన్తే ధర్మాః, తే పరమాత్మన్యుపపద్యన్తే I 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా' ఇతి దర్శనాదివ్యవహారాభావం భూమని అవగమయతి I పరమాత్మని చాయం దర్శనాదివ్యవహారాభావోఽవగతః — 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ I ౫ I ౧౫) ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాత్ I యోఽప్యసౌ సుషుప్త్యవస్థాయాం దర్శనాదివ్యవహారాభావ ఉక్తః, సోఽప్యాత్మన ఏవాసఙ్గత్వవివక్షయోక్తః, న ప్రాణస్వభావవివక్షయా, పరమాత్మప్రకరణాత్ I యదపి తస్యామవస్థాయాం సుఖముక్తమ్ , తదప్యాత్మన ఏవ సుఖరూపత్వవివక్షయోక్తమ్ ; యత ఆహ — 'ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్ద ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి' (బృ. ఉ. ౪ I 3 I 3౨) ఇతి I ఇహాపి 'యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖమ్' ఇతి సామయసుఖనిరాకరణేన బ్రహ్మైవ సుఖం భూమానం దర్శయతి I 'యో వై భూమా తదమృతమ్' ఇత్యమృతత్వమపీహ శ్రూయమాణం పరమకారణం గమయతి ; వికారాణామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్ , 'అతోఽన్యదార్తమ్' (బృ. ఉ. 3 I ౪ I ౨) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ I తథా చ సత్యత్వం స్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వం సర్వగతత్వం సర్వాత్మత్వమితి చైతే ధర్మాః శ్రూయమాణాః పరమాత్మన్యేవోపపద్యన్తే, నాన్యత్ర I తస్మాద్భూమా పరమాత్మేతి సిద్ధమ్ II ౯ II

వ్యాఖ్యా

అక్షరాధికరణమ్

అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః II ౧౦ II

'కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి I' (బృ. ఉ. 3 I ౮ I ౭)'స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణు' (బృ. ఉ. 3 I ౮ I ౮) ఇత్యాది శ్రూయతే I తత్ర సంశయః — కిమక్షరశబ్దేన వర్ణ ఉచ్యతే, కిం వా పరమేశ్వర ఇతి I తత్రాక్షరసమామ్నాయ

ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య వర్ణే ప్రసిద్ధత్వాత్ , ప్రసిద్ధ   తిక్రమస్య చాయుక్తత్వాత్ , 'ఓంకార ఏవేదం సర్వమ్' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౩) ఇత్యాదౌ చ శ్రుత్యన్తరే వర్ణస్యాప్యుపాస్యత్వేన సర్వాత్మకత్వావధారణాత్ , వర్ణ ఏవాక్షరశబ్ద ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ఉచ్యతే — పర ఏవాత్మాక్షరశబ్దవాచ్యః । కస్మాత్ ? అమ్బరాన్తధృతేః ; పృథివ్యాదేరాకాశాన్తస్య వికారజాతస్య ధారణాత్ । తత్ర హి పృథివ్యాదేః సమస్తవికారజాతస్య కాలత్రయవిభక్తస్య 'ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చ' ఇత్యాకాశే ప్రతిష్ఠితత్వముక్త్వా, 'కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౭) ఇత్యనేన ప్రశ్నేనేదమక్షరమవతారితమ్ ; తథా చోపసంహృతమ్ — 'ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ' ఇతి । న చేయమమ్బరాన్తధృతిర్బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సమ్భవతి । యదపి 'ఓంకార ఏవేదం సర్వమ్' ఇతి, తదపి బ్రహ్మప్రతిపత్తిసాధనత్వాత్స్తుత్యర్థం ద్రష్టవ్యమ్ । తస్మాన్న క్షరతి అశ్నుతే చేతి నిత్యత్వవ్యాపిత్వాభ్యామక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — కార్యస్య చేత్కారణాధీనత్వమమ్బరాన్తధృతిరభ్యుపగమ్యతే, ప్రధానకారణవాదినోఽపీయముపపద్యతే ; కథమమ్బరాన్తధృతేర్బ్రహ్మత్వప్రతిపత్తిరితి ? అత ఉత్తరం పఠతి —

సా చ ప్రశాసనాత్ ॥ ౧౧ ॥

సా చ అమ్బరాన్తధృతిః పరమేశ్వరస్యైవ కర్మ । కస్మాత్ ? ప్రశాసనాత్ । ప్రశాసనం హీహ శ్రూయతే — 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౯) ఇత్యాది । ప్రశాసనం చ పారమేశ్వరం కర్మ ; న అచేతనస్య ప్రశాసనం భవతి । న హ్యచేతనానాం ఘటాదికారణానాం మృదాదీనాం ఘటాదివిషయం ప్రశాసనమస్తి ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ ॥ ౧౨ ॥

అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ కారణాద్బ్రహ్మైవాక్షరశబ్దవాచ్యమ్ , తస్యైవామ్బరాన్తధృతిః కర్మ, నాన్యస్య కస్యచిత్ । కిమిదమ్ అన్యభావవ్యావృత్తేరితి ? అన్యస్య భావోఽన్యభావః తస్మాద్వ్యావృత్తిః అన్యభావవ్యావృత్తిరితి । ఏతదుక్తం భవతి — యదన్యద్బ్రహ్మణోఽక్షరశబ్దవాచ్యమిహాశఙ్క్యతే తద్భావాత్ ఇదమమ్బరాన్తవిధారణమక్షరం వ్యావర్తయతి శ్రుతిః — 'తద్వా ఏతదక్షరం గార్గి అదృష్టం ద్రష్టృ అశ్రుతం శ్రోతృ అమతం

మన్తృ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౧౧) ఇతి । తత్రాదృష్టత్వాదివ్యపదేశః ప్రధానస్యాపి సమ్భవతి ; ద్రష్టృత్వాదివ్యపదేశస్తు న సమ్భవతి, అచేతనత్వాత్ । తథా 'నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ, నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ, నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ, నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ' ఇత్యాత్మభేదప్రతిషేధాత్ , న శారీరస్యాప్యుపాధిమతోఽక్షరశబ్దవాచ్యత్వమ్ ; 'అచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనః' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౮) ఇతి చోపాధిమత్తాప్రతిషేధాత్ । న హి నిరుపాధికః శారీరో నామ భవతి । తస్మాత్పరమేవ బ్రహ్మాక్షరమితి నిశ్చయః ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఈక్షతికర్మాధికరణమ్

ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః ॥ ౧3 ॥

'ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతి' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౨) ఇతి ప్రకృత్య శ్రూయతే — 'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౫) ఇతి । కిమస్మిన్వాక్యే పరం బ్రహ్మాభిధ్యాతవ్యముపదిశ్యతే, ఆహోస్విదపరమితి । ఏతేనైవాయతనేన పరమపరం వైకతరమన్వేతీతి ప్రకృతత్వాత్సంశయః । తత్రాపరమిదం బ్రహ్మేతి ప్రాప్తమ్ । కస్మాత్ ? 'స తేజసి సూర్యే సమ్పన్నః' 'స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమ్' ఇతి చ తద్విదో దేశపరిచ్ఛిన్నస్య ఫలస్యోచ్యమానత్వాత్ । న హి పరబ్రహ్మవిద్దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలమశ్నువీతేతి యుక్తమ్ ; సర్వగతత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః । నన్వపరబ్రహ్మపరిగ్రహే 'పరం పురుషమ్' ఇతి విశేషణం నోపపద్యతే । నైష దోషః — పిణ్డాపేక్షయా ప్రాణస్య పరత్వోపపత్తేః ; ఇత్యేవం ప్రాప్తే, అభిధీయతే —

వ్యాఖ్యా

పరమేవ బ్రహ్మ ఇహ అభిధ్యాతవ్యముపదిశ్యతే । కస్మాత్ ? ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్ ; ఈక్షతిర్దర్శనమ్ ; దర్శనవ్యాప్యమీక్షతికర్మ ; ఈక్షతికర్మత్వేనాస్యాభిధ్యాతవ్యస్య పురుషస్య వాక్యశేషే వ్యపదేశో భవతి — 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే' ఇతి । తత్ర అభిధ్యాయతేరతథాభూతమపి వస్తు కర్మ భవతి, మనోరథకల్పితస్యాప్యభిధ్యాయతికర్మత్వాత్ ; ఈక్షతేస్తు తథాభూతమేవ వస్తు లోకే కర్మ దృష్టమ్ , ఇత్యతః పరమాత్మైవాయం సమ్యగ్దర్శనవిషయభూత ఈక్షతికర్మత్వేన వ్యపదిష్ట ఇతి గమ్యతే । స ఏవ చేహ పరపురుషశబ్దాభ్యామభిధ్యాతవ్యః ప్రత్యభిజ్ఞాయతే । నన్వభిధ్యానే

పరః పురుష ఉక్తః, ఈక్షణే తు పరాత్పరః ; కథమితర ఇతరత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి । అత్రోచ్యతే — పరపురుషశబ్దౌ తావదుభయత్ర సాధారణౌ । న చాత్ర జీవఘనశబ్దేన ప్రకృతోఽభిధ్యాతవ్యః పరః పురుషః పరామృశ్యతే ; యేన తస్మాత్ పరాత్పరోఽయమీక్షితవ్యః పురుషోఽన్యః స్యాత్ । కస్తర్హి జీవఘన ఇతి, ఉచ్యతే — ఘనో మూర్తిః, జీవలక్షణో ఘనః జీవఘనః । సైన్ధవఖిల్యవత్ యః పరమాత్మనో జీవరూపః ఖిల్యభావ ఉపాధికృతః, పరశ్చ విషయేన్ద్రియేభ్యః, సోఽత్ర జీవఘన ఇతి । అపర ఆహ — 'స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమ్' ఇత్యతీతానన్తరవాక్యనిర్దిష్టో యో బ్రహ్మలోకః పరశ్చ లోకాన్తరేభ్యః, సోఽత్ర జీవఘన ఇత్యుచ్యతే । జీవానాం హి సర్వేషాం కరణపరివృతానాం సర్వకరణాత్మని హిరణ్యగర్భే బ్రహ్మలోకనివాసిని సఙ్ఘాతోపపత్తేర్భవతి బ్రహ్మలోకో జీవఘనః । తస్మాత్పరో యః పురుషః పరమాత్మా ఈక్షణకర్మభూతః, స ఏవాభిధ్యానేఽపి కర్మభూత ఇతి గమ్యతే । 'పరం పురుషమ్' ఇతి చ విశేషణం పరమాత్మపరిగ్రహ ఏవావకల్పతే । పరో హి పురుషః పరమాత్మైవ భవతి యస్మాత్పరం కిఞ్చిదన్యన్నాస్తి ; 'పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః' ఇతి చ శ్రుత్యన్తరాత్ । 'పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారః' ఇతి చ విభజ్య, అనన్తరమోంకారేణ పరం పురుషమభిధ్యాతవ్యం బ్రువన్ , పరమేవ బ్రహ్మ పరం పురుషం గమయతి । 'యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముచ్యతే' ఇతి పాప్మవినిర్మోకఫలవచనం పరమాత్మానమిహాభిధ్యాతవ్యం సూచయతి । అథ యదుక్తం పరమాత్మాభిధ్యాయినో న దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలం యుజ్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే — త్రిమాత్రేణోంకారేణాలమ్బనేన పరమాత్మానమభిధ్యాయతః ఫలం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః, క్రమేణ చ సమ్యగ్దర్శనోత్పత్తిః, — ఇతి క్రమముక్త్యభిప్రాయమేతద్భవిష్యతీత్యదోషః ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

దహరాధికరణమ్

దహర ఉత్తరేభ్యః ॥ ౧౪ ॥

'అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౧) ఇత్యాది వాక్యం సమామ్నాయతే । తత్ర యోఽయం దహరే హృదయపుణ్డరీకే దహర ఆకాశః శ్రుతః, స కిం భూతాకాశః, అథ విజ్ఞానాత్మా, అథవా పరమాత్మేతి సంశయ్యతే । కుతః సంశయః ? ఆకాశబ్రహ్మపురశబ్దాభ్యామ్ । ఆకాశశబ్దో హ్యయం భూతాకాశే పరస్మింశ్చ బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే । తత్ర కిం భూతాకాశ ఏవ దహరః స్యాత్ , కిం వా పర ఇతి సంశయః ।

తథా బ్రహ్మపురమితి — కిం జీవోఽత్ర బ్రహ్మనామా, తస్యేదం పురం శరీరం బ్రహ్మపురమ్ , అథవా పరస్యైవ బ్రహ్మణః పురం బ్రహ్మపురమితి । తత్ర జీవస్య పరస్య వాన్యతరస్య పురస్వామినో దహరాకాశత్వే సంశయః । తత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వాద్భూతాకాశ ఏవ దహరశబ్ద ఇతి ప్రాప్తమ్ ; తస్య చ దహరాయతనాపేక్షయా దహరత్వమ్ ; 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః' ఇతి చ బాహ్యాభ్యన్తరభావకృతభేదస్యోపమానోపమేయభావః ; ద్యావాపృథివ్యాది చ తస్మిన్నన్తఃసమాహితమ్ , అవకాశాత్మనాకాశస్యైకత్వాత్ । అథవా జీవో దహర ఇతి ప్రాప్తమ్ , బ్రహ్మపురశబ్దాత్ ; జీవస్య హీదం పురం సత్ శరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుచ్యతే, తస్య స్వకర్మణోపార్జితత్వాత్ ; భక్త్యా చ తస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమ్ ; న హి పరస్య బ్రహ్మణః శరీరేణ స్వస్వామిభావః సమ్బన్ధోఽస్తి ; తత్ర పురస్వామినః పురైకదేశేఽవస్థానం దృష్టమ్ , యథా రాజ్ఞః ; మనఉపాధికశ్చ జీవః ; మనశ్చ ప్రాయేణ హృదయే ప్రతిష్ఠితమ్ — ఇత్యతో జీవస్యైవేదం హృదయాన్తరవస్థానం స్యాత్ ; దహరత్వమపి తస్యైవ ఆరాగ్రోపమితత్వాత్ అవకల్పతే ; ఆకాశోపమితత్వాది చ బ్రహ్మాభేదవివక్షయా భవిష్యతి ; న చాత్ర దహరస్యాకాశస్యాన్వేష్టవ్యత్వం విజిజ్ఞాసితవ్యత్వం చ శ్రూయతే ; 'తస్మిన్యదన్తః' ఇతి పరవిశేషణత్వేనోపాదానాదితి ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఉత్తరం బ్రూమః — పరమేశ్వర ఏవాత్ర దహరాకాశో భవితుమర్హతి, న భూతాకాశో జీవో వా । కస్మాత్ ? ఉత్తరేభ్యః వాక్యశేషగతేభ్యో హేతుభ్యః । తథాహి — అన్వేష్టవ్యతయాభిహితస్య దహరాకాశస్య 'తం చేద్బ్రూయుః' ఇత్యుపక్రమ్య 'కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్' ఇత్యేవమాక్షేపపూర్వకం ప్రతిసమాధానవచనం భవతి — 'స బ్రూయాద్యావాన్వా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౨) 'అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । 3) ఇత్యాది । తత్ర పుణ్డరీకదహరత్వేన ప్రాప్తదహరత్వస్యాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశౌపమ్యేన దహరత్వం నివర్తయన్ భూతాకాశత్వం దహరస్యాకాశస్య నివర్తయతీతి గమ్యతే । యద్యప్యాకాశశబ్దో భూతాకాశే రూఢః, తథాపి తేనైవ తస్యోపమా నోపపద్యత ఇతి భూతాకాశశఙ్కా నివర్తితా భవతి । నన్వేకస్యాప్యాకాశస్య బాహ్యాభ్యన్తరత్వకల్పితేన భేదేనోపమానోపమేయభావః సమ్భవతీత్యుక్తమ్ । నైవం సమ్భవతి ; అగతికా హీయం గతిః, యత్కాల్పనికభేదాశ్రయణమ్ । అపి చ కల్పయిత్వాపి భేదముపమానోపమేయభావం వర్ణయతః పరిచ్ఛిన్నత్వాదభ్యన్తరాకాశస్య న బాహ్యాకాశపరిమాణత్వముపపద్యేత । నను పరమేశ్వరస్యాపి 'జ్యాయానాకాశాత్' (శ. బ్రా. ౧౦ । ౬ । 3 । ౨) ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ నైవాకాశపరిమాణత్వముపపద్యతే । నైష దోషః ;

పుణ్డరీకవేష్టనప్రాప్తదహరత్వనివృత్తిపరత్వాద్వాక్యస్య న తావత్త్వప్రతిపాదనపరత్వమ్ ; ఉభయప్రతిపాదనే హి వాక్యం భిద్యేత । న చ కల్పితభేదే పుణ్డరీకవేష్టిత ఆకాశైకదేశే ద్యావాపృథివ్యాదీనామన్తః సమాధానముపపద్యతే । ‘ఏష ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః’ ఇతి చాత్మత్వాపహతపాప్మత్వాదయశ్చ గుణా న భూతాకాశే సమ్భవన్తి । యద్యప్యాత్మశబ్దో జీవే సమ్భవతి, తథాపీతరేభ్యః కారణేభ్యో జీవాశఙ్కాపి నివర్తితా భవతి । న హ్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యారాగ్రోపమితస్య జీవస్య పుణ్డరీకవేష్టనకృతం దహరత్వం శక్యం నివర్తయితుమ్ । బ్రహ్మాభేదవివక్షయా జీవస్య సర్వగతత్వాది వివక్ష్యేతేతి చేత్ ; యదాత్మతయా జీవస్య సర్వగతత్వాది వివక్ష్యేత, తస్యైవ బ్రహ్మణః సాక్షాత్సర్వగతత్వాది వివక్ష్యతామితి యుక్తమ్ । యదప్యుక్తమ్ — ‘బ్రహ్మపురమ్’ ఇతి జీవేన పురస్యోపలక్షితత్వాద్రాజ్ఞ ఇవ జీవస్యైవేదం పురస్వామినః పురైకదేశవర్తిత్వమస్త్వితి ; అత్ర బ్రూమః — పరస్యైవేదం బ్రహ్మణః పురం సత్ శరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుచ్యతే, బ్రహ్మశబ్దస్య తస్మిన్ముఖ్యత్వాత్ । తస్యాప్యస్తి పురేణానేన సమ్బన్ధః, ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్ — ‘స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే’ (ప్ర. ఉ. ౫ । ౫) ‘స వా అయం పురుషః సర్వాసు పూర్షు పురిశయః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౮) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । అథవా జీవపుర ఏవాస్మిన్ బ్రహ్మ సన్నిహితముపలక్ష్యతే, యథా సాలగ్రామే విష్ణుః సన్నిహిత ఇతి, తద్వత్ । ‘తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౬) ఇతి చ కర్మణామన్తవత్ఫలత్వముక్త్వా, ‘అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి’ ఇతి ప్రకృతదహరాకాశవిజ్ఞానస్యానన్తఫలత్వం వదన్ , పరమాత్మత్వమస్య సూచయతి । యదప్యేతదుక్తమ్ — న దహరస్యాకాశస్యాన్వేష్టవ్యత్వం విజిజ్ఞాసితవ్యత్వం చ శ్రుతం పరవిశేషణత్వేనోపాదానాదితి ; అత్ర బ్రూమః — యద్యాకాశో నాన్వేష్టవ్యత్వేనోక్తః స్యాత్ ‘యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః’ ఇత్యాద్యాకాశస్వరూపప్రదర్శనం నోపపద్యేత । నన్వేతదప్యన్తర్వర్తివస్తుసద్భావప్రదర్శనాయైవ ప్రదర్శ్యతే, ‘తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్’ ఇత్యాక్షిప్య పరిహారావసరే ఆకాశౌపమ్యోపక్రమేణ ద్యావాపృథివ్యాదీనామన్తఃసమాహితత్వప్రదర్శనాత్ । నైతదేవమ్ ; ఏవం హి సతి యదన్తఃసమాహితం ద్యావాపృథివ్యాది, తదన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చోక్తం స్యాత్ ; తత్ర వాక్యశేషో నోపపద్యేత ; ‘అస్మిన్కామాః సమాహితాః’ ‘ఏష ఆత్మాపహతపాప్మా’ ఇతి హి ప్రకృతం ద్యావాపృథివ్యాదిసమాధానాధారమాకాశమాకృష్య ‘అథ య

ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్' ఇతి సముచ్చయార్థేన చశబ్దేనాత్మానం కామాధారమ్ ఆశ్రితాంశ్చ కామాన్ విజ్ఞేయాన్ వాక్యశేషో దర్శయతి । తస్మాద్వాక్యోపక్రమేఽపి దహర ఏవాకాశో హృదయపుణ్డరీకాధిష్ఠానః సహాస్తైః సమాహితైః పృథివ్యాదిభిః సత్యైశ్చ కామైర్విజ్ఞేయ ఉక్త ఇతి గమ్యతే । స చోక్తేభ్యో హేతుభ్యః పరమేశ్వర ఇతి స్థితమ్ ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ ॥ ౧౫ ॥

దహరః పరమేశ్వర ఉత్తరేభ్యో హేతుభ్య ఇత్యుక్తమ్ ; త ఏవోత్తరే హేతవ ఇదానీం ప్రపఞ్చ్యన్తే । ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ దహరః ; యస్మాద్దహరవాక్యశేషే పరమేశ్వరస్యైవ ప్రతిపాదకౌ గతిశబ్దౌ భవతః — 'ఇమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । 3 । ౨) ఇతి । తత్ర ప్రకృతం దహరం బ్రహ్మలోకశబ్దేనాభిధాయ తద్విషయా గతిః ప్రజాశబ్దవాచ్యానాం జీవానామభిధీయమానా దహరస్య బ్రహ్మతాం గమయతి । తథా హ్యహరహర్జీవానాం సుషుప్తావస్థాయాం బ్రహ్మవిషయం గమనం దృష్టం శ్రుత్యన్తరే — 'సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇత్యేవమాదౌ । లోకేఽపి కిల గాఢం సుషుప్తమాచక్షతే 'బ్రహ్మీభూతో బ్రహ్మతాం గతః' ఇతి । తథా బ్రహ్మలోకశబ్దోఽపి ప్రకృతే దహరే ప్రయుజ్యమానో జీవభూతాకాశాశఙ్కాం నివర్తయన్బ్రహ్మతామస్య గమయతి । నను కమలాసనలోకమపి బ్రహ్మలోకశబ్దో గమయేత్ । గమయేద్యది బ్రహ్మణో లోక ఇతి షష్ఠీసమాసవృత్త్యా వ్యుత్పాద్యేత ; సామానాధికరణ్యవృత్త్యా తు వ్యుత్పాద్యమానో బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి పరమేవ బ్రహ్మ గమయిష్యతి । ఏతదేవ చాహరహర్బ్రహ్మలోకగమనం దృష్టం బ్రహ్మలోకశబ్దస్య సామానాధికరణ్యవృత్తిపరిగ్రహే లిఙ్గమ్ । న హ్యహరహరిమాః ప్రజాః కార్యబ్రహ్మలోకం సత్యలోకాఖ్యం గచ్ఛన్తీతి శక్యం కల్పయితుమ్ ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః ॥ ౧౬ ॥

ధృతేశ్చ హేతోః పరమేశ్వర ఏవాయం దహరః । కథమ్ ? 'దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' ఇతి హి ప్రకృత్య ఆకాశౌపమ్యపూర్వకం తస్మిన్సర్వసమాధానముక్త్వా తస్మిన్నేవ చాత్మశబ్దం ప్రయుజ్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగం చోపదిశ్య తమేవానతివృత్తప్రకరణం నిర్దిశతి — 'అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసమ్భేదాయ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । ౧) ఇతి । తత్ర విధృతిరిత్యాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాద్విధారయితోచ్యతే ; క్తిచః కర్తరి స్మరణాత్ ।

యథోదకసన్తానస్య విధారయితా లోకే సేతుః క్షేత్రసమ్పదామసమ్భేదాయ, ఏవమయమాత్మా ఏషామధ్యాత్మాదిభేదభిన్నానాం లోకానాం వర్ణాశ్రమాదీనాం చ విధారయితా సేతుః, అసమ్భేదాయ అసఙ్కరాయేతి । ఏవమిహ ప్రకృతే దహరే విధారణలక్షణం మహిమానం దర్శయతి । అయం చ మహిమా పరమేశ్వర ఏవ శ్రుత్యన్తరాదుపలభ్యతే — 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః' ఇత్యాదేః । తథాన్యత్రాపి నిశ్చితే పరమేశ్వరవాక్యే శ్రూయతే — 'ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయ' ఇతి । ఏవం ధృతేశ్చ హేతోః పరమేశ్వర ఏవాయం దహరః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రసిద్ధేశ్చ ॥ ౧౭ ॥

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ 'దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' ఇత్యుచ్యతే ; యత్కారణమాకాశశబ్దః పరమేశ్వరే ప్రసిద్ధః — 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౧) ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ । జీవే తు న క్వచిదాకాశశబ్దః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే । భూతాకాశస్తు సత్యామప్యాకాశశబ్దప్రసిద్ధౌ ఉపమానోపమేయభావాద్యసమ్భవాన్న గ్రహీతవ్య ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసమ్భవాత్ ॥ ౧౮ ॥

యది వాక్యశేషబలేన దహర ఇతి పరమేశ్వరః పరిగృహ్యేత, అస్తి హీతరస్యాపి జీవస్య వాక్యశేషే పరామర్శః — 'అథ య ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౪) ఇతి ; అత్ర హి సమ్ప్రసాదశబ్దః శ్రుత్యన్తరే సుషుప్తావస్థాయాం దృష్టత్వాత్తదవస్థావన్తం జీవం శక్నోత్యుపస్థాపయితుమ్ , నార్థాన్తరమ్ ; తథా శరీరవ్యపాశ్రయస్యైవ జీవస్య శరీరాత్సముత్థానం సమ్భవతి, యథాకాశవ్యపాశ్రయాణాం వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానమ్ , తద్వత్ ; యథా చాదృష్టోఽపి లోకే పరమేశ్వరవిషయ ఆకాశశబ్దః పరమేశ్వరధర్మసమభివ్యాహారాత్ 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇత్యేవమాదౌ పరమేశ్వరవిషయోఽభ్యుపగతః, ఏవం జీవవిషయోఽపి భవిష్యతి ; తస్మాదితరపరామర్శాత్ 'దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' ఇత్యత్ర స ఏవ జీవ ఉచ్యత

ఇతి చేత్ — నైతదేవం స్యాత్ । కస్మాత్ ? అసమ్భవాత్ । న హి జీవో బుద్ధ్యాద్యుపాధిపరిచ్ఛేదాభిమానీ సన్ ఆకాశేనోపమీయేత । న చోపాధిధర్మానభిమన్యమానస్యాపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాః సమ్భవన్తి । ప్రపఞ్చితం చైతత్ప్రథమసూత్రే । అతిరేకాశఙ్కాపరిహారాయ అత్ర తు పునరుపన్యస్తమ్ । పఠిష్యతి చోపరిష్టాత్ — 'అన్యార్థశ్చ పరామర్శః' (బ్ర. సూ. ౧ । ౩ । ౨౦) ఇతి ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు ॥ ౧౯ ॥

ఇతరపరామర్శాద్యా జీవాశఙ్కా జాతా, సా అసమ్భవాన్నిరాకృతా । అథేదానీం మృతస్యేవామృతసేకాత్ పునః సముత్థానం జీవాశఙ్కాయాః క్రియతే — ఉత్తరస్మాత్ప్రాజాపత్యాద్వాక్యాత్ । తత్ర హి 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' ఇత్యపహతపాప్మత్వాదిగుణకమాత్మానమన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చ ప్రతిజ్ఞాయ, 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౪) ఇతి బ్రువన్ అక్షిస్థం ద్రష్టారం జీవమాత్మానం నిర్దిశతి । 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౯ । ౩) ఇతి చ తమేవ పునః పునః పరామృశ్య, 'య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౦ । ౧) ఇతి 'తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౧ । ౧) ఇతి చ జీవమేవావస్థాన్తరగతం వ్యాచష్టే । తస్యైవ చాపహతపాప్మత్వాది దర్శయతి — 'ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ' ఇతి । 'నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౧ । ౨) ఇతి చ సుషుప్తావస్థాయాం దోషముపలభ్య, 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాత్' ఇతి చోపక్రమ్య, శరీరసమ్బన్ధనిన్దాపూర్వకమ్ 'ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః' ఇతి జీవమేవ శరీరాత్సముత్థితముత్తమం పురుషం దర్శయతి । తస్మాదస్తి సమ్భవో జీవే పారమేశ్వరాణాం ధర్మాణామ్ । అతః 'దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' ఇతి జీవ ఏవోక్త ఇతి చేత్కశ్చిద్బ్రూయాత్ ; తం ప్రతి బ్రూయాత్ — 'ఆవిర్భూతస్వరూపస్తు' ఇతి । తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః ; నోత్తరస్మాదపి వాక్యాదిహ జీవస్యాశఙ్కా సమ్భవతీత్యర్థః । కస్మాత్ ? యతస్తత్రాప్యావిర్భూతస్వరూపో జీవో వివక్ష్యతే । ఆవిర్భూతం స్వరూపమస్యేత్యావిర్భూతస్వరూపః ; భూతపూర్వగత్యా జీవవచనమ్ । ఏతదుక్తం భవతి — 'య ఏషోఽక్షిణి' ఇత్యక్షిలక్షితం ద్రష్టారం నిర్దిశ్య, ఉదశరావబ్రాహ్మణేన

ఏనం శరీరాత్మతాయా వ్యుత్థాప్య, 'ఏతం త్వేవ తే' ఇతి పునః పునస్తమేవ వ్యాఖ్యేయత్వేనాకృష్య, స్వప్నసుషుప్తోపన్యాసక్రమేణ 'పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' ఇతి యదస్య పారమార్థికం స్వరూపం పరం బ్రహ్మ, తద్రూపతయైనం జీవం వ్యాచ ష్టే ; న జైవేన రూపేణ । యత్తత్ పరం జ్యోతిరుపసమ్పత్తవ్యం శ్రుతమ్ , తత్పరం బ్రహ్మ ; తచ్చాపహతపాప్మత్వాదిధర్మకమ్ ; తదేవ చ జీవస్య పారమార్థికం స్వరూపమ్ — 'తత్త్వమసి' ఇత్యాదిశాస్త్రేభ్యః, నేతరదుపాధికల్పితమ్ । యావదేవ హి స్థాణావివ పురుషబుద్ధిం ద్వైతలక్షణామవిద్యాం నివర్తయన్కూటస్థనిత్యదృక్స్వరూపమాత్మానమ్ 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇతి న ప్రతిపద్యతే, తావజ్జీవస్య జీవత్వమ్ । యదా తు దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిసఙ్ఘాతాద్వ్యుత్థాప్య శ్రుత్యా ప్రతిబోధ్యతే నాసి త్వం దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిసఙ్ఘాతః, నాసి సంసారీ — కిం తర్హి ? — తద్యత్సత్యం స ఆత్మా చైతన్యమాత్రస్వరూపస్తత్త్వమసీతి ; తదా కూటస్థనిత్యదృక్స్వరూపమాత్మానం ప్రతిబుధ్య అస్మాచ్ఛరీరాద్యభిమానాత్సముత్తిష్ఠన్ స ఏవ కూటస్థనిత్యదృక్స్వరూప ఆత్మా భవతి — 'స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౯) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । తదేవ చాస్య పారమార్థికం స్వరూపమ్ , యేన శరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే । కథం పునః స్వం చ రూపం స్వేనైవ చ నిష్పద్యత ఇతి సమ్భవతి కూటస్థనిత్యస్య ? సువర్ణాదీనాం తు ద్రవ్యాన్తరసమ్పర్కాదభిభూతస్వరూపాణామనభివ్యక్తాసాధారణవిశేషాణాం క్షారప్రక్షేపాదిభిః శోధ్యమానానాం స్వరూపేణాభినిష్పత్తిః స్యాత్ ; తథా నక్షత్రాదీనామహన్యభిభూతప్రకాశానామభిభావకవియోగే రాత్రౌ స్వరూపేణాభినిష్పత్తిః స్యాత్ ; న తు తథాత్మచైతన్యజ్యోతిషో నిత్యస్య కేనచిదభిభవః సమ్భవతి అసంసర్గిత్వాత్ వ్యోమ్న ఇవ, దృష్టవిరోధాచ్చ ; దృష్టిశ్రుతిమతివిజ్ఞాతయో హి జీవస్య స్వరూపమ్ ; తచ్చ శరీరాదసముత్థితస్యాపి జీవస్య సదా నిష్పన్నమేవ దృశ్యతే ; సర్వో హి జీవః పశ్యన్ శృణ్వన్ మన్వానో విజానన్వ్యవహరతి, అన్యథా వ్యవహారానుపపత్తేః ; తచ్చేత్ శరీరాత్సముత్థితస్య నిష్పద్యేత, ప్రాక్సముత్థానాద్దృష్టో వ్యవహారో విరుధ్యేత । అతః కిమాత్మకమిదం శరీరాత్సముత్థానమ్ , కిమాత్మికా వా స్వరూపేణాభినిష్పత్తిరితి । అత్రోచ్యతే — ప్రాగ్వివేకవిజ్ఞానోత్పత్తేః శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనోపాధిభిరవివిక్తమివ జీవస్య దృష్ట్యాదిజ్యోతిఃస్వరూపం భవతి ; యథా శుద్ధస్య స్ఫటికస్య స్వాచ్ఛ్యం శౌక్ల్యం చ స్వరూపం ప్రాగ్వివేకగ్రహణాద్రక్తనీలాద్యుపాధిభిరవివిక్తమివ భవతి ; ప్రమాణజనితవివేకగ్రహణాత్తు పరాచీనః స్ఫటికః స్వాచ్ఛ్యేన శౌక్ల్యేన చ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యతే ప్రాగపి తథైవ సన్ ; తథా దేహాద్యుపాధ్యవివిక్తస్యైవ సతో జీవస్య శ్రుతికృతం వివేకవిజ్ఞానం శరీరాత్సముత్థానమ్ , వివేకవిజ్ఞానఫలం స్వరూపేణాభినిష్పత్తిః కేవలాత్మస్వరూపావగతిః । తథా వివేకావివేకమాత్రేణైవాత్మనోఽశరీరత్వం సశరీరత్వం చ మన్త్రవర్ణాత్ 'అశరీరం శరీరేషు'

(క. ఉ. ౧ । ౨ । ౨౨) ఇతి, ‘శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే’ (భ. గీ. ౧౩ । ౩౧) ఇతి చ సశరీరత్వాశరీరత్వవిశేషాభావస్మరణాత్ । తస్మాద్వివేకవిజ్ఞానాభావాదనావిర్భూతస్వరూపః సన్ వివేకవిజ్ఞానాదావిర్భూతస్వరూప ఇత్యుచ్యతే । న త్వన్యాదృశౌ ఆవిర్భావానావిర్భావౌ స్వరూపస్య సమ్భవతః, స్వరూపత్వాదేవ । ఏవం మిథ్యాజ్ఞానకృత ఏవ జీవపరమేశ్వరయోర్భేదః, న వస్తుకృతః ; వ్యోమవదసఙ్గత్వావిశేషాత్ । కుతశ్చైతదేవం ప్రతిపత్తవ్యమ్ ? యతః ‘య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే’ ఇత్యుపదిశ్య ‘ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ’ ఇత్యుపదిశతి । యోఽక్షిణి ప్రసిద్ధో ద్రష్టా ద్రష్టృత్వేన విభావ్యతే, సోఽమృతాభయలక్షణాద్బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేత్స్యాత్ , తతోఽమృతాభయబ్రహ్మసామానాధికరణ్యం న స్యాత్ । నాపి ప్రతిచ్ఛాయాత్మాయమక్షిలక్షితో నిర్దిశ్యతే, ప్రజాపతేర్మృషావాదిత్వప్రసఙ్గాత్ । తథా ద్వితీయేఽపి పర్యాయే ‘య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతి’ ఇతి న ప్రథమపర్యాయనిర్దిష్టాదక్షిపురుషాద్ద్రష్టురన్యో నిర్దిష్టః, ‘ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి’ ఇత్యుపక్రమాత్ । కిఞ్చ ‘అహమద్య స్వప్నే హస్తినమద్రాక్షమ్ , నేదానీం తం పశ్యామి’ ఇతి దృష్టమేవ ప్రతిబుద్ధః ప్రత్యాచష్టే । ద్రష్టారం తు తమేవ ప్రత్యభిజానాతి — ‘య ఏవాహం స్వప్నమద్రాక్షమ్ , స ఏవాహం జాగరితం పశ్యామి’ ఇతి । తథా తృతీయేఽపి పర్యాయే — ‘నాహ ఖల్వయమేవం సమ్ప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని’ ఇతి సుషుప్తావస్థాయాం విశేషవిజ్ఞానాభావమేవ దర్శయతి, న విజ్ఞాతారం ప్రతిషేధతి । యత్తు తత్ర ‘వినాశమేవాపీతో భవతి’ ఇతి, తదపి విశేషవిజ్ఞానవినాశాభిప్రాయమేవ, న విజ్ఞాతృవినాశాభిప్రాయమ్ ; ‘న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౩౦) ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ । తథా చతుర్థేఽపి పర్యాయే ‘ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మాత్’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘మఘవన్ మర్త్యం వా ఇదం శరీరమ్’ ఇత్యాదినా ప్రపఞ్చేన శరీరాద్యుపాధిసమ్బన్ధప్రత్యాఖ్యానేన సమ్ప్రసాదశబ్దోదితం జీవమ్ ‘స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే’ ఇతి బ్రహ్మస్వరూపాపన్నం దర్శయన్ , న పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽమృతాభయస్వరూపాదన్యం జీవం దర్శయతి । కేచిత్తు పరమాత్మవివక్షాయామ్ ‘ఏతం త్వేవ తే’ ఇతి జీవాకర్షణమన్యాయ్యం మన్యమానా ఏతమేవ వాక్యోపక్రమసూచితమపహతపాప్మత్వాదిగుణకమాత్మానం తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి కల్పయన్తి । తేషామ్ ‘ఏతమ్’ ఇతి సన్నిహితావలమ్బినీ సర్వనామశ్రుతిర్విప్రకృష్యేత ; భూయఃశ్రుతిశ్చోపరుధ్యేత ; పర్యాయాన్తరాభిహితస్య పర్యాయాన్తరేఽనభిధీయమానత్వాత్ । ‘ఏతం త్వేవ తే’ ఇతి చ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాక్చతుర్థాత్పర్యాయాదన్యమన్యం వ్యాచక్షాణస్య

ప్రజాపతేః ప్రతారకత్వం ప్రసజ్యేత । తస్మాత్ యదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమపారమార్థికం జైవం రూపం కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిదోషకలుషితమనేకానర్థయోగి, తద్విలయనేన తద్విపరీతమపహతపాప్మత్వాదిగుణకం పారమేశ్వరం స్వరూపం విద్యయా ప్రతిపద్యతే, సర్పాదివిలయనేనేవ రజ్జ్వాదీన్ । అపరే తు వాదినః పారమార్థికమేవ జైవం రూపమితి మన్యన్తేఽస్మదీయాశ్చ కేచిత్ । తేషాం సర్వేషామాత్మైకత్వసమ్యగ్దర్శనప్రతిపక్షభూతానాం ప్రతిషేధాయేదం శారీరకమారబ్ధమ్ — ఏక ఏవ పరమేశ్వరః కూటస్థనిత్యో విజ్ఞానధాతురవిద్యయా, మాయయా మాయావివత్ , అనేకధా విభావ్యతే, నాన్యో విజ్ఞానధాతురస్తీతి । యత్త్విదం పరమేశ్వరవాక్యే జీవమాశఙ్క్య ప్రతిషేధతి సూత్రకారః — 'నాసమ్భవాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౩ । ౧౮) ఇత్యాదినా, తత్రాయమభిప్రాయః — నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావే కూటస్థనిత్యే ఏకస్మిన్నసఙ్గే పరమాత్మని తద్విపరీతం జైవం రూపం వ్యోమ్నీవ తలమలాది పరికల్పితమ్ ; తత్ ఆత్మైకత్వప్రతిపాదనపరైర్వాక్యైర్న్యాయోపేతైర్ద్వైతవాదప్రతిషేధైశ్చాపనేష్యామీతి — పరమాత్మనో జీవాదన్యత్వం ద్రఢయతి ; జీవస్య తు న పరస్మాదన్యత్వం ప్రతిపిపాదయిషతి ; కిం త్వనువదత్యేవావిద్యాకల్పితం లోకప్రసిద్ధం జీవభేదమ్ ; ఏవం హి స్వాభావికకర్తృత్వభోక్తృత్వానువాదేన ప్రవృత్తాః కర్మవిధయో న విరుధ్యన్త ఇతి మన్యతే । ప్రతిపాద్యం తు శాస్త్రార్థమాత్మైకత్వమేవ దర్శయతి — 'శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౩౦) ఇత్యాదినా । వర్ణితశ్చాస్మాభిః విద్వదవిద్వద్భేదేన కర్మవిధివిరోధపరిహారః ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యార్థశ్చ పరామర్శః ॥ ౨౦ ॥

అథ యోఽయం దహరవాక్యశేషే జీవపరామర్శో దర్శితః — 'అథ య ఏష సమ్ప్రసాదః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౪) ఇత్యాదిః, స దహరే పరమేశ్వరే వ్యాఖ్యాయమానే, న జీవోపాసనోపదేశః, నాపి ప్రకృతవిశేషోపదేశః — ఇత్యనర్థకత్వం ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ — అన్యార్థోఽయం జీవపరామర్శో న జీవస్వరూపపర్యవసాయీ — కిం తర్హి ? — పరమేశ్వరస్వరూపపర్యవసాయీ । కథమ్ ? సమ్ప్రసాదశబ్దోదితో జీవో జాగరితవ్యవహారే దేహేన్ద్రియపఞ్జరాధ్యక్షో భూత్వా, తద్వాసనానిర్మితాంశ్చ స్వప్నాన్నాడీచరోఽనుభూయ, శ్రాన్తః శరణం ప్రేప్సురుభయరూపాదపి శరీరాభిమానాత్సముత్థాయ, సుషుప్తావస్థాయాం పరం జ్యోతిరాకాశశబ్దితం పరం బ్రహ్మోపసమ్పద్య, విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం చ పరిత్యజ్య, స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ; యదస్యోపసమ్పత్తవ్యం పరం జ్యోతిః, యేన స్వేన

రూపేణాయమభినిష్పద్యతే, స ఏష ఆత్మాపహతపాప్మత్వాదిగుణ ఉపాస్యః — ఇత్యేవమర్థోఽయం జీవపరామర్శః పరమేశ్వరవాదినోఽప్యుపపద్యతే ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తమ్ ॥ ౨౧ ॥

యదప్యుక్తమ్ — 'దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' ఇత్యాకాశస్యాల్పత్వం శ్రూయమాణం పరమేశ్వరే నోపపద్యతే, జీవస్య తు ఆరాగ్రోపమితస్యాల్పత్వమవకల్పత ఇతి ; తస్య పరిహారో వక్తవ్యః । ఉక్తో హ్యస్య పరిహారః — పరమేశ్వరేఽప్యాపేక్షికమల్పత్వమవకల్పత ఇతి, 'అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ' (బ్ర. సూ. ౧ । ౨ । ౭) ఇత్యత్ర ; స ఏవేహ పరిహారోఽనుసన్ధాతవ్య ఇతి సూచయతి । శ్రుత్యైవ చ ఇదమల్పత్వం ప్రత్యుక్తం ప్రసిద్ధేనాకాశేనోపమిమానయా 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః' ఇతి ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుకృత్యధికరణమ్

అనుకృతేస్తస్య చ ॥ ౨౨ ॥

'న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః । తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౧) ఇతి సమామనన్తి । తత్ర యం భాన్తమనుభాతి సర్వం యస్య చ భాసా సర్వమిదం విభాతి, స కిం తేజోధాతుః కశ్చిత్ , ఉత ప్రాజ్ఞ ఆత్మేతి విచికిత్సాయాం తేజోధాతురితి తావత్ప్రాప్తమ్ । కుతః ? తేజోధాతూనామేవ సూర్యాదీనాం భానప్రతిషేధాత్ । తేజఃస్వభావకం హి చన్ద్రతారకాది తేజఃస్వభావక ఏవ సూర్యే భాసమానే అహని న భాసత ఇతి ప్రసిద్ధమ్ । తథా సహ సూర్యేణ సర్వమిదం చన్ద్రతారకాది యస్మిన్న భాసతే, సోఽపి తేజఃస్వభావ ఏవ కశ్చిదిత్యవగమ్యతే । అనుభానమపి తేజఃస్వభావక ఏవోపపద్యతే, సమానస్వభావకేష్వనుకారదర్శనాత్ ; 'గచ్ఛన్తమనుగచ్ఛతి' ఇతివత్ । తస్మాత్తేజోధాతుః కశ్చిదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

ప్రాజ్ఞ ఏవాయమాత్మా భవితుమర్హతి । కస్మాత్ ? అనుకృతేః ; అనుకరణమనుకృతిః ; యదేతత్ 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమ్' ఇత్యనుభానమ్ , తత్ప్రాజ్ఞపరిగ్రహేఽవకల్పతే ;

'భారూపః సత్యసఙ్కల్పః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) ఇతి హి ప్రాజ్ఞమాత్మానమామనన్తి ; న తు తేజోధాతుం కఞ్చిత్సూర్యాదయోఽనుభాన్తీతి ప్రసిద్ధమ్ ; సమత్వాచ్చ తేజోధాతూనాం సూర్యాదీనాం న తేజోధాతుమన్యం ప్రత్యపేక్షాస్తి, యం భాన్తమనుభాయుః ; న హి ప్రదీపః ప్రదీపాన్తరమనుభాతి । యదప్యుక్తం సమానస్వభావకేష్వనుకారో దృశ్యత ఇతి — నాయమేకాన్తో నియమః ; భిన్నస్వభావకేష్వపి హ్యనుకారో దృశ్యతే ; యథా సుతప్తోఽయఃపిణ్డోఽగ్న్యనుకృతిరగ్నిం దహన్తమనుదహతి, భౌమం వా రజో వాయుం వహన్తమనువహతీతి । 'అనుకృతేః' ఇత్యనుభానమసుసూచత్ । 'తస్య చ' ఇతి చతుర్థం పాదమస్య శ్లోకస్య సూచయతి । 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' ఇతి చ తద్ధేతుకం భానం సూర్యాదేరుచ్యమానం ప్రాజ్ఞమాత్మానం గమయతి । 'తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౬) ఇతి హి ప్రాజ్ఞమాత్మానమామనన్తి । తేజోన్తరేణ తు సూర్యాదితేజో విభాతీత్యప్రసిద్ధమ్ , విరుద్ధం చ ; తేజోన్తరేణ తేజోన్తరస్య ప్రతిఘాతాత్ । అథవా న సూర్యాదీనామేవ శ్లోకపరిపఠితానామిదం తద్ధేతుకం విభానముచ్యతే । కిం తర్హి ? 'సర్వమిదమ్' ఇత్యవిశేషశ్రుతేః సర్వస్యైవాస్య నామరూపక్రియాకారకఫలజాతస్య యా అభివ్యక్తిః, సా బ్రహ్మజ్యోతిఃసత్తానిమిత్తా ; యథా సూర్యజ్యోతిఃసత్తానిమిత్తా సర్వస్య రూపజాతస్యాభివ్యక్తిః, తద్వత్ । 'న తత్ర సూర్యో భాతి' ఇతి చ తత్రశబ్దమాహరన్ప్రకృతగ్రహణం దర్శయతి ; ప్రకృతం చ బ్రహ్మ 'యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతమ్' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౫) ఇత్యాదినా ; అనన్తరం చ 'హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలమ్ । తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదుః' ఇతి ; కథం తజ్జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యత ఇదముత్థితమ్ — 'న తత్ర సూర్యో భాతి' ఇతి । యదప్యుక్తమ్ సూర్యాదీనాం తేజసాం భానప్రతిషేధస్తేజోధాతావేవాన్యస్మిన్నవకల్పతే, సూర్య ఇవేతరేషామితి ; తత్ర తు స ఏవ తేజోధాతురన్యో న సమ్భవతీత్యుపపాదితమ్ । బ్రహ్మణ్యపి చైషాం భానప్రతిషేధోఽవకల్పతే ; యతః — యదుపలభ్యతే తత్సర్వం బ్రహ్మణైవ జ్యోతిషోపలభ్యతే ; బ్రహ్మ తు నాన్యేన జ్యోతిషోపలభ్యతే, స్వయంజ్యోతిఃస్వరూపత్వాత్ , యేన సూర్యాదయస్తస్మిన్భాయుః ; బ్రహ్మ హి అన్యద్వ్యనక్తి, న తు బ్రహ్మాన్యేన వ్యజ్యతే, 'ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౬) 'అగృహ్యో న హి గృహ్యతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౨ । ౪) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అపి చ స్మర్యతే ॥ ౨3 ॥

అపి చేదృగ్రూపత్వం ప్రాజ్ఞస్యైవాత్మనః స్మర్యతే భగవద్గీతాసు — ‘న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాఙ్కో న పావకః । యద్గత్వా న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ’ (భ. గీ. ౧౫ । ౬) ఇతి । ‘యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్ । యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమ్’ (భ. గీ. ౧౫ । ౧౨) ఇతి చ ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రమితాధికరణమ్

శబ్దాదేవ ప్రమితః ॥ ౨౪ ॥

‘అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి’ ఇతి శ్రూయతే ; తథా ‘అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః । ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః । ఏతద్వై తత్’ (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౩) ఇతి చ । తత్ర యోఽయమఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషః శ్రూయతే, స కిం విజ్ఞానాత్మా, కిం వా పరమాత్మేతి సంశయః । తత్ర పరిమాణోపదేశాద్విజ్ఞానాత్మేతి తావత్ప్రాప్తమ్ । న హ్యనన్తాయామవిస్తారస్య పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠపరిమాణత్వముపపద్యతే ; విజ్ఞానాత్మనస్తూపాధిమత్త్వాత్సమ్భవతి కయాచిత్కల్పనయాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమ్ । స్మృతేశ్చ — ‘అథ సత్యవతః కాయాత్పాశబద్ధం వశం గతమ్ । అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలాత్’ (మ. భా. ౩ । ౨౮౭ । ౧౭) ఇతి ; న హి పరమేశ్వరో బలాత్ యమేన నిష్క్రష్టుం శక్యః ; తేన తత్ర సంసారీ అఙ్గుష్ఠమాత్రో నిశ్చితః ; స ఏవేహాపీత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమాత్మైవాయమఙ్గుష్ఠమాత్రపరిమితః పురుషో భవితుమర్హతి । కస్మాత్ ? శబ్దాత్ — ‘ఈశానో భూతభవ్యస్య’ ఇతి । న హ్యన్యః పరమేశ్వరాద్భూతభవ్యస్య నిరఙ్కుశమీశితా । ‘ఏతద్వై తత్’ ఇతి చ ప్రకృతం పృష్టమిహానుసన్దధాతి ; ఏతద్వై తత్ , యత్పృష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః ; పృష్టం చేహ బ్రహ్మ — ‘అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి । శబ్దాదేవేతి — అభిధానశ్రుతేరేవ — ఈశాన ఇతి పరమేశ్వరోఽవగమ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥

కథం పునః సర్వగతస్య పరమాత్మనః పరిమాణోపదేశ ఇత్యత్ర బ్రూమః —

హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ ॥ ౨౫ ॥

సర్వగతస్యాపి పరమాత్మనో హృదయేఽవస్థానమపేక్ష్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిదముచ్యతే ; ఆకాశస్యేవ వంశపర్వాపేక్షమరత్నిమాత్రత్వమ్ । న హ్యఞ్జసా అతిమాత్రస్య పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపద్యతే । న చాన్యః పరమాత్మన ఇహ గ్రహణమర్హతి ఈశానశబ్దాదిభ్య ఇత్యుక్తమ్ । నను ప్రతిప్రాణిభేదం హృదయానామనవస్థితత్వాత్తదపేక్షమప్యఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం నోపపద్యత ఇత్యత ఉత్తరముచ్యతే — మనుష్యాధికారత్వాదితి ; 'శాస్త్రం హ్యవిశేషప్రవృత్తమపి మనుష్యానేవాధికరోతి ; శక్తత్వాత్ , అర్థిత్వాత్ , అపర్యుదస్తత్వాత్ ఉపనయనాదిశాస్త్రాచ్చ — ఇతి వర్ణితమేతదధికారలక్షణే' (జై. సూ. ౬ । ౧) । మనుష్యాణాం చ నియతపరిమాణః కాయః ; ఔచిత్యేన నియతపరిమాణమేవ చైషామఙ్గుష్ఠమాత్రం హృదయమ్ ; అతో మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్య మనుష్యహృదయావస్థానాపేక్షమఙ్గుష్ఠమాత్రత్వముపపన్నం పరమాత్మనః । యదప్యుక్తమ్ — పరిమాణోపదేశాత్ స్మృతేశ్చ సంసార్యేవాయమఙ్గుష్ఠమాత్రః ప్రత్యేతవ్య ఇతి ; తత్ప్రత్యుచ్యతే — 'స ఆత్మా తత్త్వమసి' ఇత్యాదివత్ సంసారిణ ఏవ సతోఽఙ్గుష్ఠమాత్రస్య బ్రహ్మత్వమిదముపదిశ్యత ఇతి । ద్విరూపా హి వేదాన్తవాక్యానాం ప్రవృత్తిః — క్వచిత్పరమాత్మస్వరూపనిరూపణపరా ; క్వచిద్విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మైకత్వోపదేశపరా । తదత్ర విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వముపదిశ్యతే ; నాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం కస్యచిత్ । ఏతమేవార్థం పరేణ స్ఫుటీకరిష్యతి — 'అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః । తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ । తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమ్' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౧౭) ఇతి ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

దేవతాధికరణమ్

తదుపర్యపి బాదరాయణః సమ్భవాత్ ॥ ౨౬ ॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రశ్రుతిర్మనుష్యహృదయాపేక్షా మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేత్యుక్తమ్ ; తత్ప్రసఙ్గేనేదముచ్యతే । బాఢమ్ , మనుష్యానధికరోతి శాస్త్రమ్ ; న తు మనుష్యానేవేతి ఇహ బ్రహ్మజ్ఞానే నియమోఽస్తి । తేషాం మనుష్యాణామ్ ఉపరిష్టాద్యే దేవాదయః, తానప్యధికరోతి శాస్త్రమితి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే । కస్మాత్ ? సమ్భవాత్ । సమ్భవతి హి తేషామప్యర్థిత్వాద్యధికారకారణమ్ ; తత్రార్థిత్వం తావన్మోక్షవిషయం దేవాదీనామపి సమ్భవతి వికారవిషయవిభూత్యనిత్యత్వాలోచనాదినిమిత్తమ్ ; తథా సామర్థ్యమపి తేషాం సమ్భవతి, మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణలోకేభ్యో విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాత్ ; న చ తేషాం

కశ్చిత్ప్రతిషేధోఽస్తి ; న చోపనయనశాస్త్రేణైషామధికారో నివర్త్యేత, ఉపనయనస్య వేదాధ్యయనార్థత్వాత్ , తేషాం చ స్వయంప్రతిభాతవేదత్వాత్ ; అపి చైషాం విద్యాగ్రహణార్థం బ్రహ్మచర్యాది దర్శయతి — 'ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవాన్ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౧ । 3) 'భృగుర్వై వారుణిః । వరుణం పితరముపససార । అధీహి భగవో బ్రహ్మ' (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యాది । యదపి కర్మస్వనధికారకారణముక్తమ్ — 'న దేవానాం దేవతాన్తరాభావాత్' ఇతి, 'న ఋషీణామ్ , ఆర్షేయాన్తరాభావాత్' (జై. సూ. ౬ । ౧ । ౬,౭) ఇతి ; న తద్విద్యాసు అస్తి । న హీన్ద్రాదీనాం విద్యాస్వధిక్రియమాణానామిన్ద్రాద్యుద్దేశేన కిఞ్చిత్కృత్యమస్తి ; న చ భృగ్వాదీనాం భృగ్వాదిసగోత్రతయా । తస్మాద్దేవాదీనామపి విద్యాస్వధికారః కేన వార్యతే ? దేవాద్యధికారేఽప్యఙ్గుష్ఠమాత్రశ్రుతిః స్వాఙ్గుష్ఠాపేక్షయా న విరుధ్యతే ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్ ॥ ౨౭ ॥

స్యాదేతత్ — యది విగ్రహవత్త్వాద్యభ్యుపగమేన దేవాదీనాం విద్యాస్వధికారో వర్ణ్యేత, విగ్రహవత్త్వాత్ ఋత్విగాదివదిన్ద్రాదీనామపి స్వరూపసన్నిధానేన కర్మాఙ్గభావోఽభ్యుపగమ్యేత ; తదా చ విరోధః కర్మణి స్యాత్ ; న హీన్ద్రాదీనాం స్వరూపసన్నిధానేన యాగాఙ్గభావో దృశ్యతే ; న చ సమ్భవతి, బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యేన్ద్రస్య స్వరూపసన్నిధానానుపపత్తేరితి చేత్ , నాయమస్తి విరోధః । కస్మాత్ ? అనేకప్రతిపత్తేః । ఏకస్యాపి దేవతాత్మనో యుగపదనేకస్వరూపప్రతిపత్తిః సమ్భవతి । కథమేతదవగమ్యతే ? దర్శనాత్ । తథాహి — 'కతి దేవాః' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౧)ఇత్యుపక్రమ్య 'త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రా' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౧) ఇతి నిరుచ్య 'కతమే తే' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౧) ఇత్యస్యాం పృచ్ఛాయామ్ 'మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవాః' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨) ఇతి బ్రువతీ శ్రుతిః ఏకైకస్య దేవతాత్మనో యుగపదనేకరూపతాం దర్శయతి । తథా త్రయస్త్రింశతోఽపి షడాద్యన్తర్భావక్రమేణ 'కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణః' ఇతి ప్రాణైకరూపతాం దేవానాం దర్శయన్తీ తస్యైవ ఏకస్య ప్రాణస్య యుగపదనేకరూపతాం దర్శయతి । తథా స్మృతిరపి — 'ఆత్మనో వై శరీరాణి బహూని భరతర్షభ । యోగీ కుర్యాద్బలం ప్రాప్య తైశ్చ సర్వైర్మహీం చరేత్ ॥ ప్రాప్నుయాద్విషయాన్కైశ్చిత్కైశ్చిదుగ్రం తపశ్చరేత్ । సంక్షిపేచ్చ పునస్తాని సూర్యో రశ్మిగణానివ' ఇత్యేవంజాతీయకా ప్రాప్తాణిమాద్యైశ్వర్యాణాం యోగినామపి యుగపదనేకశరీరయోగం దర్శయతి ; కిము వక్తవ్యమాజానసిద్ధానాం దేవానామ్ ? అనేకరూపప్రతిపత్తిసమ్భవాచ్చ ఏకైకా దేవతా బహుభీ రూపైరాత్మానం ప్రవిభజ్య

బహుషు యాగేషు యుగపదఙ్గభావం గచ్ఛతి పరైశ్చ న దృశ్యతే, అన్తర్ధానాదిశక్తియోగాత్ — ఇత్యుపపద్యతే । ‘అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్’ ఇత్యస్యాపరా వ్యాఖ్యా — విగ్రహవతామపి కర్మాఙ్గభావచోదనాసు అనేకా ప్రతిపత్తిర్దృశ్యతే ; క్వచిదేకోఽపి విగ్రహవాననేకత్ర యుగపదఙ్గభావం న గచ్ఛతి, యథా బహుభిర్భోజయద్భిర్నైకో బ్రాహ్మణో యుగపద్భోజ్యతే ; క్వచిచ్చైకోఽపి విగ్రహవాననేకత్ర యుగపదఙ్గభావం గచ్ఛతి, యథా బహుభిర్నమస్కుర్వాణైరేకో బ్రాహ్మణో యుగపన్నమస్క్రియతే ; తద్వదిహోద్దేశపరిత్యాగాత్మకత్వాత్ యాగస్య విగ్రహవతీమప్యేకాం దేవతాముద్దిశ్య బహవః స్వం స్వం ద్రవ్యం యుగపత్పరిత్యక్ష్యన్తీతి విగ్రహవత్త్వేఽపి దేవానాం న కిఞ్చిత్కర్మణి విరుధ్యతే ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ॥ ౨౮ ॥

మా నామ విగ్రహవత్త్వే దేవాదీనామభ్యుపగమ్యమానే కర్మణి కశ్చిద్విరోధః ప్రసఞ్జి ; శబ్దే తు విరోధః ప్రసజ్యేత । కథమ్ ? ఔత్పత్తికం హి శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధమాశ్రిత్య ‘అనపేక్షత్వాత్’ ఇతి వేదస్య ప్రామాణ్యం స్థాపితమ్ । ఇదానీం తు విగ్రహవతీ దేవతాభ్యుపగమ్యమానా యద్యప్యైశ్వర్యయోగాద్యుగపదనేకకర్మసమ్బన్ధీని హవీంషి భుఞ్జీత, తథాపి విగ్రహయోగాదస్మదాదివజ్జననమరణవతీ సేతి, నిత్యస్య శబ్దస్య నిత్యేనార్థేన నిత్యే సమ్బన్ధే ప్రతీయమానే యద్వైదికే శబ్దే ప్రామాణ్యం స్థితమ్ , తస్య విరోధః స్యాదితి చేత్ , నాయమప్యస్తి విరోధః । కస్మాత్ ? అతః ప్రభవాత్ । అత ఏవ హి వైదికాచ్ఛబ్దాద్దేవాదికం జగత్ప్రభవతి ॥

వ్యాఖ్యా

నను ‘జన్మాద్యస్య యతః’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨) ఇత్యత్ర బ్రహ్మప్రభవత్వం జగతోఽవధారితమ్ , కథమిహ శబ్దప్రభవత్వముచ్యతే ? అపి చ యది నామ వైదికాచ్ఛబ్దాదస్య ప్రభవోఽభ్యుపగతః, కథమేతావతా విరోధః శబ్దే పరిహృతః ? యావతా వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వేదేవా మరుత ఇత్యేతేఽర్థా అనిత్యా ఏవ, ఉత్పత్తిమత్త్వాత్ ; తదనిత్యత్వే చ తద్వాచినాం వైదికానాం వస్వాదిశబ్దానామనిత్యత్వం కేన నివార్యతే ? ప్రసిద్ధం హి లోకే దేవదత్తస్య పుత్ర ఉత్పన్నే యజ్ఞదత్త ఇతి తస్య నామ క్రియత ఇతి ; తస్మాద్విరోధ ఏవ శబ్ద ఇతి చేత్ , న ; గవాదిశబ్దార్థసమ్బన్ధనిత్యత్వదర్శనాత్ । న హి గవాదివ్యక్తీనాముత్పత్తిమత్త్వే తదాకృతీనామప్యుత్పత్తిమత్త్వం స్యాత్ । ద్రవ్యగుణకర్మణాం హి వ్యక్తయ ఏవోత్పద్యన్తే, నాకృతయః । ఆకృతిభిశ్చ శబ్దానాం సమ్బన్ధః, న వ్యక్తిభిః, వ్యక్తీనామానన్త్యాత్సమ్బన్ధగ్రహణానుపపత్తేః । వ్యక్తిషూత్పద్యమానాస్వప్యాకృతీనాం

నిత్యత్వాత్ న గవాదిశబ్దేషు కశ్చిద్విరోధో దృశ్యతే । తథా దేవాదివ్యక్తిప్రభవాభ్యుపగమేఽప్యాకృతినిత్యత్వాత్ న కశ్చిద్వస్వాదిశబ్దేషు విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ఆకృతివిశేషస్తు దేవాదీనాం మన్త్రార్థవాదాదిభ్యో విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాదవగన్తవ్యః । స్థానవిశేషసమ్బన్ధనిమిత్తాశ్చ ఇన్ద్రాదిశబ్దాః సేనాపత్యాదిశబ్దవత్ । తతశ్చ యో యస్తత్తత్స్థానమధితిష్ఠతి, స స ఇన్ద్రాదిశబ్దైరభిధీయత ఇతి న దోషో భవతి । న చేదం శబ్దప్రభవత్వం బ్రహ్మప్రభవత్వవదుపాదానకారణత్వాభిప్రాయేణోచ్యతే । కథం తర్హి ? స్థితే వాచకాత్మనా నిత్యే శబ్దే నిత్యార్థసమ్బన్ధిని శబ్దవ్యవహారయోగ్యార్థవ్యక్తినిష్పత్తిః ‘అతః ప్రభవః' ఇత్యుచ్యతే । కథం పునరవగమ్యతే శబ్దాత్ప్రభవతి జగదితి ? ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ; ప్రత్యక్షం శ్రుతిః, ప్రామాణ్యం ప్రత్యనపేక్షత్వాత్ ; అనుమానం స్మృతిః, ప్రామాణ్యం ప్రతి సాపేక్షత్వాత్ । తే హి శబ్దపూర్వాం సృష్టిం దర్శయతః ; ‘ఏత ఇతి వై ప్రజాపతిర్దేవానసృజతాసృగ్రమితి మనుష్యానిన్దవ ఇతి పితౄంస్తిరఃపవిత్రమితి గ్రహానాశవ ఇతి స్తోత్రం విశ్వానీతి శస్త్రమభిసౌభగేత్యన్యాః ప్రజాః' ఇతి శ్రుతిః ; తథాన్యత్రాపి ‘స మనసా వాచం మిథునం సమభవత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౨ । ౪) ఇత్యాదినా తత్ర తత్ర శబ్దపూర్వికా సృష్టిః శ్రావ్యతే ; స్మృతిరపి — ‘అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా । ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతః సర్వాః ప్రవృత్తయః' ఇతి ; ఉత్సర్గోఽప్యయం వాచః సమ్ప్రదాయప్రవర్తనాత్మకో ద్రష్టవ్యః, అనాదినిధనాయా అన్యాదృశస్యోత్సర్గస్యాసమ్భవాత్ ; తథా ‘నామ రూపం చ భూతానాం కర్మణాం చ ప్రవర్తనమ్ । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ నిర్మమే స మహేశ్వరః' (మ. స్మృ. ౧ । ౨౧) ఇతి ; ‘సర్వేషాం తు స నామాని కర్మాణి చ పృథక్ పృథక్ । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్ సంస్థాశ్చ నిర్మమే' ఇతి చ । అపి చ చికీర్షితమర్థమనుతిష్ఠన్ తస్య వాచకం శబ్దం పూర్వం స్మృత్వా పశ్చాత్తమర్థమనుతిష్ఠతీతి సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమేతత్ । తథా ప్రజాపతేరపి స్రష్టుః సృష్టేః పూర్వం వైదికాః శబ్దా మనసి ప్రాదుర్బభూవుః, పశ్చాత్తదనుగతానర్థాన్ససర్జేతి గమ్యతే । తథా చ శ్రుతిః ‘స భూరితి వ్యాహరత్ స భూమిమసృజత' (తై. బ్రా. ౨ । ౨ । ౪ । ౨) ఇత్యేవమాదికా భూరాదిశబ్దేభ్య ఏవ మనసి ప్రాదుర్భూతేభ్యో భూరాదిలోకాన్సృష్టాన్దర్శయతి ॥

వ్యాఖ్యా

కిమాత్మకం పునః శబ్దమభిప్రేత్యేదం శబ్దప్రభవత్వముచ్యతే ? స్ఫోటమ్ ఇత్యాహ । వర్ణపక్షే హి తేషాముత్పన్నప్రధ్వంసిత్వాన్నిత్యేభ్యః శబ్దేభ్యో దేవాదివ్యక్తీనాం ప్రభవ ఇత్యనుపపన్నం స్యాత్ ; ఉత్పన్నధ్వంసినశ్చ వర్ణాః, ప్రత్యుచ్చారణమన్యథా చాన్యథా చ ప్రతీయమానత్వాత్ ; తథా హ్యదృశ్యమానోఽపి పురుషవిశేషోఽధ్యయనధ్వనిశ్రవణాదేవ

విశేషతో నిర్ధార్యతే — 'దేవదత్తోఽయమధీతే, యజ్ఞదత్తోఽయమధీతే' ఇతి ; న చాయం వర్ణవిషయోఽన్యథాత్వప్రత్యయో మిథ్యాజ్ఞానమ్ , బాధకప్రత్యయాభావాత్ । న చ వర్ణేభ్యోఽర్థావగతిర్యుక్తా ; న హ్యేకైకో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయేత్ , వ్యభిచారాత్ ; న చ వర్ణసముదాయప్రత్యయోఽస్తి, క్రమవర్తిత్వాద్వర్ణానామ్ ; పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజనితసంస్కారసహితోఽన్త్యో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయిష్యతీతి యద్యుచ్యేత, తన్న ; సమ్బన్ధగ్రహణాపేక్షో హి శబ్దః స్వయం ప్రతీయమానోఽర్థం ప్రత్యాయయేత్ , ధూమాదివత్ ; న చ పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజనితసంస్కారసహితస్యాన్త్యవర్ణస్య ప్రతీతిరస్తి, అప్రత్యక్షత్వాత్సంస్కారాణామ్ ; కార్యప్రత్యాయితైః సంస్కారైః సహితోఽన్త్యో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయిష్యతీతి చేత్ , న ; సంస్కారకార్యస్యాపి స్మరణస్య క్రమవర్తిత్వాత్ ; తస్మాత్స్ఫోట ఏవ శబ్దః । స చైకైకవర్ణప్రత్యయాహితసంస్కారబీజేఽన్త్యవర్ణప్రత్యయజనితపరిపాకే ప్రత్యయిన్యేకప్రత్యయవిషయతయా ఝటితి ప్రత్యవభాసతే ; న చాయమేకప్రత్యయో వర్ణవిషయా స్మృతిః, వర్ణానామనేకత్వాదేకప్రత్యయవిషయత్వానుపపత్తేః ; తస్య చ ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాన్నిత్యత్వమ్ , భేదప్రత్యయస్య వర్ణవిషయత్వాత్ । తస్మాన్నిత్యాచ్ఛబ్దాత్స్ఫోటరూపాదభిధాయకాత్క్రియాకారకఫలలక్షణం జగదభిధేయభూతం ప్రభవతీతి ॥

వ్యాఖ్యా

'వర్ణా ఏవ తు శబ్దః' ఇతి భగవానుపవర్షః । ననూత్పన్నప్రధ్వంసిత్వం వర్ణానాముక్తమ్ ; తన్న, త ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ; సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కేశాదిష్వివేతి చేత్ , న ; ప్రత్యభిజ్ఞానస్య ప్రమాణాన్తరేణ బాధానుపపత్తేః ; ప్రత్యభిజ్ఞానమాకృతినిమిత్తమితి చేత్ , న ; వ్యక్తిప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ; యది హి ప్రత్యుచ్చారణం గవాదివ్యక్తివదన్యా అన్యా వర్ణవ్యక్తయః ప్రతీయేరన్ , తత ఆకృతినిమిత్తం ప్రత్యభిజ్ఞానం స్యాత్ ; న త్వేతదస్తి ; వర్ణవ్యక్తయ ఏవ హి ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే ; ద్విర్గోశబ్ద ఉచ్చారితః — ఇతి హి ప్రతిపత్తిః ; న తు ద్వౌ గోశబ్దావితి । నను వర్ణా అప్యుచ్చారణభేదేన భిన్నాః ప్రతీయన్తే, దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరధ్యయనధ్వనిశ్రవణాదేవ భేదప్రతీతేరిత్యుక్తమ్ ; అత్రాభిధీయతే — సతి వర్ణవిషయే నిశ్చితే ప్రత్యభిజ్ఞానే, సంయోగవిభాగాభివ్యఙ్గ్యత్వాద్వర్ణానామ్ , అభివ్యఞ్జకవైచిత్ర్యనిమిత్తోఽయం వర్ణవిషయో విచిత్రః ప్రత్యయః, న స్వరూపనిమిత్తః ; అపి చ వర్ణవ్యక్తిభేదవాదినాపి ప్రత్యభిజ్ఞానసిద్ధయే వర్ణాకృతయః కల్పయితవ్యాః ; తాసు చ పరోపాధికో భేదప్రత్యయ ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ ; తద్వరం వర్ణవ్యక్తిష్వేవ పరోపాధికో భేదప్రత్యయః, స్వరూపనిమిత్తం చ ప్రత్యభిజ్ఞానమ్ — ఇతి కల్పనాలాఘవమ్ । ఏష ఏవ చ వర్ణవిషయస్య భేదప్రత్యయస్య బాధకః ప్రత్యయః, యత్ప్రత్యభిజ్ఞానమ్ । కథం

హ్యేకస్మిన్కాలే బహూనాముచ్చారయతామేక ఏవ సన్ గకారో యుగపదనేకరూపః స్యాత్ — ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ సానునాసికశ్చ నిరనునాసికశ్చేతి । అథవా ధ్వనికృతోఽయం భేదప్రత్యయో న వర్ణకృత ఇత్యదోషః । కః పునరయం ధ్వనిర్నామ ? యో దూరాదాకర్ణయతో వర్ణవివేకమప్రతిపద్యమానస్య కర్ణపథమవతరతి ; ప్రత్యాసీదతశ్చ పటుమృదుత్వాదిభేదం వర్ణేష్వాసఞ్జయతి ; తన్నిబన్ధనాశ్చోదాత్తాదయో విశేషాః, న వర్ణస్వరూపనిబన్ధనాః, వర్ణానాం ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్ ; ఏవం చ సతి సాలమ్బనా ఏవైతే ఉదాత్తాదిప్రత్యయా భవిష్యన్తి ; ఇతరథా హి వర్ణానాం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానానాం నిర్భేదత్వాత్సంయోగవిభాగకృతా ఉదాత్తాదివిశేషాః కల్ప్యేరన్ ; సంయోగవిభాగానాం చాప్రత్యక్షత్వాన్న తదాశ్రయా విశేషాః వర్ణేష్వధ్యవసాతుం శక్యన్త ఇత్యతో నిరాలమ్బనా ఏవ ఏతే ఉదాత్తాదిప్రత్యయాః స్యుః । అపి చ నైవైతదభినివేష్టవ్యమ్ — ఉదాత్తాదిభేదేన వర్ణానాం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానానాం భేదో భవేదితి ; న హ్యన్యస్య భేదేనాన్యస్యాభిద్యమానస్య భేదో భవితుమర్హతి ; న హి వ్యక్తిభేదేన జాతిం భిన్నాం మన్యన్తే । వర్ణేభ్యశ్చార్థప్రతీతేః సమ్భవాత్ స్ఫోటకల్పనానర్థికా । న కల్పయామ్యహం స్ఫోటమ్ , ప్రత్యక్షమేవ త్వేనమవగచ్ఛామి, ఏకైకవర్ణగ్రహణాహితసంస్కారాయాం బుద్ధౌ ఝటితి ప్రత్యవభాసనాదితి చేత్ , న ; అస్యా అపి బుద్ధేర్వర్ణవిషయత్వాత్ ; ఏకైకవర్ణగ్రహణోత్తరకాలా హీయమేకా బుద్ధిర్గౌరితి సమస్తవర్ణవిషయా, నార్థాన్తరవిషయా । కథమేతదవగమ్యతే ? యతోఽస్యామపి బుద్ధౌ గకారాదయో వర్ణా అనువర్తన్తే, న తు దకారాదయః ; యది హ్యస్యా బుద్ధేర్గకారాదిభ్యోఽర్థాన్తరం స్ఫోటో విషయః స్యాత్ , తతో దకారాదయ ఇవ గకారాదయోఽప్యస్యా బుద్ధేర్వ్యావర్తేరన్ ; న తు తథాస్తి ; తస్మాదియమేకబుద్ధిర్వర్ణవిషయైవ స్మృతిః । నన్వనేకత్వాద్వర్ణానాం నైకబుద్ధివిషయతోపపద్యత ఇత్యుక్తమ్ , తత్రేతి బ్రూమః — సమ్భవత్యనేకస్యాప్యేకబుద్ధివిషయత్వమ్ , పఙ్క్తిః వనం సేనా దశ శతం సహస్రమిత్యాదిదర్శనాత్ ; యా తు గౌరిత్యేకోఽయం శబ్ద ఇతి బుద్ధిః, సా బహుష్వేవ వర్ణేష్వేకార్థావచ్ఛేదనిబన్ధనా ఔపచారికీ వనసేనాదిబుద్ధివదేవ । అత్రాహ — యది వర్ణా ఏవ సామస్త్యేన ఏకబుద్ధివిషయతామాపద్యమానాః పదం స్యుః, తతో జారా రాజా కపిః పిక ఇత్యాదిషు పదవిశేషప్రతిపత్తిర్న స్యాత్ ; త ఏవ హి వర్ణా ఇతరత్రేతరత్ర చ ప్రత్యవభాసన్త ఇతి । అత్ర వదామః — సత్యపి సమస్తవర్ణప్రత్యవమర్శే యథా క్రమానురోధిన్య ఏవ పిపీలికాః పఙ్క్తిబుద్ధిమారోహన్తి, ఏవం క్రమానురోధిన ఏవ హి వర్ణాః పదబుద్ధిమారోక్ష్యన్తి ; తత్ర వర్ణానామవిశేషేఽపి క్రమవిశేషకృతా పదవిశేషప్రతిపత్తిర్న విరుధ్యతే ; వృద్ధవ్యవహారే చేమే వర్ణాః క్రమాద్యనుగృహీతా గృహీతార్థవిశేషసమ్బన్ధాః సన్తః స్వవ్యవహారేఽప్యేకైకవర్ణగ్రహణానన్తరం సమస్తప్రత్యవమర్శిన్యాం బుద్ధౌ తాదృశా ఏవ ప్రత్యవభాసమానాస్తం తమర్థమవ్యభిచారేణ ప్రత్యాయయిష్యన్తీతి వర్ణవాదినో లఘీయసీ

కల్పనా । స్ఫోటవాదినస్తు దృష్టహానిః, అదృష్టకల్పనా చ ; వర్ణాశ్చేమే క్రమేణ గృహ్యమాణాః స్ఫోటం వ్యఞ్జయన్తి స స్ఫోటోఽర్థం వ్యనక్తీతి గరీయసీ కల్పనా స్యాత్ ॥

వ్యాఖ్యా

అథాపి నామ ప్రత్యుచ్చారణమన్యేఽన్యే వర్ణాః స్యుః, తథాపి ప్రత్యభిజ్ఞాలమ్బనభావేన వర్ణసామాన్యానామవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్ , యా వర్ణేష్వర్థప్రతిపాదనప్రక్రియా రచితా సా సామాన్యేషు సఞ్చారయితవ్యా । తతశ్చ నిత్యేభ్యః శబ్దేభ్యో దేవాదివ్యక్తీనాం ప్రభవ ఇత్యవిరుద్ధమ్ ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ చ నిత్యత్వమ్ ॥ ౨౯ ॥

స్వతన్త్రస్య కర్తురస్మరణాదితి స్థితే వేదస్య నిత్యత్వే దేవాదివ్యక్తిప్రభవాభ్యుపగమేన తస్య విరోధమాశఙ్క్య ‘అతః ప్రభవాత్’ ఇతి పరిహృత్య ఇదానీం తదేవ వేదనిత్యత్వం స్థితం ద్రఢయతి — అత ఏవ చ నిత్యత్వమితి । అత ఏవ నియతాకృతేర్దేవాదేర్జగతో వేదశబ్దప్రభవత్వాత్ వేదశబ్దనిత్యత్వమపి ప్రత్యేతవ్యమ్ । తథా చ మన్త్రవర్ణః — ‘యజ్ఞేన వాచః పదవీయమాయన్ తామన్వవిన్దన్నృషిషు ప్రవిష్టామ్’ (ఋ. సం. ౧౦ । ౭ । ౩) ఇతి స్థితామేవ వాచమనువిన్నాం దర్శయతి । వేదవ్యాసశ్చైవమేవ స్మరతి — ‘యుగాన్తేఽన్తర్హితాన్వేదాన్సేతిహాసాన్మహర్షయః । లేభిరే తపసా పూర్వమనుజ్ఞాతాః స్వయంభువా’ ఇతి ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ ॥ ౩౦ ॥

అథాపి స్యాత్ — యది పశ్వాదివ్యక్తివద్దేవాదివ్యక్తయోఽపి సన్తత్యైవోత్పద్యేరన్ నిరుధ్యేరంశ్చ, తతోఽభిధానాభిధేయాభిధాతృవ్యవహారావిచ్ఛేదాత్సమ్బన్ధనిత్యత్వేన విరోధః శబ్దే పరిహ్రియేత । యదా తు ఖలు సకలం త్రైలోక్యం పరిత్యక్తనామరూపం నిర్లేపం ప్రలీయతే, ప్రభవతి చాభినవమితి శ్రుతిస్మృతివాదా వదన్తి, తదా కథమవిరోధ ఇతి । తత్రేదమభిధీయతే సమాననామరూపత్వాదితి । తదాపి సంసారస్యానాదిత్వం తావదభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ప్రతిపాదయిష్యతి చాచార్యః సంసారస్యానాదిత్వమ్ — ‘ఉపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౩౬) ఇతి । అనాదౌ చ సంసారే యథా స్వాపప్రబోధయోః ప్రలయప్రభవశ్రవణేఽపి పూర్వప్రబోధవదుత్తరప్రబోధేఽపి వ్యవహారాన్న కశ్చిద్విరోధః, ఏవం

కల్పాన్తరప్రభవప్రలయయోరపీతి ద్రష్టవ్యమ్ । స్వాపప్రబోధయోశ్చ ప్రలయప్రభవౌ శ్రూయేతే — ‘యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం వాక్సర్వైర్నామభిః సహాప్యేతి చక్షుః సర్వై రూపైః సహాప్యేతి శ్రోత్రం సర్వైః శబ్దైః సహాప్యేతి మనః సర్వైర్ధ్యానైః సహాప్యేతి స యదా ప్రతిబుధ్యతే యథాగ్నేర్జ్వలతః సర్వా దిశో విస్ఫులిఙ్గా విప్రతిష్ఠేరన్నేవమేవైతస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః’ (కౌ. ఉ. 3 । 3) ఇతి । స్యాదేతత్ — స్వాపే పురుషాన్తరవ్యవహారావిచ్ఛేదాత్స్వయం చ సుప్తప్రబుద్ధస్య పూర్వప్రబోధవ్యవహారానుసన్ధానసమ్భవాదవిరుద్ధమ్ ; మహాప్రలయే తు సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదాజ్జన్మాన్తరవ్యవహారవచ్చ కల్పాన్తరవ్యవహారస్యానుసన్ధాతుమశక్యత్వాద్వైషమ్యమితి । నైష దోషః, సత్యపి సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదిని మహాప్రలయే పరమేశ్వరానుగ్రహాదీశ్వరాణాం హిరణ్యగర్భాదీనాం కల్పాన్తరవ్యవహారానుసన్ధానోపపత్తేః । యద్యపి ప్రాకృతాః ప్రాణినో న జన్మాన్తరవ్యవహారమనుసన్దధానా దృశ్యన్త ఇతి, తథాపి న ప్రాకృతవదీశ్వరాణాం భవితవ్యమ్ । యథా హి ప్రాణిత్వావిశేషేఽపి మనుష్యాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు జ్ఞానైశ్వర్యాదిప్రతిబన్ధః పరేణ పరేణ భూయాన్ భవన్ దృశ్యతే ; తథా మనుష్యాదిష్వేవ హిరణ్యగర్భపర్యన్తేషు జ్ఞానైశ్వర్యాద్యభివ్యక్తిరపి పరేణ పరేణ భూయసీ భవతీత్యేతచ్ఛ్రుతిస్మృతివాదేష్వసకృదనుశ్రూయమాణం న శక్యం నాస్తీతి వదితుమ్ । తతశ్చాతీతకల్పానుష్ఠితప్రకృష్టజ్ఞానకర్మణామీశ్వరాణాం హిరణ్యగర్భాదీనాం వర్తమానకల్పాదౌ ప్రాదుర్భవతాం పరమేశ్వరానుగృహీతానాం సుప్తప్రతిబుద్ధవత్కల్పాన్తరవ్యవహారానుసన్ధానోపపత్తిః । తథా చ శ్రుతిః — ‘యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై । తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౮) ఇతి । స్మరన్తి చ శౌనకాదయః — ‘మధుచ్ఛన్దఃప్రభృతిభిఋషిభిర్దాశతయ్యో దృష్టాః’ ఇతి । ప్రతివేదం చైవమేవ కాణ్డర్ష్యాదయః స్మర్యన్తే । శ్రుతిరపి ఋషిజ్ఞానపూర్వకమేవ మన్త్రేణానుష్ఠానం దర్శయతి — ‘యో హ వా అవిదితార్షేయచ్ఛన్దోదైవతబ్రాహ్మణేన మన్త్రేణ యాజయతి వాధ్యాపయతి వా స్థాణుం వర్చ్ఛతి గర్తం వా ప్రతిపద్యతే’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘తస్మాదేతాని మన్త్రే మన్త్రే విద్యాత్’ ఇతి । ప్రాణినాం చ సుఖప్రాప్తయే ధర్మో విధీయతే ; దుఃఖపరిహారాయ చాధర్మః ప్రతిషిధ్యతే ; దృష్టానుశ్రవికసుఖదుఃఖవిషయౌ చ రాగద్వేషౌ భవతః, న విలక్షణవిషయౌ — ఇత్యతో ధర్మాధర్మఫలభూతోత్తరా సృష్టిర్నిష్పద్యమానా పూర్వసృష్టిసదృశ్యేవ నిష్పద్యతే । స్మృతిశ్చ భవతి — ‘తేషాం యే యాని కర్మాణి ప్రాక్సృష్ట్యాం ప్రతిపేదిరే । తాన్యేవ తే ప్రపద్యన్తే సృజ్యమానాః పునః పునః ॥ హింస్రాహింస్రే మృదుక్రూరే ధర్మాధర్మావృతానృతే । తద్భావితాః

ప్రపద్యన్తే తస్మాత్తత్తస్య రోచతే' ఇతి । ప్రలీయమానమపి చేదం జగచ్ఛక్త్యవశేషమేవ ప్రలీయతే ; శక్తిమూలమేవ చ ప్రభవతి ; ఇతరథా ఆకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్ । న చానేకాకారాః శక్తయః శక్యాః కల్పయితుమ్ । తతశ్చ విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్యాప్యుద్భవతాం భూరాదిలోకప్రవాహాణామ్ , దేవతిర్యఙ్మనుష్యలక్షణానాం చ ప్రాణినికాయప్రవాహాణామ్ , వర్ణాశ్రమధర్మఫలవ్యవస్థానాం చానాదౌ సంసారే నియతత్వమిన్ద్రియవిషయసమ్బన్ధనియతత్వవత్ప్రత్యేతవ్యమ్ ; న హీన్ద్రియవిషయసమ్బన్ధాదేర్వ్యవహారస్య ప్రతిసర్గమన్యథాత్వం షష్ఠేన్ద్రియవిషయకల్పం శక్యముత్ప్రేక్షితుమ్ । అతశ్చ సర్వకల్పానాం తుల్యవ్యవహారత్వాత్ కల్పాన్తరవ్యవహారానుసన్ధానక్షమత్వాచ్చేశ్వరాణాం సమాననామరూపా ఏవ ప్రతిసర్గం విశేషాః ప్రాదుర్భవన్తి । సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావపి మహాసర్గమహాప్రలయలక్షణాయాం జగతోఽభ్యుపగమ్యమానాయాం న కశ్చిచ్ఛబ్దప్రామాణ్యాదివిరోధః । సమాననామరూపతాం చ శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతః — 'సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ । దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షమథో సువః' (ఋ. సం. ౧౦ । ౧౯౦ । 3) ఇతి ; యథా పూర్వస్మిన్కల్పే సూర్యాచన్ద్రమఃప్రభృతి జగత్ క్లృప్తమ్ , తథాస్మిన్నపి కల్పే పరమేశ్వరోఽకల్పయదిత్యర్థః ; తథా — 'అగ్నిర్వా అకామయత । అన్నాదో దేవానాꣳ స్యామితి । స ఏతమగ్నయే కృత్తికాభ్యః పురోడాశమష్టాకపాలం నిరవపత్' (తై. బ్రా. 3 । ౧ । ౪ । ౧) ఇతి నక్షత్రేష్టివిధౌ యోఽగ్నిర్నిరవపత్ యస్మై వాగ్నయే నిరవపత్ , తయోః సమాననామరూపతాం దర్శయతి — ఇత్యేవంజాతీయకా శ్రుతిరిహోదాహర్తవ్యా ; స్మృతిరపి 'ఋషీణాం నామధేయాని యాశ్చ వేదేషు దృష్టయః । శర్వర్యన్తే ప్రసూతానాం తాన్యేవైభ్యో దదాత్యజః ॥ యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే । దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిషు ॥ యథాభిమానినోఽతీతాస్తుల్యాస్తే సామ్ప్రతైరిహ । దేవా దేవైరతీతైర్హి రూపైర్నామభిరేవ చ' ఇత్యేవంజాతీయకా ద్రష్టవ్యా ॥ ౩౦ ॥

వ్యాఖ్యా

మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమినిః ॥ ౩౧ ॥

ఇహ దేవాదీనామపి బ్రహ్మవిద్యాయామస్త్యధికార ఇతి యత్ప్రతిజ్ఞాతం తత్పర్యావర్త్యతే — దేవాదీనామనధికారం జైమినిరాచార్యో మన్యతే । కస్మాత్ ? మధ్వాదిష్వసమ్భవాత్ । బ్రహ్మవిద్యాయామధికారాభ్యుపగమే హి విద్యాత్వావిశేషాత్ మధ్వాదివిద్యాస్వప్యధికారోఽభ్యుపగమ్యేత ; న చైవం సమ్భవతి । కథమ్ ? 'అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు' (ఛా. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యత్ర మనుష్యా ఆదిత్యం మధ్వధ్యాసేనోపాసీరన్ ;

దేవాదిషు హ్యుపాసకేష్వభ్యుపగమ్యమానేష్వాదిత్యః కమన్యమాదిత్యముపాసీత ? పునశ్చాదిత్యవ్యపాశ్రయాణి పఞ్చ రోహితాదీన్యమృతాన్యనుక్రమ్య, వసవో రుద్రా ఆదిత్యా మరుతః సాధ్యాశ్చ పఞ్చ దేవగణాః క్రమేణ తత్తదమృతముపజీవన్తీత్యుపదిశ్య, 'స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతి' (ఛా. ఉ. 3 । ౬ । 3) ఇత్యాదినా వస్వాద్యుపజీవ్యాన్యమృతాని విజానతాం వస్వాదిమహిమప్రాప్తిం దర్శయతి । వస్వాదయస్తు కాన్ అన్యాన్ వస్వాదీనమృతోపజీవినో విజానీయుః ? కం వాన్యం వస్వాదిమహిమానం ప్రేప్సేయుః ? తథా — 'అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాదః' 'వాయుర్వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । 3 । ౧) 'ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౯ । ౧) ఇత్యాదిషు దేవతాత్మోపాసనేషు న తేషామేవ దేవతాత్మనామధికారః సమ్భవతి । తథా 'ఇమావేవ గోతమభరద్వాజావయం వై గోతమోఽయం భరద్వాజః' (బృ. ఉ. ౨ । ౨ । ౪) ఇత్యాదిష్వపి ఋషిసమ్బన్ధేషూపాసనేషు న తేషామేవ ఋషీణామధికారః సమ్భవతి ॥ 3౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ దేవాదీనామనధికారః —

జ్యోతిషి భావాచ్చ ॥ 3౨ ॥

యదిదం జ్యోతిర్మణ్డలం ద్యుస్థానమహోరాత్రాభ్యాం బమ్భ్రమజ్జగదవభాసయతి, తస్మిన్నాదిత్యాదయో దేవతావచనాః శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే ; లోకప్రసిద్ధేర్వాక్యశేషప్రసిద్ధేశ్చ । న చ జ్యోతిర్మణ్డలస్య హృదయాదినా విగ్రహేణ చేతనతయా అర్థిత్వాదినా వా యోగోఽవగన్తుం శక్యతే, మృదాదివదచేతనత్వావగమాత్ । ఏతేనాగ్న్యాదయో వ్యాఖ్యాతాః ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణలోకేభ్యో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాదయమదోష ఇతి చేత్ , నేత్యుచ్యతే ; న తావల్లోకో నామ కిఞ్చిత్స్వతన్త్రం ప్రమాణమస్తి ; ప్రత్యక్షాదిభ్య ఏవ హ్యవిచారితవిశేషేభ్యః ప్రమాణేభ్యః ప్రసిద్ధన్నర్థో లోకాత్ప్రసిద్ధ ఇత్యుచ్యతే ; న చాత్ర ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమం ప్రమాణమస్తి ; ఇతిహాసపురాణమపి పౌరుషేయత్వాత్ప్రమాణాన్తరమూలమాకాఙ్క్షతి ; అర్థవాదా అపి విధినైకవాక్యత్వాత్ స్తుత్యర్థాః సన్తో న పార్థగర్థ్యేన దేవాదీనాం విగ్రహాదిసద్భావే కారణభావం ప్రతిపద్యన్తే ; మన్త్రా అపి శ్రుత్యాదివినియుక్తాః ప్రయోగసమవాయినోఽభిధానార్థా న కస్యచిదర్థస్య ప్రమాణమిత్యాచక్షతే ; తస్మాదభావో దేవాదీనామధికారస్య ॥ 3౨ ॥

వ్యాఖ్యా

భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి ॥ 33 ॥

తుశబ్దః పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి । బాదరాయణస్త్వాచార్యో భావమధికారస్య దేవాదీనామపి మన్యతే । యద్యపి మధ్వాదివిద్యాసు దేవతాదివ్యామిశ్రాస్వసమ్భవోఽధికారస్య, తథాప్యస్తి హి శుద్ధాయాం బ్రహ్మవిద్యాయాం సమ్భవః ; అర్థిత్వసామర్థ్యాప్రతిషేధాద్యపేక్షత్వాదధికారస్య । న చ క్వచిదసమ్భవ ఇత్యేతావతా యత్ర సమ్భవస్తత్రాప్యధికారోఽపోద్యేత । మనుష్యాణామపి న సర్వేషాం బ్రాహ్మణాదీనాం సర్వేషు రాజసూయాదిష్వధికారః సమ్భవతి । తత్ర యో న్యాయః సోఽత్రాపి భవిష్యతి । బ్రహ్మవిద్యాం చ ప్రకృత్య భవతి లిఙ్గదర్శనం శ్రౌతం దేవాద్యధికారస్య సూచకమ్ — ‘తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణామ్’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇతి, ‘తే హోచుర్హన్త తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మానమన్విష్య సర్వాꣳశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాꣳశ్చ కామానితి ఇన్ద్రో హ వై దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణామ్’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౨) ఇత్యాది చ । స్మార్తమపి చ గన్ధర్వయాజ్ఞవల్క్యసంవాదాది ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తమ్ ‘జ్యోతిషి భావాచ్చ’ ఇతి, అత్ర బ్రూమః — జ్యోతిరాదివిషయా అపి ఆదిత్యాదయో దేవతావచనాః శబ్దాశ్చేతనావన్తమైశ్వర్యాద్యుపేతం తం తం దేవతాత్మానం సమర్పయన్తి, మన్త్రార్థవాదాదిషు తథా వ్యవహారాత్ । అస్తి హ్యైశ్వర్యయోగాద్దేవతానాం జ్యోతిరాద్యాత్మభిశ్చావస్థాతుం యథేష్టం చ తం తం విగ్రహం గ్రహీతుం సామర్థ్యమ్ । తథా హి శ్రూయతే సుబ్రహ్మణ్యార్థవాదే — ‘మేధాతిథేర్మేషేతి — మేధాతిథిం హ కాణ్వాయనమిన్ద్రో మేషో భూత్వా జహార’ (షడ్వింశ. బ్రా. ౧ । ౧) ఇతి । స్మర్యతే చ — ‘ఆదిత్యః పురుషో భూత్వా కున్తీముపజగామ హ’ ఇతి । మృదాదిష్వపి చేతనా అధిష్ఠాతారోఽభ్యుపగమ్యన్తే ; ‘మృదబ్రవీత్’ ‘ఆపోఽబ్రువన్’ ఇత్యాదిదర్శనాత్ । జ్యోతిరాదేస్తు భూతధాతోరాదిత్యాదిష్వచేతనత్వమభ్యుపగమ్యతే । చేతనాస్త్వధిష్ఠాతారో దేవతాత్మానో మన్త్రార్థవాదాదిషు వ్యవహారాదిత్యుక్తమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తమ్ — మన్త్రార్థవాదయోరన్యార్థత్వాన్న దేవతావిగ్రహాదిప్రకాశనసామర్థ్యమితి, అత్ర బ్రూమః — ప్రత్యయాప్రత్యయౌ హి సద్భావాసద్భావయోః కారణమ్ ;

నాన్యార్థత్వమనన్యార్థత్వం వా ; తథా హ్యన్యార్థమపి ప్రస్థితః పథి పతితం తృణపర్ణాద్యస్తీత్యేవ ప్రతిపద్యతే । అత్రాహ — విషమ ఉపన్యాసః ; తత్ర హి తృణపర్ణాదివిషయం ప్రత్యక్షం ప్రవృత్తమస్తి, యేన తదస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే ; అత్ర పునర్విధ్యుద్దేశైకవాక్యభావేన స్తుత్యర్థేఽర్థవాదే న పార్థగర్థ్యేన వృత్తాన్తవిషయా ప్రవృత్తిః శక్యాధ్యవసాతుమ్ ; న హి మహావాక్యేఽర్థప్రత్యాయకేఽవాన్తరవాక్యస్య పృథక్ప్రత్యాయకత్వమస్తి ; యథా 'న సురాం పిబేత్' ఇతి నఞ్వతి వాక్యే పదత్రయసమ్బన్ధాత్సురాపానప్రతిషేధ ఏవైకోఽర్థోఽవగమ్యతే ; న పునః సురాం పిబేదితి పదద్వయసమ్బన్ధాత్సురాపానవిధిరపీతి । అత్రోచ్యతే — విషమ ఉపన్యాసః ; యుక్తం యత్సురాపానప్రతిషేధే పదాన్వయస్యైకత్వాదవాన్తరవాక్యార్థస్యాగ్రహణమ్ ; విధ్యుద్దేశార్థవాదయోస్త్వర్థవాదస్థాని పదాని పృథగన్వయం వృత్తాన్తవిషయం ప్రతిపద్య, అనన్తరం కైమర్థ్యవశేన కామం విధేః స్తావకత్వం ప్రతిపద్యన్తే ; యథా హి 'వాయవ్యం శ్వేతమాలభేత భూతికామః' ఇత్యత్ర విధ్యుద్దేశవర్తినాం వాయవ్యాదిపదానాం విధినా సమ్బన్ధః, నైవమ్ 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతి' ఇత్యేషామర్థవాదగతానాం పదానామ్ ; న హి భవతి, 'వాయుర్వా ఆలభేత' ఇతి 'క్షేపిష్ఠా దేవతా వా ఆలభేత' ఇత్యాది । వాయుస్వభావసఙ్కీర్తనేన తు అవాన్తరమన్వయం ప్రతిపద్య, ఏవం విశిష్టదైవత్యమిదం కర్మేతి విధిం స్తువన్తి । తద్యత్ర సోఽవాన్తరవాక్యార్థః ప్రమాణాన్తరగోచరో భవతి, తత్ర తదనువాదేనార్థవాదః ప్రవర్తతే ; యత్ర ప్రమాణాన్తరవిరుద్ధః, తత్ర గుణవాదేన ; యత్ర తు తదుభయం నాస్తి, తత్ర కిం ప్రమాణాన్తరాభావాద్గుణవాదః స్యాత్ , ఆహోస్విత్ప్రమాణాన్తరావిరోధాద్విద్యమానార్థవాద ఇతి — ప్రతీతిశరణైర్విద్యమానార్థవాద ఆశ్రయణీయః, న గుణవాదః । ఏతేన మన్త్రో వ్యాఖ్యాతః । అపి చ విధిభిరేవేన్ద్రాదిదైవత్యాని హవీంషి చోదయద్భిరపేక్షితమిన్ద్రాదీనాం స్వరూపమ్ ; న హి స్వరూపరహితా ఇన్ద్రాదయశ్చేతస్యారోపయితుం శక్యన్తే ; న చ చేతస్యనారూఢాయై తస్యై తస్యై దేవతాయై హవిః ప్రదాతుం శక్యతే ; శ్రావయతి చ — 'యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయేద్వషట్కరిష్యన్' (ఐ. బ్రా. 3 । ౮ । ౧) ఇతి ; న చ శబ్దమాత్రమర్థస్వరూపం సమ్భవతి, శబ్దార్థయోర్భేదాత్ ; తత్ర యాదృశం మన్త్రార్థవాదయోరిన్ద్రాదీనాం స్వరూపమవగతం న తత్తాదృశం శబ్దప్రమాణకేన ప్రత్యాఖ్యాతుం యుక్తమ్ । ఇతిహాసపురాణమపి వ్యాఖ్యాతేన మార్గేణ సమ్భవన్మన్త్రార్థవాదమూలకత్వాత్ ప్రభవతి దేవతావిగ్రహాది సాధయితుమ్ । ప్రత్యక్షాదిమూలమపి సమ్భవతి ; భవతి హ్యస్మాకమప్రత్యక్షమపి చిరన్తనానాం ప్రత్యక్షమ్ ; తథా చ వ్యాసాదయో దేవాదిభిః ప్రత్యక్షం వ్యవహరన్తీతి స్మర్యతే ; యస్తు బ్రూయాత్ — ఇదానీంతనానామివ పూర్వేషామపి నాస్తి దేవాదిభిర్వ్యవహర్తుం సామర్థ్యమితి, స జగద్వైచిత్ర్యం ప్రతిషేధేత్ ; ఇదానీమివ చ నాన్యదాపి సార్వభౌమః క్షత్రియోఽస్తీతి బ్రూయాత్ , తతశ్చ రాజసూయాదిచోదనా

ఉపరున్ధ్యాత్ ; ఇదానీమివ చ కాలాన్తరేऽప్యవ్యవస్థితప్రాయాన్వర్ణాశ్రమధర్మాన్ప్రతిజానీత, తతశ్చ వ్యవస్థావిధాయి శాస్త్రమనర్థకం కుర్యాత్ ; తస్మాద్ధర్మోత్కర్షవశాచ్చిరంతనా దేవాదిభిః ప్రత్యక్షం వ్యవజహ్రురితి శ్లిష్యతే । అపి చ స్మరన్తి — 'స్వాధ్యాయాదిష్టదేవతాసమ్ప్రయోగః' (యో. సూ. ౨ । ౪౪) ఇత్యాది ; యోగోऽప్యణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిఫలకః స్మర్యమాణో న శక్యతే సాహసమాత్రేణ ప్రత్యాఖ్యాతుమ్ ; శ్రుతిశ్చ యోగమాహాత్మ్యం ప్రఖ్యాపయతి — 'పృథివ్యప్తేజోऽనిలఖే సముత్థితే పఞ్చాత్మకే యోగగుణే ప్రవృత్తే । న తస్య రోగో న జరా న మృత్యుః ప్రాప్తస్య యోగాగ్నిమయం శరీరమ్' (శ్వే. ఉ. ౨ । ౧౨) ఇతి । ఋషీణామపి మన్త్రబ్రాహ్మణదర్శినాం సామర్థ్యం నాస్మదీయేన సామర్థ్యేనోపమాతుం యుక్తమ్ । తస్మాత్సమూలమితిహాసపురాణమ్ । లోకప్రసిద్ధిరపి న సతి సమ్భవే నిరాలమ్బనాధ్యవసాతుం యుక్తా । తస్మాదుపపన్నో మన్త్రాదిభ్యో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాద్యవగమః । తతశ్చార్థిత్వాదిసమ్భవాదుపపన్నో దేవాదీనామపి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః । క్రమముక్తిదర్శనాన్యప్యేవమేవోపపద్యన్తే ॥ 33 ॥

వ్యాఖ్యా

అపశూద్రాధికరణమ్

శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి ॥ 3౪ ॥

యథా మనుష్యాధికారనియమమపోద్య దేవాదీనామపి విద్యాస్వధికార ఉక్తః, తథైవ ద్విజాత్యధికారనియమాపవాదేన శూద్రస్యాప్యధికారః స్యాదిత్యేతామాశఙ్కాం నివర్తయితుమిదమధికరణమారభ్యతే । తత్ర శూద్రస్యాప్యధికారః స్యాదితి తావత్ప్రాప్తమ్ ; అర్థిత్వసామర్థ్యయోః సమ్భవాత్ , 'తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేऽనవక్లృప్తః' (తై. సం. ౭ । ౧ । ౧ । ౬) ఇతివత్ 'శూద్రో విద్యాయామనవక్లృప్త' ఇతి నిషేధాశ్రవణాత్ । యచ్చ కర్మస్వనధికారకారణం శూద్రస్యానగ్నిత్వమ్ , న తద్విద్యాస్వధికారస్యాపవాదకమ్ ; న హ్యాహవనీయాదిరహితేన విద్యా వేదితుం న శక్యతే । భవతి చ శ్రౌతం లిఙ్గం శూద్రాధికారస్యోపోద్బలకమ్ ; సంవర్గవిద్యాయాం హి జానశ్రుతిం పౌత్రాయణం శుశ్రూషుం శూద్రశబ్దేన పరామృశతి — 'అహ హారే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్తు' (ఛా. ఉ. ౪ । ౨ । 3) ఇతి । విదురప్రభృతయశ్చ శూద్రయోనిప్రభవా అపి విశిష్టవిజ్ఞానసమ్పన్నాః స్మర్యన్తే । తస్మాదధిక్రియతే శూద్రో విద్యాస్విత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

న శూద్రస్యాధికారః, వేదాధ్యయనాభావాత్ । అధీతవేదో హి విదితవేదార్థో వేదార్థేష్వధిక్రియతే । న చ శూద్రస్య వేదాధ్యయనమస్తి ; ఉపనయనపూర్వకత్వాద్వేదాధ్యయనస్య, ఉపనయనస్య చ వర్ణత్రయవిషయత్వాత్ । యత్తు అర్థిత్వమ్ , న తదసతి సామర్థ్యేఽధికారకారణం భవతి । సామర్థ్యమపి న లౌకికం కేవలమధికారకారణం భవతి ; శాస్త్రీయేఽర్థే శాస్త్రీయస్య సామర్థ్యస్యాపేక్షితత్వాత్ , శాస్త్రీయస్య చ సామర్థ్యస్యాధ్యయననిరాకరణేన నిరాకృతత్వాత్ । యచ్చేదమ్ 'శూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లప్తః' ఇతి, తత్ న్యాయపూర్వకత్వాద్విద్యాయామప్యనవక్లప్తత్వం ద్యోతయతి ; న్యాయస్య సాధారణత్వాత్ । యత్పునః సంవర్గవిద్యాయాం శూద్రశబ్దశ్రవణం లిఙ్గం మన్యసే, న తల్లిఙ్గమ్ ; న్యాయాభావాత్ । న్యాయోక్తే హి లిఙ్గదర్శనం ద్యోతకం భవతి । న చాత్ర న్యాయోఽస్తి । కామం చాయం శూద్రశబ్దః సంవర్గవిద్యాయామేవైకస్యాం శూద్రమధికుర్యాత్ , తద్విషయత్వాత్ ; న సర్వాసు విద్యాసు । అర్థవాదస్థత్వాత్తు న క్వచిదప్యయం శూద్రమధికర్తుముత్సహతే । శక్యతే చాయం శూద్రశబ్దోఽధికృతవిషయే యోజయితుమ్ ; కథమిత్యుచ్యతే — 'కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧ । ౩) ఇత్యస్మాద్ధంసవాక్యాదాత్మనోఽనాదరం శ్రుతవతో జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య శుక్ ఉత్పేదే ; తామృషీ రైక్వః శూద్రశబ్దేనానేన సూచయాంబభూవ ఆత్మనః పరోక్షజ్ఞతాఖ్యాపనాయేతి గమ్యతే, జాతిశూద్రస్యానధికారాత్ । కథం పునః శూద్రశబ్దేన శుగుత్పన్నా సూచ్యత ఇతి, ఉచ్యతే — తదాద్రవణాత్ ; శుచమభిదుద్రావ, శుచా వా అభిదుద్రువే, శుచా వా రైక్వమభిదుద్రావ — ఇతి శూద్రః ; అవయవార్థసమ్భవాత్ , రూఢ్యర్థస్య చాసమ్భవాత్ । దృశ్యతే చాయమర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామ్ ॥ ౩౪ ॥

వ్యాఖ్యా

క్షత్రియత్వగతేశ్చోత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్ ॥ ౩౫ ॥

ఇతశ్చ న జాతిశూద్రో జానశ్రుతిః ; యత్కారణం ప్రకరణనిరూపణేన క్షత్రియత్వమస్యోత్తరత్ర చైత్రరథేనాభిప్రతారిణా క్షత్రియేణ సమభివ్యాహారాల్లిఙ్గాద్గమ్యతే । ఉత్తరత్ర హి సంవర్గవిద్యావాక్యశేషే చైత్రరథిరభిప్రతారీ క్షత్రియః సఙ్కీర్త్యతే — 'అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం సూదేన పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౫) ఇతి । చైత్రరథిత్వం చాభిప్రతారిణః కాపేయయోగాదవగన్తవ్యమ్ । కాపేయయోగో హి చిత్రరథస్యావగతః 'ఏతేన వై చిత్రరథం కాపేయా అయాజయన్' (తాణ్డ్య. బ్రా. ౨౦ । ౧౨ । ౫) ఇతి । సమానాన్వయానాం చ ప్రాయేణ సమానాన్వయా యాజకా భవన్తి ।

'తస్మాచ్చైత్రరథిర్నామైకః క్షత్రపతిరజాయత' ఇతి చ క్షత్రపతిత్వావగమాత్క్షత్రియత్వమస్యావగన్తవ్యమ్ । తేన క్షత్రియేణాభిప్రతారిణా సహ సమానాయాం సంవర్గవిద్యాయాం సఙ్కీర్తనం జానశ్రుతేరపి క్షత్రియత్వం సూచయతి । సమానానామేవ హి ప్రాయేణ సమభివ్యాహారా భవన్తి । క్షత్తృప్రేషణాద్యైశ్వర్యయోగాచ్చ జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతిః । అతో న శూద్రస్యాధికారః ॥ ౩౫ ॥

వ్యాఖ్యా

సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ ॥ ౩౬ ॥

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారః, యద్విద్యాప్రదేశేషూపనయనాదయః సంస్కారాః పరామృశ్యన్తే — 'తం హోపనిన్యే' (శ. బ్రా. ౧౧ । ౫ । ౩ । ౧౩) 'అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౧) 'బ్రహ్మపరా బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవన్తం పిప్పలాదముపసన్నాః' (ప్ర. ఉ. ౧ । ౧) ఇతి చ । 'తాన్హానుపనీయైవ' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౭) ఇత్యపి ప్రదర్శితైవోపనయనప్రాప్తిర్భవతి । శూద్రస్య చ సంస్కారాభావోఽభిలప్యతే 'శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిః' (మను. స్మృ. ౧౦ । ౪) ఇత్యేకజాతిత్వస్మరణాత్ । 'న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిన్న చ సంస్కారమర్హతి' (మను. స్మృ. ౧౦ । ౧౨౬) ఇత్యాదిభిశ్చ ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః ॥ ౩౭ ॥

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారః ; యత్సత్యవచనేన శూద్రత్వాభావే నిర్ధారితే జాబాలం గౌతమ ఉపనేతుమనుశాసితుం చ ప్రవవృతే — 'నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగాః' (ఛా. ఉ. ౪ । ౪ । ౫) ఇతి శ్రుతిలిఙ్గాత్ ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్స్మృతేశ్చ ॥ ౩౮ ॥

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారః ; యదస్య స్మృతేః శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధో భవతి । వేదశ్రవణప్రతిషేధః, వేదాధ్యయనప్రతిషేధః, తదర్థజ్ఞానానుష్ఠానయోశ్చ ప్రతిషేధః శూద్రస్య స్మర్యతే । శ్రవణప్రతిషేధస్తావత్ — 'అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణమ్' ఇతి ; 'పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే

నాధ్యేతవ్యమ్' ఇతి చ । అత ఏవాధ్యయనప్రతిషేధః ; యస్య హి సమీపేఽపి నాధ్యేతవ్యం భవతి, స కథమశ్రుతమధీయీత । భవతి చ వేదోచ్చారణే జిహ్వాచ్ఛేదః, ధారణే శరీరభేద ఇతి । అత ఏవ చార్థాదర్థజ్ఞానానుష్ఠానయోః ప్రతిషేధో భవతి — 'న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్' ఇతి, 'ద్విజాతీనామధ్యయనమిజ్యా దానమ్' ఇతి చ । యేషాం పునః పూర్వకృతసంస్కారవశాద్విదురధర్మవ్యాధప్రభృతీనాం జ్ఞానోత్పత్తిః, తేషాం న శక్యతే ఫలప్రాప్తిః ప్రతిషేద్ధుమ్ , జ్ఞానస్యైకాన్తికఫలత్వాత్ । 'శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్' ఇతి చేతిహాసపురాణాధిగమే చాతుర్వర్ణ్యస్యాధికారస్మరణాత్ । వేదపూర్వకస్తు నాస్త్యధికారః శూద్రాణామితి స్థితమ్ ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కమ్పనాధికరణమ్

కమ్పనాత్ ॥ ౩౯ ॥

అవసితః ప్రాసఙ్గికోఽధికారవిచారః ; ప్రకృతామేవేదానీం వాక్యార్థవిచారణాం ప్రవర్తయిష్యామః । 'యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిఃసృతమ్ । మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౨) ఇతి ఏతద్వాక్యమ్ 'ఏజృ కమ్పనే' ఇతి ధాత్వర్థానుగమాల్లక్షితమ్ । అస్మిన్వాక్యే సర్వమిదం జగత్ ప్రాణాశ్రయం స్పన్దతే, మహచ్చ కిఞ్చిద్భయకారణం వజ్రశబ్దితముద్యతమ్ , తద్విజ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిరితి శ్రూయతే । తత్ర, కోఽసౌ ప్రాణః, కిం తద్భయానకం వజ్రమ్ , ఇత్యప్రతిపత్తేర్విచారే క్రియమాణే, ప్రాప్తం తావత్ — ప్రసిద్ధేః పఞ్చవృత్తిర్వాయుః ప్రాణ ఇతి । ప్రసిద్ధేరేవ చాశనిర్వజ్రం స్యాత్ । వాయోశ్చేదం మాహాత్మ్యం సఙ్కీర్త్యతే । కథమ్ ? సర్వమిదం జగత్ పఞ్చవృత్తౌ వాయౌ ప్రాణశబ్దితే ప్రతిష్ఠాయ ఏజతి ; వాయునిమిత్తమేవ చ మహద్భయానకం వజ్రముద్యమ్యతే ; వాయౌ హి పర్జన్యభావేన వివర్తమానే విద్యుత్స్తనయిత్నువృష్ట్యశనయో వివర్తన్త ఇత్యాచక్షతే ; వాయువిజ్ఞానాదేవ చేదమమృతత్వమ్ ; తథా హి శ్రుత్యన్తరమ్ — 'వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుః సమష్టిరప పునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేద' ఇతి । తస్మాద్వాయురయమిహ ప్రతిపత్తవ్యః ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

బ్రహ్మైవేదమిహ ప్రతిపత్తవ్యమ్ । కుతః ? పూర్వోత్తరాలోచనాత్ ; పూర్వోత్తరయోర్హి గ్రన్థభాగయోర్బ్రహ్మైవ నిర్దిశ్యమానముపలభామహే ; ఇహైవ కథమకస్మాదన్తరాలే వాయుం నిర్దిశ్యమానం ప్రతిపద్యేమహి ? పూర్వత్ర తావత్ 'తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ

తదేవామృతముచ్యతే । తస్మింల్లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౧) ఇతి బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ ; తదేవ ఇహాపి, సన్నిధానాత్ , 'జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి' ఇతి చ లోకాశ్రయత్వప్రత్యభిజ్ఞానాత్ నిర్దిష్టమితి గమ్యతే । ప్రాణశబ్దోఽప్యయం పరమాత్మన్యేవ ప్రయుక్తః — 'ప్రాణస్య ప్రాణమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౮) ఇతి దర్శనాత్ । ఏజయితృత్వమపీదం పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే, న వాయుమాత్రస్య ; తథా చోక్తమ్ — 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన । ఇతరేణ తు జీవన్తి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౫) ఇతి । ఉత్తరత్రాపి 'భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః । భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౩) ఇతి బ్రహ్మైవ నిర్దేక్ష్యతే, న వాయుః, సవాయుకస్య జగతో భయహేతుత్వాభిధానాత్ । తదేవ ఇహాపి సన్నిధానాత్ 'మహద్భయం వజ్రముద్యతమ్' ఇతి చ భయహేతుత్వప్రత్యభిజ్ఞానాన్నిర్దిష్టమితి గమ్యతే ; వజ్రశబ్దోఽప్యయం భయహేతుత్వసామాన్యాత్ప్రయుక్తః ; యథా హి 'వజ్రముద్యతం మమైవ శిరసి నిపతేత్ , యద్యహమస్య శాసనం న కుర్యామ్' ఇత్యనేన భయేన జనో నియమేన రాజాదిశాసనే ప్రవర్తతే, ఏవమిదమగ్నివాయుసూర్యాదికం జగత్ అస్మాదేవ బ్రహ్మణో బిభ్యత్ నియమేన స్వవ్యాపారే ప్రవర్తత ఇతి — భయానకం వజ్రోపమితం బ్రహ్మ । తథా చ బ్రహ్మవిషయం శ్రుత్యన్తరమ్ — 'భీషాస్మాద్వాతః పవతే । భీషోదేతి సూర్యః । భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ । మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) ఇతి । అమృతత్వఫలశ్రవణాదపి బ్రహ్మైవేదమితి గమ్యతే ; బ్రహ్మజ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వప్రాప్తిః, 'తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౫) ఇతి మన్త్రవర్ణాత్ । యత్తు వాయువిజ్ఞానాత్క్వచిదమృతత్వమభిహితమ్ , తదాపేక్షికమ్ ; తత్రైవ ప్రకరణాన్తరకరణేన పరమాత్మానమభిధాయ 'అతోఽన్యదార్తమ్' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౨) ఇతి వాయ్వాదేరార్తత్వాభిధానాత్ । ప్రకరణాదప్యత్ర పరమాత్మనిశ్చయః ; 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి పరమాత్మనః పృష్టత్వాత్ ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

జ్యోతిరధికరణమ్

జ్యోతిర్దర్శనాత్ ॥ ౪౦ ॥

'ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౩) ఇతి శ్రూయతే । తత్ర సంశయ్యతే — కిం

జ్యోతిఃశబ్దం చక్షుర్విషయతమోపహం తేజః, కిం వా పరం బ్రహ్మేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ప్రసిద్ధమేవ తేజో జ్యోతిఃశబ్దమితి । కుతః ? తత్ర జ్యోతిఃశబ్దస్య రూఢత్వాత్ । 'జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨౪) ఇత్యత్ర హి ప్రకరణాజ్జ్యోతిఃశబ్దః స్వార్థం పరిత్యజ్య బ్రహ్మణి వర్తతే ; న చేహ తద్వత్కిఞ్చిత్స్వార్థపరిత్యాగే కారణం దృశ్యతే । తథా చ నాడీఖణ్డే — 'అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇతి ముముక్షోరాదిత్యప్రాప్తిరభిహితా । తస్మాత్ప్రసిద్ధమేవ తేజో జ్యోతిఃశబ్దమితి, ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమేవ బ్రహ్మ జ్యోతిఃశబ్దమ్ । కస్మాత్ ? దర్శనాత్ । తస్య హీహ ప్రకరణే వక్తవ్యత్వేనానువృత్తిర్దృశ్యతే ; 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్యాత్మనః ప్రకరణాదావన్వేష్టవ్యత్వేన విజిజ్ఞాసితవ్యత్వేన చ ప్రతిజ్ఞానాత్ ; 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౯ । 3) ఇతి చానుసన్ధానాత్ ; 'అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౧) ఇతి చాశరీరతాయై జ్యోతిఃసమ్పత్తేరస్యాభిధానాత్ ; బ్రహ్మభావాచ్చాన్యత్రాశరీరతానుపపత్తేః ; 'పరం జ్యోతిః' 'స ఉత్తమః పురుషః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇతి చ విశేషణాత్ । యత్తూక్తం ముముక్షోరాదిత్యప్రాప్తిరభిహితేతి, నాసావాత్యన్తికో మోక్షః, గత్యుత్క్రాన్తిసమ్బన్ధాత్ । న హ్యాత్యన్తికే మోక్షే గత్యుత్క్రాన్తీ స్త ఇతి వక్ష్యామః ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాధికరణమ్

ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్ ॥ ౪౧ ॥

'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి శ్రూయతే । తత్కిమాకాశశబ్దం పరం బ్రహ్మ, కిం వా ప్రసిద్ధమేవ భూతాకాశమితి విచారే — భూతపరిగ్రహో యుక్తః ; ఆకాశశబ్దస్య తస్మిన్ రూఢత్వాత్ ; నామరూపనిర్వహణస్య చావకాశదానద్వారేణ తస్మిన్యోజయితుం శక్యత్వాత్ ; స్రష్టృత్వాదేశ్చ స్పష్టస్య బ్రహ్మలిఙ్గస్యాశ్రవణాదిత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

పరమేవ బ్రహ్మ ఇహాకాశశబ్దం భవితుమర్హతి । కస్మాత్ ? అర్థాన్తరత్వాది వ్యపదేశాత్ । ‘తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ’ ఇతి హి నామరూపాభ్యామర్థాన్తరభూతమాకాశం వ్యపదిశతి ; న చ బ్రహ్మణోఽన్యన్నామరూపాభ్యామర్థాన్తరం సమ్భవతి, సర్వస్య వికారజాతస్య నామరూపాభ్యామేవ వ్యాకృతత్వాత్ ; నామరూపయోరపి నిర్వహణం నిరఙ్కుశం న బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సమ్భవతి, ‘అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౨) ఇతి బ్రహ్మకర్తృకత్వశ్రవణాత్ । నను జీవస్యాపి ప్రత్యక్షం నామరూపవిషయం నిర్వోఢృత్వమస్తి ; బాఢమస్తి ; అభేదస్త్విహ వివక్షితః । నామరూపనిర్వహణాభిధానాదేవ చ స్రష్టృత్వాది బ్రహ్మలిఙ్గమభిహితం భవతి । ‘తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి చ బ్రహ్మవాదస్య లిఙ్గాని । ‘ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨౨) ఇత్యస్యైవాయం ప్రపఞ్చః ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యధికరణమ్

సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన ॥ ౪౨ ॥

వ్యపదేశాదిత్యనువర్తతే । బృహదారణ్యకే షష్ఠే ప్రపాఠకే ‘కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇత్యుపక్రమ్య భూయానాత్మవిషయః ప్రపఞ్చః కృతః । తత్కిం సంసారిస్వరూపమాత్రాన్వాఖ్యానపరం వాక్యమ్ , ఉతాసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమితి విశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? సంసారిస్వరూపమాత్రవిషయమేవేతి । కుతః ? ఉపక్రమోపసంహారాభ్యామ్ । ఉపక్రమే ‘యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు’ ఇతి శారీరలిఙ్గాత్ ; ఉపసంహారే చ ‘స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి తదపరిత్యాగాత్ ; మధ్యేఽపి బుద్ధాన్తాద్యవస్థోపన్యాసేన తస్యైవ ప్రపఞ్చనాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమేశ్వరోపదేశపరమేవేదం వాక్యమ్ , న శారీరమాత్రాన్వాఖ్యానపరమ్ । కస్మాత్ ? సుషుప్తావుత్క్రాన్తౌ చ శారీరాద్భేదేన పరమేశ్వరస్య వ్యపదేశాత్ । సుషుప్తౌ తావత్ ‘అయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౧) ఇతి శారీరాద్భేదేన పరమేశ్వరం వ్యపదిశతి ; తత్ర పురుషః శారీరః స్యాత్ , తస్య వేదితృత్వాత్ ; బాహ్యాభ్యన్తరవేదనప్రసఙ్గే సతి తత్ప్రతిషేధసమ్భవాత్ ; ప్రాజ్ఞః పరమేశ్వరః,

సర్వజ్ఞత్వలక్షణయా ప్రజ్ఞయా నిత్యమవియోగాత్ । తథోత్క్రాన్తావపి 'అయం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౩౫) ఇతి జీవాద్భేదేన పరమేశ్వరం వ్యపదిశతి ; తత్రాపి శారీరో జీవః స్యాత్ , శరీరస్వామిత్వాత్ ; ప్రాజ్ఞస్తు స ఏవ పరమేశ్వరః । తస్మాత్సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన వ్యపదేశాత్పరమేశ్వర ఏవాత్ర వివక్షిత ఇతి గమ్యతే । యదుక్తమాద్యన్తమధ్యేషు శారీరలిఙ్గాత్ తత్పరత్వమస్య వాక్యస్యేతి, అత్ర బ్రూమః — ఉపక్రమే తావత్ 'యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు' ఇతి న సంసారిస్వరూపం వివక్షితమ్ — కిం తర్హి ? — అనూద్య సంసారిస్వరూపం పరేణ బ్రహ్మణాస్యైకతాం వివక్షతి ; యతః 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ' ఇత్యేవమాద్యుత్తరగ్రన్థప్రవృత్తిః సంసారిధర్మనిరాకరణపరా లక్ష్యతే ; తథోపసంహారేఽపి యథోపక్రమమేవోపసంహరతి — 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు' ఇతి ; యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు సంసారీ లక్ష్యతే, స వా ఏష మహానజ ఆత్మా పరమేశ్వర ఏవాస్మాభిః ప్రతిపాదిత ఇత్యర్థః ; యస్తు మధ్యే బుద్ధాన్తాద్యవస్థోపన్యాసాత్సంసారిస్వరూపవివక్షాం మన్యతే, స ప్రాచీమపి దేశం ప్రస్థాపితః ప్రతీచీమపి దిశం ప్రతిష్ఠేత ; యతో న బుద్ధాన్తాద్యవస్థోపన్యాసేనావస్థావత్త్వం సంసారిత్వం వా వివక్షితం — కిం తర్హి ? — అవస్థారహితత్వమసంసారిత్వం చ । కథమేతదవగమ్యతే ? యత్ 'అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౪) ఇతి పదే పదే పృచ్ఛతి ; యచ్చ 'అనన్వాగతస్తేన భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుషః' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౫) ఇతి పదే పదే ప్రతివక్తి ; 'అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్శోకాన్హృదయస్య భవతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౨) ఇతి చ ।
తస్మాదసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమేవైతద్వాక్యమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ౪౨ ॥

వ్యాఖ్యా

పత్యాదిశబ్దేభ్యః ॥ ౪౩ ॥

ఇతశ్చాసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమేవైతద్వాక్యమిత్యవగన్తవ్యమ్ ; యదస్మిన్వాక్యే పత్యాదయః శబ్దా అసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరాః సంసారిస్వభావప్రతిషేధనాశ్చ భవన్తి — 'సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః' ఇత్యేవంజాతీయకా అసంసారిస్వభావప్రతిపాదనపరాః ; 'స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయాన్' ఇత్యేవంజాతీయకాః సంసారిస్వభావప్రతిషేధనాః । తస్మాదసంసారీ పరమేశ్వర ఇహోక్త ఇత్యవగమ్యతే ॥ ౪౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

చతుర్థః పాదః

బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం ప్రతిజ్ఞాయ బ్రహ్మణో లక్షణముక్తమ్ — ‘జన్మాద్యస్య యతః’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతి । తల్లక్షణం ప్రధానస్యాపి సమానమిత్యాశఙ్క్య తదశబ్దత్వేన నిరాకృతమ్ — ‘ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౫) ఇతి । గతిసామాన్యం చ వేదాన్తవాక్యానాం బ్రహ్మకారణవాదం ప్రతి విద్యతే, న ప్రధానకారణవాదం ప్రతీతి ప్రపఞ్చితం గతేన గ్రన్థేన । ఇదం త్విదానీమవశిష్టమాశఙ్క్యతే — యదుక్తం ప్రధానస్యాశబ్దత్వమ్ , తదసిద్ధమ్ , కాసుచిచ్ఛాఖాసు ప్రధానసమర్పణాభాసానాం శబ్దానాం శ్రూయమాణత్వాత్ ; అతః ప్రధానస్య కారణత్వం వేదసిద్ధమేవ మహద్భిః పరమర్షిభిః కపిలప్రభృతిభిః పరిగృహీతమితి ప్రసజ్యతే ; తద్యావత్తేషాం శబ్దానామన్యపరత్వం న ప్రతిపాద్యతే, తావత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమితి ప్రతిపాదితమప్యాకులీభవేత్ ; అత స్తేషామన్యపరత్వం దర్శయితుం పరః సన్దర్భః ప్రవర్తతే ॥

వ్యాఖ్యా

ఆనుమానికాధికరణమ్

ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ ॥ ౧ ॥

ఆనుమానికమపి అనుమాననిరూపితమపి ప్రధానమ్ , ఏకేషాం శాఖినాం శబ్దవదుపలభ్యతే ; కాఠకే హి పఠ్యతే — ‘మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౧) ఇతి ; తత్ర య ఏవ యన్నామానో యత్క్రమాశ్చ మహదవ్యక్తపురుషాః స్మృతిప్రసిద్ధాః, త ఏవేహ ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే ; తత్రావ్యక్తమితి స్మృతిప్రసిద్ధేః, శబ్దాదిహీనత్వాచ్చ న వ్యక్తమవ్యక్తమితి వ్యుత్పత్తిసమ్భవాత్ , స్మృతిప్రసిద్ధం ప్రధానమభిధీయతే ; అతస్తస్య శబ్దవత్త్వాదశబ్దత్వమనుపపన్నమ్ ; తదేవ చ జగతః కారణం శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధిభ్య ఇతి చేత్ , నైతదేవమ్ — న హ్యేతత్కాఠకవాక్యం స్మృతిప్రసిద్ధయోర్మహదవ్యక్తయోరస్తిత్వపరమ్ । న హ్యత్ర యాదృశం స్మృతిప్రసిద్ధం స్వతన్త్రం కారణం త్రిగుణం ప్రధానమ్ , తాదృశం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ; శబ్దమాత్రం హ్యత్రావ్యక్తమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ; స చ శబ్దః — న వ్యక్తమవ్యక్తమితి — యౌగికత్వాత్ అన్యస్మిన్నపి సూక్ష్మే సుదుర్లక్ష్యే చ ప్రయుజ్యతే ; న చాయం కస్మింశ్చిద్రూఢః ; యా తు ప్రధానవాదినాం రూఢిః, సా తేషామేవ పారిభాషికీ సతీ న వేదార్థనిరూపణే కారణభావం

ప్రతిపద్యతే ; న చ క్రమమాత్రసామాన్యాత్సమానార్థప్రతిపత్తిర్భవతి, అసతి తద్రూపప్రత్యభిజ్ఞానే ; న హ్యశ్వస్థానే గాం పశ్యన్నశ్వోఽయమిత్యమూఢోఽధ్యవస్యతి । ప్రకరణనిరూపణాయాం చాత్ర న పరపరికల్పితం ప్రధానం ప్రతీయతే, శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేః ; శరీరం హ్యత్ర రథరూపకవిన్యస్తమవ్యక్తశబ్దేన పరిగృహ్యతే । కుతః ? ప్రకరణాత్ పరిశేషాచ్చ । తథా హ్యనన్తరాతీతో గ్రన్థ ఆత్మశరీరాదీనాం రథిరథాదిరూపకక్లృప్తిం దర్శయతి — 'ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ తు । బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ ॥' (క. ఉ. ౧ । 3 । 3)'ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్విషయాంస్తేషు గోచరాన్ । ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౪) ఇతి ; తైశ్చేన్ద్రియాదిభిరసంయతైః సంసారమధిగచ్ఛతి, సంయతైస్త్వధ్వనః పారం తద్విష్ణోః పరమం పదమాప్నోతి ఇతి దర్శయిత్వా, కిం తదధ్వనః పారం విష్ణోః పరమం పదమిత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామ్ , తేభ్య ఏవ ప్రకృతేభ్యః ఇన్ద్రియాదిభ్యః పరత్వేన పరమాత్మానమధ్వనః పారం విష్ణోః పరమం పదం దర్శయతి — 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః । మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః ॥' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౧౦)'మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః । పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః' (క. ఉ. ౧ । 3 । ౧౧) ఇతి ; తత్ర య ఏవేన్ద్రియాదయః పూర్వస్యాం రథరూపకకల్పనాయామశ్వాదిభావేన ప్రకృతాః, త ఏవేహ పరిగృహ్యన్తే, ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాపరిహారాయ । తత్ర ఇన్ద్రియమనోబుద్ధయస్తావత్పూర్వత్ర ఇహ చ సమానశబ్దా ఏవ ; అర్థాస్తు యే శబ్దాదయో విషయా ఇన్ద్రియహయగోచరత్వేన నిర్దిష్టాః, తేషాం చేన్ద్రియేభ్యః పరత్వమ్ , ఇన్ద్రియాణాం గ్రహత్వం విషయాణామతిగ్రహత్వమ్ ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధేః ; విషయేభ్యశ్చ మనసః పరత్వమ్ , మనోమూలత్వాద్విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య ; మనసస్తు పరా బుద్ధిః — బుద్ధిం హ్యారుహ్య భోగ్యజాతం భోక్తారముపసర్పతి ; బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః — యః, సః 'ఆత్మానం రథినం విద్ధి' ఇతి రథిత్వేనోపక్షిప్తః । కుతః ? ఆత్మశబ్దాత్ , భోక్తుశ్చ భోగోపకరణాత్పరత్వోపపత్తేః ; మహత్త్వం చాస్య స్వామిత్వాదుపపన్నమ్ ; అథవా — 'మనో మహాన్మతిర్బ్రహ్మా పూర్బుద్ధిః ఖ్యాతిరీశ్వరః । ప్రజ్ఞా సంవిచ్చితిశ్చైవ స్మృతిశ్చ పరిపఠ్యతే' ఇతి స్మృతేః, 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౮) ఇతి చ శ్రుతేః , యా ప్రథమజస్య హిరణ్యగర్భస్య బుద్ధిః, సా సర్వాసాం బుద్ధీనాం పరమా ప్రతిష్ఠా ; సేహ మహానాత్మేత్యుచ్యతే ; సా చ పూర్వత్ర బుద్ధిగ్రహణేనైవ గృహీతా సతీ హిరుగిహోపదిశ్యతే, తస్యా అప్యస్మదీయాభ్యో బుద్ధిభ్యః పరత్వోపపత్తేః ; ఏతస్మింస్తు పక్షే పరమాత్మవిషయేణైవ పరేణ పురుషగ్రహణేన రథిన ఆత్మనో గ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ , పరమార్థతస్తు పరమాత్మవిజ్ఞానాత్మనోర్భేదాభావాత్ । తదేవం శరీరమేవైకం

పరిశిష్యతే తేషు । ఇతరాణీన్ద్రియాదీని ప్రకృతాన్యేవ పరమపదదిదర్శయిషయా సమనుక్రామన్పరిశిష్యమాణేనేహాన్త్యేనావ్యక్తశబ్దేన పరిశిష్యమాణం ప్రకృతం శరీరం దర్శయతీతి గమ్యతే । శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాసంయుక్తస్య హ్యవిద్యావతో భోక్తుః శరీరాదీనాం రథాదిరూపకకల్పనయా సంసారమోక్షగతినిరూపణేన ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మావగతిరిహ వివక్షితా ; తథా చ 'ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽత్మా న ప్రకాశతే । దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౨) ఇతి వైష్ణవస్య పరమపదస్య దురవగమత్వముక్త్వా తదవగమార్థం యోగం దర్శయతి — 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని । జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౩) ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — వాచం మనసి సంయచ్ఛేత్ వాగాదిబాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారముత్సృజ్య మనోమాత్రేణావతిష్ఠేత ; మనోఽపి విషయవికల్పాభిముఖం వికల్పదోషదర్శనేన జ్ఞానశబ్దోదితాయాం బుద్ధావధ్యవసాయస్వభావాయాం ధారయేత్ ; తామపి బుద్ధిం మహత్యాత్మని భోక్తరి అగ్ర్యాయాం వా బుద్ధౌ సూక్ష్మతాపాదనేన నియచ్ఛేత్ ; మహాన్తం త్వాత్మానం శాన్త ఆత్మని ప్రకరణవతి పరస్మిన్పురుషే పరస్యాం కాష్ఠాయాం ప్రతిష్ఠాపయేదితి । తదేవం పూర్వాపరాలోచనాయాం నాస్త్యత్ర పరపరికల్పితస్య ప్రధానస్యావకాశః ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ ॥ ౨ ॥

ఉక్తమేతత్ — ప్రకరణపరిశేషాభ్యాం శరీరమవ్యక్తశబ్దమ్ , న ప్రధానమితి । ఇదమిదానీమాశఙ్క్యతే — కథమవ్యక్తశబ్దార్హత్వం శరీరస్య, యావతా స్థూలత్వాత్స్పష్టతరమిదం శరీరం వ్యక్తశబ్దార్హమ్ , అస్పష్టవచనస్త్వవ్యక్తశబ్ద ఇతి ; అత ఉత్తరముచ్యతే — సూక్ష్మం తు ఇహ కారణాత్మనా శరీరం వివక్ష్యతే, సూక్ష్మస్యావ్యక్తశబ్దార్హత్వాత్ ; యద్యపి స్థూలమిదం శరీరం న స్వయమవ్యక్తశబ్దమర్హతి, తథాపి తస్య త్వారమ్భకం భూతసూక్ష్మమవ్యక్తశబ్దమర్హతి ; ప్రకృతిశబ్దశ్చ వికారే దృష్టః — యథా 'గోభిః శ్రీణీత మత్సరమ్' (ఋ. సం. ౯ । ౪౬ । ౪) ఇతి । శ్రుతిశ్చ — 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౭) ఇతీదమేవ వ్యాకృతనామరూపవిభిన్నం జగత్ప్రాగవస్థాయాం పరిత్యక్తవ్యాకృతనామరూపం బీజశక్త్యవస్థమవ్యక్తశబ్దయోగ్యం దర్శయతి ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తదధీనత్వాదర్థవత్ ॥ ౩ ॥

అత్రాహ — యది జగదిదమనభివ్యక్తనామరూపం బీజాత్మకం ప్రాగవస్థమవ్యక్తశబ్దార్హమభ్యుపగమ్యేత, తదాత్మనా చ శరీరస్యాప్యవ్యక్తశబ్దార్హత్వం ప్రతిజ్ఞాయేత, స ఏవ తర్హి ప్రధానకారణవాద ఏవం సత్యాపద్యేత ; అస్యైవ జగతః ప్రాగవస్థాయాః ప్రధానత్వేనాభ్యుపగమాదితి । అత్రోచ్యతే — యది వయం స్వతన్త్రాం కాఞ్చిత్ప్రాగవస్థాం జగతః కారణత్వేనాభ్యుపగచ్ఛేమ, ప్రసఞ్జయేమ తదా ప్రధానకారణవాదమ్ ; పరమేశ్వరాధీనా త్వియమస్మాభిః ప్రాగవస్థా జగతోఽభ్యుపగమ్యతే, న స్వతన్త్రా । సా చావశ్యాభ్యుపగన్తవ్యా ; అర్థవతీ హి సా ; న హి తయా వినా పరమేశ్వరస్య స్రష్టృత్వం సిధ్యతి, శక్తిరహితస్య తస్య ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । ముక్తానాం చ పునరనుత్పత్తిః । కుతః ? విద్యయా తస్యా బీజశక్తేర్దాహాత్ । అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుషుప్తిః, యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాః శేరతే సంసారిణో జీవాః । తదేతదవ్యక్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టమ్ — 'ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౧౧) ఇతి శ్రుతేః ; క్వచిదక్షరశబ్దోదితమ్ — 'అక్షరాత్పరతః పరః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ఇతి శ్రుతేః ; క్వచిన్మాయేతి సూచితమ్ — 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౧౦) ఇతి మన్త్రవర్ణాత్ ; అవ్యక్తా హి సా మాయా, తత్త్వాన్యత్వనిరూపణస్యాశక్యత్వాత్ । తదిదం 'మహతః పరమవ్యక్తమ్' ఇత్యుక్తమ్ — అవ్యక్తప్రభవత్వాన్మహతః, యదా హైరణ్యగర్భీ బుద్ధిర్మహాన్ । యదా తు జీవో మహాన్ తదాప్యవ్యక్తాధీనత్వాజ్జీవభావస్య మహతః పరమవ్యక్తమిత్యుక్తమ్ । అవిద్యా హ్యవ్యక్తమ్ ; అవిద్యావత్త్వేనైవ జీవస్య సర్వః సంవ్యవహారః సన్తతో వర్తతే । తచ్చ అవ్యక్తగతం మహతః పరత్వమభేదోపచారాత్తద్వికారే శరీరే పరికల్ప్యతే ; సత్యపి శరీరవదిన్ద్రియాదీనాం తద్వికారత్వావిశేషే శరీరస్యైవాభేదోపచారాదవ్యక్తశబ్దేన గ్రహణమ్ , ఇన్ద్రియాదీనాం స్వశబ్దైరేవ గృహీతత్వాత్ , పరిశిష్టత్వాచ్చ శరీరస్య ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యే తు వర్ణయన్తి — ద్వివిధం హి శరీరం స్థూలం సూక్ష్మం చ ; స్థూలమ్ , యదిదముపలభ్యతే ; సూక్ష్మమ్ , యదుత్తరత్ర వక్ష్యతే — 'తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౧ । ౧) ఇతి ; తచ్చోభయమపి శరీరమవిశేషాత్పూర్వత్ర రథత్వేన సఙ్కీర్తితమ్ ; ఇహ తు సూక్ష్మమవ్యక్తశబ్దేన పరిగృహ్యతే, సూక్ష్మస్యావ్యక్తశబ్దార్హత్వాత్ ; తదధీనత్వాచ్చ బన్ధమోక్షవ్యవహారస్య జీవాత్తస్య పరత్వమ్ ; యథార్థాధీనత్వాదిన్ద్రియవ్యాపారస్యేన్ద్రియేభ్యః పరత్వమర్థానామితి । తైస్త్వేతద్వక్తవ్యమ్ — అవిశేషేణ శరీరద్వయస్య పూర్వత్ర రథత్వేన సఙ్కీర్తితత్వాత్ , సమానయోః

ప్రకృతత్వపరిశిష్టత్వయోః, కథం సూక్ష్మమేవ శరీరమిహ గృహ్యతే, న పునః స్థూలమపీతి । ఆమ్నాతస్యార్థం ప్రతిపత్తుం ప్రభవామః, నామ్నాతం పర్యనుయోక్తుమ్ , ఆమ్నాతం చావ్యక్తపదం సూక్ష్మమేవ ప్రతిపాదయితుం శక్నోతి, నేతరత్ , వ్యక్తత్వాత్తస్యేతి చేత్ , న ; ఏకవాక్యతాధీనత్వాదర్థప్రతిపత్తేః ; న హీమే పూర్వోత్తరే ఆమ్నాతే ఏకవాక్యతామనాపద్య కఞ్చిదర్థం ప్రతిపాదయతః ; ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాప్రసఙ్గాత్ ; న చాకాఙ్క్షామన్తరేణైకవాక్యతాప్రతిపత్తిరస్తి ; తత్రావిశిష్టాయాం శరీరద్వయస్య గ్రాహ్యత్వాకాఙ్క్షాయాం యథాకాఙ్క్షం సమ్బన్ధేఽనభ్యుపగమ్యమానే ఏకవాక్యతైవ బాధితా భవతి, కుత ఆమ్నాతస్యార్థస్య ప్రతిపత్తిః ? న చైవం మన్తవ్యమ్ — దుఃశోధత్వాత్సూక్ష్మస్యైవ శరీరస్యేహ గ్రహణమ్ , స్థూలస్య తు దృష్టబీభత్సతయా సుశోధత్వాదగ్రహణమితి ; యతో నైవేహ శోధనం కస్యచిద్వివక్ష్యతే ; న హ్యత్ర శోధనవిధాయి కిఞ్చిదాఖ్యాతమస్తి ; అనన్తరనిర్దిష్టత్వాత్తు కిం తద్విష్ణోః పరమం పదమితీదమిహ వివక్ష్యతే ; తథాహీదమస్మాత్పరమిదమస్మాత్పరమిత్యుక్త్వా, ‘పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్’ ఇత్యాహ ; సర్వథాపి త్వానుమానికనిరాకరణోపపత్తేః, తథా నామాస్తు ; న నః కిఞ్చిచ్ఛిద్యతే ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ ॥ ౪ ॥

జ్ఞేయత్వేన చ సాంఖ్యైః ప్రధానం స్మర్యతే, గుణపురుషాన్తరజ్ఞానాత్కైవల్యమితి వదద్భిః — న హి గుణస్వరూపమజ్ఞాత్వా గుణేభ్యః పురుషస్యాన్తరం శక్యం జ్ఞాతుమితి ; క్వచిచ్చ విభూతివిశేషప్రాప్తయే ప్రధానం జ్ఞేయమితి స్మరన్తి । న చేదమిహావ్యక్తం జ్ఞేయత్వేనోచ్యతే ; పదమాత్రం హ్యవ్యక్తశబ్దః, నేహావ్యక్తం జ్ఞాతవ్యముపాసితవ్యం చేతి వాక్యమస్తి ; న చానుపదిష్టం పదార్థజ్ఞానం పురుషార్థమితి శక్యం ప్రతిపత్తుమ్ ; తస్మాదపి నావ్యక్తశబ్దేన ప్రధానమభిధీయతే ; అస్మాకం తు రథరూపకక్లృప్తశరీరాద్యనుసరణేన విష్ణోరేవ పరమం పదం దర్శయితుమయముపన్యాస ఇత్యనవద్యమ్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ ॥ ౫ ॥

అత్రాహ సాంఖ్యః — జ్ఞేయత్వావచనాత్ , ఇత్యసిద్ధమ్ । కథమ్ ? శ్రూయతే హ్యుత్తరత్రావ్యక్తశబ్దోదితస్య ప్రధానస్య జ్ఞేయత్వవచనమ్ — ‘అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ । అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇతి ; అత్ర హి యాదృశం శబ్దాదిహీనం ప్రధానం మహతః పరం స్మృతౌ నిరూపితమ్ , తాదృశమేవ

నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్టమ్ ; తస్మాత్ప్రధానమేవేదమ్ ; తదేవ చావ్యక్తశబ్దనిర్దిష్టమితి । అత్ర బ్రూమః — నేహ ప్రధానం నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్టమ్ ; ప్రాజ్ఞో హీహ పరమాత్మా నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే । కుతః ? ప్రకరణాత్ ; ప్రాజ్ఞస్య హి ప్రకరణం వితతం వర్తతే — 'పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః' ఇత్యాదినిర్దేశాత్ , 'ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽఽత్మా న ప్రకాశతే' ఇతి చ దుర్జ్ఞానత్వవచనేన తస్యైవ జ్ఞేయత్వాకాఙ్క్షణాత్ , 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః' ఇతి చ తజ్జ్ఞానాయైవ వాగాదిసంయమస్య విహితత్వాత్ , మృత్యుముఖప్రమోక్షణఫలత్వాచ్చ ; న హి ప్రధానమాత్రం నిచాయ్య మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి సాంఖ్యైరిష్యతే ; చేతనాత్మవిజ్ఞానాద్ధి మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి తేషామభ్యుపగమః ; సర్వేషు వేదాన్తేషు ప్రాజ్ఞస్యైవాత్మనోఽశబ్దాదిధర్మత్వమభిలప్యతే ; తస్మాన్న ప్రధానస్యాత్ర జ్ఞేయత్వమవ్యక్తశబ్దనిర్దిష్టత్వం వా ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ ॥ ౬ ॥

ఇతశ్చ న ప్రధానస్యావ్యక్తశబ్దవాచ్యత్వం జ్ఞేయత్వం వా ; యస్మాత్త్రయాణామేవ పదార్థానామగ్నిజీవపరమాత్మనామస్మిన్గ్రన్థే కఠవల్లీషు వరప్రదానసామర్థ్యాద్వక్తవ్యతయోపన్యాసో దృశ్యతే ; తద్విషయ ఏవ చ ప్రశ్నః ; నాతోఽన్యస్య ప్రశ్న ఉపన్యాసో వాస్తి ; తత్ర తావత్ 'స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం శ్రద్దధానాయ మహ్యమ్' (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౩) ఇత్యగ్నివిషయః ప్రశ్నః ; 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే । ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయః' (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౨౦) ఇతి జీవవిషయః ప్రశ్నః ; 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి పరమాత్మవిషయః ; ప్రతివచనమపి — 'లోకాదిమగ్నిం తమువాచ తస్మై యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వా' (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౫) ఇత్యగ్నివిషయమ్ ; 'హన్త త ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనమ్ । యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మా భవతి గౌతమ ।' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౬)'యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః । స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౭) ఇతి వ్యవహితం జీవవిషయమ్ ; 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౮) ఇత్యాదిబహుప్రపఞ్చం పరమాత్మవిషయమ్ । నైవం ప్రధానవిషయః ప్రశ్నోఽస్తి । అపృష్టత్వాచ్చానుపన్యసనీయత్వం తస్యేతి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — యోఽయమాత్మవిషయః ప్రశ్నః — 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తి' ఇతి, కిం స ఏవాయమ్ 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్' ఇతి పునరనుకృష్యతే, కిం వా తతోఽన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్న ఉత్థాప్యత ఇతి । కిం చాతః ? స ఏవాయం ప్రశ్నః పునరనుకృష్యత ఇతి యద్యుచ్యేత, తదా ద్వయోరాత్మవిషయయోః ప్రశ్నయోరేకతాపత్తేరగ్నివిషయ ఆత్మవిషయశ్చ ద్వావేవ ప్రశ్నావిత్యతో న వక్తవ్యం త్రయాణాం ప్రశ్నోపన్యాసావితి ; అథాన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్న ఉత్థాప్యత ఇత్యుచ్యేత, తతో యథైవ వరప్రదానవ్యతిరేకేణ ప్రశ్నకల్పనాయామదోషః ; ఏవం ప్రశ్నవ్యతిరేకేణాపి ప్రధానోపన్యాసకల్పనాయామదోషః స్యాదితి ॥

అత్రోచ్యతే — నైవ వయమిహ వరప్రదానవ్యతిరేకేణ ప్రశ్నం కఞ్చిత్కల్పయామః, వాక్యోపక్రమసామర్థ్యాత్ ; వరప్రదానోపక్రమా హి మృత్యునచికేతఃసంవాదరూపా వాక్యప్రవృత్తిః ఆ సమాప్తేః కఠవల్లీనాం లక్ష్యతే ; మృత్యుః కిల నచికేతసే పిత్రా ప్రహితాయ త్రీన్వరాన్ప్రదదౌ ; నచికేతాః కిల తేషాం ప్రథమేన వరేణ పితుః సౌమనస్యం వవ్రే, ద్వితీయేనాగ్నివిద్యామ్ , తృతీయేనాత్మవిద్యామ్ — 'యేయం ప్రేతే' ఇతి 'వరాణామేష వరస్తృతీయః' (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౨౦) ఇతి లిఙ్గాత్ । తత్ర యది 'అన్యత్ర ధర్మాత్' ఇత్యన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్న ఉత్థాప్యేత, తతో వరప్రదానవ్యతిరేకేణాపి ప్రశ్నకల్పనాద్వాక్యం బాధ్యేత । నను ప్రష్టవ్యభేదాదపూర్వోఽయం ప్రశ్నో భవితుమర్హతి ; పూర్వో హి ప్రశ్నో జీవవిషయః, యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తి నాస్తీతి విచికిత్సాభిధానాత్ ; జీవశ్చ ధర్మాదిగోచరత్వాత్ న 'అన్యత్ర ధర్మాత్' ఇతి ప్రశ్నమర్హతి ; ప్రాజ్ఞస్తు ధర్మాద్యతీతత్వాత్ 'అన్యత్ర ధర్మాత్' ఇతి ప్రశ్నమర్హతి ; ప్రశ్నచ్ఛాయా చ న సమానా లక్ష్యతే, పూర్వస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వవిషయత్వాత్ , ఉత్తరస్య ధర్మాద్యతీతవస్తువిషయత్వాచ్చ ; తస్మాత్ప్రత్యభిజ్ఞానాభావాత్ప్రశ్నభేదః ; న పూర్వస్యైవోత్తరత్రానుకర్షణమితి చేత్ , న ; జీవప్రాజ్ఞయోరేకత్వాభ్యుపగమాత్ ; భవేత్ప్రష్టవ్యభేదాత్ప్రశ్నభేదో యద్యన్యో జీవః ప్రాజ్ఞాత్స్యాత్ ; న త్వన్యత్వమస్తి, 'తత్త్వమసి' ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరేభ్యః ; ఇహ చ 'అన్యత్ర ధర్మాత్' ఇత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమ్ 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౮) ఇతి జన్మమరణప్రతిషేధేన ప్రతిపాద్యమానం శారీరపరమేశ్వరయోరభేదం దర్శయతి ; సతి హి ప్రసఙ్గే ప్రతిషేధో భాగీ భవతి ; ప్రసఙ్గశ్చ జన్మమరణయోః శరీరసంస్పర్శాచ్ఛారీరస్య భవతి, న పరమేశ్వరస్య ; తథా — 'స్వప్నాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి । మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి' (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౪) ఇతి స్వప్నజాగరితదృశో జీవస్యైవ మహత్త్వవిభుత్వవిశేషణస్య మననేన శోకవిచ్ఛేదం దర్శయన్న ప్రాజ్ఞాదన్యో జీవ ఇతి దర్శయతి ; ప్రాజ్ఞవిజ్ఞానాద్ధి శోకవిచ్ఛేద ఇతి

వేదాన్తసిద్ధాన్తః ; తథాగ్రే — ‘యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ । మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి’ (క. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౦) ఇతి జీవప్రాజ్ఞభేదదృష్టిమపవదతి ; తథా జీవవిషయస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వప్రశ్నస్యానన్తరమ్ ‘అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ’ ఇత్యారభ్య మృత్యునా తైస్తైః కామైః ప్రలోభ్యమానోఽపి నచికేతా యదా న చచాల, తదైనం మృత్యురభ్యుదయనిఃశ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేన చ ‘విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న త్వా కామా బహవోఽలోలుపన్త’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౪) ఇతి ప్రశస్య ప్రశ్నమపి తదీయం ప్రశంసన్యదువాచ — ‘తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్ ।
అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౨) ఇతి, తేనాపి జీవప్రాజ్ఞయోరభేద ఏవేహ వివక్షిత ఇతి గమ్యతే ; యత్ప్రశ్ననిమిత్తాం చ ప్రశంసాం మహతీం మృత్యోః ప్రత్యపద్యత నచికేతాః, యది తం విహాయ ప్రశంసానన్తరమన్యమేవ ప్రశ్నముపక్షిపేత్ , అస్థాన ఏవ సా సర్వా ప్రశంసా ప్రసారితా స్యాత్ ; తస్మాత్ ‘యేయం ప్రేతే’ ఇత్యస్యైవ ప్రశ్నస్యైతదనుకర్షణమ్ ‘అన్యత్ర ధర్మాత్’ ఇతి । యత్తు ప్రశ్నచ్ఛాయావైలక్షణ్యముక్తమ్ , తదదూషణమ్ , తదీయస్యైవ విశేషస్య పునః పృచ్ఛ్యమానత్వాత్ ; పూర్వత్ర హి దేహాదివ్యతిరిక్తస్యాత్మనోఽస్తిత్వం పృష్టమ్ , ఉత్తరత్ర తు తస్యైవాసంసారిత్వం పృచ్ఛ్యత ఇతి ; యావద్ధ్యవిద్యా న నివర్తతే, తావద్ధర్మాదిగోచరత్వం జీవస్య జీవత్వం చ న నివర్తతే, తన్నివృత్తౌ తు ప్రాజ్ఞ ఏవ ‘తత్త్వమసి’ ఇతి శ్రుత్యా ప్రత్యాయ్యతే ; న చావిద్యావత్త్వే తదపగమే చ వస్తునః కశ్చిద్విశేషోఽస్తి ; యథా కశ్చిత్సంతమసే పతితాం కాఞ్చిద్రజ్జుమహిం మన్యమానో భీతో వేపమానః పలాయతే, తం చాపరో బ్రూయాత్ ‘మా భైషీః నాయమహిః రజ్జురేవ’ ఇతి, స చ తదుపశ్రుత్యాహికృతం భయముత్సృజేద్వేపథుం పలాయనం చ, న త్వహిబుద్ధికాలే తదపగమకాలే చ వస్తునః కశ్చిద్విశేషః స్యాత్ — తథైవైతదపి ద్రష్టవ్యమ్ ; తతశ్చ ‘న జాయతే మ్రియతే వా’ ఇత్యేవమాద్యపి భవత్యస్తిత్వనాస్తిత్వప్రశ్నస్య ప్రతివచనమ్ । సూత్రం త్వవిద్యాకల్పితజీవప్రాజ్ఞభేదాపేక్షయా యోజయితవ్యమ్ — ఏకత్వేఽపి హ్యాత్మవిషయస్య ప్రశ్నస్య ప్రాయణావస్థాయాం దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వమాత్రవిచికిత్సనాత్కర్తృత్వాదిసంసారస్వభావానపోహనాచ్చ పూర్వస్య పర్యాయస్య జీవవిషయత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, ఉత్తరస్య తు ధర్మాద్యత్యయసఙ్కీర్తనాత్ప్రాజ్ఞవిషయత్వమితి । తతశ్చ యుక్తా అగ్నిజీవపరమాత్మకల్పనా ; ప్రధానకల్పనాయాం తు న వరప్రదానం న ప్రశ్నో న ప్రతివచనమితి వైషమ్యమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

మహద్వచ్చ ॥ ౭ ॥

యథా మహచ్ఛబ్దః సాంఖ్యైః సత్తామాత్రేఽపి ప్రథమజే ప్రయుక్తః, న తమేవ వైదికేఽపి ప్రయోగేఽభిధత్తే, 'బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౦) 'మహాన్తం విభుమాత్మానమ్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౨౨) 'వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇత్యేవమాదావాత్మశబ్దప్రయోగాదిభ్యో హేతుభ్యః ; తథావ్యక్తశబ్దోఽపి న వైదికే ప్రయోగే ప్రధానమభిధాతుమర్హతి । అతశ్చ నాస్త్యానుమానికస్య శబ్దవత్త్వమ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

చమసాధికరణమ్

చమసవదవిశేషాత్ ॥ ౮ ॥

పునరపి ప్రధానవాదీ అశబ్దత్వం ప్రధానస్యాసిద్ధమిత్యాహ । కస్మాత్ ? మన్త్రవర్ణాత్ — 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః । అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౫) ఇతి ; అత్ర హి మన్త్రే లోహితశుక్లకృష్ణశబ్దైః రజఃసత్త్వతమాంస్యభిధీయన్తే ; లోహితం రజః, రఞ్జనాత్మకత్వాత్ , శుక్లం సత్త్వమ్ , ప్రకాశాత్మకత్వాత్ ; కృష్ణం తమః, ఆవరణాత్మకత్వాత్ ; తేషాం సామ్యావస్థా అవయవధర్మైర్వ్యపదిశ్యతే — లోహితశుక్లకృష్ణేతి ; న జాయత ఇతి చ అజా స్యాత్ , 'మూలప్రకృతిరవికృతిః' ఇత్యభ్యుపగమాత్ । నన్వజాశబ్దశ్ఛాగ్యాం రూఢః ; బాఢమ్ ; సా తు రూఢిరిహ నాశ్రయితుం శక్యా, విద్యాప్రకరణాత్ । సా చ బహ్వీః ప్రజాస్త్రైగుణ్యాన్వితా జనయతి ; తాం ప్రకృతిమజ ఏకః పురుషో జుషమాణః ప్రీయమాణః సేవమానో వా అనుశేతే — తామేవావిద్యయా ఆత్మత్వేనోపగమ్య సుఖీ దుఃఖీ మూఢోఽహమిత్యవివేకితయా సంసరతి ; అన్యః పునరజః పురుష ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానో విరక్తో జహాత్యేనం ప్రకృతిం భుక్తభోగాం కృతభోగాపవర్గాం పరిత్యజతి — ముచ్యత ఇత్యర్థః । తస్మాచ్ఛ్రుతిమూలైవ ప్రధానాదికల్పనా కాపిలానామిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

నానేన మన్త్రేణ శ్రుతిమత్త్వం సాంఖ్యవాదస్య శక్యమాశ్రయితుమ్ ; న హ్యయం మన్త్రః స్వాతన్త్ర్యేణ కఞ్చిదపి వాదం సమర్థయితుముత్సహతే, సర్వత్రాపి యయా కయాచిత్కల్పనయా అజాత్వాదిసమ్పాదనోపపత్తేః, సాంఖ్యవాద ఏవేహాభిప్రేత ఇతి విశేషావధారణకారణాభావాత్ । చమసవత్ — యథా హి 'అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః' (బృ. ఉ. ౨ । ౨ । ౩) ఇత్యస్మిన్మన్త్రే స్వాతన్త్ర్యేణాయం నామాసౌ చమసోఽభిప్రేత ఇతి న

శక్యతే నియన్తుమ్ , సర్వత్రాపి యథాకథఞ్చిదర్వాగ్బిలత్వాదికల్పనోపపత్తేః, ఏవమిహాప్యవిశేషః 'అజామేకామ్' ఇత్యస్య మన్త్రస్య ; నాస్మిన్మన్త్రే ప్రధానమేవాజాభిప్రేతేతి శక్యతే నియన్తుమ్ ॥ ౮ ॥

తత్ర తు 'ఇదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః' ఇతి వాక్యశేషాచ్చమసవిశేషప్రతిపత్తిర్భవతి ; ఇహ పునః కేయమజా ప్రతిపత్తవ్యేత్యత్ర బ్రూమః —

జ్యోతిరుపక్రమా తు తథా హ్యధీయత ఏకే ॥ ౯ ॥

పరమేశ్వరాదుత్పన్నా జ్యోతిఃప్రముఖా తేజోబన్నలక్షణా చతుర్విధస్య భూతగ్రామస్య ప్రకృతిభూతేయమజా ప్రతిపత్తవ్యా । తుశబ్దోఽవధారణార్థః — భూతత్రయలక్షణైవేయమజా విజ్ఞేయా, న గుణత్రయలక్షణా । కస్మాత్ ? తథా హ్యేకే శాఖినస్తేజోబన్నానాం పరమేశ్వరాదుత్పత్తిమామ్నాయ తేషామేవ రోహితాదిరూపతామామనన్తి — 'యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య' ఇతి । తాన్యేవేహ తేజోబన్నాని ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే, రోహితాదిశబ్దసామాన్యాత్ , రోహితాదీనాం చ శబ్దానాం రూపవిశేషేషు ముఖ్యత్వాద్భాక్తత్వాచ్చ గుణవిషయత్వస్య ; అసన్దిగ్ధేన చ సన్దిగ్ధస్య నిగమనం న్యాయ్యం మన్యన్తే । తథేహాపి 'బ్రహ్మవాదినో వదన్తి । కిఙ్కారణం బ్రహ్మ' (శ్వే. ఉ. ౧ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య 'తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామ్' (శ్వే. ఉ. ౧ । 3) ఇతి పారమేశ్వర్యాః శక్తేః సమస్తజగద్విధాయిన్యా వాక్యోపక్రమేఽవగమాత్ , వాక్యశేషేఽపి 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్' ఇతి 'యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేకః' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౧౧) ఇతి చ తస్యా ఏవావగమాన్న స్వతన్త్రా కాచిత్ప్రకృతిః ప్రధానం నామాజామన్త్రేణామ్నాయత ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ । ప్రకరణాత్తు సైవ దైవీ శక్తిరవ్యాకృతనామరూపా నామరూపయోః ప్రాగవస్థా అనేనాపి మన్త్రేణామ్నాయత ఇత్యుచ్యతే ; తస్యాశ్చ స్వవికారవిషయేణ త్రైరూప్యేణ త్రైరూప్యముక్తమ్ ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునస్తేజోబన్నాత్మనా త్రైరూప్యేణ త్రిరూపా అజా ప్రతిపత్తుం శక్యతే, యావతా న తావత్తేజోబన్నేష్వజాకృతిరస్తి, న చ తేజోబన్నానాం జాతిశ్రవణాదజాతినిమిత్తోఽప్యజాశబ్దః సమ్భవతీతి ; అత ఉత్తరం పఠతి —

కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః ॥ ౧౦ ॥

నాయమజాకృతినిమిత్తోఽజాశబ్దః ; నాపి యౌగికః । కిం తర్హి ? కల్పనోపదేశోఽయమ్ — అజారూపకక్లృప్తిస్తేజోబన్నలక్షణాయాశ్చరాచరయోనేరుపదిశ్యతే ; యథా హి లోకే

యదృచ్ఛయా కాచిదజా రోహితశుక్లకృష్ణవర్ణా స్యాద్బహుబర్కరా సరూపబర్కరా చ, తాం చ కశ్చిదజో జుషమాణోఽనుశయీత, కశ్చిచ్చైనాం భుక్తభోగాం జహ్యాత్ — ఏవమియమపి తేజోబన్నలక్షణా భూతప్రకృతిస్త్రివర్ణా బహు సరూపం చరాచరలక్షణం వికారజాతం జనయతి, అవిదుషా చ క్షేత్రజ్ఞేనోపభుజ్యతే, విదుషా చ పరిత్యజ్యత ఇతి । న చేదమాశఙ్కితవ్యమ్ — ఏకః క్షేత్రజ్ఞోఽనుశేతే అన్యో జహాతీత్యతః క్షేత్రజ్ఞభేదః పారమార్థికః పరేషామిష్టః ప్రాప్నోతీతి ; న హీయం క్షేత్రజ్ఞభేదప్రతిపిపాదయిషా ; కిన్తు బన్ధమోక్షవ్యవస్థాప్రతిపిపాదయిషైవైషా ; ప్రసిద్ధం తు భేదమనూద్య బన్ధమోక్షవ్యవస్థా ప్రతిపాద్యతే ; భేదస్తూపాధినిమిత్తో మిథ్యాజ్ఞానకల్పితః ; న పారమార్థికః, 'ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । మధ్వాదివత్ — యథా ఆదిత్యస్యామధునో మధుత్వమ్, వాచశ్చాధేనోర్ధేనుత్వమ్ , 'ద్యులోకాదీనాం చానగ్నీనామగ్నిత్వమ్' — ఇత్యేవంజాతీయకం కల్ప్యతే, ఏవమిదమనజాయా అజాత్వం కల్ప్యత ఇత్యర్థః ।

తస్మాదవిరోధస్తేజోబన్నేష్వజాశబ్దప్రయోగస్య ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

సంఖ్యోపసఙ్గ్రహాధికరణమ్

న సంఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ ॥ ౧౧ ॥

ఏవం పరిహృతేఽప్యజామన్త్రే పునరన్యస్మాన్మన్త్రాత్సాంఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే — 'యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః । తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౭) ఇతి । అస్మిన్మన్త్రే పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి పఞ్చసంఖ్యావిషయా అపరా పఞ్చసంఖ్యా శ్రూయతే, పఞ్చశబ్దద్వయదర్శనాత్ ; త ఏతే పఞ్చ పఞ్చకాః పఞ్చవింశతిః సమ్పద్యన్తే ; తయా చ పఞ్చవింశతిసంఖ్యయా యావన్తః సంఖ్యేయా ఆకాఙ్క్ష్యన్తే తావన్త్యేవ చ తత్త్వాని సాంఖ్యైః సంఖ్యాయన్తే — 'మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త । షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః' ఇతి ; తయా శ్రుతిప్రసిద్ధయా పఞ్చవింశతిసంఖ్యయా తేషాం స్మృతిప్రసిద్ధానాం పఞ్చవింశతేస్తత్త్వానాముపసఙ్గ్రహాత్ప్రాప్తం పునః శ్రుతిమత్త్వమేవ ప్రధానాదీనామ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తతో బ్రూమః — న సంఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి ప్రధానాదీనాం శ్రుతిమత్త్వం ప్రత్యాశా కర్తవ్యా । కస్మాత్ ? నానాభావాత్ ; నానా హ్యేతాని పఞ్చవింశతిస్తత్త్వాని ; నైషాం పఞ్చశః పఞ్చశః సాధారణో ధర్మోఽస్తి, యేన పఞ్చవింశతేరన్తరాలే పరాః పఞ్చ పఞ్చ సంఖ్యా నివిశేరన్ ; న

హ్యేకనిబన్ధనమన్తరేణ నానాభూతేషు ద్విత్వాదికాః సంఖ్యా నివిశన్తే । అథోచ్యేత — పఞ్చవింశతిసంఖ్యైవేయమవయవద్వారేణ లక్ష్యతే, యథా 'పఞ్చ సప్త చ వర్షాణి న వవర్ష శతక్రతుః' ఇతి ద్వాదశవార్షికీమనావృష్టిం కథయన్తి, తద్వదితి ; తదపి నోపపద్యతే ; అయమేవాస్మిన్పక్షే దోషః, యల్లక్షణాశ్రయణీయా స్యాత్ । పరశ్చాత్ర పఞ్చశబ్దో జనశబ్దేన సమస్తః పఞ్చజనాః ఇతి, భాషికస్వరేణైకపదత్వనిశ్చయాత్ ; ప్రయోగాన్తరే చ 'పఞ్చానాం త్వా పఞ్చజనానామ్' (తై. సం. ౧ । ౬ । ౨ । ౨) ఇత్యైకపద్యైకస్వర్యైకవిభక్తికత్వావగమాత్ ; సమస్తత్వాచ్చ న వీప్సా 'పఞ్చ పఞ్చ' ఇతి । తేన న పఞ్చకద్వయగ్రహణం పఞ్చ పఞ్చేతి । న చ పఞ్చసంఖ్యాయా ఏకస్యాః పఞ్చసంఖ్యయా పరయా విశేషణమ్ 'పఞ్చ పఞ్చకాః' ఇతి, ఉపసర్జనస్య విశేషణేనాసంయోగాత్ । నన్వాపన్నపఞ్చసంఖ్యాకా జనా ఏవ పునః పఞ్చసంఖ్యయా విశేష్యమాణాః పఞ్చవింశతిః ప్రత్యేష్యన్తే, యథా పఞ్చ పఞ్చపూల్య ఇతి పఞ్చవింశతిః పూలాః ప్రతీయన్తే, తద్వత్ ; నేతి బ్రూమః ; యుక్తం యత్పఞ్చపూలీశబ్దస్య సమాహారాభిప్రాయత్వాత్ కతీతి సత్యాం భేదాకాఙ్క్షాయాం పఞ్చ పఞ్చపూల్య ఇతి విశేషణమ్ ; ఇహ తు పఞ్చ జనా ఇత్యాదిత ఏవ భేదోపాదానాత్కతీత్యసత్యాం భేదాకాఙ్క్షాయాం న పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి విశేషణం భవేత్ ; భవదపీదం విశేషణం పఞ్చసంఖ్యాయా ఏవ భవేత్ ; తత్ర చోక్తో దోషః ; తస్మాత్పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి న పఞ్చవింశతితత్త్వాభిప్రాయమ్ । అతిరేకాచ్చ న పఞ్చవింశతితత్త్వాభిప్రాయమ్ ; అతిరేకో హి భవత్యాత్మాకాశాభ్యాం పఞ్చవింశతిసంఖ్యాయాః ; ఆత్మా తావదిహ ప్రతిష్ఠాం ప్రత్యాధారత్వేన నిర్దిష్టః, 'యస్మిన్' ఇతి సప్తమీసూచితస్య 'తమేవ మన్య ఆత్మానమ్' ఇత్యాత్మత్వేనానుకర్షణాత్ ; ఆత్మా చ చేతనః పురుషః ; స చ పఞ్చవింశతావన్తర్గత ఏవేతి న తస్యైవాధారత్వమాధేయత్వం చ యుజ్యేత ; అర్థాన్తరపరిగ్రహే వా తత్త్వసంఖ్యాతిరేకః సిద్ధాన్తవిరుద్ధః ప్రసజ్యేత ; తథా 'ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః' ఇత్యాకాశస్యాపి పఞ్చవింశతావన్తర్గతస్య న పృథగుపాదానం న్యాయ్యమ్ ; అర్థాన్తరపరిగ్రహే చోక్తం దూషణమ్ । కథం చ సంఖ్యామాత్రశ్రవణే సత్యశ్రుతానాం పఞ్చవింశతితత్త్వానాముపసఙ్గ్రహః ప్రతీయేత ? జనశబ్దస్య తత్త్వేష్వరూఢత్వాత్ , అర్థాన్తరోపసఙ్గ్రహేఽపి సంఖ్యోపపత్తేః । కథం తర్హి పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి ? ఉచ్యతే — 'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' (పా. సూ. ౨ । ౧ । ౫౦) ఇతి విశేషస్మరణాత్సంజ్ఞాయామేవ పఞ్చశబ్దస్య జనశబ్దేన సమాసః ; తతశ్చ రూఢత్వాభిప్రాయేణైవ కేచిత్పఞ్చజనా నామ వివక్ష్యన్తే, న సాంఖ్యతత్త్వాభిప్రాయేణ ; తే కతీత్యస్యామాకాఙ్క్షాయాం పునః పఞ్చేతి ప్రయుజ్యతే ; పఞ్చజనా నామ యే కేచిత్ , తే చ పఞ్చైవేత్యర్థః, సప్తర్షయః సప్తేతి యథా ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కే పునస్తే పఞ్చజనా నామేతి, తదుచ్యతే —

ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్ ॥ ౧౨ ॥

'యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనాః' ఇత్యత ఉత్తరస్మిన్మన్త్రే బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణాయ ప్రాణాదయః పఞ్చ నిర్దిష్టాః — 'ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమన్నస్యాన్నం మనసో యే మనో విదుః' ఇతి ; తేఽత్ర వాక్యశేషగతాః సన్నిధానాత్పఞ్చజనా వివక్ష్యన్తే । కథం పునః ప్రాణాదిషు జనశబ్దప్రయోగః ? తత్త్వేషు వా కథం జనశబ్దప్రయోగః ? సమానే తు ప్రసిద్ధ్యతిక్రమే వాక్యశేషవశాత్ప్రాణాదయ ఏవ గ్రహీతవ్యా భవన్తి ; జనసమ్బన్ధాచ్చ ప్రాణాదయో జనశబ్దభాజో భవన్తి ; జనవచనశ్చ పురుషశబ్దః ప్రాణేషు ప్రయుక్తః — 'తే వా ఏతే పఞ్చ బ్రహ్మపురుషాః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౩ । ౬) ఇత్యత్ర ; 'ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతా' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౫ । ౧) ఇత్యాది చ బ్రాహ్మణమ్ । సమాసబలాచ్చ సముదాయస్య రూఢత్వమవిరుద్ధమ్ । కథం పునరసతి ప్రథమప్రయోగే రూఢిః శక్యాశ్రయితుమ్ ? శక్యా ఉద్భిదాదివదిత్యాహ — ప్రసిద్ధార్థసన్నిధానే హ్యప్రసిద్ధార్థః శబ్దః ప్రయుజ్యమానః సమభివ్యాహారాత్తద్విషయో నియమ్యతే ; యథా 'ఉద్భిదా యజేత' 'యూపం ఛినత్తి' 'వేదిం కరోతి' ఇతి, తథా అయమపి పఞ్చజనశబ్దః సమాసాన్వాఖ్యానాదవగతసంజ్ఞాభావః సంజ్ఞ్యాకాఙ్క్షీ వాక్యశేషసమభివ్యాహృతేషు ప్రాణాదిషు వర్తిష్యతే । కైశ్చిత్తు దేవాః పితరో గన్ధర్వా అసురా రక్షాంసి చ పఞ్చ పఞ్చజనా వ్యాఖ్యాతాః ; అన్యైశ్చ చత్వారో వర్ణా నిషాదపఞ్చమాః పరిగృహీతాః ; క్వచిచ్చ 'యత్పాఞ్చజన్యయా విశా' (ఋ. సం. ౮ । ౫౩ । ౯) ఇతి ప్రజాపరః ప్రయోగః పఞ్చజనశబ్దస్య దృశ్యతే ; తత్పరిగ్రహేఽపీహ న కశ్చిద్విరోధః ; ఆచార్యస్తు న పఞ్చవింశతేస్తత్త్వానామిహ ప్రతీతిరస్తీత్యేవంపరతయా 'ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్' ఇతి జగాద ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

భవేయుస్తావత్ప్రాణాదయః పఞ్చజనా మాధ్యన్దినానామ్ , యేఽన్నం ప్రాణాదిష్వామనన్తి ; కాణ్వానాం తు కథం ప్రాణాదయః పఞ్చజనా భవేయుః, యేఽన్నం ప్రాణాదిషు నామనన్తీతి — అత ఉత్తరం పఠతి —

జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే ॥ ౧౩ ॥

అసత్యపి కాణ్వానామన్నే జ్యోతిషా తేషాం పఞ్చసంఖ్యా పూర్యేత ; తేఽపి హి 'యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనాః' ఇత్యతః పూర్వస్మిన్మన్త్రే బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణాయైవ జ్యోతిరధీయతే 'తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః' ఇతి । కథం పునరుభయేషామపి తుల్యవదిదం జ్యోతిః పఠ్యమానం సమానమన్త్రగతయా పఞ్చసంఖ్యయా కేషాఞ్చిద్గృహ్యతే కేషాఞ్చిన్నేతి —

అపేక్షాభేదాదిత్యాహ — మాధ్యన్దినానాం హి సమానమన్త్రపఠితప్రాణాదిపఞ్చజనలాభాన్నాస్మిన్మన్త్రాన్తరపఠితే జ్యోతిష్యపేక్షా భవతి ; తదలాభాత్తు కాణ్వానాం భవత్యపేక్షా ; అపేక్షాభేదాచ్చ సమానేఽపి మన్త్రే జ్యోతిషో గ్రహణాగ్రహణే ; యథా సమానేఽప్యతిరాత్రే వచనభేదాత్షోడశినో గ్రహణాగ్రహణే, తద్వత్ । తదేవం న తావచ్ఛ్రుతిప్రసిద్ధిః కాచిత్ప్రధానవిషయాస్తి ; స్మృతిన్యాయప్రసిద్ధీ తు పరిహరిష్యేతే ॥ ౧౩ ॥

కారణత్వాధికరణమ్

కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః ॥ ౧౪ ॥

ప్రతిపాదితం బ్రహ్మణో లక్షణమ్ ; ప్రతిపాదితం బ్రహ్మవిషయం గతిసామాన్యం వేదాన్తవాక్యానామ్ ; ప్రతిపాదితం చ ప్రధానస్యాశబ్దత్వమ్ । తత్రేదమపరమాశఙ్క్యతే — న జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణో బ్రహ్మవిషయం వా గతిసామాన్యం వేదాన్తవాక్యానాం ప్రతిపాదయితుం శక్యమ్ । కస్మాత్ ? విగానదర్శనాత్ ; ప్రతివేదాన్తం హ్యన్యాన్యా సృష్టిరుపలభ్యతే, క్రమాదివైచిత్ర్యాత్ । తథా హి — క్వచిత్ ‘ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాకాశాదికా సృష్టిరామ్నాయతే ; క్వచిత్తేజఆదికా ‘తత్తేజోఽసృజత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౩) ఇతి ; క్వచిత్ప్రాణాదికా ‘స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామ్’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇతి ; క్వచిదక్రమేణైవ లోకానాముత్పత్తిరామ్నాయతే — ‘స ఇమాఀల్లోకానసృజత । అమ్భో మరీచిర్మరమాపః’ (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతి ; తథా క్వచిదసత్పూర్వికా సృష్టిః పఠ్యతే — ‘అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ । తతో వై సదజాయత’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి, ‘అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్తత్సదాసీత్తత్సమభవత్’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౯ । ౧) ఇతి చ ; క్వచిదసద్వాదనిరాకరణేన సత్పూర్వికా ప్రక్రియా ప్రతిజ్ఞాయతే — ‘తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీత్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య, ‘కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవꣳ స్యాదితి హోవాచ కథమసతః సజ్జాయేతేతి । సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౨) ఇతి ; క్వచిత్స్వయంకర్తృకైవ వ్యాక్రియా జగతో నిగద్యతే — ‘తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియత’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౭) ఇతి । ఏవమనేకధా విప్రతిపత్తేర్వస్తుని చ వికల్పస్యానుపపత్తేర్న వేదాన్తవాక్యానాం జగత్కారణావధారణపరతా న్యాయ్యా ; స్మృతిన్యాయప్రసిద్ధిభ్యాం తు కారణాన్తరపరిగ్రహో న్యాయ్య ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

సత్యపి ప్రతివేదాన్తం సృజ్యమానేష్వాకాశాదిషు క్రమాదిద్వారకే విగానే, న స్రష్టరి కిఞ్చిద్విగానమస్తి । కుతః ? యథావ్యపదిష్టోక్తేః — యథాభూతో హ్యేకస్మిన్వేదాన్తే సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరః సర్వాత్మైకోఽద్వితీయః కారణత్వేన వ్యపదిష్టః, తథాభూత ఏవ వేదాన్తాన్తరేష్వపి వ్యపదిశ్యతే ; తద్యథా — 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి ; అత్ర తావజ్జ్ఞానశబ్దేన పరేణ చ తద్విషయేణ కామయితృత్వవచనేన చేతనం బ్రహ్మ న్యరూపయత్ ; అపరప్రయోజ్యత్వేనేశ్వరం కారణమబ్రవీత్ ; తద్విషయేణైవ పరేణాత్మశబ్దేన శరీరాదికోశపరమ్పరయా చాన్తరనుప్రవేశనేన సర్వేషామన్తః ప్రత్యగాత్మానం నిరధారయత్ ; 'బహు స్యాం ప్రజాయేయ' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి చాత్మవిషయేణ బహుభవనానుశంసనేన సృజ్యమానానాం వికారాణాం స్రష్టురభేదమభాషత ; తథా 'ఇదం సర్వమసృజత । యదిదం కిం చ' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి సమస్తజగత్సృష్టినిర్దేశేన ప్రాక్సృష్టేరద్వితీయం స్రష్టారమాచష్టే ; తదత్ర యల్లక్షణం బ్రహ్మ కారణత్వేన విజ్ఞాతమ్ , తల్లక్షణమేవాన్యత్రాపి విజ్ఞాయతే — 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) 'తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇతి ; తథా 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్ । స ఈక్షత లోకాన్ను సృజై' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇతి చ — ఏవంజాతీయకస్య కారణస్వరూపనిరూపణపరస్య వాక్యజాతస్య ప్రతివేదాన్తమవిగీతార్థత్వాత్ । కార్యవిషయం తు విగానం దృశ్యతే — క్వచిదాకాశాదికా సృష్టిః క్వచిత్తేజఆదికేత్యేవంజాతీయకమ్ । న చ కార్యవిషయేణ విగానేన కారణమపి బ్రహ్మ సర్వవేదాన్తేష్వవిగీతమధిగమ్యమానమవివక్షితం భవితుమర్హతీతి శక్యతే వక్తుమ్ , అతిప్రసఙ్గాత్ । సమాధాస్యతి చాచార్యః కార్యవిషయమపి విగానమ్ 'న వియదశ్రుతేః' (బ్ర. సూ. ౨ । 3 । ౧) ఇత్యారభ్య । భవేదపి కార్యస్య విగీతత్వమప్రతిపాద్యత్వాత్ । న హ్యయం సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చః ప్రతిపిపాదయిషితః । న హి తత్ప్రతిబద్ధః కశ్చిత్పురుషార్థో దృశ్యతే శ్రూయతే వా । న చ కల్పయితుం శక్యతే, ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం తత్ర తత్ర బ్రహ్మవిషయైర్వాక్యైః సాకమేకవాక్యతాయా గమ్యమానత్వాత్ । దర్శయతి చ సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థతామ్ — 'అన్నేన సోమ్య శుఙ్గేనాపో మూలమన్విచ్ఛాద్భిః సోమ్య శుఙ్గేన తేజో మూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుఙ్గేన సన్మూలమన్విచ్ఛ' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౪) ఇతి । మృదాదిదృష్టాన్తైశ్చ కార్యస్య కారణేనాభేదం వదితుం సృష్ట్యాదిప్రపఞ్చః శ్రావ్యత ఇతి గమ్యతే । తథా చ సమ్ప్రదాయవిదో వదన్తి — 'మృల్లోహవిస్ఫులిఙ్గాద్యైః సృష్టిర్యా చోదితాన్యథా । ఉపాయః సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథఞ్చన' (మా. కా. 3 । ౧౫) ఇతి । బ్రహ్మప్రతిపత్తిప్రతిబద్ధం తు ఫలం శ్రూయతే —

'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'తరతి శోకమాత్మవిత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । 3) 'తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి' (శ్వే. ఉ. 3 । ౮) ఇతి । ప్రత్యక్షావగమం చేదం ఫలమ్ , 'తత్త్వమసి' ఇత్యసంసార్యాత్మత్వప్రతిపత్తౌ సత్యాం సంసార్యాత్మత్వవ్యావృత్తేః ॥ ౧౪ ॥

యత్పునః కారణవిషయం విగానం దర్శితమ్ 'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యాది, తత్పరిహర్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే —

సమాకర్షాత్ ॥ ౧౫ ॥

'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి నాత్రాసన్నిరాత్మకం కారణత్వేన శ్రావ్యతే ; యతః 'అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ । అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద । సన్తమేనం తతో విదుః' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇత్యసద్వాదాపవాదేనాస్తిత్వలక్షణం బ్రహ్మాన్నమయాదికోశపరమ్పరయా ప్రత్యగాత్మానం నిర్ధార్య, 'సోఽకామయత' ఇతి తమేవ ప్రకృతం సమాకృష్య, సప్రపఞ్చాం సృష్టిం తస్మాచ్ఛ్రావయిత్వా, 'తత్సత్యమిత్యాచక్షతే' ఇతి చోపసంహృత్య, 'తదప్యేష శ్లోకో భవతి' ఇతి తస్మిన్నేవ ప్రకృతేఽర్థే శ్లోకమిమముదాహరతి — 'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి । యది త్వసన్నిరాత్మకమస్మిఞ్శ్లోకేఽభిప్రేయేత, తతోఽన్యసమాకర్షణేఽన్యస్యోదాహరణాదసమ్బద్ధం వాక్యమాపద్యేత ; తస్మాన్నామరూపవ్యాకృతవస్తువిషయః ప్రాయేణ సచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధ ఇతి తద్వ్యాకరణాభావాపేక్షయా ప్రాగుత్పత్తేః సదేవ బ్రహ్మాసదివాసీదిత్యుపచర్యతే । ఏషైవ 'అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౯ । ౧) ఇత్యత్రాపి యోజనా, 'తత్సదాసీత్' ఇతి సమాకర్షణాత్ ; అత్యన్తాభావాభ్యుపగమే హి 'తత్సదాసీత్' ఇతి కిం సమాకృష్యేత ? 'తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యత్రాపి న శ్రుత్యన్తరాభిప్రాయేణాయమేకీయమతోపన్యాసః, క్రియాయామివ వస్తుని వికల్పస్యాసమ్భవాత్ ; తస్మాచ్ఛ్రుతిపరిగృహీతసత్పక్షదార్ఢ్యాయైవాయం మన్దమతిపరికల్పితస్యాసత్పక్షస్యోపన్యస్య నిరాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౭) ఇత్యత్రాపి న నిరధ్యక్షస్య జగతో వ్యాకరణం కథ్యతే, 'స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆ నఖాగ్రేభ్యః' ఇత్యధ్యక్షస్య వ్యాకృతకార్యానుప్రవేశిత్వేన సమాకర్షాత్ ; నిరధ్యక్షే వ్యాకరణాభ్యుపగమే హ్యనన్తరేణ ప్రకృతావలమ్బినా స ఇత్యనేన సర్వనామ్నా కః కార్యానుప్రవేశిత్వేన సమాకృష్యేత ? చేతనస్య చాయమాత్మనః శరీరేఽనుప్రవేశః శ్రూయతే, అనుప్రవిష్టస్య చేతనత్వశ్రవణాత్ — 'పశ్యంశ్చక్షుః శృణ్వఞ్శ్రోత్రం మన్వానో మనః' ఇతి ; అపి చ యాదృశమిదమద్యత్వే నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణం జగత్సాధ్యక్షం వ్యాక్రియతే,

ఏవమాదిసర్గేఽపీతి గమ్యతే, దృష్టవిపరీతకల్పనానుపపత్తేః ; శ్రుత్యన్తరమపి ‘అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ६ । ३ । २) ఇతి సాధ్యక్షామేవ జగతో వ్యాక్రియాం దర్శయతి ; ‘వ్యాక్రియత’ ఇత్యపి కర్మకర్తరి లకారః సత్యేవ పరమేశ్వరే వ్యాకర్తరి సౌకర్యమపేక్ష్య ద్రష్టవ్యః — యథా లూయతే కేదారః స్వయమేవేతి సత్యేవ పూర్ణకే లవితరి ; యద్వా కర్మణ్యేవైష లకారోఽర్థాక్షిప్తం కర్తారమపేక్ష్య ద్రష్టవ్యః — యథా గమ్యతే గ్రామ ఇతి ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

బాలాక్యధికరణమ్

జగద్వాచిత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥

కౌషీతకిబ్రాహ్మణే బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే శ్రూయతే — ‘యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్యః’ (కౌ. బ్రా. ४ । ౧౯) ఇతి । తత్ర కిం జీవో వేదితవ్యత్వేనోపదిశ్యతే, ఉత ముఖ్యః ప్రాణః, ఉత పరమాత్మేతి విశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ప్రాణ ఇతి । కుతః ? ‘యస్య వైతత్కర్మ’ ఇతి శ్రవణాత్ , పరిస్పన్దలక్షణస్య చ కర్మణః ప్రాణాశ్రయత్వాత్ ; వాక్యశేషే చ ‘అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి’ ఇతి ప్రాణశబ్దశ్రవణాత్ , ప్రాణశబ్దస్య చ ముఖ్యే ప్రాణే ప్రసిద్ధత్వాత్ ; యే చైతే పురస్తాద్బాలాకినా ‘ఆదిత్యే పురుషశ్చన్ద్రమసి పురుషః’ ఇత్యేవమాదయః పురుషా నిర్దిష్టాః, తేషామపి భవతి ప్రాణః కర్తా, ప్రాణావస్థావిశేషత్వాదాదిత్యాదిదేవతాత్మనామ్ — ‘కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మ త్యదిత్యాచక్షతే’ (బృ. ఉ. ३ । ౯ । ౯) ఇతి శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేః । జీవో వాయమిహ వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే ; తస్యాపి ధర్మాధర్మలక్షణం కర్మ శక్యతే శ్రావయితుమ్ — ‘యస్య వైతత్కర్మ’ ఇతి ; సోఽపి భోక్తృత్వాద్భోగోపకరణభూతానామేతేషాం పురుషాణాం కర్తోపపద్యతే ; వాక్యశేషే చ జీవలిఙ్గమవగమ్యతే — యత్కారణం వేదితవ్యతయోపన్యస్తస్య పురుషాణాం కర్తుర్వేదనాయోపేతం బాలాకిం ప్రతి బుబోధయిషురజాతశత్రుః సుప్తం పురుషమామన్త్ర్య ఆమన్త్రణశబ్దాశ్రవణాత్ప్రాణాదీనామభోక్తృత్వం ప్రతిబోధ్య యష్టిఘాతోత్థాపనాత్ప్రాణాదివ్యతిరిక్తం జీవం భోక్తారం ప్రతిబోధయతి ; తథా పరస్తాదపి జీవలిఙ్గమవగమ్యతే — ‘తద్యథా శ్రేష్ఠీ స్వైర్భుఙ్క్తే యథా వా స్వాః శ్రేష్ఠినం భుఞ్జన్త్యేవమేవైష ప్రజ్ఞాత్మైతైరాత్మభిర్భుఙ్క్తే ఏవమేవైత ఆత్మాన ఏతమాత్మానం భుఞ్జన్తి’ (కౌ. బ్రా. ४ । ౨౦) ఇతి ; ప్రాణభృత్త్వాచ్చ జీవస్యోపపన్నం ప్రాణశబ్దత్వమ్ । తస్మాజ్జీవముఖ్యప్రాణయోరన్యతర ఇహ గ్రహణీయః, న పరమేశ్వరః, తల్లిఙ్గానవగమాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమేశ్వర ఏవాయమేతేషాం పురుషాణాం కర్తా స్యాత్ । కస్మాత్ ? ఉపక్రమసామర్థ్యాత్ । ఇహ హి బాలాకిరజాతశత్రుణా సహ ‘బ్రహ్మ తే బ్రవాణి’ ఇతి సంవదితుముపచక్రమే ; స చ కతిచిదాదిత్యాద్యధికరణాన్పురుషానముఖ్యబ్రహ్మదృష్టిభాజ ఉక్త్వా తూష్ణీం బభూవ ; తమజాతశత్రుః ‘మృషా వై ఖలు మా సంవదిష్ఠా బ్రహ్మ తే బ్రవాణి’ ఇత్యముఖ్యబ్రహ్మవాదితయాపోద్య, తత్కర్తారమన్యం వేదితవ్యతయోపచిక్షేప ; యది సోఽప్యముఖ్యబ్రహ్మదృష్టిభాక్స్యాత్ , ఉపక్రమో బాధ్యేత ; తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవాయం భవితుమర్హతి । కర్తృత్వం చైతేషాం పురుషాణాం న పరమేశ్వరాదన్యస్య స్వాతన్త్ర్యేణావకల్పతే । ‘యస్య వైతత్కర్మ’ ఇత్యపి నాయం పరిస్పన్దలక్షణస్య ధర్మాధర్మలక్షణస్య వా కర్మణో నిర్దేశః, తయోరన్యతరస్యాప్యప్రకృతత్వాత్ , అసంశబ్దితత్వాచ్చ ; నాపి పురుషాణామయం నిర్దేశః, ‘ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా’ ఇత్యేవ తేషాం నిర్దిష్టత్వాత్ , లిఙ్గవచనవిగానాచ్చ ; నాపి పురుషవిషయస్య కరోత్యర్థస్య క్రియాఫలస్య వాయం నిర్దేశః, కర్తృశబ్దేనైవ తయోరుపాత్తత్వాత్ ; పారిశేష్యాత్ప్రత్యక్షసన్నిహితం జగత్సర్వనామ్నైతచ్ఛబ్దేన నిర్దిశ్యతే ; క్రియత ఇతి చ తదేవ జగత్కర్మ । నను జగదప్యప్రకృతమసంశబ్దితం చ । సత్యమేతత్ ; తథాప్యసతి విశేషోపాదానే సాధారణేనార్థేన సన్నిధానేన సన్నిహితవస్తుమాత్రస్యాయం నిర్దేశ ఇతి గమ్యతే, న విశిష్టస్య కస్యచిత్ , విశేషసన్నిధానాభావాత్ ; పూర్వత్ర చ జగదేకదేశభూతానాం పురుషాణాం విశేషోపాదానాదవిశేషితం జగదేవేహోపాదీయత ఇతి గమ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి — య ఏతేషాం పురుషాణాం జగదేకదేశభూతానాం కర్తా — కిమనేన విశేషేణ ? — యస్య వా కృత్స్నమేవ జగదవిశేషితం కర్మేతి వాశబ్ద ఏకదేశావచ్ఛిన్నకర్తృత్వవ్యావృత్త్యర్థః ; యే బాలాకినా బ్రహ్మత్వాభిమతాః పురుషాః కీర్తితాః, తేషామబ్రహ్మత్వఖ్యాపనాయ విశేషోపాదానమ్ । ఏవం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన సామాన్యవిశేషాభ్యాం జగతః కర్తా వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే ; పరమేశ్వరశ్చ సర్వజగతః కర్తా సర్వవేదాన్తేష్వవధారితః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేత్తద్వ్యాఖ్యాతమ్ ॥ ౧౭ ॥

అథ యదుక్తం వాక్యశేషగతాజ్జీవలిఙ్గాన్ముఖ్యప్రాణలిఙ్గాచ్చ తయోరేవాన్యతరస్యేహ గ్రహణం న్యాయ్యం న పరమేశ్వరస్యేతి, తత్పరిహర్తవ్యమ్ । అత్రోచ్యతే — పరిహృతం చైతత్ ‘నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౩౧) ఇత్యత్ర ; త్రివిధం హ్యత్రోపాసనమేవం సతి ప్రసజ్యేత — జీవోపాసనం ముఖ్యప్రాణోపాసనం బ్రహ్మోపాసనం చేతి ; న చైతన్న్యాయ్యమ్ ; ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం హి బ్రహ్మవిషయత్వమస్య వాక్యస్యావగమ్యతే ; తత్రోపక్రమస్య తావద్బ్రహ్మవిషయత్వం దర్శితమ్ ; ఉపసంహారస్యాపి

నిరతిశయఫలశ్రవణాద్బ్రహ్మవిషయత్వం దృశ్యతే — ‘సర్వాన్పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం చ భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యేతి య ఏవం వేద’ ఇతి । నన్వేవం సతి ప్రతర్దనవాక్యనిర్ణయేనైవేదమపి వాక్యం నిర్ణీయేత । న నిర్ణీయతే, ‘యస్య వైతత్కర్మ’ ఇత్యస్య బ్రహ్మవిషయత్వేన తత్ర అనిర్ధారితత్వాత్ ; తస్మాదత్ర జీవముఖ్యప్రాణశఙ్కా పునరుత్పద్యమానా నివర్త్యతే । ప్రాణశబ్దోఽపి బ్రహ్మవిషయో దృష్టః ‘ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మనః’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౨) ఇత్యత్ర । జీవలిఙ్గమప్యుపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మవిషయత్వాదభేదాభిప్రాయేణ యోజయితవ్యమ్ ॥ ౧౭ ॥

అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామపి చైవమేకే ॥ ౧౮ ॥

అపి చ నైవాత్ర వివదితవ్యమ్ — జీవప్రధానం వేదం వాక్యం స్యాత్ బ్రహ్మప్రధానం వేతి ; యతోఽన్యార్థం జీవపరామర్శం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థమస్మిన్వాక్యే జైమినిరాచార్యో మన్యతే । కస్మాత్ ? ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామ్ । ప్రశ్నస్తావత్సుప్తపురుషప్రతిబోధనేన ప్రాణాదివ్యతిరిక్తే జీవే ప్రతిబోధితే పునర్జీవవ్యతిరిక్తవిషయో దృశ్యతే — ‘క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతదభూత్కుత ఏతదాగాత్’ (కౌ. బ్రా. ४ । ౧౯) ఇతి ; ప్రతివచనమపి — ‘యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి’ (కౌ. బ్రా. ४ । ౨౦) ఇత్యాది, ‘ఏతస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః’ ఇతి చ । సుషుప్తికాలే చ పరేణ బ్రహ్మణా జీవ ఏకతాం గచ్ఛతి ; పరస్మాచ్చ బ్రహ్మణః ప్రాణాదికం జగజ్జాయత ఇతి వేదాన్తమర్యాదా । తస్మాద్యత్రాస్య జీవస్య నిఃసమ్బోధతాస్వచ్ఛతారూపః స్వాపః — ఉపాధిజనితవిశేషవిజ్ఞానరహితం స్వరూపమ్ , యతస్తద్భ్రంశరూపమాగమనమ్ , సోఽత్ర పరమాత్మా వేదితవ్యతయా శ్రావిత ఇతి గమ్యతే । అపి చైవమేకే శాఖినో వాజసనేయినోఽస్మిన్నేవ బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే స్పష్టం విజ్ఞానమయశబ్దేన జీవమామ్నాయ తద్వ్యతిరిక్తం పరమాత్మానమామనన్తి ‘య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాత్’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౬) ఇతి ప్రశ్నే ; ప్రతివచనేఽపి ‘య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి ; ఆకాశశబ్దశ్చ పరమాత్మని ప్రయుక్తః ‘దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౨) ఇత్యత్ర । ‘సర్వ ఏత ఆత్మానో వ్యుచ్చరన్తి’ ఇతి చోపాధిమతామాత్మనామన్యతో వ్యుచ్చరణమామనన్తః పరమాత్మానమేవ కారణత్వేనామనన్తీతి గమ్యతే । ప్రాణనిరాకరణస్యాపి సుషుప్తపురుషోత్థాపనేన ప్రాణాదివ్యతిరిక్తోపదేశోఽభ్యుచ్చయః ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వాక్యాన్వయాధికరణమ్

వాక్యాన్వయాత్ ॥ ౧౯ ॥

బృహదారణ్యకే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేఽధీయతే — ‘న వా అరే పత్యుః కామాయ’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రేయ్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదꣳ సర్వం విదితమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇతి ; తత్రైతద్విచికిత్స్యతే — కిం విజ్ఞానాత్మైవాయం ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యత్వాదిరూపేణోపదిశ్యతే, ఆహోస్విత్పరమాత్మేతి । కుతః పునరేషా విచికిత్సా ? ప్రియసంసూచితేనాత్మనా భోక్త్రోపక్రమాద్విజ్ఞానాత్మోపదేశ ఇతి ప్రతిభాతి ; తథాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాత్పరమాత్మోపదేశ ఇతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? విజ్ఞానాత్మోపదేశ ఇతి । కస్మాత్ ? ఉపక్రమసామర్థ్యాత్ । పతిజాయాపుత్రవిత్తాదికం హి భోగ్యభూతం సర్వం జగత్ ఆత్మార్థతయా ప్రియం భవతీతి ప్రియసంసూచితం భోక్తారమాత్మానముపక్రమ్యానన్తరమిదమాత్మనో దర్శనాద్యుపదిశ్యమానం కస్యాన్యస్యాత్మనః స్యాత్ । మధ్యేఽపి ‘ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి’ ఇతి ప్రకృతస్యైవ మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యః సముత్థానం విజ్ఞానాత్మభావేన బ్రువన్విజ్ఞానాత్మన ఏవేదం ద్రష్టవ్యత్వం దర్శయతి । తథా ‘విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్’ ఇతి కర్తృవచనేన శబ్దేనోపసంహరన్విజ్ఞానాత్మానమేవేహోపదిష్టం దర్శయతి । తస్మాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవచనం భోక్త్రర్థత్వాద్భోగ్యజాతస్యౌపచారికం ద్రష్టవ్యమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పరమాత్మోపదేశ ఏవాయమ్ । కస్మాత్ ? వాక్యాన్వయాత్ । వాక్యం హీదం పౌర్వాపర్యేణావేక్ష్యమాణం పరమాత్మానం ప్రత్యన్వితావయవం లక్ష్యతే ; కథమితి తదుపపాద్యతే — ‘అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేన’ ఇతి యాజ్ఞవల్క్యాదుపశ్రుత్య ‘యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహి’ ఇత్యమృతత్వమాశాసానాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్య ఆత్మవిజ్ఞానమిదముపదిశతి ; న చాన్యత్ర పరమాత్మవిజ్ఞానాదమృతత్వమస్తీతి శ్రుతిస్మృతివాదా వదన్తి ; తథా చాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముచ్యమానం నాన్యత్ర పరమకారణవిజ్ఞానాన్ముఖ్యమవకల్పతే ; న చైతదౌపచారికమాశ్రయితుం శక్యమ్ , యత్కారణమాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయానన్తరేణ గ్రన్థేన తదేవోపపాదయతి — ‘బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ

వేద' ఇత్యాదినా ; యో హి బ్రహ్మక్షత్రాదికం జగదాత్మనోఽన్యత్ర స్వాతన్త్ర్యేణ లబ్ధసద్భావం పశ్యతి, తం మిథ్యాదర్శినం తదేవ మిథ్యాదృష్టం బ్రహ్మక్షత్రాదికం జగత్పరాకరోతీతి భేదదృష్టిమపోద్య, 'ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా' ఇతి సర్వస్య వస్తుజాతస్యాత్మావ్యతిరేకమవతారయతి ; 'దున్దుభ్యాదిదృష్టాన్తైశ్చ' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౮) తమేవావ్యతిరేకం ద్రఢయతి ; 'అస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౧) ఇత్యాదినా చ ప్రకృతస్యాత్మనో నామరూపకర్మప్రపఞ్చకారణతాం వ్యాచక్షాణః పరమాత్మానమేవైనం గమయతి ; 'తథైవైకాయనప్రక్రియాయామపి' సవిషయస్య సేన్ద్రియస్య సాన్తఃకరణస్య ప్రపఞ్చస్యైకాయనమనన్తరమబాహ్యం కృత్స్నం ప్రజ్ఞానఘనం వ్యాచక్షాణః పరమాత్మానమేవైనం గమయతి । తస్మాత్పరమాత్మన ఏవాయం దర్శనాద్యుపదేశ ఇతి గమ్యతే ॥ ౧౯ ॥

యత్పునరుక్తం ప్రియసంసూచితోపక్రమాద్విజ్ఞానాత్మన ఏవాయం దర్శనాద్యుపదేశ ఇతి, అత్ర బ్రూమః —

ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః ॥ ౨౦ ॥

అస్త్యత్ర ప్రతిజ్ఞా — 'ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' 'ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా' ఇతి చ । తస్యాః ప్రతిజ్ఞాయాః సిద్ధిం సూచయత్యేతల్లిఙ్గమ్ , యత్ప్రియసంసూచితస్యాత్మనో ద్రష్టవ్యత్వాదిసఙ్కీర్తనమ్ । యది హి విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనోఽన్యః స్యాత్ , తతః పరమాత్మవిజ్ఞానేఽపి విజ్ఞానాత్మా న విజ్ఞాయత ఇత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం యత్ప్రతిజ్ఞాతమ్ , తద్ధీయేత । తస్మాత్ప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరభేదాంశేనోపక్రమణమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః ॥ ౨౧ ॥

విజ్ఞానాత్మన ఏవ దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధిసఙ్ఘాతోపాధిసమ్పర్కాత్కలుషీభూతస్య జ్ఞానధ్యానాదిసాధనానుష్ఠానాత్సమ్ప్రసన్నస్య దేహాదిసఙ్ఘాతాదుత్క్రమిష్యతః పరమాత్మనైక్యోపపత్తేరిదమభేదేనోపక్రమణమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే । శ్రుతిశ్చైవం భవతి — 'ఏష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇతి । క్వచిచ్చ జీవాశ్రయమపి నామరూపం నదీనిదర్శనేన జ్ఞాపయతి — 'యథా నద్యః స్యన్దమానాః సముద్రేఽస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ । తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్' (ము. ఉ. 3 ।

౨ । ౮) ఇతి ; యథా లోకే నద్యః స్వాశ్రయమేవ నామరూపం విహాయ సముద్రముపయన్తి, ఏవం జీవోఽపి స్వాశ్రయమేవ నామరూపం విహాయ పరం పురుషముపైతీతి హి తత్రార్థః ప్రతీయతే — దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోస్తుల్యతాయై ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః ॥ ౨౨ ॥

అస్యైవ పరమాత్మనోఽనేనాపి విజ్ఞానాత్మభావేనావస్థానాదుపపన్నమిదమభేదేనోపక్రమణమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే । తథా చ బ్రాహ్మణమ్ — 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౨) ఇత్యేవంజాతీయకం పరస్యైవాత్మనో జీవభావేనావస్థానం దర్శయతి ; మన్త్రవర్ణశ్చ — 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే' (తై. ఆ. ౩ । ౧౨ । ౭) ఇత్యేవంజాతీయకః । న చ తేజఃప్రభృతీనాం సృష్టౌ జీవస్య పృథక్సృష్టిః శ్రుతా, యేన పరస్మాదాత్మనోఽన్యస్తద్వికారో జీవః స్యాత్ । కాశకృత్స్నస్యాచార్యస్యావికృతః పరమేశ్వరో జీవః, నాన్య ఇతి మతమ్ ; ఆశ్మరథ్యస్య తు యద్యపి జీవస్య పరస్మాదనన్యత్వమభిప్రేతమ్ , తథాపి 'ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేః' ఇతి సాపేక్షత్వాభిధానాత్కార్యకారణభావః కియానప్యభిప్రేత ఇతి గమ్యతే ; ఔడులోమిపక్షే పునః స్పష్టమేవావస్థాన్తరాపేక్షౌ భేదాభేదౌ గమ్యేతే । తత్ర కాశకృత్స్నీయం మతం శ్రుత్యనుసారీతి గమ్యతే, ప్రతిపిపాదయిషితార్థానుసారాత్ 'తత్త్వమసి' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ; ఏవం చ సతి తజ్జ్ఞానాదమృతత్వమవకల్పతే ; వికారాత్మకత్వే హి జీవస్యాభ్యుపగమ్యమానే వికారస్య ప్రకృతిసమ్బన్ధే ప్రలయప్రసఙ్గాన్న తజ్జ్ఞానాదమృతత్వమవకల్పేత । అతశ్చ స్వాశ్రయస్య నామరూపస్యాసమ్భవాదుపాధ్యాశ్రయం నామరూపం జీవే ఉపచర్యతే । అత ఏవోత్పత్తిరపి జీవస్య క్వచిదగ్నివిస్ఫులిఙ్గోదాహరణేన శ్రావ్యమాణా ఉపాధ్యాశ్రయైవ వేదితవ్యా ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తం ప్రకృతస్యైవ మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యః సముత్థానం విజ్ఞానాత్మభావేన దర్శయన్విజ్ఞానాత్మన ఏవేదం ద్రష్టవ్యత్వం దర్శయతీతి, తత్రాపీయమేవ త్రిసూత్రీ యోజయితవ్యా । 'ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః' — ఇదమత్ర ప్రతిజ్ఞాతమ్ — 'ఆత్మని విదితే సర్వమిదం విదితం భవతి' 'ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) ఇతి చ ; ఉపపాదితం చ సర్వస్య నామరూపకర్మప్రపఞ్చస్యైకప్రసవత్వాదేకప్రలయత్వాచ్చ దున్దుభ్యాదిదృష్టాన్తైశ్చ కార్యకారణయోరవ్యతిరేకప్రతిపాదనాత్ ; తస్యా ఏవ ప్రతిజ్ఞాయాః సిద్ధిం సూచయత్యేతల్లిఙ్గమ్ , యన్మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యః సముత్థానం

విజ్ఞానాత్మభావేన కథితమ్ ఇత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే — అభేదే హి సత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమవకల్పత ఇతి । 'ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః' — ఉత్క్రమిష్యతో విజ్ఞానాత్మనో జ్ఞానధ్యానాదిసామర్థ్యాత్సమ్ప్రసన్నస్య పరేణాత్మనైక్యసమ్భవాదిదమభేదాభిధానమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే । 'అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః' — అస్యైవ పరమాత్మనోఽనేనాపి విజ్ఞానాత్మభావేనావస్థానాదుపపన్నమిదమభేదాభిధానమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే । ననూచ్ఛేదాభిధానమేతత్ — 'ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౨) ఇతి ; కథమేతదభేదాభిధానమ్ ? నైష దోషః ; విశేషవిజ్ఞానవినాశాభిప్రాయమేతద్వినాశాభిధానమ్ , నాత్మోచ్ఛేదాభిప్రాయమ్ ; 'అత్రైవ మా భగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి' ఇతి పర్యనుయుజ్య, స్వయమేవ శ్రుత్యా అర్థాన్తరస్య దర్శితత్వాత్ — 'న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మానుచ్ఛిత్తిధర్మా మాత్రాఽసంసర్గస్త్వస్య భవతి' ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — కూటస్థనిత్య ఏవాయం విజ్ఞానఘన ఆత్మా ; నాస్యోచ్ఛేదప్రసఙ్గోఽస్తి ; మాత్రాభిస్త్వస్య భూతేన్ద్రియలక్షణాభిరవిద్యాకృతాభిరసంసర్గో విద్యయా భవతి ; సంసర్గాభావే చ తత్కృతస్య విశేషవిజ్ఞానస్యాభావాత్ 'న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి' ఇత్యుక్తమితి । యదప్యుక్తమ్ — 'విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్' ఇతి కర్తృవచనేన శబ్దేనోపసంహారాద్విజ్ఞానాత్మన ఏవేదం ద్రష్టవ్యమితి, తదపి కాశకృత్స్నీయేనైవ దర్శనేన పరిహరణీయమ్ । అపి చ 'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) ఇత్యారభ్యావిద్యావిషయే తస్యైవ దర్శనాదిలక్షణం విశేషవిజ్ఞానం ప్రపఞ్చ్య, 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' ఇత్యాదినా విద్యావిషయే తస్యైవ దర్శనాదిలక్షణస్య విశేషవిజ్ఞానస్యాభావమభిదధాతి ; పునశ్చ విషయాభావేఽప్యాత్మానం విజానీయాదిత్యాశఙ్క్య, 'విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్' ఇత్యాహ ; తతశ్చ విశేషవిజ్ఞానాభావోపపాదనపరత్వాద్వాక్యస్య విజ్ఞానధాతురేవ కేవలః సన్భూతపూర్వగత్యా కర్తృవచనేన తృచా నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే । దర్శితం తు పురస్తాత్కాశకృత్స్నీయస్య పక్షస్య శ్రుతిమత్త్వమ్ । అతశ్చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపరచితదేహాద్యుపాధినిమిత్తో భేదః, న పారమార్థిక ఇత్యేషోఽర్థః సర్వైర్వేదాన్తవాదిభిరభ్యుపగన్తవ్యః — 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) 'ఆత్మైవేదం సర్వమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) 'బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్' 'ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా' (బృ. ఉ. 3 । ౭ । ౨3) 'నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౧౧) ఇత్యేవంరూపాభ్యః శ్రుతిభ్యః ; స్మృతిభ్యశ్చ — 'వాసుదేవః సర్వమితి' (భ. గీ. ౭ । ౧౯) 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి

సర్వక్షేత్రేషు భారత' (భ. గీ. ౧౩ । ౨) 'సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమ్' (భ. గీ. ౧౩ । ౨౭) ఇత్యేవంరూపాభ్యః ; భేదదర్శనాపవాదాచ్చ — 'అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశుః' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) 'మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯) ఇత్యేవంజాతీయకాత్ ; 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౫) ఇతి చ ఆత్మని సర్వవిక్రియాప్రతిషేధాత్ ; అన్యథా చ ముముక్షూణాం నిరపవాదవిజ్ఞానానుపపత్తేః, సునిశ్చితార్థత్వానుపపత్తేశ్చ ; నిరపవాదం హి విజ్ఞానం సర్వాకాఙ్క్షానివర్తకమాత్మవిషయమిష్యతే — 'వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౬) ఇతి చ శ్రుతేః ; 'తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః' (ఈ. ఉ. ౭) ఇతి చ ; 'స్థితప్రజ్ఞలక్షణస్మృతేశ్చ' (భ. గీ. ౨ । ౫౪) । స్థితే చ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మైకత్వవిషయే సమ్యగ్దర్శనే క్షేత్రజ్ఞః పరమాత్మేతి నామమాత్రభేదాత్క్షేత్రజ్ఞోఽయం పరమాత్మనో భిన్నః పరమాత్మాయం క్షేత్రజ్ఞాద్భిన్న ఇత్యేవంజాతీయక ఆత్మభేదవిషయో నిర్బన్ధో నిరర్థకః — ఏకో హ్యయమాత్మా నామమాత్రభేదేన బహుధాభిధీయత ఇతి । న హి 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ । యో వేద నిహితం గుహాయామ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి కాఞ్చిదేవైకాం గుహామధికృత్యైతదుక్తమ్ ; న చ బ్రహ్మణోఽన్యో గుహాయాం నిహితోఽస్తి, 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి స్రష్టురేవ ప్రవేశశ్రవణాత్ । యే తు నిర్బన్ధం కుర్వన్తి, తే వేదాన్తార్థం బాధమానాః శ్రేయోద్వారం సమ్యగ్దర్శనమేవ బాధన్తే ; కృతకమనిత్యం చ మోక్షం కల్పయన్తి ; న్యాయేన చ న సఙ్గచ్ఛన్త ఇతి ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రకృత్యధికరణమ్

ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ ॥ ౨౩ ॥

యథాభ్యుదయహేతుత్వాద్ధర్మో జిజ్ఞాస్యః, ఏవం నిఃశ్రేయసహేతుత్వాద్బ్రహ్మాపి జిజ్ఞాస్యమిత్యుక్తమ్ ; బ్రహ్మ చ 'జన్మాద్యస్య యతః' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతి లక్షితమ్ ; తచ్చ లక్షణం ఘటరుచకాదీనాం మృత్సువర్ణాదివత్ప్రకృతిత్వే కులాలసువర్ణకారాదివన్నిమిత్తత్వే చ సమానమిత్యతో భవతి విమర్శః — కిమాత్మకం పునర్బ్రహ్మణః కారణత్వం స్యాదితి । తత్ర నిమిత్తకారణమేవ తావత్కేవలం స్యాదితి ప్రతిభాతి । కస్మాత్ ? ఈక్షాపూర్వకకర్తృత్వశ్రవణాత్ — ఈక్షాపూర్వకం హి బ్రహ్మణః కర్తృత్వమవగమ్యతే — 'స ఈక్షాఞ్చక్రే' (ప్ర. ఉ. ౬ । 3) 'స ప్రాణమసృజత' (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ; ఈక్షాపూర్వకం చ కర్తృత్వం

నిమిత్తకారణేష్వేవ కులాలాదిషు దృష్టమ్ ; అనేకకారకపూర్వికా చ క్రియాఫలసిద్ధిర్లోకే దృష్టా ; స చ న్యాయ ఆదికర్తర్యపి యుక్తః సఙ్క్రమయితుమ్ । ఈశ్వరత్వప్రసిద్ధేశ్చ — ఈశ్వరాణాం హి రాజవైవస్వతాదీనాం నిమిత్తకారణత్వమేవ కేవలం ప్రతీయతే ; తద్వత్పరమేశ్వరస్యాపి నిమిత్తకారణత్వమేవ యుక్తం ప్రతిపత్తుమ్ । కార్యం చేదం జగత్సావయవమచేతనమశుద్ధం చ దృశ్యతే, కారణేనాపి తస్య తాదృశేనైవ భవితవ్యమ్ , కార్యకారణయోః సారూప్యదర్శనాత్ ; బ్రహ్మ చానేవంలక్షణమవగమ్యతే — 'నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౯) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ;
పారిశేష్యాద్బ్రహ్మణోఽన్యదుపాదానకారణమశుద్ధ్యాదిగుణకం
స్మృతిప్రసిద్ధమభ్యుపగన్తవ్యమ్ , బ్రహ్మకారణత్వశ్రుతేర్నిమిత్తత్వమాత్రే
పర్యవసానాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

ప్రకృతిశ్చోపాదానకారణం చ బ్రహ్మాభ్యుపగన్తవ్యమ్ , నిమిత్తకారణం చ । న కేవలం నిమిత్తకారణమేవ । కస్మాత్ ? ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ । ఏవం హి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తౌ శ్రౌతౌ నోపరుధ్యేతే । ప్రతిజ్ఞా తావత్ — 'ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । 3) ఇతి ; తత్ర చైకేన విజ్ఞాతేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతమపి విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతీయతే ; తచ్చోపాదానకారణవిజ్ఞానే సర్వవిజ్ఞానం సమ్భవతి, ఉపాదానకారణావ్యతిరేకాత్కార్యస్య ; నిమిత్తకారణావ్యతిరేకస్తు కార్యస్య నాస్తి, లోకే తక్ష్ణః ప్రాసాదవ్యతిరేకదర్శనాత్ । దృష్టాన్తోఽపి 'యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతꣳ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౪) ఇత్యుపాదానకారణగోచర ఏవామ్నాయతే ; తథా 'ఏకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతꣳ స్యాత్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౫) 'ఏకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతꣳ స్యాత్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౬) ఇతి చ । తథాన్యత్రాపి 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । 3) ఇతి ప్రతిజ్ఞా ; 'యథా పృథివ్యామోషధయః సమ్భవన్తి' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) ఇతి దృష్టాన్తః । తథా 'ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే ఇదꣳ సర్వం విదితమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇతి ప్రతిజ్ఞా ; 'స యథా దున్దుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్శబ్దాఞ్శక్నుయాద్గ్రహణాయ దున్దుభేస్తు గ్రహణేన దున్దుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీతః' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౮) ఇతి దృష్టాన్తః । ఏవం యథాసమ్భవం ప్రతివేదాన్తం ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తౌ ప్రకృతిత్వసాధనౌ ప్రత్యేతవ్యౌ । యత ఇతీయం పఞ్చమీ — 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇత్యత్ర

‘జనికర్తుః ప్రకృతిః’ (పా. సూ. ౧ । ౪ । ౩౦) ఇతి విశేషస్మరణాత్ప్రకృతిలక్షణ ఏవాపాదానే ద్రష్టవ్యా । నిమిత్తత్వం త్వధిష్ఠాత్రన్తరాభావాదధిగన్తవ్యమ్ ; యథా హి లోకే మృత్సువర్ణాదికముపాదానకారణం కులాలసువర్ణకారాదీనధిష్ఠాతౄనపేక్ష్య ప్రవర్తతే, నైవం బ్రహ్మణ ఉపాదానకారణస్య సతోఽన్యోఽధిష్ఠాతాపేక్ష్యోఽస్తి, ప్రాగుత్పత్తేః ‘ఏకమేవాద్వితీయమ్’ ఇత్యవధారణాత్ ; అధిష్ఠాత్రన్తరాభావోఽపి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదేవోదితో వేదితవ్యః — అధిష్ఠాతరి హ్యుపాదానాదన్యస్మిన్నభ్యుపగమ్యమానే పునరప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్యాసమ్భవాత్ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తోపరోధ ఏవ స్యాత్ । తస్మాదధిష్ఠాత్రన్తరాభావాదాత్మనః కర్తృత్వముపాదానాన్తరాభావాచ్చ ప్రకృతిత్వమ్ ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చాత్మనః కర్తృత్వప్రకృతిత్వే ? —

అభిధ్యోపదేశాచ్చ ॥ ౨౪ ॥

అభిధ్యోపదేశశ్చాత్మనః కర్తృత్వప్రకృతిత్వే గమయతి ‘సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి, ‘తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౩) ఇతి చ । తత్రాభిధ్యానపూర్వికాయాః స్వాతన్త్ర్యప్రవృత్తేః కర్తేతి గమ్యతే । బహు స్యామితి ప్రత్యగాత్మవిషయత్వాద్బహుభవనాభిధ్యానస్య ప్రకృతిరిత్యపి గమ్యతే ॥ ౨౪ ॥

సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్ ॥ ౨౫ ॥

ప్రకృతిత్వస్యాయమభ్యుచ్చయః । ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ, యత్కారణం సాక్షాద్బ్రహ్మైవ కారణముపాదాయ ఉభౌ ప్రభవప్రలయావామ్నాయేతే — ‘సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౧) ఇతి । యద్ధి యస్మాత్ప్రభవతి, యస్మింశ్చ ప్రలీయతే తత్తస్యోపాదానం ప్రసిద్ధమ్ , యథా వ్రీహియవాదీనాం పృథివీ । ‘సాక్షాత్’ ఇతి చ — ఉపాదానాన్తరానుపాదానం సూచయతి ‘ఆకాశాదేవ’ ఇతి । ప్రత్యస్తమయశ్చ నోపాదానాదన్యత్ర కార్యస్య దృష్టః ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మకృతేః పరిణామాత్ ॥ ౨౬ ॥

ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ, యత్కారణం బ్రహ్మప్రక్రియాయామ్ ‘తదాత్మానం స్వయమకురుత’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యాత్మనః కర్మత్వం కర్తృత్వం చ దర్శయతి — ఆత్మానమితి కర్మత్వమ్ ,

స్వయమకురుతేతి కర్తృత్వమ్ । కథం పునః పూర్వసిద్ధస్య సతః కర్తృత్వేన వ్యవస్థితస్య క్రియమాణత్వం శక్యం సమ్పాదయితుమ్ ? పరిణామాదితి బ్రూమః — పూర్వసిద్ధోఽపి హి సన్నాత్మా విశేషేణ వికారాత్మనా పరిణమయామాసాత్మానమితి । వికారాత్మనా చ పరిణామో మృదాద్యాసు ప్రకృతిషూపలబ్ధః ; స్వయమితి చ విశేషణాన్నిమిత్తాన్తరానపేక్షత్వమపి ప్రతీయతే । ‘పరిణామాత్’ ఇతి వా పృథక్సూత్రమ్ । తస్యైషోఽర్థః — ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ, యత్కారణం బ్రహ్మణ ఏవ వికారాత్మనా పరిణామః సామానాధికరణ్యేనామ్నాయతే ‘సచ్చ త్యచ్చాభవత్ । నిరుక్తం చానిరుక్తం చ’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇత్యాదినేతి ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

యోనిశ్చ హి గీయతే ॥ ౨౭ ॥

ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ, యత్కారణం బ్రహ్మ యోనిరిత్యపి పఠ్యతే వేదాన్తేషు — ‘కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్’ (ము. ఉ. 3 । ౧ । 3) ఇతి ‘యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః’ (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౬) ఇతి చ । యోనిశబ్దశ్చ ప్రకృతివచనఃసమధిగతో లోకే — ‘పృథివీ యోనిరోషధివనస్పతీనామ్’ ఇతి । స్త్రీయోనేరప్యస్త్యేవావయవద్వారేణ గర్భం ప్రత్యుపాదానకారణత్వమ్ । క్వచిత్స్థానవచనోఽపి యోనిశబ్దో దృష్టః ‘యోనిష్ట ఇన్ద్ర నిషదే అకారి’ (ఋ. సం. ౧ । ౧౦౪ । ౧) ఇతి । వాక్యశేషాత్త్వత్ర ప్రకృతివచనతా పరిగృహ్యతే — ‘యథోర్ణనాభిః సృజతే గృహ్ణతే చ’ (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) ఇత్యేవంజాతీయకాత్ । తదేవం ప్రకృతిత్వం బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధమ్ । యత్పునరిదముక్తమ్ , ఈక్షాపూర్వకం కర్తృత్వం నిమిత్తకారణేష్వేవ కులాలాదిషు లోకే దృష్టమ్ , నోపాదానేష్విత్యాది ; తత్ప్రత్యుచ్యతే — న లోకవదిహ భవితవ్యమ్ ; న హ్యయమనుమానగమ్యోఽర్థః ; శబ్దగమ్యత్వాత్త్వస్యార్థస్య యథాశబ్దమిహ భవితవ్యమ్ ; శబ్దశ్చేక్షితురీశ్వరస్య ప్రకృతిత్వం ప్రతిపాదయతీత్యవోచామ । పునశ్చైతత్సర్వం విస్తరేణ ప్రతివక్ష్యామః ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణమ్

ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః ॥ ౨౮ ॥

‘ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౫) ఇత్యారభ్య ప్రధానకారణవాదః సూత్రైరేవ పునః పునరాశఙ్క్య నిరాకృతః — తస్య హి పక్షస్యోపోద్బలకాని కానిచిల్లిఙ్గాభాసాని వేదాన్తేష్వాపాతేన మన్దమతీన్ప్రతి భాన్తీతి ; స చ కార్యకారణానన్యత్వాభ్యుపగమాత్ప్రత్యాసన్నో వేదాన్తవాదస్య

దేవలప్రభృతిభిశ్చ కైశ్చిద్ధర్మసూత్రకారైః స్వగ్రన్థేష్వాశ్రితః, తేన తత్ప్రతిషేధే ఏవ యత్నోఽతీవ కృతః, నాణ్వాదికారణవాదప్రతిషేధే ; తేఽపి తు బ్రహ్మకారణవాదపక్షస్య ప్రతిపక్షత్వాత్ప్రతిషేద్ధవ్యాః ; తేషామప్యర్థోద్బలకం వైదికం కిఞ్చిల్లిఙ్గమాపాతేన మన్దమతీన్ప్రతి భాయాదితి — అతః ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనాతిదిశతి — ఏతేన ప్రధానకారణవాదప్రతిషేధన్యాయకలాపేన సర్వేఽణ్వాదికారణవాదా అపి ప్రతిషిద్ధతయా వ్యాఖ్యాతా వేదితవ్యాః, తేషామపి ప్రధానవదశబ్దత్వాచ్ఛబ్దవిరోధిత్వాచ్చేతి । వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతా ఇతి పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ప్రథమోఽధ్యాయః ॥

ద్వితీయోఽధ్యాయః

ప్రథమః పాదః

ప్రథమేఽధ్యాయే — సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరో జగతః ఉత్పత్తికారణమ్ , మృత్సువర్ణాదయ ఇవ ఘటరుచకాదీనామ్ ; ఉత్పన్నస్య జగతో నియన్తృత్వేన స్థితికారణమ్ , మాయావీవ మాయాయాః ; ప్రసారితస్య జగతః పునః స్వాత్మన్యేవోపసంహారకారణమ్ , అవనిరివ చతుర్విధస్య భూతగ్రామస్య ; స ఏవ చ సర్వేషాం న ఆత్మా — ఇత్యేతద్వేదాన్తవాక్యసమన్వయప్రతిపాదనేన ప్రతిపాదితమ్ ; ప్రధానాదికారణవాదాశ్చాశబ్దత్వేన నిరాకృతాః । ఇదానీం స్వపక్షే స్మృతిన్యాయవిరోధపరిహారః ప్రధానాదివాదానాం చ న్యాయాభాసోపబృంహితత్వం ప్రతివేదాన్తం చ సృష్ట్యాదిప్రక్రియాయా అవిగీతత్వమిత్యస్యార్థజాతస్య ప్రతిపాదనాయ ద్వితీయోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే । తత్ర ప్రథమం తావత్స్మృతివిరోధముపన్యస్య పరిహరతి —

వ్యాఖ్యా

స్మృత్యధికరణమ్

స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్ ॥ ౧ ॥

యదుక్తం బ్రహ్మైవ సర్వజ్ఞం జగతః కారణమ్ ఇతి, తదయుక్తమ్ । కుతః ? స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్ — స్మృతిశ్చ తన్త్రాఖ్యా పరమర్షిప్రణీతా శిష్టపరిగృహీతా అన్యాశ్చ తదనుసారిణ్యః స్మృతయః, తా ఏవం సత్యనవకాశాః ప్రసజ్యేరన్ । తాసు హ్యచేతనం ప్రధానం స్వతన్త్రం జగతః కారణముపనిబధ్యతే ।

మన్వాదిస్మృతయస్తావచ్చోదనాలక్షణేనాగ్ని హోత్రాదినా ధర్మజాతేనాపేక్షితమర్థం సమర్పయన్త్యః సావకాశా భవన్తి — అస్య వర్ణస్యాస్మిన్కాలేఽనేన విధానేనోపనయనమ్ , ఈదృశశ్చాచారః, ఇత్థం వేదాధ్యయనమ్ , ఇత్థం సమావర్తనమ్ , ఇత్థం సహధర్మచారిణీసంయోగ ఇతి ; తథా పురుషార్థాంశ్చ వర్ణాశ్రమధర్మాన్నానావిధాన్విదధతి । నైవం కాపిలాదిస్మృతీనామనుష్ఠేయే విషయే అవకాశోఽస్తి । మోక్షసాధనమేవ హి సమ్యగ్దర్శనమధికృత్య తాః ప్రణీతాః । యది తత్రాప్యనవకాశాః స్యుః, ఆనర్థక్యమేవాసాం ప్రసజ్యేత । తస్మాత్తదవిరోధేన వేదాన్తా వ్యాఖ్యాతవ్యాః । కథం పునరీక్షత్యాదిభ్యో హేతుభ్యో బ్రహ్మైవ సర్వజ్ఞం జగతః కారణమిత్యవధారితః శ్రుత్యర్థః స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గేన పునరాక్షిప్యతే ? భవేదయమనాక్షేపః స్వతన్త్రప్రజ్ఞానామ్ ; పరతన్త్రప్రజ్ఞాస్తు ప్రాయేణ జనాః స్వాతన్త్ర్యేణ శ్రుత్యర్థమవధారయితుమశక్నువన్తః ప్రఖ్యాతప్రణేతృకాసు స్మృతిష్వవలమ్బేరన్ ; తద్బలేన చ శ్రుత్యర్థం ప్రతిపిత్సేరన్ ; అస్మత్కృతే చ వ్యాఖ్యానే న విశ్వస్యుః, బహుమానాత్స్మృతీనాం ప్రణేతృషు ; కపిలప్రభృతీనాం చార్షం జ్ఞానమప్రతిహతం స్మర్యతే ; శ్రుతిశ్చ భవతి ‘ ఋషిం ప్రసూతం కపిలం యస్తమగ్రే జ్ఞానైర్బిభర్తి జాయమానం చ పశ్యేత్’ (శ్వే. ఉ. ౫ । ౨) ఇతి ; తస్మాన్నైషాం మతమయథార్థం శక్యం సమ్భావయితుమ్ ; తర్కావష్టమ్భేన చైతేఽర్థం ప్రతిష్ఠాపయన్తి ; తస్మాదపి స్మృతిబలేన వేదాన్తా వ్యాఖ్యేయా ఇతి పునరాక్షేపః ॥

వ్యాఖ్యా

తస్య సమాధిః — ‘ నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్’ ఇతి । యది స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గేనేశ్వరకారణవాద ఆక్షి ప్యేత, ఏవమప్యన్యా ఈశ్వరకారణవాదిన్యః స్మృతయోఽనవకాశాః ప్రసజ్యేరన్ ; తా ఉదాహరిష్యామః — ‘ యత్తత్సూక్ష్మమవిజ్ఞేయమ్’ ఇతి పరం బ్రహ్మ ప్రకృత్య, ‘ స హ్యన్తరాత్మా భూతానాం క్షేత్రజ్ఞశ్చేతి కథ్యతే’ ఇతి చోక్త్వా, ‘ తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమ’ ఇత్యాహ ; తథాన్యత్రాపి ‘ అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిర్గుణే సమ్ప్రలీయతే’ ఇత్యాహ ; ‘ అతశ్చ సంక్షేపమిమం శృణుధ్వం నారాయణః సర్వమిదం పురాణః । స సర్గకాలే చ కరోతి సర్వం సంహారకాలే చ తదత్తి భూయః’ ఇతి పురాణే ; భగవద్గీతాసు చ — ‘ అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా’ (భ. గీ. ౭ । ౬) ఇతి ; పరమాత్మానమేవ చ ప్రకృత్యాపస్తమ్బః పఠతి — ‘ తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే స మూలం శాశ్వతికః స నిత్యః’ (ధ. సూ. ౧ । ౮ । ౨౩ । ౨) ఇతి । ఏవమనేకశః స్మృతిష్వపీశ్వరః కారణత్వేనోపాదానత్వేన చ ప్రకాశ్యతే । స్మృతిబలేన ప్రత్యవతిష్ఠమానస్య స్మృతిబలేనైవోత్తరం వక్ష్యామీత్యతోఽయమన్యస్మృత్యనవకాశదోషోపన్యాసః । దర్శితం తు శ్రుతీనామీశ్వరకారణవాదం ప్రతి తాత్పర్యమ్ ; విప్రతిపత్తౌ చ

స్మృతీనామవశ్యకర్తవ్యేఽన్యతరపరిగ్రహేఽన్యతరపరిత్యాగే చ శ్రుత్యనుసారిణ్యః స్మృతయః ప్రమాణమ్ ; అనపేక్ష్యా ఇతరాః ; తదుక్తం ప్రమాణలక్షణే — ‘ విరోధే త్వనపేక్షం స్యాదసతి హ్యనుమానమ్’ (జై. సూ. ౧ । ३ । ३) ఇతి । న చాతీన్ద్రియానర్థాన్ శ్రుతిమన్తరేణ కశ్చిదుపలభత ఇతి శక్యం సమ్భావయితుమ్ , నిమిత్తాభావాత్ । శక్యం కపిలాదీనాం సిద్ధానామప్రతిహతజ్ఞానత్వాదితి చేత్ , న ; సిద్ధేరపి సాపేక్షత్వాత్ ; ధర్మానుష్ఠానాపేక్షా హి సిద్ధిః, స చ ధర్మశ్చోదనాలక్షణః ; తతశ్చ పూర్వసిద్ధాయాశ్చోదనాయా అర్థో న పశ్చిమసిద్ధపురుషవచనవశేనాతిశఙ్కితుం శక్యతే । సిద్ధవ్యపాశ్రయకల్పనాయామపి బహుత్వాత్సిద్ధానాం ప్రదర్శితేన ప్రకారేణ స్మృతివిప్రతిపత్తౌ సత్యాం న శ్రుతివ్యపాశ్రయాదన్యన్నిర్ణయకారణమస్తి । పరతన్త్రప్రజ్ఞస్యాపి నాకస్మాత్స్మృతివిశేషవిషయః పక్షపాతో యుక్తః, కస్యచిత్క్వచిత్పక్షపాతే సతి పురుషమతివైశ్వరూప్యేణ తత్త్వావ్యవస్థానప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్తస్యాపి స్మృతివిప్రతిపత్త్యుపన్యాసేన శ్రుత్యనుసారాననుసారవిషయవివేచనేన చ సన్మార్గే ప్రజ్ఞా సఙ్గ్రహణీయా । యా తు శ్రుతిః కపిలస్య జ్ఞానాతిశయం ప్రదర్శయన్తీ ప్రదర్శితా న తయా శ్రుతివిరుద్ధమపి కాపిలం మతం శ్రద్ధాతుం శక్యమ్ , కపిలమితి శ్రుతిసామాన్యమాత్రత్వాత్ , అన్యస్య చ కపిలస్య సగరపుత్రాణాం ప్రతప్తుర్వాసుదేవనామ్నః స్మరణాత్ , అన్యార్థదర్శనస్య చ ప్రాప్తిరహితస్యాసాధకత్వాత్ । భవతి చాన్యా మనోర్మాహాత్మ్యం ప్రఖ్యాపయన్తీ శ్రుతిః — ‘ యద్వై కిఞ్చ మనురవదత్తద్భేషజమ్’ (తై. సం. ౨ । ౨ । ౧౦ । ౨) ఇతి ; మనునా చ ‘ సర్వభూతేషు చాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని । సమ్పశ్యన్నాత్మయాజీ వై స్వారాజ్యమధిగచ్ఛతి’ (మను. స్మృ. ౧౨ । ౯౧) ఇతి సర్వాత్మత్వదర్శనం ప్రశంసతా కాపిలం మతం నిన్ద్యత ఇతి గమ్యతే ; కపిలో హి న సర్వాత్మత్వదర్శనమనుమన్యతే, ఆత్మభేదాభ్యుపగమాత్ । మహాభారతేఽపి చ — ‘ బహవః పురుషా బ్రహ్మన్నుతాహో ఏక ఏవ తు’ ఇతి విచార్య, ‘ బహవః పురుషా రాజన్సాంఖ్యయోగవిచారిణామ్’ ఇతి పరపక్షముపన్యస్య తద్వ్యుదాసేన — ‘ బహూనాం పురుషాణాం హి యథైకా యోనిరుచ్యతే । తథా తం పురుషం విశ్వమాఖ్యాస్యామి గుణాధికమ్’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘ మమాన్తరాత్మా తవ చ యే చాన్యే దేహసంస్థితాః । సర్వేషాం సాక్షిభూతోఽసౌ న గ్రాహ్యః కేనచిత్క్వచిత్ ॥ విశ్వమూర్ధా విశ్వభుజో విశ్వపాదాక్షినాసికః । ఏకశ్చరతి భూతేషు స్వైరచారీ యథాసుఖమ్’ — ఇతి సర్వాత్మతైవ నిర్ధారితా । శ్రుతిశ్చ సర్వాత్మతాయాం భవతి — ‘ యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః । తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః’ (ఈ. ఉ. ౭) ఇత్యేవంవిధా । అతశ్చ సిద్ధమాత్మభేదకల్పనయాపి కాపిలస్య తన్త్రస్య వేదవిరుద్ధత్వం వేదానుసారిమనువచనవిరుద్ధత్వం చ, న కేవలం స్వతన్త్రప్రకృతికల్పనయైవేతి । వేదస్య

హి నిరపేక్షం స్వార్థే ప్రామాణ్యమ్ , రవేరివ రూపవిషయే ; పురుషవచసాం తు మూలాన్తరాపేక్షం వక్తృస్మృతివ్యవహితం చేతి విప్రకర్షః । తస్మాద్వేదవిరుద్ధే విషయే స్మృత్యనవకాశప్రసఙ్గో న దోషః ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ స్మృత్యనవకాశప్రసఙ్గో న దోషః ? —

ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః ॥ ౨ ॥

ప్రధానాదితరాణి యాని ప్రధానపరిణామత్వేన స్మృతౌ కల్పితాని మహదాదీని, న తాని వేదే లోకే వోపలభ్యన్తే । భూతేన్ద్రియాణి తావల్లోకవేదప్రసిద్ధత్వాచ్ఛక్యన్తే స్మర్తుమ్ । అలోకవేదప్రసిద్ధత్వాత్తు మహదాదీనాం షష్ఠస్యేవేన్ద్రియార్థస్య న స్మృతిరవకల్పతే । యదపి క్వచిత్తత్పరమివ శ్రవణమవభాసతే, తదప్యతత్పరం వ్యాఖ్యాతమ్ — ‘ ఆనుమానికమప్యేకేషామ్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యత్ర । కార్యస్మృతేరప్రామాణ్యాత్కారణస్మృతేరప్యప్రామాణ్యం యుక్తమిత్యభిప్రాయః । తస్మాదపి న స్మృత్యనవకాశప్రసఙ్గో దోషః । తర్కావష్టమ్భం తు ‘ న విలక్షణత్వాత్’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౪) ఇత్యారభ్యోన్మథిష్యతి ॥ ౨ ॥

యోగప్రత్యుక్త్యధికరణమ్

ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః ॥ 3 ॥

ఏతేన సాంఖ్యస్మృతిప్రత్యాఖ్యానేన, యోగస్మృతిరపి ప్రత్యాఖ్యాతా ద్రష్టవ్యేత్యతిదిశతి । తత్రాపి శ్రుతివిరోధేన ప్రధానం స్వతన్త్రమేవ కారణమ్ , మహదాదీని చ కార్యాణ్యలోకవేదప్రసిద్ధాని కల్ప్యన్తే । నన్వేవం సతి సమానన్యాయత్వాత్పూర్వేణైవైతద్గతమ్ ; కిమర్థం పునరతిదిశ్యతే । అస్తి హ్యత్రాభ్యధికాశఙ్కా — సమ్యగ్దర్శనాభ్యుపాయో హి యోగో వేదే విహితః — ‘ శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇతి ; ‘ త్రిరున్నతం స్థాప్య సమం శరీరమ్’ (శ్వే. ఉ. ౨ । ౮) ఇత్యాదినా చాసనాదికల్పనాపురఃసరం బహుప్రపఞ్చం యోగవిధానం శ్వేతాశ్వతరోపనిషది దృశ్యతే ; లిఙ్గాని చ వైదికాని యోగవిషయాణి సహస్రశ ఉపలభ్యన్తే — ‘ తాం యోగమితి మన్యన్తే స్థిరామిన్ద్రియధారణామ్’ (క. ఉ. ౨ । 3 । ౧౧) ఇతి, ‘ విద్యామేతాం యోగవిధిం చ కృత్స్నమ్’ (క. ఉ. ౨ । 3 । ౧౮) ఇతి చైవమాదీని ; యోగశాస్త్రేఽపి — ‘ అథ తత్త్వదర్శనోపాయో యోగః’ ఇతి సమ్యగ్దర్శనాభ్యుపాయత్వేనైవ యోగోఽఙ్గీక్రియతే ; అతః

సమ్ప్రతిపన్నార్థైకదేశత్వాదష్టకాదిస్మృతివద్యోగస్మృతిరప్యనపవదనీయా భవిష్యతీతి — ఇయమభ్యధికా శఙ్కాతిదేశేన నివర్త్యతే, అర్థైకదేశసమ్ప్రతిపత్తావప్యర్థైకదేశవిప్రతిపత్తేః పూర్వోక్తాయా దర్శనాత్ । సతీష్వప్యధ్యాత్మవిషయాసు బహ్వీషు స్మృతిషు సాంఖ్యయోగస్మృత్యోరేవ నిరాకరణే యత్నః కృతః ; సాంఖ్యయోగౌ హి పరమపురుషార్థసాధనత్వేన లోకే ప్రఖ్యాతౌ, శిష్టైశ్చ పరిగృహీతౌ, లిఙ్గేన చ శ్రౌతేనోపబృంహితౌ — ‘ తత్కారణం సాంఖ్యయోగాభిపన్నం జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైః’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౩) ఇతి ; నిరాకరణం తు — న సాంఖ్యజ్ఞానేన వేదనిరపేక్షేణ యోగమార్గేణ వా నిఃశ్రేయసమధిగమ్యత ఇతి ; శ్రుతిర్హి వైదికాదాత్మైకత్వవిజ్ఞానాదన్యన్నిఃశ్రేయససాధనం వారయతి — ‘ తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ’ (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇతి ; ద్వైతినో హి తే సాంఖ్యా యోగాశ్చ నాత్మైకత్వదర్శినః । యత్తు దర్శనముక్తమ్ ‘ తత్కారణం సాంఖ్యయోగాభిపన్నమ్’ ఇతి, వైదికమేవ తత్ర జ్ఞానం ధ్యానం చ సాంఖ్యయోగశబ్దాభ్యామభిలప్యేతే ప్రత్యాసత్తేరిత్యవగన్తవ్యమ్ । యేన త్వంశేన న విరుధ్యేతే, తేనేష్టమేవ సాంఖ్యయోగస్మృత్యోః సావకాశత్వమ్ ; తద్యథా — ‘ అసఙ్గో హ్యయం పురుషః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౬) ఇత్యేవమాదిశ్రుతిప్రసిద్ధమేవ పురుషస్య విశుద్ధత్వం నిర్గుణపురుషనిరూపణేన సాంఖ్యైరభ్యుపగమ్యతే ; తథా యౌగైరపి ‘ అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డోఽపరిగ్రహః’ (జా. ఉ. ౫) ఇత్యేవమాది శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ నివృత్తినిష్ఠత్వం ప్రవ్రజ్యాద్యుపదేశేనానుగమ్యతే । ఏతేన సర్వాణి తర్కస్మరణాని ప్రతివక్తవ్యాని ; తాన్యపి తర్కోపపత్తిభ్యాం తత్త్వజ్ఞానాయోపకుర్వన్తీతి చేత్ , ఉపకుర్వన్తు నామ ; తత్త్వజ్ఞానం తు వేదాన్తవాక్యేభ్య ఏవ భవతి — ‘ నావేదవిన్మనుతే తం బృహన్తమ్’ (తై. బ్రా. ౩ । ౧౨ । ౯ । ౭) ‘ తం త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి’ (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) ఇత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

నవిలక్షణత్వాధికరణమ్

న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్ ॥ ౪ ॥

బ్రహ్మాస్య జగతో నిమిత్తకారణం ప్రకృతిశ్చేత్యస్య పక్షస్యాక్షేపః స్మృతినిమిత్తః పరిహృతః ; తర్కనిమిత్త ఇదానీమాక్షేపః పరిహ్రియతే । కుతః పునరస్మిన్నవధారితే ఆగమార్థే తర్కనిమిత్తస్యాక్షేపస్యావకాశః ? నను ధర్మ ఇవ బ్రహ్మణ్యప్యనపేక్ష ఆగమో భవితుమర్హతి ; — భవేదయమవష్టమ్భో యది ప్రమాణాన్తరానవగాహ్య ఆగమమాత్రప్రమేయోఽయమర్థః స్యాదనుష్ఠేయరూప ఇవ ధర్మః ; పరినిష్పన్నరూపం తు బ్రహ్మావగమ్యతే ; పరినిష్పన్నే చ వస్తుని ప్రమాణాన్తరాణామస్త్యవకాశో యథా పృథివ్యాదిషు ; యథా చ శ్రుతీనాం

పరస్పరవిరోధే సత్యేకవశేనేతరా నీయన్తే, ఏవం ప్రమాణాన్తరవిరోధేఽపి తద్వశేనైవ శ్రుతిర్నీయేత ; దృష్టసాధర్మ్యేణ చాదృష్టమర్థం సమర్పయన్తీ యుక్తిరనుభవస్య సన్నికృష్యతే, విప్రకృష్యతే తు శ్రుతిః, ఐతిహ్యమాత్రేణ స్వార్థాభిధానాత్ ; అనుభవావసానం చ బ్రహ్మవిజ్ఞానమవిద్యాయా నివర్తకం మోక్షసాధనం చ దృష్టఫలతయేష్యతే ; శ్రుతిరపి — 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యః' ఇతి శ్రవణవ్యతిరేకేణ మననం విదధతీ తర్కమప్యత్రాదర్తవ్యం దర్శయతి ; అతస్తర్కనిమిత్తః పునరాక్షేపః క్రియతే ' న విలక్షణత్వాదస్య' ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

యదుక్తమ్ చేతనం బ్రహ్మ జగతః కారణం ప్రకృతిః ఇతి, తన్నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? విలక్షణత్వాదస్య వికారస్య ప్రకృత్యాః — ఇదం హి బ్రహ్మకార్యత్వేనాభిప్రేయమాణం జగద్బ్రహ్మవిలక్షణమచేతనమశుద్ధం చ దృశ్యతే ; బ్రహ్మ చ జగద్విలక్షణం చేతనం శుద్ధం చ శ్రూయతే ; న చ విలక్షణత్వే ప్రకృతివికారభావో దృష్టః ; న హి రుచకాదయో వికారా మృత్ప్రకృతికా భవన్తి, శరావాదయో వా సువర్ణప్రకృతికాః ; మృదైవ తు మృదన్వితా వికారాః క్రియన్తే, సువర్ణేన చ సువర్ణాన్వితాః ; తథేదమపి జగదచేతనం సుఖదుఃఖమోహాన్వితం సత్ అచేతనస్యైవ సుఖదుఃఖమోహాత్మకస్య కారణస్య కార్యం భవితుమర్హతి, న విలక్షణస్య బ్రహ్మణః । బ్రహ్మవిలక్షణత్వం చాస్య జగతోఽశుద్ధ్యచేతనత్వదర్శనాదవగన్తవ్యమ్ । అశుద్ధం హీదం జగత్ , సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయా ప్రీతిపరితాపవిషాదాదిహేతుత్వాత్స్వర్గనరకాద్యుచ్చావచప్రపఞ్చత్వాచ్చ । అచేతనం చేదం జగత్ , చేతనం ప్రతి కార్యకరణభావేనోపకరణభావోపగమాత్ । న హి సామ్యే సత్యుపకార్యోపకారకభావో భవతి ; న హి ప్రదీపౌ పరస్పరస్యోపకురుతః । నను చేతనమపి కార్యకరణం స్వామిభృత్యన్యాయేన భోక్తురుపకరిష్యతి । న, స్వామిభృత్యయోరప్యచేతనాంశస్యైవ చేతనం ప్రత్యుపకారకత్వాత్ ; యో హ్యేకస్య చేతనస్య పరిగ్రహో బుద్ధ్యాదిరచేతనభాగః స ఏవాన్యస్య చేతనస్యోపకరోతి, న తు స్వయమేవ చేతనశ్చేతనాన్తరస్యోపకరోత్యపకరోతి వా ; నిరతిశయా హ్యకర్తారశ్చేతనా ఇతి సాంఖ్యా మన్యన్తే ; తస్మాదచేతనం కార్యకారణమ్ । న చ కాష్ఠలోష్టాదీనాం చేతనత్వే కిఞ్చిత్ప్రమాణమస్తి ; ప్రసిద్ధశ్చాయం చేతనాచేతనవిభాగో లోకే । తస్మాద్బ్రహ్మవిలక్షణత్వాన్నేదం జగత్తత్ప్రకృతికమ్ । యోఽపి కశ్చిదాచక్షీత — శ్రుత్వా జగతశ్చేతనప్రకృతికతామ్ , తద్బలేనైవ సమస్తం జగచ్చేతనమవగమయిష్యామి, ప్రకృతిరూపస్య వికారేఽన్వయదర్శనాత్ ; అవిభావనం తు చైతన్యస్య పరిణామవిశేషాద్భవిష్యతి ; యథా స్పష్టచైతన్యానామప్యాత్మనాం స్వాపమూర్చ్ఛాద్యవస్థాసు చైతన్యం న విభావ్యతే, ఏవం కాష్ఠలోష్టాదీనామపి చైతన్యం న విభావయిష్యతే ; ఏతస్మాదేవ చ విభావితత్వావిభావితత్వకృతాద్విశేషాద్రూపాదిభావాభావాభ్యాం చ కార్యకరణానామాత్మనాం

చ చేతనత్వావిశేషేఽపి గుణప్రధానభావో న విరోత్స్యతే ; యథా చ పార్థివత్వావిశేషేఽపి మాంససూపౌదనాదీనాం ప్రత్యాత్మవర్తినో విశేషాత్పరస్పరోపకారిత్వం భవతి, ఏవమిహాపి భవిష్యతి ; ప్రవిభాగప్రసిద్ధిరప్యత ఏవ న విరోత్స్యత ఇతి — తేనాపి కథఞ్చిచ్చేతనాచేతనత్వలక్షణం విలక్షణత్వం పరిహ్రియేత ; శుద్ధ్యశుద్ధిత్వలక్షణం తు విలక్షణత్వం నైవ పరిహ్రియతే । న చేతరదపి విలక్షణత్వం పరిహర్తుం శక్యత ఇత్యాహ — తథాత్వం చ శబ్దాదితి ; అనవగమ్యమానమేవ హీదం లోకే సమస్తస్య వస్తునశ్చేతనత్వం చేతనప్రకృతికత్వశ్రవణాచ్ఛబ్దశరణతయా కేవలయోత్ప్రేక్ష్యతే ; తచ్చ శబ్దేనైవ విరుధ్యతే, యతః శబ్దాదపి తథాత్వమవగమ్యతే ; తథాత్వమితి ప్రకృతివిలక్షణత్వం కథయతి ; శబ్ద ఏవ ‘ విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి కస్యచిద్విభాగస్యాచేతనతాం శ్రావయంశ్చేతనాద్బ్రహ్మణో విలక్షణమచేతనం జగచ్ఛ్రావయతి ॥ ४ ॥

వ్యాఖ్యా

నను చేతనత్వమపి క్వచిదచేతనత్వాభిమతానాం భూతేన్ద్రియాణాం శ్రూయతే — యథా ‘ మృదబ్రవీత్’ ‘ ఆపోఽబ్రువన్’ (శ. బ్రా. ౬ । ౧ । 3 । ౨ । ४) ఇతి ‘ తత్తేజ ఐక్షత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3)‘ తా ఆప ఐక్షన్త’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ४) ఇతి చైవమాద్యా భూతవిషయా చేతనత్వశ్రుతిః ; ఇన్ద్రియవిషయాపి — ‘ తే హేమే ప్రాణా అహంశ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మ జగ్ముః’ (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౭) ఇతి, ‘ తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి’ (బృ. ఉ. ౧ । 3 । ౨) ఇత్యేవమాద్యేన్ద్రియవిషయేతి । అత ఉత్తరం పఠతి —

అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్ ॥ ౫ ॥

తుశబ్ద ఆశఙ్కామపనుదతి । న ఖలు ‘ మృదబ్రవీత్’ ఇత్యేవంజాతీయకయా శ్రుత్యా భూతేన్ద్రియాణాం చేతనత్వమాశఙ్కనీయమ్ , యతోఽభిమానివ్యపదేశ ఏషః ; మృదాద్యభిమానిన్యో వాగాద్యభిమానిన్యశ్చ చేతనా దేవతా వదనసంవదనాదిషు చేతనోచితేషు వ్యవహారేషు వ్యపదిశ్యన్తే, న భూతేన్ద్రియమాత్రమ్ । కస్మాత్ ? విశేషానుగతిభ్యామ్ — విశేషో హి భోక్తౄణాం భూతేన్ద్రియాణాం చ చేతనాచేతనప్రవిభాగలక్షణః ప్రాగభిహితః ; సర్వచేతనతాయాం చాసౌ నోపపద్యేత ; అపి చ కౌషీతకినః ప్రాణసంవాదే కరణమాత్రాశఙ్కావినివృత్తయేఽధిష్ఠాతృచేతనపరిగ్రహాయ దేవతాశబ్దేన విశింషన్తి — ‘ ఏతా హ వై దేవతా అహంశ్రేయసే వివదమానాః’ ఇతి, ‘ తా వా ఏతాః సర్వా దేవతాః ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విదిత్వా’ (కౌ. ఉ. ౨ । ౧౨) ఇతి చ । అనుగతాశ్చ సర్వత్రాభిమానిన్యశ్చేతనా దేవతా మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణాదిభ్యోఽవగమ్యన్తే — ‘ అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్’ (ఐ. ఆ. ౨ । ४ । ౨ । ४) ఇత్యేవమాదికా చ శ్రుతిః కరణేష్వనుగ్రాహికాం దేవతామనుగతాం

దర్శయతి ; ప్రాణసంవాదవాక్యశేషే చ — ‘ తే హ ప్రాణాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యోచుః’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౭) ఇతి శ్రేష్ఠత్వనిర్ధారణాయ ప్రజాపతిగమనమ్ , తద్వచనాచ్చైకైకోత్క్రమణేనాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రాణశ్రైష్ఠ్యప్రతిపత్తిః, ‘ తస్మై బలిహరణమ్’ ఇతి చైవంజాతీయకోఽస్మదాదిష్వివ వ్యవహారోఽనుగమ్యమానోఽభిమానివ్యపదేశం ద్రఢయతి ; ‘ తత్తేజ ఐక్షత’ ఇత్యపి పరస్యా ఏవ దేవతాయా అధిష్ఠాత్ర్యాః స్వవికారేష్వనుగతాయా ఇయమీక్షా వ్యపదిశ్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । తస్మాద్విలక్షణమేవేదం బ్రహ్మణో జగత్ ; విలక్షణత్వాచ్చ న బ్రహ్మప్రకృతికమ్ ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

— ఇత్యాక్షిప్తే, ప్రతివిధత్తే —

దృశ్యతే తు ॥ ౬ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । యదుక్తమ్ విలక్షణత్వాన్నేదం జగద్బ్రహ్మప్రకృతికమ్ ఇతి, నాయమేకాన్తః ; దృశ్యతే హి లోకే — చేతనత్వేన ప్రసిద్ధేభ్యః పురుషాదిభ్యో విలక్షణానాం కేశనఖాదీనాముత్పత్తిః, అచేతనత్వేన చ ప్రసిద్ధేభ్యో గోమయాదిభ్యో వృశ్చికాదీనామ్ । నన్వచేతనాన్యేవ పురుషాదిశరీరాణ్యచేతనానాం కేశనఖాదీనాం కారణాని, అచేతనాన్యేవ చ వృశ్చికాదిశరీరాణ్యచేతనానాం గోమయాదీనాం కార్యాణీతి । ఉచ్యతే — ఏవమపి కిఞ్చిదచేతనం చేతనస్యాయతనభావముపగచ్ఛతి కిఞ్చిన్నేత్యస్త్యేవ వైలక్షణ్యమ్ । మహాంశ్చాయం పారిణామికః స్వభావవిప్రకర్షః పురుషాదీనాం కేశనఖాదీనాం చ స్వరూపాదిభేదాత్ , తథా గోమయాదీనాం వృశ్చికాదీనాం చ । అత్యన్తసారూప్యే చ ప్రకృతివికారభావ ఏవ ప్రలీయేత । అథోచ్యేత — అస్తి కశ్చిత్పార్థివత్వాదిస్వభావః పురుషాదీనాం కేశనఖాదిష్వనువర్తమానో గోమయాదీనాం చ వృశ్చికాదిష్వితి । బ్రహ్మణోఽపి తర్హి సత్తాలక్షణః స్వభావ ఆకాశాదిష్వనువర్తమానో దృశ్యతే । విలక్షణత్వేన చ కారణేన బ్రహ్మప్రకృతికత్వం జగతో దూషయతా కిమశేషస్య బ్రహ్మస్వభావస్యాననువర్తనం విలక్షణత్వమభిప్రేయతే, ఉత యస్య కస్యచిత్ , అథ చైతన్యస్యేతి వక్తవ్యమ్ । ప్రథమే వికల్పే సమస్తప్రకృతివికారభావోచ్ఛేదప్రసఙ్గః ; న హ్యసత్యతిశయే ప్రకృతివికార ఇతి భవతి । ద్వితీయే చాసిద్ధత్వమ్ ; దృశ్యతే హి సత్తాలక్షణో బ్రహ్మస్వభావ ఆకాశాదిష్వనువర్తమాన ఇత్యుక్తమ్ । తృతీయే తు దృష్టాన్తాభావః ; కిం హి యచ్చైతన్యేనానన్వితం తదబ్రహ్మప్రకృతికం దృష్టమితి బ్రహ్మకారణవాదినం ప్రత్యుదాహ్రియేత, సమస్తస్య వస్తుజాతస్య బ్రహ్మప్రకృతికత్వాభ్యుపగమాత్ । ఆగమవిరోధస్తు ప్రసిద్ధ ఏవ, చేతనం బ్రహ్మ

జగతః కారణం ప్రకృతిశ్చేత్యాగమతాత్పర్యస్య ప్రసాధితత్వాత్ । యత్తూక్తం పరినిష్పన్నత్వాద్బ్రహ్మణి ప్రమాణాన్తరాణి సమ్భవేయురితి, తదపి మనోరథమాత్రమ్ ; రూపాద్యభావాద్ధి నాయమర్థః ప్రత్యక్షస్య గోచరః ; లిఙ్గాద్యభావాచ్చ నానుమానాదీనామ్ ; ఆగమమాత్రసమధిగమ్య ఏవ త్వయమర్థో ధర్మవత్ ; తథా చ శ్రుతిః — ‘ నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ప్రోక్తాన్యేనైవ సుజ్ఞానాయ ప్రేష్ఠ’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౯) ఇతి ; ‘ కో అద్ధా వేద క ఇహ ప్రవోచత్’ ‘ ఇయం విసృష్టిర్యత ఆబభూవ’ (ఋ. సం. ౧౦ । ౧౨౯ । ౬) ఇతి చైతే ఋచౌ సిద్ధానామపీశ్వరాణాం దుర్బోధతాం జగత్కారణస్య దర్శయతః ; స్మృతిరపి భవతి — ‘ అచిన్త్యాః ఖలు యే భావా న తాంస్తర్కేణ యోజయేత్’ ఇతి, ‘ అవ్యక్తోఽయమచిన్త్యోఽయమవికార్యోఽయముచ్యతే’ (భ. గీ. ౨ । ౨౫) ఇతి చ, ‘ న మే విదుః సురగణాః ప్రభవం న మహర్షయః । అహమాదిర్హి దేవానాం మహర్షీణాం చ సర్వశః’ (భ. గీ. ౧౦ । ౨) ఇతి చైవంజాతీయకా । యదపి శ్రవణవ్యతిరేకేణ మననం విదధచ్ఛబ్ద ఏవ తర్కమప్యాదర్తవ్యం దర్శయతీత్యుక్తమ్ , నానేన మిషేణ శుష్కతర్కస్యాత్రాత్మలాభః సమ్భవతి ; శ్రుత్యనుగృహీత ఏవ హ్యత్ర తర్కోఽనుభవాఙ్గత్వేనాశ్రీయతే — స్వప్నాన్తబుద్ధాన్తయోరుభయోరితరేతరవ్యభిచారాదాత్మనోఽనన్వాగతత్వమ్ , సమ్ప్రసాదే చ ప్రపఞ్చపరిత్యాగేన సదాత్మనా సమ్పత్తేర్నిష్ప్రపఞ్చసదాత్మత్వమ్ , ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మప్రభవత్వాత్కార్యకారణానన్యత్వన్యాయేన బ్రహ్మావ్యతిరేకః — ఇత్యేవంజాతీయకః ; ‘ తర్కాప్రతిష్ఠానాది’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౧౧) తి చ కేవలస్య తర్కస్య విప్రలమ్భకత్వం దర్శయిష్యతి । యోఽపి చేతనకారణశ్రవణబలేనైవ సమస్తస్య జగతశ్చేతనతాముత్ప్రేక్షేత, తస్యాపి ‘ విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి చేతనాచేతనవిభాగశ్రవణం విభావనావిభావనాభ్యాం చైతన్యస్య శక్యత ఏవ యోజయితుమ్ । పరస్యైవ త్విదమపి విభాగశ్రవణం న యుజ్యతే । కథమ్ ? పరమకారణస్య హ్యత్ర సమస్తజగదాత్మనా సమవస్థానం శ్రావ్యతే — ‘ విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చాభవత్’ ఇతి ; తత్ర యథా చేతనస్యాచేతనభావో నోపపద్యతే విలక్షణత్వాత్ , ఏవమచేతనస్యాపి చేతనభావో నోపపద్యతే । ప్రత్యుక్తత్వాత్తు విలక్షణత్వస్య యథా శ్రుత్యైవ చేతనం కారణం గ్రహీతవ్యం భవతి ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ ॥ ౭ ॥

యది చేతనం శుద్ధం శబ్దాదిహీనం చ బ్రహ్మ తద్విపరీతస్యాచేతనస్యాశుద్ధస్య శబ్దాదిమతశ్చ కార్యస్య కారణమిష్యేత, అసత్తర్హి కార్యం ప్రాగుత్పత్తేరితి ప్రసజ్యేత ; అనిష్టం చైతత్సత్కార్యవాదినస్తవేతి చేత్ — నైష దోషః, ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ ; ప్రతిషేధమాత్రం

హీదమ్ ; నాస్య ప్రతిషేధస్య ప్రతిషేధ్యమస్తి । న హ్యయం ప్రతిషేధః ప్రాగుత్పత్తేః సత్త్వం కార్యస్య ప్రతిషేద్ధుం శక్నోతి । కథమ్ ? యథైవ హీదానీమపీదం కార్యం కారణాత్మనా సత్ , ఏవం ప్రాగుత్పత్తేరపీతి గమ్యతే ; న హీదానీమపీదం కార్యం కారణాత్మానమన్తరేణ స్వతన్త్రమేవాస్తి — ‘ సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేద’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) ఇత్యాదిశ్రవణాత్ ; కారణాత్మనా తు సత్త్వం కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేరవిశిష్టమ్ । నను శబ్దాదిహీనం బ్రహ్మ జగతః కారణమ్ । బాఢమ్ — న తు శబ్దాదిమత్కార్యం కారణాత్మనా హీనం ప్రాగుత్పత్తేరిదానీం వా అస్తి ; తేన న శక్యతే వక్తుం ప్రాగుత్పత్తేరసత్కార్యమితి । విస్తరేణ చైతత్కార్యకారణానన్యత్వవాదే వక్ష్యామః ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్ ॥ ౮ ॥

అత్రాహ — యది స్థౌల్యసావయవత్త్వాచేతనత్వపరిచ్ఛిన్నత్వాశుద్ధ్యాదిధర్మకం కార్యం బ్రహ్మకారణకమభ్యుపగమ్యేత, తదాపీతౌ ప్రలయే ప్రతిసంసృజ్యమానం కార్యం కారణావిభాగమాపద్యమానం కారణమాత్మీయేన ధర్మేణ దూషయేదితి — అపీతౌ కారణస్యాపి బ్రహ్మణః కార్యస్యేవాశుద్ధ్యాదిరూపతాప్రసఙ్గాత్ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమిత్యసమఞ్జసమిదమౌపనిషదం దర్శనమ్ । అపి చ సమస్తస్య విభాగస్యావిభాగప్రాప్తేః పునరుత్పత్తౌ నియమకారణాభావాద్భోక్తృభోగ్యాదివిభాగేనోత్పత్తిర్న ప్రాప్నోతీత్యసమఞ్జసమ్ । అపి చ భోక్తౄణాం పరేణ బ్రహ్మణా అవిభాగం గతానాం కర్మాదినిమిత్తప్రలయేఽపి పునరుత్పత్తావభ్యుపగమ్యమానాయాం ముక్తానామపి పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్ । అథేదం జగదపీతావపి విభక్తమేవ పరేణ బ్రహ్మణావతిష్ఠేత, ఏవమప్యపీతిశ్చ న సమ్భవతి కారణావ్యతిరిక్తం చ కార్యం న సమ్భవతీత్యసమఞ్జసమేవేతి ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే —

న తు దృష్టాన్తభావాత్ ॥ ౯ ॥

నైవాస్మదీయే దర్శనే కిఞ్చిదసామఞ్జస్యమస్తి । యత్తావదభిహితమ్ — కారణమపిగచ్ఛత్కార్యం కారణమాత్మీయేన ధర్మేణ దూషయేదితి, న తద్దూషణమ్ । కస్మాత్ ? దృష్టాన్తభావాత్ — సన్తి హి దృష్టాన్తాః, యథా కారణమపిగచ్ఛత్కార్యం కారణమాత్మీయేన ధర్మేణ న దూషయతి ; తద్యథా — శరావాదయో మృత్ప్రకృతికా వికారా విభాగావస్థాయాముచ్చావచమధ్యమప్రభేదాః సన్తః పునః ప్రకృతిమపిగచ్ఛన్తో న

తామాత్మీయేన ధర్మేణ సంసృజన్తి ; రుచకాదయశ్చ సువర్ణవికారా అపీతౌ న సువర్ణమాత్మీయేన ధర్మేణ సంసృజన్తి ; పృథివీవికారశ్చతుర్విధో భూతగ్రామో న పృథివీమపీతావాత్మీయేన ధర్మేణ సంసృజతి ; త్వత్పక్షస్య తు న కశ్చిద్దృష్టాన్తోఽస్తి ; అపీతిరేవ హి న సమ్భవేత్ , యది కారణే కార్యం స్వధర్మేణైవావతిష్ఠేత । అనన్యత్వేఽపి కార్యకారణయోః, కార్యస్య కారణాత్మత్వమ్ , న తు కారణస్య కార్యాత్మత్వమ్ — ‘ ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యః’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౧౪) ఇతి వక్ష్యామః । అత్యల్పం చేదముచ్యతే — కార్యమపీతావాత్మీయేన ధర్మేణ కారణం సంసృజేదితి ; స్థితావపి హి సమానోఽయం ప్రసఙ్గః, కార్యకారణయోరనన్యత్వాభ్యుపగమాత్ ; ‘ ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) ‘ ఆత్మైవేదం సర్వమ్’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) ‘ బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాత్’ (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) ‘ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ’ (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౧) ఇత్యేవమాద్యాభిర్హి శ్రుతిభిరవిశేషేణ త్రిష్వపి కాలేషు కార్యస్య కారణాదనన్యత్వం శ్రావ్యతే ; తత్ర యః పరిహారః కార్యస్య తద్ధర్మాణాం చావిద్యాధ్యారోపితత్వాన్న తైః కారణం సంసృజ్యత ఇతి, అపీతావపి స సమానః । అస్తి చాయమపరో దృష్టాన్తః — యథా స్వయం ప్రసారితయా మాయయా మాయావీ త్రిష్వపి కాలేషు న సంస్పృశ్యతే , అవస్తుత్వాత్ , ఏవం పరమాత్మాపి సంసారమాయయా న సంస్పృశ్యత ఇతి ; యథా చ స్వప్నదృగేకః స్వప్నదర్శనమాయయా న సంస్పృశ్యతే, ప్రబోధసమ్ప్రసాదయోరనన్వాగతత్వాత్ , ఏవమవస్థాత్రయసాక్ష్యేకోఽవ్యభిచార్యవస్థాత్రయేణ వ్యభిచారిణా న సంస్పృశ్యతే । మాయామాత్రం హ్యేతత్ , యత్పరమాత్మనోఽవస్థాత్రయాత్మనావభాసనమ్ , రజ్జ్వా ఇవ సర్పాదిభావేనేతి । అత్రోక్తం వేదాన్తార్థసమ్ప్రదాయవిద్భిరాచార్యైః — ‘ అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే । అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుధ్యతే తదా’ (మా. కా. ౧ । ౧౬) ఇతి । తత్ర యదుక్తమపీతౌ కారణస్యాపి కార్యస్యేవ స్థౌల్యాదిదోషప్రసఙ్గ ఇతి, ఏతదయుక్తమ్ । యత్పునరేతదుక్తమ్ — సమస్తస్య విభాగస్యావిభాగప్రాప్తేః పునర్విభాగేనోత్పత్తౌ నియమకారణం నోపపద్యత ఇతి, అయమప్యదోషః, దృష్టాన్తభావాదేవ — యథా హి సుషుప్తిసమాధ్యాదావపి సత్యాం స్వాభావిక్యామవిభాగప్రాప్తౌ మిథ్యాజ్ఞానస్యానపోదితత్వాత్పూర్వవత్పునః ప్రబోధే విభాగో భవతి, ఏవమిహాపి భవిష్యతి । శ్రుతిశ్చాత్ర భవతి — ‘ ఇమాః సర్వాః ప్రజాః సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి,’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౨) ‘ త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదా భవన్తి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । 3) ఇతి । యథా హ్యవిభాగేఽపి పరమాత్మని మిథ్యాజ్ఞానప్రతిబద్ధో విభాగవ్యవహారః స్వప్నవదవ్యాహతః స్థితౌ దృశ్యతే, ఏవమపీతావపి మిథ్యాజ్ఞానప్రతిబద్ధైవ విభాగశక్తిరనుమాస్యతే । ఏతేన ముక్తానాం

పునరుత్పత్తిప్రసఙ్గః ప్రత్యుక్తః, సమ్యగ్జ్ఞానేన మిథ్యాజ్ఞానస్యాపోదితత్వాత్ । యః పునరయమన్తేఽపరో వికల్ప ఉత్ప్రేక్షితః — అథేదం జగదపీతావపి విభక్తమేవ పరేణ బ్రహ్మణావతిష్ఠేతేతి, సోఽప్యనభ్యుపగమాదేవ ప్రతిషిద్ధః ।
తస్మాత్సమఞ్జసమిదమౌపనిషదం దర్శనమ్ ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వపక్షదోషాచ్చ ॥ ౧౦ ॥

స్వపక్షే చైతే ప్రతివాదినః సాధారణా దోషాః ప్రాదుఃష్యుః । కథమిత్యుచ్యతే — యత్తావదభిహితమ్ , విలక్షణత్వాన్నేదం జగద్బ్రహ్మప్రకృతికమితి ప్రధానప్రకృతికతాయామపి సమానమేతత్ , శబ్దాదిహీనాత్ప్రధానాచ్ఛబ్దాదిమతో జగత ఉత్పత్త్యభ్యుపగమాత్ ; అత ఏవ చ విలక్షణకార్యోత్పత్త్యభ్యుపగమాత్ సమానః ప్రాగుత్పత్తేరసత్కార్యవాదప్రసఙ్గః ; తథాపీతౌ కార్యస్య కారణావిభాగాభ్యుపగమాత్తద్వత్ప్రసఙ్గోఽపి సమానః ; తథా మృదితసర్వవిశేషేషు వికారేష్వపీతావవిభాగాత్మతాం గతేషు , ఇదమస్య పురుషస్యోపాదానమిదమస్యేతి ప్రాక్ప్రలయాత్ప్రతిపురుషం యే నియతా భేదాః, న తే తథైవ పునరుత్పత్తౌ నియన్తుం శక్యన్తే, కారణాభావాత్ ; వినైవ చ కారణేన నియమేఽభ్యుపగమ్యమానే కారణాభావసామ్యాన్ముక్తానామపి పునర్బన్ధప్రసఙ్గః ; అథ కేచిద్భేదా అపీతావవిభాగమాపద్యన్తే కేచిన్నేతి చేత్ — యే నాపద్యన్తే, తేషాం ప్రధానకార్యత్వం న ప్రాప్నోతి ; ఇత్యేవమేతే దోషాః సాధారణత్వాన్నాన్యతరస్మిన్పక్షే చోదయితవ్యా భవన్తీతి అదోషతామేవైషాం ద్రఢయతి — అవశ్యాశ్రయితవ్యత్వాత్ ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

తర్కాప్రతిష్ఠానాదప్యన్యథానుమేయమితి చేదేవమప్యవిమోక్షప్రసఙ్గః ॥ ౧౧ ॥

ఇతశ్చ నాగమగమ్యేఽర్థే కేవలేన తర్కేణ ప్రత్యవస్థాతవ్యమ్ ; యస్మాన్నిరాగమాః పురుషోత్ప్రేక్షామాత్రనిబన్ధనాస్తర్కా అప్రతిష్ఠితా భవన్తి, ఉత్ప్రేక్షాయా నిరఙ్కుశత్వాత్ ; తథా హి — కైశ్చిదభియుక్తైర్యత్నేనోత్ప్రేక్షితాస్తర్కా అభియుక్తతరైరన్యైరాభాస్యమానా దృశ్యన్తే ; తైరప్యుత్ప్రేక్షితాః సన్తస్తతోఽన్యైరాభాస్యన్త ఇతి న ప్రతిష్ఠితత్వం తర్కాణాం శక్యమాశ్రయితుమ్ , పురుషమతివైరూప్యాత్ । అథ కస్యచిత్ప్రసిద్ధమాహాత్మ్యస్య కపిలస్య అన్యస్య వా సమ్మతస్తర్కః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాశ్రీయేత — ఏవమప్యప్రతిష్ఠితత్వమేవ, ప్రసిద్ధమాహాత్మ్యాభిమతానామపి తీర్థకరాణాం కపిలకణభుక్ప్రభృతీనాం పరస్పరవిప్రతిపత్తిదర్శనాత్ । అథోచ్యేత — అన్యథా వయమనుమాస్యామహే, యథా నాప్రతిష్ఠాదోషో భవిష్యతి ; న హి ప్రతిష్ఠితస్తర్క ఏవ నాస్తీతి శక్యతే వక్తుమ్ ; ఏతదపి హి

తర్కాణామప్రతిష్ఠితత్వం తర్కేణైవ ప్రతిష్ఠాప్యతే, కేషాఞ్చిత్తర్కాణామప్రతిష్ఠితత్వదర్శనేనాన్యేషామపి తజ్జాతీయకానాం తర్కాణామప్రతిష్ఠితత్వకల్పనాత్ ; సర్వతర్కాప్రతిష్ఠాయాం చ లోకవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గః ; అతీతవర్తమానాధ్వసామ్యేన హ్యనాగతేఽప్యధ్వని సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారాయ ప్రవర్తమానో లోకో దృశ్యతే ; శ్రుత్యర్థవిప్రతిపత్తౌ చార్థాభాసనిరాకరణేన సమ్యగర్థనిర్ధారణం తర్కేణైవ వాక్యవృత్తినిరూపణరూపేణ క్రియతే ; మనురపి చైవం మన్యతే — ‘ ప్రత్యక్షమనుమానం చ శాస్త్రం చ వివిధాగమమ్ । త్రయం సువిదితం కార్యం ధర్మశుద్ధిమభీప్సతా’ ఇతి ‘ ఆర్షం ధర్మోపదేశం చ వేదశాస్త్రావిరోధినా । యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతరః’ (మను. స్మృ. ౧౨ । ౧౦౫,౧౦౬) ఇతి చ బ్రువన్ । అయమేవ చ తర్కస్యాలఙ్కారః — యదప్రతిష్ఠితత్వం నామ ; ఏవం హి సావద్యతర్కపరిత్యాగేన నిరవద్యస్తర్కః ప్రతిపత్తవ్యో భవతి ; న హి పూర్వజో మూఢ ఆసీదిత్యాత్మనాపి మూఢేన భవితవ్యమితి కిఞ్చిదస్తి ప్రమాణమ్ । తస్మాన్న తర్కాప్రతిష్ఠానం దోష ఇతి చేత్ — ఏవమప్యవిమోక్షప్రసఙ్గః ; యద్యపి క్వచిద్విషయే తర్కస్య ప్రతిష్ఠితత్వముపలక్ష్యతే, తథాపి ప్రకృతే తావద్విషయే ప్రసజ్యత ఏవాప్రతిష్ఠితత్వదోషాదనిర్మోక్షస్తర్కస్య ; న హీదమతిగమ్భీరం భావయాథాత్మ్యం ముక్తినిబన్ధనమాగమమన్తరేణోత్ప్రేక్షితుమపి శక్యమ్ ; రూపాద్యభావాద్ధి నాయమర్థః ప్రత్యక్షస్య గోచరః, లిఙ్గాద్యభావాచ్చ నానుమానాదీనామితి చావోచామ । అపి చ సమ్యగ్జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి సర్వేషాం మోక్షవాదినామభ్యుపగమః ; తచ్చ సమ్యగ్జ్ఞానమేకరూపమ్ , వస్తుతన్త్రత్వాత్ ; ఏకరూపేణ హ్యవస్థితో యోఽర్థః స పరమార్థః ; లోకే తద్విషయం జ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానమిత్యుచ్యతే — యథాగ్నిరుష్ణ ఇతి ; తత్రైవం సతి సమ్యగ్జ్ఞానే పురుషాణాం విప్రతిపత్తిరనుపపన్నా ; తర్కజ్ఞానానాం త్వన్యోన్యవిరోధాత్ప్రసిద్ధా విప్రతిపత్తిః ; యద్ధి కేనచిత్తార్కికేణేదమేవ సమ్యగ్జ్ఞానమితి ప్రతిష్ఠాపితమ్ , తదపరేణ వ్యుత్థాప్యతే ; తేనాపి ప్రతిష్ఠాపితం తతోఽపరేణ వ్యుత్థాప్యత ఇతి చ ప్రసిద్ధం లోకే ; కథమేకరూపానవస్థితవిషయం తర్కప్రభవం సమ్యగ్జ్ఞానం భవేత్ ; న చ ప్రధానవాదీ తర్కవిదాముత్తమ ఇతి సర్వైస్తార్కికైః పరిగృహీతః, యేన తదీయం మతం సమ్యగ్జ్ఞానమితి ప్రతిపద్యేమహి ; న చ శక్యన్తేఽతీతానాగతవర్తమానాస్తార్కికా ఏకస్మిన్దేశే కాలే చ సమాహర్తుమ్ , యేన తన్మతిరేకరూపైకార్థవిషయా సమ్యఙ్మతిరితి స్యాత్ ; వేదస్య తు నిత్యత్వే విజ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వే చ సతి వ్యవస్థితార్థవిషయత్వోపపత్తేః, తజ్జనితస్య జ్ఞానస్య సమ్యక్త్వమతీతానాగతవర్తమానైః సర్వైరపి తార్కికైరపహ్నోతుమశక్యమ్ ; అతః సిద్ధమస్యైవౌపనిషదస్య జ్ఞానస్య సమ్యగ్జ్ఞానత్వమ్ ; అతోఽన్యత్ర సమ్యగ్జ్ఞానత్వానుపపత్తేః సంసారావిమోక్ష ఏవ ప్రసజ్యేత । అత ఆగమవశేన ఆగమానుసారితర్కవశేన చ చేతనం బ్రహ్మ జగతః కారణం ప్రకృతిశ్చేతి స్థితమ్ ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్

ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః ॥ ౧౨ ॥

వైదికస్య దర్శనస్య ప్రత్యాసన్నత్వాద్గురుతరతర్కబలోపేతత్వాద్వేదానుసారిభిశ్చ కైశ్చిచ్ఛిష్టైః కేనచిదంశేన పరిగృహీతత్వాత్ప్రధానకారణవాదం తావద్వ్యపాశ్రిత్య యస్తర్కనిమిత్త ఆక్షేపో వేదాన్తవాక్యేషూద్భావితః, స పరిహృతః ; ఇదానీమణ్వాదివాదవ్యపాశ్రయేణాపి కైశ్చిన్మన్దమతిభిర్వేదాన్తవాక్యేషు పునస్తర్కనిమిత్త ఆక్షేప ఆశఙ్క్యత ఇత్యతః ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనాతిదిశతి — పరిగృహ్యన్త ఇతి పరిగ్రహాః ; న పరిగ్రహాః అపరిగ్రహాః ; శిష్టానామపరిగ్రహాః శిష్టాపరిగ్రహాః ; ఏతేన ప్రకృతేన ప్రధానకారణవాదనిరాకరణకారణేన ; శిష్టైర్మనువ్యాసప్రభృతిభిః కేనచిదప్యంశేనాపరిగృహీతా యేఽణ్వాదికారణవాదాః, తేఽపి ప్రతిషిద్ధతయా వ్యాఖ్యాతా నిరాకృతా ద్రష్టవ్యాః ; తుల్యత్వాన్నిరాకరణకారణస్య నాత్ర పునరాశఙ్కితవ్యం కిఞ్చిదస్తి ; తుల్యమత్రాపి పరమగమ్భీరస్య జగత్కారణస్య తర్కానవగాహ్యత్వమ్ , తర్కస్య చాప్రతిష్ఠితత్వమ్ , అన్యథానుమానేఽప్యవిమోక్షః, ఆగమవిరోధశ్చ — ఇత్యేవంజాతీయకం నిరాకరణకారణమ్ ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

భోక్త్రాపత్త్యధికరణమ్

భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవత్ ॥ ౧౩ ॥

అన్యథా పునర్బ్రహ్మకారణవాదస్తర్కబలేనైవాక్షిప్యతే । యద్యపి శ్రుతిః ప్రమాణం స్వవిషయే భవతి, తథాపి ప్రమాణాన్తరేణ విషయాపహారేఽన్యపరా భవితుమర్హతి, యథా మన్త్రార్థవాదౌ ; తర్కోఽపి స్వవిషయాదన్యత్రాప్రతిష్ఠితః స్యాత్ , యథా ధర్మాధర్మయోః । కిమతః, యద్యేవమ్ ? అత ఇదమయుక్తమ్ , యత్ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధార్థబాధనం శ్రుతేః । కథం పునః ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధోఽర్థః శ్రుత్యా బాధ్యత ఇతి । అత్రోచ్యతే — ప్రసిద్ధో హ్యయం భోక్తృభోగ్యవిభాగో లోకే — భోక్తా చేతనః శారీరః, భోగ్యాః శబ్దాదయో విషయా ఇతి ; యథా భోక్తా దేవదత్తః, భోగ్య ఓదన ఇతి ; తస్య చ విభాగస్యాభావః ప్రసజ్యేత, యది భోక్తా భోగ్యభావమాపద్యేత భోగ్యం వా భోక్తృభావమాపద్యేత ; తయోశ్చేతరేతరభావాపత్తిః పరమకారణాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వాత్ప్రసజ్యేత ; న చాస్య ప్రసిద్ధస్య విభాగస్య బాధనం యుక్తమ్ ; యథా త్వద్యత్వే భోక్తృభోగ్యయోర్విభాగో దృష్టః, తథాతీతానాగతయోరపి కల్పయితవ్యః ; తస్మాత్ప్రసిద్ధస్యాస్య భోక్తృభోగ్యవిభాగస్యాభావప్రసఙ్గాదయుక్తమిదం బ్రహ్మకారణతావధారణమితి చేత్కశ్చిచ్చోదయేత్ , తం ప్రతి బ్రూయాత్ — స్యాల్లోకవదితి ।

ఉపపద్యత ఏవాయమస్మత్పక్షేఽపి విభాగః, ఏవం లోకే దృష్టత్వాత్ । తథా హి — సముద్రాదుదకాత్మనోఽనన్యత్వేఽపి తద్వికారాణాం ఫేనవీచీతరఙ్గబుద్బుదాదీనామితరేతరవిభాగ ఇతరేతరసంశ్లేషాదిలక్షణశ్చ వ్యవహార ఉపలభ్యతే ; న చ సముద్రాదుదకాత్మనోఽనన్యత్వేఽపి తద్వికారాణాం ఫేనతరఙ్గాదీనామితరేతరభావాపత్తిర్భవతి ; న చ తేషామితరేతరభావానాపత్తావపి సముద్రాత్మనోఽన్యత్వం భవతి ; ఏవమిహాపి — న భోక్తృభోగ్యయోరితరేతరభావాపత్తిః, న చ పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్వం భవిష్యతి । యద్యపి భోక్తా న బ్రహ్మణో వికారః ‘ తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి స్రష్టురేవావికృతస్య కార్యానుప్రవేశేన భోక్తృత్వశ్రవణాత్ , తథాపి కార్యమనుప్రవిష్టస్యాస్త్యుపాధినిమిత్తో విభాగ ఆకాశస్యేవ ఘటాద్యుపాధినిమిత్తః — ఇత్యతః, పరమకారణాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వేఽప్యుపపద్యతే భోక్తృభోగ్యలక్షణో విభాగః సముద్రతరఙ్గాదిన్యాయేనేత్యుక్తమ్ ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆరమ్భణాధికరణమ్

తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః ॥ ౧౪ ॥

అభ్యుపగమ్య చేమం వ్యావహారికం భోక్తృభోగ్యలక్షణం విభాగమ్ ‘ స్యాల్లోకవత్’ ఇతి పరిహారోఽభిహితః ; న త్వయం విభాగః పరమార్థతోఽస్తి, యస్మాత్తయోః కార్యకారణయోరనన్యత్వమవగమ్యతే । కార్యమాకాశాదికం బహుప్రపఞ్చం జగత్ ; కారణం పరం బ్రహ్మ ; తస్మాత్కారణాత్పరమార్థతోఽనన్యత్వం వ్యతిరేకేణాభావః కార్యస్యావగమ్యతే । కుతః ? ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యః । ఆరమ్భణశబ్దస్తావదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తాపేక్షాయాముచ్యతే — ‘ యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతꣳ స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౪) ఇతి ; ఏతదుక్తం భవతి — ఏకేన మృత్పిణ్డేన పరమార్థతో మృదాత్మనా విజ్ఞాతేన సర్వం మృన్మయం ఘటశరావోదఞ్చనాదికం మృదాత్మకత్వావిశేషాద్విజ్ఞాతం భవేత్ ; యతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్ — వాచైవ కేవలమస్తీత్యారభ్యతే — వికారః ఘటః శరావ ఉదఞ్చనం చేతి ; న తు వస్తువృత్తేన వికారో నామ కశ్చిదస్తి ; నామధేయమాత్రం హ్యేతదనృతమ్ ; మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ — ఇతి ఏష బ్రహ్మణో దృష్టాన్త ఆమ్నాతః ; తత్ర శ్రుతాద్వాచారమ్భణశబ్దాద్దార్ష్టాన్తికేఽపి బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ కార్యజాతస్యాభావ ఇతి గమ్యతే । పునశ్చ తేజోబన్నానాం బ్రహ్మకార్యతాముక్త్వా తేజోబన్నకార్యాణాం తేజోబన్నవ్యతిరేకేణాభావం బ్రవీతి — ‘ అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణీత్యేవ సత్యమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౪ । ౧) ఇత్యాదినా । ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్య

ఇత్యాదిశబ్దాత్ ‘ ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭)
‘ ఇదం సర్వం యదయమాత్మా’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) ‘ బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్’ ‘ ఆత్మైవేదం
సర్వమ్’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) ‘ నేహ నానాస్తి కిఞ్చన’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯)
ఇత్యేవమాద్యప్యాత్మైకత్వప్రతిపాదనపరం వచనజాతముదాహర్తవ్యమ్ ; న చాన్యథా
ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సమ్పద్యతే । తస్మాద్యథా ఘటకరకాద్యాకాశానాం
మహాకాశాదనన్యత్వమ్ , యథా చ మృగతృష్ణికోదకాదీనామూషరాదిభ్యోఽనన్యత్వమ్ ,
దృష్టనష్టస్వరూపత్వాత్ స్వరూపేణానుపాఖ్యత్వాత్ ; ఏవమస్య భోగ్యభోక్త్రాదిప్రపఞ్చజాతస్య
బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

నన్వనేకాత్మకం బ్రహ్మ ; యథా వృక్షోఽనేకశాఖః, ఏవమనేకశక్తిప్రవృత్తియుక్తం బ్రహ్మ ; అత
ఏకత్వం నానాత్వం చోభయమపి సత్యమేవ — యథా వృక్ష ఇత్యేకత్వం శాఖా ఇతి చ
నానాత్వమ్ ; యథా చ సముద్రాత్మనైకత్వం ఫేనతరఙ్గాద్యాత్మనా నానాత్వమ్ , యథా చ
మృదాత్మనైకత్వం ఘటశరావాద్యాత్మనా నానాత్వమ్ ; తత్రైకత్వాంశేన జ్ఞానాన్మోక్షవ్యవహారః
సేత్స్యతి ; నానాత్వాంశేన తు కర్మకాణ్డాశ్రయౌ లౌకికవైదికవ్యవహారౌ సేత్స్యత ఇతి ; ఏవం చ
మృదాదిదృష్టాన్తా అనురూపా భవిష్యన్తీతి । నైవం స్యాత్ — ‘ మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్’ ఇతి
ప్రకృతిమాత్రస్య దృష్టాన్తే సత్యత్వావధారణాత్ , వాచారమ్భణశబ్దేన చ
వికారజాతస్యానృతత్వాభిధానాత్ , దార్ష్టాన్తికేఽపి ‘ ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమ్’ ఇతి
చ పరమకారణస్యైవైకస్య సత్యత్వావధారణాత్ , ‘ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో’ ఇతి చ
శారీరస్య బ్రహ్మభావోపదేశాత్ ; స్వయం ప్రసిద్ధం హ్యేతచ్ఛారీరస్య బ్రహ్మాత్మత్వముపదిశ్యతే,
న యత్నాన్తరప్రసాధ్యమ్ ; అతశ్చేదం శాస్త్రీయం బ్రహ్మాత్మత్వమవగమ్యమానం
స్వాభావికస్య శారీరాత్మత్వస్య బాధకం సమ్పద్యతే, రజ్జ్వాదిబుద్ధయ ఇవ సర్పాదిబుద్ధీనామ్ ;
బాధితే చ శారీరాత్మత్వే తదాశ్రయః సమస్తః స్వాభావికో వ్యవహారో బాధితో భవతి,
యత్ప్రసిద్ధయే నానాత్వాంశోఽపరో బ్రహ్మణః కల్ప్యేత ; దర్శయతి చ — ‘ యత్ర త్వస్య
సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) ఇత్యాదినా బ్రహ్మాత్మత్వదర్శినం
ప్రతి సమస్తస్య క్రియాకారకఫలలక్షణస్య వ్యవహారస్యాభావమ్ ; న చాయం
వ్యవహారాభావోఽవస్థావిశేషనిబద్ధోఽభిధీయతే ఇతి యుక్తం వక్తుమ్ , ‘ తత్త్వమసి’ ఇతి
బ్రహ్మాత్మభావస్యానవస్థావిశేషనిబన్ధనత్వాత్ ; తస్కరదృష్టాన్తేన చానృతాభిసన్ధస్య బన్ధనం
సత్యాభిసన్ధస్య చ మోక్షం దర్శయన్ ఏకత్వమేవైకం పారమార్థికం దర్శయతి,
మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం చ నానాత్వమ్ । ఉభయసత్యతాయాం హి కథం వ్యవహారగోచరోఽపి
జన్తురనృతాభిసన్ధ ఇత్యుచ్యేత । ‘ మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి’ (బృ.
ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯) ఇతి చ భేదదృష్టిమపవదన్నేతదేవ దర్శయతి । న చాస్మిన్దర్శనే జ్ఞానాన్మోక్ష

ఇత్యుపపద్యతే, సమ్యగ్జ్ఞానాపనోద్యస్య కస్యచిన్మిథ్యాజ్ఞానస్య సంసారకారణత్వేనానభ్యుపగమాత్ ; ఉభయసత్యతాయాం హి కథమేకత్వజ్ఞానేన నానాత్వజ్ఞానమపనుద్యత ఇత్యుచ్యతే । నన్వేకత్వైకాన్తాభ్యుపగమే నానాత్వాభావాత్ప్రత్యక్షాదీని లౌకికాని ప్రమాణాని వ్యాహన్యేరన్ , నిర్విషయత్వాత్ , స్థాణ్వాదిష్వివ పురుషాదిజ్ఞానాని ; తథా విధిప్రతిషేధశాస్త్రమపి భేదాపేక్షత్వాత్తదభావే వ్యాహన్యేత ; మోక్షశాస్త్రస్యాపి శిష్యశాసిత్రాది భేదాపేక్షత్వాత్తదభావే వ్యాఘాతః స్యాత్ ; కథం చానృతేన మోక్షశాస్త్రేణ ప్రతిపాదితస్యాత్మైకత్వస్య సత్యత్వముపపద్యేతేతి । అత్రోచ్యతే — నైష దోషః, సర్వవ్యవహారాణామేవ ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మతావిజ్ఞానాత్సత్యత్వోపపత్తేః స్వప్నవ్యవహారస్యేవ ప్రాక్ప్రబోధాత్ ; యావద్ధి న సత్యాత్మైకత్వప్రతిపత్తిస్తావత్ప్రమాణప్రమేయఫలలక్షణేషు వికారేష్వనృతత్వబుద్ధిర్న కస్యచిదుత్పద్యతే ; వికారానేవ తు ‘ అహమ్’ ‘ మమ’ ఇత్యవిద్యయా ఆత్మాత్మీయేన భావేన సర్వో జన్తుః ప్రతిపద్యతే స్వాభావికీం బ్రహ్మాత్మతాం హిత్వా ; తస్మాత్ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మతాప్రతిబోధాదుపపన్నః సర్వో లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహారః — యథా సుప్తస్య ప్రాకృతస్య జనస్య స్వప్నే ఉచ్చావచాన్భావాన్పశ్యతో నిశ్చితమేవ ప్రత్యక్షాభిమతం విజ్ఞానం భవతి ప్రాక్ప్రబోధాత్ , న చ ప్రత్యక్షాభాసాభిప్రాయస్తత్కాలే భవతి, తద్వత్ । కథం త్వసత్యేన వేదాన్తవాక్యేన సత్యస్య బ్రహ్మాత్మత్వస్య ప్రతిపత్తిరుపపద్యేత ? న హి రజ్జుసర్పేణ దష్టో మ్రియతే ; నాపి మృగతృష్ణికామ్భసా పానావగాహనాదిప్రయోజనం క్రియత ఇతి । నైష దోషః, శఙ్కావిషాదినిమిత్తమరణాదికార్యోపలబ్ధేః, స్వప్నదర్శనావస్థస్య చ సర్పదంశనోదకస్నానాదికార్యదర్శనాత్ । తత్కార్యమప్యనృతమేవేతి చేద్బ్రూయాత్ , అత్ర బ్రూమః — యద్యపి స్వప్నదర్శనావస్థస్య సర్పదంశనోదకస్నానాదికార్యమనృతమ్ , తథాపి తదవగతిః సత్యమేవ ఫలమ్ , ప్రతిబుద్ధస్యాప్యబాధ్యమానత్వాత్ ; న హి స్వప్నాదుత్థితః స్వప్నదృష్టం సర్పదంశనోదకస్నానాదికార్యం మిథ్యేతి మన్యమానస్తదవగతిమపి మిథ్యేతి మన్యతే కశ్చిత్ । ఏతేన స్వప్నదృశోఽవగత్యబాధనేన దేహమాత్రాత్మవాదో దూషితో వేదితవ్యః । తథా చ శ్రుతిః — ‘ యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి । సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౨ । ౮) ఇత్యసత్యేన స్వప్నదర్శనేన సత్యాయాః సమృద్ధేః ప్రాప్తిం దర్శయతి, తథా ప్రత్యక్షదర్శనేషు కేషుచిదరిష్టేషు జాతేషు ‘ న చిరమివ జీవిష్యతీతి విద్యాత్’ ఇత్యుక్త్వా ‘ అథ స్వప్నాః పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తి’ ఇత్యాదినా తేన తేనాసత్యేనైవ స్వప్నదర్శనేన సత్యమరణం సూచ్యత ఇతి దర్శయతి ; ప్రసిద్ధం చేదం లోకేఽన్వయవ్యతిరేకకుశలానామీదృశేన స్వప్నదర్శనేన సాధ్వాగమః సూచ్యతే, ఈదృశేనాసాధ్వాగమ ఇతి ; తథా అకారాదిసత్యాక్షరప్రతిపత్తిర్దృష్టా రేఖానృతాక్షరప్రతిపత్తేః । అపి చాన్త్యమిదం ప్రమాణమాత్మైకత్వస్య ప్రతిపాదకమ్ — నాతఃపరం కిఞ్చిదాకాఙ్క్ష్యమస్తి ; యథా హి లోకే యజేతేత్యుక్తే, కిం కేన కథమ్ ఇత్యాకాఙ్క్ష్యతే ;

నైవం ‘ తత్త్వమసి’ ‘ అహం బ్రహ్మాస్మి’ ఇత్యుక్తే, కిఞ్చిదన్యదాకాఙ్క్ష్యమస్తి — సర్వాత్మైకత్వవిషయత్వావగతేః ; సతి హ్యన్యస్మిన్నవశిష్యమాణేఽర్థే ఆకాఙ్క్షా స్యాత్ ; న త్వాత్మైకత్వవ్యతిరేకేణావశిష్యమాణోఽన్యోఽర్థోఽస్తి, య ఆకాఙ్క్ష్యేత I న చేయమవగతిర్నోత్పద్యత ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , ‘ తద్ధాస్య విజజ్ఞౌ’ (ఛా. ఉ. ౬ I ౧౬ I 3) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, అవగతిసాధనానాం చ శ్రవణాదీనాం వేదానువచనాదీనాం చ విధీయమానత్వాత్ I న చేయమవగతిరనర్థికా భ్రాన్తిర్వేతి శక్యం వక్తుమ్ ; అవిద్యానివృత్తిఫలదర్శనాత్ , బాధకజ్ఞానాన్తరాభావాచ్చ I ప్రాక్చాత్మైకత్వావగతేరవ్యాహతః సర్వః సత్యానృతవ్యవహారో లౌకికో వైదికశ్చేత్యవోచామ I తస్మాదన్త్యేన ప్రమాణేన ప్రతిపాదితే ఆత్మైకత్వే సమస్తస్య ప్రాచీనస్య భేదవ్యవహారస్య బాధితత్వాత్ న అనేకాత్మకబ్రహ్మకల్పనావకాశోఽస్తి I నను మృదాదిదృష్టాన్తప్రణయనాత్పరిణామవద్బ్రహ్మ శాస్త్రస్యాభిమతమితి గమ్యతే ; పరిణామినో హి మృదాదయోఽర్థా లోకే సమధిగతా ఇతి I నేత్యుచ్యతే — ‘ స వా ఏష మహానజ ఆత్మాజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ’ (బృ. ఉ. ౪ I ౪ I ౨౫) ‘ స ఏష నేతి నేత్యాత్మా’ (బృ. ఉ. 3 I ౯ I ౨౬) ‘ అస్థూలమనణు’ (బృ. ఉ. 3 I ౮ I ౮) ఇత్యాద్యాభ్యః సర్వవిక్రియాప్రతిషేధశ్రుతిభ్యః బ్రహ్మణః కూటస్థత్వావగమాత్ ; న హ్యేకస్య బ్రహ్మణః పరిణామధర్మత్వం తద్రహితత్వం చ శక్యం ప్రతిపత్తుమ్ I స్థితిగతివత్స్యాదితి చేత్ , న ; కూటస్థస్యేతి విశేషణాత్ ; న హి కూటస్థస్య బ్రహ్మణః స్థితిగతివదనేకధర్మాశ్రయత్వం సమ్భవతి ; కూటస్థం చ నిత్యం బ్రహ్మ సర్వవిక్రియాప్రతిషేధాదిత్యవోచామ I న చ యథా బ్రహ్మణ ఆత్మైకత్వదర్శనం మోక్షసాధనమ్ , ఏవం జగదాకారపరిణామిత్వదర్శనమపి స్వతన్త్రమేవ కస్మైచిత్ఫలాయాభిప్రేయతే, ప్రమాణాభావాత్ ; కూటస్థబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానాదేవ హి ఫలం దర్శయతి శాస్త్రమ్ — ‘ స ఏష నేతి నేత్యాత్మా’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘ అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి’ (బృ. ఉ. ౪ I ౨ I ౪) ఇత్యేవంజాతీయకమ్ I తత్రైతత్సిద్ధం భవతి — బ్రహ్మప్రకరణే సర్వధర్మవిశేషరహితబ్రహ్మదర్శనాదేవ ఫలసిద్ధౌ సత్యామ్ , యత్తత్రాఫలం శ్రూయతే బ్రహ్మణో జగదాకారపరిణామిత్వాది, తద్బ్రహ్మదర్శనోపాయత్వేనైవ వినియుజ్యతే, ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితివత్ ; న తు స్వతన్త్రం ఫలాయ కల్ప్యత ఇతి I న హి పరిణామవత్త్వవిజ్ఞానాత్పరిణామవత్త్వమాత్మనః ఫలం స్యాదితి వక్తుం యుక్తమ్ , కూటస్థనిత్యత్వాన్మోక్షస్య I నను కూటస్థబ్రహ్మాత్మవాదిన ఏకత్వైకాన్త్యాత్ ఈశిత్రీశితవ్యాభావే ఈశ్వరకారణప్రతిజ్ఞావిరోధ ఇతి చేత్ , న ; అవిద్యాత్మకనామరూపబీజవ్యాకరణాపేక్షత్వాత్సర్వజ్ఞత్వస్య I ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ I ౧ I ౧) ఇత్యాదివాక్యేభ్యః

నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వరూపాత్సర్వజ్ఞాత్సర్వశక్తేరీశ్వరాజ్జగజ్జనిస్థితిప్రలయాః, చేతనాత్ప్రధానాదన్యస్మాద్వా — ఇత్యేషోఽర్థః ప్రతిజ్ఞాతః — ‘ జన్మాద్యస్య యతః’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨) ఇతి ; సా ప్రతిజ్ఞా తదవస్థైవ, న తద్విరుద్ధోఽర్థః పునరిహోచ్యతే । కథం నోచ్యతే, అత్యన్తమాత్మన ఏకత్వమద్వితీయత్వం చ బ్రువతా ? శృణు యథా నోచ్యతే — సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్యాత్మభూతే ఇవావిద్యాకల్పితే నామరూపే తత్త్వాన్యత్వాభ్యామనిర్వచనీయే సంసారప్రపఞ్చబీజభూతే సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్య మాయాశక్తిః ప్రకృతిరితి చ శ్రుతిస్మృత్యోరభిలప్యేతే ; తాభ్యామన్యః సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః, ‘ ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి శ్రుతేః, ‘ నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౨) ‘ సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే’ (తై. ఆ. ౩ । ౧౨ । ౭) ‘ ఏకం బీజం బహుధా యః కరోతి’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ ; ఏవమవిద్యాకృతనామరూపోపాధ్యనురోధీశ్వరో భవతి, వ్యోమేవ ఘటకరకాద్యుపాధ్యనురోధి ; స చ స్వాత్మభూతానేవ ఘటాకాశస్థానీయానవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతానురోధినో జీవాఖ్యాన్విజ్ఞానాత్మనః ప్రతీష్టే వ్యవహారవిషయే ; తదేవమవిద్యాత్మకోపాధిపరిచ్ఛేదాపేక్షమేవేశ్వరస్యేశ్వరత్వం సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వం చ, న పరమార్థతో విద్యయా అపాస్తసర్వోపాధిస్వరూపే ఆత్మని ఈశిత్రీశితవ్యసర్వజ్ఞత్వాదివ్యవహార ఉపపద్యతే ; తథా చోక్తమ్ — ‘ యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి ; ‘ యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) ఇత్యాది చ ; ఏవం పరమార్థావస్థాయాం సర్వవ్యవహారాభావం వదన్తి వేదాన్తాః సర్వే ; తథేశ్వరగీతాస్వపి — ‘ న కర్తృత్వం న కర్మాణి లోకస్య సృజతి ప్రభుః । న కర్మఫలసంయోగం స్వభావస్తు ప్రవర్తతే’ (భ. గీ. ౫ । ౧౪) ॥ ‘ నాదత్తే కస్యచిత్పాపం న చైవ సుకృతం విభుః । అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః’ (భ. గీ. ౫ । ౧౫) ఇతి పరమార్థావస్థాయామీశిత్రీశితవ్యాదివ్యవహారాభావః ప్రదర్శ్యతే ; వ్యవహారావస్థాయాం తూక్తః శ్రుతావపీశ్వరాదివ్యవహారః — ‘ ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసమ్భేదాయ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి ; తథా చేశ్వరగీతాస్వపి — ‘ ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి । భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా’ (భ. గీ. ౧౮ । ౬౧) ఇతి ; సూత్రకారోఽపి పరమార్థాభిప్రాయేణ ‘ తదనన్యత్వమ్’ ఇత్యాహ ; వ్యవహారాభిప్రాయేణ తు ‘ స్యాల్లోకవత్’ ఇతి మహాసముద్రస్థానీయతాం బ్రహ్మణః కథయతి, అప్రత్యాఖ్యాయైవ కార్యప్రపఞ్చం పరిణామప్రక్రియాం చాశ్రయతి సగుణేషూపాసనేషూపయోక్ష్యత ఇతి ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

భావే చోపలబ్ధేః ॥ ౧౫ ॥

ఇతశ్చ కారణాదనన్యత్వం కార్యస్య, యత్కారణం భావ ఏవ కారణస్య కార్యముపలభ్యతే, నాభావే ; తద్యథా — సత్యాం మృది ఘట ఉపలభ్యతే, సత్సు చ తన్తుషు పటః ; న చ నియమేనాన్యభావేఽన్యస్యోపలబ్ధిర్దృష్టా ; న హ్యశ్వో గోరన్యః సన్గోర్భావ ఏవోపలభ్యతే ; న చ కులాలభావ ఏవ ఘట ఉపలభ్యతే, సత్యపి నిమిత్తనైమిత్తికభావేఽన్యత్వాత్ । నన్వన్యస్య భావేఽప్యన్యస్యోపలబ్ధిర్నియతా దృశ్యతే, యథాగ్నిభావే ధూమస్యేతి ; నేత్యుచ్యతే — ఉద్వాపితేఽప్యగ్నౌ గోపాలఘుటికాదిధారితస్య ధూమస్య దృశ్యమానత్వాత్ । అథ ధూమం కయాచిదవస్థయా విశింష్యాత్ — ఈదృశో ధూమో నాసత్యగ్నౌ భవతీతి, నైవమపి కశ్చిద్దోషః ; తద్భావానురక్తాం హి బుద్ధిం కార్యకారణయోరనన్యత్వే హేతుం వయం వదామః ; న చాసావగ్నిధూమయోర్విద్యతే । భావాచ్చోపలబ్ధేః — ఇతి వా సూత్రమ్ । న కేవలం శబ్దాదేవ కార్యకారణయోరనన్యత్వమ్ , ప్రత్యక్షోపలబ్ధిభావాచ్చ తయోరనన్యత్వమిత్యర్థః ; భవతి హి ప్రత్యక్షోపలబ్ధిః కార్యకారణయోరనన్యత్వే ; తద్యథా — తన్తుసంస్థానే పటే తన్తువ్యతిరేకేణ పటో నామ కార్యం నైవోపలభ్యతే, కేవలాస్తు తన్తవ ఆతానవితానవన్తః ప్రత్యక్షముపలభ్యన్తే, తథా తన్తుష్వంశవః, అంశుషు తదవయవాః । అనయా ప్రత్యక్షోపలబ్ధ్యా లోహితశుక్లకృష్ణాని త్రీణి రూపాణి, తతో వాయుమాత్రమాకాశమాత్రం చేత్యనుమేయమ్ , తతః పరం బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయమ్ ; తత్ర సర్వప్రమాణానాం నిష్ఠామవోచామ ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

సత్త్వాచ్చావరస్య ॥ ౧౬ ॥

ఇతశ్చ కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వమ్ , యత్కారణం ప్రాగుత్పత్తేః కారణాత్మనైవ కారణే సత్త్వమవరకాలీనస్య కార్యస్య శ్రూయతే — ‘ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ‘ ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్’ (ఐ. ఆ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యాదావిదంశబ్దగృహీతస్య కార్యస్య కారణేన సామానాధికరణ్యాత్ ; యచ్చ యదాత్మనా యత్ర న వర్తతే, న తత్తత ఉత్పద్యతే, యథా సికతాభ్యస్తైలమ్ ; తస్మాత్ప్రాగుత్పత్తేరనన్యత్వాదుత్పన్నమప్యనన్యదేవ కారణాత్కార్యమిత్యవగమ్యతే । యథా చ కారణం బ్రహ్మ త్రిషు కాలేషు సత్త్వం న వ్యభిచరతి, ఏవం కార్యమపి జగత్త్రిషు కాలేషు సత్త్వం న వ్యభిచరతి । ఏకం చ పునః సత్త్వమ్ ; అతోఽప్యనన్యత్వం కారణాత్కార్యస్య ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాత్ ॥ ౧౭ ॥

నను క్వచిదసత్త్వమపి ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య వ్యపదిశతి శ్రుతిః — ‘ అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౯ । ౧) ఇతి, ‘ అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి చ ; తస్మాదసద్వ్యపదేశాన్న ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య సత్త్వమితి చేత్ — నేతి బ్రూమః ; న హ్యయమత్యన్తాసత్త్వాభిప్రాయేణ ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యాసద్వ్యపదేశః — కిం తర్హి ? — వ్యాకృతనామరూపత్వాద్ధర్మాదవ్యాకృతనామరూపత్వం ధర్మాన్తరమ్ , తేన ధర్మాన్తరేణాయమసద్వ్యపదేశః ప్రాగుత్పత్తేః సత ఏవ కార్యస్య కారణరూపేణానన్యస్య । కథమేతదవగమ్యతే ? వాక్యశేషాత్ । యదుపక్రమే సన్దిగ్ధార్థం వాక్యం తచ్ఛేషాన్నిశ్చీయతే ; ఇహ చ తావత్ ‘ అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్’ ఇత్యసచ్ఛబ్దేనోపక్రమే నిర్దిష్టం యత్ , తదేవ పునస్తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్య, సదితి విశినష్టి — ‘ తత్సదాసీత్’ ఇతి — అసతశ్చ పూర్వాపరకాలాసమ్బన్ధాత్ ఆసీచ్ఛబ్దానుపపత్తేశ్చ ; ‘ అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యత్రాపి ‘ తదాత్మానఀ స్వయమకురుత’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి వాక్యశేషే విశేషణాన్నాత్యన్తాసత్త్వమ్ ; తస్మాద్ధర్మాన్తరేణైవాయమసద్వ్యపదేశః ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య ; నామరూపవ్యాకృతం హి వస్తు సచ్ఛబ్దార్హం లోకే ప్రసిద్ధమ్ ; అతః ప్రాఙ్నామరూపవ్యాకరణాదసదివాసీదిత్యుపచర్యతే ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

యుక్తేః శబ్దాన్తరాచ్చ ॥ ౧౮ ॥

యుక్తేశ్చ ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య సత్త్వమనన్యత్వం చ కారణాదవగమ్యతే, శబ్దాన్తరాచ్చ ॥

వ్యాఖ్యా

యుక్తిస్తావద్వర్ణ్యతే — దధిఘటరుచకాద్యర్థిభిః ప్రతినియతాని కారణాని క్షీరమృత్తికాసువర్ణాదీన్యుపాదీయమానాని లోకే దృశ్యన్తే ; న హి దధ్యర్థిభిర్మృత్తికోపాదీయతే, న ఘటార్థిభిః క్షీరమ్ ; తదసత్కార్యవాదే నోపపద్యేత । అవిశిష్టే హి ప్రాగుత్పత్తేః సర్వస్య సర్వత్రాసత్త్వే కస్మాత్క్షీరాదేవ దధ్యుత్పద్యతే, న మృత్తికాయాః, మృత్తికాయా ఏవ చ ఘట ఉత్పద్యతే, న క్షీరాత్ ? అథావిశిష్టేఽపి ప్రాగసత్త్వే క్షీర ఏవ దధ్నః కశ్చిదతిశయో న మృత్తికాయామ్ , మృత్తికాయామేవ చ ఘటస్య కశ్చిదతిశయో న క్షీరే — ఇత్యుచ్యేత — తర్హ్యతిశయవత్త్వాత్ప్రాగవస్థాయా అసత్కార్యవాదహానిః, సత్కార్యవాదసిద్ధిశ్చ ; శక్తిశ్చ కారణస్య కార్యనియమార్థా కల్ప్యమానా నాన్యా అసతీ వా కార్యం నియచ్ఛేత్ , అసత్త్వావిశేషాదన్యత్వావిశేషాచ్చ ; తస్మాత్కారణస్యాత్మభూతా శక్తిః, శక్తేశ్చాత్మభూతం కార్యమ్ । అపి చ కార్యకారణయోర్ద్రవ్యగుణాదీనాం

చాశ్వమహిషవద్భేదబుద్ధ్యభావాత్తాదాత్మ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । సమవాయకల్పనాయామపి, సమవాయస్య సమవాయిభిః సమ్బన్ధేఽభ్యుపగమ్యమానే, తస్య తస్యాన్యోన్యః సమ్బన్ధః కల్పయితవ్య ఇత్యనవస్థాప్రసఙ్గః, అనభ్యుపగమ్యమానే చ విచ్ఛేదప్రసఙ్గః ; అథ సమవాయః స్వయం సమ్బన్ధరూపత్వాదనపేక్ష్యైవాపరం సమ్బన్ధం సమ్బధ్యేత, సంయోగోఽపి తర్హి స్వయం సమ్బన్ధరూపత్వాదనపేక్ష్యైవ సమవాయం సమ్బధ్యేత ; తాదాత్మ్యప్రతీతేశ్చ ద్రవ్యగుణాదీనాం సమవాయకల్పనానర్థక్యమ్ । కథం చ కార్యమవయవిద్రవ్యం కారణేష్వవయవద్రవ్యేషు వర్తమానం వర్తేత ? కిం సమస్తేష్వవయవేషు వర్తేత, ఉత ప్రత్యవయవమ్ ? యది తావత్సమస్తేషు వర్తేత, తతోఽవయవ్యనుపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత, సమస్తావయవసన్నికర్షస్యాశక్యత్వాత్ ; న హి బహుత్వం సమస్తేష్వాశ్రయేషు వర్తమానం వ్యస్తాశ్రయగ్రహణేన గృహ్యతే ; అథావయవశః సమస్తేషు వర్తేత, తదాప్యారమ్భకావయవవ్యతిరేకేణావయవినోఽవయవాః కల్ప్యేరన్ , యైరారమ్భకేష్వవయవేష్వవయవశోఽవయవీ వర్తేత ; కోశావయవవ్యతిరిక్తైర్హ్యవయవైరసిః కోశం వ్యాప్నోతి ; అనవస్థా చైవం ప్రసజ్యేత, తేషు తేష్వవయవేషు వర్తయితుమన్యేషామన్యేషామవయవానాం కల్పనీయత్వాత్ ; అథ ప్రత్యవయవం వర్తేత, తదైకత్ర వ్యాపారేఽన్యత్రావ్యాపారః స్యాత్ ; న హి దేవదత్తః స్రుఘ్నే సన్నిధీయమానస్తదహరేవ పాటలిపుత్రేఽపి సన్నిధీయతే ; యుగపదనేకత్ర వృత్తావనేకత్వప్రసఙ్గః స్యాత్ , దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరివ స్రుఘ్నపాటలిపుత్రనివాసినోః ; గోత్వాదివత్ప్రత్యేకం పరిసమాప్తేర్న దోష ఇతి చేత్ , న ; తథా ప్రతీత్యభావాత్ ; యది గోత్వాదివత్ప్రత్యేకం పరిసమాప్తోఽవయవీ స్యాత్ , యథా గోత్వం ప్రతివ్యక్తి ప్రత్యక్షం గృహ్యతే, ఏవమవయవ్యపి ప్రత్యవయవం ప్రత్యక్షం గృహ్యేత ; న చైవం నియతం గృహ్యతే ; ప్రత్యేకపరిసమాప్తౌ చావయవినః కార్యేణాధికారాత్ , తస్య చైకత్వాత్ , శృఙ్గేణాపి స్తనకార్యం కుర్యాత్ , ఉరసా చ పృష్ఠకార్యమ్ ; న చైవం దృశ్యతే । ప్రాగుత్పత్తేశ్చ కార్యస్యాసత్త్వే, ఉత్పత్తిరకర్తృకా నిరాత్మికా చ స్యాత్ ; ఉత్పత్తిశ్చ నామ క్రియా, సా సకర్తృకైవ భవితుమర్హతి, గత్యాదివత్ ; క్రియా చ నామ స్యాత్ , అకర్తృకా చ — ఇతి విప్రతిషిధ్యేత ; ఘటస్య చోత్పత్తిరుచ్యమానా న ఘటకర్తృకా — కిం తర్హి ? — అన్యకర్తృకా — ఇతి కల్ప్యా స్యాత్ ; తథా కపాలాదీనామప్యుత్పత్తిరుచ్యమానాన్యకర్తృకైవ కల్ప్యేత ; తథా చ సతి ‘ ఘట ఉత్పద్యతే’ ఇత్యుక్తే, ‘ కులాలాదీని కారణాన్యుత్పద్యన్తే’ ఇత్యుక్తం స్యాత్ ; న చ లోకే ఘటోత్పత్తిరిత్యుక్తే కులాలాదీనామప్యుత్పద్యమానతా ప్రతీయతే, ఉత్పన్నతాప్రతీతేశ్చ ; అథ స్వకారణసత్తాసమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తిరాత్మలాభశ్చ కార్యస్యేతి చేత్ — కథమలబ్ధాత్మకం సమ్బధ్యేతేతి వక్తవ్యమ్ ; సతోర్హి ద్వయోః సమ్బన్ధః సమ్భవతి, న సదసతోరసతోర్వా ; అభావస్య చ నిరుపాఖ్యత్వాత్ప్రాగుత్పత్తేరితి మర్యాదాకరణమనుపపన్నమ్ ; సతాం హి లోకే క్షేత్రగృహాదీనాం మర్యాదా దృష్టా నాభావస్య ; న హి వన్ధ్యాపుత్రో రాజా బభూవ ప్రాక్పూర్ణవర్మణోఽభిషేకాదిత్యేవంజాతీయకేన మర్యాదాకరణేన నిరుపాఖ్యో వన్ధ్యాపుత్రః —

రాజా బభూవ భవతి భవిష్యతీతి వా — విశేష్యతే ; యది చ వన్ధ్యాపుత్రోఽపి కారకవ్యాపారాదూర్ధ్వమభవిష్యత్ , తత ఇదమప్యుపాపత్స్యత — కార్యాభావోఽపి కారకవ్యాపారాదూర్ధ్వం భవిష్యతీతి ; వయం తు పశ్యామః — వన్ధ్యాపుత్రస్య కార్యాభావస్య చాభావత్వావిశేషాత్ , యథా వన్ధ్యాపుత్రః కారకవ్యాపారాదూర్ధ్వం న భవిష్యతి, ఏవం కార్యాభావోఽపి కారకవ్యాపారాదూర్ధ్వం న భవిష్యతీతి । నన్వేవం సతి కారకవ్యాపారోఽనర్థకః ప్రసజ్యేత ; యథైవ హి ప్రాక్సిద్ధత్వాత్కారణస్వరూపసిద్ధయే న కశ్చిద్వ్యాప్రియతే, ఏవం ప్రాక్సిద్ధత్వాత్తదనన్యత్వాచ్చ కార్యస్య స్వరూపసిద్ధయేఽపి న కశ్చిద్వ్యాప్రియేత ; వ్యాప్రియతే చ ; అతః కారకవ్యాపారార్థవత్త్వాయ మన్యామహే ప్రాగుత్పత్తేరభావః కార్యస్యేతి చేత్ , నైష దోషః ; యతః కార్యాకారేణ కారణం వ్యవస్థాపయతః కారకవ్యాపారస్యార్థవత్త్వముపపద్యతే ; కార్యాకారోఽపి కారణస్యాత్మభూత ఏవ, అనాత్మభూతస్యానారభ్యత్వాత్ — ఇత్యభాణి ; న చ విశేషదర్శనమాత్రేణ వస్త్వన్యత్వం భవతి ; న హి దేవదత్తః సఙ్కోచితహస్తపాదః ప్రసారితహస్తపాదశ్చ విశేషేణ దృశ్యమానోఽపి వస్త్వన్యత్వం గచ్ఛతి, స ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ; తథా ప్రతిదినమనేకసంస్థానానామపి పిత్రాదీనాం న వస్త్వన్యత్వం భవతి, మమ పితా మమ భ్రాతా మమ పుత్ర ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ; జన్మోచ్ఛేదానన్తరితత్వాత్తత్ర యుక్తమ్ , నాన్యత్రేతి చేత్ , న ; క్షీరాదీనామపి దధ్యాద్యాకారసంస్థానస్య ప్రత్యక్షత్వాత్ ; అదృశ్యమానానామపి వటధానాదీనాం సమానజాతీయావయవాన్తరోపచితానామఙ్కురాదిభావేన దర్శనగోచరతాపత్తౌ జన్మసంజ్ఞా ; తేషామేవావయవానామపచయవశాదదర్శనాపత్తావుచ్ఛేదసంజ్ఞా ; తత్రేదృగ్జన్మోచ్ఛేదాన్తరితత్వాచ్చేదసతః సత్త్వాపత్తిః, సతశ్చాసత్త్వాపత్తిః, తథా సతి గర్భవాసిన ఉత్తానశాయినశ్చ భేదప్రసఙ్గః ; తథా బాల్యయౌవనస్థావిరేష్వపి భేదప్రసఙ్గః, పిత్రాదివ్యవహారలోపప్రసఙ్గశ్చ । ఏతేన క్షణభఙ్గవాదః ప్రతివదితవ్యః । యస్య తు పునః ప్రాగుత్పత్తేరసత్కార్యమ్ , తస్య నిర్విషయః కారకవ్యాపారః స్యాత్ , అభావస్య విషయత్వానుపపత్తేః — ఆకాశహననప్రయోజనఖడ్గాద్యనేకాయుధప్రయుక్తివత్ ; సమవాయికారణవిషయః కారకవ్యాపారః స్యాదితి చేత్ , న ; అన్యవిషయేణ కారకవ్యాపారేణాన్యనిష్పత్తేరతిప్రసఙ్గాత్ ; సమవాయికారణస్యైవాత్మాతిశయః కార్యమితి చేత్ , న ; సత్కార్యతాపత్తేః । తస్మాత్క్షీరాదీన్యేవ ద్రవ్యాణి దధ్యాదిభావేనావతిష్ఠమానాని కార్యాఖ్యాం లభన్త ఇతి న కారణాదన్యత్కార్యం వర్షశతేనాపి శక్యం కల్పయితుమ్ । తథా మూలకారణమేవ ఆ అన్త్యాత్కార్యాత్ తేన తేన కార్యాకారేణ నటవత్సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం ప్రతిపద్యతే । ఏవం యుక్తేః, కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేః సత్త్వమ్ , అనన్యత్వం చ కారణాత్ , అవగమ్యతే ॥

శబ్దాన్తరాచ్చైతదవగమ్యతే — పూర్వసూత్రేఽసద్వ్యపదేశినః శబ్దస్యోదాహృతత్వాత్తతోఽన్యః సద్వ్యపదేశీ శబ్దః శబ్దాన్తరమ్ — ‘ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యాది । ‘ తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీత్’ ఇతి చాసత్పక్షముపక్షిప్య, ‘ కథమసతః

సఞ్జాయేత' ఇత్యాక్షిప్య, ' సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యవధారయతి ; తత్రేదంశబ్దవాచ్యస్య కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేః సచ్ఛబ్దవాచ్యేన కారణేన సామానాధికరణ్యస్య శ్రూయమాణత్వాత్ , సత్త్వానన్యత్వే ప్రసిధ్యతః । యది తు ప్రాగుత్పత్తేరసత్కార్యం స్యాత్ , పశ్చాచ్చోత్పద్యమానం కారణే సమవేయాత్ , తదాన్యత్కారణాత్స్యాత్ , తత్ర ' యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । 3) ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత ; సత్త్వానన్యత్వావగతేస్త్వియం ప్రతిజ్ఞా సమర్థ్యతే ॥ ౧౮ ॥

పటవచ్చ ॥ ౧౯ ॥

యథా చ సంవేష్టితః పటో న వ్యక్తం గృహ్యతే — కిమయం పటః, కిం వాన్యద్ద్రవ్యమితి ; స ఏవ ప్రసారితః, యత్సంవేష్టితం ద్రవ్యం తత్పట ఏవేతి ప్రసారణేనాభివ్యక్తో గృహ్యతే । యథా చ సంవేష్టనసమయే పట ఇతి గృహ్యమాణోఽపి న విశిష్టాయామవిస్తారో గృహ్యతే ; స ఏవ ప్రసారణసమయే విశిష్టాయామవిస్తారో గృహ్యతే — న సంవేష్టితరూపాదన్యోఽయం భిన్నః పట ఇతి, ఏవం తన్త్వాదికారణావస్థం పటాదికార్యమస్పష్టం సత్ , తురీవేమకువిన్దాదికారకవ్యాపారాభివ్యక్తం స్పష్టం గృహ్యతే । అతః సంవేష్టితప్రసారితపటన్యాయేనైవానన్యత్కారణాత్కార్యమిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

యథా చ ప్రాణాది ॥ ౨౦ ॥

యథా చ లోకే ప్రాణాపానాదిషు ప్రాణభేదేషు ప్రాణాయామేన నిరుద్ధేషు కారణమాత్రేణ రూపేణ వర్తమానేషు జీవనమాత్రం కార్యం నిర్వర్త్యతే, నాకుఞ్చనప్రసారణాదికం కార్యాన్తరమ్ ; తేష్వేవ ప్రాణభేదేషు పునః ప్రవృత్తేషు జీవనాదధికమాకుఞ్చనప్రసారణాదికమపి కార్యాన్తరం నిర్వర్త్యతే ; న చ ప్రాణభేదానాం ప్రభేదవతః ప్రాణాదన్యత్వమ్ , సమీరణస్వభావావిశేషాత్ — ఏవం కార్యస్య కారణాదనన్యత్వమ్ । అతశ్చ కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాత్తదనన్యత్వాచ్చ సిద్ధైషా శ్రౌతీ ప్రతిజ్ఞా — ' యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । 3) ఇతి ॥ ౨౦ ॥

ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్

ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః ॥ ౨౧ ॥

అన్యథా పునశ్చేతనకారణవాద ఆక్షిప్యతే — చేతనాద్ధి జగత్ప్రక్రియాయామాశ్రీయమాణాయాం హితాకరణాదయో దోషాః ప్రసజ్యన్తే । కుతః ? ఇతరవ్యపదేశాత్ । ఇతరస్య శారీరస్య

బ్రహ్మాత్మత్వం వ్యపదిశతి శ్రుతిః — ‘ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి ప్రతిబోధనాత్ ; యద్వా — ఇతరస్య చ బ్రహ్మణః శారీరాత్మత్వం వ్యపదిశతి — ‘ తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి స్రష్టురేవావికృతస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశేన శారీరాత్మత్వదర్శనాత్ ; ‘ అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౨) ఇతి చ పరా దేవతా జీవమాత్మశబ్దేన వ్యపదిశన్తీ, న బ్రహ్మణో భిన్నః శారీర ఇతి దర్శయతి ; తస్మాద్యద్బ్రహ్మణః స్రష్టృత్వం తచ్ఛారీరస్యైవేతి । అతస్సః స్వతన్త్రః కర్తా సన్ హితమేవాత్మనః సౌమనస్యకరం కుర్యాత్ , నాహితం జన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థజాలమ్ ; న హి కశ్చిదపరతన్త్రో బన్ధనాగారమాత్మనః కృత్వానుప్రవిశతి ; న చ స్వయమత్యన్తనిర్మలః సన్ అత్యన్తమలినం దేహమాత్మత్వేనోపేయాత్ ; కృతమపి కథఞ్చిద్యద్దుఃఖకరం తదిచ్ఛయా జహ్యాత్ ; సుఖకరం చోపాదదీత ; స్మరేచ్చ — మయేదం జగద్బిమ్బం విచిత్రం విరచితమితి ; సర్వో హి లోకః స్పష్టం కార్యం కృత్వా స్మరతి — మయేదం కృతమితి ; యథా చ మాయావీ స్వయం ప్రసారితాం మాయామిచ్ఛయా అనాయాసేనైవోపసంహరతి, ఏవం శారీరోఽపీమాం సృష్టిముపసంహరేత్ ; స్వకీయమపి తావచ్ఛరీరం శారీరో న శక్నోత్యనాయాసేనోపసంహర్తుమ్ ; ఏవం హితక్రియాద్యదర్శనాదన్యాయ్యా చేతనాజ్జగత్ప్రక్రియేతి గమ్యతే ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అధికం తు భేదనిర్దేశాత్ ॥ ౨౨ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । యత్సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి బ్రహ్మ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం శారీరాదధికమన్యత్ , తత్ వయం జగతః స్రష్టృ బ్రూమః ; న తస్మిన్హితాకరణాదయో దోషాః ప్రసజ్యన్తే ; న హి తస్య హితం కిఞ్చిత్కర్తవ్యమస్తి, అహితం వా పరిహర్తవ్యమ్ , నిత్యముక్తస్వభావత్వాత్ ; న చ తస్య జ్ఞానప్రతిబన్ధః శక్తిప్రతిబన్ధో వా క్వచిదప్యస్తి, సర్వజ్ఞత్వాత్సర్వశక్తిత్వాచ్చ । శారీరస్త్వనేవంవిధః ; తస్మిన్ప్రసజ్యన్తే హితాకరణాదయో దోషాః ; న తు తం వయం జగతః స్రష్టారం బ్రూమః । కుత ఏతత్ ? భేదనిర్దేశాత్ — ‘ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ‘ సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ‘ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ‘ శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౩౫) ఇత్యేవంజాతీయకః కర్తృకర్మాదిభేదనిర్దేశో జీవాదధికం బ్రహ్మ దర్శయతి । నన్వభేదనిర్దేశోఽపి దర్శితః — ‘ తత్త్వమసి’ ఇత్యేవంజాతీయకః ; కథం భేదాభేదౌ విరుద్ధౌ సమ్భవతః ? నైష దోషః, మహాకాశఘటాకాశన్యాయేనోభయసమ్భవస్య తత్ర తత్ర ప్రతిష్ఠాపితత్వాత్ । అపి చ యదా

‘ తత్త్వమసి’ ఇత్యేవంజాతీయకేనాభేదనిర్దేశేనాభేదః ప్రతిబోధితో భవతి ; అపగతం భవతి తదా జీవస్య సంసారిత్వం బ్రహ్మణశ్చ స్రష్టృత్వమ్ , సమస్తస్య మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితస్య భేదవ్యవహారస్య సమ్యగ్జ్ఞానేన బాధితత్వాత్ ; తత్ర కుత ఏవ సృష్టిః కుతో వా హితాకరణాదయో దోషాః ।
అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతోపాధ్యవివేకకృతా హి భ్రాన్తిర్హితాకరణాదిలక్షణః సంసారః, న తు పరమార్థతోఽస్తీత్యసకృదవోచామ — జన్మమరణచ్ఛేదనభేదనాద్యభిమానవత్ ; అబాధితే తు భేదవ్యవహారే ‘ సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః’ ఇత్యేవంజాతీయకేన భేదనిర్దేశేనావగమ్యమానం బ్రహ్మణోఽధికత్వం హితాకరణాదిదోషప్రసక్తిం నిరుణద్ధి ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిః ॥ ౨౩ ॥

యథా చ లోకే పృథివీత్వసామాన్యాన్వితానామప్యశ్మనాం కేచిన్మహార్హా మణయో వజ్రవైడూర్యాదయః, అన్యే మధ్యమవీర్యాః సూర్యకాన్తాదయః, అన్యే ప్రహీణాః శ్వవాయసప్రక్షేపణార్హాః పాషాణాః — ఇత్యనేకవిధం వైచిత్ర్యం దృశ్యతే ; యథా చైకపృథివీవ్యపాశ్రయాణామపి బీజానాం బహువిధం పత్రపుష్పఫలగన్ధరసాదివైచిత్ర్యం చన్దనకింపాకచమ్పకాదిషూపలక్ష్యతే ; యథా చైకస్యాప్యన్నరసస్య లోహితాదీని కేశలోమాదీని చ విచిత్రాణి కార్యాణి భవన్తి — ఏవమేకస్యాపి బ్రహ్మణో జీవప్రాజ్ఞపృథక్త్వం కార్యవైచిత్ర్యం చోపపద్యత ఇత్యతః తదనుపపత్తిః, పరపరికల్పితదోషానుపపత్తిరిత్యర్థః । శ్రుతేశ్చ ప్రామాణ్యాత్ , వికారస్య చ వాచారమ్భణమాత్రత్వాత్ స్వప్నదృశ్యభావవైచిత్ర్యవచ్చ — ఇత్యభ్యుచ్చయః ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపసంహారదర్శనాధికరణమ్

ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి ॥ ౨౪ ॥

చేతనం బ్రహ్మైకమద్వితీయం జగతః కారణమితి యదుక్తమ్ , తన్నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? ఉపసంహారదర్శనాత్ । ఇహ హి లోకే కులాలాదయో ఘటపటాదీనాం కర్తారో మృద్దణ్డచక్రసూత్రసలిలాద్యనేకకారకోపసంహారేణ సఙ్గృహీతసాధనాః సన్తస్తత్తత్కార్యం కుర్వాణా దృశ్యన్తే । బ్రహ్మ చాసహాయం తవాభిప్రేతమ్ ; తస్య సాధనాన్తరానుపసఙ్గ్రహే సతి కథం స్రష్టృత్వముపపద్యేత ? తస్మాన్న బ్రహ్మ జగత్కారణమితి చేత్ , నైష దోషః ; యతః క్షీరవద్ద్రవ్యస్వభావవిశేషాదుపపద్యతే — యథా హి లోకే క్షీరం జలం వా స్వయమేవ

దధిహిమకరకాదిభావేన పరిణమతేఽనపేక్ష్య బాహ్యం సాధనమ్ , తథేహాపి భవిష్యతి । నను క్షీరాద్యపి దధ్యాదిభావేన పరిణమమానమపేక్షత ఏవ బాహ్యం సాధనమౌష్ణ్యాదికమ్ ; కథముచ్యతే ‘ క్షీరవద్ధి’ ఇతి ? నైష దోషః ; స్వయమపి హి క్షీరం యాం చ యావతీం చ పరిణామమాత్రామనుభవత్యేవ త్వార్యతే త్వౌష్ణ్యాదినా దధిభావాయ ; యది చ స్వయం దధిభావశీలతా న స్యాత్ , నైవౌష్ణ్యాదినాపి బలాద్దధిభావమాపద్యేత ; న హి వాయురాకాశో వా ఔష్ణ్యాదినా బలాద్దధిభావమాపద్యతే ; సాధనసామగ్ర్యా చ తస్య పూర్ణతా సమ్పాద్యతే ; పరిపూర్ణశక్తికం తు బ్రహ్మ ; న తస్యాన్యేన కేనచిత్పూర్ణతా సమ్పాదయితవ్యా ; శ్రుతిశ్చ భవతి — ‘ న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే । పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౮) ఇతి । తస్మాదేకస్యాపి బ్రహ్మణో విచిత్రశక్తియోగాత్ క్షీరాదివద్విచిత్రపరిణామ ఉపపద్యతే ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

దేవాదివదపి లోకే ॥ ౨౫ ॥

స్యాదేతత్ — ఉపపద్యతే క్షీరాదీనామచేతనానామనపేక్ష్యాపి బాహ్యం సాధనం దధ్యాదిభావః, దృష్టత్వాత్ ; చేతనాః పునః కులాలాదయః సాధనసామగ్రీమపేక్ష్యైవ తస్మై తస్మై కార్యాయ ప్రవర్తమానా దృశ్యన్తే ; కథం బ్రహ్మ చేతనం సత్ అసహాయం ప్రవర్తేతేతి — దేవాదివదితి బ్రూమః — యథా లోకే దేవాః పితర ఋషయ ఇత్యేవమాదయో మహాప్రభావాశ్చేతనా అపి సన్తోఽనపేక్ష్యైవ కిఞ్చిద్బాహ్యం సాధనమైశ్వర్యవిశేషయోగాదభిధ్యానమాత్రేణ స్వత ఏవ బహూని నానాసంస్థానాని శరీరాణి ప్రాసాదాదీని రథాదీని చ నిర్మిమాణా ఉపలభ్యన్తే, మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణప్రామాణ్యాత్ ; తన్తునాభశ్చ స్వత ఏవ తన్తూన్సృజతి ; బలాకా చాన్తరేణైవ శుక్రం గర్భం ధత్తే ; పద్మినీ చానపేక్ష్య కిఞ్చిత్ప్రస్థానసాధనం సరోన్తరాత్సరోన్తరం ప్రతిష్ఠతే — ఏవం చేతనమతి బ్రహ్మ అనపేక్ష్యైవ బాహ్యం సాధనం స్వత ఏవ జగత్స్రక్ష్యతి । స యది బ్రూయాత్ — య ఏతే దేవాదయో బ్రహ్మణో దృష్టాన్తా ఉపాత్తాస్తే దార్ష్టాన్తికేన బ్రహ్మణా న సమానా భవన్తి ; శరీరమేవ హ్యచేతనం దేవాదీనాం శరీరాన్తరాదివిభూత్యుత్పాదనే ఉపాదానమ్ , న తు చేతన ఆత్మా ; తన్తునాభస్య చ క్షుద్రతరజన్తుభక్షణాల్లాలా కఠినతామాపద్యమానా తన్తుర్భవతి ; బలాకా చ స్తనయిత్నురవశ్రవణాద్గర్భం ధత్తే ; పద్మినీ చ చేతనప్రయుక్తా సతీ అచేతనేనైవ శరీరేణ సరోన్తరాత్సరోన్తరముపసర్పతి, వల్లీవ వృక్షమ్ , న తు స్వయమేవాచేతనా సరోన్తరోపసర్పణే వ్యాప్రియతే ; తస్మాన్నైతే బ్రహ్మణో దృష్టాన్తా ఇతి — తం ప్రతి బ్రూయాత్ — నాయం దోషః ; కులాలాదిదృష్టాన్తవైలక్షణ్యమాత్రస్య వివక్షితత్వాదితి — యథా హి కులాలాదీనాం దేవాదీనాం చ సమానే చేతనత్వే కులాలాదయః కార్యారమ్భే బాహ్యం సాధనమపేక్షన్తే, న దేవాదయః ; తథా బ్రహ్మ చేతనమపి న బాహ్యం సాధనమపేక్షిష్యత ఇత్యేతావద్వయం

దేవాద్యుదాహరణేన వివక్షామః । తస్మాద్యథైకస్య సామర్థ్యం దృష్టం తథా సర్వేషామేవ భవితుమర్హతీతి నాస్త్యేకాన్త ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కృత్స్నప్రసక్త్యధికరణమ్

కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా ॥ ౨౬ ॥

చేతనమేకమద్వితీయం బ్రహ్మ క్షీరాదివద్దేవాదివచ్చానపేక్ష్య బాహ్యం సాధనం స్వయం పరిణమమానం జగతః కారణమితి స్థితమ్ ; శాస్త్రార్థపరిశుద్ధయే తు పునరాక్షిపతి । కృత్స్నప్రసక్తిః కృత్స్నస్య బ్రహ్మణః కార్యరూపేణ పరిణామః ప్రాప్నోతి, నిరవయవత్వాత్ — యది బ్రహ్మ పృథివ్యాదివత్సావయవమభవిష్యత్ , తతోఽస్యైకదేశః పర్యణంస్యత్ , ఏకదేశశ్చావాస్థాస్యత ; నిరవయవం తు బ్రహ్మ శ్రుతిభ్యోఽవగమ్యతే — ‘ నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౯) ‘ దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ‘ ఇదం మహద్భూతమనన్తమపారం విజ్ఞానఘన ఏవ’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౨) ‘ స ఏష నేతి నేత్యాత్మా’ (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౬) ‘ అస్థూలమనణు’ (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౮) ఇత్యాద్యాభ్యః సర్వవిశేషప్రతిషేధినీభ్యః ; తతశ్చైకదేశపరిణామాసమ్భవాత్కృత్స్నపరిణామప్రసక్తౌ సత్యాం మూలోచ్ఛేదః ప్రసజ్యేత ; ద్రష్టవ్యతోపదేశానర్థక్యం చ ఆపద్యేత, అయత్నదృష్టత్వాత్కార్యస్య, తద్వ్యతిరిక్తస్య చ బ్రహ్మణోఽసమ్భవాత్ ; అజత్వాదిశబ్దవ్యాకోపశ్చ । అథైతద్దోషపరిజిహీర్షయా సావయవమేవ బ్రహ్మాభ్యుపగమ్యేత, తథాపి యే నిరవయవత్వస్య ప్రతిపాదకాః శబ్దా ఉదాహృతాస్తే ప్రకుప్యేయుః ; సావయవత్వే చానిత్యత్వప్రసఙ్గ ఇతి — సర్వథాయం పక్షో న ఘటయితుం శక్యత ఇత్యాక్షిపతి ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్ ॥ ౨౭ ॥

తుశబ్దేనాక్షేపం పరిహరతి । న ఖల్వస్మత్పక్షే కశ్చిదపి దోషోఽస్తి । న తావత్కృత్స్నప్రసక్తిరస్తి । కుతః ? శ్రుతేః — యథైవ హి బ్రహ్మణో జగదుత్పత్తిః శ్రూయతే, ఏవం వికారవ్యతిరేకేణాపి బ్రహ్మణోఽవస్థానం శ్రూయతే — ప్రకృతివికారయోర్భేదేన వ్యపదేశాత్ ‘ సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౨) ఇతి, ‘ తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాꣳశ్చ పూరుషః । పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి’ (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇతి చైవంజాతీయకాత్ ; తథా

హృదయాయతనత్వవచనాత్ ; సత్సమ్పత్తివచనాచ్చ — యది చ కృత్స్నం బ్రహ్మ కార్యభావేనోపయుక్తం స్యాత్ , ‘ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి సుషుప్తిగతం విశేషణమనుపపన్నం స్యాత్ , వికృతేన బ్రహ్మణా నిత్యసమ్పన్నత్వాదవికృతస్య చ బ్రహ్మణోఽభావాత్ ; తథేన్ద్రియగోచరత్వప్రతిషేధాత్ బ్రహ్మణో, వికారస్య చేన్ద్రియగోచరత్వోపపత్తేః ; తస్మాదస్త్యవికృతం బ్రహ్మ । న చ నిరవయవత్వశబ్దకోపోఽస్తి, శ్రూయమాణత్వాదేవ నిరవయవత్వస్యాప్యభ్యుపగమ్యమానత్వాత్ ; శబ్దమూలం చ బ్రహ్మ శబ్దప్రమాణకమ్ , నేన్ద్రియాదిప్రమాణకమ్ ; తద్యథాశబ్దమభ్యుపగన్తవ్యమ్ ; శబ్దశ్చోభయమపి బ్రహ్మణః ప్రతిపాదయతి — అకృత్స్నప్రసక్తిం నిరవయవత్వం చ ; లౌకికానామపి మణిమన్త్రౌషధిప్రభృతీనాం దేశకాలనిమిత్తవైచిత్ర్యవశాచ్ఛక్తయో విరుద్ధానేకకార్యవిషయా దృశ్యన్తే ; తా అపి తావన్నోపదేశమన్తరేణ కేవలేన తర్కేణావగన్తుం శక్యన్తే — అస్య వస్తున ఏతావత్య ఏతత్సహాయా ఏతద్విషయా ఏతత్ప్రయోజనాశ్చ శక్తయ ఇతి ; కిముతాచిన్త్యస్వభావస్య బ్రహ్మణో రూపం వినా శబ్దేన న నిరూప్యేత ; తథా చాహుః పౌరాణికాః — ‘ అచిన్త్యాః ఖలు యే భావా న తాంస్తర్కేణ యోజయేత్ । ప్రకృతిభ్యః పరం యచ్చ తదచిన్త్యస్య లక్షణమ్’ ఇతి । తస్మాచ్ఛబ్దమూల ఏవాతీన్ద్రియార్థయాథాత్మ్యాధిగమః । నను శబ్దేనాపి న శక్యతే విరుద్ధోఽర్థః ప్రత్యాయయితుమ్ — నిరవయవం చ బ్రహ్మ పరిణమతే న చ కృత్స్నమితి ; యది నిరవయవం బ్రహ్మ స్యాత్ , నైవ పరిణమేత, కృత్స్నమేవ వా పరిణమేత ; అథ కేనచిద్రూపేణ పరిణమేత కేనచిచ్చావతిష్ఠేతేతి, రూపభేదకల్పనాత్సావయవమేవ ప్రసజ్యేత ; క్రియావిషయే హి ‘ అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి’ ‘ నాతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి’ ఇత్యేవంజాతీయకాయాం విరోధప్రతీతావపి వికల్పాశ్రయణం విరోధపరిహారకారణం భవతి, పురుషతన్త్రత్వాచ్చానుష్ఠానస్య ; ఇహ తు వికల్పాశ్రయణేనాపి న విరోధపరిహారః సమ్భవతి, అపురుషతన్త్రత్వాద్వస్తునః ; తస్మాద్దుర్ఘటమేతదితి । నైష దోషః, అవిద్యాకల్పితరూపభేదాభ్యుపగమాత్ । న హ్యవిద్యాకల్పితేన రూపభేదేన సావయవం వస్తు సమ్పద్యతే ; న హి తిమిరోపహతనయనేనానేక ఇవ చన్ద్రమా దృశ్యమానోఽనేక ఏవ భవతి ; అవిద్యాకల్పితేన చ నామరూపలక్షణేన రూపభేదేన వ్యాకృతావ్యాకృతాత్మకేన తత్త్వాన్యత్వాభ్యామనిర్వచనీయేన బ్రహ్మ పరిణామాదిసర్వవ్యవహారాస్పదత్వం ప్రతిపద్యతే ; పారమార్థికేన చ రూపేణ సర్వవ్యవహారాతీతమపరిణతమవతిష్ఠతే, వాచారమ్భణమాత్రత్వాచ్చావిద్యాకల్పితస్య నామరూపభేదస్య — ఇతి న నిరవయవత్వం బ్రహ్మణః కుప్యతి ; న చేయం పరిణామశ్రుతిః పరిణామప్రతిపాదనార్థా, తత్ప్రతిపత్తౌ ఫలానవగమాత్ ; సర్వవ్యవహారహీనబ్రహ్మాత్మభావప్రతిపాదనార్థా త్వేషా, తత్ప్రతిపత్తౌ ఫలావగమాత్ ; ‘ స ఏష నేతి నేత్యాత్మా’ ఇత్యుపక్రమ్యాహ ‘ అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౨ । ౪) ఇతి ; తస్మాదస్మత్పక్షే న కశ్చిదపి దోషప్రసఙ్గోఽస్తి ॥ ౨౭ ॥

ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి ॥ ౨౮ ॥

అపి చ నైవాత్ర వివదితవ్యమ్ — కథమేకస్మిన్బ్రహ్మణి స్వరూపానుపమర్దేనైవానేకాకారా సృష్టిః స్యాదితి ; యత ఆత్మన్యప్యేకస్మిన్స్వప్నదృశి స్వరూపానుపమర్దేనైవానేకాకారా సృష్టిః పఠ్యతే — ' న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథః సృజతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౦) ఇత్యాదినా ; లోకేఽపి దేవాదిషు మాయావ్యాదిషు చ స్వరూపానుపమర్దేనైవ విచిత్రా హస్త్యశ్వాదిసృష్టయో దృశ్యన్తే ; తథైకస్మిన్నపి బ్రహ్మణి స్వరూపానుపమర్దేనైవానేకాకారా సృష్టిర్భవిష్యతీతి ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వపక్షదోషాచ్చ ॥ ౨౯ ॥

పరేషామప్యేష సమానః స్వపక్షే దోషః — ప్రధానవాదినోఽపి హి నిరవయవమపరిచ్ఛిన్నం శబ్దాదిహీనం ప్రధానం సావయవస్య పరిచ్ఛిన్నస్య శబ్దాదిమతః కార్యస్య కారణమితి స్వపక్షః ; తత్రాపి కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వాత్ప్రధానస్య ప్రాప్నోతి, నిరవయవత్వాభ్యుపగమకోపో వా । నను నైవ తైర్నిరవయవం ప్రధానమభ్యుపగమ్యతే ; సత్త్వరజస్తమాంసి హి త్రయో గుణాః ; తేషాం సామ్యావస్థా ప్రధానమ్ ; తైరేవావయవైస్తత్సావయవమితి — నైవంజాతీయకేన సావయవత్వేన ప్రకృతో దోషః పరిహర్తుం పార్యతే, యతః సత్త్వరజస్తమసామప్యేకైకస్య సమానం నిరవయవత్వమ్ ఏకైకమేవ చేతరద్వయానుగృహీతం సజాతీయస్య ప్రపఞ్చస్యోపాదానమితి — సమానత్వాత్స్వపక్షదోషప్రసఙ్గస్య । తర్కాప్రతిష్ఠానాత్సావయవత్వమేవేతి చేత్ — ఏవమప్యనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః । అథ శక్తయ ఏవ కార్యవైచిత్ర్యసూచితా అవయవా ఇత్యభిప్రాయః, తాస్తు బ్రహ్మవాదినోఽప్యవిశిష్టాః । తథా అణువాదినోఽప్యణురణ్వన్తరేణ సంయుజ్యమానో నిరవయవత్వాద్యది కార్త్స్న్యేన సంయుజ్యేత, తతః ప్రథిమానుపపత్తేరణుమాత్రత్వప్రసఙ్గః ; అథైకదేశేన సంయుజ్యేత, తథాపి నిరవయవత్వాభ్యుపగమకోప ఇతి — స్వపక్షేఽపి సమాన ఏష దోషః । సమానత్వాచ్చ నాన్యతరస్మిన్నేవ పక్షే ఉపక్షేప్తవ్యో భవతి । పరిహృతస్తు బ్రహ్మవాదినా స్వపక్షే దోషః ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వోపేతాధికరణమ్

సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాత్ ॥ ౩౦ ॥

ఏకస్యాపి బ్రహ్మణో విచిత్రశక్తియోగాదుపపద్యతే విచిత్రో వికారప్రపఞ్చ ఇత్యుక్తమ్ ; తత్పునః కథమవగమ్యతే — విచిత్రశక్తియుక్తం పరం బ్రహ్మేతి ; తదుచ్యతే — సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాత్

। సర్వశక్తియుక్తా చ పరా దేవతేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । కుతః ? తద్దర్శనాత్ । తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః సర్వశక్తియోగం పరస్యా దేవతాయాః — ‘ సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౪) ‘ సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ‘ యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్’ (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) ‘ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః’ (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౯) ఇత్యేవంజాతీయకా ॥ ౩౦ ॥

వ్యాఖ్యా

వికరణత్వాన్నేతి చేత్తదుక్తమ్ ॥ ౩౧ ॥

స్యాదేతత్ — వికరణాం పరాం దేవతాం శాస్తి శాస్త్రమ్ — ‘ అచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనాః’ (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) ఇత్యేవంజాతీయకమ్ । కథం సా సర్వశక్తియుక్తాపి సతీ కార్యాయ ప్రభవేత్ ? దేవాదయో హి చేతనాః సర్వశక్తియుక్తా అపి సన్త ఆధ్యాత్మికకార్యకరణసమ్పన్నా ఏవ తస్మై తస్మై కార్యాయ ప్రభవన్తో విజ్ఞాయన్తే ; కథం చ ‘ నేతి నేతి’ (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) ఇతి ప్రతిషిద్ధసర్వవిశేషాయా దేవతాయాః సర్వశక్తియోగః సమ్భవేత్ , ఇతి చేత్ — యదత్ర వక్తవ్యం తత్పురస్తాదేవోక్తమ్ ; శ్రుత్యవగాహ్యమేవేదమతిగమ్భీరం బ్రహ్మ న తర్కావగాహ్యమ్ ; న చ యథైకస్య సామర్థ్యం దృష్టం తథాన్యస్యాపి సామర్థ్యేన భవితవ్యమితి నియమోఽస్తీతి । ప్రతిషిద్ధసర్వవిశేషస్యాపి బ్రహ్మణః సర్వశక్తియోగః సమ్భవతీత్యేతదప్యవిద్యాకల్పితరూపభేదోపన్యాసేనోక్తమేవ । తథా చ శాస్త్రమ్ — ‘ అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః’ (శ్వే. ఉ. ౩ । ౧౯) ఇత్యకరణస్యాపి బ్రహ్మణః సర్వసామర్థ్యయోగం దర్శయతి ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రయోజనవత్త్వాధికరణమ్

న ప్రయోజనవత్త్వాత్ ॥ ౩౨ ॥

అన్యథా పునశ్చేతనకర్తృకత్వం జగత ఆక్షిపతి — న ఖలు చేతనః పరమాత్మేదం జగద్బిమ్బం విరచయితుమర్హతి । కుతః ? ప్రయోజనవత్త్వాత్ప్రవృత్తీనామ్ । చేతనో హి లోకే బుద్ధిపూర్వకారీ పురుషః ప్రవర్తమానో న మన్దోపక్రమమాపి తావత్ప్రవృత్తిమాత్మప్రయోజనానుపయోగినీమారభమాణో దృష్టః, కిముత గురుతరసంరమ్భామ్ ; భవతి చ లోకప్రసిద్ధ్యనువాదినీ శ్రుతిః — ‘ న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ఇతి ; గురుతరసంరమ్భా చేయం ప్రవృత్తిః — యదుచ్చావచప్రపఞ్చం జగద్బిమ్బం

విరచయితవ్యమ్ ; యదీయమపి ప్రవృత్తిశ్చేతనస్య పరమాత్మన ఆత్మప్రయోజనోపయోగినీ పరికల్ప్యేత, పరితృప్తత్వం పరమాత్మనః శ్రూయమాణం బాధ్యేత ; ప్రయోజనాభావే వా ప్రవృత్త్యభావోఽపి స్యాత్ ; అథ చేతనోఽపి సన్ ఉన్మత్తో బుద్ధ్యపరాధాదన్తరేణైవాత్మప్రయోజనం ప్రవర్తమానో దృష్టః, తథా పరమాత్మాపి ప్రవర్తిష్యతే ఇత్యుచ్యేత — తథా సతి సర్వజ్ఞత్వం పరమాత్మనః శ్రూయమాణం బాధ్యేత ; తస్మాదశ్లిష్టా చేతనాత్సృష్టిరితి ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్ ॥ 33 ॥

తుశబ్దేనాక్షేపం పరిహరతి ; యథా లోకే కస్యచిదాప్తైషణస్య రాజ్ఞో రాజామాత్యస్య వా వ్యతిరిక్తం కిఞ్చిత్ప్రయోజనమనభిసన్ధాయ కేవలం లీలారూపాః ప్రవృత్తయః క్రీడావిహారేషు భవన్తి ; యథా చోచ్ఛ్వాసప్రశ్వాసాదయోఽనభిసన్ధాయ బాహ్యం కిఞ్చిత్ప్రయోజనం స్వభావాదేవ సమ్భవన్తి ; ఏవమీశ్వరస్యాప్యనపేక్ష్య కిఞ్చిత్ప్రయోజనాన్తరం స్వభావాదేవ కేవలం లీలారూపా ప్రవృత్తిర్భవిష్యతి ; న హీశ్వరస్య ప్రయోజనాన్తరం నిరూప్యమాణం న్యాయతః శ్రుతితో వా సమ్భవతి ; న చ స్వభావః పర్యనుయోక్తుం శక్యతే । యద్యప్యస్మాకమియం జగద్బిమ్బవిరచనా గురుతరసంరమ్భేవాభాతి, తథాపి పరమేశ్వరస్య లీలైవ కేవలేయమ్ , అపరిమితశక్తిత్వాత్ । యది నామ లోకే లీలాస్వపి కిఞ్చిత్సూక్ష్మం ప్రయోజనముత్ప్రేక్ష్యేత, తథాపి నైవాత్ర కిఞ్చిత్ప్రయోజనముత్ప్రేక్షితుం శక్యతే, ఆప్తకామశ్రుతేః । నాప్యప్రవృత్తిరున్మత్తప్రవృత్తిర్వా, సృష్టిశ్రుతేః, సర్వజ్ఞశ్రుతేశ్చ । న చేయం పరమార్థవిషయా సృష్టిశ్రుతిః ; అవిద్యాకల్పితనామరూపవ్యవహారగోచరత్వాత్ , బ్రహ్మాత్మభావప్రతిపాదనపరత్వాచ్చ — ఇత్యేతదపి నైవ విస్మర్తవ్యమ్ ॥ 33 ॥

వ్యాఖ్యా

వైషమ్యనైర్ఘృణ్యాధికరణమ్

వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథాహి దర్శయతి ॥ ౩౪ ॥

పునశ్చ జగజ్జన్మాదిహేతుత్వమీశ్వరస్యాక్షిప్యతే, స్థూణానిఖననన్యాయేన ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థస్య దృఢీకరణాయ । నేశ్వరో జగతః కారణముపపద్యతే । కుతః ? వైషమ్యనైర్ఘృణ్యప్రసఙ్గాత్ — కాంశ్చిదత్యన్తసుఖభాజః కరోతి దేవాదీన్ , కాంశ్చిదత్యన్తదుఃఖభాజః పశ్వాదీన్ , కాంశ్చిన్మధ్యమభోగభాజో మనుష్యాదీన్ — ఇత్యేవం విషమాం సృష్టిం నిర్మిమాణస్యేశ్వరస్య పృథగ్జనస్యేవ రాగద్వేషోపపత్తేః, శ్రుతిస్మృత్యవధారితస్వచ్ఛత్వాదీశ్వరస్వభావవిలోపః ప్రసజ్యేత ; తథా ఖలజనైరపి జుగుప్సితం నిర్ఘృణత్వమతిక్రూరత్వం

దుఃఖయోగవిధానాత్సర్వప్రజోపసంహారాచ్చ ప్రసజ్యేత ;
తస్మాద్వైషమ్యనైర్ఘృణ్యప్రసఙ్గాన్నేశ్వరః కారణమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే నేశ్వరస్య ప్రసజ్యేతే । కస్మాత్ ? సాపేక్షత్వాత్ । యది హి నిరపేక్షః కేవల ఈశ్వరో విషమాం సృష్టిం నిర్మిమీతే, స్యాతామేతౌ దోషౌ — వైషమ్యం నైర్ఘృణ్యం చ ; న తు నిరపేక్షస్య నిర్మాతృత్వమస్తి ; సాపేక్షో హీశ్వరో విషమాం సృష్టిం నిర్మిమీతే । కిమపేక్షత ఇతి చేత్ — ధర్మాధర్మావపేక్షత ఇతి వదామః ; అతః సృజ్యమానప్రాణిధర్మాధర్మాపేక్షా విషమా సృష్టిరితి నాయమీశ్వరస్యాపరాధః ; ఈశ్వరస్తు పర్జన్యవద్ద్రష్టవ్యః — యథా హి పర్జన్యో వ్రీహియవాదిసృష్టౌ సాధారణం కారణం భవతి, వ్రీహియవాదివైషమ్యే తు తత్తద్బీజగతాన్యేవాసాధారణాని సామర్థ్యాని కారణాని భవన్తి, ఏవమీశ్వరో దేవమనుష్యాదిసృష్టౌ సాధారణం కారణం భవతి, దేవమనుష్యాదివైషమ్యే తు తత్తజ్జీవగతాన్యేవాసాధారణాని కర్మాణి కారణాని భవన్తి ; ఏవమీశ్వరః సాపేక్షత్వాన్న వైషమ్యనైర్ఘృణ్యాభ్యాం దుష్యతి । కథం పునరవగమ్యతే సాపేక్ష ఈశ్వరో నీచమధ్యమోత్తమం సంసారం నిర్మిమీత ఇతి ? తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః — ‘ ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషత ఏష ఉ ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతే’ (కౌ. బ్రా. 3 । ౮) ఇతి, ‘ పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన’ (బృ. ఉ. 3 । ౨ । ౧3) ఇతి చ ; స్మృతిరపి ప్రాణికర్మవిశేషాపేక్షమేవేశ్వరస్యానుగ్రహీతృత్వం నిగ్రహీతృత్వం చ దర్శయతి — ‘ యే యథా మాం ప్రపద్యన్తే తాంస్తథైవ భజామ్యహమ్’ (భ. గీ. ౪ । ౧౧) ఇత్యేవంజాతీయకా ॥ 3౪ ॥

న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాత్ ॥ 3౫ ॥

‘ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇతి ప్రాక్సృష్టేరవిభాగావధారణాన్నాస్తి కర్మ, యదపేక్ష్య విషమా సృష్టిః స్యాత్ ; సృష్ట్యుత్తరకాలం హి శరీరాదివిభాగాపేక్షం కర్మ, కర్మాపేక్షశ్చ శరీరాదివిభాగః — ఇతీతరేతరాశ్రయత్వం ప్రసజ్యేత ; అతో విభాగాదూర్ధ్వం కర్మాపేక్ష ఈశ్వరః ప్రవర్తతాం నామ ; ప్రాగ్విభాగాద్వైచిత్ర్యనిమిత్తస్య కర్మణోఽభావాత్తుల్యైవాద్యా సృష్టిః ప్రాప్నోతీతి చేత్ , నైష దోషః ; అనాదిత్వాత్సంసారస్య ; భవేదేష దోషః, యద్యాదిమానయం సంసారః స్యాత్ ; అనాదౌ తు సంసారే బీజాఙ్కురవద్ధేతుహేతుమద్భావేన కర్మణః సర్గవైషమ్యస్య చ ప్రవృత్తిర్న విరుధ్యతే ॥ 3౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునరవగమ్యతే — అనాదిరేష సంసార ఇతి ? అత ఉత్తరం పఠతి —

ఉపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ ॥ ౩౬ ॥

ఉపపద్యతే చ సంసారస్యానాదిత్వమ్ — ఆదిమత్త్వే హి సంసారస్యాకస్మాదుద్భూతేర్ముక్తానామపి పునః సంసారోద్భూతిప్రసఙ్గః, అకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గశ్చ, సుఖదుఃఖాదివైషమ్యస్య నిర్నిమిత్తత్వాత్ ; న చేశ్వరో వైషమ్యహేతురిత్యుక్తమ్ ; న చావిద్యా కేవలా వైషమ్యస్య కారణమ్ , ఏకరూపత్వాత్ ; రాగాదిక్లేశవాసనాక్షిప్తకర్మాపేక్షా త్వవిద్యా వైషమ్యకరీ స్యాత్ ; న చ కర్మ అన్తరేణ శరీరం సమ్భవతి, న చ శరీరమన్తరేణ కర్మ సమ్భవతి — ఇతీతరేతరాశ్రయత్వప్రసఙ్గః ; అనాదిత్వే తు బీజాఙ్కురన్యాయేనోపపత్తేర్న కశ్చిద్దోషో భవతి । ఉపలభ్యతే చ సంసారస్యానాదిత్వం శ్రుతిస్మృత్యోః । శ్రుతౌ తావత్ — ‘ అనేన జీవేనాత్మనా’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౨) ఇతి సర్గప్రముఖే శారీరమాత్మానం జీవశబ్దేన ప్రాణధారణనిమిత్తేనాభిలపన్ననాదిః సంసార ఇతి దర్శయతి । ఆదిమత్త్వే తు ప్రాగనవధారితప్రాణః సన్ కథం ప్రాణధారణనిమిత్తేన జీవశబ్దేన సర్గప్రముఖేఽభిలప్యేత ? న చ ధారయిష్యతీత్యతోఽభిలప్యేత — అనాగతాద్ధి సమ్బన్ధాదతీతః సమ్బన్ధో బలవాన్భవతి, అభినిష్పన్నత్వాత్ ; ‘ సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్’ (ఋ. సం. ౧౦ । ౧౯౦ । ౩) ఇతి చ మన్త్రవర్ణః పూర్వకల్పసద్భావం దర్శయతి । స్మృతావప్యనాదిత్వం సంసారస్యోపలభ్యతే — ‘ న రూపమస్యేహ తథోపలభ్యతే నాన్తో న చాదిర్న చ సమ్ప్రతిష్ఠా’ (భ. గీ. ౧౫ । ౩) ఇతి ; పురాణే చాతీతానాగతానాం చ కల్పానాం న పరిమాణమస్తీతి స్థాపితమ్ ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వధర్మోపపత్త్యధికరణమ్

సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ ॥ ౩౭ ॥

చేతనం బ్రహ్మ జగతః కారణం ప్రకృతిశ్చేత్యస్మిన్నవధారితే వేదార్థే పరైరుపక్షిప్తాన్విలక్షణత్వాదీన్దోషాన్పర్యహార్షీదాచార్యః ; ఇదానీం పరపక్షప్రతిషేధప్రధానం ప్రకరణం ప్రారిప్సమాణః స్వపక్షపరిగ్రహప్రధానం ప్రకరణముపసంహరతి । యస్మాదస్మిన్బ్రహ్మణి కారణే పరిగృహ్యమాణే ప్రదర్శితేన ప్రకారేణ సర్వే కారణధర్మా ఉపపద్యన్తే ‘ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి మహామాయం చ బ్రహ్మ’ ఇతి, తస్మాదనతిశఙ్కనీయమిదమౌపనిషదం దర్శనమితి ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః ॥

ద్వితీయః పాదః

యద్యపీదం వేదాన్తవాక్యానామైదంపర్యం నిరూపయితుం శాస్త్రం ప్రవృత్తమ్ , న తర్కశాస్త్రవత్కేవలాభిర్యుక్తిభిః కఞ్చిత్సిద్ధాన్తం సాధయితుం దూషయితుం వా ప్రవృత్తమ్ , తథాపి వేదాన్తవాక్యాని వ్యాచక్షాణైః సమ్యగ్దర్శనప్రతిపక్షభూతాని సాంఖ్యాదిదర్శనాని నిరాకరణీయానీతి తదర్థః పరః పాదః ప్రవర్తతే । వేదాన్తార్థనిర్ణయస్య చ సమ్యగ్దర్శనార్థత్వాత్తన్నిర్ణయేన స్వపక్షస్థాపనం ప్రథమం కృతమ్ — తద్ధ్యభ్యర్హితం పరపక్షప్రత్యాఖ్యానాదితి । నను ముముక్షూణాం మోక్షసాధనత్వేన సమ్యగ్దర్శననిరూపణాయ స్వపక్షస్థాపనమేవ కేవలం కర్తుం యుక్తమ్ ; కిం పరపక్షనిరాకరణేన పరవిద్వేషకారణేన ? బాఢమేవమ్ ; తథాపి మహాజనపరిగృహీతాని మహాన్తి సాంఖ్యాదితన్త్రాణి సమ్యగ్దర్శనాపదేశేన ప్రవృత్తాన్యుపలభ్య భవేత్కేషాఞ్చిన్మన్దమతీనామ్ — ఏతాన్యపి సమ్యగ్దర్శనాయోపాదేయాని — ఇత్యపేక్షా, తథా యుక్తిగాఢత్వసమ్భవేన సర్వజ్ఞభాషితత్వాచ్చ శ్రద్ధా చ తేషు — ఇత్యతస్తదసారతోపపాదనాయ ప్రయత్యతే । నను ‘ ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౫) ‘ కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౧౮) ‘ ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః’ (బ్ర. సూ. ౧ । ౪ । ౨౮) ఇతి చ పూర్వత్రాపి సాంఖ్యాదిపక్షప్రతిక్షేపః కృతః ; కిం పునః కృతకరణేనేతి । తదుచ్యతే — సాంఖ్యాదయః స్వపక్షస్థాపనాయ వేదాన్తవాక్యాన్యప్యుదాహృత్య స్వపక్షానుగుణ్యేనైవ యోజయన్తో వ్యాచక్షతే, తేషాం యద్వ్యాఖ్యానం తద్వ్యాఖ్యానాభాసమ్ , న సమ్యగ్వ్యాఖ్యానమ్ — ఇత్యేతావత్పూర్వం కృతమ్ ; ఇహ తు వాక్యనిరపేక్షః స్వతన్త్రస్తద్యుక్తిప్రతిషేధః క్రియత ఇత్యేష విశేషః ॥

వ్యాఖ్యా

రచనానుపపత్త్యధికరణమ్

రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమ్ ॥ ౧ ॥

తత్ర సాంఖ్యా మన్యన్తే — యథా ఘటశరావాదయో భేదా మృదాత్మతయాన్వీయమానా మృదాత్మకసామాన్యపూర్వకా లోకే దృష్టాః, తథా సర్వ ఏవ బాహ్యాధ్యాత్మికా భేదాః సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయాన్వీయమానాః సుఖదుఃఖమోహాత్మకసామాన్యపూర్వకా భవితుమర్హన్తి ; యత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం సామాన్యం తత్త్రిగుణం ప్రధానం

మృద్వదచేతనం చేతనస్య పురుషస్యార్థం సాధయితుం స్వభావేనైవ విచిత్రేణ వికారాత్మనా ప్రవర్తత ఇతి । తథా పరిమాణాదిభిరపి లిఙ్గైస్తదేవ ప్రధానమనుమిమతే ॥

వ్యాఖ్యా

తత్ర వదామః — యది దృష్టాన్తబలేనైవైతన్నిరూప్యేత, నాచేతనం లోకే చేతనానధిష్ఠితం స్వతన్త్రం కిఞ్చిద్విశిష్టపురుషార్థనిర్వర్తనసమర్థాన్వికారాన్విరచయద్దృష్టమ్ ; గేహప్రాసాదశయనాసనవిహారభూమ్యాదయో హి లోకే ప్రజ్ఞావద్భిః శిల్పిభిర్యథాకాలం సుఖదుఃఖప్రాప్తిపరిహారయోగ్యా రచితా దృశ్యన్తే ; తథేదం జగదఖిలం పృథివ్యాది నానాకర్మఫలోపభోగయోగ్యం బాహ్యమాధ్యాత్మికం చ శరీరాది నానాజాత్యన్వితం ప్రతినియతావయవవిన్యాసమనేకకర్మఫలానుభవాధిష్ఠానం దృశ్యమానం ప్రజ్ఞావద్భిః సమ్భావితతమైః శిల్పిభిర్మనసాప్యాలోచయితుమశక్యం సత్ కథమచేతనం ప్రధానం రచయేత్ ? లోష్టపాషాణాదిష్వదృష్టత్వాత్ ; మృదాదిష్వపి కుమ్భకారాద్యధిష్ఠితేషు విశిష్టాకారా రచనా దృశ్యతే — తద్వత్ప్రధానస్యాపి చేతనాన్తరాధిష్ఠితత్వప్రసఙ్గః । న చ మృదాద్యుపాదానస్వరూపవ్యపాశ్రయేణైవ ధర్మేణ మూలకారణమవధారణీయమ్ , న బాహ్యకుమ్భకారాదివ్యపాశ్రయేణ — ఇతి కిఞ్చిన్నియామకమస్తి । న చైవం సతి కిఞ్చిద్విరుధ్యతే, ప్రత్యుత శ్రుతిరనుగృహ్యతే, చేతనకారణసమర్పణాత్ । అతో రచనానుపపత్తేశ్చ హేతోర్నాచేతనం జగత్కారణమనుమాతవ్యం భవతి । అన్వయాద్యనుపపత్తేశ్చేతి చశబ్దేన హేతోరసిద్ధిం సముచ్చినోతి । న హి బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భేదానాం సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయాన్వయ ఉపపద్యతే, సుఖాదీనాం చాన్తరత్వప్రతీతేః, శబ్దాదీనాం చాతద్రూపత్వప్రతీతేః, తన్నిమిత్తత్వప్రతీతేశ్చ, శబ్దాద్యవిశేషేఽపి చ భావనావిశేషాత్సుఖాదివిశేషోపలబ్ధేః । తథా పరిమితానాం భేదానాం మూలాఙ్కురాదీనాం సంసర్గపూర్వకత్వం దృష్ట్వా బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భేదానాం పరిమితత్వాత్సంసర్గపూర్వకత్వమనుమిమానస్య సత్త్వరజస్తమసామపి సంసర్గపూర్వకత్వప్రసఙ్గః, పరిమితత్వావిశేషాత్ । కార్యకారణభావస్తు ప్రేక్షాపూర్వకనిర్మితానాం శయనాసనాదీనాం దృష్ట ఇతి న కార్యకారణభావాద్బాహ్యాధ్యాత్మికానాం భేదానామచేతనపూర్వకత్వం శక్యం కల్పయితుమ్ ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రవృత్తేశ్చ ॥ ౨ ॥

ఆస్తాం తావదియం రచనా ; తత్సిద్ధ్యర్థా యా ప్రవృత్తిః — సామ్యావస్థానాత్ప్రచ్యుతిః, సత్త్వరజస్తమసామఙ్గాఙ్గిభావరూపాపత్తిః, విశిష్టకార్యాభిముఖప్రవృత్తితా — సాపి నాచేతనస్య ప్రధానస్య స్వతన్త్రస్యోపపద్యతే, మృదాదిష్వదర్శనాద్రథాదిషు చ I న హి మృదాదయో రథాదయో వా స్వయమచేతనాః సన్తశ్చేతనైః కులాలాదిభిరశ్వాదిభిర్వానధిష్ఠితా విశిష్టకార్యాభిముఖప్రవృత్తయో దృశ్యన్తే ; దృష్టాచ్చాదృష్టసిద్ధిః ; అతః ప్రవృత్త్యనుపపత్తేరపి హేతోర్నాచేతనం జగత్కారణమనుమాతవ్యం భవతి I నను చేతనస్యాపి ప్రవృత్తిః కేవలస్య న దృష్టా — సత్యమేతత్ — తథాపి చేతనసంయుక్తస్య రథాదేరచేతనస్య ప్రవృత్తిర్దృష్టా ; న త్వచేతనసంయుక్తస్య చేతనస్య ప్రవృత్తిర్దృష్టా I కిం పునరత్ర యుక్తమ్ — యస్మిన్ప్రవృత్తిర్దృష్టా తస్య సా, ఉత యత్సమ్ప్రయుక్తస్య దృష్టా తస్య సేతి ? నను యస్మిన్దృశ్యతే ప్రవృత్తిస్తస్యైవ సేతి యుక్తమ్ , ఉభయోః ప్రత్యక్షత్వాత్ ; న తు ప్రవృత్త్యాశ్రయత్వేన కేవలశ్చేతనో రథాదివత్ప్రత్యక్షః ; ప్రవృత్త్యాశ్రయదేహాదిసంయుక్తస్యైవ తు చేతనస్య సద్భావసిద్ధిః — కేవలాచేతనరథాదివైలక్షణ్యం జీవద్దేహస్య దృష్టమితి ; అత ఏవ చ ప్రత్యక్షే దేహే సతి చైతన్యస్య దర్శనాదసతి చాదర్శనాద్దేహస్యైవ చైతన్యమపీతి లోకాయతికాః ప్రతిపన్నాః ; తస్మాదచేతనస్యైవ ప్రవృత్తిరితి I తదభిధీయతే — న బ్రూమః యస్మిన్నచేతనే ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే న తస్య సేతి ; భవతు తస్యైవ సా ; సా తు చేతనాద్భవతీతి బ్రూమః, తద్భావే భావాత్తదభావే చాభావాత్ — యథా కాష్ఠాదివ్యపాశ్రయాపి దాహప్రకాశాదిలక్షణా విక్రియా, అనుపలభ్యమానాపి చ కేవలే జ్వలనే, జ్వలనాదేవ భవతి, తత్సంయోగే దర్శనాత్తద్వియోగే చాదర్శనాత్ — తద్వత్ ; లోకాయతికానామపి చేతన ఏవ దేహోఽచేతనానాం రథాదీనాం ప్రవర్తకో దృష్ట ఇత్యవిప్రతిషిద్ధం చేతనస్య ప్రవర్తకత్వమ్ I నను తవ దేహాదిసంయుక్తస్యాప్యాత్మనో విజ్ఞానస్వరూపమాత్రవ్యతిరేకేణ ప్రవృత్త్యనుపపత్తేరనుపపన్నం ప్రవర్తకత్వమితి చేత్ , న ; అయస్కాన్తవద్రూపాదివచ్చ ప్రవృత్తిరహితస్యాపి ప్రవర్తకత్వోపపత్తేః I యథాయస్కాన్తో మణిః స్వయం ప్రవృత్తిరహితోఽప్యయసః ప్రవర్తకో భవతి, యథా చ రూపాదయో విషయాః స్వయం ప్రవృత్తిరహితా అపి చక్షురాదీనాం ప్రవర్తకా భవన్తి, ఏవం ప్రవృత్తిరహితోఽపీశ్వరః సర్వగతః సర్వాత్మా సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిశ్చ సన్ సర్వం ప్రవర్తయేదిత్యుపపన్నమ్ I ఏకత్వాత్ప్రవర్త్యాభావే ప్రవర్తకత్వానుపపత్తిరితి చేత్ , న ; అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపమాయావేశవశేనాసకృత్ప్రత్యుక్తత్వాత్ I తస్మాత్సమ్భవతి ప్రవృత్తిః సర్వజ్ఞకారణత్వే, న త్వచేతనకారణత్వే ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి ॥ 3 ॥

స్యాదేతత్ — యథా క్షీరమచేతనం స్వభావేనైవ వత్సవివృద్ధ్యర్థం ప్రవర్తతే, యథా చ జలమచేతనం స్వభావేనైవ లోకోపకారాయ స్యన్దతే, ఏవం ప్రధానమప్యచేతనం స్వభావేనైవ పురుషార్థసిద్ధయే ప్రవర్తిష్యత ఇతి । నైతత్సాధూచ్యతే, యతస్తత్రాపి పయోమ్బునోశ్చేతనాధిష్ఠితయోరేవ ప్రవృత్తిరిత్యనుమిమీమహే, ఉభయవాదిప్రసిద్ధే రథాదావచేతనే కేవలే ప్రవృత్త్యదర్శనాత్ ; శాస్త్రం చ — ‘ యోఽప్సు తిష్ఠన్ … యోఽపోఽన్తరో యమయతి’ (బృ. ఉ. ३ । ७ । ४) ‘ ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ప్రాచ్యోఽన్యా నద్యః స్యన్దన్తే’ (బృ. ఉ. ३ । ८ । ९) ఇత్యేవంజాతీయకం సమస్తస్య లోకపరిస్పన్దితస్యేశ్వరాధిష్ఠితతాం శ్రావయతి ; తస్మాత్సాధ్యపక్షనిక్షిప్తత్వాత్పయోమ్బువదిత్యనుపన్యాసః — చేతనాయాశ్చ ధేన్వాః స్నేహేచ్ఛయా పయసః ప్రవర్తకత్వోపపత్తేః, వత్సచోషణేన చ పయస ఆకృష్యమాణత్వాత్ ; న చామ్బునోఽప్యత్యన్తమనపేక్షా, నిమ్నభూమ్యాద్యపేక్షత్వాత్స్యన్దనస్య ; చేతనాపేక్షత్వం తు సర్వత్రోపదర్శితమ్ । ‘ ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి’ (బ్ర. సూ. २ । १ । २४) ఇత్యత్ర తు బాహ్యనిమిత్తనిరపేక్షమపి స్వాశ్రయం కార్యం భవతీత్యేతల్లోకదృష్ట్యా నిదర్శితమ్ ; శాస్త్రదృష్ట్యా పునః సర్వత్రైవేశ్వరాపేక్షత్వమాపద్యమానం న పరాణుద్యతే ॥ ३ ॥

వ్యాఖ్యా

వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్ ॥ ४ ॥

సాంఖ్యానాం త్రయో గుణాః సామ్యేనావతిష్ఠమానాః ప్రధానమ్ ; న తు తద్వ్యతిరేకేణ ప్రధానస్య ప్రవర్తకం నివర్తకం వా కిఞ్చిద్బాహ్యమపేక్ష్యమవస్థితమస్తి ; పురుషస్తూదాసీనో న ప్రవర్తకో న నివర్తకః — ఇత్యతోఽనపేక్షం ప్రధానమ్ ; అనపేక్షత్వాచ్చ కదాచిత్ప్రధానం మహదాద్యాకారేణ పరిణమతే, కదాచిన్న పరిణమతే, ఇత్యేతదయుక్తమ్ । ఈశ్వరస్య తు సర్వజ్ఞత్వాత్సర్వశక్తిత్వాన్మహామాయత్వాచ్చ ప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ న విరుధ్యేతే ॥ ४ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్ ॥ ५ ॥

స్యాదేతత్ — యథా తృణపల్లవోదకాది నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షం స్వభావాదేవ క్షీరాద్యాకారేణ పరిణమతే, ఏవం ప్రధానమపి మహదాద్యాకారేణ పరిణంస్యత ఇతి । కథం చ నిమిత్తాన్తరనిరపేక్షం తృణాదీతి గమ్యతే ? నిమిత్తాన్తరానుపలమ్భాత్ । యది హి కిఞ్చిన్నిమిత్తాన్తరముపలభేమహి, తతో యథాకామం తేన తేన నిమిత్తేన తృణాద్యుపాదాయ క్షీరం సమ్పాదయేమహి ; న తు సమ్పాదయామహే ; తస్మాత్స్వాభావికస్తృణాదేః పరిణామః ; తథా ప్రధానస్యాపి స్యాదితి । అత్రోచ్యతే — భవేత్తృణాదివత్స్వాభావికః ప్రధానస్యాపి

పరిణామః, యది తృణాదేరపి స్వాభావికః పరిణామోఽభ్యుపగమ్యేత ; న త్వభ్యుపగమ్యతే, నిమిత్తాన్తరోపలబ్ధేః । కథం నిమిత్తాన్తరోపలబ్ధిః ? అన్యత్రాభావాత్ । ధేన్వైవ హ్యుపభుక్తం తృణాది క్షీరీభవతి, న ప్రహీణమ్ అనడుహాద్యుపభుక్తం వా ; యది హి నిర్నిమిత్తమేతత్స్యాత్ , ధేనుశరీరసమ్బన్ధాదన్యత్రాపి తృణాది క్షీరీభవేత్ ; న చ యథాకామం మానుషైర్న శక్యం సమ్పాదయితుమిత్యేతావతా నిర్నిమిత్తం భవతి ; భవతి హి కిఞ్చిత్కార్యం మానుషసమ్పాద్యమ్ , కిఞ్చిద్దైవసమ్పాద్యమ్ ; మనుష్యా అపి శక్నువన్త్యేవోచితేనోపాయేన తృణాద్యుపాదాయ క్షీరం సమ్పాదయితుమ్ ; ప్రభూతం హి క్షీరం కామయమానాః ప్రభూతం ఘాసం ధేనుం చారయన్తి ; తతశ్చ ప్రభూతం క్షీరం లభన్తే ; తస్మాన్న తృణాదివత్స్వాభావికః ప్రధానస్య పరిణామః ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్ ॥ ౬ ॥

స్వాభావికీ ప్రధానస్య ప్రవృత్తిర్న భవతీతి స్థాపితమ్ ; అథాపి నామ భవతః శ్రద్ధామనురుధ్యమానాః స్వాభావికీమేవ ప్రధానస్య ప్రవృత్తిమభ్యుపగచ్ఛేమ, తథాపి దోషోఽనుషజ్యేతైవ । కుతః ? అర్థాభావాత్ । యది తావత్స్వాభావికీ ప్రధానస్య ప్రవృత్తిర్న కిఞ్చిదన్యదిహాపేక్షత ఇత్యుచ్యతే, తతో యథైవ సహకారి కిఞ్చిన్నాపేక్షతే ఏవం ప్రయోజనమపి కిఞ్చిన్నాపేక్షిష్యతే — ఇత్యతః ప్రధానం పురుషస్యార్థం సాధయితుం ప్రవర్తత ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా హీయేత । స యది బ్రూయాత్ — సహకార్యేవ కేవలం నాపేక్షతే, న ప్రయోజనమపీతి ; తథాపి ప్రధానప్రవృత్తేః ప్రయోజనం వివేక్తవ్యమ్ — భోగో వా స్యాత్ , అపవర్గో వా, ఉభయం వేతి । భోగశ్చేత్ — కీదృశోఽనాధేయాతిశయస్య పురుషస్య భోగో భవేత్ ? అనిర్మోక్షప్రసఙ్గశ్చ । అపవర్గశ్చేత్ — ప్రాగపి ప్రవృత్తేరపవర్గస్య సిద్ధత్వాత్ప్రవృత్తిరనర్థికా స్యాత్ , శబ్దాద్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గశ్చ । ఉభయార్థతాభ్యుపగమేఽపి భోక్తవ్యానాం ప్రధానమాత్రాణామానన్త్యాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఏవ ; న చౌత్సుక్యనివృత్త్యర్థా ప్రవృత్తిః ; న హి ప్రధానస్యాచేతనస్యౌత్సుక్యం సమ్భవతి ; న చ పురుషస్య నిర్మలస్య ; దృక్శక్తిసర్గశక్తివైయర్థ్యభయాచ్చేత్ప్రవృత్తిః, తర్హి దృక్శక్త్యనుచ్ఛేదవత్సర్గశక్త్యనుచ్ఛేదాత్సంసారానుచ్ఛేదాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఏవ । తస్మాత్ప్రధానస్య పురుషార్థా ప్రవృత్తిరిత్యేతదయుక్తమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాపి ॥ ౭ ॥

స్యాదేతత్ — యథా కశ్చిత్పురుషో దృక్శక్తిసమ్పన్నః ప్రవృత్తిశక్తివిహీనః పఙ్గుః అపరం పురుషం ప్రవృత్తిశక్తిసమ్పన్నం దృక్శక్తివిహీనమన్ధమధిష్ఠాయ ప్రవర్తయతి, యథా వా అయస్కాన్తోఽశ్మా స్వయమప్రవర్తమానోఽప్యయః ప్రవర్తయతి, ఏవం పురుషః ప్రధానం ప్రవర్తయిష్యతి — ఇతి దృష్టాన్తప్రత్యయేన పునః ప్రత్యవస్థానమ్ । అత్రోచ్యతే — తథాపి నైవ దోషాన్నిర్మోక్షోఽస్తి ; అభ్యుపేతహానం తావద్దోష ఆపతతి, ప్రధానస్య స్వతన్త్రస్య ప్రవృత్త్యభ్యుపగమాత్ , పురుషస్య చ ప్రవర్తకత్వానభ్యుపగమాత్ । కథం చోదాసీనః పురుషః ప్రధానం ప్రవర్తయేత్ ? పఙ్గురపి హ్యన్ధం పురుషం వాగాదిభిః ప్రవర్తయతి ; నైవం పురుషస్య కశ్చిదపి ప్రవర్తనవ్యాపారోఽస్తి, నిష్క్రియత్వాన్నిర్గుణత్వాచ్చ ; నాప్యయస్కాన్తవత్సన్నిధిమాత్రేణ ప్రవర్తయేత్ , సన్నిధినిత్యత్వేన ప్రవృత్తినిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ ; అయస్కాన్తస్య త్వనిత్యసన్నిధేరస్తి స్వవ్యాపారః సన్నిధిః, పరిమార్జనాద్యపేక్షా చాస్యాస్తి — ఇత్యనుపన్యాసః పురుషాశ్మవదితి । తథా ప్రధానస్యాచైతన్యాత్పురుషస్య చౌదాసీన్యాత్తృతీయస్య చ తయోః సమ్బన్ధయితురభావాత్సమ్బన్ధానుపపత్తిః ; యోగ్యతానిమిత్తే చ సమ్బన్ధే యోగ్యతానుచ్ఛేదాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గః ; పూర్వవచ్చేహాప్యర్థాభావో వికల్పయితవ్యః ; పరమాత్మనస్తు స్వరూపవ్యపాశ్రయమౌదాసీన్యమ్ , మాయావ్యపాశ్రయం చ ప్రవర్తకత్వమ్ — ఇత్యస్త్యతిశయః ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ ॥ ౮ ॥

ఇతశ్చ న ప్రధానస్య ప్రవృత్తిరవకల్పతే — యద్ధి సత్త్వరజస్తమసామన్యోన్యగుణప్రధానభావముత్సృజ్య సామ్యేన స్వరూపమాత్రేణావస్థానమ్ , సా ప్రధానావస్థా ; తస్యామవస్థాయామనపేక్షస్వరూపాణాం స్వరూపప్రణాశభయాత్పరస్పరం ప్రత్యఙ్గాఙ్గిభావానుపపత్తేః, బాహ్యస్య చ కస్యచిత్క్షోభయితురభావాత్ , గుణవైషమ్యనిమిత్తో మహదాద్యుత్పాదో న స్యాత్ ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యథానుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్ ॥ ౯ ॥

అథాపి స్యాత్ — అన్యథా వయమనుమిమీమహే — యథా నాయమనన్తరో దోషః ప్రసజ్యేత ; న హ్యనపేక్షస్వభావాః కూటస్థాశ్చాస్మాభిర్గుణా అభ్యుపగమ్యన్తే, ప్రమాణాభావాత్ ; కార్యవశేన తు గుణానాం స్వభావోఽభ్యుపగమ్యతే ; యథా యథా కార్యోత్పాద ఉపపద్యతే, తథా తథైతేషాం స్వభావోఽభ్యుపగమ్యతే ; చలం గుణవృత్తమితి చాస్త్యభ్యుపగమః ; తస్మాత్సామ్యావస్థాయామపి వైషమ్యోపగమయోగ్యా ఏవ గుణా అవతిష్ఠన్త ఇతి । ఏవమపి

ప్రధానస్య జ్ఞశక్తివియోగాద్రచనానుపపత్త్యాదయః పూర్వోక్తా దోషాస్తదవస్థా ఏవ ; జ్ఞశక్తిమపి త్వనుమిమానః ప్రతివాదిత్వాన్నివర్తేత, చేతనమేకమనేకప్రపఞ్చస్య జగత ఉపాదానమితి బ్రహ్మవాదప్రసఙ్గాత్ ; వైషమ్యోపగమయోగ్యా అపి గుణాః సామ్యావస్థాయాం నిమిత్తాభావాన్నైవ వైషమ్యం భజేరన్ , భజమానా వా నిమిత్తాభావావిశేషాత్సర్వదైవ వైషమ్యం భజేరన్ — ఇతి ప్రసజ్యత ఏవాయమనన్తరోఽపి దోషః ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసమ్ ॥ ౧౦ ॥

పరస్పరవిరుద్ధశ్చాయం సాంఖ్యానామభ్యుపగమః — క్వచిత్సప్తేన్ద్రియాణ్యనుక్రామన్తి, క్వచిదేకాదశ ; తథా క్వచిన్మహతస్తన్మాత్రసర్గముపదిశన్తి, క్వచిదహంకారాత్ ; తథా క్వచిత్త్రీణ్యన్తఃకరణాని వర్ణయన్తి, క్వచిదేకమితి ; ప్రసిద్ధ ఏవ తు శ్రుత్యేశ్వరకారణవాదిన్యా విరోధస్తదనువర్తిన్యా చ స్మృత్యా ; తస్మాదప్యసమఞ్జసం సాంఖ్యానాం దర్శనమితి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — నన్వౌపనిషదానామప్యసమఞ్జసమేవ దర్శనమ్ , తప్యతాపకయోర్జాత్యన్తరభావానభ్యుపగమాత్ ; ఏకం హి బ్రహ్మ సర్వాత్మకం సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య కారణమభ్యుపగచ్ఛతామ్ — ఏకస్యైవాత్మనో విశేషౌ తప్యతాపకౌ, న జాత్యన్తరభూతౌ — ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యం స్యాత్ ; యది చైతౌ తప్యతాపకావేకస్యాత్మనో విశేషౌ స్యాతామ్ , స తాభ్యాం తప్యతాపకాభ్యాం న నిర్ముచ్యేత — ఇతి తాపోపశాన్తయే సమ్యగ్దర్శనముపదిశచ్ఛాస్త్రమనర్థకం స్యాత్ ; న హ్యౌష్ణ్యప్రకాశధర్మకస్య ప్రదీపస్య తదవస్థస్యైవ తాభ్యాం నిర్మోక్ష ఉపపద్యతే ; యోఽపి జలతరఙ్గవీచీఫేనాద్యుపన్యాసః, తత్రాపి జలాత్మన ఏకస్య వీచ్యాదయో విశేషా ఆవిర్భావతిరోభావరూపేణ నిత్యా ఏవ — ఇతి సమానో జలాత్మనో వీచ్యాదిభిరనిర్మోక్షః । ప్రసిద్ధశ్చాయం తప్యతాపకయోర్జాత్యన్తరభావో లోకే ; తథా హి — అర్థీ చార్థశ్చాన్యోన్యభిన్నౌ లక్ష్యేతే ; యద్యర్థినః స్వతోఽన్యోఽర్థో న స్యాత్ , యస్యార్థినో యద్విషయమర్థిత్వం స తస్యార్థో నిత్యసిద్ధ ఏవేతి, న తస్య తద్విషయమర్థిత్వం స్యాత్ — యథా ప్రకాశాత్మనః ప్రదీపస్య ప్రకాశాఖ్యోఽర్థో నిత్యసిద్ధ ఏవేతి, న తస్య తద్విషయమర్థిత్వం భవతి — అప్రాప్తే హ్యర్థేఽర్థినోఽర్థిత్వం స్యాదితి ; తథార్థస్యాప్యర్థత్వం న స్యాత్ ; యది స్యాత్ స్వార్థత్వమేవ స్యాత్ ; న చైతదస్తి ; సమ్బన్ధిశబ్దౌ హ్యేతావర్థీ చార్థశ్చేతి ; ద్వయోశ్చ సమ్బన్ధినోః సమ్బన్ధః స్యాత్ , నైకస్యైవ ; తస్మాద్భిన్నావేతావర్థార్థినౌ । తథానర్థానర్థినావపి ; అర్థినోఽనుకూలః అర్థః, ప్రతికూలః అనర్థః ; తాభ్యామేకః పర్యాయేణోభాభ్యాం సమ్బధ్యతే । తత్రార్థస్యాల్పీయస్త్వాత్ , భూయస్త్వాచ్చానర్థస్య ఉభావప్యర్థానర్థౌ అనర్థ ఏవేతి — తాపకః స ఉచ్యతే ; తప్యస్తు పురుషః — య ఏకః పర్యాయేణోభాభ్యాం సమ్బధ్యతే — ఇతి

తయోస్తప్యతాపకయోరేకాత్మతాయాం మోక్షానుపపత్తిః ; జాత్యన్తరభావే తు తత్సంయోగహేతుపరిహారాత్స్యాదపి కదాచిన్మోక్షోపపత్తిరితి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే — న, ఏకత్వాదేవ తప్యతాపకభావానుపపత్తేః — భవేదేష దోషః, యద్యేకాత్మతాయాం తప్యతాపకావన్యోన్యస్య విషయవిషయిభావం ప్రతిపద్యేయాతామ్ ; న త్వేతదస్తి, ఏకత్వాదేవ ; న హ్యగ్నిరేకః సన్స్వమాత్మానం దహతి, ప్రకాశయతి వా, సత్యప్యౌష్ణ్యప్రకాశాదిధర్మభేదే పరిణామిత్వే చ ; కిము కూటస్థే బ్రహ్మణ్యేకస్మింస్తప్యతాపకభావః సమ్భవేత్ । క్వ పునరయం తప్యతాపకభావః స్యాదితి ; ఉచ్యతే — కిం న పశ్యసి — కర్మభూతో జీవద్దేహస్తప్యః, తాపకః సవితేతి ? నను తప్తిర్నామ దుఃఖమ్ ; సా చేతయితుః ; నాచేతనస్య దేహస్య ; యది హి దేహస్యైవ తప్తిః స్యాత్ , సా దేహనాశే స్వయమేవ నశ్యతీతి తన్నాశాయ సాధనం నైషితవ్యం స్యాదితి ; ఉచ్యతే — దేహాభావేఽపి కేవలస్య చేతనస్య తప్తిర్న దృష్టా ; న చ త్వయాపి తప్తిర్నామ విక్రియా చేతయితుః కేవలస్యేష్యతే ; నాపి దేహచేతనయోః సంహతత్వమ్ , అశుద్ధ్యాదిదోషప్రసఙ్గాత్ ; న చ తప్తేరేవ తప్తిమభ్యుపగచ్ఛసి । కథం తవాపి తప్యతాపకభావః ? సత్త్వం తప్యమ్ , తాపకం రజః — ఇతి చేత్ , న ; తాభ్యాం చేతనస్య సంహతత్వానుపపత్తేః ; సత్త్వానురోధిత్వాచ్చేతనోఽపి తప్యత ఇవేతి చేత్ — పరమార్థతస్తర్హి నైవ తప్యత ఇత్యాపతతి ఇవశబ్దప్రయోగాత్ ; న చేత్తప్యతే నేవశబ్దో దోషాయ ; న హి — డుణ్డుభః సర్ప ఇవ — ఇత్యేతావతా సవిషో భవతి, సర్పో వా డుణ్డుభ ఇవ — ఇత్యేతావతా నిర్విషో భవతి ; అతశ్చావిద్యాకృతోఽయం తప్యతాపకభావః, న పారమార్థికః — ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి — నైవం సతి మమాపి కిఞ్చిద్దుష్యతి । అథ పారమార్థికమేవ చేతనస్య తప్యత్వమభ్యుపగచ్ఛసి, తవైవ సుతరామనిర్మోక్షః ప్రసజ్యేత, నిత్యత్వాభ్యుపగమాచ్చ తాపకస్య । తప్యతాపకశక్త్యోర్నిత్యత్వేఽపి సనిమిత్తసంయోగాపేక్షత్వాత్తప్తేః, సంయోగనిమిత్తాదర్శననివృత్తౌ ఆత్యన్తికః సంయోగోపరమః, తతశ్చాత్యన్తికో మోక్ష ఉపపన్నః — ఇతి చేత్ , న ; అదర్శనస్య తమసో నిత్యత్వాభ్యుపగమాత్ ; గుణానాం చోద్భవాభిభవయోరనియతత్వాదనియతః సంయోగనిమిత్తోపరమ ఇతి వియోగస్యాప్యనియతత్వాత్సాంఖ్యస్యైవానిర్మోక్షోఽపరిహార్యః స్యాత్ । ఔపనిషదస్య తు ఆత్మైకత్వాభ్యుపగమాత్ , ఏకస్య చ విషయవిషయిభావానుపపత్తేః, వికారభేదస్య చ వాచారమ్భణమాత్రత్వశ్రవణాత్ , అనిర్మోక్షశఙ్కా స్వప్నేఽపి నోపజాయతే ; వ్యవహారే తు — యత్ర యథా దృష్టస్తప్యతాపకభావస్తత్ర తథైవ సః — ఇతి న చోదయితవ్యః పరిహర్తవ్యో వా భవతి ॥౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

మహద్దీర్ఘాధికరణమ్

ప్రధానకారణవాదో నిరాకృతః, పరమాణుకారణవాద ఇదానీం నిరాకర్తవ్యః ; తత్రాదౌ తావత్ — యోఽణువాదినా బ్రహ్మవాదిని దోష ఉత్ప్రేక్ష్యతే, స ప్రతిసమాధీయతే । తత్రాయం వైశేషికాణామభ్యుపగమః కారణద్రవ్యసమవాయినో గుణాః కార్యద్రవ్యే సమానజాతీయం గుణాన్తరమారభన్తే, శుక్లేభ్యస్తన్తుభ్యః శుక్లస్య పటస్య ప్రసవదర్శనాత్ , తద్విపర్యయాదర్శనాచ్చ ; తస్మాచ్చేతనస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే, కార్యేఽపి జగతి చైతన్యం సమవేయాత్ ; తదదర్శనాత్తు న చేతనం బ్రహ్మ జగత్కారణం భవితుమర్హతీతి । ఇమమభ్యుపగమం తదీయయైవ ప్రక్రియయా వ్యభిచారయతి —

మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్ ॥ ౧౧ ॥

ఏషా తేషాం ప్రక్రియా — పరమాణవః కిల కఞ్చిత్కాలమనారబ్ధకార్యా యథాయోగం రూపాదిమన్తః పారిమాణ్డల్యపరిమాణాశ్చ తిష్ఠన్తి ; తే చ పశ్చాదదృష్టాదిపురఃసరాః సంయోగసచివాశ్చ సన్తో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ కృత్స్నం కార్యజాతమారభన్తే, కారణగుణాశ్చ కార్యే గుణాన్తరమ్ ; యదా ద్వౌ పరమాణూ ద్వ్యణుకమారభేతే, తదా పరమాణుగతా రూపాదిగుణవిశేషాః శుక్లాదయో ద్వ్యణుకే శుక్లాదీనపరానారభన్తే ; పరమాణుగుణవిశేషస్తు పారిమాణ్డల్యం న ద్వ్యణుకే పారిమాణ్డల్యమపరమారభతే, ద్వ్యణుకస్య పరిమాణాన్తరయోగాభ్యుపగమాత్ ; అణుత్వహ్రస్వత్వే హి ద్వ్యణుకవర్తినీ పరిమాణే వర్ణయన్తి । యదాపి ద్వే ద్వ్యణుకే చతురణుకమారభేతే, తదాపి సమానం ద్వ్యణుకసమవాయినాం శుక్లాదీనామారమ్భకత్వమ్ ; అణుత్వహ్రస్వత్వే తు ద్వ్యణుకసమవాయినీ అపి నైవారభేతే, చతురణుకస్య మహత్త్వదీర్ఘత్వపరిమాణయోగాభ్యుపగమాత్ । యదాపి బహవః పరమాణవః, బహూని వా ద్వ్యణుకాని, ద్వ్యణుకసహితో వా పరమాణుః కార్యమారభతే, తదాపి సమానైషా యోజనా । తదేవం యథా పరమాణోః పరిమణ్డలాత్సతోఽణు హ్రస్వం చ ద్వ్యణుకం జాయతే, మహద్దీర్ఘం చ త్ర్యణుకాది, న పరిమణ్డలమ్ ; యథా వా ద్వ్యణుకాదణోర్హ్రస్వాచ్చ సతో మహద్దీర్ఘం చ త్ర్యణుకం జాయతే, నాణు, నో హ్రస్వమ్ ; ఏవం చేతనాద్బ్రహ్మణోఽచేతనం జగజ్జనిష్యతే — ఇత్యభ్యుపగమే కిం తవ చ్ఛిన్నమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అథ మన్యసే — విరోధినా పరిమాణాన్తరేణాక్రాన్తం కార్యద్రవ్యం ద్వ్యణుకాది — ఇత్యతో నారమ్భకాణి కారణగతాని పారిమాణ్డల్యాదీని — ఇత్యభ్యుపగచ్ఛామి ; న తు చేతనావిరోధినా గుణాన్తరేణ జగత ఆక్రాన్తత్వమస్తి, యేన కారణగతా చేతనా కార్యే చేతనాన్తరం నారభేత ; న హ్యచేతనా నామ చేతనావిరోధీ కశ్చిద్గుణోఽస్తి, చేతనాప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ ; తస్మాత్పారిమాణ్డల్యాదివైషమ్యాత్ప్రాప్నోతి చేతనాయా ఆరమ్భకత్వమితి । మైవం మంస్థాః

— యథా కారణే విద్యమానానామపి పారిమాణ్డల్యాదీనామనారమ్భకత్వమ్ , ఏవం చైతన్యస్యాపి — ఇత్యస్యాంశస్య సమానత్వాత్ ; న చ పరిమాణాన్తరాక్రాన్తత్వం పారిమాణ్డల్యాదీనామనారమ్భకత్వే కారణమ్ , ప్రాక్పరిమాణాన్తరారమ్భాత్పారిమాణ్డల్యాదీనామారమ్భకత్వోపపత్తేః, ఆరబ్ధమపి కార్యద్రవ్యం ప్రాగ్గుణారమ్భాత్క్షణమాత్రమగుణం తిష్ఠతీత్యభ్యుపగమాత్ ; న చ పరిమాణాన్తరారమ్భే వ్యగ్రాణి పారిమాణ్డల్యాదీనీత్యతః స్వసమానజాతీయం పరిమాణాన్తరం నారభన్తే, పరిమాణాన్తరస్యాన్యహేతుకత్వాభ్యుపగమాత్ ;

‘ కారణబహుత్వాత్కారణమహత్త్వాత్ప్రచయవిశేషాచ్చ మహత్’ (వై. సూ. ౭ । ౧ । ౯)

‘ తద్విపరీతమణు’ (వై. సూ. ౭ । ౧ । ౧౦) ‘ ఏతేన దీర్ఘత్వహ్రస్వత్వే వ్యాఖ్యాతే’ (వై. సూ. ౭ । ౧ । ౧౭) ఇతి హి కాణభుజాని సూత్రాణి ; న చ — సన్నిధానవిశేషాత్కుతశ్చిత్కారణబహుత్వాదీన్యేవారభన్తే, న పారిమాణ్డల్యాదీనీతి — ఉచ్యేత, ద్రవ్యాన్తరే గుణాన్తరే వా ఆరభ్యమాణే సర్వేషామేవ కారణగుణానాం స్వాశ్రయసమవాయావిశేషాత్ ; తస్మాత్స్వభావాదేవ పారిమాణ్డల్యాదీనామనారమ్భకత్వమ్ , తథా చేతనాయా అపీతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

సంయోగాచ్చ ద్రవ్యాదీనాం విలక్షణానాముత్పత్తిదర్శనాత్సమానజాతీయోత్పత్తివ్యభిచారః । ద్రవ్యే ప్రకృతే గుణోదాహరణమయుక్తమితి చేత్ , న ; దృష్టాన్తేన విలక్షణారమ్భమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ ; న చ ద్రవ్యస్య ద్రవ్యమేవోదాహర్తవ్యమ్ , గుణస్య వా గుణ ఏవేతి కశ్చిన్నియమే హేతురస్తి ; సూత్రకారోఽపి భవతాం ద్రవ్యస్య గుణముదాజహార — ‘ ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షాణామప్రత్యక్షత్వాత్సంయోగస్య పఞ్చాత్మకం న విద్యతే’ (వై. సూ. ౪ । ౨ । ౨) ఇతి — యథా ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షయోర్భూమ్యాకాశయోః సమవయన్సంయోగోఽప్రత్యక్షః, ఏవం ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షేషు పఞ్చసు భూతేషు సమవయచ్ఛరీరమప్రత్యక్షం స్యాత్ ; ప్రత్యక్షం హి శరీరమ్ , తస్మాన్న పాఞ్చభౌతికమితి — ఏతదుక్తం భవతి — గుణశ్చ సంయోగో ద్రవ్యం శరీరమ్ । ‘ దృశ్యతే తు’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౬) ఇతి చాత్రాపి విలక్షణోత్పత్తిః ప్రపఞ్చితా । నన్వేవం సతి తేనైవైతద్గతమ్ ; నేతి బ్రూమః — తత్సాంఖ్యం ప్రత్యుక్తమేతత్తు వైశేషికం ప్రతి । నన్వతిదేశోఽపి సమానన్యాయతయా కృతః — ‘ ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౧౨) ఇతి ; సత్యమేతత్ ; తస్యైవ త్వయం వైశేషికపరీక్షారమ్భే తత్ప్రక్రియానుగతేన నిదర్శనేన ప్రపఞ్చః కృతః ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

పరమాణుజగదకారణత్వాధికరణమ్

ఉభయథాపి న కర్మాతస్తదభావః ॥ ౧౨ ॥

ఇదానీం పరమాణుకారణవాదం నిరాకరోతి । స చ వాద ఇత్థం సముత్తిష్ఠతే — పటాదీని హి లోకే సావయవాని ద్రవ్యాణి స్వానుగతైరేవ సంయోగసచివైస్తన్త్వాదిభిర్ద్రవ్యైరారభ్యమాణాని దృష్టాని ; తత్సామాన్యేన యావత్కిఞ్చిత్సావయవమ్ , తత్సర్వం స్వానుగతైరేవ సంయోగసచివైస్తైస్తైర్ద్రవ్యైరారబ్ధమితి గమ్యతే ; స చాయమవయవావయవివిభాగో యతో నివర్తతే, సోఽపకర్షపర్యన్తగతః పరమాణుః ; సర్వం చేదం గిరిసముద్రాదికం జగత్సావయవమ్ ; సావయత్వాచ్చాద్యన్తవత్ ; న చాకారణేన కార్యేణ భవితవ్యమ్ — ఇత్యతః పరమాణవో జగతః కారణమ్ — ఇతి కణభుగభిప్రాయః । తానీమాని చత్వారి భూతాని భూమ్యుదకతేజఃపవనాఖ్యాని సావయవాన్యుపలభ్య చతుర్విధాః పరమాణవః పరికల్ప్యన్తే ; తేషాం చాపకర్షపర్యన్తగతత్వేన పరతో విభాగాసమ్భవాద్వినశ్యతాం పృథివ్యాదీనాం పరమాణుపర్యన్తో విభాగో భవతి ; స ప్రలయకాలః । తతః సర్గకాలే చ వాయవీయేష్వణుష్వదృష్టాపేక్షం కర్మోత్పద్యతే ; తత్కర్మ స్వాశ్రయమణుమణ్వన్తరేణ సంయునక్తి ; తతో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ వాయురుత్పద్యతే ; ఏవమగ్నిః ; ఏవమాపః ; ఏవం పృథివీ ; ఏవమేవ శరీరం సేన్ద్రియమ్ — ఇత్యేవం సర్వమిదం జగత్ అణుభ్యః సమ్భవతి ; అణుగతేభ్యశ్చ రూపాదిభ్యో ద్వ్యణుకాదిగతాని రూపాదీని సమ్భవన్తి, తన్తుపటన్యాయేన — ఇతి కాణాదా మన్యన్తే ॥

వ్యాఖ్యా

తత్రేదమభిధీయతే — విభాగావస్థానాం తావదణూనాం సంయోగః కర్మాపేక్షోఽభ్యుపగన్తవ్యః, కర్మవతాం తన్త్వాదీనాం సంయోగదర్శనాత్ ; కర్మణశ్చ కార్యత్వాన్నిమిత్తం కిమప్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ ; అనభ్యుపగమే నిమిత్తాభావాన్నాణుష్వాద్యం కర్మ స్యాత్ ; అభ్యుపగమేఽపి — యది ప్రయత్నోఽభిఘాతాదిర్వా యథాదృష్టం కిమపి కర్మణో నిమిత్తమభ్యుపగమ్యేత, తస్యాసమ్భవాన్నైవాణుష్వాద్యం కర్మ స్యాత్ ; న హి తస్యామవస్థాయామాత్మగుణః ప్రయత్నః సమ్భవతి, శరీరాభావాత్ ; శరీరప్రతిష్ఠే హి మనస్యాత్మనః సంయోగే సతి ఆత్మగుణః ప్రయత్నో జాయతే । ఏతేనాభిఘాతాద్యపి దృష్టం నిమిత్తం ప్రత్యాఖ్యాతవ్యమ్ । సర్గోత్తరకాలం హి తత్సర్వం నాద్యస్య కర్మణో నిమిత్తం సమ్భవతి । అథాదృష్టమాద్యస్య కర్మణో నిమిత్తమిత్యుచ్యేత — తత్పునరాత్మసమవాయి వా స్యాత్ అణుసమవాయి వా । ఉభయథాపి నాదృష్టనిమిత్తమణుషు కర్మావకల్పేత, అదృష్టస్యాచేతనత్వాత్ ; న హ్యచేతనం చేతనేనానధిష్ఠితం స్వతన్త్రం ప్రవర్తతే ప్రవర్తయతి వేతి సాంఖ్యప్రక్రియాయామభిహితమ్ ; ఆత్మనశ్చానుత్పన్నచైతన్యస్య తస్యామవస్థాయామచేతనత్వాత్ ; ఆత్మసమవాయిత్వాభ్యుపగమాచ్చ నాదృష్టమణుషు కర్మణో నిమిత్తం స్యాత్ , అసమ్బన్ధాత్ ; అదృష్టవతా పురుషేణాస్త్యణూనాం సమ్బన్ధ ఇతి చేత్

— సమ్బన్ధసాతత్యాత్ప్రవృత్తిసాతత్యప్రసఙ్గః, నియామకాన్తరాభావాత్ I తదేవం నియతస్య కస్యచిత్కర్మనిమిత్తస్యాభావాన్నాణుష్వాద్యం కర్మ స్యాత్ ; కర్మాభావాత్తన్నిబన్ధనః సంయోగో న స్యాత్ ; సంయోగాభావాచ్చ తన్నిబన్ధనం ద్వ్యణుకాది కార్యజాతం న స్యాత్ I సంయోగశ్చాణోరణ్వన్తరేణ సర్వాత్మనా వా స్యాత్ ఏకదేశేన వా ? సర్వాత్మనా చేత్ , ఉపచయానుపపత్తేరణుమాత్రత్వప్రసఙ్గః, దృష్టవిపర్యయప్రసఙ్గశ్చ, ప్రదేశవతో ద్రవ్యస్య ప్రదేశవతా ద్రవ్యాన్తరేణ సంయోగస్య దృష్టత్వాత్ ; ఏకదేశేన చేత్ , సావయవత్వప్రసఙ్గః ; పరమాణూనాం కల్పితాః ప్రదేశాః స్యురితి చేత్ , కల్పితానామవస్తుత్వాదవస్త్వేవ సంయోగ ఇతి వస్తునః కార్యస్యాసమవాయికారణం న స్యాత్ ; అసతి చాసమవాయికారణే ద్వ్యణుకాదికార్యద్రవ్యం నోత్పద్యేత I యథా చాదిసర్గే నిమిత్తాభావాత్సంయోగోత్పత్త్యర్థం కర్మ నాణూనాం సమ్భవతి, ఏవం మహాప్రలయేఽపి విభాగోత్పత్త్యర్థం కర్మ నైవాణూనాం సమ్భవేత్ ; న హి తత్రాపి కిఞ్చిన్నియతం తన్నిమిత్తం దృష్టమస్తి ; అదృష్టమపి భోగప్రసిద్ధ్యర్థమ్ , న ప్రలయప్రసిద్ధ్యర్థమ్ — ఇత్యతో నిమిత్తాభావాన్న స్యాదణూనాం సంయోగోత్పత్త్యర్థం విభాగోత్పత్త్యర్థం వా కర్మ I అతశ్చ సంయోగవిభాగాభావాత్తదాయత్తయోః సర్గప్రలయయోరభావః ప్రసజ్యేత I తస్మాదనుపపన్నోఽయం పరమాణుకారణవాదః ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః ॥ ౧౩ ॥

సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ — తదభావ ఇతి — ప్రకృతేనాణువాదనిరాకరణేన సమ్బధ్యతే I ద్వాభ్యాం చాణుభ్యాం ద్వ్యణుకముత్పద్యమానమత్యన్తభిన్నమణుభ్యామణ్వోః సమవైతీత్యభ్యుపగమ్యతే భవతా ; న చైవమభ్యుపగచ్ఛతా శక్యతేఽణుకారణతా సమర్థయితుమ్ I కుతః ? సామ్యాదనవస్థితేః — యథైవ హ్యణుభ్యామత్యన్తభిన్నం సత్ ద్వ్యణుకం సమవాయలక్షణేన సమ్బన్ధేన తాభ్యాం సమ్బధ్యతే, ఏవం సమవాయోఽపి సమవాయిభ్యోఽత్యన్తభిన్నః సన్ సమవాయలక్షణేనాన్యేనైవ సమ్బన్ధేన సమవాయిభిః సమ్బధ్యేత, అత్యన్తభేదసామ్యాత్ ; తతశ్చ తస్య తస్యాన్యోఽన్యః సమ్బన్ధః కల్పయితవ్య ఇత్యనవస్థైవ ప్రసజ్యేత I నను ఇహప్రత్యయగ్రాహ్యః సమవాయో నిత్యసమ్బద్ధ ఏవ సమవాయిభిర్గృహ్యతే, నాసమ్బద్ధః, సమ్బన్ధాన్తరాపేక్షో వా ; తతశ్చ న తస్యాన్యః సమ్బన్ధః కల్పయితవ్యః యేనానవస్థా ప్రసజ్యేతేతి I నేత్యుచ్యతే ; సంయోగోఽప్యేవం సతి సంయోగిభిర్నిత్యసమ్బద్ధ ఏవేతి సమవాయవన్నాన్యం సమ్బన్ధమపేక్షేత I అథార్థాన్తరత్వాత్సంయోగః సమ్బన్ధాన్తరమపేక్షేత, సమవాయోఽపి తర్హ్యర్థాన్తరత్వాత్సమ్బన్ధాన్తరమపేక్షేత I న చ — గుణత్వాత్సంయోగః సమ్బన్ధాన్తరమపేక్షతే, న సమవాయః అగుణత్వాదితి యుజ్యతే వక్తుమ్ ; అపేక్షాకారణస్య తుల్యత్వాత్ ,

గుణపరిభాషాయాశ్చాతన్త్రత్వాత్ I తస్మాదర్థాన్తరం సమవాయమభ్యుపగచ్ఛతః ప్రసజ్యేతైవానవస్థా ; ప్రసజ్యమానాయాం చానవస్థాయామేకాసిద్ధౌ సర్వాసిద్ధేర్ద్వాభ్యామణుభ్యాం ద్వ్యణుకం నైవోత్పద్యేత ; తస్మాదప్యనుపపన్నః పరమాణుకారణవాదః ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

నిత్యమేవ చ భావాత్ ॥ ౧౪ ॥

అపి చాణవః ప్రవృత్తిస్వభావా వా, నివృత్తిస్వభావా వా, ఉభయస్వభావా వా, అనుభయస్వభావా వా అభ్యుపగమ్యన్తే — గత్యన్తరాభావాత్ ; చతుర్ధాపి నోపపద్యతే — ప్రవృత్తిస్వభావత్వే నిత్యమేవ ప్రవృత్తేర్భావాత్ప్రలయాభావప్రసఙ్గః ; నివృత్తిస్వభావత్వేఽపి నిత్యమేవ నివృత్తేర్భావాత్సర్గాభావప్రసఙ్గః ; ఉభయస్వభావత్వం చ విరోధాదసమఞ్జసమ్ ; అనుభయస్వభావత్వే తు నిమిత్తవశాత్ప్రవృత్తినివృత్త్యోరభ్యుపగమ్యమానయోరదృష్టాదేర్నిమిత్తస్య నిత్యసన్నిధానాన్నిత్యప్రవృత్తిప్రసఙ్గః, అతన్త్రత్వేఽప్యదృష్టాదేర్నిత్యాప్రవృత్తిప్రసఙ్గః I తస్మాదప్యనుపపన్నః పరమాణుకారణవాదః ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్ ॥ ౧౫ ॥

సావయవానాం ద్రవ్యాణామవయవశో విభజ్యమానానాం యతః పరో విభాగో న సమ్భవతి తే చతుర్విధా రూపాదిమన్తః పరమాణవశ్చతుర్విధస్య రూపాదిమతో భూతభౌతికస్యారమ్భకా నిత్యాశ్చేతి యద్వైశేషికా అభ్యుపగచ్ఛన్తి, స తేషామభ్యుపగమో నిరాలమ్బన ఏవ ; యతో రూపాదిమత్త్వాత్పరమాణూనామణుత్వనిత్యత్వవిపర్యయః ప్రసజ్యేత ; పరమకారణాపేక్షయా స్థూలత్వమనిత్యత్వం చ తేషామభిప్రేతవిపరీతమాపద్యేతేత్యర్థః I కుతః ? ఏవం లోకే దృష్టత్వాత్ — యద్ధి లోకే రూపాదిమద్వస్తు తత్ స్వకారణాపేక్షయా స్థూలమనిత్యం చ దృష్టమ్ ; తద్యథా — పటస్తన్తూనపేక్ష్య స్థూలోఽనిత్యశ్చ భవతి ; తన్తవశ్చాంశూనపేక్ష్య స్థూలా అనిత్యాశ్చ భవన్తి — తథా చామీ పరమాణవో రూపాదిమన్తస్తైరభ్యుపగమ్యన్తే ; తస్మాత్తేఽపి కారణవన్తస్తదపేక్షయా స్థూలా అనిత్యాశ్చ ప్రాప్నువన్తి I యచ్చ నిత్యత్వే కారణం తైరుక్తమ్ — ‘ సదకారణవన్నిత్యమ్’ (వై. సూ. ౪ I ౧ I ౧) ఇతి, తదప్యేవం సతి అణుషు న సమ్భవతి, ఉక్తేన ప్రకారేణాణూనామపి కారణవత్త్వోపపత్తేః I యదపి నిత్యత్వే ద్వితీయం కారణముక్తమ్ — ‘ అనిత్యమితి చ విశేషతః ప్రతిషేధాభావః’ (వై. సూ. ౪ I ౧ I ౪) ఇతి, తదపి నావశ్యం పరమాణూనాం నిత్యత్వం సాధయతి ; అసతి హి యస్మిన్కస్మింశ్చిన్నిత్యే వస్తుని నిత్యశబ్దేన

నఞః సమాసో నోపపద్యతే ; న పునః పరమాణునిత్యత్వమేవాపేక్ష్యతే ; తచ్చాప్యేవ నిత్యం పరమకారణం బ్రహ్మ ; న చ శబ్దార్థవ్యవహారమాత్రేణ కస్యచిదర్థస్య ప్రసిద్ధిర్భవతి, ప్రమాణాన్తరసిద్ధయోః శబ్దార్థయోర్వ్యవహారావతారాత్ । యదపి నిత్యత్వే తృతీయం కారణముక్తమ్ — ‘ అవిద్యా చ’ ఇతి — తద్యద్యేవం వివ్రియేత — సతాం పరిదృశ్యమానకార్యాణాం కారణానాం ప్రత్యక్షేణాగ్రహణమవిద్యేతి, తతో ద్వ్యణుకనిత్యతాప్యాపద్యేత ; అథాద్రవ్యత్వే సతీతి విశేష్యేత, తథాప్యకారణవత్త్వమేవ నిత్యతానిమిత్తమాపద్యేత, తస్య చ ప్రాగేవోక్తత్వాత్ ‘ అవిద్యా చ’ (వై. సూ. ౪ । ౧ । ౫) ఇతి పునరుక్తం స్యాత్ ; అథాపి కారణవిభాగాత్కారణవినాశాచ్చాన్యస్య తృతీయస్య వినాశహేతోరసమ్భవోఽవిద్యా, సా పరమాణూనాం నిత్యత్వం ఖ్యాపయతి — ఇతి వ్యాఖ్యాయేత — వశ్యం వినశ్యద్వస్తు ద్వాభ్యామేవ హేతుభ్యాం వినష్టుమర్హతీతి నియమోఽస్తి ; సంయోగసచివే హ్యనేకస్మింశ్చ ద్రవ్యే ద్రవ్యాన్తరస్యారమ్భకేఽభ్యుపగమ్యమాన ఏతదేవం స్యాత్ । యదా త్వపాస్తవిశేషం సామాన్యాత్మకం కారణం విశేషవదవస్థాన్తరమాపద్యమానమారమ్భకమభ్యుపగమ్యతే, తదా ఘృతకాఠిన్యవిలయనవన్మూర్త్యవస్థావిలయనేనాపి వినాశ ఉపపద్యతే । తస్మాద్రూపాదిమత్త్వాత్స్యాదభిప్రేతవిపర్యయః పరమాణూనామ్ । తస్మాదప్యనుపపన్నః పరమాణుకారణవాదః ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉభయథా చ దోషాత్ ॥ ౧౬ ॥

గన్ధరసరూపస్పర్శగుణా స్థూలా పృథివీ, రూపరసస్పర్శగుణాః సూక్ష్మా ఆపః, రూపస్పర్శగుణం సూక్ష్మతరం తేజః, స్పర్శగుణః సూక్ష్మతమో వాయుః — ఇత్యేవమేతాని చత్వారి భూతాన్యుపచితాపచితగుణాని స్థూలసూక్ష్మసూక్ష్మతరసూక్ష్మతమతారతమ్యోపేతాని చ లోకే లక్ష్యన్తే । తద్వత్పరమాణవోఽప్యుపచితాపచితగుణాః కల్ప్యేరన్ న వా ? ఉభయథాపి చ దోషానుషఙ్గోఽపరిహార్య ఏవ స్యాత్ । కల్ప్యమానే తావదుపచితాపచితగుణత్వే, ఉపచితగుణానాం మూర్త్యుపచయాదపరమాణుత్వప్రసఙ్గః ; న చాన్తరేణాపి మూర్త్యుపచయం గుణోపచయో భవతీత్యుచ్యేత, కార్యేషు భూతేషు గుణోపచయే మూర్త్యుపచయదర్శనాత్ । అకల్ప్యమానే తూపచితాపచితగుణత్వే — పరమాణుత్వసామ్యప్రసిద్ధయే యది తావత్సర్వే ఏకైకగుణా ఏవ కల్ప్యేరన్ , తతస్తేజసి స్పర్శస్యోపలబ్ధిర్న స్యాత్ , అప్సు రూపస్పర్శయోః, పృథివ్యాం చ రసరూపస్పర్శానామ్ , కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానామ్ ; అథ సర్వే చతుర్గుణా ఏవ కల్ప్యేరన్ , తతోఽప్స్వపి గన్ధస్యోపలబ్ధిః స్యాత్ , తేజసి గన్ధరసయోః, వాయౌ చ గన్ధరూపరసానామ్ । న చైవం దృశ్యతే । తస్మాదప్యనుపపన్నః పరమాణుకారణవాదః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా ॥ ౧౭ ॥

ప్రధానకారణవాదో వేదవిద్భిరపి కైశ్చిన్మన్వాదిభిః సత్కార్యత్వాద్యంశోపజీవనాభిప్రాయేణోపనిబద్ధః ; అయం తు పరమాణుకారణవాదో న కైశ్చిదపి శిష్టైః కేనచిదప్యంశేన పరిగృహీత ఇత్యత్యన్తమేవానాదరణీయో వేదవాదిభిః । అపి చ వైశేషికాస్తన్త్రార్థభూతాన్ షట్పదార్థాన్ ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాఖ్యాన్ అత్యన్తభిన్నాన్ భిన్నలక్షణాన్ అభ్యుపగచ్ఛన్తి — యథా మనుష్యోఽశ్వః శశ ఇతి ; తథాత్వం చాభ్యుపగమ్య తద్విరుద్ధం ద్రవ్యాధీనత్వం శేషాణామభ్యుపగచ్ఛన్తి ; తన్నోపపద్యతే । కథమ్ ? యథా హి లోకే శశకుశపలాశప్రభృతీనామత్యన్తభిన్నానాం సతాం నేతరేతరాధీనత్వం భవతి, ఏవం ద్రవ్యాదీనామప్యత్యన్తభిన్నత్వాత్ , నైవ ద్రవ్యాధీనత్వం గుణాదీనాం భవితుమర్హతి ; అథ భవతి ద్రవ్యాధీనత్వం గుణాదీనామ్ , తతో ద్రవ్యభావే భావాద్ద్రవ్యాభావేఽభావాద్ద్రవ్యమేవ సంస్థానాదిభేదాదనేకశబ్దప్రత్యయభాగ్భవతి — యథా దేవదత్త ఏక ఏవ సన్ అవస్థాన్తరయోగాదనేకశబ్దప్రత్యయభాగ్భవతి, తద్వత్ ; తథా సతి సాంఖ్యసిద్ధాన్తప్రసఙ్గః స్వసిద్ధాన్తవిరోధశ్చాపద్యేయాతామ్ । నన్వగ్నేరన్యస్యాపి సతో ధూమస్యాగ్న్యధీనత్వం దృశ్యతే ; సత్యం దృశ్యతే ; భేదప్రతీతేస్తు తత్రాగ్నిధూమయోరన్యత్వం నిశ్చీయతే ; ఇహ తు — శుక్లః కమ్బలః, రోహిణీ ధేనుః, నీలముత్పలమ్ — ఇతి ద్రవ్యస్యైవ తస్య తస్య తేన తేన విశేషణేన ప్రతీయమానత్వాత్ నైవ ద్రవ్యగుణయోరగ్నిధూమయోరివ భేదప్రతీతిరస్తి ; తస్మాద్ద్రవ్యాత్మకతా గుణస్య । ఏతేన కర్మసామాన్యవిశేషసమవాయానాం ద్రవ్యాత్మకతా వ్యాఖ్యాతా ॥

వ్యాఖ్యా

గుణానాం ద్రవ్యాధీనత్వం ద్రవ్యగుణయోరయుతసిద్ధత్వాదితి యదుచ్యతే, తత్పునరయుతసిద్ధత్వమపృథగ్దేశత్వం వా స్యాత్ , అపృథక్కాలత్వం వా, అపృథక్స్వభావత్వం వా ? సర్వథాపి నోపపద్యతే — అపృథగ్దేశత్వే తావత్స్వాభ్యుపగమో విరుధ్యేత । కథమ్ ? తన్త్వారబ్ధో హి పటస్తన్తుదేశోఽభ్యుపగమ్యతే, న పటదేశః ; పటస్య తు గుణాః శుక్లత్వాదయః పటదేశా అభ్యుపగమ్యన్తే, న తన్తుదేశాః ; తథా చాహుః — ‘ద్రవ్యాణి ద్రవ్యాన్తరమారభన్తే గుణాశ్చ గుణాన్తరమ్’ (వై. సూ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి ; తన్తవో హి కారణద్రవ్యాణి కార్యద్రవ్యం పటమారభన్తే, తన్తుగతాశ్చ గుణాః శుక్లాదయః కార్యద్రవ్యే పటే శుక్లాదిగుణాన్తరమారభన్తే — ఇతి హి తేఽభ్యుపగచ్ఛన్తి ; సోఽభ్యుపగమో ద్రవ్యగుణయోరపృథగ్దేశత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే బాధ్యేత । అథ అపృథక్కాలత్వమయుతసిద్ధత్వముచ్యేత, సవ్యదక్షిణయోరపి

గోవిషాణయోరయుతసిద్ధత్వం ప్రసజ్యేత । తథా అపృథక్స్వభావత్వే త్వయుతసిద్ధత్వే, న ద్రవ్యగుణయోరాత్మభేదః సమ్భవతి, తస్య తాదాత్మ్యేనైవ ప్రతీయమానత్వాత్ ॥

వ్యాఖ్యా

యుతసిద్ధయోః సమ్బన్ధః సంయోగః, అయుతసిద్ధయోస్తు సమవాయః — ఇత్యయమభ్యుపగమో మృషైవ తేషామ్ , ప్రాక్సిద్ధస్య కార్యాత్కారణస్యాయుతసిద్ధత్వానుపపత్తేః । అథాన్యతరాపేక్ష ఏవాయమభ్యుపగమః స్యాత్ — అయుతసిద్ధస్య కార్యస్య కారణేన సమ్బన్ధః సమవాయ ఇతి, ఏవమపి ప్రాగసిద్ధస్యాలబ్ధాత్మకస్య కార్యస్య కారణేన సమ్బన్ధో నోపపద్యతే, ద్వయాయత్తత్వాత్సమ్బన్ధస్య । సిద్ధం భూత్వా సమ్బధ్యత ఇతి చేత్ , ప్రాక్కారణసమ్బన్ధాత్కార్యస్య సిద్ధావభ్యుపగమ్యమానాయామయుతసిద్ధ్యభావాత్ , కార్యకారణయోః సంయోగవిభాగౌ న విద్యేతే ఇతీదం దురుక్తం స్యాత్ । యథా చోత్పన్నమాత్రస్యాక్రియస్య కార్యద్రవ్యస్య విభుభిరాకాశాదిభిర్ద్రవ్యాన్తరైః సమ్బన్ధః సంయోగ ఏవాభ్యుపగమ్యతే, న సమవాయః, ఏవం కారణద్రవ్యేణాపి సమ్బన్ధః సంయోగ ఏవ స్యాత్ , న సమవాయః । నాపి సంయోగస్య సమవాయస్య వా సమ్బన్ధస్య సమ్బన్ధివ్యతిరేకేణాస్తిత్వే కిఞ్చిత్ప్రమాణమస్తి ; సమ్బన్ధిశబ్దప్రత్యయవ్యతిరేకేణ సంయోగసమవాయశబ్దప్రత్యయదర్శనాత్తయోరస్తిత్వమితి చేత్ , న ; ఏకత్వేఽపి స్వరూపబాహ్యరూపాపేక్షయా అనేకశబ్దప్రత్యయదర్శనాత్ । యథైకోఽపి సన్ దేవదత్తో లోకే స్వరూపం సమ్బన్ధిరూపం చాపేక్ష్య అనేకశబ్దప్రత్యయభాగ్భవతి — మనుష్యో బ్రాహ్మణః శ్రోత్రియో వదాన్యో బాలో యువా స్థవిరః పితా పుత్రః పౌత్రో భ్రాతా జామాతేతి, యథా చైకాపి సతీ రేఖా స్థానాన్యత్వేన నివిశమానా ఏకదశశతసహస్రాదిశబ్దప్రత్యయభేదమనుభవతి, తథా సమ్బన్ధినోరేవ సమ్బన్ధిశబ్దప్రత్యయవ్యతిరేకేణ సంయోగసమవాయశబ్దప్రత్యయార్హత్వమ్ , న వ్యతిరిక్తవస్త్వస్తిత్వేన — ఇత్యుపలబ్ధిలక్షణప్రాప్తస్యానుపలబ్ధేః అభావః వస్త్వన్తరస్య ; నాపి సమ్బన్ధివిషయత్వే సమ్బన్ధశబ్దప్రత్యయయోః సన్తతభావప్రసఙ్గః ; స్వరూపబాహ్యరూపాపేక్షయేతి — ఉక్తోత్తరత్వాత్ । తథాణ్వాత్మమనసామప్రదేశత్వాన్న సంయోగః సమ్భవతి, ప్రదేశవతో ద్రవ్యస్య ప్రదేశవతా ద్రవ్యాన్తరేణ సంయోగదర్శనాత్ ; కల్పితాః ప్రదేశా అణ్వాత్మమనసాం భవిష్యన్తీతి చేత్ , న ; అవిద్యమానార్థకల్పనాయాం సర్వార్థసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ , ఇయానేవావిద్యమానో విరుద్ధోఽవిరుద్ధో వా అర్థః కల్పనీయః, నాతోఽధికః — ఇతి నియమహేత్వభావాత్ , కల్పనాయాశ్చ స్వాయత్తత్వాత్ప్రభూతత్వసమ్భవాచ్చ — న చ వైశేషికైః కల్పితేభ్యః షడ్భ్యః పదార్థేభ్యోఽన్యేఽధికాః శతం సహస్రం వా అర్థా న కల్పయితవ్యా ఇతి నివారకో హేతురస్తి ; తస్మాద్యస్మై యస్మై యద్యద్రోచతే తత్తత్సిధ్యేత్ ; కశ్చిత్కృపాలుః ప్రాణినాం దుఃఖబహులః

సంసార ఏవ మా భూదితి కల్పయేత్ ; అన్యో వా వ్యసనీ ముక్తానామపి పునరుత్పత్తిం కల్పయేత్ ; కస్తయోర్నివారకః స్యాత్ । కిఞ్చాన్యత్ — ద్వాభ్యాం పరమాణుభ్యాం నిరవయవాభ్యాం సావయవస్య ద్వ్యణుకస్యాకాశేనేవ సంశ్లేషానుపపత్తిః ; న హ్యాకాశస్య పృథివ్యాదీనాం చ జతుకాష్ఠవత్సంశ్లేషోఽస్తి ; కార్యకారణద్రవ్యయోరాశ్రితాశ్రయభావోఽన్యథా నోపపద్యత ఇత్యవశ్యం కల్ప్యః సమవాయ ఇతి చేత్ , న ; ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ — కార్యకారణయోర్హి భేదసిద్ధావాశ్రితాశ్రయభావసిద్ధిః ఆశ్రితాశ్రయభావసిద్ధౌ చ తయోర్భేదసిద్ధిః — కుణ్డబదరవత్ — ఇతీతరేతరాశ్రయతా స్యాత్ ; న హి కార్యకారణయోర్భేద ఆశ్రితాశ్రయభావో వా వేదాన్తవాదిభిరభ్యుపగమ్యతే, కారణస్యైవ సంస్థానమాత్రం కార్యమిత్యభ్యుపగమాత్ ॥

వ్యాఖ్యా

కిఞ్చాన్యత్ — పరమాణూనాం పరిచ్ఛిన్నత్వాత్ , యావత్యో దిశః — షట్ అష్టౌ దశ వా — తావద్భిరవయవైః సావయవాస్తే స్యుః, సావయవత్వాదనిత్యాశ్చ — ఇతి నిత్యత్వనిరవయవత్వాభ్యుపగమో బాధ్యేత । యాంస్త్వం దిగ్భేదభేదినోఽవయవాన్కల్పయసి, త ఏవ మమ పరమాణవ ఇతి చేత్ , న ; స్థూలసూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ఆ పరమకారణాద్వినాశోపపత్తేః — యథా పృథివీ ద్వ్యణుకాద్యపేక్షయా స్థూలతమా వస్తుభూతాపి వినశ్యతి, తతః సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ పృథివ్యేకజాతీయకం వినశ్యతి, తతో ద్వ్యణుకమ్ , తథా పరమాణవోఽపి పృథివ్యేకజాతీయకత్వాద్వినశ్యేయుః । వినశ్యన్తోఽప్యవయవవిభాగేనైవ వినశ్యన్తీతి చేత్ , నాయం దోషః ; యతో ఘృతకాఠిన్యవిలయనవదపి వినాశోపపత్తిమవోచామ — యథా హి ఘృతసువర్ణాదీనామవిభజ్యమానావయవానామప్యగ్నిసంయోగాత్ ద్రవభావాపత్త్యా కాఠిన్యవినాశో భవతి, ఏవం పరమాణూనామపి పరమకారణభావాపత్త్యా మూర్త్యాదివినాశో భవిష్యతి । తథా కార్యారమ్భోఽపి నావయవసంయోగేనైవ కేవలేన భవతి, క్షీరజలాదీనామన్తరేణాప్యవయవసంయోగాన్తరం దధిహిమాదికార్యారమ్భదర్శనాత్ । తదేవమసారతరతర్కసన్దృబ్ధత్వాదీశ్వరకారణశ్రుతివిరుద్ధత్వాచ్ఛ్రుతిప్రవణైశ్చ శిష్టైర్మన్వాదిభిరపరిగృహీతత్వాదత్యన్తమేవానపేక్షా అస్మిన్పరమాణుకారణవాదే కార్యా శ్రేయోర్థిభిరితి వాక్యశేషః ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సముదాయాధికరణమ్

సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః ॥ ౧౮ ॥

వైశేషికరాద్ధాన్తో దుర్యుక్తియోగాద్వేదవిరోధాచ్చిష్టాపరిగ్రహాచ్చ నాపేక్షితవ్య ఇత్యుక్తమ్ ; సోఽర్ధవైనాశిక ఇతి వైనాశికత్వసామ్యాత్సర్వవైనాశికరాద్ధాన్తో నతరామపేక్షితవ్య ఇతీదమిదానీముపపాదయామః । స చ బహుప్రకారః, ప్రతిపత్తిభేదాద్వినేయభేదాద్వా ; తత్రైతే త్రయో వాదినో భవన్తి — కేచిత్సర్వాస్తిత్వవాదినః ; కేచిద్విజ్ఞానాస్తిత్వమాత్రవాదినః ; అన్యే పునః సర్వశూన్యత్వవాదిన ఇతి । తత్ర యే సర్వాస్తిత్వవాదినో బాహ్యమాన్తరం చ వస్త్వభ్యుపగచ్ఛన్తి, భూతం భౌతికం చ, చిత్తం చైత్తం చ, తాంస్తావత్ప్రతిబ్రూమః । తత్ర భూతం పృథివీధాత్వాదయః, భౌతికం రూపాదయశ్చక్షురాదయశ్చ, చతుష్టయే చ పృథివ్యాదిపరమాణవః ఖరస్నేహోష్ణేరణస్వభావాః, తే పృథివ్యాదిభావేన సంహన్యన్తే — ఇతి మన్యన్తే ; తథా రూపవిజ్ఞానవేదనాసంజ్ఞాసంస్కారసంజ్ఞకాః పఞ్చస్కన్ధాః, తేఽప్యధ్యాత్మం సర్వవ్యవహారాస్పదభావేన సంహన్యన్తే — ఇతి మన్యన్తే ॥

వ్యాఖ్యా

తత్రేదమభిధీయతే — యోఽయముభయహేతుక ఉభయప్రకారః సముదాయః పరేషామభిప్రేతః — అణుహేతుకశ్చ భూతభౌతికసంహతిరూపః, స్కన్ధహేతుకశ్చ పఞ్చస్కన్ధీరూపః — తస్మిన్నుభయహేతుకేఽపి సముదాయేఽభిప్రేయమాణే, తదప్రాప్తిః స్యాత్ — సముదాయాప్రాప్తిః సముదాయభావానుపపత్తిరిత్యర్థః । కుతః ? సముదాయినామచేతనత్వాత్ , చిత్తాభిజ్వలనస్య చ సముదాయసిద్ధ్యధీనత్వాత్ , అన్యస్య చ కస్యచిచ్చేతనస్య భోక్తుః ప్రశాసితుర్వా స్థిరస్య సంహన్తురనభ్యుపగమాత్ , నిరపేక్షప్రవృత్త్యభ్యుపగమే చ ప్రవృత్త్యనుపరమప్రసఙ్గాత్ , ఆశయస్యాప్యన్యత్వానన్యత్వాభ్యామనిరూప్యత్వాత్ , క్షణికత్వాభ్యుపగమాచ్చ నిర్వ్యాపారత్వాత్ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । తస్మాత్సముదాయానుపపత్తిః ; సముదాయానుపపత్తౌ చ తదాశ్రయా లోకయాత్రా లుప్యేత ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదితి చేన్నోత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥

యద్యపి భోక్తా ప్రశాసితా వా కశ్చిచ్చేతనః సంహన్తా స్థిరో నాభ్యుపగమ్యతే, తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరకారణత్వాదుపపద్యతే లోకయాత్రా ; తస్యాం చోపపద్యమానాయాం న కిఞ్చిదపరమపేక్షితవ్యమస్తి ; తే చావిద్యాదయః — అవిద్యా సంస్కారః విజ్ఞానం నామ రూపం షడాయతనం స్పర్శః వేదనా తృష్ణా ఉపాదానం భవః జాతిః జరా మరణం శోకః పరిదేవనా దుఃఖం దుర్మనస్తా — ఇత్యేవంజాతీయకా ఇతరేతరహేతుకాః సౌగతే సమయే క్వచిత్సంక్షిప్తా నిర్దిష్టాః, క్వచిత్ప్రపఞ్చితాః ; సర్వేషామప్యయమవిద్యాదికలాపోఽప్రత్యాఖ్యేయః ; తదేవమవిద్యాదికలాపే

పరస్పరనిమిత్తనైమిత్తికభావేన ఘటీయన్త్రవదనిశమావర్తమానేఽర్థాక్షిప్త ఉపపన్నః సఙ్ఘాత ఇతి చేత్ , తన్న । కస్మాత్ ? ఉత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వాత్ — భవేదుపపన్నః సఙ్ఘాతః, యది సఙ్ఘాతస్య కిఞ్చిన్నిమిత్తమవగమ్యేత ; న త్వవగమ్యతే ; యత ఇతరేతరప్రత్యయత్వేఽప్యవిద్యాదీనాం పూర్వపూర్వమ్ ఉత్తరోత్తరస్యోత్పత్తిమాత్రనిమిత్తం భవత్ భవేత్ , న తు సఙ్ఘాతోత్పత్తేః కిఞ్చిన్నిమిత్తం సమ్భవతి । నన్వవిద్యాదిభిరర్థాదాక్షిప్యతే సఙ్ఘాత ఇత్యుక్తమ్ ; అత్రోచ్యతే — యది తావదయమభిప్రాయః — అవిద్యాదయః సఙ్ఘాతమన్తరేణాత్మానమలభమానా అపేక్షన్తే సఙ్ఘాతమితి, తతస్తస్య సఙ్ఘాతస్య కిఞ్చిన్నిమిత్తం వక్తవ్యమ్ ; తచ్చ నిత్యేష్వప్యణుష్వభ్యుగమ్యమానేష్వాశ్రయాశ్రయిభూతేషు చ భోక్తృషు సత్సు న సమ్భవతీత్యుక్తం వైశేషికపరీక్షాయామ్ ; కిమఙ్గ పునః క్షణికేష్వప్యణుషు భోక్తృరహితేష్వాశ్రయాశ్రయిశూన్యేషు వాభ్యుపగమ్యమానేషు సమ్భవేత్ । అథాయమభిప్రాయః — అవిద్యాదయ ఏవ సఙ్ఘాతస్య నిమిత్తమితి, కథం తమేవాశ్రిత్యాత్మానం లభమానాస్తస్యైవ నిమిత్తం స్యుః । అథ మన్యసే — సఙ్ఘాతా ఏవానాదౌ సంసారే సన్తత్యానువర్తన్తే, తదాశ్రయాశ్చావిద్యాదయ ఇతి, తదపి సఙ్ఘాతాత్సంఘాతాన్తరముత్పద్యమానం నియమేన వా సదృశమేవోత్పద్యేత, అనియమేన వా సదృశం విసదృశం వోత్పద్యేత ; నియమాభ్యుపగమే మనుష్యపుద్గలస్య దేవతిర్యగ్యోనినారకప్రాప్త్యభావః ప్రాప్నుయాత్ ; అనియమాభ్యుపగమేఽపి మనుష్యపుద్గలః కదాచిత్క్షణేన హస్తీ భూత్వా దేవో వా పునర్మనుష్యో వా భవేదితి ప్రాప్నుయాత్ ; ఉభయమప్యభ్యుపగమవిరుద్ధమ్ । అపి చ యద్భోగార్థః సఙ్ఘాతః స్యాత్ , స జీవో నాస్తి స్థిరో భోక్తా ఇతి తవాభ్యుపగమః ; తతశ్చ భోగో భోగార్థ ఏవ, స నాన్యేన ప్రార్థనీయః ; తథా మోక్షో మోక్షార్థ ఏవేతి ముముక్షుణా నాన్యేన భవితవ్యమ్ ; అన్యేన చేత్ప్రార్థ్యేతోభయమ్ , భోగమోక్షకాలావస్థాయినా తేన భవితవ్యమ్ ; అవస్థాయిత్వే క్షణికత్వాభ్యుపగమవిరోధః । తస్మాదితరేతరోత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వమవిద్యాదీనాం యది భవేత్ , భవతు నామ ; న తు సఙ్ఘాతః సిధ్యేత్ , భోక్త్రభావాత్ — ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్ ॥ ౨౦ ॥

ఉక్తమేతత్ — అవిద్యాదీనాముత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వాన్న సఙ్ఘాతసిద్ధిరస్తీతి ; తదపి తు ఉత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వం న సమ్భవతీతీదమిదానీముపపాద్యతే । క్షణభఙ్గవాదినోఽయమభ్యుపగమః — ఉత్తరస్మిన్క్షణే ఉత్పద్యమానే పూర్వః క్షణో నిరుధ్యత ఇతి ; న చైవమభ్యుపగచ్ఛతా పూర్వోత్తరయోః క్షణయోర్హేతుఫలభావః శక్యతే సమ్పాదయితుమ్ , నిరుధ్యమానస్య నిరుద్ధస్య వా పూర్వక్షణస్యాభావగ్రస్తత్వాదుత్తరక్షణహేతుత్వానుపపత్తేః ; అథ భావభూతః

పరినిష్పన్నావస్థః పూర్వక్షణ ఉత్తరక్షణస్య హేతురిత్యభిప్రాయః, తథాపి నోపపద్యతే, భావభూతస్య పునర్వ్యాపారకల్పనాయాం క్షణాన్తరసమ్బన్ధప్రసఙ్గాత్ ; అథ భావ ఏవాస్య వ్యాపార ఇత్యభిప్రాయః, తథాపి నైవోపపద్యతే, హేతుస్వభావానుపరక్తస్య ఫలస్యోత్పత్త్యసమ్భవాత్ ; స్వభావోపరాగాభ్యుపగమే చ, హేతుస్వభావస్య ఫలకాలావస్థాయిత్వే సతి, క్షణభఙ్గాభ్యుపగమత్యాగప్రసఙ్గః ; వినైవ వా స్వభావోపరాగేణ హేతుఫలభావమభ్యుపగచ్ఛతః సర్వత్ర తత్ప్రాప్తేరతిప్రసఙ్గః । అపి చోత్పాదనిరోధౌ నామ వస్తునః స్వరూపమేవ వా స్యాతామ్ , అవస్థాన్తరం వా, వస్త్వన్తరమేవ వా — సర్వథాపి నోపపద్యతే ; యది తావద్వస్తునః స్వరూపమేవోత్పాదనిరోధౌ స్యాతామ్ , తతో వస్తుశబ్ద ఉత్పాదనిరోధశబ్దౌ చ పర్యాయాః ప్రాప్నుయుః ; అథాస్తి కశ్చిద్విశేష ఇతి మన్యేత — ఉత్పాదనిరోధశబ్దాభ్యాం మధ్యవర్తినో వస్తున ఆద్యన్తాఖ్యే అవస్థే అభిలప్యేతే ఇతి, ఏవమప్యాద్యన్తమధ్యక్షణత్రయసమ్బన్ధిత్వాద్వస్తునః క్షణికత్వాభ్యుపగమహానిః ; అథాత్యన్తవ్యతిరిక్తావేవోత్పాదనిరోధౌ వస్తునః స్యాతామ్ — అశ్వమహిషవత్ , తతో వస్తు ఉత్పాదనిరోధాభ్యామసంస్పృష్టమితి వస్తునః శాశ్వతత్వప్రసఙ్గః ; యది చ దర్శనాదర్శనే వస్తున ఉత్పాదనిరోధౌ స్యాతామ్ , ఏవమపి ద్రష్టృధర్మౌ తౌ న వస్తుధర్మావితి వస్తునః శాశ్వతత్వప్రసఙ్గ ఏవ । తస్మాదప్యసఙ్గతం సౌగతం మతమ్ ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా ॥ ౨౧ ॥

క్షణభఙ్గవాదే పూర్వక్షణో నిరోధగ్రస్తత్వాన్నోత్తరస్య క్షణస్య హేతుర్భవతీత్యుక్తమ్ ; అథాసత్యేవ హేతౌ ఫలోత్పత్తిం బ్రూయాత్ , తతః ప్రతిజ్ఞోపరోధః స్యాత్ — చతుర్విధాన్హేతూన్ప్రతీత్య చిత్తచైత్తా ఉత్పద్యన్త ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా హీయేత ; నిర్హేతుకాయాం చోత్పత్తావప్రతిబన్ధాత్సర్వం సర్వత్రోత్పద్యేత । అథోత్తరక్షణోత్పత్తిర్యావత్తావదవతిష్ఠతే పూర్వక్షణ ఇతి బ్రూయాత్ , తతో యౌగపద్యం హేతుఫలయోః స్యాత్ ; తథాపి ప్రతిజ్ఞోపరోధ ఏవ స్యాత్ — క్షణికాః సర్వే సంస్కారా ఇతీయం ప్రతిజ్ఞోపరుధ్యేత ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రతిసంఖ్యాఽప్రతిసంఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్ ॥ ౨౨ ॥

అపి చ వైనాశికాః కల్పయన్తి — బుద్ధిబోధ్యం త్రయాదన్యత్సంస్కృతం క్షణికం చేతి ; తదపి చ త్రయమ్ — ప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధౌ ఆకాశం చేత్యాచక్షతే ; త్రయమపి చైతత్ అవస్తు అభావమాత్రం నిరుపాఖ్యమితి మన్యన్తే ; బుద్ధిపూర్వకః కిల వినాశో భావానాం ప్రతిసంఖ్యానిరోధో నామ భాష్యతే ; తద్విపరీతోఽప్రతిసంఖ్యానిరోధః ; ఆవరణాభావమాత్రమాకాశమితి । తేషామాకాశం పరస్తాత్ప్రత్యాఖ్యాస్యతి ;

నిరోధద్వయమిదానీం ప్రత్యాచష్టే — ప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధయోః అప్రాప్తిరసమ్భవ ఇత్యర్థః । కస్మాత్ ? అవిచ్ఛేదాత్ — ఏతౌ హి ప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధౌ సన్తానగోచరౌ వా స్యాతామ్ , భావగోచరౌ వా ; న తావత్సన్తానగోచరౌ సమ్భవతః, సర్వేష్వపి సన్తానేషు సన్తానినామవిచ్ఛిన్నేన హేతుఫలభావేన సన్తానవిచ్ఛేదస్యాసమ్భవాత్ ; నాపి భావగోచరౌ సమ్భవతః — న హి భావానాం నిరన్వయో నిరుపాఖ్యో వినాశః సమ్భవతి, సర్వాస్వప్యవస్థాసు ప్రత్యభిజ్ఞానబలేనాన్వయ్యవిచ్ఛేదదర్శనాత్ , అస్పష్టప్రత్యభిజ్ఞానాస్వప్యవస్థాసు క్వచిద్దృష్టేనాన్వయ్యవిచ్ఛేదేనాన్యత్రాపి తదనుమానాత్ । తస్మాత్పరపరికల్పితస్య నిరోధద్వయస్యానుపపత్తిః ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉభయథా చ దోషాత్ ॥ ౨౩ ॥

యోఽయమవిద్యాదినిరోధః ప్రతిసంఖ్యానిరోధాన్తఃపాతీ పరపరికల్పితః, స సమ్యగ్జ్ఞానాద్వా సపరికరాత్స్యాత్ ; స్వయమేవ వా — పూర్వస్మిన్వికల్పే నిర్హేతుకవినాశాభ్యుపగమహానిప్రసఙ్గః ; ఉత్తరస్మింస్తు మార్గోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గః । ఏవముభయథాపి దోషప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమిదం దర్శనమ్ ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆకాశే చావిశేషాత్ ॥ ౨౪ ॥

యచ్చ తేషామేవాభిప్రేతం నిరోధద్వయమాకాశం చ నిరుపాఖ్యమితి — తత్ర నిరోధద్వయస్య నిరుపాఖ్యత్వం పురస్తాన్నిరాకృతమ్ ; ఆకాశస్యేదానీం నిరాక్రియతే । ఆకాశే చాయుక్తో నిరుపాఖ్యత్వాభ్యుపగమః, ప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధయోరివ వస్తుత్వప్రతిపత్తేరవిశేషాత్ । ఆగమప్రామాణ్యాత్తావత్ ‘ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్య ఆకాశస్య చ వస్తుత్వప్రసిద్ధిః । విప్రతిపన్నాన్ప్రతి తు శబ్దగుణానుమేయత్వం వక్తవ్యమ్ — గన్ధాదీనాం గుణానాం పృథివ్యాదివస్త్వాశ్రయత్వదర్శనాత్ । అపి చ ఆవరణాభావమాత్రమాకాశమిచ్ఛతామ్ , ఏకస్మిన్సుపర్ణే పతత్యావరణస్య విద్యమానత్వాత్సుపర్ణాన్తరస్యోత్పిత్సతోఽనవకాశత్వప్రసఙ్గః ; యత్రావరణాభావస్తత్ర పతిష్యతీతి చేత్ — యేనావరణాభావో విశేష్యతే, తత్తర్హి వస్తుభూతమేవాకాశం స్యాత్ , న ఆవరణాభావమాత్రమ్ ; అపి చ ఆవరణాభావమాత్రమాకాశం మన్యమానస్య సౌగతస్య స్వాభ్యుపగమవిరోధః ప్రసజ్యేత ; సౌగతే హి సమయే ‘ పృథివీ భగవః కింసన్నిశ్రయా’ ఇత్యస్మిన్ప్రశ్నప్రతివచనప్రవాహే పృథివ్యాదీనామన్తే ‘ వాయుః కింసన్నిశ్రయః’ ఇత్యస్య

ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం భవతి — ‘ వాయురాకాశసన్నిశ్రయః’ ఇతి ; తదాకాశస్యావస్తుత్వే న సమఞ్జసం స్యాత్ ; తస్మాదప్యయుక్తమాకాశస్యావస్తుత్వమ్ । అపి చ నిరోధద్వయమాకాశం చ త్రయమప్యేతన్నిరుపాఖ్యమవస్తు నిత్యం చేతి విప్రతిషిద్ధమ్ ; న హ్యవస్తునో నిత్యత్వమనిత్యత్వం వా సమ్భవతి, వస్త్వాశ్రయత్వాద్ధర్మధర్మివ్యవహారస్య ; ధర్మధర్మిభావే హి ఘటాదివద్వస్తుత్వమేవ స్యాత్ , న నిరుపాఖ్యత్వమ్ ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుస్మృతేశ్చ ॥ ౨౫ ॥

అపి చ వైనాశికః సర్వస్య వస్తునః క్షణికతామభ్యుపయన్ ఉపలబ్ధురపి క్షణికతామభ్యుపేయాత్ ; న చ సా సమ్భవతి ; అనుస్మృతేః — అనుభవమ్ ఉపలబ్ధిమనూత్పద్యమానం స్మరణమేవ అనుస్మృతిః ; సా చోపలబ్ధ్యేకకర్తృకా సతీ సమ్భవతి, పురుషాన్తరోపలబ్ధివిషయే పురుషాన్తరస్య స్మృత్యదర్శనాత్ ; కథం హి ‘ అహమదోఽద్రాక్షమ్ — ఇదం పశ్యామి’ ఇతి చ పూర్వోత్తరదర్శిన్యేకస్మిన్నసతి ప్రత్యయః స్యాత్ । అపి చ దర్శనస్మరణయోః కర్తర్యేకస్మిన్ప్రత్యక్షః ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యయః సర్వస్య లోకస్య ప్రసిద్ధః — ‘ అహమదోఽద్రాక్షమ్ — ఇదం పశ్యామి’ ఇతి ; యది హి తయోర్భిన్నః కర్తా స్యాత్ , తతః ‘ అహం స్మరామి — అద్రాక్షీదన్యః’ ఇతి ప్రతీయాత్ ; న త్వేవం ప్రత్యేతి కశ్చిత్ ; యత్రైవం ప్రత్యయస్తత్ర దర్శనస్మరణయోర్భిన్నమేవ కర్తారం సర్వలోకోఽవగచ్ఛతి — ‘ స్మరామ్యహమ్ — అసావదోఽద్రాక్షీత్’ ఇతి ; ఇహ తు ‘ అహమదోఽద్రాక్షమ్’ ఇతి దర్శనస్మరణయోర్వైనాశికోఽప్యాత్మానమేవైకం కర్తారమవగచ్ఛతి ; న ‘ నాహమ్’ ఇత్యాత్మనో దర్శనం నిర్వృత్తం నిహ్నుతే — యథా అగ్నిరనుష్ణోఽప్రకాశ ఇతి వా । తత్రైవం సత్యేకస్య దర్శనస్మరణలక్షణక్షణద్వయసమ్బన్ధే క్షణికత్వాభ్యుపగమహానిరపరిహార్యా వైనాశికస్య స్యాత్ । తథా అనన్తరామనన్తరామాత్మన ఏవ ప్రతిపత్తిం ప్రత్యభిజానన్నేకకర్తృకామ్ ఆ ఉత్తమాదుచ్ఛ్వాసాత్ , అతీతాశ్చ ప్రతిపత్తీః ఆ జన్మన ఆత్మైకకర్తృకాః ప్రతిసన్దధానః, కథం క్షణభఙ్గవాదీ వైనాశికో నాపత్రపేత ? స యది బ్రూయాత్ సాదృశ్యాదేతత్సమ్పత్స్యత ఇతి, తం ప్రతిబ్రూయాత్ — తేనేదం సదృశమితి ద్వయాయత్తత్వాత్సాదృశ్యస్య, క్షణభఙ్గవాదినః సదృశయోర్ద్వయోర్వస్తునోర్గ్రహీతురేకస్యాభావాత్ , సాదృశ్యనిమిత్తం ప్రతిసన్ధానమితి మిథ్యాప్రలాప ఏవ స్యాత్ ; స్యాచ్చేత్పూర్వోత్తరయోః క్షణయోః సాదృశ్యస్య గ్రహీతైకః, తథా సత్యేకస్య క్షణద్వయావస్థానాత్క్షణికత్వప్రతిజ్ఞా పీడ్యేత ; ‘ తేనేదం సదృశమ్’ ఇతి ప్రత్యయాన్తరమేవేదమ్ , న పూర్వోత్తరక్షణద్వయగ్రహణనిమిత్తమితి చేత్ , న ; తేన ఇదమ్ ఇతి భిన్నపదార్థోపాదానాత్ ; ప్రత్యయాన్తరమేవ చేత్సాదృశ్యవిషయం స్యాత్ , ‘ తేనేదం సదృశమ్’ ఇతి వాక్యప్రయోగోఽనర్థకః స్యాత్ , సాదృశ్యమ్ ఇత్యేవ ప్రయోగః ప్రాప్నుయాత్ । యదా హి లోకప్రసిద్ధః పదార్థః పరీక్షకైర్న పరిగృహ్యతే, తదా స్వపక్షసిద్ధిః పరపక్షదోషో వా

ఉభయమప్యుచ్యమానం పరీక్షకాణామాత్మనశ్చ యథార్థత్వేన న బుద్ధిసన్తానమారోహతి । ఏవమేవైషోఽర్థః ఇతి నిశ్చితం యత్ , తదేవ వక్తవ్యమ్ ; తతోఽన్యదుచ్యమానం బహుప్రలాపిత్వమాత్మనః కేవలం ప్రఖ్యాపయేత్ । న చాయం సాదృశ్యాత్సంవ్యవహారో యుక్తః ; తద్భావావగమాత్ , తత్సదృశభావానవగమాచ్చ । భవేదపి కదాచిద్బాహ్యవస్తుని విప్రలమ్భసమ్భవాత్ ‘ తదేవేదం స్యాత్ , తత్సదృశం వా’ ఇతి సన్దేహః ; ఉపలబ్ధరి తు సన్దేహోఽపి న కదాచిద్భవతి — ‘ స ఏవాహం స్యాం తత్సదృశో వా’ ఇతి, ‘ య ఏవాహం పూర్వేద్యురద్రాక్షం స ఏవాహమద్య స్మరామి’ ఇతి నిశ్చితతద్భావోపలమ్భాత్ । తస్మాదప్యనుపపన్నో వైనాశికసమయః ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

నాసతోఽదృష్టత్వాత్ ॥ ౨౬ ॥

ఇతశ్చానుపపన్నో వైనాశికసమయః, యతః స్థిరమనుయాయికారణమనభ్యుపగచ్ఛతామ్ అభావాద్భావోత్పత్తిరిత్యేతదాపద్యేత ; దర్శయన్తి చాభావాద్భావోత్పత్తిమ్ — ‘ నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాత్’ ఇతి ; వినష్టాద్ధి కిల బీజాదఙ్కుర ఉత్పద్యతే, తథా వినష్టాత్క్షీరాద్దధి, మృత్పిణ్డాచ్చ ఘటః ; కూటస్థాచ్చేత్కారణాత్కార్యముత్పద్యేత, అవిశేషాత్సర్వం సర్వత ఉత్పద్యేత ; తస్మాదభావగ్రస్తేభ్యో బీజాదిభ్యోఽఙ్కురాదీనాముత్పద్యమానత్వాదభావాద్భావోత్పత్తిః — ఇతి మన్యన్తే । తత్రేదముచ్యతే — ‘ నాసతోఽదృష్టత్వాత్’ ఇతి । నాభావాద్భావ ఉత్పద్యతే ; యద్యభావాద్భావ ఉత్పద్యేత, అభావత్వావిశేషాత్కారణవిశేషాభ్యుపగమోఽనర్థకః స్యాత్ ; న హి, బీజాదీనాముపమృదితానాం యోఽభావస్తస్యాభావస్య శశవిషాణాదీనాం చ, నిఃస్వభావత్వావిశేషాదభావత్వే కశ్చిద్విశేషోఽస్తి ; యేన, బీజాదేవాఙ్కురో జాయతే క్షీరాదేవ దధి — ఇత్యేవంజాతీయకః కారణవిశేషాభ్యుపగమోఽర్థవాన్స్యాత్ ; నిర్విశేషస్య త్వభావస్య కారణత్వాభ్యుపగమే శశవిషాణాదిభ్యోఽప్యఙ్కురాదయో జాయేరన్ ; న చైవం దృశ్యతే ; యది పునరభావస్యాపి విశేషోఽభ్యుపగమ్యేత — ఉత్పలాదీనామివ నీలత్వాదిః, తతో విశేషవత్త్వాదేవాభావస్య భావత్వముత్పలాదివత్ప్రసజ్యేత ; నాప్యభావః కస్యచిదుత్పత్తిహేతుః స్యాత్ , అభావత్వాదేవ, శశవిషాణాదివత్ ; అభావాచ్చ భావోత్పత్తావభావాన్వితమేవ సర్వం కార్యం స్యాత్ ; న చైవం దృశ్యతే, సర్వస్య చ వస్తునః స్వేన స్వేన రూపేణ భావాత్మనైవోపలభ్యమానత్వాత్ ; న చ మృదన్వితాః శరావాదయో భావాస్తన్త్వాదివికారాః కేనచిదభ్యుపగమ్యన్తే ; మృద్వికారానేవ తు మృదన్వితాన్భావాన్ లోకః ప్రత్యేతి । యత్తూక్తమ్ — స్వరూపోపమర్దమన్తరేణ కస్యచిత్కూటస్థస్య వస్తునః కారణత్వానుపపత్తేరభావాద్భావోత్పత్తిర్భవితుమర్హతీతి, తద్దురుక్తమ్ , స్థిరస్వభావానామేవ

సువర్ణాదీనాం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానానాం రుచకాదికారణభావదర్శనాత్ ; యేష్వపి బీజాదిషు స్వరూపోపమర్దో లక్ష్యతే, తేష్వపి నాసావుపమృద్యమానా పూర్వావస్థా ఉత్తరావస్థాయాః కారణమభ్యుపగమ్యతే, అనుపమృద్యమానానామేవానుయాయినాం బీజాద్యవయవానామఙ్కురాదికారణభావాభ్యుపగమాత్ । తస్మాదసద్భ్యః శశవిషాణాదిభ్యః సదుత్పత్త్యదర్శనాత్ , సద్భ్యశ్చ సువర్ణాదిభ్యః సదుత్పత్తిదర్శనాత్ , అనుపపన్నోఽయమభావాద్భావోత్పత్త్యభ్యుపగమః । అపి చ చతుర్భిశ్చిత్తచైత్తా ఉత్పద్యన్తే పరమాణుభ్యశ్చ భూతభౌతికలక్షణః సముదాయ ఉత్పద్యతే — ఇత్యభ్యుపగమ్య, పునరభావాద్భావోత్పత్తిం కల్పయద్భిరభ్యుపగతమపహ్నువానైర్వైనాశికైః సర్వో లోక ఆకులీక్రియతే ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః ॥ ౨౭ ॥

యది చాభావాద్భావోత్పత్తిరభ్యుపగమ్యేత, ఏవం సత్యుదాసీనానామనీహమానానామపి జనానామభిమతసిద్ధిః స్యాత్ , అభావస్య సులభత్వాత్ । కృషీవలస్య క్షేత్రకర్మణ్యప్రయతమానస్యాపి సస్యనిష్పత్తిః స్యాత్ ; కులాలస్య చ మృత్సంస్క్రియాయామప్రయతమానస్యాపి అమత్రోత్పత్తిః ; తన్తువాయస్యాపి తన్తూనతన్వానస్యాపి తన్వానస్యేవ వస్త్రలాభః ; స్వర్గాపవర్గయోశ్చ న కశ్చిత్కథఞ్చిత్సమీహేత । న చైతద్యుజ్యతే అభ్యుపగమ్యతే వా కేనచిత్ । తస్మాదనుపపన్నోఽయమభావాద్భావోత్పత్త్యభ్యుపగమః ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అభావాధికరణమ్

నాభావ ఉపలబ్ధేః ॥ ౨౮ ॥

ఏవం బాహ్యార్థవాదమాశ్రిత్య సముదాయాప్రాప్త్యాదిషు దూషణేషూద్భావితేషు విజ్ఞానవాదీ బౌద్ధ ఇదానీం ప్రత్యవతిష్ఠతే — కేషాఞ్చిత్కిల వినేయానాం బాహ్యే వస్తున్యభినివేశమాలక్ష్య తదనురోధేన బాహ్యార్థవాదప్రక్రియేయం విరచితా । నాసౌ సుగతాభిప్రాయః । తస్య తు విజ్ఞానైకస్కన్ధవాద ఏవాభిప్రేతః । తస్మింశ్చ విజ్ఞానవాదే బుద్ధ్యారూఢేన రూపేణాన్తస్థ ఏవ ప్రమాణప్రమేయఫలవ్యవహారః సర్వ ఉపపద్యతే, సత్యపి బాహ్యేఽర్థే బుద్ధ్యారోహమన్తరేణ ప్రమాణాదివ్యవహారానవతారాత్ । కథం పునరవగమ్యతే — అన్తస్థ ఏవాయం సర్వవ్యవహారః, న విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో బాహ్యోఽర్థోఽస్తీతి ? తదసమ్భవాదిత్యాహ — స హి బాహ్యోఽర్థోఽభ్యుపగమ్యమానః పరమాణవో వా స్యుః, తత్సమూహా వా స్తమ్భాదయః స్యుః ;

తత్ర న తావత్పరమాణవః స్తమ్భాదిప్రత్యయపరిచ్ఛేద్యా భవితుమర్హన్తి, పరమాణ్వాభాసజ్ఞానానుపపత్తేః ; నాపి తత్సమూహాః స్తమ్భాదయః, తేషాం పరమాణుభ్యోఽన్యత్వానన్యత్వాభ్యాం నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ । ఏవం జాత్యాదీనపి ప్రత్యాచక్షీత । అపి చ అనుభవమాత్రేణ సాధారణాత్మనో జ్ఞానస్య జాయమానస్య యోఽయం ప్రతివిషయం పక్షపాతః — స్తమ్భజ్ఞానం కుడ్యజ్ఞానం ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానమితి, నాసౌ జ్ఞానగతవిశేషమన్తరేణోపపద్యత ఇత్యవశ్యం విషయసారూప్యం జ్ఞానస్యాఙ్గీకర్తవ్యమ్ ; అఙ్గీకృతే చ తస్మిన్విషయాకారస్య జ్ఞానేనైవావరుద్ధత్వాదపార్థికా బాహ్యార్థసద్భావకల్పనా । అపి చ సహోపలమ్భనియమాదభేదో విషయవిజ్ఞానయోరాపతతి ; న హ్యనయోరేకస్యానుపలమ్భేఽన్యస్యోపలమ్భోఽస్తి ; న చైతత్స్వభావవివేకే యుక్తమ్ , ప్రతిబన్ధకారణాభావాత్ ; తస్మాదప్యర్థాభావః । స్వప్నాదివచ్చేదం ద్రష్టవ్యమ్ — యథా హి స్వప్నమాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదిప్రత్యయా వినైవ బాహ్యేనార్థేన గ్రాహ్యగ్రాహకాకారా భవన్తి ; ఏవం జాగరితగోచరా అపి స్తమ్భాదిప్రత్యయా భవితుమర్హన్తీత్యవగమ్యతే, ప్రత్యయత్వావిశేషాత్ । కథం పునరసతి బాహ్యార్థే ప్రత్యయవైచిత్ర్యముపపద్యతే ? వాసనావైచిత్ర్యాదిత్యాహ — అనాదౌ హి సంసారే బీజాఙ్కురవద్విజ్ఞానానాం వాసనానాం చాన్యోన్యనిమిత్తనైమిత్తికభావేన వైచిత్ర్యం న విప్రతిషిధ్యతే ; అపి చ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వాసనానిమిత్తమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమిత్యవగమ్యతే, స్వప్నాదిష్వన్తరేణాప్యర్థం వాసనానిమిత్తస్య జ్ఞానవైచిత్ర్యస్య ఉభాభ్యామప్యావాభ్యామభ్యుపగమ్యమానత్వాత్ , అన్తరేణ తు వాసనామర్థనిమిత్తస్య జ్ఞానవైచిత్ర్యస్య మయా అనభ్యుపగమ్యమానత్వాత్ ; తస్మాదప్యభావో బాహ్యార్థస్యేతి । ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

నాభావ ఉపలబ్ధేరితి । న ఖల్వభావో బాహ్యస్యార్థస్యాధ్యవసాతుం శక్యతే । కస్మాత్ ? ఉపలబ్ధేః — ఉపలభ్యతే హి ప్రతిప్రత్యయం బాహ్యోఽర్థః — స్తమ్భః కుడ్యం ఘటః పట ఇతి ; న చోపలభ్యమానస్యైవాభావో భవితుమర్హతి ; యథా హి కశ్చిద్భుఞ్జానో భుజిసాధ్యాయాం తృప్తౌ స్వయమనుభూయమానాయామేవం బ్రూయాత్ — ‘ నాహం భుఞ్జే న వా తృప్యామి' ఇతి — తద్వదిన్ద్రియసన్నికర్షేణ స్వయముపలభమాన ఏవ బాహ్యమర్థమ్ , ‘ నాహముపలభే న చ సోఽస్తి' ఇతి బ్రువన్ , కథముపాదేయవచనః స్యాత్ । నను నాహమేవం బ్రవీమి — ‘ న కఞ్చిదర్థముపలభే' ఇతి ; కిం తు ‘ ఉపలబ్ధివ్యతిరిక్తం నోపలభే' ఇతి బ్రవీమి ; బాఢమేవం బ్రవీషి నిరఙ్కుశత్వాత్తే తుణ్డస్య, న తు యుక్త్యుపేతం బ్రవీషి, యత ఉపలబ్ధివ్యతిరేకోఽపి బలాదర్థస్యాభ్యుపగన్తవ్యః, ఉపలబ్ధేరేవ ; న హి కశ్చిదుపలబ్ధిమేవ స్తమ్భః కుడ్యం చేత్యుపలభతే ; ఉపలబ్ధివిషయత్వేనైవ తు స్తమ్భకుడ్యాదీన్సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే । అతశ్చ ఏవమేవ సర్వే లౌకికా ఉపలభన్తే, యత్ ప్రత్యాచక్షాణా అపి బాహ్యమర్థమ్ ఏవమాచక్షతే —

‘ యదన్తర్జ్ఞేయరూపం తద్బహిర్వదవభాసతే’ ఇతి — తేఽపి హి సర్వలోకప్రసిద్ధాం బహిరవభాసమానాం సంవిదం ప్రతిలభమానాః, ప్రత్యాఖ్యాతుకామాశ్చ బాహ్యమర్థమ్ , ‘ బహిర్వత్’ ఇతి వత్కారం కుర్వన్తి ; ఇతరథా హి కస్మాత్ ‘ బహిర్వత్’ ఇతి బ్రూయుః ; న హి ‘ విష్ణుమిత్రో వన్ధ్యాపుత్రవదవభాసతే’ ఇతి కశ్చిదాచక్షీత ; తస్మాత్ యథానుభవం తత్త్వమ్ అభ్యుపగచ్ఛద్భిః బహిరేవావభాసతే ఇతి యుక్తమ్ అభ్యుపగన్తుమ్ , న తు బహిర్వత్ అవభాసత ఇతి । నను బాహ్యస్యార్థస్యాసమ్భవాత్ బహిర్వదవభాసతే ఇత్యధ్యవసితమ్ ; నాయం సాధురధ్యవసాయః, యతః ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తిపూర్వకౌ సమ్భవాసమ్భవావవధార్యేతే, న పునః సమ్భవాసమ్భవపూర్వికే ప్రమాణప్రవృత్త్యప్రవృత్తీ ; యద్ధి ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమేనాపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే, తత్సమ్భవతి ; యత్తు న కేనచిదపి ప్రమాణేనోపలభ్యతే, తన్న సమ్భవతి ; ఇహ తు యథాస్వం సర్వైరేవ ప్రమాణైర్బాహ్యోఽర్థ ఉపలభ్యమానః కథం వ్యతిరేకావ్యతిరేకాదివికల్పైర్న సమ్భవతీత్యుచ్యేత — ఉపలబ్ధేరేవ । న చ జ్ఞానస్య విషయసారూప్యాద్విషయనాశో భవతి, అసతి విషయే విషయసారూప్యానుపపత్తేః, బహిరుపలబ్ధేశ్చ విషయస్య ; అత ఏవ సహోపలమ్భనియమోఽపి ప్రత్యయవిషయయోరుపాయోపేయభావహేతుకః, న అభేదహేతుకః — ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అపి చ ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానమితి విశేషణయోరేవ ఘటపటయోర్భేదః, న విశేష్యస్య జ్ఞానస్య — యథా శుక్లో గౌః కృష్ణో గౌరితి శౌక్ల్యకార్ష్ణ్యయోరేవ భేదః, న గోత్వస్య । ద్వాభ్యాం చ భేద ఏకస్య సిద్ధో భవతి, ఏకస్మాచ్చ ద్వయోః ; తస్మాదర్థజ్ఞానయోర్భేదః ; తథా ఘటదర్శనం ఘటస్మరణమిత్యత్రాపి ప్రతిపత్తవ్యమ్ ; అత్రాపి హి విశేష్యయోరేవ దర్శనస్మరణయోర్భేదః, న విశేషణస్య ఘటస్య — యథా క్షీరగన్ధః క్షీరరస ఇతి విశేష్యయోరేవ గన్ధరసయోర్భేదః, న విశేషణస్య క్షీరస్య, తద్వత్ । అపి చ ద్వయోర్విజ్ఞానయోః పూర్వోత్తరకాలయోః స్వసంవేదనేనైవ ఉపక్షీణయోః ఇతరేతరగ్రాహ్యగ్రాహకత్వానుపపత్తిః ; తతశ్చ — విజ్ఞానభేదప్రతిజ్ఞా క్షణికత్వాదిధర్మప్రతిజ్ఞా స్వలక్షణసామాన్యలక్షణవాస్యవాసకత్వావిద్యోపప్లవసదసద్ధర్మబన్ధమోక్షాదిప్రతిజ్ఞాశ్చ స్వశాస్త్రగతాః — తా హీయేరన్ । కిఞ్చాన్యత్ — విజ్ఞానం విజ్ఞానమిత్యభ్యుపగచ్ఛతా, బాహ్యోఽర్థః స్తమ్భః కుడ్యమిత్యేవంజాతీయకః కస్మాన్నాభ్యుపగమ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ । విజ్ఞానమనుభూయత ఇతి చేత్ , బాహ్యోఽప్యర్థోఽనుభూయత ఏవేతి యుక్తమభ్యుపగన్తుమ్ ; అథ విజ్ఞానం ప్రకాశాత్మకత్వాత్ప్రదీపవత్స్వయమేవానుభూయతే, న తథా బాహ్యోఽప్యర్థ ఇతి చేత్ — అత్యన్తవిరుద్ధాం స్వాత్మని క్రియామభ్యుపగచ్ఛసి — అగ్నిరాత్మానం దహతీతివత్ ; అవిరుద్ధం తు లోకప్రసిద్ధమ్ — స్వాత్మవ్యతిరిక్తేన విజ్ఞానేన బాహ్యోఽర్థోఽనుభూయత ఇతి నేచ్ఛసి ; అహో పాణ్డిత్యం మహద్దర్శితమ్ ; న చార్థావ్యతిరిక్తమపి విజ్ఞానం స్వయమేవానుభూయతే, స్వాత్మని క్రియావిరోధాదేవ । నను విజ్ఞానస్య స్వరూపవ్యతిరిక్తగ్రాహ్యత్వే, తదప్యన్యేన గ్రాహ్యం తదప్యన్యేన — ఇత్యనవస్థా

ప్రాప్నోతి ; అపి చ ప్రదీపవదవభాసాత్మకత్వాజ్జ్ఞానస్య జ్ఞానాన్తరం కల్పయతః సమత్వాదవభాస్యావభాసకభావానుపపత్తేః కల్పనానర్థక్యమితి తదుభయమప్యసత్ , విజ్ఞానగ్రహణమాత్ర ఏవ విజ్ఞానసాక్షిణో గ్రహణాకాఙ్క్షానుత్పాదాదనవస్థాశఙ్కానుపపత్తేః, సాక్షిప్రత్యయయోశ్చ స్వభావవైషమ్యాదుపలబ్ధృపలభ్యభావోపపత్తేః, స్వయంసిద్ధస్య చ సాక్షిణోఽప్రత్యాఖ్యేయత్వాత్ । కిఞ్చాన్యత్ — ప్రదీపవద్విజ్ఞానమవభాసకాన్తరనిరపేక్షం స్వయమేవ ప్రథతే — ఇతి బ్రువతా అప్రమాణగమ్యం విజ్ఞానమనవగన్తృకమిత్యుక్తం స్యాత్ — శిలాఘనమధ్యస్థప్రదీపసహస్రప్రథనవత్ ; బాఢమేవమ్ — అనుభవరూపత్వాత్తు విజ్ఞానస్యేష్టో నః పక్షస్త్వయా అనుజ్ఞాయత ఇతి చేత్ , న ; అన్యస్యావగన్తుశ్చక్షుఃసాధనస్య ప్రదీపాదిప్రథనదర్శనాత్ ; అతో విజ్ఞానస్యాప్యవభాస్యత్వావిశేషాత్సత్యేవాన్యస్మిన్నవగన్తరి ప్రథనం ప్రదీపవదిత్యవగమ్యతే । సాక్షిణోఽవగన్తుః స్వయంసిద్ధతాముపక్షిపతా, స్వయం ప్రథతే విజ్ఞానమ్ ఇత్యేష ఏవ మమ పక్షస్త్వయా వాచోయుక్త్యన్తరేణాశ్రిత ఇతి చేత్ , న ; విజ్ఞానస్యోత్పత్తిప్రధ్వంసానేకత్వాదివిశేషవత్త్వాభ్యుపగమాత్ ; అతః ప్రదీపవద్విజ్ఞానస్యాపి వ్యతిరిక్తావగమ్యత్వమస్మాభిః ప్రసాధితమ్ ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ ॥ ౨౯ ॥

యదుక్తం బాహ్యార్థాపలాపినా — స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగరితగోచరా అపి స్తమ్భాదిప్రత్యయా వినైవ బాహ్యేనార్థేన భవేయుః, ప్రత్యయత్వావిశేషాదితి, తత్ప్రతివక్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే — న స్వప్నాదిప్రత్యయవజ్జాగ్రత్ప్రత్యయా భవితుమర్హన్తి । కస్మాత్ ? వైధర్మ్యాత్ — వైధర్మ్యం హి భవతి స్వప్నజాగరితయోః । కిం పునర్వైధర్మ్యమ్ ? బాధాబాధావితి బ్రూమః — బాధ్యతే హి స్వప్నోపలబ్ధం వస్తు ప్రతిబుద్ధస్య — మిథ్యా మయోపలబ్ధో మహాజనసమాగమ ఇతి, న హ్యస్తి మమ మహాజనసమాగమః, నిద్రాగ్లానం తు మే మనో బభూవ, తేనైషా భ్రాన్తిరుద్బభూవేతి ; ఏవం మాయాదిష్వపి భవతి యథాయథం బాధః ; నైవం జాగరితోపలబ్ధం వస్తు స్తమ్భాదికం కస్యాఞ్చిదప్యవస్థాయాం బాధ్యతే । అపి చ స్మృతిరేషా, యత్స్వప్నదర్శనమ్ ; ఉపలబ్ధిస్తు జాగరితదర్శనమ్ ; స్మృత్యుపలబ్ధ్యోశ్చ ప్రత్యక్షమన్తరం స్వయమనుభూయతే అర్థవిప్రయోగసమ్ప్రయోగాత్మకమ్ — ఇష్టం పుత్రం స్మరామి, నోపలభే, ఉపలబ్ధుమిచ్ఛామీతి । తత్రైవం సతి న శక్యతే వక్తుమ్ — మిథ్యా జాగరితోపలబ్ధిః, ఉపలబ్ధిత్వాత్ , స్వప్నోపలబ్ధివదితి — ఉభయోరన్తరం స్వయమనుభవతా ; న చ స్వానుభవాపలాపః ప్రాజ్ఞమానిభిర్యుక్తః కర్తుమ్ । అపి చ అనుభవవిరోధప్రసఙ్గాజ్జాగరితప్రత్యయానాం స్వతో నిరాలమ్బనతాం వక్తుమశక్నువతా స్వప్నప్రత్యయసాధర్మ్యాద్వక్తుమిష్యతే ; న చ, యో యస్య స్వతో ధర్మో న సమ్భవతి సోఽన్యస్య సాధర్మ్యాత్తస్య సమ్భవిష్యతి ; న

హ్యగ్నిరుష్ణోఽనుభూయమాన ఉదకసాధర్మ్యాచ్ఛీతో భవిష్యతి ; దర్శితం తు వైధర్మ్యం స్వప్నజాగరితయోః ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

న భావోఽనుపలబ్ధేః ॥ ౩౦ ॥

యదప్యుక్తమ్ — వినాప్యర్థేన జ్ఞానవైచిత్ర్యం వాసనావైచిత్ర్యాదేవావకల్పత ఇతి, తత్ప్రతివక్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే — న భావో వాసనానాముపపద్యతే, త్వత్పక్షేఽనుపలబ్ధేర్బాహ్యానామర్థానామ్ ; అర్థోపలబ్ధినిమిత్తా హి ప్రత్యర్థం నానారూపా వాసనా భవన్తి । అనుపలభ్యమానేషు త్వర్థేషు కింనిమిత్తా విచిత్రా వాసనా భవేయుః ? అనాదిత్వేఽప్యన్ధపరమ్పరాన్యాయేనాప్రతిష్ఠైవానవస్థా వ్యవహారవిలోపినీ స్యాత్ , నాభిప్రాయసిద్ధిః ; యావప్యన్వయవ్యతిరేకావర్థాపలాపినోపన్యస్తౌ — వాసనానిమిత్తమేవేదం జ్ఞానజాతం నార్థనిమిత్తమితి, తావప్యేవం సతి ప్రత్యుక్తౌ ద్రష్టవ్యౌ, వినా అర్థోపలబ్ధ్యా వాసనానుపపత్తేః । అపి చ వినాపి వాసనాభిరర్థోపలబ్ధ్యుపగమాత్ , వినా త్వర్థోపలబ్ధ్యా వాసనోత్పత్త్యనభ్యుపగమాత్ అర్థసద్భావమేవాన్వయవ్యతిరేకావపి ప్రతిష్ఠాపయతః । అపి చ వాసనా నామ సంస్కారవిశేషాః ; సంస్కారాశ్చ నాశ్రయమన్తరేణావకల్పన్తే ఏవం లోకే దృష్టత్వాత్ ; న చ తవ వాసనాశ్రయః కశ్చిదస్తి, ప్రమాణతోఽనుపలబ్ధేః ॥ ౩౦ ॥

వ్యాఖ్యా

క్షణికత్వాచ్చ ॥ ౩౧ ॥

యదప్యాలయవిజ్ఞానం నామ వాసనాశ్రయత్వేన పరికల్పితమ్ , తదపి క్షణికత్వాభ్యుపగమాదనవస్థితస్వరూపం సత్ , ప్రవృత్తివిజ్ఞానవన్న వాసనానామధికరణం భవితుమర్హతి ; న హి కాలత్రయసమ్బన్ధిన్యేకస్మిన్నన్వయిన్యసతి కూటస్థే వా సర్వార్థదర్శిని దేశకాలనిమిత్తాపేక్షవాసనాధీనస్మృతిప్రతిసన్ధానాదివ్యవహారః సమ్భవతి ; స్థిరస్వరూపత్వే త్వాలయవిజ్ఞానస్య సిద్ధాన్తహానిః । అపి చ విజ్ఞానవాదేఽపి క్షణికత్వాభ్యుపగమస్య సమానత్వాత్ , యాని బాహ్యార్థవాదే క్షణికత్వనిబన్ధనాని దూషణాన్యుద్భావితాని — ‘ ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్’ ఇత్యేవమాదీని, తానీహాప్యనుసన్ధాతవ్యాని । ఏవమేతౌ ద్వావపి వైనాశికపక్షౌ నిరాకృతౌ — బాహ్యార్థవాదిపక్షో విజ్ఞానవాదిపక్షశ్చ ; శూన్యవాదిపక్షస్తు సర్వప్రమాణవిప్రతిషిద్ధ ఇతి తన్నిరాకరణాయ నాదరః క్రియతే । న హ్యయం సర్వప్రమాణసిద్ధో లోకవ్యవహారోఽన్యత్తత్త్వమనధిగమ్య శక్యతేఽపహ్నోతుమ్ , అపవాదాభావే ఉత్సర్గప్రసిద్ధేః ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వథానుపపత్తేశ్చ ॥ ౩౨ ॥

కిం బహునా ? సర్వప్రకారేణ — యథా యథాయం వైనాశికసమయ ఉపపత్తిమత్త్వాయ పరీక్ష్యతే తథా తథా — సికతాకూపవద్విదీర్యత ఏవ ; న కాఞ్చిదప్యత్రోపపత్తిం పశ్యామః ; అతశ్చానుపపన్నో వైనాశికతన్త్రవ్యవహారః । అపి చ బాహ్యార్థవిజ్ఞానశూన్యవాదత్రయమితరేతరవిరుద్ధముపదిశతా సుగతేన స్పష్టీకృతమాత్మనోఽసమ్బద్ధప్రలాపిత్వమ్ , ప్రద్వేషో వా ప్రజాసు — విరుద్ధార్థప్రతిపత్త్యా విముహ్యేయురిమాః ప్రజా ఇతి । సర్వథాప్యనాదరణీయోఽయం సుగతసమయః శ్రేయస్కామైరిత్యభిప్రాయః ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏకస్మిన్నసమ్భవాధికరణమ్

నైకస్మిన్నసమ్భవాత్ ॥ 33 ॥

నిరస్తః సుగతసమయః ; వివసనసమయ ఇదానీం నిరస్యతే । సప్త చైషాం పదార్థాః సమ్మతాః — జీవాజీవాస్రవసంవరనిర్జరబన్ధమోక్షా నామ ; సంక్షేపతస్తు ద్వావేవ పదార్థౌ జీవాజీవాఖ్యౌ, యథాయోగం తయోరేవేతరాన్తర్భావాత్ — ఇతి మన్యన్తే । తయోరిమమపరం ప్రపఞ్చమాచక్షతే, పఞ్చాస్తికాయా నామ — జీవాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయశ్చేతి । సర్వేషామప్యేషామవాన్తరభేదాన్బహువిధాన్స్వసమయపరికల్పితాన్వర్ణయన్తి । సర్వత్ర చేమం సప్తభఙ్గీనయం నామ న్యాయమవతారయన్తి — స్యాదస్తి, స్యాన్నాస్తి, స్యాదస్తి చ నాస్తి చ, స్యాదవక్తవ్యః, స్యాదస్తి చావక్తవ్యశ్చ, స్యాన్నాస్తి చావక్తవ్యశ్చ, స్యాదస్తి చ నాస్తి చావక్తవ్యశ్చేతి ; ఏవమేవైకత్వనిత్యత్వాదిష్వపీమం సప్తభఙ్గీనయం యోజయన్తి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాచక్ష్మహే — నాయమభ్యుపగమో యుక్త ఇతి । కుతః ? ఏకస్మిన్నసమ్భవాత్ । న హ్యేకస్మిన్ధర్మిణి యుగపత్సదసత్త్వాదివిరుద్ధధర్మసమావేశః సమ్భవతి, శీతోష్ణవత్ ; య ఏతే సప్తపదార్థా నిర్ధారితా ఏతావన్త ఏవంరూపాశ్చేతి, తే తథైవ వా స్యుః, నైవ వా తథా స్యుః ; ఇతరథా హి, తథా వా స్యురతథా వేత్యనిర్ధారితరూపం జ్ఞానం సంశయజ్ఞానవదప్రమాణమేవ స్యాత్ । నన్వనేకాత్మకం వస్త్వితి నిర్ధారితరూపమేవ జ్ఞానముత్పద్యమానం సంశయజ్ఞానవన్నాప్రమాణం భవితుమర్హతి ; నేతి బ్రూమః — నిరఙ్కుశం హ్యనేకాన్తత్వం

సర్వవస్తుషు ప్రతిజానానస్య నిర్ధారణస్యాపి వస్తుత్వావిశేషాత్ , ‘ స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తి’ ఇత్యాదివికల్పోపనిపాతాదనిర్ధారణాత్మకతైవ స్యాత్ ; ఏవం నిర్ధారయితుర్నిర్ధారణఫలస్య చ స్యాత్పక్షేఽస్తితా, స్యాచ్చ పక్షే నాస్తితేతి । ఏవం సతి కథం ప్రమాణభూతః సన్ తీర్థకరః ప్రమాణప్రమేయప్రమాతృప్రమితిష్వనిర్ధారితాసు ఉపదేష్టుం శక్నుయాత్ ? కథం వా తదభిప్రాయానుసారిణస్తదుపదిష్టేఽర్థేఽనిర్ధారితరూపే ప్రవర్తేరన్ ? ఐకాన్తికఫలత్వనిర్ధారణే హి సతి తత్సాధనానుష్ఠానాయ సర్వో లోకోఽనాకులః ప్రవర్తతే, నాన్యథా ; అతశ్చానిర్ధారితార్థం శాస్త్రం ప్రణయన్ మత్తోన్మత్తవదనుపాదేయవచనః స్యాత్ । తథా పఞ్చానామస్తికాయానాం పఞ్చత్వసంఖ్యా ‘ అస్తి వా నాస్తి వా’ ఇతి వికల్ప్యమానా, స్యాత్తావదేకస్మిన్పక్షే, పక్షాన్తరే తు న స్యాత్ — ఇత్యతో న్యూనసంఖ్యాత్వమధికసంఖ్యాత్వం వా ప్రాప్నుయాత్ । న చైషాం పదార్థానామవక్తవ్యత్వం సమ్భవతి ; అవక్తవ్యాశ్చేన్నోచ్యేరన్ ; ఉచ్యన్తే చావక్తవ్యాశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్ ; ఉచ్యమానాశ్చ తథైవావధార్యన్తే నావధార్యన్త ఇతి చ । తథా తదవధారణఫలం సమ్యగ్దర్శనమస్తి వా నాస్తి వా — ఏవం తద్విపరీతమసమ్యగ్దర్శనమప్యస్తి వా నాస్తి వా — ఇతి ప్రలపన్ మత్తోన్మత్తపక్షస్యైవ స్యాత్ , న ప్రత్యాయితవ్యపక్షస్య । స్వర్గాపవర్గయోశ్చ పక్షే భావః పక్షే చాభావః, తథా పక్షే నిత్యతా పక్షే చానిత్యతా — ఇత్యనవధారణాయాం ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః । అనాదిసిద్ధజీవప్రభృతీనాం చ స్వశాస్త్రావధృతస్వభావానామయథావధృతస్వభావత్వప్రసఙ్గః । ఏవం జీవాదిషు పదార్థేష్వేకస్మిన్ధర్మిణి సత్త్వాసత్త్వయోర్విరుద్ధయోర్ధర్మయోరసమ్భవాత్ , సత్త్వే చైకస్మిన్ధర్మేఽసత్త్వస్య ధర్మాన్తరస్యాసమ్భవాత్ , అసత్త్వే చైవం సత్త్వస్యాసమ్భవాత్ , అసఙ్గతమిదమార్హతం మతమ్ ।

ఏతేనైకానేకనిత్యానిత్యవ్యతిరిక్తావ్యతిరిక్తాద్యనేకాన్తాభ్యుపగమా నిరాకృతా మన్తవ్యాః । యత్తు పుద్గలసంజ్ఞకేభ్యోఽణుభ్యః సఙ్ఘాతాః సమ్భవన్తీతి కల్పయన్తి, తత్పూర్వేణైవాణువాదనిరాకరణేన నిరాకృతం భవతీత్యతో న పృథక్తన్నిరాకరణాయ ప్రయత్యతే ॥ 33 ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యమ్ ॥ ౩౪ ॥

యథైకస్మిన్ధర్మిణి విరుద్ధధర్మాసమ్భవో దోషః స్యాద్వాదే ప్రసక్తః, ఏవమాత్మనోఽపి జీవస్య అకార్త్స్న్యమపరో దోషః ప్రసజ్యేత । కథమ్ ? శరీరపరిమాణో హి జీవ ఇత్యార్హతా మన్యన్తే ; శరీరపరిమాణతాయాం చ సత్యామ్ , అకృత్స్నోఽసర్వగతః పరిచ్ఛిన్న ఆత్మేత్యతో ఘటాదివదనిత్యత్వమాత్మనః ప్రసజ్యేత ; శరీరాణాం చానవస్థితపరిమాణత్వాత్ మనుష్యజీవో మనుష్యశరీరపరిమాణో భూత్వా పునః కేనచిత్కర్మవిపాకేన హస్తిజన్మ

ప్రాప్నువన్ న కృత్స్నం హస్తిశరీరం వ్యాప్నుయాత్ ; పుత్తికాజన్మ చ ప్రాప్నువన్ న కృత్స్నః పుత్తికాశరీరే సంమీయేత ; సమాన ఏష ఏకస్మిన్నపి జన్మని కౌమారయౌవనస్థావిరేషు దోషః । స్యాదేతత్ — అనన్తావయవో జీవః, తస్య త ఏవావయవా అల్పే శరీరే సఙ్కుచేయుః ; మహతి చ వికసేయురితి । తేషాం పునరనన్తానాం జీవావయవానాం సమానదేశత్వం ప్రతిహన్యతే వా, న వేతి వక్తవ్యమ్ ; ప్రతిఘాతే తావత్ నానన్తావయవాః పరిచ్ఛిన్నే దేశే సంమీయేరన్ ; అప్రతిఘాతేఽప్యేకావయవదేశత్వోపపత్తేః సర్వేషామవయవానాం ప్రథిమానుపపత్తేర్జీవస్యాణుమాత్రత్వప్రసఙ్గః స్యాత్ ; అపి చ శరీరమాత్రపరిచ్ఛిన్నానాం జీవావయవానామానన్త్యం నోత్ప్రేక్షితుమపి శక్యమ్ ॥ ౩౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అథ పర్యాయేణ బృహచ్ఛరీరప్రతిపత్తౌ కేచిజ్జీవావయవా ఉపగచ్ఛన్తి, తనుశరీరప్రతిపత్తౌ చ కేచిదపగచ్ఛన్తీత్యుచ్యేత ; తత్రాప్యుచ్యతే —

న చ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః ॥ ౩౫ ॥

న చ పర్యాయేణాప్యవయవోపగమాపగమాభ్యామేతద్దేహపరిమాణత్వం జీవస్యావిరోధేనోపపాదయితుం శక్యతే । కుతః ? వికారాదిదోషప్రసఙ్గాత్ — అవయవోపగమాపగమాభ్యాం హ్యనిశమాపూర్యమాణస్యాపక్షీయమాణస్య చ జీవస్య విక్రియావత్త్వం తావదపరిహార్యమ్ ; విక్రియావత్త్వే చ చర్మాదివదనిత్యత్వం ప్రసజ్యేత ; తతశ్చ బన్ధమోక్షాభ్యుపగమో బాధ్యేత — కర్మాష్టకపరివేష్టితస్య జీవస్య అలాబూవత్సంసారసాగరే నిమగ్నస్య బన్ధనోచ్ఛేదాదూర్ధ్వగామిత్వం భవతీతి । కిఞ్చాన్యత్ — ఆగచ్ఛతామపగచ్ఛతాం చ అవయవానామాగమాపాయధర్మవత్త్వాదేవ అనాత్మత్వం శరీరాదివత్ ; తతశ్చావస్థితః కశ్చిదవయవ ఆత్మేతి స్యాత్ ; న చ స నిరూపయితుం శక్యతే — అయమసావితి । కిఞ్చాన్యత్ — ఆగచ్ఛన్తశ్చైతే జీవావయవాః కుతః ప్రాదుర్భవన్తి, అపగచ్ఛన్తశ్చ క్వ వా లీయన్త ఇతి వక్తవ్యమ్ ; న హి భూతేభ్యః ప్రాదుర్భవేయుః, భూతేషు చ నిలీయేరన్ , అభౌతికత్వాజ్జీవస్య ; నాపి కశ్చిదన్యః సాధారణోఽసాధారణో వా జీవానామవయవాధారో నిరూప్యతే, ప్రమాణాభావాత్ । కిఞ్చాన్యత్ — అనవధృతస్వరూపశ్చైవం సతి ఆత్మా స్యాత్ , ఆగచ్ఛతామపగచ్ఛతాం చ అవయవానామనియతపరిమాణత్వాత్ ; అత ఏవమాదిదోషప్రసఙ్గాత్ న పర్యాయేణాప్యవయవోపగమాపగమావాత్మన ఆశ్రయితుం శక్యేతే । అథవా పూర్వేణ సూత్రేణ శరీరపరిమాణస్యాత్మన ఉపచితాపచితశరీరాన్తరప్రతిపత్తావకార్త్స్న్యప్రసఞ్జనద్వారేణానిత్యతాయాం చోదితాయామ్ , పునః పర్యాయేణ పరిమాణానవస్థానేఽపి స్రోతఃసన్తాననిత్యతాన్యాయేన ఆత్మనో నిత్యతా

స్యాత్ — యథా రక్తపటానాం విజ్ఞానానవస్థానేఽపి తత్సన్తాననిత్యతా, తద్వద్విసిచామపి — ఇత్యాశఙ్క్య, అనేన సూత్రేణోత్తరముచ్యతే — సన్తానస్య తావదవస్తుత్వే నైరాత్మ్యవాదప్రసఙ్గః, వస్తుత్వేఽప్యాత్మనో వికారాదిదోషప్రసఙ్గాదస్య పక్షస్యానుపపత్తిరితి ॥ ३౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః ॥ ३౬ ॥

అపి చ అన్త్యస్య మోక్షావస్థాభావినో జీవపరిమాణస్య నిత్యత్వమిష్యతే జైనైః ; తద్వత్పూర్వయోరప్యాద్యమధ్యమయోర్జీవపరిమాణయోర్నిత్యత్వప్రసఙ్గాదవిశేషప్రసఙ్గః స్యాత్ ; ఏకశరీరపరిమాణతైవ స్యాత్ , న ఉపచితాపచితశరీరాన్తరప్రాప్తిః । అథవా అన్త్యస్య జీవపరిమాణస్య అవస్థితత్వాత్ పూర్వయోరప్యవస్థయోరవస్థితపరిమాణ ఏవ జీవః స్యాత్ ; తతశ్చావిశేషేణ సర్వదైవ అణుర్మహాన్వా జీవోఽభ్యుపగన్తవ్యః, న శరీరపరిమాణః । అతశ్చ సౌగతవదార్హతమపి మతమసఙ్గతమిత్యుపేక్షితవ్యమ్ ॥ ३౬ ॥

వ్యాఖ్యా

పత్యధికరణమ్

పత్యురసామఞ్జస్యాత్ ॥ ३౭ ॥

ఇదానీం కేవలాధిష్ఠాత్రీశ్వరకారణవాదః ప్రతిషిధ్యతే । తత్కథమవగమ్యతే ? ‘ ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్’ (బ్ర. సూ. ౧ । ४ । ౨३) ‘ అభిధ్యోపదేశాచ్చ’ (బ్ర. సూ. ౧ । ४ । ౨४) ఇత్యత్ర ప్రకృతిభావేన అధిష్ఠాతృభావేన చ ఉభయస్వభావస్యేశ్వరస్య స్వయమేవ ఆచార్యేణ ప్రతిష్ఠాపితత్వాత్ ; యది పునరవిశేషేణేశ్వరకారణవాదమాత్రమిహ ప్రతిషిధ్యేత, పూర్వోత్తరవిరోధాద్వ్యాహతాభివ్యాహారః సూత్రకార ఇత్యేతదాపద్యేత ; తస్మాదప్రకృతిరధిష్ఠాతా కేవలం నిమిత్తకారణమీశ్వరః — ఇత్యేష పక్షో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మైకత్వప్రతిపక్షత్వాత్ యత్నేనాత్ర ప్రతిషిధ్యతే । సా చేయం వేదబాహ్యేశ్వరకల్పనా అనేకప్రకారా — కేచిత్తావత్సాంఖ్యయోగవ్యపాశ్రయాః కల్పయన్తి — ప్రధానపురుషయోరధిష్ఠాతా కేవలం నిమిత్తకారణమీశ్వరః ; ఇతరేతరవిలక్షణాః ప్రధానపురుషేశ్వరా ఇతి ; మాహేశ్వరాస్తు మన్యన్తే — కార్యకారణయోగవిధిదుఃఖాన్తాః పఞ్చ పదార్థాః పశుపతినేశ్వరేణ పశుపాశవిమోక్షణాయోపదిష్టాః ; పశుపతిరీశ్వరో నిమిత్తకారణమితి ; తథా వైశేషికాదయోఽపి కేచిత్కథఞ్చిత్స్వప్రక్రియానుసారేణ నిమిత్తకారణమీశ్వరః — ఇతి వర్ణయన్తి ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఉత్తరముచ్యతే — పత్యురసామఞ్జస్యాదితి ; పత్యురీశ్వరస్య ప్రధానపురుషయోరధిష్ఠాతృత్వేన జగత్కారణత్వం నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? అసామఞ్జస్యాత్ । కిం పునరసామఞ్జస్యమ్ ? హీనమధ్యమోత్తమభావేన హి ప్రాణిభేదాన్విదధత ఈశ్వరస్య రాగద్వేషాదిదోషప్రసక్తేః అస్మదాదివదనీశ్వరత్వం ప్రసజ్యేత । ప్రాణికర్మాపేక్షిత్వాదదోష ఇతి చేత్ , న ; కర్మేశ్వరయోః ప్రవర్త్యప్రవర్తయితృత్వే ఇతరేతరాశ్రయదోషప్రసఙ్గాత్ । న, అనాదిత్వాత్ , ఇతి చేత్ , న ; వర్తమానకాలవదతీతేష్వపి కాలేష్వితరేతరాశ్రయదోషావిశేషాదన్ధపరమ్పరాన్యాయాపత్తేః । అపి చ ‘ ప్రవర్తనాలక్షణా దోషాః’ ఇతి న్యాయవిత్సమయః ; న హి కశ్చిదదోషప్రయుక్తః స్వార్థే పరార్థే వా ప్రవర్తమానో దృశ్యతే ; స్వార్థప్రయుక్త ఏవ చ సర్వో జనః పరార్థేఽపి ప్రవర్తత ఇత్యేవమప్యసామఞ్జస్యమ్ , స్వార్థవత్త్వాదీశ్వరస్యానీశ్వరత్వప్రసఙ్గాత్ । పురుషవిశేషత్వాభ్యుపగమాచ్చేశ్వరస్య, పురుషస్య చౌదాసీన్యాభ్యుపగమాదసామఞ్జస్యమ్ ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సమ్బన్ధానుపపత్తేశ్చ ॥ ౩౮ ॥

పునరప్యసామఞ్జస్యమేవ — న హి ప్రధానపురుషవ్యతిరిక్త ఈశ్వరోఽన్తరేణ సమ్బన్ధం ప్రధానపురుషయోరీశితా ; న తావత్సంయోగలక్షణః సమ్బన్ధః సమ్భవతి, ప్రధానపురుషేశ్వరాణాం సర్వగతత్వాన్నిరవయవత్వాచ్చ ; నాపి సమవాయలక్షణః సమ్బన్ధః, ఆశ్రయాశ్రయిభావానిరూపణాత్ ; నాప్యన్యః కశ్చిత్కార్యగమ్యః సమ్బన్ధః శక్యతే కల్పయితుమ్ , కార్యకారణభావస్యైవాద్యాప్యసిద్ధత్వాత్ । బ్రహ్మవాదినః కథమితి చేత్ , న ; తస్య తాదాత్మ్యలక్షణసమ్బన్ధోపపత్తేః ; అపి చ ఆగమబలేన బ్రహ్మవాదీ కారణాదిస్వరూపం నిరూపయతీతి నావశ్యం తస్య యథాదృష్టమేవ సర్వమభ్యుపగన్తవ్యమితి నియమోఽస్తి ; పరస్య తు దృష్టాన్తబలేన కారణాదిస్వరూపం నిరూపయతః యథాదృష్టమేవ సర్వమభ్యుపగన్తవ్యమిత్యయమస్త్యతిశయః । పరస్యాపి సర్వజ్ఞప్రణీతాగమసద్భావాత్ సమానమాగమబలమితి చేత్ , న ; ఇతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గాత్ — ఆగమప్రత్యయాత్సర్వజ్ఞత్వసిద్ధిః సర్వజ్ఞత్వప్రత్యయాచ్చాగమసిద్ధిరితి । తస్మాదనుపపన్నా సాంఖ్యయోగవాదినామీశ్వరకల్పనా । ఏవమన్యాస్వపి వేదబాహ్యాస్వీశ్వరకల్పనాసు యథాసమ్భవమసామఞ్జస్యం యోజయితవ్యమ్ ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ ॥ ౩౯ ॥

ఇతశ్చానుపపత్తిస్తార్కికపరికల్పితస్యేశ్వరస్య — స హి పరికల్ప్యమానః, కుమ్భకార ఇవ మృదాదీని, ప్రధానాదీన్యధిష్ఠాయ ప్రవర్తయేత్ ; న చైవముపపద్యతే ; న హ్యప్రత్యక్షం రూపాదిహీనం చ ప్రధానమీశ్వరస్యాధిష్ఠేయం సమ్భవతి, మృదాదివైలక్షణ్యాత్ ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః ॥ ౪౦ ॥

స్యాదేతత్ — యథా కరణగ్రామం చక్షురాదికమప్రత్యక్షం రూపాదిహీనం చ పురుషోఽధితిష్ఠతి, ఏవం ప్రధానమీశ్వరోఽధిష్ఠాస్యతీతి ; తథాపి నోపపద్యతే ; భోగాదిదర్శనాద్ధి కరణగ్రామస్య అధిష్ఠితత్వం గమ్యతే ; న చాత్ర భోగాదయో దృశ్యన్తే ; కరణగ్రామసామ్యే చ అభ్యుపగమ్యమానే సంసారిణామివ ఈశ్వరస్యాపి భోగాదయః ప్రసజ్యేరన్ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యథా వా సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాయతే — ‘ అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ’ — ఇతశ్చానుపపత్తిస్తార్కికపరికల్పితస్యేశ్వరస్య ; సాధిష్ఠానో హి లోకే సశరీరో రాజా రాష్ట్రస్యేశ్వరో దృశ్యతే, న నిరధిష్ఠానః ; అతశ్చ తద్దృష్టాన్తవశేనాదృష్టమీశ్వరం కల్పయితుమిచ్ఛతః ఈశ్వరస్యాపి కిఞ్చిచ్ఛరీరం కరణాయతనం వర్ణయితవ్యం స్యాత్ ; న చ తద్వర్ణయితుం శక్యతే, సృష్ట్యుత్తరకాలభావిత్వాచ్ఛరీరస్య, ప్రాక్సృష్టేస్తదనుపపత్తేః ; నిరధిష్ఠానత్వే చేశ్వరస్య ప్రవర్తకత్వానుపపత్తిః, ఏవం లోకే దృష్టత్వాత్ । ‘ కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః’ — అథ లోకదర్శనానుసారేణ ఈశ్వరస్యాపి కిఞ్చిత్కరణానామాయతనం శరీరం కామేన కల్ప్యేత — ఏవమపి నోపపద్యతే ; సశరీరత్వే హి సతి సంసారివద్భోగాదిప్రసఙ్గాత్ ఈశ్వరస్యాప్యనీశ్వరత్వం ప్రసజ్యేత ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా ॥ ౪౧ ॥

ఇతశ్చానుపపత్తిస్తార్కికపరికల్పితస్యేశ్వరస్య — స హి సర్వజ్ఞస్తైరభ్యుపగమ్యతేఽనన్తశ్చ ; అనన్తం చ ప్రధానమ్ , అనన్తాశ్చ పురుషా మిథో భిన్నా అభ్యుపగమ్యన్తే । తత్ర సర్వజ్ఞేనేశ్వరేణ ప్రధానస్య పురుషాణామాత్మనశ్చేయత్తా పరిచ్ఛిద్యేత వా, న వా పరిచ్ఛిద్యేత ? ఉభయథాపి దోషోఽనుషక్త ఏవ । కథమ్ ? పూర్వస్మింస్తావద్వికల్పే, ఇయత్తాపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ప్రధానపురుషేశ్వరాణామన్తవత్త్వమవశ్యంభావి, ఏవం లోకే దృష్టత్వాత్ ; యద్ధి లోకే ఇయత్తాపరిచ్ఛిన్నం వస్తు ఘటాది, తదన్తవద్దృష్టమ్ — తథా ప్రధానపురుషేశ్వరత్రయమపీయత్తాపరిచ్ఛిన్నత్వాదన్తవత్స్యాత్ ; సంఖ్యాపరిమాణం తావత్ప్రధానపురుషేశ్వరత్రయరూపేణ పరిచ్ఛిన్నమ్ ; స్వరూపపరిమాణమపి

తద్గతమీశ్వరేణ పరిచ్ఛిద్యేత, పురుషగతా చ మహాసంఖ్యా । తతశ్చేయత్తాపరిచ్ఛిన్నానాం మధ్యే యే సంసారాన్ముచ్యన్తే, తేషాం సంసారోఽన్తవాన్ , సంసారిత్వం చ తేషామన్తవత్ ; ఏవమితరేష్వపి క్రమేణ ముచ్యమానేషు సంసారస్య సంసారిణాం చ అన్తవత్త్వం స్యాత్ ; ప్రధానం చ సవికారం పురుషార్థమీశ్వరస్య అధిష్ఠేయం సంసారిత్వేనాభిమతమ్ । తచ్ఛూన్యతాయామ్ ఈశ్వరః కిమధితిష్ఠేత్ ? కింవిషయే వా సర్వజ్ఞతేశ్వరతే స్యాతామ్ ? ప్రధానపురుషేశ్వరాణామ్ చైవమన్తవత్త్వే సతి ఆదిమత్త్వప్రసఙ్గః ; ఆద్యన్తవత్త్వే చ శూన్యవాదప్రసఙ్గః । అథ మా భూదేష దోష ఇత్యుత్తరో వికల్పోఽభ్యుపగమ్యేత — న ప్రధానస్య పురుషాణామాత్మనశ్చ ఇయత్తా ఈశ్వరేణ పరిచ్ఛిద్యత ఇతి ; తత ఈశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వాభ్యుపగమహానిరపరో దోషః ప్రసజ్యేత । తస్మాదప్యసఙ్గతస్తార్కికపరిగృహీత ఈశ్వరకారణవాదః ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉత్పత్త్యసమ్భవాధికరణమ్

ఉత్పత్త్యసమ్భవాత్ ॥ ౪౨ ॥

యేషామప్రకృతిరధిష్ఠాతా కేవలనిమిత్తకారణమీశ్వరోఽభిమతః, తేషాం పక్షః ప్రత్యాఖ్యాతః । యేషాం పునః ప్రకృతిశ్చాధిష్ఠాతా చ ఉభయాత్మకం కారణమీశ్వరోఽభిమతః, తేషాం పక్షః ప్రత్యాఖ్యాయతే । నను శ్రుతిసమాశ్రయణేనాప్యేవంరూప ఏవేశ్వరః ప్రాఙ్నిర్ధారితః — ప్రకృతిశ్చాధిష్ఠాతా చేతి ; శ్రుత్యనుసారిణీ చ స్మృతిః ప్రమాణమితి స్థితిః ; తత్కస్య హేతోరేష పక్షః ప్రత్యాచిఖ్యాసిత ఇతి — ఉచ్యతే — యద్యప్యేవంజాతీయకోంఽశః సమానత్వాన్న విసంవాదగోచరో భవతి, అస్తి త్వంశాన్తరం విసంవాదస్థానమిత్యతస్తత్ప్రత్యాఖ్యానాయారమ్భః ॥

తత్ర భాగవతా మన్యతే — భగవానేవైకో వాసుదేవో నిరఞ్జనజ్ఞానస్వరూపః పరమార్థతత్త్వమ్ ; స చతుర్ధాత్మానం ప్రవిభజ్య ప్రతిష్ఠితః — వాసుదేవవ్యూహరూపేణ, సఙ్కర్షణవ్యూహరూపేణ, ప్రద్యుమ్నవ్యూహరూపేణ, అనిరుద్ధవ్యూహరూపేణ చ ; వాసుదేవో నామ పరమాత్మా ఉచ్యతే ; సఙ్కర్షణో నామ జీవః ; ప్రద్యుమ్నో నామ మనః ; అనిరుద్ధో నామ అహంకారః ; తేషాం వాసుదేవః పరా ప్రకృతిః, ఇతరే సఙ్కర్షణాదయః కార్యమ్ ; తమిత్థంభూతం పరమేశ్వరం భగవన్తమభిగమనోపాదానేజ్యాస్వాధ్యాయయోగైర్వర్షశతమిష్ట్వా క్షీణక్లేశో భగవన్తమేవ ప్రతిపద్యత ఇతి । తత్ర యత్తావదుచ్యతే — యోఽసౌ నారాయణః పరోఽవ్యక్తాత్ప్రసిద్ధః పరమాత్మా సర్వాత్మా, స ఆత్మనాత్మానమనేకధా వ్యూహ్యావస్థిత ఇతి — తన్న నిరాక్రియతే, ‘ స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః

పరమాత్మనోఽనేకధాభావస్యాధిగతత్వాత్ ; యదపి తస్య భగవతోఽభిగమనాదిలక్షణమారాధనమజస్రమనన్యచిత్తతయాభిప్రేయతే, తదపి న ప్రతిషిధ్యతే, శ్రుతిస్మృత్యోరీశ్వరప్రణిధానస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ । యత్పునరిదముచ్యతే — వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణ ఉత్పద్యతే, సఙ్కర్షణాచ్చ ప్రద్యుమ్నః, ప్రద్యుమ్నాచ్చానిరుద్ధ ఇతి, అత్ర బ్రూమః — న వాసుదేవసంజ్ఞకాత్పరమాత్మనః సఙ్కర్షణసంజ్ఞకస్య జీవస్యోత్పత్తిః సమ్భవతి, అనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ ; ఉత్పత్తిమత్త్వే హి జీవస్య అనిత్యత్వాదయో దోషాః ప్రసజ్యేరన్ ; తతశ్చ నైవాస్య భగవత్ప్రాప్తిర్మోక్షః స్యాత్ , కారణప్రాప్తౌ కార్యస్య ప్రవిలయప్రసఙ్గాత్ ; ప్రతిషేధిష్యతి చ ఆచార్యో జీవస్యోత్పత్తిమ్ — ‘ నాత్మాఽశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౩ । ౧౭) ఇతి । తస్మాదసఙ్గతైషా కల్పనా ॥ ౪౨ ॥

వ్యాఖ్యా

న చ కర్తుః కరణమ్ ॥ ౪౩ ॥

ఇతశ్చాసఙ్గతైషా కల్పనా — యస్మాన్న హి లోకే కర్తుర్దేవదత్తాదేః కరణం పరశ్వాద్యుత్పద్యమానం దృశ్యతే ; వర్ణయన్తి చ భాగవతాః కర్తుర్జీవాత్సఙ్కర్షణసంజ్ఞకాత్కరణం మనః ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞకముత్పద్యతే, కర్తృజాచ్చ తస్మాదనిరుద్ధసంజ్ఞకోఽహంకార ఉత్పద్యత ఇతి ; న చైతద్దృష్టాన్తమన్తరేణాధ్యవసాతుం శక్నుమః ; న చైవంభూతాం శ్రుతిముపలభామహే ॥ ౪౩ ॥

వ్యాఖ్యా

విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః ॥ ౪౪ ॥

అథాపి స్యాత్ — న చైతే సఙ్కర్షణాదయో జీవాదిభావేనాభిప్రేయన్తే — కిం తర్హి ? — ఈశ్వరా ఏవైతే సర్వే జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభిరైశ్వరైర్ధర్మైరన్వితా అభ్యుపగమ్యన్తే — వాసుదేవా ఏవైతే సర్వే నిర్దోషా నిరధిష్ఠానా నిరవద్యాశ్చేతి ; తస్మాన్నాయం యథావర్ణిత ఉత్పత్త్యసమ్భవో దోషః ప్రాప్నోతీతి । అత్రోచ్యతే — ఏవమపి, తదప్రతిషేధః ఉత్పత్త్యసమ్భవస్యాప్రతిషేధః, ప్రాప్నోత్యేవాయముత్పత్త్యసమ్భవో దోషః ప్రకారాన్తరేణేత్యభిప్రాయః । కథమ్ ? యది తావదయమభిప్రాయః — పరస్పరభిన్నా ఏవైతే వాసుదేవాదయశ్చత్వార ఈశ్వరాస్తుల్యధర్మాణః, నైషామేకాత్మకత్వమస్తీతి — తతోఽనేకేశ్వరకల్పనానర్థక్యమ్ , ఏకేనైవేశ్వరేణేశ్వరకార్యసిద్ధేః ; సిద్ధాన్తహానిశ్చ, భగవానేవైకో వాసుదేవః పరమార్థతత్త్వమిత్యభ్యుపగమాత్ । అథాయమభిప్రాయః — ఏకస్యైవ భగవత ఏతే చత్వారో వ్యూహాస్తుల్యధర్మాణ ఇతి, తథాపి తదవస్థ ఏవోత్పత్త్యసమ్భవః ; న హి

వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణస్యోత్పత్తిః సమ్భవతి, సఙ్కర్షణాచ్చ ప్రద్యుమ్నస్య, ప్రద్యుమ్నాచ్చానిరుద్ధస్య, అతిశయాభావాత్ ; భవితవ్యం హి కార్యకారణయోరతిశయేన, యథా మృద్ఘటయోః ; న హ్యసత్యతిశయే, కార్యం కారణమిత్యవకల్పతే । న చ పఞ్చరాత్రసిద్ధాన్తిభిర్వాసుదేవాదిషు ఏకస్మిన్సర్వేషు వా జ్ఞానైశ్వర్యాదితారతమ్యకృతః కశ్చిద్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే ; వాసుదేవా ఏవ హి సర్వే వ్యూహా నిర్విశేషా ఇష్యన్తే । న చైతే భగవద్వ్యూహాశ్చతుఃసంఖ్యాయామేవావతిష్ఠేరన్ , బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య సమస్తస్యైవ జగతో భగవద్వ్యూహత్వావగమాత్ ॥ ౪౪ ॥

వ్యాఖ్యా

విప్రతిషేధాచ్చ ॥ ౪౫ ॥

విప్రతిషేధశ్చ అస్మిన్ శాస్త్రే బహువిధ ఉపలభ్యతే — గుణగుణిత్వకల్పనాది లక్షణః ; జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజాంసి గుణాః, ఆత్మాన ఏవైతే భగవన్తో వాసుదేవా ఇత్యాదిదర్శనాత్ । వేదవిప్రతిషేధశ్చ భవతి — చతుర్షు వేదేషు పరం శ్రేయోఽలబ్ధ్వా శాణ్డిల్య ఇదం శాస్త్రమధిగతవానిత్యాదివేదనిన్దాదర్శనాత్ । తస్మాత్ అసఙ్గతైషా కల్పనేతి సిద్ధమ్ ॥ ౪౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ॥

తృతీయః పాదః

వేదాన్తేషు తత్ర తత్ర భిన్నప్రస్థానా ఉత్పత్తిశ్రుతయ ఉపలభ్యన్తే ; కేచిదాకాశస్యోత్పత్తిమామనన్తి, కేచిన్న ; తథా కేచిద్వాయోరుత్పత్తిమామనన్తి, కేచిన్న ; ఏవం జీవస్య ప్రాణానాం చ ; ఏవమేవ క్రమాదిద్వారకోఽపి విప్రతిషేధః శ్రుత్యన్తరేషూపలక్ష్యతే ; విప్రతిషేధాచ్చ పరపక్షాణామనపేక్షితత్వం స్థాపితమ్ ; తద్వత్స్వపక్షస్యాపి విప్రతిషేధాదేవానపేక్షితత్వమాశఙ్క్యేత — ఇత్యతః సర్వవేదాన్తగతసృష్టిశ్రుత్యర్థనిర్మలత్వాయ పరః ప్రపఞ్చ ఆరభ్యతే ; తదర్థనిర్మలత్వే చ ఫలం యథోక్తాశఙ్కానివృత్తిరేవ । తత్ర ప్రథమం తావదాకాశమాశ్రిత్య చిన్త్యతే —

వ్యాఖ్యా

వియదధికరణమ్

న వియదశ్రుతేః ॥ ౧ ॥

కిమస్యాకాశస్యోత్పత్తిరస్తి, ఉత నాస్తీతి । తత్ర తావత్ప్రతిపాద్యతే — న వియదశ్రుతేరితి ; న ఖల్వాకాశముత్పద్యతే । కస్మాత్ ? అశ్రుతేః — న హ్యస్యోత్పత్తిప్రకరణే శ్రవణమస్తి ; ఛాన్దోగ్యే హి ‘ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇతి సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ ప్రకృత్య, ‘ తదైక్షత’ ‘ తత్తేజోఽసృజత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇతి చ పఞ్చానాం మహాభూతానాం మధ్యమం తేజ ఆది కృత్వా త్రయాణాం తేజోబన్నానాముత్పత్తిః శ్రావ్యతే ; శ్రుతిశ్చ నః ప్రమాణమతీన్ద్రియార్థవిజ్ఞానోత్పత్తౌ ; న చ అత్ర శ్రుతిరస్త్యాకాశస్యోత్పత్తిప్రతిపాదినీ ; తస్మాన్నాకాశస్యోత్పత్తిరితి ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అస్తి తు ॥ ౨ ॥

తుశబ్దః పక్షాన్తరపరిగ్రహే ; మా నామాకాశస్య ఛాన్దోగ్యే భూదుత్పత్తిః ; శ్రుత్యన్తరే త్వస్తి ; తైత్తిరీయకా హి సమామనన్తి — ‘ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి ప్రకృత్య, ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి । తతశ్చ శ్రుత్యోర్విప్రతిషేధః — క్వచిత్తేజఃప్రముఖా సృష్టిః, క్వచిదాకాశప్రముఖేతి । నన్వేకవాక్యతా అనయోః శ్రుత్యోర్యుక్తా ; సత్యం సా యుక్తా, న తు సా అవగన్తుం శక్యతే । కుతః ? ‘ తత్తేజోఽసృజత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇతి సకృచ్ఛ్రుతస్య స్రష్టుః స్రష్టవ్యద్వయేన సమ్బన్ధానుపపత్తేః — ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ‘ తదాకాశమసృజత’ ఇతి । నను సకృచ్ఛ్రుతస్యాపి కర్తుః కర్తవ్యద్వయేన సమ్బన్ధో దృశ్యతే — యథా సూపం పక్త్వా ఓదనం పచతీతి, ఏవం తదాకాశం సృష్ట్వా తత్తేజోఽసృజత ఇతి యోజయిష్యామి ; నైవం యుజ్యతే ; ప్రథమజత్వం హి ఛాన్దోగ్యే తేజసోఽవగమ్యతే ; తైత్తిరీయకే చ ఆకాశస్య ; న చ ఉభయోః ప్రథమజత్వం సమ్భవతి ; ఏతేన ఇతరశ్రుత్యక్షరవిరోధోఽపి వ్యాఖ్యాతః — ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యత్రాపి — తస్మాదాకాశః సమ్భూతః, తస్మాత్తేజః సమ్భూతమ్ — ఇతి సకృచ్ఛ్రుతస్యాపాదానస్య సమ్భవనస్య చ వియత్తేజోభ్యాం యుగపత్సమ్బన్ధానుపపత్తేః, ‘ వాయోరగ్నిః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి చ పృథగామ్నానాత్ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అస్మిన్విప్రతిషేధే కశ్చిదాహ —

గౌణ్యసమ్భవాత్ ॥ 3 ॥

నాస్తి వియత ఉత్పత్తిః, అశ్రుతేరేవ । యా త్వితరా వియదుత్పత్తివాదినీ శ్రుతిరుదాహృతా, సా గౌణీ భవితుమర్హతి । కస్మాత్ ? అసమ్భవాత్ । న హ్యాకాశస్యోత్పత్తిః సమ్భావయితుం శక్యా, శ్రీమత్కణభుగభిప్రాయానుసారిషు జీవత్సు ; తే హి కారణసామగ్ర్యసమ్భవాదాకాశస్యోత్పత్తిం వారయన్తి ; సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తకారణేభ్యో హి కిల సర్వముత్పద్యమానం సముత్పద్యతే ; ద్రవ్యస్య చైకజాతీయకమనేకం చ ద్రవ్యం సమవాయికారణం భవతి ; న చాకాశస్యైకజాతీయకమనేకం చ ద్రవ్యమారమ్భకమస్తి ; యస్మిన్సమవాయికారణే సతి, అసమవాయికారణే చ తత్సంయోగే, ఆకాశ ఉత్పద్యేత ; తదభావాత్తు తదనుగ్రహప్రవృత్తం నిమిత్తకారణం దూరాపేతమేవ ఆకాశస్య భవతి । ఉత్పత్తిమతాం చ తేజఃప్రభృతీనాం పూర్వోత్తరకాలయోర్విశేషః సమ్భావ్యతే — ప్రాగుత్పత్తేః ప్రకాశాదికార్యం న బభూవ, పశ్చాచ్చ భవతీతి ; ఆకాశస్య పునర్న పూర్వోత్తరకాలయోర్విశేషః సమ్భావయితుం శక్యతే । కిం హి ప్రాగుత్పత్తేరనవకాశమసుషిరమచ్ఛిద్రం బభూవేతి శక్యతేఽధ్యవసాతుమ్ ? పృథివ్యాదివైధర్మ్యాచ్చ విభుత్వాదిలక్షణాత్ ఆకాశస్య అజత్వసిద్ధిః । తస్మాద్యథా లోకే — ఆకాశం కురు, ఆకాశో జాతః — ఇత్యేవంజాతీయకో గౌణః ప్రయోగో భవతి, యథా చ — ఘటాకాశః, కరకాకాశః గృహాకాశః — ఇత్యేకస్యాప్యాకాశస్య ఏవంజాతీయకో భేదవ్యపదేశో గౌణో భవతి — వేదేఽపి ‘ ఆరణ్యానాకాశేష్వాలభేరన్’ ఇతి ; ఏవముత్పత్తిశ్రుతిరపి గౌణీ ద్రష్టవ్యా ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

శబ్దాచ్చ ॥ ౪ ॥

శబ్దః ఖల్వప్యాకాశస్య అజత్వం ఖ్యాపయతి, యత ఆహ — ‘ వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమ్’ (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౩) ఇతి ; న హ్యమృతస్యోత్పత్తిరుపపద్యతే ; ‘ ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః’ (శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ఇతి చ ఆకాశేన బ్రహ్మ సర్వగతత్వనిత్యత్వాభ్యాం ధర్మాభ్యాముపమిమానః ఆకాశస్యాపి తౌ ధర్మౌ సూచయతి ; న చ తాదృశస్యోత్పత్తిరుపపద్యతే । ‘ స యథానన్తోఽయమాకాశ ఏవమనన్త ఆత్మా వేదితవ్యః’ ఇతి చ ఉదాహరణమ్ — ‘ ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ౧ । ౬ । ౨) ‘ ఆకాశ ఆత్మా’ (తై. ఉ. ౧ । ౭ । ౧) ఇతి చ । న హ్యాకాశస్యోత్పత్తిమత్త్వే బ్రహ్మణస్తేన విశేషణం సమ్భవతి — నీలేనేవోత్పలస్య । తస్మాన్నిత్యమేవాకాశేన సాధారణం బ్రహ్మేతి గమ్యతే ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్ ॥ ౫ ॥

ఇదం పదోత్తరం సూత్రమ్ । స్యాదేతత్ । కథం పునరేకస్య సమ్భూతశబ్దస్య ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యస్మిన్నధికారే పరేషు తేజఃప్రభృతిష్వనువర్తమానస్య ముఖ్యత్వం సమ్భవతి, ఆకాశే చ గౌణత్వమితి । అత ఉత్తరముచ్యతే — స్యాచ్చైకస్యాపి సమ్భూతశబ్దస్య విషయవిశేషవశాద్గౌణో ముఖ్యశ్చ ప్రయోగః — బ్రహ్మశబ్దవత్ ; యథైకస్యాపి బ్రహ్మశబ్దస్య ‘ తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ తపో బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ३ । ౨ । ౧) ఇత్యస్మిన్నధికారేఽన్నాదిషు గౌణః ప్రయోగః, ఆనన్దే చ ముఖ్యః ; యథా చ తపసి బ్రహ్మవిజ్ఞానసాధనే బ్రహ్మశబ్దో భక్త్యా ప్రయుజ్యతే, అఞ్జసా తు విజ్ఞేయే బ్రహ్మణి — తద్వత్ । కథం పునరనుత్పత్తౌ నభసః ‘ ఏకమేవాద్వితీయమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా సమర్థ్యతే ? నను నభసా ద్వితీయేన సద్వితీయం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి ; కథం చ బ్రహ్మణి విదితే సర్వం విదితం స్యాదితి, తదుచ్యతే — ‘ ఏకమేవ’ ఇతి తావత్స్వకార్యాపేక్షయోపపద్యతే ; యథా లోకే కశ్చిత్కుమ్భకారకులే పూర్వేద్యుర్మృద్దణ్డచక్రాదీని ఉపలభ్య అపరేద్యుశ్చ నానావిధాన్యమత్రాణి ప్రసారితాన్యుపలభ్య బ్రూయాత్ — ‘ మృదేవైకాకినీ పూర్వేద్యురాసీత్’ ఇతి, స చ తయావధారణయా మృత్కార్యజాతమేవ పూర్వేద్యుర్నాసీదిత్యభిప్రేయాత్ , న దణ్డచక్రాది — తద్వదద్వితీయశ్రుతిరధిష్ఠాత్రన్తరం వారయతి — యథా మృదోఽమత్రప్రకృతేః కుమ్భకారోఽధిష్ఠాతా దృశ్యతే, నైవం బ్రహ్మణో జగత్ప్రకృతేరన్యోఽధిష్ఠాతా అస్తీతి । న చ నభసాపి ద్వితీయేన సద్వితీయం బ్రహ్మ ప్రసజ్యతే ; లక్షణాన్యత్వనిమిత్తం హి నానాత్వమ్ ; న చ ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మనభసోర్లక్షణాన్యత్వమస్తి — క్షీరోదకయోరివ సంసృష్టయోః — వ్యాపిత్వామూర్తత్వాదిధర్మసామాన్యాత్ ; సర్గకాలే తు బ్రహ్మ జగదుత్పాదయితుం యతతే, స్తిమితమితరత్తిష్ఠతి, తేనాన్యత్వమవసీయతే ; తథా చ ‘ ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ౧ । ౬ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యోఽపి బ్రహ్మాకాశయోరభేదోపచారసిద్ధిః ; అత ఏవ చ బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానసిద్ధిః ; అపి చ సర్వం కార్యముత్పద్యమానమాకాశేనావ్యతిరిక్తదేశకాలమేవోత్పద్యతే, బ్రహ్మణా చ అవ్యతిరిక్తదేశకాలమేవాకాశం భవతీతి — అతో బ్రహ్మణా తత్కార్యేణ చ విజ్ఞాతేన సహ విజ్ఞాతమేవాకాశం భవతి — యథా క్షీరపూర్ణే ఘటే కతిచిదబ్బిన్దవః ప్రక్షిప్తాః సన్తః క్షీరగ్రహణేనైవ గృహీతా భవన్తి ; న హి క్షీరగ్రహణాదబ్బిన్దుగ్రహణం పరిశిష్యతే ; ఏవం బ్రహ్మణా తత్కార్యైశ్చావ్యతిరిక్తదేశకాలత్వాత్ గృహీతమేవ బ్రహ్మగ్రహణేన నభో భవతి । తస్మాద్భాక్తం నభసః సమ్భవశ్రవణమితి ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ఇదమాహ —

ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాచ్ఛబ్దేభ్యః ॥ ౬ ॥

‘ యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౩) ఇతి, ‘ ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే ఇదꣳ సర్వం విదితమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇతి, ‘ కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి’ (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౩) ఇతి, ‘ న కాచన మద్బహిర్ధా విద్యాస్తి’ ఇతి చైవంరూపా ప్రతివేదాన్తం ప్రతిజ్ఞా విజ్ఞాయతే ; తస్యాః ప్రతిజ్ఞాయా ఏవమహానిరనుపరోధః స్యాత్ , యద్యవ్యతిరేకః కృత్స్నస్య వస్తుజాతస్య విజ్ఞేయాద్బ్రహ్మణః స్యాత్ ; వ్యతిరేకే హి సతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాయత ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా హీయతే । స చావ్యతిరేక ఏవముపపద్యతే, యది కృత్స్నం వస్తుజాతమేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యేత । శబ్దేభ్యశ్చ ప్రకృతివికారావ్యతిరేకన్యాయేనైవ ప్రతిజ్ఞాసిద్ధిరవగమ్యతే ; తథా హి — ‘ యేనాశ్రుతం శ్రుతꣳ భవతి’ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ, మృదాదిదృష్టాన్తైః కార్యకారణాభేదప్రతిపాదనపరైః ప్రతిజ్ఞైషా సమర్థ్యతే ; తత్సాధనాయైవ చోత్తరే శబ్దాః — ‘ సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ‘ తదైక్షత’ ‘ తత్తేజోఽసృజత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౩) ఇత్యేవం కార్యజాతం బ్రహ్మణః ప్రదర్శ్య, అవ్యతిరేకం ప్రదర్శయన్తి — ‘ ఐతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యారభ్య ఆ ప్రపాఠకపరిసమాప్తేః ; తద్యద్యాకాశం న బ్రహ్మకార్యం స్యాత్ , న బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే ఆకాశం విజ్ఞాయేత ; తతశ్చ ప్రతిజ్ఞాహానిః స్యాత్ ; న చ ప్రతిజ్ఞాహాన్యా వేదస్యాప్రామాణ్యం యుక్తం కర్తుమ్ । తథా హి ప్రతివేదాన్తం తే తే శబ్దాస్తేన తేన దృష్టాన్తేన తామేవ ప్రతిజ్ఞాం జ్ఞాపయన్తి — ‘ ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా’ (ఛా. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) ‘ బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాత్’ (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) ఇత్యేవమాదయః ; తస్మాజ్జ్వలనాదివదేవ గగనమప్యుత్పద్యతే ॥

వ్యాఖ్యా

యదుక్తమ్ — అశ్రుతేర్న వియదుత్పద్యత ఇతి, తదయుక్తమ్ , వియదుత్పత్తివిషయశ్రుత్యన్తరస్య దర్శితత్వాత్ — ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి । సత్యం దర్శితమ్ , విరుద్ధం తు ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇత్యనేన శ్రుత్యన్తరేణ ; న, ఏకవాక్యత్వాత్సర్వశ్రుతీనామ్ । భవత్వేకవాక్యత్వమవిరుద్ధానామ్ ; ఇహ తు విరోధ ఉక్తః — సకృచ్ఛ్రుతస్య స్రష్టుః స్రష్టవ్యద్వయసమ్బన్ధాసమ్భవాద్ద్వయోశ్చ ప్రథమజత్వాసమ్భవాద్వికల్పాసమ్భవాచ్చేతి — నైష దోషః, తేజఃసర్గస్య తైత్తిరీయకే తృతీయత్వశ్రవణాత్ — ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః, ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి ; అశక్యా హీయం శ్రుతిరన్యథా పరిణేతుమ్ ; శక్యా తు పరిణేతుం ఛాన్దోగ్యశ్రుతిః — తదాకాశం వాయుం చ సృష్ట్వా ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇతి ; న హీయం

శ్రుతి స్తేజోజనిప్రధానా సతీ శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధామాకాశస్యోత్పత్తిం వారయితుం శక్నోతి, ఏకస్య వాక్యస్య వ్యాపారద్వయాసమ్భవాత్ ; స్రష్టా త్వేకోఽపి క్రమేణానేకం స్రష్టవ్యం సృజేత్ — ఇత్యేకవాక్యత్వకల్పనాయాం సమ్భవన్త్యాం న విరుద్ధార్థత్వేన శ్రుతిర్హాతవ్యా ; న చాస్మాభిః సకృచ్ఛ్రుతస్య స్రష్టుః స్రష్టవ్యద్వయసమ్బన్ధోఽభిప్రేయతే, శ్రుత్యన్తరవశేన స్రష్టవ్యాన్తరోపసఙ్గ్రహాత్ ; యథా చ ‘ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలాన్’ ఇత్యత్ర సాక్షాదేవ సర్వస్య వస్తుజాతస్య బ్రహ్మజత్వం శ్రూయమాణం న ప్రదేశాన్తరవిహితం తేజఃప్రముఖముత్పత్తిక్రమం వారయతి, ఏవం తేజసోఽపి బ్రహ్మజత్వం శ్రూయమాణం న శ్రుత్యన్తరవిహితం నభఃప్రముఖముత్పత్తిక్రమం వారయితుమర్హతి । నను శమవిధానార్థమేతద్వాక్యమ్ — ‘ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత’ ఇతి శ్రుతేః ; నైతత్సృష్టివాక్యమ్ ; తస్మాదేతన్న ప్రదేశాన్తరప్రసిద్ధం క్రమముపరోద్ధుమర్హతి ; ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇత్యేతత్సృష్టివాక్యమ్ ; తస్మాదత్ర యథాశ్రుతి క్రమో గ్రహీతవ్య ఇతి । నేత్యుచ్యతే ; న హి తేజఃప్రాథమ్యానురోధేన శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధో వియత్పదార్థః పరిత్యక్తవ్యో భవతి, పదార్థధర్మత్వాత్క్రమస్య ; అపి చ ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇతి నాత్ర క్రమస్య వాచకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి ; అర్థాత్తు క్రమో గమ్యతే ; స చ ‘ వాయోరగ్నిః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యనేన శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేన క్రమేణ నివార్యతే ; వికల్పసముచ్చయౌ తు వియత్తేజసోః ప్రథమజత్వవిషయావసమ్భవానభ్యుపగమాభ్యాం నివారితౌ ; తస్మాన్నాస్తి శ్రుత్యోర్విప్రతిషేధః । అపి చ ఛాన్దోగ్యే ‘ యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవతి’ ఇత్యేతాం ప్రతిజ్ఞాం వాక్యోపక్రమే శ్రుతాం సమర్థయితుమసమామ్నాతమపి వియత్ ఉత్పత్తావుపసంఖ్యాతవ్యమ్ ; కిమఙ్గ పునస్తైత్తిరీయకే సమామ్నాతం నభో న సఙ్గృహ్యతే । యచ్చోక్తమ్ — ఆకాశస్య సర్వేణానన్యదేశకాలత్వాద్బ్రహ్మణా తత్కార్యైశ్చ సహ విదితమేవ తద్భవతి ; అతో న ప్రతిజ్ఞా హీయతే ; న చ ‘ ఏకమేవాద్వితీయమ్’ ఇతి శ్రుతికోపో భవతి, క్షీరోదకవద్బ్రహ్మనభసోరవ్యతిరేకోపపత్తేరితి । అత్రోచ్యతే — న క్షీరోదకన్యాయేనేదమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం నేతవ్యమ్ ; మృదాదిదృష్టాన్తప్రణయనాద్ధి ప్రకృతివికారన్యాయేనైవేదం సర్వవిజ్ఞానం నేతవ్యమితి గమ్యతే ; క్షీరోదకన్యాయేన చ సర్వవిజ్ఞానం కల్ప్యమానం న సమ్యగ్విజ్ఞానం స్యాత్ ; న హి క్షీరజ్ఞానగృహీతస్యోదకస్య సమ్యగ్విజ్ఞానగృహీతత్వమస్తి ; న చ వేదస్య పురుషాణామివ మాయాలీకవఞ్చనాదిభిరర్థావధారణముపపద్యతే ; సావధారణా చేయమ్ ‘ ఏకమేవాద్వితీయమ్’ ఇతి శ్రుతిః క్షీరోదకన్యాయేన నీయమానా పీడ్యేత । న చ స్వకార్యాపేక్షయేదం వస్త్వేకదేశవిషయం సర్వవిజ్ఞానమేకమేవాద్వితీయతావధారణం చేతి న్యాయ్యమ్ , మృదాదిష్వపి హి తత్సమ్భవాత్ — న తదపూర్వవదుపన్యసితవ్యం భవతి — ‘ శ్వేతకేతో యన్ను సోమ్యేదం మహామనా అనూచానమానీ స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యః

యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౩) ఇత్యాదినా । తస్మాదశేషవస్తువిషయమేవేదం సర్వవిజ్ఞానం సర్వస్య బ్రహ్మకార్యతాపేక్షయోపన్యస్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

యత్పునరేతదుక్తమ్ — అసమ్భవాద్గౌణీ గగనస్యోత్పత్తిశ్రుతిరితి, అత్ర బ్రూమః —

యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్ ॥ ౭ ॥

తుశబ్దోఽసమ్భవాశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః । న ఖల్వాకాశోత్పత్తావసమ్భవాశఙ్కా కర్తవ్యా ; యతో యావత్కిఞ్చిద్వికారజాతం దృశ్యతే — ఘటఘటికోదఞ్చనాది వా, కటకకేయూరకుణ్డలాది వా, సూచీనారాచనిస్త్రింశాది వా — తావానేవ విభాగో లోకే లక్ష్యతే ; నత్వవికృతం కిఞ్చిత్కుతశ్చిద్విభక్తముపలభ్యతే ; విభాగశ్చాకాశస్య పృథివ్యాదిభ్యోఽవగమ్యతే ; తస్మాత్సోఽపి వికారో భవితుమర్హతి । ఏతేన దిక్కాలమనఃపరమాణ్వాదీనాం కార్యత్వం వ్యాఖ్యాతమ్ । నన్వాత్మాప్యాకాశాదిభ్యో విభక్త ఇతి తస్యాపి కార్యత్వం ఘటాదివత్ప్రాప్నోతి ; న, ‘ ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి శ్రుతేః ; యది హ్యాత్మాపి వికారః స్యాత్ , తస్మాత్పరమన్యన్న శ్రుతమిత్యాకాశాది సర్వం కార్యం నిరాత్మకమాత్మనః కార్యత్వే స్యాత్ ; తథా చ శూన్యవాదః ప్రసజ్యేత ; ఆత్మత్వాచ్చాత్మనో నిరాకరణశఙ్కానుపపత్తిః । న హ్యాత్మాగన్తుకః కస్యచిత్ , స్వయంసిద్ధత్వాత్ ; న హ్యాత్మా ఆత్మనః ప్రమాణమపేక్ష్య సిధ్యతి ; తస్య హి ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాన్యసిద్ధప్రమేయసిద్ధయే ఉపాదీయన్తే ; న హ్యాకాశాదయః పదార్థాః ప్రమాణనిరపేక్షాః స్వయం సిద్ధాః కేనచిదభ్యుపగమ్యన్తే ; ఆత్మా తు ప్రమాణాదివ్యవహారాశ్రయత్వాత్ప్రాగేవ ప్రమాణాదివ్యవహారాత్సిధ్యతి ; న చేదృశస్య నిరాకరణం సమ్భవతి ; ఆగన్తుకం హి వస్తు నిరాక్రియతే, న స్వరూపమ్ ; య ఏవ హి నిరాకర్తా తదేవ తస్య స్వరూపమ్ ; న హ్యగ్నేరౌష్ణ్యమగ్నినా నిరాక్రియతే ; తథా అహమేవేదానీం జానామి వర్తమానం వస్తు, అహమేవాతీతమతీతతరం చాజ్ఞాసిషమ్ , అహమేవానాగతమనాగతతరం చ జ్ఞాస్యామి, ఇత్యతీతానాగతవర్తమానభావేనాన్యథాభవత్యపి జ్ఞాతవ్యే న జ్ఞాతురన్యథాభావోఽస్తి, సర్వదా వర్తమానస్వభావత్వాత్ ; తథా భస్మీభవత్యపి దేహే నాత్మన ఉచ్ఛేదః ; వర్తమానస్వభావాదన్యథాస్వభావత్వం వా న సమ్భావయితుం శక్యమ్ ; ఏవమప్రత్యాఖ్యేయస్వభావత్వాదకార్యత్వమాత్మనః, కార్యత్వం చ ఆకాశస్య ॥

వ్యాఖ్యా

యత్తూక్తం సమానజాతీయమనేకం కారణద్రవ్యం వ్యోమ్నో నాస్తీతి, తత్ప్రత్యుచ్యతే — న తావత్సమానజాతీయమేవారభతే, న భిన్నజాతీయమితి నియమోఽస్తి ; న హి తన్తూనాం తత్సంయోగానాం చ సమానజాతీయత్వమస్తి, ద్రవ్యగుణత్వాభ్యుపగమాత్ ; న చ

నిమిత్తకారణానామపి తురీవేమాదీనాం సమానజాతీయత్వనియమోఽస్తి । స్యాదేతత్ — సమవాయికారణవిషయ ఏవ సమానజాతీయత్వాభ్యుపగమః, న కారణాన్తరవిషయ ఇతి ; తదప్యనైకాన్తికమ్ ; సూత్రగోవాలైర్హ్యనేకజాతీయైరేకా రజ్జుః సృజ్యమానా దృశ్యతే ; తథా సూత్రైరూర్ణాదిభిశ్చ విచిత్రాన్కమ్బలాన్వితన్వతే ; సత్త్వద్రవ్యత్వాద్యపేక్షయా వా సమానజాతీయత్వే కల్ప్యమానే నియమానర్థక్యమ్ , సర్వస్య సర్వేణ సమానజాతీయత్వాత్ । నాప్యనేకమేవారభ్యతే, నైకమ్ — ఇతి నియమోఽస్తి ; అణుమనసోరాద్యకర్మారమ్భాభ్యుపగమాత్ । ఏకైకో హి పరమాణుర్మనశ్చాద్యం కర్మారభతే, న ద్రవ్యాన్తరైః సంహత్య — ఇత్యభ్యుపగమ్యతే । ద్రవ్యారమ్భ ఏవానేకారమ్భకత్వనియమ ఇతి చేత్ , న ; పరిణామాభ్యుపగమాత్ । భవేదేష నియమః — యది సంయోగసచివం ద్రవ్యం ద్రవ్యాన్తరస్యారమ్భకమభ్యుపగమ్యేత ; తదేవ తు ద్రవ్యం విశేషవదవస్థాన్తరమాపద్యమానం కార్యం నామాభ్యుపగమ్యతే ; తచ్చ క్వచిదనేకం పరిణమతే మృద్బీజాది అఙ్కురాదిభావేన ; క్వచిదేకం పరిణమతే క్షీరాది దధ్యాదిభావేన ; నేశ్వరశాసనమస్తి — అనేకమేవ కారణం కార్యం జనయతీతి । అతః శ్రుతిప్రామాణ్యాదేకస్మాద్బ్రహ్మణ ఆకాశాదిమహాభూతోత్పత్తిక్రమేణ జగజ్జాతమితి నిశ్చీయతే ; తథా చోక్తమ్ — ‘ ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౨౪) ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

యచ్చోక్తమ్ ఆకాశస్యోత్పత్తౌ న పూర్వోత్తరకాలయోర్విశేషః సమ్భావయితుం శక్యత ఇతి, తదయుక్తమ్ ; యేనైవ విశేషేణ పృథివ్యాదిభ్యో వ్యతిరిచ్యమానం నభః స్వరూపవదిదానీమధ్యవసీయతే, స ఏవ విశేషః ప్రాగుత్పత్తేర్నాసీదితి గమ్యతే ; యథా చ బ్రహ్మ న స్థూలాదిభిః పృథివ్యాదిస్వభావైః స్వభావవత్ — ‘ అస్థూలమనణు’ (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, ఏవమాకాశస్వభావేనాపి న స్వభావవదనాకాశమితి శ్రుతేరవగమ్యతే ; తస్మాత్ప్రాగుత్పత్తేరనాకాశమితి స్థితమ్ । యదప్యుక్తం పృథివ్యాదివైధర్మ్యాదాకాశస్యాజత్వమితి, తదప్యసత్ , శ్రుతివిరోధే సత్యుత్పత్త్యసమ్భవానుమానస్యాభాసత్వోపపత్తేః, ఉత్పత్త్యనుమానస్య చ దర్శితత్వాత్ ; అనిత్యమాకాశమ్ , అనిత్యగుణాశ్రయత్వాత్ , ఘటాదివదిత్యాదిప్రయోగసమ్భవాచ్చ ; ఆత్మన్యనైకాన్తికమితి చేత్ , న ; తస్యౌపనిషదం ప్రత్యనిత్యగుణాశ్రయత్వాసిద్ధేః ; విభుత్వాదీనాం చ ఆకాశస్యోత్పత్తివాదినం ప్రత్యసిద్ధత్వాత్ । యచ్చోక్తమేతత్ — శబ్దాచ్చేతి — తత్రామృతత్వశ్రుతిస్తావద్వియతి ‘ అమృతా దివౌకసః’ ఇతివద్ద్రష్టవ్యా ; ఉత్పత్తిప్రలయయోరుపపాదితత్వాత్ ; ‘ ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః’ (శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ఇత్యపి ప్రసిద్ధమహత్త్వేనాకాశేనోపమానం క్రియతే నిరతిశయమహత్త్వాయ, న

ఆకాశసమత్వాయ — యథా ‘ ఇషురివ సవితా ధావతి’ ఇతి క్షిప్రగతిత్వాయోచ్యతే, న ఇషుతుల్యగతిత్వాయ — తద్వత్ ; ఏతేనానన్తత్వోపమానశ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతా ; ‘ జ్యాయానాకాశాత్’ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ బ్రహ్మణః సకాశాదాకాశస్యోనపరిమాణత్వసిద్ధిః । ‘ న తస్య ప్రతిమాస్తి’ (శ్వే. ఉ. ౪ । ౧౯) ఇతి చ బ్రహ్మణోఽనుపమానత్వం దర్శయతి ; ‘ అతోఽన్యదార్తమ్’ (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౨) ఇతి చ బ్రహ్మణోఽన్యేషామాకాశాదీనామార్తత్వం దర్శయతి । తపసి బ్రహ్మశబ్దవదాకాశస్య జన్మశ్రుతేర్గౌణత్వమిత్యేతదాకాశసమ్భవశ్రుత్యనుమానాభ్యాం పరిహృతమ్ । తస్మాద్బ్రహ్మకార్యం వియదితి సిద్ధమ్ ॥ ౭ ॥

మాతరిశ్వాధికరణమ్

ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః ॥ ౮ ॥

అతిదేశోఽయమ్ । ఏతేన వియద్వ్యాఖ్యానేన మాతరిశ్వాపి వియదాశ్రయో వాయుర్వ్యా ఖ్యాతః । తత్రాప్యేతే యథాయోగం పక్షా రచయితవ్యాః — న వాయురుత్పద్యతే, ఛన్దోగానాముత్పత్తిప్రకరణేఽనామ్నానాదిత్యేకః పక్షః, అస్తి తు తైత్తిరీయాణాముత్పత్తిప్రకరణే ఆమ్నానమ్ ‘ ఆకాశాద్వాయుః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) — ఇతి పక్షాన్తరమ్ ; తతశ్చ శ్రుత్యోర్విప్రతిషేధే సతి గౌణీ వాయోరుత్పత్తిశ్రుతిః, అసమ్భవాత్ ఇత్యపరోఽభిప్రాయః ; అసమ్భవశ్చ ‘ సైషానస్తమితా దేవతా యద్వాయుః’ (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౨) ఇత్యస్తమయప్రతిషేధాత్ అమృతత్వాదిశ్రవణాచ్చ । ప్రతిజ్ఞానుపరోధాద్యావద్వికారం చ విభాగాభ్యుపగమాదుత్పద్యతే వాయురితి సిద్ధాన్తః । అస్తమయప్రతిషేధోఽపరవిద్యావిషయ ఆపేక్షికః, అగ్న్యాదీనామివ వాయోరస్తమయాభావాత్ । కృతప్రతివిధానం చ అమృతత్వాదిశ్రవణమ్ । నను వాయోరాకాశస్య చ తుల్యయోరుత్పత్తిప్రకరణే శ్రవణాశ్రవణయోరేకమేవాధికరణముభయవిషయమస్తు కిమతిదేశేనాసతి విశేష ఇతి, ఉచ్యతే — సత్యమేవమేతత్ ; తథాపి మన్దధియాం శబ్దమాత్రకృతాశఙ్కానివృత్త్యర్థోఽయమతిదేశః క్రియతే — సంవర్గవిద్యాదిషు హ్యుపాస్యతయా వాయోర్మహాభాగత్వశ్రవణాత్ అస్తమయప్రతిషేధాదిభ్యశ్చ భవతి నిత్యత్వాశఙ్కా కస్యచిదితి ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అసమ్భవాధికరణమ్

అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తేః ॥ ౯ ॥

వియత్పవనయోరసమ్భావ్యమానజన్మనోరప్యుత్పత్తిముపశ్రుత్య, బ్రహ్మణోఽపి భవేత్కుతశ్చిదుత్పత్తిరితి స్యాత్కస్యచిన్మతిః ; తథా వికారేభ్య ఏవాకాశాదిభ్య ఉత్తరేషాం వికారాణాముత్పత్తిముపశ్రుత్య, ఆకాశస్యాపి వికారాదేవ బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిరితి కశ్చిన్మన్యేత ; తామాశఙ్కామపనేతుమిదం సూత్రమ్ —

వ్యాఖ్యా

అసమ్భవస్త్వితి । న ఖలు బ్రహ్మణః సదాత్మకస్య కుతశ్చిదన్యతః సమ్భవ ఉత్పత్తిరాశఙ్కితవ్యా । కస్మాత్ ? అనుపపత్తేః । సన్మాత్రం హి బ్రహ్మ ; న తస్య సన్మాత్రాదేవోత్పత్తిః సమ్భవతి, అసత్యతిశయే ప్రకృతివికారభావానుపపత్తేః ; నాపి సద్విశేషాత్ , దృష్టవిపర్యయాత్ — సామాన్యాద్ధి విశేషా ఉత్పద్యమానా దృశ్యన్తే ; మృదాదేర్ఘటాదయః, న తు విశేషేభ్యః సామాన్యమ్ ; నాప్యసతః, నిరాత్మకత్వాత్ ; ‘ కథమసతః సజ్జాయేత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౨) ఇతి చ ఆక్షేపశ్రవణాత్ । ‘ స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౯) ఇతి చ బ్రహ్మణో జనయితారం వారయతి । వియత్పవనయోః పునరుత్పత్తిః ప్రదర్శితా, న తు బ్రహ్మణః సా అస్తీతి వైషమ్యమ్ । న చ వికారేభ్యో వికారాన్తరోత్పత్తిదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽపి వికారత్వం భవితుమర్హతి, మూలప్రకృత్యనభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ ; యా మూలప్రకృతిరభ్యుపగమ్యతే, తదేవ చ నో బ్రహ్మేత్యవిరోధః ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

తేజోఽధికరణమ్

తేజోఽతస్తథాహ్యాహ ॥ ౧౦ ॥

ఛాన్దోగ్యే సన్మూలత్వం తేజసః శ్రావితమ్ , తైత్తిరీయకే తు వాయుమూలత్వమ్ ; తత్ర తేజోయోనిం ప్రతి శ్రుతివిప్రతిపత్తౌ సత్యామ్ , ప్రాప్తం తావద్బ్రహ్మయోనికం తేజ ఇతి । కుతః ? ‘ సదేవ’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇత్యుపదేశాత్ ; సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయాశ్చ బ్రహ్మప్రభవత్వే సర్వస్య సమ్భవాత్ ; ‘ తజ్జలాన్’ (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౧) ఇతి చ అవిశేషశ్రుతేః ; ‘ ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । 3) ఇతి చ ఉపక్రమ్య శ్రుత్యన్తరే సర్వస్యావిశేషేణ బ్రహ్మజత్వోపదేశాత్ ; తైత్తిరీయకే చ ‘ స తపస్తప్త్వా । ఇదꣳ సర్వమసృజత । యదిదం కిఞ్చ’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇత్యవిశేషశ్రవణాత్ ; తస్మాత్ — ‘ వాయోరగ్నిః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి క్రమోపదేశో ద్రష్టవ్యః — వాయోరనన్తరమగ్నిః సమ్భూత ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ఉచ్యతే — తేజః అతః మాతరిశ్వనః జాయత ఇతి । కస్మాత్ ? తథా హ్యాహ — ‘ వాయోరగ్నిః’ ఇతి । అవ్యవహితే హి తేజసో బ్రహ్మజత్వే సతి, అసతి వాయుజత్వే ‘ వాయోరగ్నిః’ ఇతీయం శ్రుతిః కదర్థితా స్యాత్ । నను క్రమార్థైషా భవిష్యతీత్యుక్తమ్ ; నేతి బ్రూమః — ‘ తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి పురస్తాత్ సమ్భవత్యపాదానస్య ఆత్మనః పఞ్చమీనిర్దేశాత్ , తస్యైవ చ సమ్భవతేరిహాధికారాత్ , పరస్తాదపి తదధికారే ‘ పృథివ్యా ఓషధయః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యపాదానపఞ్చమీదర్శనాత్ ‘ వాయోరగ్నిః’ ఇత్యపాదానపఞ్చమ్యేవైషేతి గమ్యతే ; అపి చ, వాయోరూర్ధ్వమగ్నిః సమ్భూతః — ఇతి కల్ప్యః ఉపపదార్థయోగః, క్లప్తస్తు కారకార్థయోగః — వాయోరగ్నిః సమ్భూతః ఇతి ; తస్మాదేషా శ్రుతిర్వాయుయోనిత్వం తేజసోఽవగమయతి । నన్వితరాపి శ్రుతిర్బ్రహ్మయోనిత్వం తేజసోఽవగమయతి — ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ఇతి ; న, తస్యాః పారమ్పర్యజత్వేఽప్యవిరోధాత్ ; యదాపి హ్యాకాశం వాయుం చ సృష్ట్వా వాయుభావాపన్నం బ్రహ్మ తేజోఽసృజతేతి కల్ప్యతే, తదాపి బ్రహ్మజత్వం తేజసో న విరుధ్యతే, యథా — తస్యాః శృతమ్ , తస్యా దధి, తస్యా ఆమిక్షేత్యాది ; దర్శయతి చ బ్రహ్మణో వికారాత్మనావస్థానమ్ — ‘ తదాత్మానꣳ స్వయమకురుత’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి ; తథా చ ఈశ్వరస్మరణం భవతి — ‘ బుద్ధిర్జ్ఞానమసంమోహః’ (భ. గీ. ౧౦ । ౪) ఇత్యాద్యనుక్రమ్య ‘ భవన్తి భావా భూతానాం మత్త ఏవ పృథగ్విధాః’ (భ. గీ. ౧౦ । ౫) ఇతి । యద్యపి బుద్ధ్యాదయః స్వకారణేభ్యః ప్రత్యక్షం భవన్తో దృశ్యన్తే, తథాపి సర్వస్య భావజాతస్య సాక్షాత్ప్రణాడ్యా వా ఈశ్వరవంశ్యత్వాత్ ; ఏతేనాక్రమసృష్టివాదిన్యః శ్రుతయో వ్యాఖ్యాతాః, తాసాం సర్వథోపపత్తేః, క్రమవత్సృష్టివాదినీనాం త్వన్యథానుపపత్తేః । ప్రతిజ్ఞాపి సద్వంశ్యత్వమాత్రమపేక్షతే, న అవ్యవహితజన్యత్వమ్ — ఇత్యవిరోధః ॥ ౧౦ ॥

అబధికరణమ్

ఆపః ॥ ౧౧ ॥

‘ అతస్తథా హ్యాహ’ ఇత్యనువర్తతే ; ఆపః, అతః తేజసః, జాయన్తే । కస్మాత్ ? తథా హ్యాహ — ‘ తదపోఽసృజత’ ఇతి, ‘ అగ్నేరాపః’ ఇతి చ ; సతి వచనే నాస్తి సంశయః । తేజసస్తు సృష్టిం వ్యాఖ్యాయ పృథివ్యా వ్యాఖ్యాస్యన్ , అపోఽన్తరియామితి ‘ ఆపః’ ఇతి సూత్రయాంబభూవ ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

పృథివ్యధికారాధికరణమ్

పృథివ్యధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః ॥ ౧౨ ॥

‘ తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యః స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౪) ఇతి శ్రూయతే ; తత్ర సంశయః — కిమనేనాన్నశబ్దేన వ్రీహియవాద్యభ్యవహార్యం వా ఓదనాద్యుచ్యతే, కిం వా పృథివీతి ; తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — వ్రీహియవాది ఓదనాది వా పరిగ్రహీతవ్యమితి ; తత్ర హ్యన్నశబ్దః ప్రసిద్ధో లోకే ; వాక్యశేషోఽప్యేతమర్థముపోద్బలయతి — ‘ తస్మాద్యత్ర క్వచన వర్షతి తదేవ భూయిష్ఠమన్నం భవతి’ ఇతి వ్రీహియవాద్యేవ హి సతి వర్షణే బహు భవతి, న పృథివీతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — పృథివ్యేవేయమన్నశబ్దేనాద్భ్యో జాయమానా వివక్ష్యత ఇతి । కస్మాత్ ? అధికారాత్ , రూపాత్ , శబ్దాన్తరాచ్చ । అధికారస్తావత్ — ‘ తత్తేజోఽసృజత’ ‘ తదపోఽసృజత’ ఇతి మహాభూతవిషయో వర్తతే ; తత్ర క్రమప్రాప్తాం పృథివీం మహాభూతం విలఙ్ఘ్య నాకస్మాద్వ్రీహ్యాదిపరిగ్రహో న్యాయ్యః । తథా రూపమపి వాక్యశేషే పృథివ్యనుగుణం దృశ్యతే — ‘ యత్కృష్ణం తదన్నస్య’ ఇతి ; న హ్యోదనాదేరభ్యవహార్యస్య కృష్ణత్వనియమోఽస్తి, నాపి వ్రీహ్యాదీనామ్ । నను పృథివ్యా అపి నైవ కృష్ణత్వనియమోఽస్తి, పయఃపాణ్డురస్యాఙ్గారరోహితస్య చ క్షేత్రస్య దర్శనాత్ ; నాయం దోషః — బాహుల్యాపేక్షత్వాత్ ; భూయిష్ఠం హి పృథివ్యాః కృష్ణం రూపమ్ , న తథా శ్వేతరోహితే ; పౌరాణికా అపి పృథివీచ్ఛాయాం శర్వరీముపదిశన్తి, సా చ కృష్ణాభాసా — ఇత్యతః కృష్ణం రూపం పృథివ్యా ఇతి శ్లిష్యతే । శ్రుత్యన్తరమపి సమానాధికారమ్ — ‘ అద్భ్యః పృథివీ’ ఇతి భవతి, ‘ తద్యదపాం శర ఆసీత్తత్సమహన్యత సా పృథివ్యభవత్’ (బృ. ఉ. ౧ । ౨ । ౨) ఇతి చ ; పృథివ్యాస్తు వ్రీహ్యాదేరుత్పత్తిం దర్శయతి — ‘ పృథివ్యా ఓషధయ ఓషధీభ్యోఽన్నమ్’ ఇతి చ । ఏవమధికారాదిషు పృథివ్యాః ప్రతిపాదకేషు సత్సు కుతో వ్రీహ్యాదిప్రతిపత్తిః ? ప్రసిద్ధిరప్యధికారాదిభిరేవ బాధ్యతే ; వాక్యశేషోఽపి పార్థివత్వాదన్నాద్యస్య తద్ద్వారేణ పృథివ్యా ఏవాద్భ్యః ప్రభవత్వం సూచయతీతి ద్రష్టవ్యమ్ । తస్మాత్పృథివీయమన్నశబ్దేతి ॥ ౧౨ ॥

తదభిధ్యానాధికరణమ్

తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్సః ॥ ౧౩ ॥

కిమిమాని వియదాదీని భూతాని స్వయమేవ స్వవికారాన్సృజన్తి, ఆహోస్విత్పరమేశ్వర ఏవ తేన తేన ఆత్మనావతిష్ఠమానోఽభిధ్యాయన్ తం తం వికారం సృజతీతి సన్దేహే సతి, ప్రాప్తం

తావత్ — స్వయమేవ సృజన్తీతి । కుతః ? ‘ ఆకాశాద్వాయుర్వాయోరగ్నిః’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిస్వాతన్త్ర్యశ్రవణాత్ । నను అచేతనానాం స్వతన్త్రాణాం ప్రవృత్తిః ప్రతిషిద్ధా ; నైష దోషః — ‘ తత్తేజ ఐక్షత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ‘ తా ఆప ఐక్షన్త’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౪) ఇతి చ భూతానామపి చేతనత్వశ్రవణాదితి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, అభిధీయతే — స ఏవ పరమేశ్వరస్తేన తేన ఆత్మనా అవతిష్ఠమానోఽభిధ్యాయన్ తం తం వికారం సృజతీతి । కుతః ? తల్లిఙ్గాత్ । తథా హి శాస్త్రమ్ — ‘ యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతి’ (బృ. ఉ. 3 । ౭ । 3) ఇత్యేవంజాతీయకమ్ — సాధ్యక్షాణామేవ భూతానాం ప్రవృత్తిం దర్శయతి ; తథా ‘ సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇతి ప్రస్తుత్య, ‘ సచ్చ త్యచ్చాభవత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) , ‘ తదాత్మానꣳ స్వయమకురుత’ (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి చ తస్యైవ చ సర్వాత్మభావం దర్శయతి । యత్తు ఈక్షణశ్రవణమప్తేజసోః, తత్పరమేశ్వరావేశవశాదేవ ద్రష్టవ్యమ్ — ‘ నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా’ (బృ. ఉ. 3 । ౭ । ౨3) ఇతీక్షిత్రన్తరప్రతిషేధాత్ , ప్రకృతత్వాచ్చ సత ఈక్షితుః ‘ తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇత్యత్ర ॥ ౧3 ॥

వ్యాఖ్యా

విపర్యయాధికరణమ్

విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ ॥ ౧౪ ॥

భూతానాముత్పత్తిక్రమశ్చిన్తితః ; అథేదానీమ్ అప్యయక్రమశ్చిన్త్యతే — కిమనియతేన క్రమేణాప్యయః, ఉత ఉత్పత్తిక్రమేణ, అథవా తద్విపరీతేనేతి । త్రయోఽపి చ ఉత్పత్తిస్థితిప్రలయా భూతానాం బ్రహ్మాయత్తాః శ్రూయన్తే — ‘ యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే । యేన జాతాని జీవన్తి । యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి’ (తై. ఉ. 3 । ౧ । ౧) ఇతి । తత్రానియమోఽవిశేషాదితి ప్రాప్తమ్ ; అథవా ఉత్పత్తేః క్రమస్య శ్రుతత్వాత్ప్రలయస్యాపి క్రమాకాఙ్క్షిణః స ఏవ క్రమః స్యాదితి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తం తతో బ్రూమః — విపర్యయేణ తు ప్రలయక్రమః, అతః ఉత్పత్తిక్రమాత్ , భవితుమర్హతి ; తథా హి లోకే దృశ్యతే — యేన క్రమేణ సోపానమారూఢః, తతో విపరీతేన

క్రమేణావరోహతీతి ; అపి చ దృశ్యతే — మృదో జాతం ఘటశరావాది అప్యయకాలే మృద్భావమప్యేతి, అద్భ్యశ్చ జాతం హిమకరకాది అబ్భావమప్యేతీతి । అతశ్చోపపద్యత ఏతత్ — యత్పృథివీ అద్భ్యో జాతా సతీ స్థితికాలవ్యతిక్రాన్తౌ అపః అపీయాత్ ; ఆపశ్చ తేజసో జాతాః సత్యః తేజః అపీయుః ; ఏవం క్రమేణ సూక్ష్మం సూక్ష్మతరం చ అనన్తరమనన్తరం కారణమపీత్య సర్వం కార్యజాతం పరమకారణం పరమసూక్ష్మం చ బ్రహ్మాప్యేతీతి వేదితవ్యమ్ ; న హి స్వకారణవ్యతిక్రమేణ కారణకారణే కార్యాప్యయో న్యాయ్యః । స్మృతావప్యుత్పత్తిక్రమవిపర్యయేణైవాప్యయక్రమస్తత్ర తత్ర దర్శితః — ‘ జగత్ప్రతిష్ఠా దేవర్షే పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే । జ్యోతిష్యాపః ప్రలీయన్తే జ్యోతిర్వాయౌ ప్రలీయతే’ ఇత్యేవమాదౌ । ఉత్పత్తిక్రమస్తు ఉత్పత్తావేవ శ్రుతత్వాన్నాప్యయే భవితుమర్హతి ; న చ అసౌ అయోగ్యత్వాదప్యయేనాకాఙ్క్ష్యతే ; న హి కార్యే ధ్రియమాణే కారణస్యాప్యయో యుక్తః, కారణాప్యయే కార్యస్యావస్థానానుపపత్తేః ; కార్యాప్యయే తు కారణస్యావస్థానం యుక్తమ్ — మృదాదిష్వేవం దృష్టత్వాత్ ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తరావిజ్ఞానాధికరణమ్

అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ ॥ ౧౫ ॥

భూతానాముత్పత్తిప్రలయావనులోమప్రతిలోమక్రమాభ్యాం భవత ఇత్యుక్తమ్ ; ఆత్మాదిరుత్పత్తిః ప్రలయశ్చాత్మాన్తః — ఇత్యప్యుక్తమ్ । సేన్ద్రియస్య తు మనసో బుద్ధేశ్చ సద్భావః ప్రసిద్ధః శ్రుతిస్మృత్యోః — ‘ బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ ।’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౩) ‘ ఇన్ద్రియాణి హయానాహుః’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౪) ఇత్యాదిలిఙ్గేభ్యః ; తయోరపి కస్మింశ్చిదన్తరాలే క్రమేణోత్పత్తిప్రలయావుపసఙ్గ్రాహ్యౌ, సర్వస్య వస్తుజాతస్య బ్రహ్మజత్వాభ్యుపగమాత్ । అపి చ ఆథర్వణే ఉత్పత్తిప్రకరణే భూతానామాత్మనశ్చాన్తరాలే కరణాన్యనుక్రమ్యన్తే — ‘ ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇతి । తస్మాత్పూర్వోక్తోత్పత్తిప్రలయక్రమభఙ్గప్రసఙ్గో భూతానామితి చేత్ , న ; అవిశేషాత్ — యది తావద్భౌతికాని కరణాని, తతో భూతోత్పత్తిప్రలయాభ్యామేవైషాముత్పత్తిప్రలయౌ భవత ఇతి నైతయోః క్రమాన్తరం మృగ్యమ్ ; భవతి చ భౌతికత్వే లిఙ్గం కరణానామ్ — ‘ అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ స్తేజోమయీ వాక్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౫ । ౪) ఇత్యేవంజాతీయకమ్ ; వ్యపదేశోఽపి క్వచిద్భూతానాం కరణానాం చ బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన నేతవ్యః । అథ త్వభౌతికాని కరణాని, తథాపి భూతోత్పత్తిక్రమో న కరణైర్విశేష్యతే — ప్రథమం

కరణాన్యుత్పద్యన్తే చరమం భూతాని, ప్రథమం వా భూతాన్యుత్పద్యన్తే చరమం కరణానీతి ; ఆథర్వణే తు సమామ్నాయక్రమమాత్రం కరణానాం భూతానాం చ, న తత్రోత్పత్తిక్రమ ఉచ్యతే ; తథా అన్యత్రాపి పృథగేవ భూతక్రమాత్కరణక్రమ ఆమ్నాయతే — ‘ ప్రజాపతిర్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్స ఆత్మానమైక్షత స మనోఽసృజత తన్మన ఏవాసీత్తదాత్మానమైక్షత తద్వాచమసృజత’ ఇత్యాదినా । తస్మాన్నాస్తి భూతోత్పత్తిక్రమస్య భఙ్గః ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

చరాచరవ్యపాశ్రయాధికరణమ్

చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥

స్తో జీవస్యాప్యుత్పత్తిప్రలయౌ, జాతో దేవదత్తో మృతో దేవదత్త ఇత్యేవంజాతీయకాల్లౌకికవ్యపదేశాత్ జాతకర్మాదిసంస్కారవిధానాచ్చ — ఇతి స్యాత్కస్యచిద్భ్రాన్తిః ; తామపనుదామః । న జీవస్యోత్పత్తిప్రలయౌ స్తః, శాస్త్రఫలసమ్బన్ధోపపత్తేః ; శరీరానువినాశిని హి జీవే శరీరాన్తరగతేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారార్థౌ విధిప్రతిషేధావనర్థకౌ స్యాతామ్ ; శ్రూయతే చ — ‘ జీవాపేతం వావ కిలేదం మ్రియతే న జీవో మ్రియతే’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౧ । 3) ఇతి । నను లౌకికో జన్మమరణవ్యపదేశో జీవస్య దర్శితః ; సత్యం దర్శితః ; భాక్తస్త్వేష జీవస్య జన్మమరణవ్యపదేశః । కిమాశ్రయః పునరయం ముఖ్యః, యదపేక్షయా భాక్త ఇతి ? ఉచ్యతే — చరాచరవ్యపాశ్రయః ; స్థావరజఙ్గమశరీరవిషయౌ జన్మమరణశబ్దౌ ; స్థావరజఙ్గమాని హి భూతాని జాయన్తే చ మ్రియన్తే చ ; అతస్తద్విషయౌ జన్మమరణశబ్దౌ ముఖ్యౌ సన్తౌ తత్స్థే జీవాత్మన్యుపచర్యేతే, తద్భావభావిత్వాత్ — శరీరప్రాదుర్భావతిరోభావయోర్హి సతోర్జన్మమరణశబ్దౌ భవతః, నాసతోః ; న హి శరీరసమ్బన్ధాదన్యత్ర జీవో జాతో మృతో వా కేనచిల్లక్ష్యతే ; ‘ స వా అయం పురుషో జాయమానః శరీరమభిసమ్పద్యమానః స ఉత్క్రామన్ మ్రియమాణః’ (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౮) ఇతి చ శరీరసంయోగవియోగనిమిత్తావేవ జన్మమరణశబ్దౌ దర్శయతి । జాతకర్మాదివిధానమపి దేహప్రాదుర్భావాపేక్షమేవ ద్రష్టవ్యమ్ , అభావాజ్జీవప్రాదుర్భావస్య । జీవస్య పరస్మాదాత్మన ఉత్పత్తిర్వియదాదీనామివాస్తి నాస్తి వేత్యేతదుత్తరేణ సూత్రేణ వక్ష్యతి ; దేహాశ్రయౌ తావజ్జీవస్య స్థూలావుత్పత్తిప్రలయౌ న స్తః ఇత్యేతదనేన సూత్రేణావోచత్ ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మాధికరణమ్

నాత్మాఽశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః ॥ ౧౭ ॥

అస్త్యాత్మా జీవాఖ్యః శరీరేన్ద్రియపఞ్జరాధ్యక్షః కర్మఫలసమ్బన్ధీ ; స కిం వ్యోమాదివదుత్పద్యతే బ్రహ్మణః, ఆహోస్విద్బ్రహ్మవదేవ నోత్పద్యతే, ఇతి శ్రుతివిప్రతిపత్తేర్విశయః ; కాసుచిచ్ఛ్రుతిషు అగ్నివిస్ఫులిఙ్గాదినిదర్శనైర్జీవాత్మనః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిరామ్నాయతే ; కాసుచిత్తు అవికృతస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణః కార్యప్రవేశేన జీవభావో విజ్ఞాయతే, న చ ఉత్పత్తిరామ్నాయత ఇతి । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — ఉత్పద్యతే జీవ ఇతి । కుతః ? ప్రతిజ్ఞానుపరోధాదేవ । 'ఏకస్మిన్విదితే సర్వమిదం విదితమ్' ఇతీయం ప్రతిజ్ఞా సర్వస్య వస్తుజాతస్య బ్రహ్మప్రభవత్వే సతి నోపరుధ్యేత, తత్త్వాన్తరత్వే తు జీవస్య ప్రతిజ్ఞేయముపరుధ్యేత । న చ అవికృతః పరమాత్మైవ జీవ ఇతి శక్యతే విజ్ఞాతుమ్ , లక్షణభేదాత్ — అపహతపాప్మత్వాదిధర్మకో హి పరమాత్మా, తద్విపరీతో హి జీవః । విభాగాచ్చాస్య వికారత్వసిద్ధిః — యావాన్ హి ఆకాశాదిః ప్రవిభక్తః, స సర్వో వికారః ; తస్య చ ఆకాశాదేరుత్పత్తిః సమధిగతా ; జీవాత్మాపి పుణ్యాపుణ్యకర్మా సుఖదుఃఖయుక్ ప్రతిశరీరం ప్రవిభక్త ఇతి, తస్యాపి ప్రపఞ్చోత్పత్త్యవసరే ఉత్పత్తిర్భవితుమర్హతి । అపి చ 'యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః' (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౨౦) ఇతి ప్రాణాదేర్భోగ్యజాతస్య సృష్టిం శిష్ట్వా 'సర్వ ఏత ఆత్మానో వ్యుచ్చరన్తి' ఇతి భోక్తౄణామాత్మనాం పృథక్సృష్టిం శాస్తి । 'యథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాః సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః । తథాక్షరాద్వివిధాః సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తి' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి చ జీవాత్మనాముత్పత్తిప్రలయావుచ్యేతే, సరూపవచనాత్ — జీవాత్మానో హి పరమాత్మనా సరూపా భవన్తి, చైతన్యయోగాత్ ; న చ క్వచిదశ్రవణమన్యత్ర శ్రుతం వారయితుమర్హతి, శ్రుత్యన్తరగతస్యాప్యవిరుద్ధస్యాధికస్యార్థస్య సర్వత్రోపసంహర్తవ్యత్వాత్ । ప్రవేశశ్రుతిరప్యేవం సతి వికారభావాపత్త్యైవ వ్యాఖ్యాతవ్యా — 'తదాత్మానꣳ స్వయమకురుత' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యాదివత్ । తస్మాదుత్పద్యతే జీవ ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — నాత్మా జీవ ఉత్పద్యత ఇతి । కస్మాత్ ? అశ్రుతేః ; న హ్యస్యోత్పత్తిప్రకరణే శ్రవణమస్తి భూయఃసు ప్రదేశేషు । నను క్వచిదశ్రవణమన్యత్ర శ్రుతం న వారయతీత్యుక్తమ్ ; సత్యముక్తమ్ ; ఉత్పత్తిరేవ త్వస్య న సమ్భవతీతి వదామః । కస్మాత్ ? నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః — చశబ్దాదజత్వాదిభ్యశ్చ — నిత్యత్వం హ్యస్య శ్రుతిభ్యోఽవగమ్యతే, తథా అజత్వమ్ అవికారిత్వమ్ అవికృతస్యైవ బ్రహ్మణో జీవాత్మనావస్థానం బ్రహ్మాత్మనా చేతి ; న చైవంరూపస్యోత్పత్తిరుపపద్యతే । తాః కాః శ్రుతయః ? — 'న జీవో మ్రియతే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౧ । 3) 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ ।

౨౫) ‘ న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౮) ‘ అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం పురాణః’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౮) ‘ తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్’ (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ‘ అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి’ (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౨) ‘ స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆ నఖాగ్రేభ్యః’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౭) ‘ తత్త్వమసి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ‘ అహం బ్రహ్మాస్మి’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ‘ అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యేవమాద్యా నిత్యత్వవాదిన్యః సత్యః జీవస్యోత్పత్తిం ప్రతిబధ్నన్తి । నను ప్రవిభక్తత్వాద్వికారః, వికారత్వాచ్చోత్పద్యతే — ఇత్యుక్తమ్ ; అత్రోచ్యతే — నాస్య ప్రవిభాగః స్వతోఽస్తి, ‘ ఏకో దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా’ (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౧) ఇతి శ్రుతేః ; బుద్ధ్యాద్యుపాధినిమిత్తం తు అస్య ప్రవిభాగప్రతిభానమ్ , ఆకాశస్యేవ ఘటాదిసమ్బన్ధనిమిత్తమ్ ; తథా చ శాస్త్రమ్ — ‘ స వా అయమాత్మా బ్రహ్మ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౫) ఇత్యేవమాది — బ్రహ్మణ ఏవావికృతస్య సతోఽస్యైకస్యానేకబుద్ధ్యాదిమయత్వం దర్శయతి ; తన్మయత్వం చ అస్య తద్వివిక్తస్వరూపానభివ్యక్త్యా తదుపరక్తస్వరూపత్వమ్ — స్త్రీమయో జాల్మ ఇత్యాదివత్ — ద్రష్టవ్యమ్ । యదపి క్వచిదస్యోత్పత్తిప్రలయశ్రవణమ్ , తదప్యత ఏవోపాధిసమ్బన్ధాన్నేతవ్యమ్ — ఉపాధ్యుత్పత్త్యా అస్యోత్పత్తిః, తత్ప్రలయేన చ ప్రలయ ఇతి ; తథా చ దర్శయతి — ‘ ప్రజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧3) ఇతి ; తథోపాధిప్రలయ ఏవాయమ్ , నాత్మవిలయః — ఇత్యేతదపి — ‘ అత్రైవ మా భగవాన్మోహాన్తమాపీపదన్న వా అహమిమం విజానామి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తి’ — ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం ప్రతిపాదయతి — ‘ న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మానుచ్ఛిత్తిధర్మా మాత్రాఽసంసర్గస్త్వస్య భవతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౪) — ఇతి । ప్రతిజ్ఞానుపరోధోఽప్యవికృతస్యైవ బ్రహ్మణో జీవభావాభ్యుపగమాత్ ; లక్షణభేదోఽప్యనయోరుపాధినిమిత్త ఏవ, ‘ అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహి’ (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౧౫) ఇతి చ ప్రకృతస్యైవ విజ్ఞానమయస్యాత్మనః సర్వసంసారధర్మప్రత్యాఖ్యానేన పరమాత్మభావప్రతిపాదనాత్ । తస్మాత్ నైవాత్మోత్పద్యతే ప్రవిలీయతే చేతి ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

జ్ఞాధికరణమ్

జ్ఞోఽత ఏవ ॥ ౧౮ ॥

స కిం కాణభుజానామివాగన్తుకచైతన్యః, స్వతోఽచేతనః, ఆహోస్విత్సాఙ్ఖ్యానామివ నిత్యచైతన్యస్వరూప ఏవ, ఇతి వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ?

ఆగన్తుకమాత్మనశ్చైతన్యమాత్మమనఃసంయోగజమ్ , అగ్నిఘటసంయోగజరోహితాదిగుణవదితి ప్రాప్తమ్ ; నిత్యచైతన్యత్వే హి సుప్తమూర్చ్ఛితగ్రహావిష్టానామపి చైతన్యం స్యాత్ ; తే పృష్టాః సన్తః ‘ న కిఞ్చిద్వయమచేతయామహి’ ఇతి జల్పన్తి ; స్వస్థాశ్చ చేతయమానా దృశ్యన్తే ; అతః కాదాచిత్కచైతన్యత్వాదాగన్తుకచైతన్య ఆత్మేతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, అభిధీయతే — జ్ఞః నిత్యచైతన్యోఽయమాత్మా — అత ఏవ — యస్మాదేవ నోత్పద్యతే, పరమేవ బ్రహ్మ అవికృతముపాధిసమ్పర్కాజ్జీవభావేనావతిష్ఠతే ; పరస్య హి బ్రహ్మణశ్చైతన్యస్వరూపత్వమామ్నాతమ్ — ‘ విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ’ (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౮) ‘ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ‘ అనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౩) ఇత్యాదిషు శ్రుతిషు ; తదేవ చేత్పరం బ్రహ్మ జీవః, తస్మాజ్జీవస్యాపి నిత్యచైతన్యస్వరూపత్వమగ్న్యౌష్ణ్యప్రకాశవదితి గమ్యతే । విజ్ఞానమయప్రక్రియాయాం చ శ్రుతయో భవన్తి — ‘ అసుప్తః సుప్తానభిచాకశీతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౧) ‘ అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిర్భవతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౯) ఇతి, ‘ న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౩౦) ఇత్యేవంరూపాః । ‘ అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౪) ఇతి చ — సర్వైః కరణద్వారైః ‘ ఇదం వేద, ఇదం వేద’ ఇతి విజ్ఞానేనానుసన్ధానాత్ తద్రూపత్వసిద్ధిః । నిత్యచైతన్యస్వరూపత్వే ఘ్రాణాద్యానర్థక్యమితి చేత్ , న, గన్ధాదివిషయవిశేషపరిచ్ఛేదార్థత్వాత్ ; తథా హి దర్శయతి — ‘ గన్ధాయ ఘ్రాణమ్’ ఇత్యాది । యత్తు సుప్తాదయో న చేతయన్త ఇతి, తస్య శ్రుత్యైవ పరిహారోఽభిహితః । సుషుప్తం ప్రకృత్య — ‘ యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి ; న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽవినాశిత్వాత్ ; న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౩) ఇత్యాదినా ; ఏతదుక్తం భవతి — విషయాభావాదియమచేతయమానతా, న చైతన్యాభావాదితి — యథా వియదాశ్రయస్య ప్రకాశస్య ప్రకాశ్యాభావాదనభివ్యక్తిః, న స్వరూపాభావాత్ — తద్వత్ । వైశేషికాదితర్కశ్చ శ్రుతివిరోధ ఆభాసీ భవతి । తస్మాన్నిత్యచైతన్యస్వరూప ఏవ ఆత్మేతి నిశ్చినుమః ॥ ౧౮ ॥

ఉత్క్రాన్తిగత్యధికరణమ్

ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్ ॥ ౧౯ ॥

ఇదానీం తు కింపరిమాణో జీవ ఇతి చిన్త్యతే — కిమణుపరిమాణః, ఉత మధ్యమపరిమాణః, ఆహోస్విత్ మహాపరిమాణ ఇతి । నను చ నాత్మోత్పద్యతే నిత్యచైతన్యశ్చాయమిత్యుక్తమ్ ; అతశ్చ పర ఏవ ఆత్మా జీవ ఇత్యాపతతి ; పరస్య చ ఆత్మనోఽనన్తత్వమామ్నాతమ్ ; తత్ర కుతో జీవస్య పరిమాణచిన్తావతార ఇతి ; ఉచ్యతే — సత్యమేతత్ ; ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రవణాని తు జీవస్య పరిచ్ఛేదం ప్రాపయన్తి ; స్వశబ్దేన చ అస్య క్వచిదణుపరిమాణత్వమామ్నాయతే ; తస్య సర్వస్యానాకులత్వోపపాదనాయాయమారమ్భః । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నోఽణుపరిమాణో జీవ ఇతి ; ఉత్క్రాన్తిస్తావత్ — ‘ స యదాస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి సహైవైతైః సర్వైరుత్క్రామతి’ (కౌ. ఉ. ౩ । ౪) ఇతి ; గతిరపి — ‘ యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి’ (కౌ. ఉ. ౧ । ౨) ఇతి ; ఆగతిరపి — ‘ తస్మాల్లోకాత్పునరైత్యస్మై లోకాయ కర్మణే’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి ; ఆసాముత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నస్తావజ్జీవ ఇతి ప్రాప్నోతి — న హి విభోశ్చలనమవకల్పత ఇతి ; సతి పరిచ్ఛేదే, శరీరపరిమాణత్వస్యార్హతపరీక్షాయాం నిరస్తత్వాత్ అణురాత్మేతి గమ్యతే ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వాత్మనా చోత్తరయోః ॥ ౨౦ ॥

ఉత్క్రాన్తిః కదాచిదచలతోఽపి గ్రామస్వామ్యనివృత్తివద్దేహస్వామ్యనివృత్త్యా కర్మక్షయేణావకల్పేత ; ఉత్తరే తు గత్యాగతీ నాచలతః సమ్భవతః ; స్వాత్మనా హి తయోః సమ్బన్ధో భవతి, గమేః కర్తృస్థక్రియాత్వాత్ ; అమధ్యమపరిమాణస్య చ గత్యాగతీ అణుత్వే ఏవ సమ్భవతః ; సత్యోశ్చ గత్యాగత్యోరుత్క్రాన్తిరప్యపసృప్తిరేవ దేహాదితి ప్రతీయతే ; న హి అనపసృప్తస్య దేహాద్గత్యాగతీ స్యాతామ్ — దేహప్రదేశానాం చ ఉత్క్రాన్తావపాదానత్వవచనాత్ — ‘ చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇతి ; ‘ స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧) ‘ శుక్రమాదాయ పునరైతి స్థానమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౧) ఇతి చాన్తరేఽపి శరీరే శారీరస్య గత్యాగతీ భవతః ; తస్మాదప్యస్యాణుత్వసిద్ధిః ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్ ॥ ౨౧ ॥

అథాపి స్యాత్ — నాణురయమాత్మా । కస్మాత్ ? అతచ్ఛ్రుతేః ; అణుత్వవిపరీతపరిమాణశ్రవణాదిత్యర్థః ; ‘ స వా ఏష మహానజ ఆత్మా, యోఽయం

విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ' ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' (శత. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) ' సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యేవంజాతీయకా హి శ్రుతిరాత్మనోఽణుత్వే విప్రతిషిధ్యేతేతి చేత్ , నైష దోషః । కస్మాత్ ? ఇతరాధికారాత్ — పరస్య హి ఆత్మనః ప్రక్రియాయామేషా పరిమాణాన్తరశ్రుతిః, పరస్యైవాత్మనః ప్రాధాన్యేన వేదాన్తేషు వేదితవ్యత్వేన ప్రకృతత్వాత్ , ' విరజః పర ఆకాశాత్' ఇత్యేవంవిధాచ్చ పరస్యైవాత్మనస్తత్ర తత్ర విశేషాధికారాత్ । నను ' యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి శారీర ఏవ మహత్త్వసమ్బన్ధిత్వేన ప్రతినిర్దిశ్యతే — శాస్త్రదృష్ట్యా తు ఏష నిర్దేశో వామదేవవద్ద్రష్టవ్యః । తస్మాత్ప్రాజ్ఞవిషయత్వాత్పరిమాణాన్తరశ్రవణస్య న జీవస్యాణుత్వం విరుధ్యతే ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ ॥ ౨౨ ॥

ఇతశ్చాణురాత్మా, యతః సాక్షాదేవాస్యాణుత్వవాచీ శబ్దః శ్రూయతే — ' ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశ' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౯) ఇతి ; ప్రాణసమ్బన్ధాచ్చ జీవ ఏవాయమణురభిహిత ఇతి గమ్యతే । తథోన్మానమపి జీవస్యాణిమానం గమయతి — ' బాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ । భాగో జీవః స విజ్ఞేయః' (శ్వే. ఉ. ౫ । ౯) ఇతి ; ' ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్టః' (శ్వే. ఉ. ౫ । ౮) ఇతి చ ఉన్మానాన్తరమ్ ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

నన్వణుత్వే సతి ఏకదేశస్థస్య సకలదేహగతోపలబ్ధిర్విరుధ్యతే ; దృశ్యతే చ జాహ్నవీహ్రదనిమగ్నానాం సర్వాఙ్గశైత్యోపలబ్ధిః, నిదాఘసమయే చ సకలశరీరపరితాపోపలబ్ధిరితి — అత ఉత్తరం పఠతి —

అవిరోధశ్చన్దనవత్ ॥ ౨౩ ॥

యథా హి హరిచన్దనబిన్దుః శరీరైకదేశసమ్బద్ధోఽపి సన్ సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదం కరోతి, ఏవమాత్మాపి దేహైకదేశస్థః సకలదేహవ్యాపినీముపలబ్ధిం కరిష్యతి ; త్వక్సమ్బన్ధాచ్చాస్య సకలశరీరగతా వేదనా న విరుధ్యతే ; త్వగాత్మనోర్హి సమ్బన్ధః కృత్స్నాయాం త్వచి వర్తతే ; త్వక్చ కృత్స్నశరీరవ్యాపినీతి ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి ॥ ౨౪ ॥

అత్రాహ — యదుక్తమవిరోధశ్చన్దనవదితి, తదయుక్తమ్ , దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరతుల్యత్వాత్ ; సిద్ధే హి ఆత్మనో దేహైకదేశస్థత్వే చన్దనదృష్టాన్తో భవతి, ప్రత్యక్షం తు చన్దనస్యావస్థితివైశేష్యమేకదేశస్థత్వం సకలదేహహ్లాదనం చ ; ఆత్మనః పునః సకలదేహోపలబ్ధిమాత్రం ప్రత్యక్షమ్ , నైకదేశవర్తిత్వమ్ ; అనుమేయం తు తదితి యదప్యుచ్యేత — న చ అత్రానుమానం సమ్భవతి — కిమాత్మనః సకలశరీరగతా వేదనా త్వగిన్ద్రియస్యేవ సకలదేహవ్యాపినః సతః, కిం వా విభోర్నభస ఇవ, ఆహోస్విచ్చన్దనబిన్దోరివాణోరేకదేశస్థస్య ఇతి సంశయానతివృత్తేరితి ; అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః । కస్మాత్ ? అభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమ్యతే హి ఆత్మనోఽపి చన్దనస్యేవ దేహైకదేశవృత్తిత్వమవస్థితివైశేష్యమ్ ; కథమితి, ఉచ్యతే — హృది హ్యేష ఆత్మా పఠ్యతే వేదాన్తేషు , ‘ హృది హ్యేష ఆత్మా’ (ప్ర. ఉ. ౩ । ౬) ‘ స వా ఏష ఆత్మా హృది’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౩) ‘ కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇత్యాద్యుపదేశేభ్యః । తస్మాద్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరవైషమ్యాత్ యుక్తమేవైతత్ — ‘ అవిరోధశ్చన్దనవత్’ ఇతి ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

గుణాద్వా లోకవత్ ॥ ౨౫ ॥

చైతన్యగుణవ్యాప్తేర్వా అణోరపి సతో జీవస్య సకలదేహవ్యాపి కార్యం న విరుధ్యతే — యథా లోకే మణిప్రదీపప్రభృతీనామపవరకైకదేశవర్తినామపి ప్రభా అపవరకవ్యాపినీ సతీ కృత్స్నేఽపవరకే కార్యం కరోతి — తద్వత్ । స్యాత్ కదాచిచ్చన్దనస్య సావయవత్వాత్సూక్ష్మావయవవిసర్పణేనాపి సకలదేహ ఆహ్లాదయితృత్వమ్ ; న త్వణోర్జీవస్యావయవాః సన్తి, యైరయం సకలదేహం విసర్పేత్ — ఇత్యాశఙ్క్య ‘ గుణాద్వా లోకవత్’ ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునర్గుణో గుణివ్యతిరేకేణాన్యత్ర వర్తేత ? న హి పటస్య శుక్లో గుణః పటవ్యతిరేకేణాన్యత్ర వర్తమానో దృశ్యతే । ప్రదీపప్రభావద్భవేదితి చేత్ , న ; తస్యా అపి ద్రవ్యత్వాభ్యుపగమాత్ — నిబిడావయవం హి తేజోద్రవ్యం ప్రదీపః, ప్రవిరలావయవం తు తేజోద్రవ్యమేవ ప్రభా ఇతి, అత ఉత్తరం పఠతి —

వ్యతిరేకో గన్ధవత్ ॥ ౨౬ ॥

యథా గుణస్యాపి సతో గన్ధస్య గన్ధవద్ద్రవ్యవ్యతిరేకేణ వృత్తిర్భవతి, అప్రాప్తేష్వపి కుసుమాదిషు గన్ధవత్సు కుసుమగన్ధోపలబ్ధేః ; ఏవమణోరపి సతో జీవస్య చైతన్యగుణవ్యతిరేకో

భవిష్యతి । అతశ్చానైకాన్తికమేతత్ — గుణత్వాద్రూపాదివదాశ్రయవిశ్లేషానుపపత్తిరితి । గుణస్యైవ సతో గన్ధస్య ఆశ్రయవిశ్లేషదర్శనాత్ । గన్ధస్యాపి సహైవాశ్రయేణ విశ్లేష ఇతి చేత్ , న ; యస్మాన్మూలద్రవ్యాద్విశ్లేషః తస్య క్షయప్రసఙ్గాత్ ; అక్షీయమాణమపి తత్పూర్వావస్థాతో గమ్యతే ; అన్యథా తత్పూర్వావస్థైర్గురుత్వాదిభిర్హీయేత । స్యాదేతత్ — గన్ధాశ్రయాణాం విశ్లిష్టానామవయవానామల్పత్వాత్ సన్నపి విశేషో నోపలక్ష్యతే ; సూక్ష్మా హి గన్ధపరమాణవః సర్వతో విప్రసృతా గన్ధబుద్ధిముత్పాదయన్తి నాసికాపుటమనుప్రవిశన్త ఇతి చేత్ , న ; అతీన్ద్రియత్వాత్పరమాణూనామ్ , స్ఫుటగన్ధోపలబ్ధేశ్చ నాగకేసరాదిషు ; న చ లోకే ప్రతీతిః — గన్ధవద్ద్రవ్యమాఘ్రాతమితి ; గన్ధ ఏవ ఆఘ్రాత ఇతి తు లౌకికాః ప్రతియన్తి । రూపాదిష్వాశ్రయవ్యతిరేకానుపలబ్ధేర్గన్ధస్యాప్యయుక్త ఆశ్రయవ్యతిరేక ఇతి చేత్ , న ; ప్రత్యక్షత్వాదనుమానాప్రవృత్తేః ; తస్మాత్ యత్ యథా లోకే దృష్టమ్ , తత్ తథైవ అనుమన్తవ్యం నిరూపకైః, నాన్యథా ; న హి రసో గుణో జిహ్వయోపలభ్యత ఇత్యతో రూపాదయోఽపి గుణా జిహ్వయైవోపలభ్యేరన్నితి నియన్తుం శక్యతే ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

తథా చ దర్శయతి ॥ ౨౭ ॥

హృదయాయతనత్వమణుపరిమాణత్వం చ ఆత్మనః అభిధాయ తస్యైవ ‘ ఆ లోమభ్య ఆ నఖాగ్రేభ్యః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౮ । ౧) ఇతి చైతన్యేన గుణేన సమస్తశరీరవ్యాపిత్వం దర్శయతి ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

పృథగుపదేశాత్ ॥ ౨౮ ॥

‘ ప్రజ్ఞయా శరీరం సమారుహ్య’ (కౌ. ఉ. 3 । ౬) ఇతి చ ఆత్మప్రజ్ఞయోః కర్తృకరణభావేన పృథగుపదేశాత్ చైతన్యగుణేనైవ అస్య శరీరవ్యాపితా గమ్యతే । ‘ తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి చ కర్తుః శారీరాత్పృథగ్విజ్ఞానస్యోపదేశః ఏతమేవాభిప్రాయముపోద్బలయతి । తస్మాదణురాత్మేతి ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః —

తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ ॥ ౨౯ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । నైతదస్తి — అణురాత్మేతి ; ఉత్పత్త్యశ్రవణాత్ పరస్యైవ తు బ్రహ్మణః ప్రవేశశ్రవణాత్ తాదాత్మ్యోపదేశాచ్చ పరమేవ బ్రహ్మ జీవ ఇత్యుక్తమ్ ; పరమేవ చేద్బ్రహ్మ జీవః, తస్మాద్యావత్పరం బ్రహ్మ తావానేవ జీవో భవితుమర్హతి ; పరస్య చ బ్రహ్మణో విభుత్వమామ్నాతమ్ ; తస్మాద్విభుర్జీవః ; తథా చ ‘ స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యేవంజాతీయకా జీవవిషయా విభుత్వవాదాః శ్రౌతాః స్మార్తాశ్చ సమర్థితా భవన్తి । న చ అణోర్జీవస్య సకలశరీరగతా వేదనోపపద్యతే ; త్వక్సమ్బన్ధాత్స్యాదితి చేత్ , న ; కణ్టకతోదనేఽపి సకలశరీరగతైవ వేదనా ప్రసజ్యేత — త్వక్కణ్టకయోర్హి సంయోగః కృత్స్నాయాం త్వచి వర్తతే — త్వక్చ కృత్స్నశరీరవ్యాపినీతి ; పాదతల ఏవ తు కణ్టకనున్నో వేదనాం ప్రతిలభతే । న చ అణోర్గుణవ్యాప్తిరుపపద్యతే, గుణస్య గుణిదేశత్వాత్ ; గుణత్వమేవ హి గుణినమనాశ్రిత్య గుణస్య హీయేత ; ప్రదీపప్రభాయాశ్చ ద్రవ్యాన్తరత్వం వ్యాఖ్యాతమ్ । గన్ధోఽపి గుణత్వాభ్యుపగమాత్సాశ్రయ ఏవ సఞ్చరితుమర్హతి, అన్యథా గుణత్వహానిప్రసఙ్గాత్ ; తథా చోక్తం భగవతా ద్వైపాయనేన — ‘ ఉపలభ్యాప్సు చేద్గన్ధం కేచిద్బ్రూయురనైపుణాః । పృథివ్యామేవ తం విద్యాదపో వాయుం చ సంశ్రితమ్’ ఇతి । యది చ చైతన్యం జీవస్య సమస్తశరీరం వ్యాప్నుయాత్ , నాణుర్జీవః స్యాత్ ; చైతన్యమేవ హి అస్య స్వరూపమ్ , అగ్నేరివౌష్ణ్యప్రకాశౌ — నాత్ర గుణగుణివిభాగో విద్యత ఇతి । శరీరపరిమాణత్వం చ ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । పరిశేషాద్విభుర్జీవః ॥

వ్యాఖ్యా

కథం తర్హి అణుత్వాదివ్యపదేశ ఇత్యత ఆహ — తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశ ఇతి । తస్యా బుద్ధేః గుణాస్తద్గుణాః — ఇచ్ఛా ద్వేషః సుఖం దుఃఖమిత్యేవమాదయః — తద్గుణాః సారః ప్రధానం యస్యాత్మనః సంసారిత్వే సమ్భవతి, స తద్గుణసారః, తస్య భావస్తద్గుణసారత్వమ్ । న హి బుద్ధేర్గుణైర్వినా కేవలస్య ఆత్మనః సంసారిత్వమస్తి ; బుద్ధ్యుపాధిధర్మాధ్యాసనిమిత్తం హి కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిలక్షణం సంసారిత్వమ్ అకర్తురభోక్తుశ్చాసంసారిణో నిత్యముక్తస్య సత ఆత్మనః ; తస్మాత్తద్గుణసారత్వాద్బుద్ధిపరిమాణేనాస్య పరిమాణవ్యపదేశః, తదుత్క్రాన్త్యాదిభిశ్చ అస్యోత్క్రాన్త్యాదివ్యపదేశః, న స్వతః । తథా చ — ‘ వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ । భాగో జీవః స విజ్ఞేయః స చానన్త్యాయ కల్పతే’ (శ్వే. ఉ. ౫ । ౯) ఇత్యణుత్వం జీవస్యోక్త్వా తస్యైవ పునరానన్త్యమాహ ; తచ్చైవమేవ సమఞ్జసం స్యాత్ — యద్యౌపచారికమణుత్వం జీవస్య భవేత్ , పారమార్థికం చ ఆనన్త్యమ్ ; న హి ఉభయం ముఖ్యమవకల్పేత ; న చ ఆనన్త్యమౌపచారికమితి శక్యం విజ్ఞాతుమ్ , సర్వోపనిషత్సు బ్రహ్మాత్మభావస్య ప్రతిపిపాదయిషితత్వాత్ । తథేతరస్మిన్నప్యున్మానే ‘ బుద్ధేర్గుణేనాత్మగుణేన చైవ ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్టః’ (శ్వే. ఉ. ౫ । ౮) ఇతి చ

బుద్ధిగుణసమ్బన్ధేనైవ ఆరాగ్రమాత్రతాం శాస్తి, న స్వేనైవాత్మనా । ‘ ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యః’ (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౯) ఇత్యత్రాపి న జీవస్య అణుపరిమాణత్వం శిష్యతే, పరస్యైవాత్మనశ్చక్షురాద్యనవగ్రాహ్యత్వేన జ్ఞానప్రసాదగమ్యత్వేన చ ప్రకృతత్వాత్ , జీవస్యాపి చ ముఖ్యాణుపరిమాణత్వానుపపత్తేః ; తస్మాద్దుర్జ్ఞానత్వాభిప్రాయమిదమణుత్వవచనమ్ , ఉపాధ్యభిప్రాయం వా ద్రష్టవ్యమ్ । తథా ‘ ప్రజ్ఞయా శరీరం సమారుహ్య’ (కౌ. ఉ. ౩ । ౬) ఇత్యేవంజాతీయకేష్వపి భేదోపదేశేషు — బుద్ధ్యైవోపాధిభూతయా జీవః శరీరం సమారుహ్య — ఇత్యేవం యోజయితవ్యమ్ , వ్యపదేశమాత్రం వా — శిలాపుత్రకస్య శరీరమిత్యాదివత్ ; న హ్యత్ర గుణగుణివిభాగోఽపి విద్యత ఇత్యుక్తమ్ । హృదయాయతనత్వవచనమపి బుద్ధేరేవ తదాయతనత్వాత్ । తథా ఉత్క్రాన్త్యాదీనామప్యుపాధ్యాయత్తతాం దర్శయతి — ‘ కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౩) । ‘ స ప్రాణమసృజత’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇతి ; ఉత్క్రాన్త్యభావే హి గత్యాగత్యోరప్యభావో విజ్ఞాయతే ; న హి అనపసృప్తస్య దేహాద్గత్యాగతీ స్యాతామ్ । ఏవముపాధిగుణసారత్వాజ్జీవస్యాణుత్వాదివ్యపదేశః, ప్రాజ్ఞవత్ । యథా ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనః సగుణేషూపాసనేషు ఉపాధిగుణసారత్వాదణీయస్త్వాదివ్యపదేశః — ‘ అణీయాన్వ్రీహేర్వా యవాద్వా’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) ‘ మనోమయః ప్రాణశరీరః … సర్వగన్ధః సర్వరసః’ ‘ సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యేవంప్రకారః — తద్వత్ ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — యది బుద్ధిగుణసారత్వాదాత్మనః సంసారిత్వం కల్ప్యేత, తతో బుద్ధ్యాత్మనోర్భిన్నయోః సంయోగావసానమవశ్యంభావీత్యతో బుద్ధివియోగే సతి ఆత్మనో విభక్తస్యానాలక్ష్యత్వాదసత్త్వమసంసారిత్వం వా ప్రసజ్యేతేతి — అత ఉత్తరం పఠతి —

యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్ ॥ ౩౦ ॥

నేయమనన్తరనిర్దిష్టదోషప్రాప్తిరాశఙ్కనీయా । కస్మాత్ ? యావదాత్మభావిత్వాద్బుద్ధిసంయోగస్య — యావదయమాత్మా సంసారీ భవతి, యావదస్య సమ్యగ్దర్శనేన సంసారిత్వం న నివర్తతే, తావదస్య బుద్ధ్యా సంయోగో న శామ్యతి ; యావదేవ చాయం బుద్ధ్యుపాధిసమ్బన్ధః, తావదేవాస్య జీవత్వం సంసారిత్వం చ ; పరమార్థతస్తు న జీవో నామ బుద్ధ్యుపాధిపరికల్పితస్వరూపవ్యతిరేకేణాస్తి ; న హి నిత్యముక్తస్వరూపాత్సర్వజ్ఞాదీశ్వరాదన్యశ్చేతనో ధాతుర్ద్వితీయో వేదాన్తార్థనిరూపణాయాముపలభ్యతే — ‘ నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా విజ్ఞాతా’ (బృ. ఉ. ౩

। ౭ । ౨౩) ‘ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ విజ్ఞాతృ’ (ఛా. ఉ. 3 । ౮ । ౧౧) ‘ తత్త్వమసి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ‘ అహం బ్రహ్మాస్మి’ (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇత్యాదిశ్రుతిశతేభ్యః । కథం పునరవగమ్యతే యావదాత్మభావీ బుద్ధిసంయోగ ఇతి ? తద్దర్శనాదిత్యాహ ; తథా హి శాస్త్రం దర్శయతి — ‘ యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః స సమానః సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ’ (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౭) ఇత్యాది ; తత్ర విజ్ఞానమయ ఇతి బుద్ధిమయ ఇత్యేతదుక్తం భవతి, ప్రదేశాన్తరే ‘ విజ్ఞానమయో మనోమయః ప్రాణమయశ్చక్షుర్మయః శ్రోత్రమయః’ ఇతి విజ్ఞానమయస్య మనఆదిభిః సహ పాఠాత్ ; బుద్ధిమయత్వం చ తద్గుణసారత్వమేవాభిప్రేయతే — యథా లోకే స్త్రీమయో దేవదత్త ఇతి స్త్రీరాగాదిప్రధానోఽభిధీయతే, తద్వత్ ; ‘ స సమానః సన్నుభౌ లోకావనుసఞ్చరతి’ ఇతి చ లోకాన్తరగమనేఽప్యవియోగం బుద్ధ్యా దర్శయతి — కేన సమానః ? — తయైవ బుద్ధ్యేతి గమ్యతే, సన్నిధానాత్ ; తచ్చ దర్శయతి — ‘ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ’ (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౭) ఇతి ; ఏతదుక్తం భవతి — నాయం స్వతో ధ్యాయతి, నాపి చలతి, ధ్యాయన్త్యాం బుద్ధౌ ధ్యాయతీవ, చలన్త్యాం బుద్ధౌ చలతీవేతి । అపి చ మిథ్యాజ్ఞానపురఃసరోఽయమాత్మనో బుద్ధ్యుపాధిసమ్బన్ధః ; న చ మిథ్యాజ్ఞానస్య సమ్యగ్జ్ఞానాదన్యత్ర నివృత్తిరస్తీత్యతో యావద్బ్రహ్మాత్మతానవబోధః, తావదయం బుద్ధ్యుపాధిసమ్బన్ధో న శామ్యతి ; దర్శయతి చ — ‘ వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ । తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ’ (శ్వే. ఉ. 3 । ౮) ఇతి ॥ 3౦ ॥

వ్యాఖ్యా

నను సుషుప్తప్రలయయోర్న శక్యతే బుద్ధిసమ్బన్ధ ఆత్మనోఽభ్యుపగన్తుమ్ , ‘ సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి వచనాత్ , కృత్స్నవికారప్రలయాభ్యుపగమాచ్చ ; తత్కథం యావదాత్మభావిత్వం బుద్ధిసమ్బన్ధస్యేతి, అత్రోచ్యతే —

పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్ ॥ 3౧ ॥

యథా లోకే పుంస్త్వాదీని బీజాత్మనా విద్యమానాన్యేవ బాల్యాదిష్వనుపలభ్యమానాన్యవిద్యమానవదభిప్రేయమాణాని యౌవనాదిష్వావిర్భవన్తి ; న అవిద్యమానాన్యుత్పద్యన్తే, షణ్ఢాదీనామపి తదుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ — ఏవమయమపి బుద్ధిసమ్బన్ధః శక్త్యాత్మనా విద్యమాన ఏవ సుషుప్తప్రలయయోః పునః ప్రబోధప్రసవయోరావిర్భవతి ; ఏవం హి ఏతద్యుజ్యతే ; న హి ఆకస్మికీ కస్యచిదుత్పత్తిః సమ్భవతి, అతిప్రసఙ్గాత్ । దర్శయతి చ సుషుప్తాదుత్థానమవిద్యాత్మకబీజసద్భావకారితమ్ — ‘ సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహ ఇతి ।’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౨) ‘ త ఇహ వ్యాఘ్రో

వా సింహో వా' (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౩) ఇత్యాదినా । తస్మాత్సిద్ధమేతత్ — యావదాత్మభావీ బుద్ధ్యాద్యుపాధిసమ్బన్ధ ఇతి ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాన్యథా ॥ ౩౨ ॥

తచ్చాత్మన ఉపాధిభూతమ్ — అన్తఃకరణం మనో బుద్ధిర్విజ్ఞానం చిత్తమితి చ అనేకధా తత్ర తత్రాభిలప్యతే ; క్వచిచ్చ వృత్తివిభాగేన — సంశయాదివృత్తికం మన ఇత్యుచ్యతే, నిశ్చయాదివృత్తికం బుద్ధిరితి ; తచ్చైవంభూతమన్తఃకరణమవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ , అన్యథా హ్యనభ్యుపగమ్యమానే తస్మిన్నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గః స్యాత్ — ఆత్మేన్ద్రియవిషయాణాముపలబ్ధిసాధనానాం సన్నిధానే సతి నిత్యమేవోపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత ; అథ సత్యపి హేతుసమవధానే ఫలాభావః, తతో నిత్యమేవానుపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత ; న చైవం దృశ్యతే । అథవా అన్యతరస్యాత్మన ఇన్ద్రియస్య వా శక్తిప్రతిబన్ధోఽభ్యుపగన్తవ్యః ; న చ ఆత్మనః శక్తిప్రతిబన్ధః సమ్భవతి, అవిక్రియత్వాత్ ; నాపి ఇన్ద్రియస్య ; న హి తస్య పూర్వోత్తరయోః క్షణయోరప్రతిబద్ధశక్తికస్య సతోఽకస్మాచ్ఛక్తిః ప్రతిబధ్యేత । తస్మాత్ యస్యావధానానవధానాభ్యాముపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ భవతః, తన్మనః । తథా చ శ్రుతిః — ‘ అన్యత్రమనా అభూవం నాదర్శమన్యత్రమనా అభూవం నాశ్రౌషమ్' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ఇతి, ‘ మనసా హ్యేవ పశ్యతి మనసా శృణోతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ఇతి చ ; కామాదయశ్చాస్య వృత్తయ ఇతి దర్శయతి — ‘ కామః సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ఇతి । తస్మాద్యుక్తమేతత్ — తద్గుణసారత్వాత్తద్వ్యపదేశ ఇతి ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

కర్త్రధికరణమ్

కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ ॥ 33 ॥

తద్గుణసారత్వాధికారేణైవాపరోఽపి జీవధర్మః ప్రపఞ్చ్యతే । కర్తా చ అయం జీవః స్యాత్ । కస్మాత్ ? శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ — ఏవం చ ‘ యజేత' ‘ జుహుయాత్' ‘ దద్యాత్' ఇత్యేవంవిధం విధిశాస్త్రమర్థవద్భవతి ; అన్యథా తదనర్థకం స్యాత్ ; తద్ధి కర్తుః సతః కర్తవ్యవిశేషముపదిశతి ; న చ అసతి కర్తృత్వే తదుపపద్యేత । తథేదమపి శాస్త్రమర్థవద్భవతి — ‘ ఏష హి ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః' (ప్ర. ఉ. ౪ । ౯) ఇతి ॥ 33 ॥

వ్యాఖ్యా

విహారోపదేశాత్ ॥ ౩౪ ॥

ఇతశ్చ జీవస్య కర్తృత్వమ్ , యజ్జీవప్రక్రియాయాం సన్ధ్యే స్థానే విహారముపదిశతి — ‘ స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౨) ఇతి, ‘ స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౮) ఇతి చ ॥ ౩౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపాదానాత్ ॥ ౩౫ ॥

ఇతశ్చాస్య కర్తృత్వమ్ , యజ్జీవప్రక్రియాయామేవ కరణానాముపాదానం సఙ్కీర్తయతి — ‘ తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి, ‘ ప్రాణాన్గృహీత్వా’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౮) ఇతి చ ॥ ౩౫ ॥

వ్యాఖ్యా

వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః ॥ ౩౬ ॥

ఇతశ్చ జీవస్య కర్తృత్వమ్ , యదస్య లౌకికీషు వైదికీషు చ క్రియాసు కర్తృత్వం వ్యపదిశతి శాస్త్రమ్ — ‘ విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే । కర్మాణి తనుతేఽపి చ’ (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి । నను విజ్ఞానశబ్దో బుద్ధౌ సమధిగతః, కథమనేన జీవస్య కర్తృత్వం సూచ్యత ఇతి, నేత్యుచ్యతే — జీవస్యైవైష నిర్దేశః, న బుద్ధేః ; న చేజ్జీవస్య స్యాత్ , నిర్దేశవిపర్యయః స్యాత్ — విజ్ఞానేనేత్యేవం నిరదేక్ష్యత్ ; తథా హి అన్యత్ర బుద్ధివివక్షాయాం విజ్ఞానశబ్దస్య కరణవిభక్తినిర్దేశో దృశ్యతే — ‘ తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి ; ఇహ తు ‘ విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే’ (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి కర్తృసామానాధికరణ్యనిర్దేశాద్బుద్ధివ్యతిరిక్తస్యైవాత్మనః కర్తృత్వం సూచ్యత ఇత్యదోషః ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — యది బుద్ధివ్యతిరిక్తో జీవః కర్తా స్యాత్ , స స్వతన్త్రః సన్ ప్రియం హితం చైవ ఆత్మనో నియమేన సమ్పాదయేత్ , న విపరీతమ్ ; విపరీతమపి తు సమ్పాదయన్నుపలభ్యతే ; న చ స్వతన్త్రస్యాత్మనః ఈదృశీ ప్రవృత్తిరనియమేనోపపద్యత ఇతి, అత ఉత్తరం పఠతి —

ఉపలబ్ధివదనియమః ॥ ౩౭ ॥

యథాయమాత్మోపలబ్ధిం ప్రతి స్వతన్త్రోఽపి అనియమేనేష్టమనిష్టం చ ఉపలభతే, ఏవమనియమేనైవేష్టమనిష్టం చ సమ్పాదయిష్యతి ; ఉపలబ్ధావప్యస్వాతన్త్ర్యమ్ , ఉపలబ్ధిహేతూపాదానోపలమ్భాదితి చేత్ , న ।
విషయప్రకల్పనామాత్రప్రయోజనత్వాదుపలబ్ధిహేతూనామ్ । ఉపలబ్ధౌ తు అనన్యాపేక్షత్వమాత్మనః, చైతన్యయోగాత్ । అపి చ అర్థక్రియాయామపి నాత్యన్తమాత్మనః స్వాతన్త్ర్యమస్తి, దేశకాలనిమిత్తవిశేషాపేక్షత్వాత్ । న చ సహాయాపేక్షస్య కర్తుః కర్తృత్వం నివర్తతే । భవతి హ్యేధోదకాద్యపేక్షస్యాపి పక్తుః పక్తృత్వమ్ । సహకారివైచిత్ర్యాచ్చ ఇష్టానిష్టార్థక్రియాయామనియమేన ప్రవృత్తిరాత్మనో న విరుధ్యతే ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

శక్తివిపర్యయాత్ ॥ ౩౮ ॥

ఇతశ్చ విజ్ఞానవ్యతిరిక్తో జీవః కర్తా భవితుమర్హతి । యది పునర్విజ్ఞానశబ్దవాచ్యా బుద్ధిరేవ కర్త్రీ స్యాత్ , తతః శక్తివిపర్యయః స్యాత్ — కరణశక్తిర్బుద్ధేర్హీయేత, కర్తృశక్తిశ్చాపద్యేత ; సత్యాం చ బుద్ధేః కర్తృశక్తౌ, తస్యా ఏవ అహంప్రత్యయవిషయత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ , అహంకారపూర్వికాయా ఏవ ప్రవృత్తేః సర్వత్ర దర్శనాత్ — ‘ అహం గచ్ఛామి, అహమాగచ్ఛామి, అహం భుఞ్జే, అహం పిబామి’ ఇతి చ ; తస్యాశ్చ కర్తృశక్తియుక్తాయాః సర్వార్థకారి కరణమన్యత్కల్పయితవ్యమ్ ; శక్తోఽపి హి సన్ కర్తా కరణముపాదాయ క్రియాసు ప్రవర్తమానో దృశ్యతే ; తతశ్చ సంజ్ఞామాత్రే వివాదః స్యాత్ , న వస్తుభేదః కశ్చిత్ , కరణవ్యతిరిక్తస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమాత్ ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

సమాధ్యభావాచ్చ ॥ ౩౯ ॥

యోఽప్యయమౌపనిషదాత్మప్రతిపత్తిప్రయోజనః సమాధిరుపదిష్టో వేదాన్తేషు — ‘ ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) ‘ సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః’ ‘ ఓమిత్యేవం ధ్యాయథ ఆత్మానమ్’ (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౬) ఇత్యేవంలక్షణః, సోఽప్యసత్యాత్మనః కర్తృత్వే నోపపద్యేత । తస్మాదప్యస్య కర్తృత్వసిద్ధిః ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

తక్షాధికరణమ్

యథా చ తక్షోభయథా ॥ ౪౦ ॥

ఏవం తావచ్ఛాస్త్రార్థవత్త్వాదిభిర్హేతుభిః కర్తృత్వం శారీరస్య ప్రదర్శితమ్ ; తత్పునః స్వాభావికం వా స్యాత్ , ఉపాధినిమిత్తం వేతి చిన్త్యతే । తత్రైతైరేవ శాస్త్రార్థవత్త్వాదిభిర్హేతుభిః స్వాభావికం కర్తృత్వమ్ , అపవాదహేత్వభావాదితి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — న స్వాభావికం కర్తృత్వమాత్మనః సమ్భవతి, అనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ ; కర్తృత్వస్వభావత్వే హ్యాత్మనో న కర్తృత్వాన్నిర్మోక్షః సమ్భవతి — అగ్నేరివౌష్ణ్యాత్ ; న చ కర్తృత్వాదనిర్ముక్తస్యాస్తి పురుషార్థసిద్ధిః కర్తృత్వస్య దుఃఖరూపత్వాత్ । నను స్థితాయామపి కర్తృత్వశక్తౌ కర్తృత్వకార్యపరిహారాత్పురుషార్థః సేత్స్యతి ; తత్పరిహారశ్చ నిమిత్తపరిహారాత్ — యథాగ్నేర్దహనశక్తియుక్తస్యాపి కాష్ఠవియోగాద్దహనకార్యాభావః — తద్వత్ — న, నిమిత్తానామపి శక్తిలక్షణేన సమ్బన్ధేన సమ్బద్ధానామత్యన్తపరిహారాసమ్భవాత్ । నను మోక్షసాధనవిధానాన్మోక్షః సేత్స్యతి — న, సాధనాయత్తస్య అనిత్యత్వాత్ । అపి చ నిత్యశుద్ధముక్తాత్మప్రతిపాదనాత్ మోక్షసిద్ధిరభిమతా ; తాదృగాత్మప్రతిపాదనం చ న స్వాభావికే కర్తృత్వేఽవకల్పేత ; తస్మాత్ ఉపాధిధర్మాధ్యాసేనైవాత్మనః కర్తృత్వమ్ , న స్వాభావికమ్ ; తథా చ శ్రుతిః — ‘ ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ’ (బృ. ఉ. ४ । ३ । ७) ఇతి ‘ ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః’ (క. ఉ. ౧ । ३ । ४) ఇతి చ — ఉపాధిసమ్పృక్తస్యైవాత్మనో భోక్తృత్వాదివిశేషలాభం దర్శయతి । న హి వివేకినాం పరస్మాదన్యో జీవో నామ కర్తా భోక్తా వా విద్యతే, ‘ నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా’ (బృ. ఉ. ४ । ३ । ౨३) ఇత్యాదిశ్రవణాత్ । పర ఏవ తర్హి సంసారీ కర్తా భోక్తా చ ప్రసజ్యేత ; పరస్మాదన్యశ్చేచ్చితిమాఞ్జీవః కర్తా, బుద్ధ్యాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తో న స్యాత్ — న, అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వాత్కర్తృత్వభోక్తృత్వయోః ; తథా చ శాస్త్రమ్ — ‘ యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి’ (బృ. ఉ. ౨ । ४ । ౧४) ఇత్యవిద్యావస్థాయాం కర్తృత్వభోక్తృత్వే దర్శయిత్వా, విద్యావస్థాయాం తే ఏవ కర్తృత్వభోక్తృత్వే నివారయతి — ‘ యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౨ । ४ । ౧४) ఇతి ; తథా స్వప్నజాగరితయోరాత్మన ఉపాధిసమ్పర్కకృతం శ్రమం శ్యేనస్యేవాకాశే విపరిపతతః శ్రావయిత్వా, తదభావం సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తస్య శ్రావయతి — ‘ తద్వా అస్యైతదాప్తకామమాత్మకామమకామం రూపం శోకాన్తరమ్’ (బృ. ఉ. ४ । ३ । ౨౧) ఇత్యారభ్య ‘ ఏషాస్య పరమా గతిరేషాస్య పరమా సమ్పదేషోఽస్య పరమో లోక ఏషోఽస్య పరమ ఆనన్దః’ (బృ. ఉ. ४ । ३ । ३౨) ఇత్యుపసంహారాత్ ॥

వ్యాఖ్యా

తదేతదాహాచార్యః — ‘ యథా చ తక్షోభయథా’ ఇతి । త్వర్థే చ అయం చః పఠితః । నైవం మన్తవ్యమ్ — స్వాభావికమేవాత్మనః కర్తృత్వమ్ , అగ్నేరివౌష్ణ్యమితి ; యథా తు తక్షా లోకే

వాస్యాదికరణహస్తః కర్తా దుఃఖీ భవతి, స ఏవ స్వగృహం ప్రాప్తో విముక్తవాస్యాదికరణః స్వస్థో నిర్వృతో నిర్వ్యాపారః సుఖీ భవతి — ఏవమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితద్వైతసమ్పృక్త ఆత్మా స్వప్నజాగరితావస్థయోః కర్తా దుఃఖీ భవతి, సః తచ్ఛ్రమాపనుత్తయే స్వమాత్మానం పరం బ్రహ్మ ప్రవిశ్య విముక్తకార్యకరణసఙ్ఘాతోఽకర్తా సుఖీ భవతి సమ్ప్రసాదావస్థాయామ్ — తథా ముక్త్యవస్థాయామప్యవిద్యాధ్వాన్తం విద్యాప్రదీపేన విధూయ ఆత్మైవ కేవలో నిర్వృతః సుఖీ భవతి । తక్షదృష్టాన్తశ్చైతావతాంశేన ద్రష్టవ్యః — తక్షా హి విశిష్టేషు తక్షణాదివ్యాపారేష్వపేక్ష్యైవ ప్రతినియతాని కరణాని వాస్యాదీని కర్తా భవతి, స్వశరీరేణ తు అకర్తైవ ; ఏవమయమాత్మా సర్వవ్యాపారేష్వపేక్ష్యైవ మనఆదీని కరణాని కర్తా భవతి, స్వాత్మనా తు అకర్తైవేతి । న తు ఆత్మనస్తక్ష్ణ ఇవావయవాః సన్తి, యైః హస్తాదిభిరివ వాస్యాదీని తక్షా, మనఆదీని కరణాన్యాత్మోపాదదీత న్యస్యేద్వా ॥

వ్యాఖ్యా

యత్తూక్తమ్ , శాస్త్రార్థవత్త్వాదిభిర్హేతుభిః స్వాభావికమాత్మనః కర్తృత్వమితి, తన్న — విధిశాస్త్రం తావద్యథాప్రాప్తం కర్తృత్వముపాదాయ కర్తవ్యవిశేషముపదిశతి, న కర్తృత్వమాత్మనః ప్రతిపాదయతి ; న చ స్వాభావికమస్య కర్తృత్వమస్తి, బ్రహ్మాత్మత్వోపదేశాత్ — ఇత్యవోచామ ; తస్మాదవిద్యాకృతం కర్తృత్వముపాదాయ విధిశాస్త్రం ప్రవర్తిష్యతే । కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః — ఇత్యేవంజాతీయకమపి శాస్త్రమనువాదరూపత్వాద్యథాప్రాప్తమేవావిద్యాకృతం కర్తృత్వమనువదిష్యతి । ఏతేన విహారోపాదానే పరిహృతే, తయోరప్యనువాదరూపత్వాత్ । నను సన్ధ్యే స్థానే ప్రసుప్తేషు కరణేషు స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే — ఇతి విహార ఉపదిశ్యమానః కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వమావహతి ; తథోపాదానేఽపి ‘ తదేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి కరణేషు కర్మకరణవిభక్తీ శ్రూయమాణే కేవలస్యాత్మనః కర్తృత్వం గమయత ఇతి ; అత్రోచ్యతే — న తావత్సన్ధ్యే స్థానేఽత్యన్తమాత్మనః కరణవిరమణమస్తి, ‘ సధీః స్వప్నో భూత్వేమం లోకమతిక్రామతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇతి తత్రాపి ధీసమ్బన్ధశ్రవణాత్ ; తథా చ స్మరన్తి — ‘ ఇన్ద్రియాణాముపరమే మనోఽనుపరతం యది । సేవతే విషయానేవ తద్విద్యాత్స్వప్నదర్శనమ్’ ఇతి ; కామాదయశ్చ మనసో వృత్తయః ఇతి శ్రుతిః ; తాశ్చ స్వప్నే దృశ్యన్తే ; తస్మాత్సమనా ఏవ స్వప్నే విహరతి ; విహారోఽపి చ తత్రత్యో వాసనామయ ఏవ, న తు పారమార్థికోఽస్తి ; తథా చ శ్రుతిః ఇవకారానుబద్ధమేవ స్వప్నవ్యాపారం వర్ణయతి — ‘ ఉతేవ స్త్రీభిః సహ మోదమానో జక్షదుతేవాపి భయాని పశ్యన్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౩) ఇతి ; లౌకికా అపి తథైవ స్వప్నం కథయన్తి — ఆరుక్షమివ గిరిశృఙ్గమ్ , అద్రాక్షమివ వనరాజిమితి ; తథోపాదానేఽపి యద్యపి కరణేషు కర్మకరణవిభక్తినిర్దేశః, తథాపి తత్సంపృక్తస్యైవాత్మనః కర్తృత్వం ద్రష్టవ్యమ్ , కేవలే కర్తృత్వాసమ్భవస్య దర్శితత్వాత్ ; భవతి చ లోకేఽనేకప్రకారా

వివక్షా — యోధా యుధ్యన్తే, యోధై రాజా యుధ్యత ఇతి । అపి చ అస్మిన్నుపాదానే కరణవ్యాపారోపరమమాత్రం వివక్ష్యతే, న స్వాతన్త్ర్యం కస్యచిత్ , అబుద్ధిపూర్వకస్యాపి స్వాపే కరణవ్యాపారోపరమస్య దృష్టత్వాత్ । యస్త్వయం వ్యపదేశో దర్శితః, ‘ విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే’ ఇతి, స బుద్ధేరేవ కర్తృత్వం ప్రాపయతి — విజ్ఞానశబ్దస్య తత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్ , మనోఽనన్తరం పాఠాచ్చ, ‘ తస్య శ్రద్ధైవ శిరః’ (తై. ఉ. ౨ । ౪ । ౧) ఇతి చ విజ్ఞానమయస్యాత్మనః శ్రద్ధాద్యవయవత్వసఙ్కీర్తనాత్ — శ్రద్ధాదీనాం చ బుద్ధిధర్మత్వప్రసిద్ధేః, ‘ విజ్ఞానం దేవాః సర్వే బ్రహ్మ జ్యేష్ఠముపాసతే’ (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి చ వాక్యశేషాత్ — జ్యేష్ఠత్వస్య చ ప్రథమజత్వస్య బుద్ధౌ ప్రసిద్ధత్వాత్ , ‘ స ఏష వాచశ్చిత్తస్యోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞః’ ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే యజ్ఞస్య వాగ్బుద్ధిసాధ్యత్వావధారణాత్ । న చ బుద్ధేః శక్తివిపర్యయః కరణానాం కర్తృత్వాభ్యుపగమే భవతి, సర్వకారకాణామేవ స్వస్వవ్యాపారేషు కర్తృత్వస్యావశ్యంభావిత్వాత్ ; ఉపలబ్ధ్యపేక్షం త్వేషాం కరణానాం కరణత్వమ్ ; సా చాత్మనః ; న చ తస్యామప్యస్య కర్తృత్వమస్తి, నిత్యోపలబ్ధిస్వరూపత్వాత్ । అహంకారపూర్వకమపి కర్తృత్వం నోపలబ్ధుర్భవితుమర్హతి, అహంకారస్యాప్యుపలభ్యమానత్వాత్ ; న చైవం సతి కరణాన్తరకల్పనాప్రసఙ్గః, బుద్ధేః కరణత్వాభ్యుపగమాత్ । సమాధ్యభావస్తు శాస్త్రార్థవత్త్వేనైవ పరిహృతః, యథాప్రాప్తమేవ కర్తృత్వముపాదాయ సమాధివిధానాత్ । తస్మాత్కర్తృత్వమప్యాత్మన ఉపాధినిమిత్తమేవేతి స్థితమ్ ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

పరాయత్తాధికరణమ్

పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః ॥ ౪౧ ॥

యదిదమవిద్యావస్థాయాముపాధినిబన్ధనం కర్తృత్వం జీవస్యాభిహితమ్ , తత్కిమనపేక్ష్యేశ్వరం భవతి, ఆహోస్విదీశ్వరాపేక్షమితి భవతి విచారణా । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — నేశ్వరమపేక్షతే జీవః కర్తృత్వ ఇతి । కస్మాత్ ? అపేక్షాప్రయోజనాభావాత్ ; అయం హి జీవః స్వయమేవ రాగద్వేషాదిదోషప్రయుక్తః కారకాన్తరసామగ్రీసమ్పన్నః కర్తృత్వమనుభవితుం శక్నోతి ; తస్య కిమీశ్వరః కరిష్యతి । న చ లోకే ప్రసిద్ధిరస్తి — కృష్యాదికాసు క్రియాస్వనడుహాదివత్ ఈశ్వరోఽపరోఽపేక్షితవ్య ఇతి । క్లేశాత్మకేన చ కర్తృత్వేన జన్తూన్సంసృజత ఈశ్వరస్య నైర్ఘృణ్యం ప్రసజ్యేత ; విషమఫలం చ ఏషాం కర్తృత్వం విదధతో వైషమ్యమ్ । నను ‘వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్’ (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ३౪) ఇత్యుక్తమ్ — సత్యముక్తమ్ , సతి తు ఈశ్వరస్య సాపేక్షత్వసమ్భవే ; సాపేక్షత్వం చ ఈశ్వరస్య సమ్భవతి సతోర్జన్తూనాం ధర్మాధర్మయోః ; తయోశ్చ సద్భావః సతి జీవస్య

కర్తృత్వే ; తదేవ చేత్కర్తృత్వమీశ్వరాపేక్షం స్యాత్ , కింవిషయమీశ్వరస్య సాపేక్షత్వముచ్యతే । అకృతాభ్యాగమశ్చైవం జీవస్య ప్రసజ్యేత । తస్మాత్స్వత ఏవాస్య కర్తృత్వమితి — ఏతాం ప్రాప్తిం తుశబ్దేన వ్యావర్త్య ప్రతిజానీతే — పరాదితి ; అవిద్యావస్థాయాం కార్యకరణసఙ్ఘాతావివేకదర్శినో జీవస్యావిద్యాతిమిరాన్ధస్య సతః పరస్మాదాత్మనః కర్మాధ్యక్షాత్సర్వభూతాధివాసాత్సాక్షిణశ్చేతయితురీశ్వరాత్తదనుజ్ఞయా కర్తృత్వభోక్తృత్వలక్షణస్య సంసారస్య సిద్ధిః ; తదనుగ్రహహేతుకేనైవ చ విజ్ఞానేన మోక్షసిద్ధిర్భవితుమర్హతి । కుతః ? తచ్ఛ్రుతేః ; యద్యపి దోషప్రయుక్తః సామగ్రీసమ్పన్నశ్చ జీవః, యద్యపి చ లోకే కృష్యాదిషు కర్మసు నేశ్వరకారణత్వం ప్రసిద్ధమ్ , తథాపి సర్వాస్వేవ ప్రవృత్తిష్వీశ్వరో హేతుకర్తేతి శ్రుతేరవసీయతే ; తథా హి శ్రుతిర్భవతి — ‘ ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే । ఏష హ్యేవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతే’ (కౌ. ఉ. ౩ । ౭) ఇతి, ‘ య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మానమన్తరో యమయతి’ ఇతి చ ఏవంజాతీయకా ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నను ఏవమీశ్వరస్య కారయితృత్వే సతి వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామ్ , అకృతాభ్యాగమశ్చ జీవస్యేతి ; నేత్యుచ్యతే —

కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః ॥ ౪౨ ॥

తుశబ్దశ్చోదితదోషవ్యావర్తనార్థః । కృతో యః ప్రయత్నో జీవస్య ధర్మాధర్మలక్షణః, తదపేక్ష ఏవైనమీశ్వరః కారయతి ; అతశ్చైతే చోదితా దోషా న ప్రసజ్యన్తే — జీవకృతధర్మాధర్మవైషమ్యాపేక్ష ఏవ తత్తత్ఫలాని విషమం విభజతే పర్జన్యవత్ ఈశ్వరో నిమిత్తత్వమాత్రేణ — యథా లోకే నానావిధానాం గుచ్ఛగుల్మాదీనాం వ్రీహియవాదీనాం చ అసాధారణేభ్యః స్వస్వబీజేభ్యో జాయమానానాం సాధారణం నిమిత్తం భవతి పర్జన్యః — న హి అసతి పర్జన్యే రసపుష్పఫలపలాశాదివైషమ్యం తేషాం జాయతే, నాప్యసత్సు స్వస్వబీజేషు — ఏవం జీవకృతప్రయత్నాపేక్ష ఈశ్వరః తేషాం శుభాశుభం విదధ్యాదితి శ్లిష్యతే । నను కృతప్రయత్నాపేక్షత్వమేవ జీవస్య పరాయత్తే కర్తృత్వే నోపపద్యతే — నైష దోషః ; పరాయత్తేఽపి హి కర్తృత్వే, కరోత్యేవ జీవః, కుర్వన్తం హి తమీశ్వరః కారయతి ; అపి చ పూర్వప్రయత్నమపేక్ష్య ఇదానీం కారయతి, పూర్వతరం చ ప్రయత్నమపేక్ష్య పూర్వమకారయదితి — అనాదిత్వాత్సంసారస్యేతి — అనవద్యమ్ । కథం పునరవగమ్యతే — కృతప్రయత్నాపేక్ష ఈశ్వర ఇతి ? విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః ఇత్యాహ ; ఏవం హి ‘ స్వర్గకామో యజేత’ ‘ బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః’ ఇత్యేవంజాతీయకస్య విహితస్య ప్రతిషిద్ధస్య చ అవైయర్థ్యం భవతి ; అన్యథా తదనర్థకం స్యాత్ ; ఈశ్వర ఏవ విధిప్రతిషేధయోర్నియుజ్యేత,

అత్యన్తపరతన్త్రత్వాజ్జీవస్య ; తథా విహితకారిణమప్యనర్థేన సంసృజేత్ , ప్రతిషిద్ధకారిణమప్యర్థేన ; తతశ్చ ప్రామాణ్యం వేదస్యాస్తమియాత్ ; ఈశ్వరస్య చ అత్యన్తానపేక్షత్వే లౌకికస్యాపి పురుషకారస్య వైయర్థ్యమ్ , తథా దేశకాలనిమిత్తానామ్ ; పూర్వోక్తదోషప్రసఙ్గశ్చ — ఇత్యేవంజాతీయకం దోషజాతమాదిగ్రహణేన దర్శయతి ॥ ౪౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అంశాధికరణమ్

అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథా చాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే ॥ ౪౩ ॥

జీవేశ్వరయోరుపకార్యోపకారకభావ ఉక్తః ; స చ సమ్బద్ధయోరేవ లోకే దృష్టః — యథా స్వామిభృత్యయోః, యథా వా అగ్నివిస్ఫులిఙ్గయోః । తతశ్చ జీవేశ్వరయోరప్యుపకార్యోపకారకభావాభ్యుపగమాత్ కిం స్వామిభృత్యవత్సమ్బన్ధః, ఆహోస్విదగ్నివిస్ఫులిఙ్గవత్ ఇత్యస్యాం విచికిత్సాయామ్ అనియమో వా ప్రాప్నోతి , అథవా స్వామిభృత్యప్రకారేష్వేవ ఈశిత్రీశితవ్యభావస్య ప్రసిద్ధత్వాత్తద్విధ ఏవ సమ్బన్ధ ఇతి ప్రాప్నోతి ॥

వ్యాఖ్యా

అతో బ్రవీతి అంశ ఇతి ; జీవ ఈశ్వరస్యాంశో భవితుమర్హతి, యథాగ్నేర్విస్ఫులిఙ్గః ; అంశ ఇవాంశః ; న హి నిరవయవస్య ముఖ్యోంఽశః సమ్భవతి । కస్మాత్పునః నిరవయవత్వాత్ స ఏవ న భవతి ? నానావ్యపదేశాత్ ; ‘ సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః’ ‘ ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి’ ‘ య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మానమన్తరో యమయతి’ ఇతి చ ఏవంజాతీయకో భేదనిర్దేశో నాసతి భేదే యుజ్యతే । నను చ అయం నానావ్యపదేశః సుతరాం స్వామిభృత్యసారూప్యే యుజ్యత ఇతి, అత ఆహ — అన్యథా చాపీతి । న చ నానావ్యపదేశాదేవ కేవలాదంశత్వప్రతిపత్తిః । కిం తర్హి ? అన్యథా చాపి వ్యపదేశో భవత్యనానాత్వస్య ప్రతిపాదకః ; తథా హ్యేకే శాఖినో దాశకితవాదిభావం బ్రహ్మణ ఆమనన్త్యాథర్వణికా బ్రహ్మసూక్తే — ‘ బ్రహ్మ దాశా బ్రహ్మ దాసా బ్రహ్మైవేమే కితవాః’ ఇత్యాదినా ; దాశా య ఏతే కైవర్తాః ప్రసిద్ధాః, యే చ అమీ దాసాః స్వామిష్వాత్మానముపక్షపయన్తి, యే చ అన్యే కితవా ద్యూతకృతః, తే సర్వే బ్రహ్మైవ — ఇతి హీనజన్తూదాహరణేన సర్వేషామేవ నామరూపకృతకార్యకరణసఙ్ఘాతప్రవిష్టానాం జీవానాం బ్రహ్మత్వమాహ ; తథా అన్యత్రాపి బ్రహ్మప్రక్రియాయామేవాయమర్థః ప్రపఞ్చ్యతే — ‘ త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ । త్వం జీర్ణో దణ్డేన వఞ్చసి త్వం జాతో భవతి విశ్వతోముఖః’ (శ్వే. ఉ. ౪ । ౩) ఇతి, ‘ సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరో నామాని

కృత్వాభివదన్యదాస్తే' ఇతి చ ; ' నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా' (బృ. ఉ. 3 । ౭ । ౨3) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ అస్యార్థస్య సిద్ధిః । చైతన్యం చ అవిశిష్టం జీవేశ్వరయోః, యథాగ్నివిస్ఫులిఙ్గయోరౌష్ణ్యమ్ । అతో భేదాభేదావగమాభ్యామంశత్వావగమః ॥ ౪3 ॥

కుతశ్చ అంశత్వావగమః ? —

మన్త్రవర్ణాచ్చ ॥ ౪౪ ॥

మన్త్రవర్ణశ్చైతమర్థమవగమయతి — ' తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాꣳశ్చ పూరుషః । పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇతి ; అత్ర భూతశబ్దేన జీవప్రధానాని స్థావరజఙ్గమాని నిర్దిశతి, ' అహింసన్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్యః' ఇతి ప్రయోగాత్ ; అంశః పాదో భాగ ఇత్యనర్థాన్తరమ్ ; తస్మాదప్యంశత్వావగమః ॥ ౪౪ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ అంశత్వావగమః ? —

అపి చ స్మర్యతే ॥ ౪౫ ॥

ఈశ్వరగీతాస్వపి చ ఈశ్వరాంశత్వం జీవస్య స్మర్యతే — ' మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతః సనాతనః' (భ. గీ. ౧౫ । ౭) ఇతి ; తస్మాదప్యంశత్వావగమః । యత్తూక్తమ్ , స్వామిభృత్యాదిష్వేవ ఈశిత్రీశితవ్యభావో లోకే ప్రసిద్ధ ఇతి — యద్యప్యేషా లోకే ప్రసిద్ధిః, తథాపి శాస్త్రాత్తు అత్ర అంశాంశిత్వమీశిత్రీశితవ్యభావశ్చ నిశ్చీయతే ; నిరతిశయోపాధిసమ్పన్నశ్చేశ్వరో నిహీనోపాధిసమ్పన్నాఞ్జీవాన్ ప్రశాస్తీతి న కిఞ్చిద్విప్రతిషిధ్యతే ॥ ౪౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — నను జీవస్యేశ్వరాంశత్వాభ్యుపగమే తదీయేన సంసారదుఃఖోపభోగేనాంశిన ఈశ్వరస్యాపి దుఃఖిత్వం స్యాత్ — యథా లోకే హస్తపాదాద్యన్యతమాఙ్గగతేన దుఃఖేన అఙ్గినో దేవదత్తస్య దుఃఖిత్వమ్ , తద్వత్ ; తతశ్చ తత్ప్రాప్తానాం మహత్తరం దుఃఖం ప్రాప్నుయాత్ ; అతో వరం పూర్వావస్థః సంసార ఏవాస్తు — ఇతి సమ్యగ్దర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః స్యాత్ — ఇతి ; అత్రోచ్యతే —

ప్రకాశాదివన్నైవం పరః ॥ ౪౬ ॥

యథా జీవః సంసారదుఃఖమనుభవతి, నైవం పర ఈశ్వరోఽనుభవతీతి ప్రతిజానీమహే ; జీవో హి అవిద్యావేశవశాత్ దేహాద్యాత్మభావమివ గత్వా, తత్కృతేన దుఃఖేన దుఃఖీ అహమ్ ఇతి

అవిద్యయా కృతం దుఃఖోపభోగమ్ అభిమన్యతే ; నైవం పరమేశ్వరస్య దేహాద్యాత్మభావో దుఃఖాభిమానో వా అస్తి ;
జీవస్యాప్యవిద్యాకృతనామరూపనిర్వృత్తదేహేన్ద్రియాద్యుపాధ్యవివేకభ్రమనిమిత్త ఏవ దుఃఖాభిమానః, న తు పారమార్థికోఽస్తి ; యథా చ స్వదేహగతదాహచ్ఛేదాదినిమిత్తం దుఃఖం తదభిమానభ్రాన్త్యానుభవతి, తథా పుత్రమిత్రాదిగోచరమపి దుఃఖం తదభిమానభ్రాన్త్యైవానుభవతి — అహమేవ పుత్రః, అహమేవ మిత్రమ్ ఇత్యేవం స్నేహవశేన పుత్రమిత్రాదిష్వభినివిశమానః ; తతశ్చ నిశ్చితమేతదవగమ్యతే — మిథ్యాభిమానభ్రమనిమిత్త ఏవ దుఃఖానుభవ ఇతి । వ్యతిరేకదర్శనాచ్చ ఏవమవగమ్యతే ; తథా హి — పుత్రమిత్రాదిమత్సు బహుషూపవిష్టేషు తత్సమ్బన్ధాభిమానిష్వితరేషు చ, పుత్రో మృతో మిత్రం మృతమిత్యేవమాఘోషితే, యేషామేవ పుత్రమిత్రాదిమత్త్వాభిమానస్తేషామేవ తన్నిమిత్తం దుఃఖముత్పద్యతే, న అభిమానహీనానాం పరివ్రాజకాదీనామ్ । అతశ్చ లౌకికస్యాపి పుంసః సమ్యగ్దర్శనార్థవత్త్వం దృష్టమ్ , కిముత విషయశూన్యాదాత్మనోఽన్యద్వస్త్వన్తరమపశ్యతో నిత్యచైతన్యమాత్రస్వరూపస్యేతి ; తస్మాన్నాస్తి సమ్యగ్దర్శనానర్థక్యప్రసఙ్గః । ప్రకాశాదివదితి నిదర్శనోపన్యాసః — యథా ప్రకాశః సౌరశ్చాన్ద్రమసో వా వియద్వ్యాప్య అవతిష్ఠమానః అఙ్గుల్యాద్యుపాధిసమ్బన్ధాత్ తేషు ఋజువక్రాదిభావం ప్రతిపద్యమానేషు తత్తద్భావమివ ప్రతిపద్యమానోఽపి న పరమార్థతస్తద్భావం ప్రతిపద్యతే, యథా చ ఆకాశో ఘటాదిషు గచ్ఛత్సు గచ్ఛన్నివ విభావ్యమానోఽపి న పరమార్థతో గచ్ఛతి, యథా చ ఉదశరావాదికమ్పనాత్తద్గతే సూర్యప్రతిబిమ్బే కమ్పమానేఽపి న తద్వాన్సూర్యః కమ్పతే — ఏవమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితే బుద్ధ్యాద్యుపహితే జీవాఖ్యే అంశే దుఃఖాయమానేఽపి న తద్వానీశ్వరో దుఃఖాయతే । జీవస్యాపి దుఃఖప్రాప్తిరవిద్యానిమిత్తైవేత్యుక్తమ్ । తథా చ అవిద్యానిమిత్తజీవభావవ్యుదాసేన బ్రహ్మభావమేవ జీవస్య ప్రతిపాదయన్తి వేదాన్తాః — ‘ తత్త్వమసి’ ఇత్యేవమాదయః । తస్మాన్నాస్తి జైవేన దుఃఖేన పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రసఙ్గః ॥ ౪౬ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మరన్తి చ ॥ ౪౭ ॥

స్మరన్తి చ వ్యాసాదయః — యథా జైవేన దుఃఖేన న పరమాత్మా దుఃఖాయత ఇతి ; ‘ తత్ర యః పరమాత్మా హి స నిత్యో నిర్గుణః స్మృతః । న లిప్యతే ఫలైశ్చాపి పద్మపత్రమివామ్భసా । కర్మాత్మా త్వపరో యోఽసౌ మోక్షబన్ధైః స యుజ్యతే । స సప్తదశకేనాపి రాశినా యుజ్యతే పునః’ ఇతి । చశబ్దాత్ సమామనన్తి చ — ఇతి వాక్యశేషః — ‘ తయోరన్యః పిప్పలం

స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి' (శ్వే. ఉ. ४ । ౬) ఇతి, ' ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౧) ఇతి చ ॥ ४౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ — యది తర్హ్యేక ఏవ సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా స్యాత్ , కథమనుజ్ఞాపరిహారౌ స్యాతాం లౌకికౌ వైదికౌ చేతి । నను చ అంశో జీవ ఈశ్వరస్య ఇత్యుక్తమ్ ; తద్భేదాచ్చానుజ్ఞాపరిహారౌ తదాశ్రయావవ్యతికీర్ణావుపపద్యేతే ; కిమత్ర చోద్యత ఇతి, ఉచ్యతే — నైతదేవమ్ ; అనంశత్వమపి హి జీవస్యాభేదవాదిన్యః శ్రుతయః ప్రతిపాదయన్తి — ' తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ' నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా' (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౩) ' మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౧౯) ' తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ' అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ. ఉ. ౧ । ४ । ౧౦) ఇత్యేవంజాతీయకాః । నను భేదాభేదావగమాభ్యామంశత్వం సిధ్యతీత్యుక్తమ్ — స్యాదేతదేవమ్ , యద్యుభావపి భేదాభేదౌ ప్రతిపిపాదయిషితౌ స్యాతామ్ ; అభేద ఏవ త్వత్ర ప్రతిపిపాదయిషితః, బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపత్తౌ పురుషార్థసిద్ధేః ; స్వభావప్రాప్తస్తు భేదోఽనూద్యతే ; న చ నిరవయవస్య బ్రహ్మణో ముఖ్యోంఽశో జీవః సమ్భవతీత్యుక్తమ్ ; తస్మాత్పర ఏవైకః సర్వేషాం భూతానామన్తరాత్మా జీవభావేనావస్థిత ఇత్యతో వక్తవ్యా అనుజ్ఞాపరిహారోపపత్తిః । తాం బ్రూమః —

అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్ ॥ ४౮ ॥

' ఋతౌ భార్యాముపేయాత్' ఇత్యనుజ్ఞా, ' గుర్వఙ్గనాం నోపగచ్ఛేత్' ఇతి పరిహారః ; తథా ' అగ్నీషోమీయం పశుం సంజ్ఞపయేత్' ఇత్యనుజ్ఞా, ' న హింస్యాత్సర్వా భూతాని' ఇతి పరిహారః ; — ఏవం లోకేఽపి మిత్రముపసేవితవ్యమిత్యనుజ్ఞా, శత్రుః పరిహర్తవ్య ఇతి పరిహారః — ఏవంప్రకారావనుజ్ఞాపరిహారౌ ఏకత్వేఽప్యాత్మనః దేహసమ్బన్ధాత్ స్యాతామ్ । దేహైః సమ్బన్ధో దేహసమ్బన్ధః । కః పునర్దేహసమ్బన్ధః ? దేహాదిరయం సఙ్ఘాతోఽహమేవ — ఇత్యాత్మని విపరీతప్రత్యయోత్పత్తిః ; దృష్టా చ సా సర్వప్రాణినామ్ — అహం గచ్ఛామి అహమాగచ్ఛామి, అహమన్ధః అహమనన్ధః, అహం మూఢః అహమమూఢః ఇత్యేవమాత్మికా ; న హి అస్యాః సమ్యగ్దర్శనాదన్యన్నివారకమస్తి ; ప్రాక్తు సమ్యగ్దర్శనాత్ప్రతతైషా భ్రాన్తిః సర్వజన్తుషు । తదేవమవిద్యానిమిత్తదేహాద్యుపాధిసమ్బన్ధకృతాద్విశేషాదైకాత్మ్యాభ్యుపగమేఽప్యనుజ్ఞాపరిహారావవకల్పేతే । సమ్యగ్దర్శినస్తర్హ్యనుజ్ఞాపరిహారానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ — న, తస్య కృతార్థత్వాన్నియోజ్యత్వానుపపత్తేః — హేయోపాదేయయోర్హి నియోజ్యో నియోక్తవ్యః స్యాత్ ; ఆత్మనస్త్వతిరిక్తం హేయముపాదేయం వా వస్త్వపశ్యన్ కథం నియుజ్యేత ; న చ ఆత్మా

ఆత్మన్యేవ నియోజ్యః స్యాత్ I శరీరవ్యతిరేకదర్శిన ఏవ నియోజ్యత్వమితి చేత్ , న ; తత్సంహతత్వాభిమానాత్ — సత్యం వ్యతిరేకదర్శినో నియోజ్యత్వమ్ ; తథాపి వ్యోమాదివద్దేహాద్యసంహతత్వమపశ్యత ఏవ ఆత్మనో నియోజ్యత్వాభిమానః ; న హి దేహాద్యసంహతత్వదర్శినః కస్యచిదపి నియోగో దృష్టః, కిముతైకాత్మ్యదర్శినః I న చ నియోగాభావాత్ సమ్యగ్దర్శినో యథేష్టచేష్టాప్రసఙ్గః, సర్వత్రాభిమానస్యైవ ప్రవర్తకత్వాత్ , అభిమానాభావాచ్చ సమ్యగ్దర్శినః I తస్మాద్దేహసమ్బన్ధాదేవానుజ్ఞాపరిహారౌ — జ్యోతిరాదివత్ — యథా జ్యోతిష ఏకత్వేఽప్యగ్నిః క్రవ్యాత్పరిహ్రియతే, నేతరః ; యథా చ ప్రకాశ ఏకస్యాపి సవితురమేధ్యదేశసమ్బద్ధః పరిహ్రియతే, నేతరః శుచిభూమిష్ఠః ; యథా భౌమాః ప్రదేశా వజ్రవైడూర్యాదయ ఉపాదీయన్తే, భౌమా అపి సన్తో నరకలేబరాదయః పరిహ్రియన్తే ; యథా మూత్రపురీషం గవాం పవిత్రతయా పరిగృహ్యతే, తదేవ జాత్యన్తరే పరివర్జ్యతే — తద్వత్ II ౪౮ II

వ్యాఖ్యా

అసన్తతేశ్చావ్యతికరః II ౪౯ II

స్యాతాం నామ అనుజ్ఞాపరిహారావేకస్యాత్మనో దేహవిశేషయోగాత్ ; యస్త్వయం కర్మఫలసమ్బన్ధః, స చ ఐకాత్మ్యాభ్యుపగమే వ్యతికీర్యేత, స్వామ్యైకత్వాదితి చేత్ , నైతదేవమ్ , అసన్తతేః ; న హి కర్తుర్భోక్తుశ్చాత్మనః సన్తతః సర్వైః శరీరైః సమ్బన్ధోఽస్తి ; ఉపాధితన్త్రో హి జీవ ఇత్యుక్తమ్ ; ఉపాధ్యసన్తానాచ్చ నాస్తి జీవసన్తానః — తతశ్చ కర్మవ్యతికరః ఫలవ్యతికరో వా న భవిష్యతి II ౪౯ II

వ్యాఖ్యా

ఆభాస ఏవ చ II ౫౦ II

ఆభాస ఏవ చ ఏష జీవః పరస్యాత్మనో జలసూర్యకాదివత్ప్రతిపత్తవ్యః, న స ఏవ సాక్షాత్ , నాపి వస్త్వన్తరమ్ I అతశ్చ యథా నైకస్మిఞ్జలసూర్యకే కమ్పమానే జలసూర్యకాన్తరం కమ్పతే, ఏవం నైకస్మిఞ్జీవే కర్మఫలసమ్బన్ధిని జీవాన్తరస్య తత్సమ్బన్ధః I ఏవమవ్యతికర ఏవ కర్మఫలయోః I ఆభాసస్య చ అవిద్యాకృతత్వాత్తదాశ్రయస్య సంసారస్యావిద్యాకృతత్వోపపత్తిరితి, తద్వ్యుదాసేన చ పారమార్థికస్య బ్రహ్మాత్మభావస్యోపదేశోపపత్తిః I యేషాం తు బహవ ఆత్మానః, తే చ సర్వే సర్వగతాః, తేషామేవైష వ్యతికరః ప్రాప్నోతి I కథమ్ ? బహవో విభవశ్చాత్మానశ్చైతన్యమాత్రస్వరూపా నిర్గుణా నిరతిశయాశ్చ ; తదర్థం సాధారణం ప్రధానమ్ ; తన్నిమిత్తైషాం భోగాపవర్గసిద్ధిరితి

సాంఖ్యాః । సతి బహుత్వే విభుత్వే చ ఘటకుడ్యాదిసమానా ద్రవ్యమాత్రస్వరూపాః స్వతోऽచేతనా ఆత్మానః, తదుపకరణాని చ అణూని మనాంస్యచేతనాని, తత్ర ఆత్మద్రవ్యాణాం మనోద్రవ్యాణాం చ సంయోగాత్ నవ ఇచ్ఛాదయో వైశేషికా ఆత్మగుణా ఉత్పద్యన్తే, తే చ అవ్యతిరేకేణ ప్రత్యేకమాత్మసు సమవయన్తి, స సంసారః ; తేషాం నవానామాత్మగుణానామత్యన్తానుత్పాదో మోక్ష ఇతి కాణాదాః । తత్ర సాంఖ్యానాం తావచ్చైతన్యస్వరూపత్వాత్సర్వాత్మనాం సన్నిధానాద్యవిశేషాచ్చ ఏకస్య సుఖదుఃఖసమ్బన్ధే సర్వేషాం సుఖదుఃఖసమ్బన్ధః ప్రాప్నోతి । స్యాదేతత్ — ప్రధానప్రవృత్తేః పురుషకైవల్యార్థత్వాద్వ్యవస్థా భవిష్యతి ; అన్యథా హి స్వవిభూతిఖ్యాపనార్థా ప్రధానప్రవృత్తిః స్యాత్ ; తథా చ అనిర్మోక్షః ప్రసజ్యేతేతి — నైతత్సారమ్ — న హి అభిలషితసిద్ధినిబన్ధనా వ్యవస్థా శక్యా విజ్ఞాతుమ్ ; ఉపపత్త్యా తు కయాచిద్వ్యవస్థోచ్యేత ; అసత్యాం పునరుపపత్తౌ కామం మా భూదభిలషితం పురుషకైవల్యమ్ ; ప్రాప్నోతి తు వ్యవస్థాహేత్వభావాద్వ్యతికరః । కాణాదానామపి — యదా ఏకేనాత్మనా మనః సంయుజ్యతే, తదా ఆత్మాన్తరైరపి నాన్తరీయకః సంయోగః స్యాత్ , సన్నిధానాద్యవిశేషాత్ ; తతశ్చ హేత్వవిశేషాత్ఫలావిశేష ఇత్యేకస్యాత్మనః సుఖదుఃఖయోగే సర్వాత్మనామపి సమానం సుఖదుఃఖిత్వం ప్రసజ్యేత ॥ ౫౦ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — అదృష్టనిమిత్తో నియమో భవిష్యతీతి ; నేత్యాహ —

అదృష్టానియమాత్ ॥ ౫౧ ॥

బహుష్వాత్మస్వాకాశవత్సర్వగతేషు ప్రతిశరీరం బాహ్యాభ్యన్తరావిశేషేణ సన్నిహితేషు మనోవాక్కాయైర్ధర్మాధర్మలక్షణమదృష్టముపార్జ్యతే । సాంఖ్యానాం తావత్ తదనాత్మసమవాయి ప్రధానవర్తి । ప్రధానసాధారణ్యాన్న ప్రత్యాత్మం సుఖదుఃఖోపభోగస్య నియామకముపపద్యతే । కాణాదానామపి పూర్వవత్సాధారణేనాత్మమనఃసంయోగేన నిర్వర్తితస్యాదృష్టస్యాపి అస్యైవాత్మన ఇదమదృష్టమితి నియమే హేత్వభావాదేష ఏవ దోషః ॥ ౫౧ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — అహమిదం ఫలం ప్రాప్నవాని, ఇదం పరిహరాణి, ఇత్థం ప్రయతై, ఇత్థం కరవాణి — ఇత్యేవంవిధా అభిసన్ధ్యాదయః ప్రత్యాత్మం ప్రవర్తమానా అదృష్టస్యాత్మనాం చ స్వస్వామిభావం నియంస్యన్తీతి ; నేత్యాహ —

అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమ్ ॥ ౫౨ ॥

అభిసన్ధ్యాదీనామపి సాధారణేనైవాత్మమనఃసంయోగేన సర్వాత్మసన్నిధౌ క్రియమాణానాం నియమహేతుత్వానుపపత్తేరుక్తదోషానుషఙ్గ ఏవ ॥ ౫౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రదేశాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్ ॥ ౫౩ ॥

అథోచ్యేత — విభుత్వేఽప్యాత్మనః శరీరప్రతిష్ఠేన మనసా సంయోగః శరీరావచ్ఛిన్న ఏవ ఆత్మప్రదేశే భవిష్యతి ; అతః ప్రదేశకృతా వ్యవస్థా అభిసన్ధ్యాదీనామదృష్టస్య సుఖదుఃఖయోశ్చ భవిష్యతీతి । తదపి నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? అన్తర్భావాత్ ; విభుత్వావిశేషాద్ధి సర్వ ఏవాత్మానః సర్వశరీరేష్వన్తర్భవన్తి ; తత్ర న వైశేషికైః శరీరావచ్ఛిన్నోఽప్యాత్మనః ప్రదేశః కల్పయితుం శక్యః ; కల్ప్యమానోఽప్యయం నిష్ప్రదేశస్యాత్మనః ప్రదేశః కాల్పనికత్వాదేవ న పారమార్థికం కార్యం నియన్తుం శక్నోతి ; శరీరమపి సర్వాత్మసన్నిధావుత్పద్యమానమ్ — అస్యైవ ఆత్మనః, నేతరేషామ్ — ఇతి న నియన్తుం శక్యమ్ । ప్రదేశవిశేషాభ్యుపగమేఽపి చ ద్వయోరాత్మనోః సమానసుఖదుఃఖభాజోః కదాచిదేకేనైవ తావచ్ఛరీరేణోపభోగసిద్ధిః స్యాత్ , సమానప్రదేశస్యాపి ద్వయోరాత్మనోరదృష్టస్య సమ్భవాత్ ; తథా హి — దేవదత్తో యస్మిన్ప్రదేశే సుఖదుఃఖమన్వభూత్ , తస్మాత్ప్రదేశాదపక్రాన్తే తచ్ఛరీరే, యజ్ఞదత్తశరీరే చ తం ప్రదేశమనుప్రాప్తే, తస్యాపి ఇతరేణ సమానః సుఖదుఃఖానుభవో దృశ్యతే ; స న స్యాత్ , యది దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోః సమానప్రదేశమదృష్టం న స్యాత్ । స్వర్గాద్యనుపభోగప్రసఙ్గశ్చ ప్రదేశవాదినః స్యాత్ , బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రదేశేష్వదృష్టనిష్పత్తేః ప్రదేశాన్తరవర్తిత్వాచ్చ స్వర్గాద్యుపభోగస్య । సర్వగతత్వానుపపత్తిశ్చ బహూనామాత్మనామ్ , దృష్టాన్తాభావాత్ ; వద తావత్ త్వమ్ — కే బహవః సమానదేశాశ్చేతి ; రూపాదయ ఇతి చేత్ , న ; తేషామపి ధర్మ్యంశేనాభేదాత్ , లక్షణభేదాచ్చ — న తు బహూనామాత్మనాం లక్షణభేదోఽస్తి ; అన్త్యవిశేషవశాద్భేదోపపత్తిరితి చేత్ , న ; భేదకల్పనాయా అన్త్యవిశేషకల్పనాయాశ్చ ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ ; ఆకాశాదీనామపి విభుత్వం బ్రహ్మవాదినోఽసిద్ధమ్ , కార్యత్వాభ్యుపగమాత్ । తస్మాదాత్మైకత్వపక్ష ఏవ సర్వదోషాభావ ఇతి సిద్ధమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

చతుర్థః పాదః

వియదాదివిషయః శ్రుతివిప్రతిషేధస్తృతీయేన పాదేన పరిహృతః ; చతుర్థేన ఇదానీం ప్రాణవిషయః పరిహ్రియతే । తత్ర తావత్ — 'తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౩) ఇతి, 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి చ ఏవమాదిషు ఉత్పత్తిప్రకరణేషు ప్రాణానాముత్పత్తిర్న ఆమ్నాయతే ; క్వచిచ్చానుత్పత్తిరేవ ఏషామామ్నాయతే, 'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) । తదాహుః కిం తదసదాసీదిత్యృషయో వావ తేఽగ్రేఽసదాసీత్ । తదాహుః కే తే ఋషయ ఇతి । ప్రాణా వావ ఋషయః' — ఇత్యత్ర ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావశ్రవణాత్ ; అన్యత్ర తు ప్రాణానామప్యుత్పత్తిః పఠ్యతే — 'యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః' ఇతి, 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇతి, 'సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౮) ఇతి, 'స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీన్ద్రియం మనోఽన్నమ్' (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇతి చ ఏవమాదిప్రదేశేషు । తత్ర శ్రుతివిప్రతిషేధాదన్యతరనిర్ధారణకారణానిరూపణాచ్చ అప్రతిపత్తిః ప్రాప్నోతి । అథవా ప్రాగుత్పత్తేః సద్భావశ్రవణాద్గౌణీ ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిరితి ప్రాప్నోతి । అత ఇదముత్తరం పఠతి —

వ్యాఖ్యా

ప్రాణోత్పత్త్యధికరణమ్

తథా ప్రాణాః ॥ ౧ ॥

తథా ప్రాణా ఇతి । కథం పునరత్ర తథా ఇత్యక్షరానులోమ్యమ్ , ప్రకృతోపమానాభావాత్ — సర్వగతాత్మబహుత్వవాదిదూషణమ్ అతీతానన్తరపాదాన్తే ప్రకృతమ్ ; తత్తావన్నోపమానం సమ్భవతి, సాదృశ్యాభావాత్ ; సాదృశ్యే హి సతి ఉపమానం స్యాత్ — యథా సింహస్తథా బలవర్మేతి ; అదృష్టసామ్యప్రతిపాదనార్థమితి యద్యుచ్యేత — యథా అదృష్టస్య సర్వాత్మసన్నిధావుత్పద్యమానస్యానియతత్వమ్ , ఏవం ప్రాణానామపి సర్వాత్మనః ప్రత్యనియతత్వమితి — తదపి దేహానియమేనైవోక్తత్వాత్పునరుక్తం భవేత్ ; న చ జీవేన ప్రాణా ఉపమీయేరన్ , సిద్ధాన్తవిరోధాత్ — జీవస్య హి అనుత్పత్తిరాఖ్యాతా, ప్రాణానాం తు ఉత్పత్తిరాచిఖ్యాసితా ; తస్మాత్తథా ఇత్యసమ్బద్ధమివ ప్రతిభాతి — న, ఉదాహరణోపాత్తేనాప్యుపమానేన సమ్బన్ధోపపత్తేః — అత్ర ప్రాణోత్పత్తివాదివాక్యజాతముదాహరణమ్ — 'ఏతస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః సర్వే లోకాః సర్వే దేవాః సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి' (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౨౦) ఇత్యేవంజాతీయకమ్ ; తత్ర యథా లోకాదయః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యన్తే, తథా ప్రాణా అపీత్యర్థః ; తథా — 'ఏతస్మాజ్జాయతే

ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇత్యేవమాదిష్వపి ఖాదివత్ప్రాణానాముత్పత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్ । అథవా 'పానవ్యాపచ్చ తద్వత్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౧౫) ఇత్యేవమాదిషు వ్యవహితోపమానసమ్బన్ధస్యాప్యాశ్రితత్వాత్ — యథా అతీతానన్తరపాదాదావుక్తా వియదాదయః పరస్య బ్రహ్మణో వికారాః సమధిగతాః, తథా ప్రాణా అపి పరస్య బ్రహ్మణో వికారా ఇతి యోజయితవ్యమ్ । కః పునః ప్రాణానాం వికారత్వే హేతుః ? శ్రుతత్వమేవ । నను కేషుచిత్ప్రదేశేషు న ప్రాణానాముత్పత్తిః శ్రూయత ఇత్యుక్తమ్ — తదయుక్తమ్ , ప్రదేశాన్తరేషు శ్రవణాత్ ; న హి క్వచిదశ్రవణమన్యత్ర శ్రుతం నివారయితుముత్సహతే ; తస్మాచ్ఛ్రుతత్వావిశేషాదాకాశాదివత్ప్రాణా అప్యుత్పద్యన్త ఇతి సూక్తమ్ ॥ ౧ ॥

గౌణ్యసమ్భవాత్ ॥ ౨ ॥

యత్పునరుక్తం ప్రాగుత్పత్తేః సద్భావశ్రవణాద్గౌణీ ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిరితి, తత్ప్రత్యాహ — గౌణ్యసమ్భవాదితి ; గౌణ్యా అసమ్భవో గౌణ్యసమ్భవః — న హి ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ సమ్భవతి, ప్రతిజ్ఞాహానిప్రసఙ్గాత్ — 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౩) ఇతి హి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ తత్సాధనాయేదమామ్నాయతే 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇత్యాది ; సా చ ప్రతిజ్ఞా ప్రాణాదేః సమస్తస్య జగతో బ్రహ్మవికారత్వే సతి ప్రకృతివ్యతిరేకేణ వికారాభావాత్సిధ్యతి ; గౌణ్యాం తు ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతౌ ప్రతిజ్ఞా ఇయం హీయేత । తథా చ ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి — 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృతమ్' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౦) ఇతి, 'బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) ఇతి చ ; తథా 'ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదꣳ సర్వం విదితమ్' ఇత్యేవంజాతీయకాసు శ్రుతిషు ఏషైవ ప్రతిజ్ఞా యోజయితవ్యా । కథం పునః ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావశ్రవణమ్ ? నైతన్మూలప్రకృతివిషయమ్ , 'అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పరః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) ఇతి మూలప్రకృతేః ప్రాణాదిసమస్తవిశేషరహితత్వావధారణాత్ ; అవాన్తరప్రకృతివిషయం త్వేతత్ స్వవికారాపేక్షం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావావధారణమితి ద్రష్టవ్యమ్ , వ్యాకృతవిషయాణామపి భూయసీనామవస్థానాం శ్రుతిస్మృత్యోః ప్రకృతివికారభావప్రసిద్ధేః । వియదధికరణే హి — 'గౌణ్యసమ్భవాత్' ఇతి పూర్వపక్షసూత్రత్వాత్ — గౌణీ జన్మశ్రుతిః, అసమ్భవాత్ — ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ; ప్రతిజ్ఞాహాన్యా చ తత్ర సిద్ధాన్తోఽభిహితః ; ఇహ తు సిద్ధాన్తసూత్రత్వాత్ — గౌణ్యా జన్మశ్రుతేరసమ్భవాత్ —

ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ; తదనురోధేన తు ఇహాపి — గౌణీ జన్మశ్రుతిః, అసమ్భవాత్ — ఇతి వ్యాచక్షాణైః ప్రతిజ్ఞాహానిరుపేక్షితా స్యాత్ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తత్ప్రాక్శ్రుతేశ్చ ॥ ౩ ॥

ఇతశ్చ ఆకాశాదీనామివ ప్రాణానామపి ముఖ్యైవ జన్మశ్రుతిః — యత్ ‘జాయతే’ ఇత్యేకం జన్మవాచిపదం ప్రాణేషు ప్రాక్శ్రుతం సత్ ఉత్తరేష్వాకాశాదిష్వనువర్తతే ‘ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇత్యత్ర ఆకాశాదిషు ముఖ్యం జన్మేతి ప్రతిష్ఠాపితమ్ ; తత్సామాన్యాత్ప్రాణేష్వపి ముఖ్యమేవ జన్మ భవితుమర్హతి ; న హి ఏకస్మిన్ప్రకరణే ఏకస్మింశ్చ వాక్యే ఏకః శబ్దః సకృదుచ్చరితో బహుభిః సమ్బధ్యమానః క్వచిన్ముఖ్యః క్వచిద్గౌణ ఇత్యధ్యవసాతుం శక్యమ్ , వైరూప్యప్రసఙ్గాత్ । తథా ‘స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధామ్’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇత్యత్రాపి ప్రాణేషు శ్రుతః సృజతిః పరేష్వప్యుత్పత్తిమత్సు శ్రద్ధాదిష్వనుషజ్యతే । యత్రాపి పశ్చాచ్ఛ్రుత ఉత్పత్తివచనః శబ్దః పూర్వైః సమ్బధ్యతే, తత్రాప్యేష ఏవ న్యాయః — యథా ‘సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరన్తి’ ఇత్యయమన్తే పఠితో వ్యుచ్చరన్తిశబ్దః పూర్వైరపి ప్రాణాదిభిః సమ్బధ్యతే ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

తత్పూర్వకత్వాద్వాచః ॥ ౪ ॥

యద్యపి ‘తత్తేజోఽసృజత’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౩) ఇత్యేతస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణానాముత్పత్తిర్న పఠ్యతే, తేజోబన్నానామేవ త్రయాణాం భూతానాముత్పత్తిశ్రవణాత్ ; తథాపి బ్రహ్మప్రకృతికతేజోబన్నపూర్వకత్వాభిధానాద్వాక్ప్రాణమనసామ్ , తత్సామాన్యాచ్చ సర్వేషామేవ ప్రాణానాం బ్రహ్మప్రభవత్వం సిద్ధం భవతి । తథా హి — అస్మిన్నేవ ప్రకరణే తేజోబన్నపూర్వకత్వం వాక్ప్రాణమనసామామ్నాయతే — ‘అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ స్తేజోమయీ వాక్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౫ । ౪) ఇతి ; తత్ర యది తావన్ముఖ్యమేవైషామన్నాదిమయత్వమ్ , తతో వర్తత ఏవ బ్రహ్మప్రభవత్వమ్ ; అథ భాక్తమ్ , తథాపి బ్రహ్మకర్తృకాయాం నామరూపవ్యాక్రియాయాం శ్రవణాత్ , ‘యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౩) ఇతి చోపక్రమాత్ ‘ఐతదాత్మ్యమిదꣳ సర్వమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి చోపసంహారాత్ , శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేశ్చ బ్రహ్మకార్యత్వప్రపఞ్చనార్థమేవ మనఆదీనామన్నాదిమయత్వవచనమితి గమ్యతే । తస్మాదపి ప్రాణానాం బ్రహ్మవికారత్వసిద్ధిః ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

సప్తగత్యధికరణమ్

సప్త గతేర్విశేషితత్వాచ్చ ॥ ౫ ॥

ఉత్పత్తివిషయః శ్రుతివిప్రతిషేధః ప్రాణానాం పరిహృతః ; సంఖ్యావిషయ ఇదానీం పరిహ్రియతే । తత్ర ముఖ్యం ప్రాణముపరిష్టాద్వక్ష్యతి ; సమ్ప్రతి తు కతి ఇతరే ప్రాణా ఇతి సమ్ప్రధారయతి । శ్రుతివిప్రతిపత్తేశ్చాత్ర విశయః — క్వచిత్సప్త ప్రాణాః సఙ్కీర్త్యన్తే — 'సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౮) ఇతి ; క్వచిదష్టౌ ప్రాణా గ్రహత్వేన గుణేన సఙ్కీర్త్యన్తే — 'అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧) ఇతి ; క్వచిన్నవ — 'సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణా ద్వావవాఞ్చౌ' (తై. సం. ౫ । ౧ । ౭ । ౧) ఇతి ; క్వచిద్దశ — 'నవ వై పురుషే ప్రాణా నాభిర్దశమీ' ఇతి ; క్వచిదేకాదశ — 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౪) ఇతి ; క్వచిద్ద్వాదశ — 'సర్వేషాꣳ స్పర్శానాం త్వగేకాయనమ్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౧) ఇత్యత్ర ; క్వచిత్త్రయోదశ — 'చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ' (ప్ర. ఉ. ౪ । ౮) ఇత్యత్ర — ఏవం హి విప్రతిపన్నాః ప్రాణేయత్తాం ప్రతి శ్రుతయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? సప్తైవ ప్రాణా ఇతి । కుతః ? గతేః ; యతస్తావన్తోఽవగమ్యన్తే 'సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౮) ఇత్యేవంవిధాసు శ్రుతిషు , విశేషితాశ్చైతే 'సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః' ఇత్యత్ర । నను 'ప్రాణా గుహాశయా నిహితాః సప్త సప్త' ఇతి వీప్సా శ్రూయతే ; సా సప్తభ్యోఽతిరిక్తాన్ప్రాణాన్గమయతీతి — నైష దోషః ; పురుషభేదాభిప్రాయేయం వీప్సా — ప్రతిపురుషం సప్త సప్త ప్రాణా ఇతి ; న తత్త్వభేదాభిప్రాయా — సప్త సప్త అన్యేఽన్యే ప్రాణా ఇతి । నన్వష్టత్వాదికాపి సంఖ్యా ప్రాణేషు ఉదాహృతా ; కథం సప్తైవ స్యుః ? సత్యముదాహృతా ; విరోధాత్త్వన్యతమా సంఖ్యా అధ్యవసాతవ్యా ; తత్ర స్తోకకల్పనానురోధాత్సప్తసంఖ్యాధ్యవసానమ్ ; వృత్తిభేదాపేక్షం చ సంఖ్యాన్తరశ్రవణమితి మన్యతే ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే —

హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమ్ ॥ ౬ ॥

హస్తాదయస్త్వపరే సప్తభ్యోఽతిరిక్తాః ప్రాణాః శ్రూయన్తే — 'హస్తో వై గ్రహః స కర్మణాతిగ్రహేణ గృహీతో హస్తాభ్యాం హి కర్మ కరోతి' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౮) ఇత్యేవమాద్యాసు శ్రుతిషు ; స్థితే చ సప్తత్వాతిరేకే సప్తత్వమన్తర్భావాచ్ఛక్యతే సమ్భావయితుమ్ ; హీనాధికసంఖ్యావిప్రతిపత్తౌ హి

అధికా సంఖ్యా సఙ్గ్రాహ్యా భవతి ; తస్యాం హీనా అన్తర్భవతి, న తు హీనాయామధికా ; అతశ్చ నైవం మన్తవ్యమ్ — స్తోకకల్పనానురోధాత్సప్తైవ ప్రాణాః స్యురితి । ఉత్తరసంఖ్యానురోధాత్తు ఏకాదశైవ తే ప్రాణాః స్యుః ; తథా చ ఉదాహృతా శ్రుతిః — 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౪) ఇతి ; ఆత్మశబ్దేన చ అత్ర అన్తఃకరణం పరిగృహ్యతే, కరణాధికారాత్ । నన్వేకాదశత్వాదప్యధికే ద్వాదశత్రయోదశత్వే ఉదాహృతే — సత్యముదాహృతే ; న త్వేకాదశభ్యః కార్యజాతేభ్యోఽధికం కార్యజాతమస్తి, యదర్థమధికం కరణం కల్ప్యేత ; శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధవిషయాః పఞ్చ బుద్ధిభేదాః, తదర్థాని పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి ; వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాః పఞ్చ కర్మభేదాః, తదర్థాని చ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి ; సర్వార్థవిషయం త్రైకాల్యవృత్తి మనస్త్వేకమ్ అనేకవృత్తికమ్ ; తదేవ వృత్తిభేదాత్ క్వచిద్భిన్నవద్వ్యపదిశ్యతే — 'మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తం చ' ఇతి ; తథా చ శ్రుతిః కామాద్యా నానావిధా వృత్తీరనుక్రమ్యాహ — 'ఏతత్సర్వం మన ఏవ' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ఇతి । అపి చ సప్తైవ శీర్షణ్యాన్ప్రాణానభిమన్యమానస్య చత్వార ఏవ ప్రాణా అభిమతాః స్యుః ; స్థానభేదాద్ధ్యేతే చత్వారః సన్తః సప్త గణ్యన్తే — 'ద్వే శ్రోత్రే ద్వే చక్షుషీ ద్వే నాసికే ఏకా వాక్' ఇతి ; న చ తావతామేవ వృత్తిభేదా ఇతరే ప్రాణా ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ , హస్తాదివృత్తీనామత్యన్తవిజాతీయత్వాత్ । తథా 'నవ వై పురుషే ప్రాణా నాభిర్దశమీ' ఇత్యత్రాపి దేహచ్ఛిద్రభేదాభిప్రాయేణైవ దశ ప్రాణా ఉచ్యన్తే, న ప్రాణతత్త్వభేదాభిప్రాయేణ, 'నాభిర్దశమీ' ఇతి వచనాత్ ; న హి నాభిర్నామ కశ్చిత్ప్రాణః ప్రసిద్ధోఽస్తి ; ముఖ్యస్య తు ప్రాణస్య భవతి నాభిరప్యేకం విశేషాయతనమితి — అతో 'నాభిర్దశమీ' ఇత్యుచ్యతే । క్వచిదుపాసనార్థం కతిచిత్ప్రాణా గణ్యన్తే, క్వచిత్ప్రదర్శనార్థమ్ ; తదేవం విచిత్రే ప్రాణేయత్తామ్నానే సతి, క్వ కింపరమ్ ఆమ్నానమితి వివేక్తవ్యమ్ ; కార్యజాతవశాత్త్వేకాదశత్వామ్నానం ప్రాణవిషయం ప్రమాణమితి స్థితమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇయమపరా సూత్రద్వయయోజనా — సప్తైవ ప్రాణాః స్యుః, యతః సప్తానామేవ గతిః శ్రూయతే — 'తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇత్యత్ర । నను సర్వశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తత్కథం సప్తానామేవ గతిః ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి ? విశేషితత్వాదిత్యాహ — సప్తైవ హి ప్రాణాశ్చక్షురాదయస్త్వక్పర్యన్తా విశేషితా ఇహ ప్రకృతాః 'స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతేఽథారూపజ్ఞో భవతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧) 'ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహుః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇత్యేవమాదినా అనుక్రమణేన ; ప్రకృతగామీ చ సర్వశబ్దో భవతి ; యథా సర్వే బ్రాహ్మణా భోజయితవ్యా ఇతి యే నిమన్త్రితాః ప్రకృతా బ్రాహ్మణాస్త ఏవ సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే, నాన్యే — ఏవమిహాపి యే ప్రకృతాః సప్త ప్రాణాస్త ఏవ సర్వశబ్దేనోచ్యన్తే, నాన్య ఇతి । నన్వత్ర

విజ్ఞానమష్టమమనుక్రాన్తమ్ ; కథం సప్తానామేవానుక్రమణమ్ ? నైష దోషః ।
మనోవిజ్ఞానయోస్తత్త్వాభేదాద్వృత్తిభేదేఽపి సప్తత్వోపపత్తేః । తస్మాత్సప్తైవ ప్రాణా ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — హస్తాదయస్త్వపరే సప్తభ్యోఽతిరిక్తాః ప్రాణాః ప్రతీయన్తే ‘హస్తో వై గ్రహః’ (బృ. ఉ. 3 । ౨ । ౮) ఇత్యాదిశ్రుతిషు ; గ్రహత్వం చ బన్ధనభావః, గృహ్యతే బధ్యతే క్షేత్రజ్ఞః అనేన గ్రహసంజ్ఞకేన బన్ధనేనేతి ; స చ క్షేత్రజ్ఞో నైకస్మిన్నేవ శరీరే బధ్యతే, శరీరాన్తరేష్వపి తుల్యత్వాద్బన్ధనస్య ; తస్మాచ్ఛరీరాన్తరసఞ్చారి ఇదం గ్రహసంజ్ఞకం బన్ధనమ్ ఇత్యర్థాదుక్తం భవతి । తథా చ స్మృతిః — ‘పుర్యష్టకేన లిఙ్గేన ప్రాణాద్యేన స యుజ్యతే । తేన బద్ధస్య వై బన్ధో మోక్షో ముక్తస్య తేన చ’ ఇతి ప్రాఙ్మోక్షాత్ గ్రహసంజ్ఞకేన బన్ధనేన అవియోగం దర్శయతి ; ఆథర్వణే చ విషయేన్ద్రియానుక్రమణే ‘చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ’ (ప్ర. ఉ. ౪ । ౮) ఇత్యత్ర తుల్యవద్ధస్తాదీనీన్ద్రియాణి సవిషయాణ్యనుక్రామతి — ‘హస్తౌ చాదాతవ్యం చోపస్థశ్చానన్దయితవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గన్తవ్యం చ’ (ప్ర. ఉ. ౪ । ౮) ఇతి ; తథా ‘దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్త్యథ రోదయన్తి’ (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౪) ఇత్యేకాదశానాం ప్రాణానాముత్క్రాన్తిం దర్శయతి । సర్వశబ్దోఽపి చ ప్రాణశబ్దేన సమ్బధ్యమానోఽశేషాన్ప్రాణానభిదధానో న ప్రకరణవశేన సప్తస్వేవావస్థాపయితుం శక్యతే, ప్రకరణాచ్ఛబ్దస్య బలీయస్త్వాత్ ; సర్వే బ్రాహ్మణా భోజయితవ్యాః ఇత్యత్రాపి సర్వేషామేవ అవనివర్తినాం బ్రాహ్మణానాం గ్రహణం న్యాయ్యమ్ , సర్వశబ్దసామర్థ్యాత్ । సర్వభోజనాసమ్భవాత్తు తత్ర నిమన్త్రితమాత్రవిషయా సర్వశబ్దస్య వృత్తిరాశ్రితా ; ఇహ తు న కిఞ్చిత్సర్వశబ్దార్థసఙ్కోచనే కారణమస్తి ; తస్మాత్సర్వశబ్దేన అత్ర అశేషాణాం ప్రాణానాం పరిగ్రహః । ప్రదర్శనార్థం చ సప్తానామనుక్రమణమిత్యనవద్యమ్ । తస్మాదేకాదశైవ ప్రాణాః — శబ్దతః కార్యతశ్చేతి సిద్ధమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రాణాణుత్వాధికరణమ్

అణవశ్చ ॥ ౭ ॥

అధునా ప్రాణానామేవ స్వభావాన్తరమభ్యుచ్చినోతి । అణవశ్చైతే ప్రకృతాః ప్రాణాః ప్రతిపత్తవ్యాః ; అణుత్వం చైషాం సౌక్ష్మ్యపరిచ్ఛేదౌ, న పరమాణుతుల్యత్వమ్ , కృత్స్నదేహవ్యాపికార్యానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ — సూక్ష్మా ఏతే ప్రాణాః, స్థూలాశ్చేత్స్యుః — మరణకాలే శరీరాన్నిర్గచ్ఛన్తః, బిలాదహిరివ, ఉపలభ్యేరన్ మ్రియమాణస్య పార్శ్వస్థైః ; పరిచ్ఛిన్నాశ్చైతే ప్రాణాః, సర్వగతాశ్చేత్స్యుః — ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రుతివ్యాకోపః స్యాత్ , తద్గుణసారత్వం చ జీవస్య న సిధ్యేత్ । సర్వగతానామపి వృత్తిలాభః శరీరదేశే స్యాదితి చేత్ ,

న, వృత్తిమాత్రస్య కరణత్వోపపత్తేః ; యదేవ హి ఉపలబ్ధిసాధనమ్ — వృత్తిః అన్యద్వా — తస్యైవ నః కరణత్వమ్ , సంజ్ఞామాత్రే వివాదః ఇతి కరణానాం వ్యాపిత్వకల్పనా నిరర్థికా । తస్మాత్సూక్ష్మాః పరిచ్ఛిన్నాశ్చ ప్రాణా ఇత్యధ్యవస్యామః ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రాణశ్రైష్ఠ్యాధికరణమ్

శ్రేష్ఠశ్చ ॥ ౮ ॥

ముఖ్యశ్చ ప్రాణ ఇతరప్రాణవద్బ్రహ్మవికారః — ఇత్యతిదిశతి । తచ్చ అవిశేషేణైవ సర్వప్రాణానాం బ్రహ్మవికారత్వమాఖ్యాతమ్ — ‘ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ’ (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇతి సేన్ద్రియమనోవ్యతిరేకేణ ప్రాణస్యోత్పత్తిశ్రవణాత్ , ‘స ప్రాణమసృజత’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౪) ఇత్యాదిశ్రవణేభ్యశ్చ । కిమర్థః పునరతిదేశః ? అధికాశఙ్కాపాకరణార్థః — నాసదాసీయే హి బ్రహ్మప్రధానే సూక్తే మన్త్రవర్ణో భవతి — ‘న మృత్యురాసీదమృతం న తర్హి న రాత్ర్యా అహ్న ఆసీత్ప్రకేతః । ఆనీదవాతం స్వధయా తదేకం తస్మాద్ధాన్యన్న పరః కిఞ్చనాస’ (ఋ. సం. ౮ । ౭ । ౧౭) ఇతి ; ‘ఆనీత్’ ఇతి ప్రాణకర్మోపాదానాత్ ప్రాగుత్పత్తేః సన్తమివ ప్రాణం సూచయతి ; తస్మాదజః ప్రాణ ఇతి జాయతే కస్యచిన్మతిః ; తామతిదేశేనాపనుదతి । ఆనీచ్ఛబ్దోఽపి న ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణసద్భావం సూచయతి, ‘అవాతమ్’ ఇతి విశేషణాత్ , ‘అప్రాణో హ్యమనాః శుభ్రః’ ఇతి చ మూలప్రకృతేః ప్రాణాదిసమస్తవిశేషరహితత్వస్య దర్శితత్వాత్ ; తస్మాత్కారణసద్భావప్రదర్శనార్థ ఏవాయమ్ ఆనీచ్ఛబ్ద ఇతి । ‘శ్రేష్ఠః’ ఇతి చ ముఖ్యం ప్రాణమభిదధాతి, ‘ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౧) ఇతి శ్రుతినిర్దేశాత్ ; జ్యేష్ఠశ్చ ప్రాణః, శుక్రనిషేకకాలాదారభ్య తస్య వృత్తిలాభాత్ — న చేత్తస్య తదానీం వృత్తిలాభః స్యాత్ , యోనౌ నిషిక్తం శుక్రం పూయేత, న సమ్భవేద్వా ; శ్రోత్రాదీనాం తు కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానవిభాగనిష్పత్తౌ వృత్తిలాభాన్న జ్యేష్ఠత్వమ్ । శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః, గుణాధిక్యాత్ — ‘న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితుమ్’ (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౧౩) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వాయుక్రియాధికరణమ్

న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్ ॥ ౯ ॥

స పునర్ముఖ్యః ప్రాణః కింస్వరూప ఇతి ఇదానీం జిజ్ఞాస్యతే । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — శ్రుతేః వాయుః ప్రాణ ఇతి ; ఏవం హి శ్రూయతే — 'యః ప్రాణః స వాయుః స ఏష వాయుః పఞ్చవిధః ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానః సమానః' ఇతి । అథవా తన్త్రాన్తరీయాభిప్రాయాత్ సమస్తకరణవృత్తిః ప్రాణ ఇతి ప్రాప్తమ్ ; ఏవం హి తన్త్రాన్తరీయా ఆచక్షతే — 'సామాన్యా కరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ' ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే — న వాయుః ప్రాణః, నాపి కరణవ్యాపారః । కుతః ? పృథగుపదేశాత్ ; వాయోస్తావత్ ప్రాణస్య పృథగుపదేశో భవతి — 'ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౮ । ౪) ఇతి ; న హి వాయురేవ సన్ వాయోః పృథగుపదిశ్యేత । తథా కరణవృత్తేరపి పృథగుపదేశో భవతి, వాగాదీని కరణాన్యనుక్రమ్య తత్ర తత్ర పృథక్ప్రాణస్యానుక్రమణాత్ , వృత్తివృత్తిమతోరభేదాత్ ; న హి కరణవ్యాపార ఏవ సన్ కరణేభ్యః పృథగుపదిశ్యేత । తథా 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ । ఖం వాయుః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇత్యేవమాదయోఽపి వాయోః కరణేభ్యశ్చ ప్రాణస్య పృథగుపదేశా అనుసర్తవ్యాః । న చ సమస్తానాం కరణానామేకా వృత్తిః సమ్భవతి, ప్రత్యేకమేకైకవృత్తిత్వాత్ , సముదాయస్య చ అకారకత్వాత్ । నను పఞ్జరచాలనన్యాయేన ఏతద్భవిష్యతి — యథా ఏకపఞ్జరవర్తిన ఏకాదశపక్షిణః ప్రత్యేకం ప్రతినియతవ్యాపారాః సన్తః సమ్భూయ ఏకం పఞ్జరం చాలయన్తి, ఏవమేకశరీరవర్తిన ఏకాదశప్రాణాః ప్రత్యేకం ప్రతినియతవృత్తయః సన్తః సమ్భూయ ఏకాం ప్రాణాఖ్యాం వృత్తిం ప్రతిలప్స్యన్త ఇతి ; నేత్యుచ్యతే — యుక్తం తత్ర ప్రత్యేకవృత్తిభిరవాన్తరవ్యాపారైః పఞ్జరచాలనానురూపైరేవోపేతాః పక్షిణః సమ్భూయ ఏకం పఞ్జరం చాలయేయురితి, తథా దృష్టత్వాత్ ; ఇహ తు శ్రవణాద్యవాన్తరవ్యాపారోపేతాః ప్రాణా న సమ్భూయ ప్రాణ్యురితి యుక్తమ్ , ప్రమాణాభావాత్ , అత్యన్తవిజాతీయత్వాచ్చ శ్రవణాదిభ్యః ప్రాణనస్య । తథా ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వాద్యుద్ఘోషణమ్ , గుణభావోపగమశ్చ తం ప్రతి వాగాదీనామ్ , న కరణవృత్తిమాత్రే ప్రాణేఽవకల్పతే । తస్మాదన్యో వాయుక్రియాభ్యాం ప్రాణః । కథం తర్హీయం శ్రుతిః — 'యః ప్రాణః స వాయుః' ఇతి ? ఉచ్యతే — వాయురేవాయమ్ అధ్యాత్మమాపన్నః పఞ్చవ్యూహో విశేషాత్మనావతిష్ఠమానః ప్రాణో నామ భణ్యతే, న తత్త్వాన్తరమ్ , నాపి వాయుమాత్రమ్ ; అతశ్చోభే అపి భేదాభేదశ్రుతీ న విరుధ్యేతే ॥ ౯ ॥

స్యాదేతత్ — ప్రాణోఽపి తర్హి జీవవత్ అస్మిన్ శరీరే స్వాతన్త్ర్యం ప్రాప్నోతి, శ్రేష్ఠత్వాత్ , గుణభావోపగమాచ్చ తం ప్రతి వాగాదీనామిన్ద్రియాణామ్ ; తథా హి అనేకవిధా విభూతిః ప్రాణస్య శ్రావ్యతే — సుప్తేషు వాగాదిషు ప్రాణ ఏవైకో జాగర్తి, ప్రాణ ఏవైకో మృత్యునా అనాప్తః,

ప్రాణః సంవర్గో వాగాదీన్ సంవృఙ్క్తే, ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణా రక్షతి మాతేవ పుత్రాన్ — ఇతి ; తస్మాత్ప్రాణస్యాపి జీవవత్ స్వాతన్త్ర్యప్రసఙ్గః ; తం పరిహరతి —

చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః ॥ ౧౦ ॥

తుశబ్దః ప్రాణస్య జీవవత్ స్వాతన్త్ర్యం వ్యావర్తయతి । యథా చక్షురాదీని, రాజప్రకృతివత్ , జీవస్య కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ ప్రతి ఉపకరణాని, న స్వతన్త్రాణి ; తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణః, రాజమన్త్రివత్ , జీవస్య సర్వార్థకరత్వేన ఉపకరణభూతః, న స్వతన్త్రః । కుతః ? తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః ; తైశ్చక్షురాదిభిః సహైవ ప్రాణః శిష్యతే ప్రాణసంవాదాదిషు ; సమానధర్మణాం చ సహ శాసనం యుక్తం బృహద్రథంతరాదివత్ ; ఆదిశబ్దేన సంహతత్వాచేతనత్వాదీన్ ప్రాణస్య స్వతన్త్ర్యనిరాకరణహేతూన్ దర్శయతి ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

స్యాదేతత్ — యది చక్షురాదివత్ ప్రాణస్య జీవం ప్రతి కరణభావోఽభ్యుపగమ్యేత, విషయాన్తరం రూపాదివత్ ప్రసజ్యేత, రూపాలోచనాదిభిర్వృత్తిభిర్యథాస్వం చక్షురాదీనాం జీవం ప్రతి కరణభావో భవతి । అపి చ ఏకాదశైవ కార్యజాతాని రూపాలోచనాదీని పరిగణితాని, యదర్థమేకాదశ ప్రాణాః సఙ్గృహీతాః ; న తు ద్వాదశమపరం కార్యజాతమవగమ్యతే, యదర్థమయం ద్వాదశః ప్రాణః ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి ; అత ఉత్తరం పఠతి —

అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథాహి దర్శయతి ॥ ౧౧ ॥

న తావద్విషయాన్తరప్రసఙ్గో దోషః, అకరణత్వాత్ప్రాణస్య ; న హి చక్షురాదివత్ ప్రాణస్య విషయపరిచ్ఛేదేన కరణత్వమభ్యుపగమ్యతే । న చ అస్య ఏతావతా కార్యాభావ ఏవ । కస్మాత్ ? తథా హి శ్రుతిః ప్రాణాన్తరేష్వసమ్భావ్యమానం ముఖ్యప్రాణస్య వైశేషికం కార్యం దర్శయతి ప్రాణసంవాదాదిషు — 'అథ హ ప్రాణా అహꣳ శ్రేయసి వ్యూదిరే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౬) ఇత్యుపక్రమ్య, 'యస్మిన్వ ఉత్క్రాన్తే శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౭) ఇతి చ ఉపన్యస్య, ప్రత్యేకం వాగాద్యుత్క్రమణేన తద్వృత్తిమాత్రహీనం యథాపూర్వం జీవనం దర్శయిత్వా, ప్రాణోచ్చిక్రమిషాయాం వాగాదిశైథిల్యాపత్తిం శరీరపాతప్రసఙ్గం చ దర్శయన్తీ శ్రుతిః ప్రాణనిమిత్తాం శరీరేన్ద్రియస్థితిం దర్శయతి ; 'తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్పఞ్చధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి' ఇతి చ ఏతమేవార్థం శ్రుతిరాహ । 'ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౨) ఇతి చ సుప్తేషు చక్షురాదిషు ప్రాణనిమిత్తాం శరీరరక్షాం దర్శయతి ; 'యస్మాత్కస్మాచ్చాఙ్గాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౯), ఇతి 'తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి

తేనేతరాన్ప్రాణానవతి’ ఇతి చ ప్రాణనిమిత్తాం శరీరేన్ద్రియపుష్టిం దర్శయతి ; ‘కస్మిన్న్వహముత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి । స ప్రాణమసృజత’ ఇతి చ ప్రాణనిమిత్తే జీవస్యోత్క్రాన్తిప్రతిష్ఠే దర్శయతి ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే ॥ ౧౨ ॥

ఇతశ్చాస్తి ముఖ్యస్య ప్రాణస్య వైశేషికం కార్యమ్ , యత్కారణం పఞ్చవృత్తిరయం వ్యపదిశ్యతే శ్రుతిషు — ‘ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానః సమానః’ (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) ఇతి ; వృత్తిభేదశ్చాయం కార్యభేదాపేక్షః — ప్రాణః ప్రాగ్వృత్తిః ఉచ్ఛ్వాసాదికర్మా, అపానః అర్వాగ్వృత్తిర్నిశ్వాసాదికర్మా, వ్యానః తయోః సన్ధౌ వర్తమానో వీర్యవత్కర్మహేతుః, ఉదానః ఊర్ధ్వవృత్తిరుత్క్రాన్త్యాదిహేతుః, సమానః సమం సర్వేష్వఙ్గేషు యోఽన్నరసాన్నయతి — ఇత్యేవం పఞ్చవృత్తిః ప్రాణః, మనోవత్ — యథా మనసః పఞ్చ వృత్తయః, ఏవం ప్రాణస్యాపీత్యర్థః । శ్రోత్రాదినిమిత్తాః శబ్దాదివిషయా మనసః పఞ్చ వృత్తయః ప్రసిద్ధాః ; న తు ‘కామః సఙ్కల్పః’ ఇత్యాద్యాః పరిపఠితా గృహ్యేరన్ , పఞ్చసంఖ్యాతిరేకాత్ । నన్వత్రాపి శ్రోత్రాదినిరపేక్షా భూతభవిష్యదాదివిషయా అపరా మనసో వృత్తిరస్తీతి సమానః పఞ్చసంఖ్యాతిరేకః ; ఏవం తర్హి ‘పరమతమప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతి’ ఇతి న్యాయాత్ ఇహాపి యోగశాస్త్రప్రసిద్ధా మనసః పఞ్చ వృత్తయః పరిగృహ్యన్తే — ‘ప్రమాణవిపర్యయవికల్పనిద్రాస్మృతయః’ (పా. యో. సూ. ౧ । ౧ । ౬) నామ । బహువృత్తిత్వమాత్రేణ వా మనః ప్రాణస్య నిదర్శనమితి ద్రష్టవ్యమ్ । జీవోపకరణత్వమపి ప్రాణస్య పఞ్చవృత్తిత్వాత్ , మనోవత్ — ఇతి వా యోజయితవ్యమ్ ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రేష్ఠాణుత్వాధికరణమ్

అణుశ్చ ॥ ౧౩ ॥

అణుశ్చాయం ముఖ్యః ప్రాణః ప్రత్యేతవ్యః, ఇతరప్రాణవత్ । అణుత్వం చ ఇహాపి సౌక్ష్మ్యపరిచ్ఛేదౌ, న పరమాణుతుల్యత్వమ్ , పఞ్చభిర్వృత్తిభిః కృత్స్నశరీరవ్యాపిత్వాత్ ; సూక్ష్మః ప్రాణః, ఉత్క్రాన్తౌ పార్శ్వస్థేన అనుపలభ్యమానత్వాత్ ; పరిచ్ఛిన్నశ్చ, ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతిశ్రుతిభ్యః । నను విభుత్వమపి ప్రాణస్య సమామ్నాయతే — ‘సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః సమోఽనేన సర్వేణ’ (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౨౨) ఇత్యేవమాదిషు ప్రదేశేషు ; తదుచ్యతే — ఆధిదైవికేన సమష్టివ్యష్టిరూపేణ హైరణ్యగర్భేన

ప్రాణాత్మనైవ ఏతద్విభుత్వమామ్నాయతే, న ఆధ్యాత్మికేన ; అపి చ ‘సమః ప్లుషిణా’ ఇత్యాదినా సామ్యవచనేన ప్రతిప్రాణివర్తినః ప్రాణస్య పరిచ్ఛేద ఏవ ప్రదర్శ్యతే ; తస్మాదదోషః ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

జ్యోతిరాద్యధికరణమ్

జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ ॥ ౧౪ ॥

తే పునః ప్రకృతాః ప్రాణాః కిం స్వమహిమ్నైవ స్వస్మై స్వస్మై కార్యాయ ప్రభవన్తి, ఆహోస్విద్దేవతాధిష్ఠితాః ప్రభవన్తి ఇతి విచార్యతే । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — యథాస్వం కార్యశక్తియోగాత్ స్వమహిమ్నైవ ప్రాణాః ప్రవర్తేరన్నితి ; అపి చ దేవతాధిష్ఠితానాం ప్రాణానాం ప్రవృత్తావభ్యుపగమ్యమానాయాం తాసామేవాధిష్ఠాత్రీణాం దేవతానాం భోక్తృత్వప్రసఙ్గాత్ శారీరస్య భోక్తృత్వం ప్రలీయేత ; అతః స్వమహిమ్నైవ ఏషాం ప్రవృత్తిరితి । ఏవం ప్రాప్తే, ఇదముచ్యతే — జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు — ఇతి । తుశబ్దేన పూర్వపక్షో వ్యావర్త్యతే । జ్యోతిరాదిభిరగ్న్యాద్యభిమానినీభిర్దేవతాభిరధిష్ఠితం వాగాదికరణజాతం స్వకార్యేషు ప్రవర్తత ఇతి ప్రతిజానీతే । హేతుం చ వ్యాచష్టే — తదామననాదితి ; తథా హి ఆమనన్తి — ‘అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్’ (ఐ. ఉ. ౧ । ౨ । ౪) ఇత్యాది ; అగ్నేశ్చాయం వాగ్భావో ముఖప్రవేశశ్చ దేవతాత్మనా అధిష్ఠాతృత్వమఙ్గీకృత్య ఉచ్యతే ; న హి దేవతాసమ్బన్ధం ప్రత్యాఖ్యాయ అగ్నేః వాచి ముఖే వా కశ్చిద్విశేషసమ్బన్ధో దృశ్యతే ; తథా ‘వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశత్’ (ఐ. ఉ. ౧ । ౨ । ౪) ఇత్యేవమాద్యపి యోజయితవ్యమ్ । తథా అన్యత్రాపి ‘వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చ’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౮ । ౩) ఇత్యేవమాదినా వాగాదీనాం అగ్న్యాదిజ్యోతిష్ట్వాదివచనేన ఏతమేవార్థం ద్రఢయతి । ‘స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవత్’ (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౨) ఇతి చ ఏవమాదినా వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేన ఏతమేవార్థం ద్యోతయతి । సర్వత్ర చ అధ్యాత్మాధిదైవతవిభాగేన వాగాద్యగ్న్యాద్యనుక్రమణమ్ అనయైవ ప్రత్యాసత్త్యా భవతి । స్మృతావపి — ‘వాగధ్యాత్మమితి ప్రాహుర్బ్రాహ్మణాస్తత్త్వదర్శినః । వక్తవ్యమధిభూతం తు వహ్నిస్తత్రాధిదైవతమ్’ ఇత్యాదినా వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాధిష్ఠితత్వం సప్రపఞ్చం ప్రదర్శితమ్ । యదుక్తమ్ — స్వకార్యశక్తియోగాత్స్వమహిమ్నైవ ప్రాణాః ప్రవర్తేరన్నితి, తదయుక్తమ్ , శక్తానామపి శకటాదీనామనడుహాద్యధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాత్ ; ఉభయథోపపత్తౌ చ ఆగమాత్ వాగాదీనాం దేవతాధిష్ఠితత్వమేవ నిశ్చీయతే ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తమ్ — దేవతానామేవాధిష్ఠాత్రీణాం భోక్తృత్వప్రసఙ్గః, న శారీరస్యేతి, తత్పరిహ్రియతే —

ప్రాణవతా శబ్దాత్ ॥ ౧౫ ॥

సతీష్వపి ప్రాణానామధిష్ఠాత్రీషు దేవతాసు ప్రాణవతా కార్యకరణసఙ్ఘాతస్వామినా శారీరేణైవ ఏషాం ప్రాణానాం సమ్బన్ధః శ్రుతేరవగమ్యతే ; తథా హి శ్రుతిః — ‘అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుః స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షురథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమ్’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౪) ఇత్యేవంజాతీయకా శారీరేణైవ ప్రాణానాం సమ్బన్ధం శ్రావయతి । అపి చ అనేకత్వాత్ప్రతికరణమధిష్ఠాత్రీణాం దేవతానాం న భోక్తృత్వమ్ అస్మిన్ శరీరేఽవకల్పతే ; ఏకో హ్యయమస్మిన్ శరీరే శారీరో భోక్తా ప్రతిసన్ధానాదిసమ్భవాదవగమ్యతే ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

తస్య చ నిత్యత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥

తస్య చ శారీరస్యాస్మిన్ శరీరే భోక్తృత్వేన నిత్యత్వమ్ — పుణ్యపాపోపలేపసమ్భవాత్ సుఖదుఃఖోపభోగసమ్భవాచ్చ, న దేవతానామ్ ; తా హి పరస్మిన్నైశ్వరే పదేఽవతిష్ఠమానా న హీనేఽస్మిన్ శరీరే భోక్తృత్వం ప్రతిలబ్ధుమర్హన్తి ; శ్రుతిశ్చ భవతి — ‘పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి’ (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౦) ఇతి । శారీరేణైవ చ నిత్యః ప్రాణానాం సమ్బన్ధః, ఉత్క్రాన్త్యాదిషు తదనువృత్తిదర్శనాత్ — ‘తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । తస్మాత్ సతీష్వపి కరణానాం నియన్త్రీషు దేవతాసు న శారీరస్య భోక్తృత్వమపగచ్ఛతి ; కరణపక్షస్యైవ హి దేవతా, న భోక్తృపక్షస్యేతి ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇన్ద్రియాధికరణమ్

త ఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్ ॥ ౧౭ ॥

ముఖ్యశ్చైకః ఇతరే చైకాదశ ప్రాణా అనుక్రాన్తాః ; తత్రేదమపరం సన్దిహ్యతే — కిం ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య వృత్తిభేదా ఇతరే ప్రాణాః, ఆహోస్విత్ తత్త్వాన్తరాణీతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ముఖ్యస్యైవేతరే వృత్తిభేదా ఇతి । కుతః ? శ్రుతేః ; తథా హి శ్రుతిః ముఖ్యమితరాంశ్చ

ప్రాణాన్సంనిధాప్య, ముఖ్యాత్మతామితరేషాం ఖ్యాపయతి — 'హన్తాస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి ; ప్రాణైకశబ్దత్వాచ్చ ఏకత్వాధ్యవసాయః ; ఇతరథా హ్యన్యాయ్యమనేకార్థత్వం ప్రాణశబ్దస్య ప్రసజ్యేత, ఏకత్ర వా ముఖ్యత్వమితరత్ర లాక్షణికత్వమాపద్యేత । తస్మాద్యథైకస్యైవ ప్రాణస్య ప్రాణాద్యాః పఞ్చ వృత్తయః, ఏవం వాగాద్యా అప్యేకాదశేతి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — తత్త్వాన్తరాణ్యేవ ప్రాణాద్వాగాదీనీతి । కుతః ? వ్యపదేశభేదాత్ । కోఽయం వ్యపదేశభేదః ? తే ప్రకృతాః ప్రాణాః, శ్రేష్ఠం వర్జయిత్వా అవశిష్టా ఏకాదశేన్ద్రియాణీత్యుచ్యన్తే, శ్రుతావేవం వ్యపదేశదర్శనాత్ — 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౩) ఇతి హ్యేవంజాతీయకేషు ప్రదేశేషు పృథక్ ప్రాణో వ్యపదిశ్యతే, పృథక్చ ఇన్ద్రియాణి । నను మనసోఽప్యేవం సతి వర్జనమ్ ఇన్ద్రియత్వేన, ప్రాణవత్ , స్యాత్ — 'మనః సర్వేన్ద్రియాణి చ' ఇతి పృథగ్వ్యపదేశదర్శనాత్ ; సత్యమేతత్ — స్మృతౌ తు ఏకాదశేన్ద్రియాణీతి మనోఽపి ఇన్ద్రియత్వేన శ్రోత్రాదివత్ సఙ్గృహ్యతే ; ప్రాణస్య తు ఇన్ద్రియత్వం న శ్రుతౌ స్మృతౌ వా ప్రసిద్ధమస్తి । వ్యపదేశభేదశ్చాయం తత్త్వభేదపక్షే ఉపపద్యతే ; తత్త్వైకత్వే తు, స ఏవైకః సన్ ప్రాణ ఇన్ద్రియవ్యపదేశం లభతే న లభతే చ — ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్ । తస్మాత్తత్త్వాన్తరభూతా ముఖ్యాదితరే ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ తత్త్వాన్తరభూతాః ? —

భేదశ్రుతేః ॥ ౧౮ ॥

భేదేన వాగాదిభ్యః ప్రాణః సర్వత్ర శ్రూయతే — 'తే హ వాచమూచుః' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౨) ఇత్యుపక్రమ్య, వాగాదీనసురపాప్మవిధ్వస్తానుపన్యస్య, ఉపసంహృత్య వాగాదిప్రకరణమ్ , 'అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుః' ఇత్యసురవిధ్వంసినో ముఖ్యస్య ప్రాణస్య పృథగుపక్రమణాత్ । తథా 'మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుత' ఇత్యేవమాద్యా అపి భేదశ్రుతయ ఉదాహర్తవ్యాః । తస్మాదపి తత్త్వాన్తరభూతా ముఖ్యాదితరే ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కుతశ్చ తత్త్వాన్తరభూతాః ? —

వైలక్షణ్యాచ్చ ॥ ౧౯ ॥

వైలక్షణ్యం చ భవతి, ముఖ్యస్య ఇతరేషాం చ — సుప్తేషు వాగాదిషు ముఖ్య ఏకో జాగర్తి ; స ఏవ చ ఏకో మృత్యునా అనాప్తః, ఆప్తాస్త్వితరే, తస్యైవ చ స్థిత్యుత్క్రాన్తిభ్యాం దేహధారణపతనహేతుత్వమ్ , న ఇన్ద్రియాణామ్ ; విషయాలోచనహేతుత్వం చ ఇన్ద్రియాణామ్ , న ప్రాణస్య — ఇత్యేవంజాతీయకో భూయాఀల్లక్షణభేదః ప్రాణేన్ద్రియాణామ్ ; తస్మాదప్యేషాం తత్త్వాన్తరభావసిద్ధిః । యదుక్తమ్ — 'త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి శ్రుతేః ప్రాణ ఏవేన్ద్రియాణీతి, తదయుక్తమ్ , తత్రాపి పౌర్వాపర్యాలోచనాద్భేదప్రతీతేః ; తథా హి — 'వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి వాగాదీనీన్ద్రియాణ్యనుక్రమ్య, 'తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే ... తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వాక్' ఇతి చ శ్రమరూపేణ మృత్యునా గ్రస్తత్వం వాగాదీనామభిధాయ, 'అథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి పృథక్ ప్రాణం మృత్యునా అనభిభూతం తమనుక్రామతి ; 'అయం వై నః శ్రేష్ఠః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి చ శ్రేష్ఠతామస్యావధారయతి, తస్మాత్ తదవిరోధేన, వాగాదిషు పరిస్పన్దలాభస్య ప్రాణాయత్తత్వమ్ తద్రూపభవనం వాగాదీనామ్ — ఇతి మన్తవ్యమ్ , న తు తాదాత్మ్యమ్ । అత ఏవ చ ప్రాణశబ్దస్యేన్ద్రియేషు లాక్షణికత్వసిద్ధిః ; తథా చ శ్రుతిః — 'త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవꣳస్తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్తే ప్రాణాః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి ముఖ్యప్రాణవిషయస్యైవ ప్రాణశబ్దస్యేన్ద్రియేషు లాక్షణికీం వృత్తిం దర్శయతి । తస్మాత్తత్త్వాన్తరాణి ప్రాణాత్ వాగాదీని ఇన్ద్రియాణీతి ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణమ్

సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్ ॥ ౨౦ ॥

సత్ప్రక్రియాయాం తేజోబన్నానాం సృష్టిమభిధాయోపదిశ్యతే — 'సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి ।' (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౨) 'తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి' (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । 3) । తత్ర సంశయః — కిం జీవకర్తృకమిదం నామరూపవ్యాకరణమ్ , ఆహోస్విత్పరమేశ్వరకర్తృకమితి । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — జీవకర్తృకమేవేదం నామరూపవ్యాకరణమితి । కుతః ? 'అనేన జీవేనాత్మనా' ఇతి విశేషణాత్ — యథా లోకే 'చారేణాహం పరసైన్యమనుప్రవిశ్య సఙ్కలయాని' ఇత్యేవంజాతీయకే ప్రయోగే, చారకర్తృకమేవ సత్ సైన్యసఙ్కలనం హేతుకర్తృత్వాత్ రాజా ఆత్మన్యధ్యారోపయతి సఙ్కలయానీత్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ ; ఏవం జీవకర్తృకమేవ సత్ నామరూపవ్యాకరణం హేతుకర్తృత్వాత్ దేవతా ఆత్మన్యధ్యారోపయతి

వ్యాకరవాణీత్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ । అపి చ డిత్థడవిత్థాదిషు నామసు ఘటశరావాదిషు చ రూపేషు జీవస్యైవ వ్యాకర్తృత్వం దృష్టమ్ । తస్మాజ్జీవకర్తృకమేవేదం నామరూపవ్యాకరణమిత్యేవం ప్రాప్తే అభిధత్తే — సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్త్వితి । తుశబ్దేన పక్షం వ్యావర్తయతి । సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరితి — నామరూపవ్యాక్రియేత్యేతత్ ; త్రివృత్కుర్వత ఇతి పరమేశ్వరం లక్షయతి, త్రివృత్కరణే తస్య నిరపవాదకర్తృత్వనిర్దేశాత్ — యేయం సంజ్ఞాక్లృప్తిః మూర్తిక్లృప్తిశ్చ, అగ్నిః ఆదిత్యః చన్ద్రమాః విద్యుదితి, తథా కుశకాశపలాశాదిషు పశుమృగమనుష్యాదిషు చ, ప్రత్యాకృతి ప్రతివ్యక్తి చ అనేకప్రకారా, సా ఖలు పరమేశ్వరస్యైవ తేజోబన్నానాం నిర్మాతుః కృతిర్భవితుమర్హతి । కుతః ? ఉపదేశాత్ ; తథా హి — ‘సేయం దేవతా’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘వ్యాకరవాణి’ ఇత్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ పరస్యైవ బ్రహ్మణో వ్యాకర్తృత్వమిహోపదిశ్యతే । నను ‘జీవేన’ ఇతి విశేషణాత్ జీవకర్తృకత్వం వ్యాకరణస్యాధ్యవసితమ్ — నైతదేవమ్ ; ‘జీవేన’ ఇత్యేతత్ ‘అనుప్రవిశ్య’ ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే, ఆనన్తర్యాత్ ; న ‘వ్యాకరవాణి’ ఇత్యనేన — తేన హి సమ్బన్ధే ‘వ్యాకరవాణి’ ఇత్యయం దేవతావిషయ ఉత్తమపురుష ఔపచారికః కల్ప్యేత ; న చ గిరినదీసముద్రాదిషు నానావిధేషు నామరూపేషు అనీశ్వరస్య జీవస్య వ్యాకరణసామర్థ్యమస్తి ; యేష్వపి చ అస్తి సామర్థ్యమ్ , తేష్వపి పరమేశ్వరాయత్తమేవ తత్ ; న చ జీవో నామ పరమేశ్వరాదత్యన్తభిన్నః — చార ఇవ రాజ్ఞః, ‘ఆత్మనా’ ఇతి విశేషణాత్ , ఉపాధిమాత్రనిబన్ధనత్వాచ్చ జీవభావస్య ; తేన తత్కృతమపి నామరూపవ్యాకరణం పరమేశ్వరకృతమేవ భవతి ; పరమేశ్వర ఏవ చ నామరూపయోర్వ్యాకర్తేతి సర్వోపనిషత్సిద్ధాన్తః, ‘ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ; తస్మాత్ పరమేశ్వరస్యైవ త్రివృత్కుర్వతః కర్మ నామరూపవ్యాకరణమ్ । త్రివృత్కరణపూర్వకమేవేదమ్ ఇహ నామరూపవ్యాకరణం వివక్ష్యతే, ప్రత్యేకం నామరూపవ్యాకరణస్య తేజోబన్నోత్పత్తివచనేనైవోక్తత్వాత్ ; తచ్చ త్రివృత్కరణమగ్న్యాదిత్యచన్ద్రవిద్యుత్సు శ్రుతిర్దర్శయతి — ‘యదగ్నే రోహితꣳ రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౪ । ౧) ఇత్యాదినా ; తత్రాగ్నిరితి ఇదం రూపం వ్యాక్రియతే, సతి చ రూపవ్యాకరణే విషయప్రతిలమ్భాదగ్నిరితి ఇదం నామ వ్యాక్రియతే ; ఏవమేవాదిత్యచన్ద్రవిద్యుత్స్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । అనేన చ అగ్న్యాద్యుదాహరణేన భౌమామ్భసతైజసేషు త్రిష్వపి ద్రవ్యేష్వవిశేషేణ త్రివృత్కరణముక్తం భవతి, ఉపక్రమోపసంహారయోః సాధారణత్వాత్ ; తథా హి — అవిశేషేణైవ ఉపక్రమః — ‘ఇమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౩ । ౪) ఇతి, అవిశేషేణైవ చ ఉపసంహారః — ‘యదు రోహితమివాభూదితి తేజసస్తద్రూపమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౪ । ౬) ఇత్యేవమాదిః, ‘యద్వవిజ్ఞాతమివాభూదిత్యేతాసామేవ దేవతానాꣳ సమాసః’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౪ । ౭) ఇత్యేవమన్తః ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

తాసాం తిసృణాం దేవతానామ్ , బహిస్త్రివృత్కృతానాం సతీనామ్ , అధ్యాత్మమపరం త్రివృత్కరణముక్తమ్ — 'ఇమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౪ । ౭) ఇతి ; తదిదానీమ్ ఆచార్యో యథాశ్రుత్యేవోపదర్శయతి, ఆశఙ్కితం కఞ్చిద్దోషం పరిహరిష్యన్ —

మాంసాది భౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ ॥ ౨౧ ॥

భూమేస్త్రివృత్కృతాయాః పురుషేణోపభుజ్యమానాయా మాంసాదికార్యం యథాశబ్దం నిష్పద్యతే ; తథా హి శ్రుతిః — 'అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః' (ఛా. ఉ. ౬ । ౫ । ౧) ఇతి ; త్రివృత్కృతా భూమిరేవైషా వ్రీహియవాద్యన్నరూపేణ అద్యత ఇత్యభిప్రాయః ; తస్యాశ్చ స్థవిష్ఠం రూపం పురీషభావేన బహిర్నిర్గచ్ఛతి ; మధ్యమమధ్యాత్మం మాంసం వర్ధయతి ; అణిష్ఠం తు మనః । ఏవమితరయోరప్తేజసోర్యథాశబ్దం కార్యమవగన్తవ్యమ్ — మూత్రం లోహితం ప్రాణశ్చ అపాం కార్యమ్ , అస్థి మజ్జా వాక్ తేజసః — ఇతి ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రాహ యది సర్వమేవ త్రివృత్కృతం భూతభౌతికమ్ , అవిశేషశ్రుతేః — 'తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్' ఇతి, కింకృతస్తర్హ్యయం విశేషవ్యపదేశః — ఇదం తేజః, ఇమా ఆపః , ఇదమన్నమ్ ఇతి , తథా అధ్యాత్మమ్ — ఇదమన్నస్యాశితస్య కార్యం మాంసాది, ఇదమపాం పీతానాం కార్యం లోహితాది, ఇదం తేజసోఽశితస్య కార్యమస్థ్యాది ఇతి ? అత్రోచ్యతే —

వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః ॥ ౨౨ ॥

తుశబ్దేన చోదితం దోషమపనుదతి ; విశేషస్య భావో వైశేష్యమ్ , భూయస్త్వమితి యావత్ ; సత్యపి త్రివృత్కరణే క్వచిత్కస్యచిద్భూతధాతోర్భూయస్త్వముపలభ్యతే — అగ్నేస్తేజోభూయస్త్వమ్ , ఉదకస్యాబ్భూయస్త్వమ్ , పృథివ్యా అన్నభూయస్త్వమ్ ఇతి । వ్యవహారప్రసిద్ధ్యర్థం చేదం త్రివృత్కరణమ్ ; వ్యవహారశ్చ త్రివృత్కృతరజ్జువదేకత్వాపత్తౌ సత్యామ్ , న భేదేన భూతత్రయగోచరో లోకస్య ప్రసిధ్యేత్ । తస్మాత్సత్యపి త్రివృత్కరణే వైశేష్యాదేవ తేజోబన్నవిశేషవాదో భూతభౌతికవిషయ ఉపపద్యతే । 'తద్వాదస్తద్వాదః' ఇతి పదాభ్యాసః అధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే ద్వితీయోఽధ్యాయః ॥

తృతీయోఽధ్యాయః

ప్రథమః పాదః

ద్వితీయేఽధ్యాయే స్మృతిన్యాయవిరోధో వేదాన్తవిహితే బ్రహ్మదర్శనే పరిహృతః, పరపక్షాణాం చ అనపేక్షత్వం ప్రపఞ్చితమ్ , శ్రుతివిప్రతిషేధశ్చ పరిహృతః ; తత్ర చ జీవవ్యతిరిక్తాని తత్త్వాని జీవోపకరణాని బ్రహ్మణో జాయన్త ఇత్యుక్తమ్ । అథేదానీమ్ ఉపకరణోపహితస్య జీవస్య సంసారగతిప్రకారః తదవస్థాన్తరాణి బ్రహ్మతత్త్వం విద్యాభేదాభేదౌ గుణోపసంహారానుపసంహారౌ సమ్యగ్దర్శనాత్పురుషార్థసిద్ధిః సమ్యగ్దర్శనోపాయవిధిప్రభేదః ముక్తిఫలానియమశ్చ — ఇత్యేతదర్థజాతం తృతీయే నిరూపయిష్యతే ; ప్రసఙ్గాగతం చ కిమప్యన్యత్ । తత్ర ప్రథమే తావత్పాదే పఞ్చాగ్నివిద్యామాశ్రిత్య సంసారగతిప్రభేదః ప్రదర్శ్యతే వైరాగ్యహేతోః — 'తస్మాజ్జుగుప్సేత' ఇతి చ అన్తే శ్రవణాత్ । జీవో ముఖ్యప్రాణసచివః సేన్ద్రియః సమనస్కోఽవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిగ్రహః పూర్వదేహం విహాయ దేహాన్తరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేతదవగతమ్ — 'అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧) ఇత్యేవమాదేః 'అన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౪) ఇత్యేవమన్తాత్ సంసారప్రకరణస్థాచ్ఛబ్దాత్ , ధర్మాధర్మఫలోపభోగసమ్భవాచ్చ ; స కిం దేహబీజైర్భూతసూక్ష్మైరసమ్పరిష్వక్తో గచ్ఛతి, ఆహోస్విత్సమ్పరిష్వక్తః — ఇతి చిన్త్యతే ॥

వ్యాఖ్యా

కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? అసమ్పరిష్వక్త ఇతి । కుతః ? కరణోపాదానవద్భూతోపాదానస్య అశ్రుతత్వాత్ — 'స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧) ఇతి హ్యత్ర తేజోమాత్రాశబ్దేన కరణానాముపాదానం సఙ్కీర్తయతి, వాక్యశేషే చక్షురాదిసఙ్కీర్తనాత్ ; నైవం భూతమాత్రోపాదానసఙ్కీర్తనమస్తి ; సులభాశ్చ సర్వత్ర భూతమాత్రాః, యత్రైవ దేహ ఆరబ్ధవ్యస్తత్రైవ సన్తి ; తతశ్చ తాసాం నయనం నిష్ప్రయోజనమ్ ; తస్మాదసమ్పరిష్వక్తో యాతి — ఇత్యేవం ప్రాప్తే, పఠత్యాచార్యః —

తదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణమ్

తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్ ॥ ౧ ॥

తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సమ్పరిష్వక్త ఇతి । తదన్తరప్రతిపత్తౌ దేహాన్తరప్రతిపత్తౌ, దేహబీజైర్భూతసూక్ష్మైః సమ్పరిష్వక్తః, రంహతి గచ్ఛతి — ఇత్యవగన్తవ్యమ్ । కుతః ?

ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్ ; తథా హి ప్రశ్నః — 'వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౩ । ౩) ఇతి ; నిరూపణం చ ప్రతివచనమ్ , ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పఞ్చస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాః పఞ్చ ఆహుతీర్దర్శయిత్వా, — 'ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౯ । ౧) ఇతి ; తస్మాదద్భిః పరివేష్టితో జీవో రంహతి వ్రజతీతి గమ్యతే । నన్వన్యా శ్రుతిః జలూకావత్పూర్వదేహం న ముఞ్చతి యావన్న దేహాన్తరమాక్రమతీతి దర్శయతి — 'తద్యథా తృణజలాయుకా' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౩) ఇతి ; తత్రాప్యప్పరివేష్టితస్యైవ జీవస్య కర్మోపస్థాపితప్రతిపత్తవ్యదేహవిషయభావనాదీర్ఘీభావమాత్రం జలూకయోపమీయత ఇత్యవిరోధః । ఏవం శ్రుత్యుక్తే దేహాన్తరప్రతిపత్తిప్రకారే సతి, యాః పురుషమతిప్రభవాః కల్పనాః — వ్యాపినాం కరణానామాత్మనశ్చ దేహాన్తరప్రతిపత్తౌ కర్మవశాద్వృత్తిలాభస్తత్ర భవతి, — కేవలస్యైవాత్మనో వృత్తిలాభస్తత్ర భవతి, ఇన్ద్రియాణి తు దేహవదభినవాన్యేవ తత్ర తత్ర భోగస్థానే ఉత్పద్యన్తే, — మన ఏవ వా కేవలం భోగస్థానమభిప్రతిష్ఠతే, — జీవ ఏవ వా ఉత్ప్లుత్య దేహాద్దేహాన్తరం ప్రతిపద్యతే, శుక ఇవ వృక్షాద్వృక్షాన్తరమ్ — ఇత్యేవమాద్యాః, తాః సర్వా ఏవ అనాదర్తవ్యాః, శ్రుతివిరోధాత్ ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నను ఉదాహృతాభ్యాం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం కేవలాభిరద్భిః సమ్పరిష్వక్తో రంహతీతి ప్రాప్నోతి, అప్శబ్దశ్రవణసామర్థ్యాత్ ; తత్ర కథం సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయతే — సర్వైరేవ భూతసూక్ష్మైః సమ్పరిష్వక్తో రంహతీతి ? అత ఉత్తరం పఠతి —

త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్ ॥ ౨ ॥

తుశబ్దేన చోదితామాశఙ్కాముచ్ఛినత్తి । త్ర్యాత్మికా హి ఆపః, త్రివృత్కరణశ్రుతేః ; తాస్వారమ్భికాస్వభ్యుపగతాస్వితరదపి భూతద్వయమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం భవతి । త్ర్యాత్మకశ్చ దేహః, త్రయాణామపి తేజోబన్నానాం తస్మిన్కార్యోపలబ్ధేః । పునశ్చ త్ర్యాత్మకః, త్రిధాతుత్వాత్ — త్రిభిర్వాతపిత్తశ్లేష్మభిః ; న స భూతాన్తరాణి ప్రత్యాఖ్యాయ కేవలాభిరద్భిరారబ్ధుం శక్యతే । తస్మాద్భూయస్త్వాపేక్షోఽయమ్ — 'ఆపః పురుషవచసః' ఇతి — ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్దః, న కైవల్యాపేక్షః ; సర్వదేహేషు హి రసలోహితాదిద్రవభూయస్త్వం దృశ్యతే । నను పార్థివో ధాతుర్భూయిష్ఠో దేహేషూపలక్ష్యతే ; నైష దోషః — ఇతరాపేక్షయా అపాం బాహుల్యం భవిష్యతి ; దృశ్యతే చ శుక్రశోణితలక్షణేఽపి దేహబీజే ద్రవబాహుల్యమ్ । కర్మ చ నిమిత్తకారణం దేహాన్తరారమ్భే ; కర్మాణి చ అగ్నిహోత్రాదీని సోమాజ్యపయఃప్రభృతిద్రవద్రవ్యవ్యపాశ్రయాణి ; కర్మసమవాయిన్యశ్చ

ఆపః శ్రద్ధాశబ్దోదితాః సహ కర్మభిర్ద్యులోకాఖ్యేఽగ్నౌ హూయన్త ఇతి వక్ష్యతి ; తస్మాదప్యపాం బాహుల్యప్రసిద్ధిః । బాహుల్యాచ్చ అప్శబ్దేన సర్వేషామేవ దేహబీజానాం భూతసూక్ష్మాణాముపాదానమితి నిరవద్యమ్ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రాణగతేశ్చ ॥ ౩ ॥

ప్రాణానాం చ దేహాన్తరప్రతిపత్తౌ గతిః శ్రావ్యతే — 'తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తꣳ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః ; సా చ ప్రాణానాం గతిర్నాశ్రయమన్తరేణ సమ్భవతీత్యతః ప్రాణగతిప్రయుక్తా తదాశ్రయభూతానామపామపి భూతాన్తరోపసృష్టానాం గతిరర్థాదవగమ్యతే ; న హి నిరాశ్రయాః ప్రాణాః క్వచిద్గచ్ఛన్తి తిష్ఠన్తి వా, జీవతో దర్శనాత్ ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్ ॥ ౪ ॥

స్యాదేతత్ — నైవ ప్రాణా దేహాన్తరప్రతిపత్తౌ సహ జీవేన గచ్ఛన్తి, అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేః ; తథా హి శ్రుతిః మరణకాలే వాగాదయః ప్రాణా అగ్న్యాదీన్దేవాన్గచ్ఛన్తీతి దర్శయతి — 'యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణః' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౩) ఇత్యాదినా ఇతి చేత్ , న, భాక్తత్వాత్ ; వాగాదీనామగ్న్యాదిగతిశ్రుతిర్గౌణీ, లోమసు కేశేషు చ అదర్శనాత్ — 'ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశాః' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౩) ఇతి హి తత్రామ్నాయతే, న హి లోమాని కేశాశ్చోత్ప్లుత్య ఓషధీర్వనస్పతీంశ్చ గచ్ఛన్తీతి సమ్భవతి ; న చ జీవస్య ప్రాణోపాధిప్రత్యాఖ్యానే గమనమవకల్పతే ; నాపి ప్రాణైర్వినా దేహాన్తరే ఉపభోగ ఉపపద్యతే ; విస్పష్టం చ ప్రాణానాం సహ జీవేన గమనమన్యత్ర శ్రావితమ్ ; అతో వాగాద్యధిష్ఠాత్రీణామగ్న్యాదిదేవతానాం వాగాద్యుపకారిణీనాం మరణకాలే ఉపకారనివృత్తిమాత్రమపేక్ష్య వాగాదయోఽగ్న్యాదీన్గచ్ఛన్తీత్యుపచర్యతే ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః ॥ ౫ ॥

స్యాదేతత్ — కథం పునః 'పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౩ । ౩) ఇత్యేతత్ నిర్ధారయితుం పార్యతే, యావతా నైవ ప్రథమేఽగ్నావపాం శ్రవణమస్తి ? ఇహ హి ద్యులోకప్రభృతయః పఞ్చాగ్నయః పఞ్చానామాహుతీనామాధారత్వేనాధీతాః ; తేషాం చ

ప్రముఖే 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౪ । ౧) ఇత్యుపన్యస్య 'తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౪ । ౨) ఇతి శ్రద్ధా హోమ్యద్రవ్యత్వేన ఆవేదితా ; న తత్ర ఆపో హోమ్యద్రవ్యతయా శ్రుతాః ; యది నామ పర్జన్యాదిషూత్తరేషు చతుర్ష్వగ్నిష్వపాం హోమ్యద్రవ్యతా పరికల్ప్యేత, పరికల్ప్యతాం నామ, తేషు హోతవ్యతయోపాత్తానాం సోమాదీనామబ్బహులత్వోపపత్తేః ; ప్రథమే త్వగ్నౌ శ్రుతాం శ్రద్ధాం పరిత్యజ్య అశ్రుతా ఆపః పరికల్ప్యన్త ఇతి సాహసమేతత్ ; శ్రద్ధా చ నామ ప్రత్యయవిశేషః, ప్రసిద్ధిసామర్థ్యాత్ ; తస్మాదయుక్తః పఞ్చమ్యామాహుతావపాం పురుషభావ ఇతి చేత్ — నైష దోషః ; హి యతః తత్రాపి ప్రథమేఽగ్నౌ తా ఏవాపః శ్రద్ధాశబ్దేనాభిప్రేయన్తే । కుతః ? ఉపపత్తేః ; ఏవం హ్యాదిమధ్యావసానసంగానాత్ అనాకులమేతదేకవాక్యముపపద్యతే ; ఇతరథా పునః, పఞ్చమ్యామాహుతౌ అపాం పురుషవచస్త్వప్రకారే పృష్టే, ప్రతివచనావసరే ప్రథమాహుతిస్థానే యద్యనపో హోమ్యద్రవ్యం శ్రద్ధాం నామావతారయేత్ — తతః అన్యథా ప్రశ్నోఽన్యథా ప్రతివచనమిత్యేకవాక్యతా న స్యాత్ । 'ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి' ఇతి చ ఉపసంహరన్ ఏతదేవ దర్శయతి । శ్రద్ధాకార్యం చ సోమవృష్ట్యాది స్థూలీభవదబ్బహులం లక్ష్యతే ; సా చ శ్రద్ధాయా అప్త్వే యుక్తిః । కారణానురూపం హి కార్యం భవతి । న చ శ్రద్ధాఖ్యః ప్రత్యయః, మనసో జీవస్య వా ధర్మః సన్ ధర్మిణో నిష్కృష్య హోమాయోపాదాతుం శక్యతే — పశ్వాదిభ్య ఇవ హృదయాదీని ఇతి, ఆప ఏవ శ్రద్ధాశబ్దా భవేయుః । శ్రద్ధాశబ్దశ్చాప్సూపపద్యతే, వైదికప్రయోగదర్శనాత్ — 'శ్రద్ధా వా ఆపః' ఇతి । తనుత్వం శ్రద్ధాసారూప్యం గచ్ఛన్త్య ఆపో దేహబీజభూతా ఇత్యతః శ్రద్ధాశబ్దాః స్యుః — యథా సింహపరాక్రమో నరః సింహశబ్దో భవతి । శ్రద్ధాపూర్వకకర్మసమవాయాచ్చ అప్సు శ్రద్ధాశబ్ద ఉపపద్యతే, మఞ్చశబ్ద ఇవ పురుషేషు ; శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దోపపత్తిః, 'ఆపో హాస్మై శ్రద్ధాం సంనమన్తే పుణ్యాయ కర్మణే' ఇతి శ్రుతేః ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః ॥ ౬ ॥

అథాపి స్యాత్ — ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం నామ ఆపః శ్రద్ధాదిక్రమేణ పఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషాకారం ప్రతిపద్యేరన్ ; న తు తత్సమ్పరిష్వక్తా జీవా రంహేయుః, అశ్రుతత్వాత్ — న హ్యత్ర అపామివ జీవానాం శ్రావయితా కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి ; తస్మాత్ 'రంహతి సమ్పరిష్వక్తః' ఇత్యయుక్తమ్ — ఇతి చేత్ , నైష దోషః । కుతః ? ఇష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః — 'అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసమ్భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । 3) ఇత్యుపక్రమ్య ఇష్టాదికారిణాం ధూమాదినా పితృయాణేన పథా చన్ద్రప్రాప్తిం కథయతి

'ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా' (ఛా. ఉ. ౫ I ౧౦ I ౪) ఇతి ; త ఏవేహాపి ప్రతీయన్తే, 'తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేః సోమో రాజా సమ్భవతి' (ఛా. ఉ. ౫ I ౪ I ౨) ఇతి శ్రుతిసామాన్యాత్ I తేషాం చ అగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనభూతా దధిపయఃప్రభృతయో ద్రవద్రవ్యభూయస్త్వాత్ప్రత్యక్షమేవ ఆపః సన్తి ; తా ఆహవనీయే హుతాః సూక్ష్మా ఆహుత్యోఽపూర్వరూపాః సత్యః తానిష్టాదికారిణ ఆశ్రయన్తి — తేషాం చ శరీరం నైధనేన విధానేనాన్త్యేఽగ్నావృత్విజో జుహ్వతి — 'అసౌ స్వర్గాయ లోకాయ స్వాహా' ఇతి ; తతస్తాః శ్రద్ధాపూర్వకకర్మసమవాయిన్య ఆహుతిమయ్య ఆపోఽపూర్వరూపాః సత్యః తానిష్టాదికారిణో జీవాన్పరివేష్ట్య అముం లోకం ఫలదానాయ నయన్తీతి యత్ , తదత్ర జుహోతినా అభిధీయతే — 'శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి' (బృ. ఉ. ౬ I ౨ I ౯) I తథా చ అగ్నిహోత్రే షట్ప్రశ్నీనిర్వచనరూపేణ వాక్యశేషేణ 'తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతః' ఇత్యేవమాదినా అగ్నిహోత్రాహుత్యోః ఫలారమ్భాయ లోకాన్తరప్రాప్తిర్దర్శితా I తస్మాదాహుతిమయీభిరద్భిః సమ్పరిష్వక్తా జీవా రంహన్తి స్వకర్మఫలోపభోగాయేతి శ్లిష్యతే ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునరిదమిష్టాదికారిణాం స్వకర్మఫలోపభోగాయ రంహణం ప్రతిజ్ఞాయతే, యావతా తేషాం ధూమప్రతీకేన వర్త్మనా చన్ద్రమసమధిరూఢానామన్నభావం దర్శయతి — 'ఏష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ I ౧౦ I ౪) ఇతి ? 'తే చన్ద్రం ప్రాప్యాన్నం భవన్తి తాꣳస్తత్ర దేవా యథా సోమꣳ రాజానమాప్యాయస్వాపక్షీయస్వేత్యేవమేనాꣳస్తత్ర భక్షయన్తి' (బృ. ఉ. ౬ I ౨ I ౧౬) ఇతి చ సమానవిషయం శ్రుత్యన్తరమ్ I న చ వ్యాఘ్రాదిభిరివ దేవైర్భక్ష్యమాణానాముపభోగః సమ్భవతీతి I అత ఉత్తరం పఠతి —

భాక్తం వానాత్మవిత్త్వాత్తథాహి దర్శయతి ॥ ౭ ॥

వాశబ్దశ్చోదితదోషవ్యావర్తనార్థః I భాక్తమేషామన్నత్వమ్ , న ముఖ్యమ్ ; ముఖ్యే హ్యన్నత్వే 'స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యేవంజాతీయకాధికారశ్రుతిరుపరుధ్యేత ; చన్ద్రమణ్డలే చేదిష్టాదికారిణాముపభోగో న స్యాత్ , కిమర్థమధికారిణ ఇష్టాది ఆయాసబహులం కర్మ కుర్యుః I అన్నశబ్దశ్చోపభోగహేతుత్వసామాన్యాత్ అనన్నేఽప్యుపచర్యమాణో దృశ్యతే, యథా — విశోఽన్నం రాజ్ఞాం పశవోఽన్నం విశామితి I తస్మాదిష్టస్త్రీపుత్రమిత్రభృత్యాదిభిరివ గుణభావోపగతైరిష్టాదికారిభిర్యత్సుఖవిహరణం దేవానామ్ , తదేవైషాం భక్షణమభిప్రేతమ్ , న మోదకాదివచ్చర్వణం నిగరణం వా I 'న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం

దృష్ట్వా తృప్యన్తి' (ఛా. ఉ. ३ । ६ । ౧) ఇతి చ దేవానాం చర్వణాదివ్యాపారం వారయతి । తేషాం చ ఇష్టాదికారిణాం దేవాన్ప్రతి గుణభావోపగతానామప్యుపభోగ ఉపపద్యతే, రాజోపజీవినామివ పరిజనానామ్ । అనాత్మవిత్త్వాచ్చ ఇష్టాదికారిణాం దేవోపభోగ్యభావ ఉపపద్యతే ; తథా హి శ్రుతిరనాత్మవిదాం దేవోపభోగ్యతాం దర్శయతి — 'అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవꣳ స దేవానామ్' (బృ. ఉ. ౧ । ४ । ౧౦) ఇతి ; స చాస్మిన్నపి లోకే ఇష్టాదిభిః కర్మభిః ప్రీణయన్పశువద్దేవానాముపకరోతి, అముష్మిన్నపి లోకే తదుపజీవీ తదాదిష్టం ఫలముపభుఞ్జానః పశువదేవ దేవానాముపకరోతీతి గమ్యతే ॥

అనాత్మవిత్త్వాత్ తథా హి దర్శయతి ఇత్యస్య అపరా వ్యాఖ్యా — అనాత్మవిదో హ్యేతే కేవలకర్మిణ ఇష్టాదికారిణః, న జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠాయినః । పఞ్చాగ్నివిద్యామిహ ఆత్మవిద్యేత్యుపచరన్తి, ప్రకరణాత్ ; పఞ్చాగ్నివిద్యావిహీనత్వాచ్చేదమిష్టాదికారిణాం గుణవాదేనాన్నత్వముద్భావ్యతే పఞ్చాగ్నివిజ్ఞానప్రశంసాయై ; పఞ్చాగ్నివిద్యా హీహ విధిత్సితా, వాక్యతాత్పర్యావగమాత్ ; తథా హి శ్రుత్యన్తరం చన్ద్రమణ్డలే భోగసద్భావం దర్శయతి — 'స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తతే' (ప్ర. ఉ. ५ । ४) ఇతి ; తథా అన్యదపి శ్రుత్యన్తరమ్ 'అథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానన్దాః ... స ఏకః కర్మదేవానామానన్దో యే కర్మణా దేవత్వమభిసమ్పద్యన్తే' (బృ. ఉ. ४ । ३ । ३३) ఇతి ఇష్టాదికారిణాం దేవైః సహ సంవసతాం భోగప్రాప్తిం దర్శయతి । ఏవం భాక్తత్వాదన్నభావవచనస్య, ఇష్టాదికారిణోఽత్ర జీవా రంహన్తీతి ప్రతీయతే । తస్మాత్ 'రంహతి సమ్పరిష్వక్తః' ఇతి యుక్తమేవోక్తమ్ ॥ ७ ॥

వ్యాఖ్యా

కృతాత్యయాధికరణమ్

కృతాత్యయేఽనుశయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ ॥ ८ ॥

ఇష్టాదికారిణాం ధూమాదివర్త్మనా చన్ద్రమణ్డలమధిరూఢానాం భుక్తభోగానాం తతః ప్రత్యవరోహ ఆమ్నాయతే — 'తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమ్' (ఛా. ఉ. ५ । ౧౦ । ५) ఇత్యారభ్య, — యావత్ — రమణీయచరణా బ్రాహ్మణాదియోనిమాపద్యన్తే కపూయచరణాః శ్వాదియోనిమితి । తత్రేదం విచార్యతే — కిం నిరనుశయా భుక్తకృత్స్నకర్మాణోఽవరోహన్తి, ఆహోస్విత్సానుశయా ఇతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? నిరనుశయా ఇతి । కుతః ? 'యావత్సమ్పాతమ్' ఇతి విశేషణాత్ — సమ్పాతశబ్దేనాత్ర

కర్మాశయ ఉచ్యతే, సమ్పతన్తి అనేన అస్మాల్లోకాత్ అముం లోకం ఫలోపభోగాయేతి ; 'యావత్సమ్పాతముషిత్వా' ఇతి చ కృత్స్నస్య తస్య కృతస్య తత్రైవ భుక్తతాం దర్శయతి ; 'తేషాం యదా తత్పర్యవైతి' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౬) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరేణైష ఏవార్థః ప్రదర్శ్యతే । స్యాదేతత్ — యావదముష్మింల్లోకే ఉపభోక్తవ్యం కర్మ తావదుపభుజ్క్తే ఇతి కల్పయిష్యామీతి ; నైవం కల్పయితుం శక్యతే, 'యత్కిఞ్చ' ఇత్యన్యత్ర పరామర్శాత్ — 'ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కిఞ్చేహ కరోత్యయమ్ । తస్మాల్లోకాత్పునరైత్యస్మై లోకాయ కర్మణే' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి హి అపరా శ్రుతిః 'యత్కిఞ్చ' ఇత్యవిశేషపరామర్శేన కృత్స్నస్యేహ కృతస్య కర్మణః తత్ర క్షయితాం దర్శయతి । అపి చ ప్రాయణమనారబ్ధఫలస్య కర్మణోఽభివ్యఞ్జకమ్ ; ప్రాక్ప్రాయణాత్ ఆరబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్యాభివ్యక్త్యనుపపత్తేః ; తచ్చ అవిశేషాద్యావత్కిఞ్చిదనారబ్ధఫలం తస్య సర్వస్యాభివ్యఞ్జకమ్ ; న హి సాధారణే నిమిత్తే నైమిత్తికమసాధారణం భవితుమర్హతి ; న హ్యవిశిష్టే ప్రదీపసన్నిధౌ, ఘటోఽభివ్యజ్యతే న పట ఇత్యుపపద్యతే । తస్మాన్నిరనుశయా అవరోహన్తీత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

కృతాత్యయేఽనుశయవానితి । యేన కర్మబృన్దేన చన్ద్రమసమారూఢాః ఫలోపభోగాయ, తస్మిన్నుపభోగేన క్షయితే, తేషాం యదమ్మయం శరీరం చన్ద్రమస్యుపభోగాయారబ్ధమ్ , తత్ ఉపభోగక్షయదర్శనశోకాగ్నిసమ్పర్కాత్ప్రవిలీయతే — సవితృకిరణసమ్పర్కాదివ హిమకరకాః, హుతభుగర్చిఃసమ్పర్కాదివ చ ఘృతకాఠిన్యమ్ ; తతః కృతాత్యయే కృతస్యేష్టాదేః కర్మణః ఫలోపభోగేనోపక్షయే సతి, సానుశయా ఏవేమమవరోహన్తి । కేన హేతునా ? దృష్టస్మృతిభ్యామిత్యాహ । తథా హి ప్రత్యక్షా శ్రుతిః సానుశయానామవరోహం దర్శయతి — 'తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వాథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరఞ్శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౭) ఇతి ; చరణశబ్దేనానుశయః సూచ్యత ఇతి వర్ణయిష్యతి । దృష్టశ్చాయం జన్మనైవ ప్రతిప్రాణ్యుచ్చావచరూప ఉపభోగః ప్రవిభజ్యమాన ఆకస్మికత్వాసమ్భవాదనుశయసద్భావం సూచయతి, అభ్యుదయప్రత్యవాయయోః సుకృతదుష్కృతహేతుత్వస్య సామాన్యతః శాస్త్రేణావగమితత్వాత్ । స్మృతిరపి — 'వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతః శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుఃశ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యన్తే' (గౌ. ధ. సూ. ౨ । ౨ । ౨౯) ఇతి సానుశయానామేవావరోహం దర్శయతి ॥

వ్యాఖ్యా

కః పునరనుశయో నామేతి ? కేచిత్తావదాహుః — స్వర్గార్థస్య కర్మణో భుక్తఫలస్యావశేషః కశ్చిదనుశయో నామ, భాణ్డానుసారిస్నేహవత్ — యథా హి స్నేహభాణ్డం రిచ్యమానం న సర్వాత్మనా రిచ్యతే, భాణ్డానుసార్యేవ కశ్చిత్స్నేహశేషోఽవతిష్ఠతే, తథా అనుశయోఽపీతి । నను కార్యవిరోధిత్వాదదృష్టస్య న భుక్తఫలస్యావశేషావస్థానం న్యాయ్యమ్ ; నాయం దోషః ; న హి సర్వాత్మనా భుక్తఫలత్వం కర్మణః ప్రతిజానీమహే । నను నిరవశేషకర్మఫలోపభోగాయ చన్ద్రమణ్డలమారూఢాః ; బాఢమ్ — తథాపి స్వల్పకర్మావశేషమాత్రేణ తత్రావస్థాతుం న లభ్యతే ; యథా కిల కశ్చిత్సేవకః సకలైః సేవోపకరణైః రాజకులముపసృప్తశ్చిరప్రవాసాత్పరిక్షీణబహూపకరణశ్ఛత్రపాదుకాదిమాత్రావశేషో న రాజకులేఽవస్థాతుం శక్నోతి, ఏవమనుశయమాత్రపరిగ్రహో న చన్ద్రమణ్డలేఽవస్థాతుం శక్నోతీతి ॥

వ్యాఖ్యా

న చైతద్యుక్తమివ । న హి స్వర్గార్థస్య కర్మణో భుక్తఫలస్యావశేషానువృత్తిరుపపద్యతే, కార్యవిరోధిత్వాత్ — ఇత్యుక్తమ్ । నన్వేతదప్యుక్తమ్ — న స్వర్గఫలస్య కర్మణో నిఖిలస్య భుక్తఫలత్వం భవిష్యతీతి ; తదేతదపేశలమ్ — స్వర్గార్థం కిల కర్మ స్వర్గస్థస్యైవ స్వర్గఫలం నిఖిలం న జనయతి, స్వర్గచ్యుతస్యాపి కఞ్చిత్ఫలలేశం జనయతీతి ; న శబ్దప్రమాణకానామీదృశీ కల్పనా అవకల్పతే ; స్నేహభాణ్డే తు స్నేహలేశానువృత్తిర్దృష్టత్వాదుపపద్యతే ; తథా సేవకస్యోపకరణలేశానువృత్తిశ్చ దృశ్యతే ; న త్విహ తథా స్వర్గఫలస్య కర్మణో లేశానువృత్తిర్దృశ్యతే ; నాపి కల్పయితుం శక్యతే, స్వర్గఫలత్వశాస్త్రవిరోధాత్ । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్ — న స్వర్గఫలస్యేష్టాదేః కర్మణో భాణ్డానుసారిస్నేహవదేకదేశోఽనువర్తమానోఽనుశయ ఇతి ; యది హి యేన సుకృతేన కర్మణా ఇష్టాదినా స్వర్గమన్వభూవన్ , తస్యైవ కశ్చిదేకదేశోఽనుశయః కల్ప్యేత, తతో రమణీయ ఏవైకోఽనుశయః స్యాత్ , న విపరీతః ; తత్రేయమనుశయవిభాగశ్రుతిరుపరుధ్యేత — 'తద్య ఇహ రమణీయచరణాః ... అథ య ఇహ కపూయచరణాః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౭) ఇతి । తస్మాదాముష్మికఫలే కర్మజాతే ఉపభుక్తేఽవశిష్టమైహికఫలం కర్మాన్తరజాతమనుశయః, తద్వన్తోఽవరోహన్తీతి ॥

యదుక్తమ్ — 'యత్కిఞ్చ' ఇత్యవిశేషపరామర్శాత్సర్వస్యేహ కృతస్య కర్మణః ఫలోపభోగేనాన్తం ప్రాప్య నిరనుశయా అవరోహన్తీతి, నైతదేవమ్ ; అనుశయసద్భావస్యావగమితత్వాత్ , యత్కిఞ్చిదిహ కృతమాముష్మికఫలం కర్మ ఆరబ్ధభోగమ్ , తత్సర్వం ఫలోపభోగేన క్షపయిత్వా — ఇతి గమ్యతే । యదప్యుక్తమ్ — ప్రాయణమ్ అవిశేషాదనారబ్ధఫలం కృత్స్నమేవ కర్మాభివ్యనక్తి ; తత్ర కేనచిత్కర్మణాముష్మింల్లోకే ఫలమారభ్యతే, కేనచిదస్మిన్ ఇత్యయం విభాగో న సమ్భవతీతి —

తదప్యనుశయసద్భావప్రతిపాదనేనైవ ప్రత్యుక్తమ్ । అపి చ కేన హేతునా ప్రాయణమనారబ్ధఫలస్య కర్మణోఽభివ్యఞ్జకం ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి వక్తవ్యమ్ ; ఆరబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్యేతరస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తేః, తదుపశమాత్ ప్రాయణకాలే వృత్త్యుద్భవో భవతీతి యద్యుచ్యేత — తతో వక్తవ్యమ్ — యథైవ తర్హి ప్రాక్ప్రాయణాత్ ఆరబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్య ఇతరస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తిః, ఏవం ప్రాయణకాలేఽపి విరుద్ధఫలస్యానేకస్య కర్మణో యుగపత్ఫలారమ్భాసమ్భవాత్ బలవతా ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తిరితి । న హి అనారబ్ధఫలత్వసామాన్యేన జాత్యన్తరోపభోగ్యఫలమప్యనేకం కర్మ ఏకస్మిన్ప్రాయణే యుగపదభివ్యక్తం సత్ ఏకాం జాతిమారభత ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , ప్రతినియతఫలత్వవిరోధాత్ ; నాపి కస్యచిత్కర్మణః ప్రాయణేఽభివ్యక్తిః కస్యచిదుచ్ఛేద ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ , ఐకాన్తికఫలత్వవిరోధాత్ ; న హి ప్రాయశ్చిత్తాదిభిర్హేతుభిర్వినా కర్మణాముచ్ఛేదః సమ్భావ్యతే ; స్మృతిరపి విరుద్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్య కర్మాన్తరస్య చిరమవస్థానం దర్శయతి — 'కదాచిత్సుకృతం కర్మ కూటస్థమిహ తిష్ఠతి । మజ్జమానస్య సంసారే యావద్దుఃఖాద్విముచ్యతే' (మ. భా. ౧౨ । ౨౯౦ । ౧౮) ఇత్యేవంజాతీయకా । యది చ కృత్స్నమనారబ్ధఫలం కర్మ ఏకస్మిన్ప్రాయణేఽభివ్యక్తం సత్ ఏకాం జాతిమారభేత, తతః స్వర్గనరకతిర్యగ్యోనిష్వధికారానవగమాత్ ధర్మాధర్మానుత్పత్తౌ నిమిత్తాభావాత్ నోత్తరా జాతిరుపపద్యేత, బ్రహ్మహత్యాదీనాం చ ఏకైకస్య కర్మణోఽనేకజన్మనిమిత్తత్వం స్మర్యమాణముపరుధ్యేత ; న చ ధర్మాధర్మయోః స్వరూపఫలసాధనాదిసమధిగమే శాస్త్రాదతిరిక్తం కారణం శక్యం సమ్భావయితుమ్ । న చ దృష్టఫలస్య కర్మణః కారీర్యాదేః ప్రాయణమభివ్యఞ్జకం సమ్భవతీతి, అవ్యాపికాపీయం ప్రాయణస్యాభివ్యఞ్జకత్వకల్పనా । ప్రదీపోపన్యాసోఽపి కర్మబలాబలప్రదర్శనేనైవ ప్రతినీతః ; స్థూలసూక్ష్మరూపాభివ్యక్త్యనభివ్యక్తివచ్చేదం ద్రష్టవ్యమ్ — యథా హి ప్రదీపః సమానేఽపి సన్నిధానే స్థూలం రూపమభివ్యనక్తి, న సూక్ష్మమ్ — ఏవం ప్రాయణం సమానేఽప్యనారబ్ధఫలస్య కర్మజాతస్య ప్రాప్తావసరత్వే బలవతః కర్మణో వృత్తిముద్భావయతి, న దుర్బలస్యేతి ।

తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదశ్లిష్టోఽయమశేషకర్మాభివ్యక్త్యుపగమః । శేషకర్మసద్భావేఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఇత్యయమప్యస్థానే సమ్భ్రమః, సమ్యగ్దర్శనాదశేషకర్మక్షయశ్రుతేః । తస్మాత్ స్థితమేతదేవ — అనుశయవన్తోఽవరోహన్తీతి । తే చ అవరోహన్తో యథేతమనేవం చ అవరోహన్తి ; యథేతమితి యథాగతమిత్యర్థః ; అనేవమితి తద్విపర్యయేణేత్యర్థః । ధూమాకాశయోః పితృయాణేఽధ్వన్యుపాత్తయోరవరోహే సఙ్కీర్తనాత్ యథేతంశబ్దాచ్చ యథాగతమితి ప్రతీయతే ; రాత్ర్యాద్యసఙ్కీర్తనాదభ్రాద్యుపసంఖ్యానాచ్చ విపర్యయోఽపి ప్రతీయతే ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

చరణాదితి చేన్నోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః ॥ ౯ ॥

అథాపి స్యాత్ — యా శ్రుతిరనుశయసద్భావప్రతిపాదనాయోదాహృతా — ‘తద్య ఇహ రమణీయచరణాః’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౭) ఇతి, సా ఖలు చరణాత్ యోన్యాపత్తిం దర్శయతి, నానుశయాత్ ; అన్యచ్చరణమ్ , అన్యోఽనుశయః — చరణం చారిత్రమ్ ఆచారః శీలమిత్యనర్థాన్తరమ్ , అనుశయస్తు భుక్తఫలాత్కర్మణోఽతిరిక్తం కర్మ అభిప్రేతమ్ ; శ్రుతిశ్చ కర్మచరణే భేదేన వ్యపదిశతి — ‘యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౫) ఇతి, ‘యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని । నో ఇతరాణి । యాన్యస్మాకꣳ సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యాని’ (తై. ఉ. ౧ । ౧౧ । ౨) ఇతి చ ; తస్మాత్ చరణాద్యోన్యాపత్తిశ్రుతేః నానుశయసిద్ధిః ఇతి చేత్ , నైష దోషః — యతోఽనుశయోపలక్షణార్థైవ ఏషా చరణశ్రుతిరితి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్ ॥ ౧౦ ॥

స్యాదేతత్ — కస్మాత్పునశ్చరణశబ్దేన శ్రౌతం శీలం విహాయ లాక్షణికః అనుశయః ప్రత్యాయ్యతే ? నను శీలస్యైవ శ్రౌతస్య విహితప్రతిషిద్ధస్య సాధ్వసాధురూపస్య శుభాశుభయోన్యాపత్తిః ఫలం భవిష్యతి ; అవశ్యం చ శీలస్యాపి కిఞ్చిత్ఫలమభ్యుపగన్తవ్యమ్ , అన్యథా హ్యానర్థక్యమేవ శీలస్య ప్రసజ్యేత — ఇతి చేత్ , నైష దోషః । కుతః ? తదపేక్షత్వాత్ ; ఇష్టాది హి కర్మజాతం చరణాపేక్షమ్ ; న హి సదాచారహీనః కశ్చిదధికృతః స్యాత్ — ‘ఆచారహీనం న పునన్తి వేదాః’ ఇత్యాదిస్మృతిభ్యః । పురుషార్థత్వేఽప్యాచారస్య న ఆనర్థక్యమ్ ; ఇష్టాదౌ హి కర్మజాతే ఫలమారభమాణే తదపేక్ష ఏవాచారస్తత్రైవ కఞ్చిదతిశయమారప్స్యతే । కర్మ చ సర్వార్థకారి — ఇతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిః । తస్మాత్కర్మైవ శీలోపలక్షితమనుశయభూతం యోన్యాపత్తౌ కారణమితి కార్ష్ణాజినేర్మతమ్ ; న హి కర్మణి సమ్భవతి శీలాత్ యోన్యాపత్తిర్యుక్తా ; న హి పద్భ్యాం పలాయితుం పారయమాణో జానుభ్యాం రంహితుమర్హతి — ఇతి ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః ॥ ౧౧ ॥

బాదరిస్త్వాచార్యః సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దేన ప్రత్యాయ్యేతే ఇతి మన్యతే ; చరణమ్ అనుష్ఠానం కర్మేత్యనర్థాన్తరమ్ । తథా హి అవిశేషేణ కర్మమాత్రే చరతిః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే — యో హి ఇష్టాదిలక్షణం పుణ్యం కర్మ కరోతి, తం లౌకికా ఆచక్షతే — ధర్మం చరత్యేష మహాత్మేతి । ఆచారోఽపి చ ధర్మవిశేష ఏవ । భేదవ్యపదేశస్తు కర్మచరణయోర్బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనాప్యుపపద్యతే । తస్మాత్ రమణీయచరణాః ప్రశస్తకర్మాణః, కపూయచరణా నిన్దితకర్మాణః ఇతి నిర్ణయః ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అనిష్టాదికార్యధికరణమ్

అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్ ॥ ౧౨ ॥

ఇష్టాదికారిణశ్చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీత్యుక్తమ్ । యే త్వితరేఽనిష్టాదికారిణః, తేఽపి కిం చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తి, ఉత న గచ్ఛన్తీతి చిన్త్యతే । తత్ర తావదాహ — ఇష్టాదికారిణ ఏవ చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీత్యేతత్ న । కస్మాత్ ? యతోఽనిష్టాదికారిణామపి చన్ద్రమణ్డలం గన్తవ్యత్వేన శ్రుతమ్ । తథా హి అవిశేషేణ కౌషీతకినః సమామనన్తి — 'యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి' (కౌ. ఉ. ౧ । ౨) ఇతి । దేహారమ్భోఽపి చ పునర్జాయమానానాం న అన్తరేణ చన్ద్రప్రాప్తిమ్ అవకల్పతే, 'పఞ్చమ్యామాహుతౌ' ఇత్యాహుతిసంఖ్యానియమాత్ । తస్మాత్సర్వ ఏవ చన్ద్రమసమాసీదేయుః । ఇష్టాదికారిణామితరేషాం చ సమానగతిత్వం న యుక్తమితి చేత్ , న, ఇతరేషాం చన్ద్రమణ్డలే భోగాభావాత్ ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

సంయమనే త్వనుభూయేతరేషామారోహావరోహౌ తద్గతిదర్శనాత్ ॥ ౧౩ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । నైతదస్తి — సర్వే చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీతి । కస్మాత్ ? భోగాయైవ హి చన్ద్రారోహణమ్ , న నిష్ప్రయోజనమ్ ; నాపి ప్రత్యవరోహాయైవ, — యథా కశ్చిద్వృక్షమారోహతి పుష్పఫలోపాదానాయ, న నిష్ప్రయోజనమ్ , నాపి పతనాయైవ ; భోగశ్చ అనిష్టాదికారిణాం చన్ద్రమసి నాస్తీత్యుక్తమ్ ; తస్మాదిష్టాదికారిణ ఏవ చన్ద్రమసమారోహన్తి, నేతరే । తే తు సంయమనం యమాలయమవగాహ్య స్వదుష్కృతానురూపా యామీర్యాతనా అనుభూయ పునరేవ ఇమం లోకం ప్రత్యవరోహన్తి ; ఏవంభూతౌ తేషామారోహావరోహౌ భవతః । కుతః ? తద్గతిదర్శనాత్ ; తథా హి యమవచనసరూపా శ్రుతిః ప్రయతామ్ అనిష్టాదికారిణాం యమవశ్యతాం దర్శయతి — 'న సామ్పరాయః ప్రతిభాతి బాలం ప్రమాద్యన్తం విత్తమోహేన

మూఢమ్ । అయం లోకో నాస్తి పర ఇతి మానీ పునః పునర్వశమాపద్యతే మే' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౬) ఇతి । 'వైవస్వతం సఙ్గమనం జనానామ్' ఇత్యేవంజాతీయకం చ బహ్వేవ యమవశ్యతాప్రాప్తిలిఙ్గం భవతి ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మరన్తి చ ॥ ౧౪ ॥

అపి చ మనువ్యాసప్రభృతయః శిష్టాః సంయమనే పురే యమాయత్తం కపూయకర్మవిపాకం స్మరన్తి నాచికేతోపాఖ్యానాదిషు ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అపి చ సప్త ॥ ౧౫ ॥

అపి చ సప్త నరకా రౌరవప్రముఖా దుష్కృతఫలోపభోగభూమిత్వేన స్మర్యన్తే పౌరాణికైః ; తాననిష్టాదికారిణః ప్రాప్నువన్తి ; కుత స్తే చన్ద్రం ప్రాప్నుయుః ఇత్యభిప్రాయః ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

నను విరుద్ధమిదమ్ — యమాయత్తా యాతనాః పాపకర్మాణోఽనుభవన్తీతి, యావతా తేషు రౌరవాదిషు అన్యే చిత్రగుప్తాదయో నానాధిష్ఠాతారః స్మర్యన్త ఇతి ; నేత్యాహ —

తత్రాపి చ తద్వ్యాపారాదవిరోధః ॥ ౧౬ ॥

తేష్వపి సప్తసు నరకేషు తస్యైవ యమస్యాధిష్ఠాతృత్వవ్యాపారాభ్యుపగమాదవిరోధః ; యమప్రయుక్తా ఏవ హి తే చిత్రగుప్తాదయోఽధిష్ఠాతారః స్మర్యన్తే ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

విద్యాకర్మణోరితి తు ప్రకృతత్వాత్ ॥ ౧౭ ॥

పఞ్చాగ్నివిద్యాయామ్ 'వేత్థ యథాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౩ । ౩) ఇత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనావసరే శ్రూయతే — 'అథైతయోః పథోర్న కతరేణచన తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయꣳ స్థానం తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౮) ఇతి । తత్ర ఏతయోః పథోరితి విద్యాకర్మణోరిత్యేతత్ । కస్మాత్ ? ప్రకృతత్వాత్ ; విద్యాకర్మణీ హి దేవయానపితృయాణయోః పథోః ప్రతిపత్తౌ ప్రకృతే — 'తద్య ఇత్థం విదుః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇతి విద్యా, తయా

ప్రతిపత్తవ్యో దేవయానః పన్థాః ప్రకీర్తితః ; 'ఇష్టాపూర్తే దత్తమ్' (ఛా. ఉ. ౫ I ౧౦ I 3) ఇతి కర్మ, తేన ప్రతిపత్తవ్యః పితృయాణః పన్థాః ప్రకీర్తితః — తత్రప్రక్రియాయామ్ 'అథైతయోః పథోర్న కతరేణచన' ఇతి శ్రుతమ్ I ఏతదుక్తం భవతి — యే న విద్యాసాధనేన దేవయానే పథ్యధికృతాః, నాపి కర్మణా పితృయాణే, తేషామేష క్షుద్రజన్తులక్షణోఽసకృదావర్తీ తృతీయః పన్థా భవతీతి ; తస్మాదపి న అనిష్టాదికారిభిశ్చన్ద్రమాః ప్రాప్యతే I స్యాదేతత్ — తేఽపి చన్ద్రబిమ్బమారుహ్య తతోఽవరుహ్య క్షుద్రజన్తుత్వం ప్రతిపత్స్యన్త ఇతి I తదపి నాస్తి, ఆరోహానర్థక్యాత్ I అపి చ సర్వేషు ప్రయత్సు చన్ద్రలోకం ప్రాప్నువత్సు అసౌ లోకః ప్రయద్భిః సమ్పూర్యేత — ఇత్యతః ప్రశ్నవిరుద్ధం ప్రతివచనం ప్రసజ్యేత ; తథా హి ప్రతివచనం దాతవ్యమ్ , యథా అసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే I అవరోహాభ్యుపగమాదసమ్పూరణోపపత్తిరితి చేత్ , న, అశ్రుతత్వాత్ ; సత్యమ్ అవరోహాదప్యసమ్పూరణముపపద్యతే ; శ్రుతిస్తు తృతీయస్థానసఙ్కీర్తనేన అసమ్పూరణం దర్శయతి — 'ఏతత్తృతీయం స్థానం తేనాసౌ లోకో న సమ్పూర్యతే' (ఛా. ఉ. ౫ I ౧౦ I ౮) ఇతి ; తేన అనారోహాదేవ అసమ్పూరణమితి యుక్తమ్ ; అవరోహస్యేష్టాదికారిష్వప్యవిశిష్టత్వే సతి తృతీయస్థానోక్త్యానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ I తుశబ్దస్తు శాఖాన్తరీయవాక్యప్రభవామశేషగమనాశఙ్కాముచ్ఛినత్తి ; ఏవం సతి అధికృతాపేక్షః శాఖాన్తరీయే వాక్యే సర్వశబ్దోఽవతిష్ఠతే — యే వై కేచిదధికృతా అస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తీతి ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

యత్పునరుక్తమ్ — దేహలాభోపపత్తయే సర్వే చన్ద్రమసం గన్తుమర్హన్తి, 'పఞ్చమ్యామాహుతౌ' ఇత్యాహుతిసంఖ్యానియమాదితి, తత్రప్రత్యుచ్యతే —

న తృతీయే తథోపలబ్ధేః ॥ ౧౮ ॥

న తృతీయే స్థానే దేహలాభాయ పఞ్చసంఖ్యానియమ ఆహుతీనామాదర్తవ్యః I కుతః ? తథోపలబ్ధేః ; తథా హి అన్తరేణైవాహుతిసంఖ్యానియమం వర్ణితేన ప్రకారేణ తృతీయస్థానప్రాప్తిరుపలభ్యతే — 'జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానమ్' (ఛా. ఉ. ౫ I ౧౦ I ౮) ఇతి I అపి చ 'పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ I 3 I 3) ఇతి మనుష్యశరీరహేతుత్వేన ఆహుతిసంఖ్యా సఙ్కీర్త్యతే, న కీటపతఙ్గాదిశరీరహేతుత్వేన, పురుషశబ్దస్య మనుష్యజాతివచనత్వాత్ I అపి చ పఞ్చమ్యామాహుతావపాం పురుషవచస్త్వముపదిశ్యతే, న అపఞ్చమ్యామాహుతౌ పురుషవచస్త్వం ప్రతిషిధ్యతే, వాక్యస్య ద్వ్యర్థతాదోషాత్ I తత్ర యేషామారోహావరోహౌ సమ్భవతః, తేషాం పఞ్చమ్యామాహుతౌ దేహ

ఉద్భవిష్యతి ; అన్యేషాం తు వినైవాహుతిసంఖ్యయా భూతాన్తరోపసృష్టాభిరద్భిర్దేహ ఆరప్స్యతే ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మర్యతేఽపి చ లోకే ॥ ౧౯ ॥

అపి చ స్మర్యతే లోకే, ద్రోణధృష్టద్యుమ్నప్రభృతీనాం సీతాద్రౌపదీప్రభృతీనాం చ అయోనిజత్వమ్ । తత్ర ద్రోణాదీనాం యోషిద్విషయా ఏకా ఆహుతిర్నాస్తి ; ధృష్టద్యుమ్నాదీనాం తు యోషిత్పురుషవిషయే ద్వే అప్యాహుతీ న స్తః । యథా చ తత్ర ఆహుతిసంఖ్యానియమానాదరో భవతి, ఏవమన్యత్రాపి భవిష్యతి । బలాకాపి అన్తరేణైవ రేతఃసేకం గర్భం ధత్త ఇతి లోకరూఢిః ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శనాచ్చ ॥ ౨౦ ॥

అపి చ చతుర్విధే భూతగ్రామే జరాయుజాణ్డజస్వేదజోద్భిజ్జలక్షణే స్వేదజోద్భిజ్జయోః అన్తరేణైవ గ్రామ్యధర్మమ్ ఉత్పత్తిదర్శనాత్ ఆహుతిసంఖ్యానాదరో భవతి । ఏవమన్యత్రాపి భవిష్యతి ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

నను తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్తి ‘ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౧) ఇత్యత్ర త్రివిధ ఏవ భూతగ్రామః శ్రూయతే ; కథం చతుర్విధత్వం భూతగ్రామస్య ప్రతిజ్ఞాతమితి, అత్రోచ్యతే —

తృతీయశబ్దావరోధః సంశోకజస్య ॥ ౨౧ ॥

‘ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమ్’ (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౧) ఇత్యత్ర తృతీయేనోద్భిజ్జశబ్దేనైవ స్వేదజోపసఙ్గ్రహః కృతః ప్రత్యేతవ్యః, ఉభయోరపి స్వేదజోద్భిజ్జయోః భూమ్యుదకోద్భేదప్రభవత్వస్య తుల్యత్వాత్ । స్థావరోద్భేదాత్తు విలక్షణో జఙ్గమోద్భేద ఇత్యన్యత్ర స్వేదజోద్భిజ్జయోర్భేదవాద ఇత్యవిరోధః ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

సాభావ్యాపత్త్యధికరణమ్

సాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః ॥ ౨౨ ॥

ఇష్టాదికారిణశ్చన్ద్రమసమారుహ్య తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వా తతః సానుశయా అవరోహన్తీత్యుక్తమ్ ; అథావరోహప్రకారః పరీక్ష్యతే । తత్రేయమవరోహశ్రుతిర్భవతి — 'అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౫) 'భూత్వాభ్రం భవత్యభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౬) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమాకాశాదిస్వరూపమేవావరోహన్తః ప్రతిపద్యన్తే, కిం వా ఆకాశాదిసామ్యమితి । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — ఆకాశాదిస్వరూపమేవ ప్రతిపద్యన్త ఇతి । కుతః ? ఏవం హి శ్రుతిర్భవతి ; ఇతరథా లక్షణా స్యాత్ ; శ్రుతిలక్షణావిశయే చ శ్రుతిర్న్యాయ్యా, న లక్షణా ; తథా చ 'వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి' ఇత్యేవమాదీన్యక్షరాణి తత్తత్స్వరూపాపత్తౌ ఆఞ్జస్యేన అవకల్పన్తే ; తస్మాదాకాశాదిస్వరూపప్రతిపత్తిరితి ; ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — ఆకాశాదిసామ్యం ప్రతిపద్యన్త ఇతి ; చన్ద్రమణ్డలే యత్ అమ్మయం శరీరముపభోగార్థమారబ్ధమ్ , తత్ ఉపభోగక్షయే సతి ప్రవిలీయమానం సూక్ష్మమాకాశసమం భవతి ; తతో వాయోర్వశమేతి ; తతో ధూమాదిభిః సమ్పృచ్యత ఇతి । తదేతదుచ్యతే — 'యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుమ్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౫) ఇత్యేవమాదినా । కుత ఏతత్ ? ఉపపత్తేః ; ఏవం హి ఏతదుపపద్యతే ; న హి అన్యస్యాన్యభావో ముఖ్య ఉపపద్యతే ; ఆకాశస్వరూపప్రతిపత్తౌ చ వాయ్వాదిక్రమేణావరోహో నోపపద్యతే ; విభుత్వాచ్చ ఆకాశేన నిత్యసమ్బద్ధత్వాత్ న తత్సాదృశ్యాపత్తేరన్యః తత్సమ్బన్ధో ఘటతే । శ్రుత్యసమ్భవే చ లక్షణాశ్రయణం న్యాయ్యమేవ । అత ఆకాశాదితుల్యతాపత్తిరేవ అత్ర ఆకాశాదిభావ ఇత్యుపచర్యతే ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

నాతిచిరాధికరణమ్

నాతిచిరేణ విశేషాత్ ॥ ౨౩ ॥

తత్ర ఆకాశాదిప్రతిపత్తౌ ప్రాగ్వ్రీహ్యాదిభావాపత్తేః భవతి విశయః — కిం దీర్ఘం దీర్ఘం కాలం పూర్వపూర్వసాదృశ్యేనావస్థాయోత్తరోత్తరసాదృశ్యం గచ్ఛన్తి, ఉతాల్పమల్పమితి । తత్రానియమః, నియమకారిణః శాస్త్రస్యాభావాదిత్యేవం ప్రాప్తే, ఇదమాహ — నాతిచిరేణేతి । అల్పమల్పం కాలమాకాశాదిభావేనావస్థాయ వర్షధారాభిః సహ ఇమాం భువమాపతన్తి । కుత ఏతత్ ? విశేషదర్శనాత్ ; తథా హి వ్రీహ్యాదిభావాపత్తేరనన్తరం విశినష్టి — 'అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమ్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౬) ఇతి ; తకార ఏకశ్ఛాన్దస్యాం ప్రక్రియాయాం లుప్తో

మన్తవ్యః ; దుర్నిష్ప్రపతతరం దుర్నిష్క్రమతరమ్ —
దుఃఖతరమస్మాద్వ్రీహ్యాదిభావాన్నిఃసరణం భవతీత్యర్థః ; తత్ అత్ర దుఃఖం నిష్ప్రపతనం ప్రదర్శయన్ పూర్వేషు సుఖం నిష్ప్రపతనం దర్శయతి ; సుఖదుఃఖతావిశేషశ్చాయం నిష్ప్రపతనస్య కాలాల్పత్వదీర్ఘత్వనిమిత్తః, తస్మిన్నవధౌ శరీరానిష్పత్తేరుపభోగాసమ్భవాత్ । తస్మాద్వ్రీహ్యాదిభావాపత్తేః ప్రాక్ అల్పేనైవ కాలేనావరోహః స్యాదితి ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్

అన్యాధిష్ఠితేషు పూర్వవదభిలాపాత్ ॥ ౨౪ ॥

తస్మిన్నేవావరోహే ప్రవర్షణానన్తరం పఠ్యతే — 'త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్తే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౬) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమస్మిన్నవధౌ స్థావరజాత్యాపన్నాః స్థావరసుఖదుఃఖభాజోఽనుశయినో భవన్తి, ఆహోస్విత్క్షేత్రజ్ఞాన్తరాధిష్ఠితేషు స్థావరశరీరేషు సంశ్లేషమాత్రం గచ్ఛన్తీతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? స్థావరజాత్యాపన్నాస్తత్సుఖదుఃఖభాజోఽనుశయినో భవన్తీతి । కుత ఏతత్ ? జనేర్ముఖ్యార్థత్వోపపత్తేః, స్థావరభావస్య చ శ్రుతిస్మృత్యోరుపభోగస్థానత్వప్రసిద్ధేః, పశుహింసాదియోగాచ్చ ఇష్టాదేః కర్మజాతస్యానిష్టఫలత్వోపపత్తేః ; తస్మాన్ముఖ్యమేవేదమనుశయినాం వ్రీహ్యాదిజన్మ, శ్వాదిజన్మవత్ — యథా 'శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వా' ఇతి ముఖ్యమేవానుశయినాం శ్వాదిజన్మ తత్సుఖదుఃఖాన్వితం భవతి, ఏవం వ్రీహ్యాదిజన్మాపీతి । ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

అన్యైర్జీవైరధిష్ఠితేషు వ్రీహ్యాదిషు సంసర్గమాత్రమనుశయినః ప్రతిపద్యన్తే, న తత్సుఖదుఃఖభాజో భవన్తి, పూర్వవత్ — యథా వాయుధూమాదిభావోఽనుశయినాం తత్సంశ్లేషమాత్రమ్ , ఏవం వ్రీహ్యాదిభావోఽపి జాతిస్థావరైః సంశ్లేషమాత్రమ్ । కుత ఏతత్ ? తద్వదేవేహాప్యభిలాపాత్ । కోఽభిలాపస్య తద్వద్భావః ? కర్మవ్యాపారమన్తరేణ సఙ్కీర్తనమ్ — యథా ఆకాశాదిషు ప్రవర్షణాన్తేషు న కఞ్చిత్కర్మవ్యాపారం పరామృశతి, ఏవం వ్రీహ్యాదిజన్మన్యపి । తస్మాన్నాస్త్యత్ర సుఖదుఃఖభాక్త్వమనుశయినామ్ । యత్ర తు సుఖదుఃఖభాక్త్వమభిప్రైతి, పరామృశతి తత్ర కర్మవ్యాపారమ్ — 'రమణీయచరణాః' 'కపూయచరణాః' ఇతి । అపి చ ముఖ్యేఽనుశయినాం వ్రీహ్యాదిజన్మని, వ్రీహ్యాదిషు లూయమానేషు కణ్డ్యమానేషు పచ్యమానేషు భక్ష్యమాణేషు చ తదభిమానినోఽనుశయినః ప్రవసేయుః ; యో హి జీవో యచ్ఛరీరమభిమన్యతే, స తస్మిన్పీడ్యమానే ప్రవసతి — ఇతి

ప్రసిద్ధమ్ ; తత్ర వ్రీహ్యాదిభావాద్రేతఃసిగ్భావోఽనుశయినాం నాభిలప్యేత ; అతః సంసర్గమాత్రమనుశయినామన్యాధిష్ఠితేషు వ్రీహ్యాదిషు భవతి । ఏతేన జనేర్ముఖ్యార్థత్వం ప్రతిబ్రూయాత్ , ఉపభోగస్థానత్వం చ స్థావరభావస్య ; న చ వయముపభోగస్థానత్వం స్థావరభావస్యావజానీమహే ; భవత్వన్యేషాం జన్తూనామపుణ్యసామర్థ్యేన స్థావరభావముపగతానామ్ ఏతత్ ఉపభోగస్థానమ్ ; చన్ద్రమసస్తు అవరోహన్తోఽనుశయినో న స్థావరభావముపభుఞ్జత ఇత్యాచక్ష్మహే ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్ ॥ ౨౫ ॥

యత్పునరుక్తమ్ — పశుహింసాదియోగాదశుద్ధమాధ్వరికం కర్మ, తస్యానిష్టమపి ఫలమవకల్పత ఇత్యతో ముఖ్యమేవానుశయినాం వ్రీహ్యాదిజన్మ అస్తు ; తత్ర గౌణీ కల్పనా అనర్థికేతి — తత్పరిహ్రియతే — న, శాస్త్రహేతుత్వాద్ధర్మాధర్మవిజ్ఞానస్య ; అయం ధర్మః అయమధర్మ ఇతి శాస్త్రమేవ విజ్ఞానే కారణమ్ , అతీన్ద్రియత్వాత్తయోః ; అనియతదేశకాలనిమిత్తత్వాచ్చ — యస్మిన్దేశే కాలే నిమిత్తే చ యో ధర్మోఽనుష్ఠీయతే, స ఏవ దేశకాలనిమిత్తాన్తరేష్వధర్మో భవతి ; తేన న శాస్త్రాదృతే ధర్మాధర్మవిషయం విజ్ఞానం కస్యచిదస్తి । శాస్త్రాచ్చ హింసానుగ్రహాద్యాత్మకో జ్యోతిష్టోమో ధర్మ ఇత్యవధారితః, స కథమశుద్ధ ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ । నను 'న హింస్యాత్సర్వా భూతాని' ఇతి శాస్త్రమేవ భూతవిషయాం హింసామ్ అధర్మ ఇత్యవగమయతి ; బాఢమ్ — ఉత్సర్గస్తు సః ; అపవాదోఽయం 'అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత' ఇతి ; ఉత్సర్గాపవాదయోశ్చ వ్యవస్థితవిషయత్వమ్ ; తస్మాద్విశుద్ధం కర్మ వైదికమ్ , శిష్టైరనుష్ఠీయమానత్వాత్ అనిన్ద్యమానత్వాచ్చ ; తేన న తస్య ప్రతిరూపం ఫలమ్ జాతిస్థావరత్వమ్ । న చ శ్వాదిజన్మవదపి వ్రీహ్యాదిజన్మ భవితుమర్హతి ; తద్ధి కపూయచరణానధికృత్య ఉచ్యతే ; నైవమిహ వైశేషికః కశ్చిదధికారోఽస్తి । అతశ్చన్ద్రమణ్డలస్ఖలితానామనుశయినాం వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషమాత్రం తద్భావ ఇత్యుపచర్యతే ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

రేతఃసిగ్యోగోఽథ ॥ ౨౬ ॥

ఇతశ్చ వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషమాత్రం తద్భావః, యత్కారణం వ్రీహ్యాదిభావస్యానన్తరమనుశయినాం రేతఃసిగ్భావ ఆమ్నాయతే — 'యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతః సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౬) ఇతి ; న చాత్ర ముఖ్యో రేతఃసిగ్భావః సమ్భవతి ; చిరజాతో హి ప్రాప్తయౌవనో రేతఃసిగ్భవతి ; కథమివ అనుపచరితం

తద్భావమ్ అద్యమానాన్నానుగతోऽనుశయీ ప్రతిపద్యేత ? తత్ర తావదవశ్యం రేతఃసిగ్యోగ ఏవ రేతఃసిగ్భావోऽభ్యుపగన్తవ్యః ; తద్వత్ వ్రీహ్యాదిభావోऽపి వ్రీహ్యాదియోగ ఏవేత్యవిరోధః ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

యోనేః శరీరమ్ ॥ ౨౭ ॥

అథ రేతఃసిగ్భావస్యానన్తరం యోనౌ నిషిక్తే రేతసి, యోనేరధి శరీరమ్ అనుశయినామ్ అనుశయఫలోపభోగాయ జాయత ఇత్యాహ శాస్త్రమ్ — ‘తద్య ఇహ రమణీయచరణాః’ (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౭) ఇత్యాది ; తస్మాదప్యవగమ్యతే — నావరోహే వ్రీహ్యాదిభావావసరే తచ్ఛరీరమేవ సుఖదుఃఖాన్వితం భవతీతి । తస్మాత్ వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషమాత్రమనుశయినాం తజ్జన్మేతి సిద్ధమ్ ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః ॥

ద్వితీయః పాదః

అతిక్రాన్తే పాదే పఞ్చాగ్నివిద్యాముదాహృత్య జీవస్య సంసారగతిప్రభేదః ప్రపఞ్చితః ; ఇదానీం తస్యైవావస్థాభేదః ప్రపఞ్చ్యతే । ఇదమామనన్తి — ‘స యత్ర ప్రస్వపితి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౯) ఇత్యుపక్రమ్య ‘న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథా రథయోగాన్పథః సృజతే’ ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం ప్రబోధే ఇవ స్వప్నేऽపి పారమార్థికీ సృష్టిః, ఆహోస్విన్మాయామయీతి । తత్ర తావత్ప్రతిపాద్యతే —

వ్యాఖ్యా

సన్ధ్యాధికరణమ్

సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి ॥ ౧ ॥

సన్ధ్యే తథ్యరూపా సృష్టిరితి ; సన్ధ్యమితి స్వప్నస్థానమాచష్టే, వేదే ప్రయోగదర్శనాత్ — ‘సన్ధ్యం తృతీయꣳ స్వప్నస్థానమ్’ ఇతి ; ద్వయోర్లోకస్థానయోః ప్రబోధసమ్ప్రసాదస్థానయోర్వా సన్ధౌ భవతీతి సన్ధ్యమ్ ; తస్మిన్సన్ధ్యే స్థానే తథ్యరూపైవ సృష్టిర్భవితుమర్హతి — కుతః ? —

యతః ప్రమాణభూతా శ్రుతిరేవమాహ — ‘అథ రథా రథయోగాన్పథః సృజతే’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౦) ఇత్యాది ; ‘స హి కర్తా’ ఇతి చ ఉపసంహారాత్ ఏవమేవావగమ్యతే ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ ॥ ౨ ॥

అపి చ ఏకే శాఖినః అస్మిన్నేవ సన్ధ్యే స్థానే కామానాం నిర్మాతారమాత్మానమామనన్తి — ‘య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః’ (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) ఇతి ; పుత్రాదయశ్చ తత్ర కామా అభిప్రేయన్తే — కామ్యన్త ఇతి । నను కామశబ్దేనేచ్ఛావిశేషా ఏవోచ్యేరన్ ; న, ‘శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ’ (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౨౩) ఇతి ప్రకృత్య అన్తే ‘కామానాం త్వా కామభాజం కరోమి’ (క. ఉ. ౧ । ౧ । ౨౪) ఇతి ప్రకృతేషు తత్ర పుత్రాదిషు కామశబ్దస్య ప్రయుక్తత్వాత్ । ప్రాజ్ఞం చైనం నిర్మాతారం ప్రకరణవాక్యశేషాభ్యాం ప్రతీమః । ప్రాజ్ఞస్య హీదం ప్రకరణమ్ — ‘అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇత్యాది ; తద్విషయ ఏవ చ వాక్యశేషోఽపి — ‘తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే । తస్మింల్లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చన’ (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) ఇతి । ప్రాజ్ఞకర్తృకా చ సృష్టిస్తథ్యరూపా సమధిగతా జాగరితాశ్రయా, తథా స్వప్నాశ్రయాపి సృష్టిర్భవితుమర్హతి ; తథా చ శ్రుతిః — ‘అథో ఖల్వాహుర్జాగరితదేశ ఏవాస్యైష ఇతి యాన్యేవ జాగ్రత్పశ్యతి తాని సుప్తః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౪) ఇతి స్వప్నజాగరితయోః సమానన్యాయతాం శ్రావయతి । తస్మాత్తథ్యరూపైవ సన్ధ్యే సృష్టిరితి ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రత్యాహ —

మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ ॥ ౩ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । నైతదస్తి — యదుక్తమ్ , సన్ధ్యే సృష్టిః పారమార్థికీతి ; మాయైవ సన్ధ్యే సృష్టిః, న పరమార్థగన్ధోఽప్యస్తి । కుతః ? కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ — న హి కార్త్స్న్యేన పరమార్థవస్తుధర్మేణ అభివ్యక్తస్వరూపః స్వప్నః । కిం పునరత్ర కార్త్స్న్యమభిప్రేతమ్ ? దేశకాలనిమిత్తసమ్పత్తిః అబాధశ్చ । న హి పరమార్థవస్తువిషయాణి దేశకాలనిమిత్తాని అబాధశ్చ స్వప్నే సమ్భావ్యన్తే । న తావత్స్వప్నే రథాదీనాముచితో దేశః సమ్భవతి ; న హి సంవృతే దేహదేశే రథాదయోఽవకాశం లభేరన్ । స్యాదేతత్ — బహిర్దేహాత్

స్వప్నం ద్రక్ష్యతి, దేశాన్తరితద్రవ్యగ్రహణాత్ ; దర్శయతి చ శ్రుతిః బహిర్దేహాత్స్వప్నమ్ — 'బహిష్కులాయాదమృతశ్చరిత్వా । స ఈయతేఽమృతో యత్ర కామమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౨) ఇతి ; స్థితిగతిప్రత్యయభేదశ్చ న అనిష్క్రాన్తే జన్తౌ సామఞ్జస్యమశ్నువీత — ఇతి । నేత్యుచ్యతే — న హి సుప్తస్య జన్తోః క్షణమాత్రేణ యోజనశతాన్తరితం దేశం పర్యేతుం విపర్యేతుం చ తతః సామర్థ్యం సమ్భావ్యతే ; క్వచిచ్చ ప్రత్యాగమనవర్జితం స్వప్నం శ్రావయతి — కురుష్వహమద్య శయానో నిద్రయాభిప్లుతః, స్వప్నే పఞ్చాలానభిగతశ్చ అస్మిన్ప్రతిబుద్ధశ్చ — ఇతి ; దేహాచ్చేదపేయాత్ , పఞ్చాలేష్వేవ ప్రతిబుధ్యేత , తానసావభిగత ఇతి ; కురుష్వేవ తు ప్రతిబుధ్యతే । యేన చ అయం దేహేన దేశాన్తరమశ్నువానో మన్యతే, తమన్యే పార్శ్వస్థాః శయనదేశ ఏవ పశ్యన్తి । యథాభూతాని చ అయం దేశాన్తరాణి స్వప్నే పశ్యతి, న తాని తథాభూతాన్యేవ భవన్తి ; పరిధావంశ్చేత్పశ్యేత్ , జాగ్రద్వత్ వస్తుభూతమర్థమాకలయేత్ । దర్శయతి చ శ్రుతిరన్తరేవ దేహే స్వప్నమ్ — 'స యత్రైతత్స్వప్న్యయా చరతి' ఇత్యుపక్రమ్య 'స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే' (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౮) ఇతి । అతశ్చ శ్రుత్యుపపత్తివిరోధాద్బహిష్కులాయశ్రుతిః గౌణీ వ్యాఖ్యాతవ్యా — బహిరివ కులాయాత్ అమృతశ్చరిత్వేతి — యో హి వసన్నపి శరీరే న తేన ప్రయోజనం కరోతి, స బహిరివ శరీరాద్భవతి — ఇతి । స్థితిగతిప్రత్యయభేదోఽప్యేవం సతి విప్రలమ్భ ఏవాభ్యుపగన్తవ్యః ॥

వ్యాఖ్యా

కాలవిసంవాదోఽపి చ స్వప్నే భవతి — రజన్యాం సుప్తో వాసరం భారతే వర్షే మన్యతే ; తథా ముహూర్తమాత్రవర్తిని స్వప్నే కదాచిత్ బహూన్ వర్షపూగాన్ అతివాహయతి । నిమిత్తాన్యపి చ స్వప్నే న బుద్ధయే కర్మణే వా ఉచితాని విద్యన్తే ; కరణోపసంహారాద్ధి నాస్య రథాదిగ్రహణాయ చక్షురాదీని సన్తి ; రథాదినిర్వర్తనేఽపి కుతోఽస్య నిమేషమాత్రేణ సామర్థ్యం దారూణి వా । బాధ్యన్తే చైతే రథాదయః స్వప్నదృష్టాః ప్రబోధే ; స్వప్న ఏవ చ ఏతే సులభబాధా భవన్తి, ఆద్యన్తయోర్వ్యభిచారదర్శనాత్ — రథోఽయమితి హి కదాచిత్స్వప్నే నిర్ధారితః క్షణేన మనుష్యః సమ్పద్యతే, మనుష్యోఽయమితి నిర్ధారితః క్షణేన వృక్షః । స్పష్టం చాభావం రథాదీనాం స్వప్నే శ్రావయతి శాస్త్రమ్ — 'న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౦) ఇత్యాది । తస్మాన్మాయామాత్రం స్వప్నదర్శనమ్ ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః ॥ ౪ ॥

మాయామాత్రత్వాత్తర్హి న కశ్చిత్స్వప్నే పరమార్థగన్ధోఽస్తీతి — నేత్యుచ్యతే — సూచకశ్చ హి స్వప్నో భవతి భవిష్యతోః సాధ్వసాధునోః ; తథా హి శ్రూయతే — 'యదా కర్మసు కామ్యేషు

స్త్రియః స్వప్నేషు పశ్యతి । సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్స్వప్ననిదర్శనే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨ । ౮) ఇతి ; తథా 'పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తి' ఇత్యేవమాదిభిః స్వప్నైరచిరజీవిత్వమావేద్యత ఇతి శ్రావయతి ; ఆచక్షతే చ స్వప్నాధ్యాయవిదః — కుఞ్జరారోహణాదీని స్వప్నే ధన్యాని, ఖరయానాదీన్యధన్యాని' ఇతి ; మన్త్రదేవతాద్రవ్యవిశేషనిమిత్తాశ్చ కేచిత్స్వప్నాః సత్యార్థగన్ధినో భవన్తీతి మన్యన్తే । తత్రాపి భవతు నామ సూచ్యమానస్య వస్తునః సత్యత్వమ్ ; సూచకస్య తు స్త్రీదర్శనాదేర్భవత్యేవ వైతథ్యమ్ , బాధ్యమానత్వాదిత్యభిప్రాయః ; తస్మాదుపపన్నం స్వప్నస్య మాయామాత్రత్వమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

యదుక్తమ్ — 'ఆహ హి' ఇతి తదేవం సతి భాక్తం వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ — యథా 'లాఙ్గలం గవాదీనుద్వహతి' ఇతి నిమిత్తమాత్రత్వాదేవముచ్యతే, న తు ప్రత్యక్షమేవ లాఙ్గలం గవాదీనుద్వహతి ; ఏవం నిమిత్తమాత్రత్వాత్ — సుప్తో రథాదీన్సృజతే, 'స హి కర్తా' — ఇతి చ ఉచ్యతే ; న తు ప్రత్యక్షమేవ సుప్తో రథాదీన్సృజతి । నిమిత్తత్వం తు అస్య రథాదిప్రతిభాననిమిత్తమోదత్రాసాదిదర్శనాత్తన్నిమిత్తభూతయోః సుకృతదుష్కృతయోః కర్తృత్వేనేతి వక్తవ్యమ్ । అపి చ జాగరితే విషయేన్ద్రియసంయోగాత్ ఆదిత్యాదిజ్యోతిర్వ్యతికరాచ్చ ఆత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం దుర్వివేచనమితి తద్వివేచనాయ స్వప్న ఉపన్యస్తః ; తత్ర యది రథాదిసృష్టివచనం శ్రుత్యా నీయేత, తతః స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న నిర్ణీతం స్యాత్ ; తస్మాద్రథాద్యభావవచనం శ్రుత్యా, రథాదిసృష్టివచనం తు భక్త్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఏతేన నిర్మాణశ్రవణం వ్యాఖ్యాతమ్ । యదప్యుక్తమ్ — 'ప్రాజ్ఞమేనం నిర్మాతారమామనన్తి' ఇతి, తదప్యసత్ , శ్రుత్యన్తరే 'స్వయం విహత్య స్వయం నిర్మాయ స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషా ప్రస్వపితి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౯) ఇతి జీవవ్యాపారశ్రవణాత్ ; ఇహాపి 'య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౮) ఇతి ప్రసిద్ధానువాదాజ్జీవ ఏవాయం కామానాం నిర్మాతా సఙ్కీర్త్యతే ; తస్య తు వాక్యశేషేణ 'తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ' ఇతి జీవభావం వ్యావర్త్య బ్రహ్మభావ ఉపదిశ్యతే — 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౪) ఇత్యాదివత్ — ఇతి న బ్రహ్మప్రకరణం విరుధ్యతే । న చాస్మాభిః స్వప్నేఽపి ప్రాజ్ఞవ్యాపారః ప్రతిషిధ్యతే, తస్య సర్వేశ్వరత్వాత్ సర్వాస్వప్యవస్థాస్వధిష్ఠాతృత్వోపపత్తేః ; పారమార్థికస్తు నాయం సన్ధ్యాశ్రయః సర్గః వియదాదిసర్గవత్ — ఇత్యేతావత్ప్రతిపాద్యతే ; న చ వియదాదిసర్గస్యాప్యాత్యన్తికం సత్యత్వమస్తి ; ప్రతిపాదితం హి 'తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః' (బ్ర. సూ. ౨ । ౧ । ౧౪) ఇత్యత్ర సమస్తస్య ప్రపఞ్చస్య మాయామాత్రత్వమ్ । ప్రాక్ తు బ్రహ్మాత్మత్వదర్శనాత్

వియదాదిప్రపఞ్చో వ్యవస్థితరూపో భవతి ; సన్ధ్యాశ్రయస్తు ప్రపఞ్చః ప్రతిదినం బాధ్యతే — ఇత్యతో వైశేషికమిదం సన్ధ్యస్య మాయామాత్రత్వముదితమ్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ ॥ ౫ ॥

అథాపి స్యాత్ — పరస్యైవ తావదాత్మనోంఽశః జీవః — అగ్నేరివ విస్ఫులిఙ్గః ; తత్రైవం సతి యథా అగ్నివిస్ఫులిఙ్గయోః సమానే దహనప్రకాశనశక్తీ భవతః, ఏవం జీవేశ్వరయోరపి జ్ఞానైశ్వర్యశక్తీ ; తతశ్చ జీవస్య జ్ఞానైశ్వర్యవశాత్ సాఙ్కల్పికీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిర్భవిష్యతీతి । అత్రోచ్యతే — సత్యపి జీవేశ్వరయోరంశాంశిభావే ప్రత్యక్షమేవ జీవస్యేశ్వరవిపరీతధర్మత్వమ్ । కిం పునర్జీవస్య ఈశ్వరసమానధర్మత్వం నాస్త్యేవ ? న నాస్త్యేవ ; విద్యమానమపి తత్ తిరోహితమ్ అవిద్యాదివ్యవధానాత్ । తత్పునస్తిరోహితం సత్ పరమేశ్వరమభిధ్యాయతో యతమానస్య జన్తోర్విధూతధ్వాన్తస్య — తిమిరతిరస్కృతేవ దృక్శక్తిః ఔషధవీర్యాత్ — ఈశ్వరప్రసాదాత్ సంసిద్ధస్య కస్యచిదేవావిర్భవతి, న స్వభావత ఏవ, సర్వేషాం జన్తూనామ్ । కుతః ? తతో హి ఈశ్వరాద్ధేతోః, అస్య జీవస్య, బన్ధమోక్షౌ భవతః — ఈశ్వరస్వరూపాపరిజ్ఞానాత్ బన్ధః, తత్స్వరూపపరిజ్ఞానాత్తు మోక్షః । తథా చ శ్రుతిః — 'జ్ఞాత్వా దేవం సర్వపాశాపహానిః క్షీణైః క్లేశైర్జన్మమృత్యుప్రహాణిః । తస్యాభిధ్యానాత్తృతీయం దేహభేదే విశ్వైశ్వర్యం కేవల ఆప్తకామః' (శ్వే. ఉ. ౧ । ౧౧) ఇత్యేవమాద్యా ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

దేహయోగాద్వా సోఽపి ॥ ౬ ॥

కస్మాత్పునర్జీవః పరమాత్మాంశ ఏవ సన్ తిరస్కృతజ్ఞానైశ్వర్యో భవతి ? యుక్తం తు జ్ఞానైశ్వర్యయోరతిరస్కృతత్వమ్ , విస్ఫులిఙ్గస్యేవ దహనప్రకాశనయోః — ఇతి । ఉచ్యతే — సత్యమేవైతత్ ; సోఽపి తు జీవస్య జ్ఞానైశ్వర్యతిరోభావః, దేహయోగాత్ దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాదియోగాత్ భవతి । అస్తి చ అత్రోపమా — యథా అగ్నేర్దహనప్రకాశనసమ్పన్నస్యాప్యరణిగతస్య దహనప్రకాశనే తిరోహితే భవతః, యథా వా భస్మచ్ఛన్నస్య — ఏవమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపకృతదేహాద్యుపాధియోగాత్ తదవివేకభ్రమకృతో జీవస్య జ్ఞానైశ్వర్యతిరోభావః । వాశబ్దో జీవస్య ఈశ్వరాత్ అన్యత్వశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః । నన్వన్య ఏవ జీవః ఈశ్వరాదస్తు, తిరస్కృతజ్ఞానైశ్వర్యత్వాత్ ; కిం దేహయోగకల్పనయా ? నేత్యుచ్యతే — న హి అన్యత్వం జీవస్య ఈశ్వరాదుపపద్యతే — 'సేయం దేవతైక్షత' (ఛా. ఉ. ౬ । 3 । ౨) ఇత్యుపక్రమ్య 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య' (ఛా. ఉ.

౬ । ౩ । ౨) ఇత్యాత్మశబ్దేన జీవస్య పరామర్శాత్ ; ‘తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి చ జీవాయ ఉపదిశతి ఈశ్వరాత్మత్వమ్ ; అతః అనన్య ఏవ ఈశ్వరాజ్జీవః సన్ దేహయోగాత్తిరోహితజ్ఞానైశ్వర్యో భవతి । అతశ్చ న సాఙ్కల్పికీ జీవస్య స్వప్నే రథాదిసృష్టిర్ఘటతే ; యది చ సాఙ్కల్పికీ స్వప్నే రథాదిసృష్టిః స్యాత్ , నైవానిష్టం కశ్చిత్స్వప్నం పశ్యేత్ , న హి కశ్చిదనిష్టం సఙ్కల్పయతే । యత్పునరుక్తమ్ — జాగరితదేశశ్రుతిః స్వప్నస్య సత్యత్వం ఖ్యాపయతీతి, న తత్సామ్యవచనం సత్యత్వాభిప్రాయమ్ , స్వయంజ్యోతిష్ట్వవిరోధాత్ , శ్రుత్యైవ చ స్వప్నే రథాద్యభావస్య దర్శితత్వాత్ ; జాగరితప్రభవవాసనానిర్మితత్వాత్తు స్వప్నస్య తత్తుల్యనిర్భాసత్వాభిప్రాయం తత్ । తస్మాదుపపన్నం స్వప్నస్య మాయామాత్రత్వమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

తదభావాధికరణమ్

తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ ॥ ౭ ॥

స్వప్నావస్థా పరీక్షితా ; సుషుప్తావస్థేదానీం పరీక్ష్యతే । తత్రైతాః సుషుప్తవిషయాః శ్రుతయో భవన్తి ; క్వచిచ్ఛ్రూయతే — ‘తద్యత్రైతత్సుప్తః సమస్తః సమ్ప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాత్యాసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౩) ఇతి ; అన్యత్ర తు నాడీరేవానుక్రమ్య శ్రూయతే — ‘తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౯) ఇతి ; తథాన్యత్ర నాడీరేవానుక్రమ్య — ‘తాసు తదా భవతి యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి’ (కౌ. ఉ. ౪ । ౧౯) ఇతి ; తథాన్యత్ర — ‘య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౭) ఇతి ; తథాన్యత్ర — ‘సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి ; తథా — ‘ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౧) ఇతి చ ॥

వ్యాఖ్యా

తత్ర సంశయః — కిమేతాని నాడ్యాదీని పరస్పరనిరపేక్షతయా భిన్నాని సుషుప్తిస్థానాని, ఆహోస్విత్పరస్పరాపేక్షయా ఏకం సుషుప్తిస్థానమితి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? భిన్నానీతి । కుతః ? ఏకార్థత్వాత్ — న హి ఏకార్థానాం క్వచిత్పరస్పరాపేక్షత్వం దృశ్యతే వ్రీహియవాదీనామ్ ; నాడ్యాదీనాం చ ఏకార్థతా సుషుప్తౌ దృశ్యతే, ‘నాడీషు సృప్తో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౩) ‘పురీతతి శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౯) ఇతి చ తత్ర తత్ర సప్తమీనిర్దేశస్య తుల్యత్వాత్ । నను నైవం సతి సప్తమీనిర్దేశో దృశ్యతే — ‘సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి’

(ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి ; నైష దోషః, తత్రాపి సప్తమ్యర్థస్య గమ్యమానత్వాత్ — వాక్యశేషో హి తత్ర ఆయతనైషీ జీవః సత్ ఉపసర్పతీత్యాహ — 'అన్యత్రాయతనమలబ్ధ్వా ప్రాణమేవాశ్రయతే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౨) ఇతి ; ప్రాణశబ్దేన తత్ర ప్రకృతస్య సత ఉపాదానాత్ ; ఆయతనం చ సప్తమ్యర్థః, సప్తమీనిర్దేశోఽపి తత్ర వాక్యశేషే దృశ్యతే — 'సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పద్యామహే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౨) ఇతి । సర్వత్ర చ విశేషవిజ్ఞానోపరమలక్షణం సుషుప్తం న విశిష్యతే । తస్మాదేకార్థత్వాత్ నాడ్యాదీనాం వికల్పేన కదాచిత్ కిఞ్చిత్స్థానం స్వాపాయోపసర్పతి — ఇతి ॥

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రతిపాద్యతే — తదభావో నాడీష్వాత్మని చేతి । తదభావ ఇతి, తస్య ప్రకృతస్య స్వప్నదర్శనస్య అభావః సుషుప్తమిత్యర్థః ; నాడీష్వాత్మని చేతి సముచ్చయేన ఏతాని నాడ్యాదీని స్వాపాయోపసర్పతి, న వికల్పేన — ఇత్యర్థః । కుతః ? తచ్ఛ్రుతేః ; తథా హి సర్వేషామేవ నాడ్యాదీనాం తత్ర తత్ర సుషుప్తిస్థానత్వం శ్రూయతే ; తచ్చ సముచ్చయే సఙ్గృహీతం భవతి ; వికల్పే హ్యేషామ్ , పక్షే బాధః స్యాత్ । నను ఏకార్థత్వాద్వికల్పో నాడ్యాదీనాం వ్రీహియవాదివత్ — ఇత్యుక్తమ్ ; నేత్యుచ్యతే — న హి ఏకవిభక్తినిర్దేశమాత్రేణ ఏకార్థత్వం వికల్పశ్చ ఆపతతి, నానార్థత్వసముచ్చయయోరప్యేకవిభక్తినిర్దేశదర్శనాత్ — ప్రాసాదే శేతే పర్యఙ్కే శేతే ఇత్యేవమాదిషు , తథా ఇహాపి నాడీషు పురీతతి బ్రహ్మణి చ స్వపితీతి ఉపపద్యతే సముచ్చయః ; తథా చ శ్రుతిః — 'తాసు తదా భవతి యదా సుప్తః స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి' (కౌ. ఉ. ౪ । ౧౯) ఇతి సముచ్చయం నాడీనాం ప్రాణస్య చ సుషుప్తౌ శ్రావయతి, ఏకవాక్యోపాదానాత్ ; ప్రాణస్య చ బ్రహ్మత్వం సమధిగతం — 'ప్రాణస్తథానుగమాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౨౮) ఇత్యత్ర । యత్రాపి నిరపేక్షా ఇవ నాడీః సుషుప్తిస్థానత్వేన శ్రావయతి — 'ఆసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । 3) ఇతి, తత్రాపి ప్రదేశాన్తరప్రసిద్ధస్య బ్రహ్మణోఽప్రతిషేధాత్ నాడీద్వారేణ బ్రహ్మణ్యేవావతిష్ఠత ఇతి ప్రతీయతే ; న చైవమపి నాడీషు సప్తమీ విరుధ్యతే, నాడీభిరపి బ్రహ్మోపసర్పన్ సృప్త ఏవ నాడీషు భవతి — యో హి గఙ్గయా సాగరం గచ్ఛతి, గత ఏవ స గఙ్గాయాం భవతి । అపి చ అత్ర రశ్మినాడీద్వారాత్మకస్య బ్రహ్మలోకమార్గస్య వివక్షితత్వాత్ నాడీస్తుత్యర్థం సృప్తిసఙ్కీర్తనమ్ — 'నాడీషు సృప్తో భవతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । 3) ఇత్యుక్త్వా 'తం న కశ్చన పాప్మా స్పృశతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । 3) ఇతి బ్రువన్ నాడీః ప్రశంసతి ; బ్రవీతి చ పాప్మస్పర్శాభావే హేతుమ్ 'తేజసా హి తదా సమ్పన్నో భవతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । 3) ఇతి — తేజసా నాడీగతేన పిత్తాఖ్యేన అభివ్యాప్తకరణో న బాహ్యాన్ విషయానీక్షత ఇత్యర్థః ; అథవా తేజసేతి బ్రహ్మణ ఏవాయం నిర్దేశః, శ్రుత్యన్తరే ; 'బ్రహ్మైవ తేజ ఏవ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౭) ఇతి తేజఃశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రయుక్తత్వాత్ ; బ్రహ్మణా హి తదా సమ్పన్నో భవతి నాడీద్వారేణ, అతస్తం న కశ్చన పాప్మా

స్పృశతీత్యర్థః — బ్రహ్మసమ్పత్తిశ్చ పాప్మస్పర్శాభావే హేతుః సమధిగతః ‘సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తేఽపహతపాప్మా హ్యేష బ్రహ్మలోకః’ (ఛా. ఉ. ౮ I ౪ I ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః ; ఏవం చ సతి ప్రదేశాన్తరప్రసిద్ధేన బ్రహ్మణా సుషుప్తిస్థానేనానుగతో నాడీనాం సముచ్చయః సమధిగతో భవతి I తథా పురీతతోఽపి బ్రహ్మప్రక్రియాయాం సఙ్కీర్తనాత్ తదనుగుణమేవ సుషుప్తిస్థానత్వం జ్ఞాయతే — ‘య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే’ (బృ. ఉ. ౨ I ౧ I ౧౭) ఇతి హృదయాకాశే సుషుప్తిస్థానే ప్రకృతే ఇదముచ్యతే — ‘పురీతతి శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ I ౧ I ౧౯) ఇతి ; పురీతదితి హృదయపరివేష్టనముచ్యతే ; తదన్తర్వర్తిన్యపి హృదయాకాశే శయానః శక్యతే ‘పురీతతి శేతే’ ఇతి వక్తుమ్ — ప్రాకారపరిక్షిప్తేఽపి హి పురే వర్తమానః ప్రాకారే వర్తత ఇత్యుచ్యతే ; హృదయాకాశస్య చ బ్రహ్మత్వం సమధిగతమ్ ‘దహర ఉత్తరేభ్యః’ (బ్ర. సూ. ౧ I ౩ I ౧౪) ఇత్యత్ర I తథా నాడీపురీతత్సముచ్చయోఽపి ‘తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే’ (బృ. ఉ. ౨ I ౧ I ౧౯) ఇత్యేకవాక్యోపాదానాత్ అవగమ్యతే I సత్ప్రాజ్ఞయోశ్చ ప్రసిద్ధమేవ బ్రహ్మత్వమ్ I ఏవమేతాసు శ్రుతిషు త్రీణ్యేవ సుషుప్తిస్థానాని సఙ్కీర్తితాని — నాడ్యః పురీతత్ బ్రహ్మ చేతి ; తత్రాపి ద్వారమాత్రం నాడ్యః పురీతచ్చ, బ్రహ్మైవ తు ఏకమ్ అనపాయి సుషుప్తిస్థానమ్ I అపి చ నాడ్యః పురీతద్వా జీవస్యోపాధ్యాధార ఏవ భవతి — తత్రాస్య కరణాని వర్తన్త ఇతి ; న హి ఉపాధిసమ్బన్ధమన్తరేణ స్వత ఏవ జీవస్యాధారః కశ్చిత్సమ్భవతి, బ్రహ్మావ్యతిరేకేణ స్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వాత్ I బ్రహ్మాధారత్వమప్యస్య సుషుప్తే నైవ ఆధారాధేయభేదాభిప్రాయేణ ఉచ్యతే I కథం తర్హి ? తాదాత్మ్యాభిప్రాయేణ ; యత ఆహ — ‘సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౬ I ౮ I ౧) ఇతి — స్వశబ్దేన ఆత్మా అభిలప్యతే, స్వరూపమాపన్నః సుప్తో భవతీత్యర్థః I అపి చ న కదాచిజ్జీవస్య బ్రహ్మణా సమ్పత్తిర్నాస్తి, స్వరూపస్యానపాయిత్వాత్ ; స్వప్నజాగరితయోస్తూపాధిసమ్పర్కవశాత్ పరరూపాపత్తిమివాపేక్ష్య తదుపశమాత్సుషుప్తేః స్వరూపాపత్తిర్వివక్ష్యతే — ‘స్వమపీతో భవతి’ ఇతి ; అతశ్చ సుషుప్తావస్థాయాం కదాచిత్సతా సమ్పద్యతే, కదాచిన్న సమ్పద్యతే — ఇత్యయుక్తమ్ I అపి చ స్థానవికల్పాభ్యుపగమేఽపి విశేషవిజ్ఞానోపశమలక్షణం తావత్సుషుప్తం న క్వచిద్విశిష్యతే ; తత్ర సతి సమ్పన్నస్తావత్ ఏకత్వాత్ న విజానాతీతి యుక్తమ్ , ‘తత్కేన కం విజానీయాత్’ (ఛా. ఉ. ౨ I ౪ I ౧౪) ఇతి శ్రుతేః ; నాడీషు పురీతతి చ శయానస్య న కిఞ్చిత్ అవిజ్ఞానే కారణం శక్యం విజ్ఞాతుమ్ , భేదవిషయత్వాత్ , ‘యత్ర వా అన్యదివ స్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౪ I ౩ I ౩౧) ఇతి శ్రుతేః I నను భేదవిషయస్యాప్యతిదూరాదికారణమవిజ్ఞానే స్యాత్ ; బాఢమేవం స్యాత్ , యది జీవః స్వతః పరిచ్ఛిన్నోఽభ్యుపగమ్యేత — యథా విష్ణుమిత్రః ప్రవాసీ స్వగృహం న పశ్యతీతి ; న తు జీవస్యోపాధివ్యతిరేకేణ పరిచ్ఛేదో విద్యతే ; ఉపాధిగతమేవాతిదూరాదికారణమ్ అవిజ్ఞానే ఇతి

యద్యుచ్యేత, తథాప్యుపాధేరుపశాన్తత్వాత్ సత్యేవ సమ్పన్నః న విజానాతీతి యుక్తమ్ । న చ వయమిహ తుల్యవత్ నాడ్యాదిసముచ్చయం ప్రతిపాదయామః ; న హి నాడ్యః సుప్తిస్థానం పురీతచ్చ ఇత్యనేన విజ్ఞానేన కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తి ; న హ్యేతద్విజ్ఞానప్రతిబద్ధం కిఞ్చిత్ఫలం శ్రూయతే ; నాప్యేతద్విజ్ఞానం ఫలవతః కస్యచిదఙ్గముపదిశ్యతే । బ్రహ్మ తు అనపాయి సుప్తిస్థానమ్ — ఇత్యేతత్ప్రతిపాదయామః ; తేన తు విజ్ఞానేన ప్రయోజనమస్తి జీవస్య బ్రహ్మాత్మత్వావధారణం స్వప్నజాగరితవ్యవహారవిముక్తత్వావధారణం చ । తస్మాదాత్మైవ సుప్తిస్థానమ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అతః ప్రబోధోఽస్మాత్ ॥ ౮ ॥

యస్మాచ్చ ఆత్మైవ సుప్తిస్థానమ్ , అత ఏవ చ కారణాత్ నిత్యవదేవ అస్మాదాత్మనః ప్రబోధః స్వాపాధికారే శిష్యతే, ‘కుత ఏతదాగాత్’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౬) ఇత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనావసరే — ‘యథాగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా వ్యుచ్చరన్త్యేవమేవాస్మాదాత్మనః సర్వే ప్రాణాః’ (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౨౦) ఇత్యాదినా, ‘సత ఆగమ్య న విదుః సత ఆగచ్ఛామహే’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౦ । ౨) ఇతి చ । వికల్ప్యమానేషు తు సుషుప్తిస్థానేషు , కదాచిన్నాడీభ్యః ప్రతిబుధ్యతే కదాచిత్పురీతతః కదాచిదాత్మనః — ఇత్యశాసిష్యత్ । తస్మాదప్యాత్మైవ సుప్తిస్థానమితి ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధ్యధికరణమ్

స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః ॥ ౯ ॥

తస్యాః పునః సత్సమ్పత్తేః ప్రతిబుధ్యమానః కిం య ఏవ సత్సమ్పన్నః స ఏవ ప్రతిబుధ్యతే, ఉత స వా అన్యో వా ఇతి చిన్త్యతే । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — అనియమ ఇతి । కుతః ? యదా హి జలరాశౌ కశ్చిజ్జలబిన్దుః ప్రక్షిప్యతే, జలరాశిరేవ స తదా భవతి, పునరుద్ధరణే చ స ఏవ జలబిన్దుర్భవతి — ఇతి దుఃసమ్పాదమ్ — తద్వత్ సుప్తః పరేణైకత్వమాపన్నః సమ్ప్రసీదతీతి న స ఏవ పునరుత్థాతుమర్హతి ; తస్మాత్ స ఏవ ఈశ్వరో వా అన్యో వా జీవః ప్రతిబుధ్యతే ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ఇదమాహ — స ఏవ తు జీవః సుప్తః స్వాస్థ్యం గతః పునరుత్తిష్ఠతి, నాన్యః । కస్మాత్ ? కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః । విభజ్య హేతుం దర్శయిష్యామి ।

కర్మశేషానుష్ఠానదర్శనాత్తావత్స ఏవోత్థాతుమర్హతి నాన్యః ; తథా హి — పూర్వేద్యురనుష్ఠితస్య కర్మణః అపరేద్యుః శేషమనుతిష్ఠన్దృశ్యతే ; న చాన్యేన సామికృతస్య కర్మణః అన్యః శేషక్రియాయాం ప్రవర్తితుముత్సహతే, అతిప్రసఙ్గాత్ ; తస్మాదేక ఏవ పూర్వేద్యురపరేద్యుశ్చ ఏకస్య కర్మణః కర్తేతి గమ్యతే । ఇతశ్చ స ఏవోత్తిష్ఠతి, యత్కారణమ్ అతీతేఽహని అహమదోఽద్రాక్షమితి పూర్వానుభూతస్య పశ్చాత్స్మరణమ్ అన్యస్యోత్థానే నోపపద్యతే ; న హ్యన్యదృష్టమ్ అన్యోఽనుస్మర్తుమర్హతి ; సోఽహమస్మీతి చ ఆత్మానుస్మరణమాత్మాన్తరోత్థానే నావకల్పతే । శబ్దేభ్యశ్చ తస్యైవోత్థానమవగమ్యతే ; తథా హి — ‘పునః ప్రతిన్యాయం ప్రతియోన్యాద్రవతి బుద్ధాన్తాయైవ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౬) ‘ఇమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౨) ‘త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సిꣳహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దꣳశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౯ । ౩) ఇత్యేవమాదయః శబ్దాః స్వాపప్రబోధాధికారపఠితా న ఆత్మాన్తరోత్థానే సామఞ్జస్యమ్ ఈయుః । కర్మవిద్యావిధిభ్యశ్చైవమేవావగమ్యతే ; అన్యథా హి కర్మవిద్యావిధయోఽనర్థకాః స్యుః । అన్యోత్థానపక్షే హి సుప్తమాత్రో ముచ్యత ఇత్యాపద్యేత । ఏవం చేత్స్యాత్ , వద కిం కాలాన్తరఫలేన కర్మణా విద్యయా వా కృతం స్యాత్ ? అపి చ అన్యోత్థానపక్షే యది తావచ్ఛరీరాన్తరే వ్యవహరమాణో జీవ ఉత్తిష్ఠేత్ , తత్రత్యవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః స్యాత్ ; అథ తత్ర సుప్త ఉత్తిష్ఠేత్ , కల్పనానర్థక్యం స్యాత్ । యో హి యస్మిన్ శరీరే సుప్తః సః తస్మిన్ నోత్తిష్ఠతి, అన్యస్మిన్ శరీరే సుప్తః అన్యస్మిన్నుత్తిష్ఠతీతి కోఽస్యామ్ కల్పనాయాం లాభః స్యాత్ ? అథ ముక్త ఉత్తిష్ఠేత్ , అన్తవాన్మోక్ష ఆపద్యేత ; నివృత్తావిద్యస్య చ పునరుత్థానమనుపపన్నమ్ । ఏతేన ఈశ్వరస్యోత్థానం ప్రత్యుక్తమ్ , నిత్యనివృత్తావిద్యత్వాత్ । అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశౌ చ దుర్నివారావన్యోత్థానపక్షే స్యాతామ్ । తస్మాత్స ఏవోత్తిష్ఠతి, నాన్య ఇతి । యత్పునరుక్తమ్ — యథా జలరాశౌ ప్రక్షిప్తో జలబిన్దుర్నోద్ధర్తుం శక్యతే, ఏవం సతి సమ్పన్నో జీవో నోత్పతితుమర్హతీతి, తత్పరిహ్రియతే — యుక్తం తత్ర వివేకకారణాభావాత్ జలబిన్దోరనుద్ధరణమ్ , ఇహ తు విద్యతే వివేకకారణమ్ — కర్మ చ అవిద్యా చ, ఇతి వైషమ్యమ్ ; దృశ్యతే చ దుర్వివేచయోరప్యస్మజ్జాతీయైః క్షీరోదకయోః సంసృష్టయోః హంసేన వివేచనమ్ । అపి చ న జీవో నామ కశ్చిత్పరస్మాదన్యో విద్యతే, యో జలబిన్దురివ జలరాశేః సతో వివిచ్యేత ; సదేవ తు ఉపాధిసమ్పర్కాజ్జీవ ఇత్యుపచర్యతే ఇత్యసకృత్ప్రపఞ్చితమ్ ; ఏవం సతి యావదేకోపాధిగతా బన్ధానువృత్తిః, తావదేకజీవవ్యవహారః ; ఉపాధ్యన్తరగతాయాం తు బన్ధానువృత్తౌ జీవాన్తరవ్యవహారః ; స ఏవాయముపాధిః స్వాపప్రబోధయోః బీజాఙ్కురన్యాయేన — ఇత్యతః స ఏవ జీవః ప్రతిబుధ్యత ఇతి యుక్తమ్ ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ముగ్ధాధికరణమ్

ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్ ॥ ౧౦ ॥

అస్తి ముగ్ధో నామ, యం మూర్చిత ఇతి లౌకికాః కథయన్తి ; స తు కిమవస్థ ఇతి పరీక్షాయామ్ , ఉచ్యతే — తిస్రస్తావదవస్థాః శరీరస్థస్య జీవస్య ప్రసిద్ధాః — జాగరితం స్వప్నః సుషుప్తమితి ; చతుర్థీ శరీరాదపసృప్తిః ; న తు పఞ్చమీ కాచిదవస్థా జీవస్య శ్రుతౌ స్మృతౌ వా ప్రసిద్ధా అస్తి ; తస్మాచ్చతసృణామేవావస్థానామన్యతమావస్థా మూర్చా — ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — న తావన్ముగ్ధో జాగరితావస్థో భవితుమర్హతి ; న హ్యయమిన్ద్రియైర్విషయానీక్షతే । స్యాదేతత్ — ఇషుకారన్యాయేన ముగ్ధో భవిష్యతి — యథా ఇషుకారో జాగ్రదపి ఇష్వాసక్తమనస్తయా నాన్యాన్విషయానీక్షతే, ఏవం ముగ్ధో ముసలసమ్పాతాదిజనితదుఃఖానుభవవ్యగ్రమనస్తయా జాగ్రదపి నాన్యాన్విషయానీక్షత ఇతి ; న, అచేతయమానత్వాత్ ; ఇషుకారో హి వ్యాపృతమనా బ్రవీతి — ఇషుమేవాహమేతావన్తం కాలముపలభమానోఽభూవమితి, ముగ్ధస్తు లబ్ధసంజ్ఞో బ్రవీతి — అన్ధే తమస్యహమేతావన్తం కాలం ప్రక్షిప్తోఽభూవమ్ , న కిఞ్చిన్మయా చేతితమితి । జాగ్రతశ్చైకవిషయవిషక్తచేతసోఽపి దేహో విధ్రియతే ; ముగ్ధస్య తు దేహో ధరణ్యాం పతతి । తస్మాత్ న జాగర్తి । నాపి స్వప్నాన్పశ్యతి, నిఃసంజ్ఞకత్వాత్ । నాపి మృతః, ప్రాణోష్మణోర్భావాత్ — ముగ్ధే హి జన్తౌ మృతోఽయం స్యాన్న వా మృత ఇతి సంశయానాః, ఊష్మాస్తి నాస్తీతి హృదయదేశమాలభన్తే నిశ్చయార్థం, ప్రాణోస్తి నాస్తీతి చ నాసికాదేశమ్ ; యది ప్రాణోష్మణోరస్తిత్వం నావగచ్ఛన్తి, తతో మృతోఽయమిత్యధ్యవసాయ దహనాయారణ్యం నయన్తి ; అథ తు ప్రాణమూష్మాణం వా ప్రతిపద్యన్తే, తతో నాయం మృత ఇత్యధ్యవసాయ సంజ్ఞాలాభాయ భిషజ్యన్తి ; పునరుత్థానాచ్చ న దిష్టం గతః ; న హి యమరాష్ట్రాత్ప్రత్యాగచ్ఛతి । అస్తు తర్హి సుషుప్తః, నిఃసంజ్ఞత్వాత్ , అమృతత్వాచ్చ ; న, వైలక్షణ్యాత్ — ముగ్ధః కదాచిచ్చిరమపి నోచ్ఛ్వసితి, సవేపథురస్య దేహో భవతి, భయానకం చ వదనమ్ , విస్ఫారితే నేత్రే ; సుషుప్తస్తు ప్రసన్నవదనస్తుల్యకాలం పునః పునరుచ్ఛ్వసితి, నిమీలితే అస్య నేత్రే భవతః, న చాస్య దేహో వేపతే ; పాణిపేషణమాత్రేణ చ సుషుప్తముత్థాపయన్తి, న తు ముగ్ధం ముద్గరఘాతేనాపి । నిమిత్తభేదశ్చ భవతి మోహస్వాపయోః — ముసలసమ్పాతాదినిమిత్తత్వాన్మోహస్య, శ్రమనిమిత్తత్వాచ్చ స్వాపస్య । న చ లోకేఽస్తి ప్రసిద్ధిః — ముగ్ధః సుప్తః ఇతి । పరిశేషాదర్ధసమ్పత్తిర్ముగ్ధతేత్యవగచ్ఛామః — నిఃసంజ్ఞత్వాత్ సమ్పన్నః, ఇతరస్మాచ్చ వైలక్షణ్యాదసమ్పన్నః ఇతి ॥

కథం పునరర్ధసమ్పత్తిర్ముగ్ధతేతి శక్యతే వక్తుమ్ ? యావతా సుషుప్తం ప్రతి తావదుక్తం శ్రుత్యా — 'సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి, 'అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౨౨) 'నైతం సేతుమహోరాత్రే తరతో న జరా న మృత్యుర్న శోకో న సుకృతం న దుష్కృతమ్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । ౧) ఇత్యాది ; జీవే హి సుకృతదుష్కృతయోః ప్రాప్తిః సుఖిత్వదుఃఖిత్వప్రత్యయోత్పాదనేన భవతి ; న చ సుఖిత్వప్రత్యయో దుఃఖిత్వప్రత్యయో వా సుషుప్తే విద్యతే ; ముగ్ధేఽపి తౌ ప్రత్యయౌ నైవ విద్యేతే ; తస్మాత్ ఉపాధ్యుపశమాత్ సుషుప్తవన్ముగ్ధేఽపి కృత్స్నసమ్పత్తిరేవ భవితుమర్హతి, నార్ధసమ్పత్తిరితి । అత్రోచ్యతే — న బ్రూమః — ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిర్జీవస్య బ్రహ్మణా భవతీతి । కిం తర్హి ? అర్ధేన సుషుప్తపక్షస్య భవతి ముగ్ధత్వమ్ , అర్ధేనావస్థాన్తరపక్షస్య — ఇతి బ్రూమః ; దర్శితే చ మోహస్య స్వాపేన సామ్యవైషమ్యే । ద్వారం చైతత్ మరణస్య ; యదాస్య సావశేషం కర్మ భవతి, తదా వాఙ్మనసే ప్రత్యాగచ్ఛతః ; యదా తు నిరవశేషం కర్మ భవతి, తదా ప్రాణోష్మాణావపగచ్ఛతః । తస్మాదర్ధసమ్పత్తిం బ్రహ్మవిద ఇచ్ఛన్తి । యత్తూక్తమ్ — న పఞ్చమీ కాచిదవస్థా ప్రసిద్ధాస్తీతి, నైష దోషః ; కాదాచిత్కీయమవస్థేతి న ప్రసిద్ధా స్యాత్ । ప్రసిద్ధా చైషా లోకాయుర్వేదయోః । అర్ధసమ్పత్త్యభ్యుపగమాచ్చ న పఞ్చమీ గణ్యత ఇత్యనవద్యమ్ ॥ ౧౦ ॥

ఉభయలిఙ్గాధికరణమ్

న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి ॥ ౧౧ ॥

యేన బ్రహ్మణా సుషుప్త్యాదిషు జీవ ఉపాధ్యుపశమాత్సమ్పద్యతే, తస్యేదానీం స్వరూపం శ్రుతివశేన నిర్ధార్యతే । సన్త్యుభయలిఙ్గాః శ్రుతయో బ్రహ్మవిషయాః — 'సర్వకర్మా సర్వకామః సర్వగన్ధః సర్వరసః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) ఇత్యేవమాద్యాః సవిశేషలిఙ్గాః ; 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౮) ఇత్యేవమాద్యాశ్చ నిర్విశేషలిఙ్గాః । కిమాసు శ్రుతిషు ఉభయలిఙ్గం బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్ , ఉతాన్యతరలిఙ్గమ్ ; యదాప్యన్యతరలిఙ్గమ్ , తదాపి సవిశేషమ్ , ఉత నిర్విశేషమ్ — ఇతి మీమాంస్యతే । తత్ర ఉభయలిఙ్గశ్రుత్యనుగ్రహాత్ ఉభయలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః — న తావత్స్వత ఏవ పరస్య బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వముపపద్యతే ; న హి ఏకం వస్తు స్వత ఏవ రూపాదివిశేషోపేతం తద్విపరీతం చ ఇత్యవధారయితుం శక్యమ్ , విరోధాత్ । అస్తు తర్హి స్థానతః, పృథివ్యాద్యుపాధియోగాదితి ; తదపి నోపపద్యతే — న హి ఉపాధియోగాదప్యన్యాదృశస్య వస్తునోఽన్యాదృశః స్వభావః సమ్భవతి ; న హి స్వచ్ఛః సన్ స్ఫటికః అలక్తకాద్యుపాధియోగాదస్వచ్ఛో భవతి, భ్రమమాత్రత్వాదస్వచ్ఛతాభినివేశస్య ; ఉపాధీనాం చ అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వాత్ । అతశ్చ అన్యతరలిఙ్గపరిగ్రహేఽపి

సమస్తవిశేషరహితం నిర్వికల్పకమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్ , న తద్విపరీతమ్ ; సర్వత్ర హి బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనపరేషు వాక్యేషు ‘అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫), (ముక్తి. ఉ. ౨ । ౧౨) ఇత్యేవమాదిషు అపాస్తసమస్తవిశేషమేవ బ్రహ్మ ఉపదిశ్యతే ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

న భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ ॥ ౧౨ ॥

అథాపి స్యాత్ — యదుక్తమ్ , నిర్వికల్పమేకలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ నాస్య స్వతః స్థానతో వా ఉభయలిఙ్గత్వమస్తీతి, తన్నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? భేదాత్ ; భిన్నా హి ప్రతివిద్యం బ్రహ్మణ ఆకారా ఉపదిశ్యన్తే, చతుష్పాత్ బ్రహ్మ, షోడశకలం బ్రహ్మ, వామనీత్వాదిలక్షణం బ్రహ్మ, త్రైలోక్యశరీరవైశ్వానరశబ్దోదితం బ్రహ్మ, ఇత్యేవంజాతీయకాః ; తస్మాత్ సవిశేషత్వమపి బ్రహ్మణోఽభ్యుపగన్తవ్యమ్ । నను ఉక్తం నోభయలిఙ్గత్వం బ్రహ్మణః సమ్భవతీతి ; అయమప్యవిరోధః, ఉపాధికృతత్వాదాకారభేదస్య ; అన్యథా హి నిర్విషయమేవ భేదశాస్త్రం ప్రసజ్యేత — ఇతి చేత్ , నేతి బ్రూమః । కస్మాత్ ? ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ ; ప్రత్యుపాధిభేదం హి అభేదమేవ బ్రహ్మణః శ్రావయతి శాస్త్రమ్ — ‘యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యాం తేజోమయోఽమృతమయః పురుషో యశ్చాయమధ్యాత్మꣳ శారీరస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషోఽయమేవ స యోఽయమాత్మా’ (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇత్యాది । అతశ్చ న భిన్నాకారయోగో బ్రహ్మణః శాస్త్రీయ ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ , భేదస్య ఉపాసనార్థత్వాత్ , అభేదే తాత్పర్యాత్ ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అపి చైవమేకే ॥ ౧౩ ॥

అపి చైవం భేదదర్శననిన్దాపూర్వకమ్ అభేదదర్శనమేవ ఏకే శాఖినః సమామనన్తి — ‘మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన ।’ (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౧) ‘మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి’ (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౦) ఇతి ; తథాన్యేఽపి — ‘భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మ మే తత్’ (శ్వే. ఉ. ౧ । ౧౨) ఇతి సమస్తస్య భోగ్యభోక్తృనియన్తృలక్షణస్య ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మైకస్వభావతామధీయతే ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునః ఆకారవదుపదేశినీషు అనాకారోపదేశినీషు చ బ్రహ్మవిషయాసు శ్రుతిషు సతీషు , అనాకారమేవ బ్రహ్మ అవధార్యతే, న పునర్విపరీతమ్ ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి —

అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్ ॥ ౧౪ ॥

రూపాద్యాకారరహితమేవ హి బ్రహ్మ అవధారయితవ్యమ్ , న రూపాదిమత్ । కస్మాత్ ? తత్ప్రధానత్వాత్ ; 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫), (ముక్తి. ఉ. ౨ । ౭౨), 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) 'తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూః' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యేవమాదీని వాక్యాని నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మతత్త్వప్రధానాని, న అర్థాన్తరప్రధానాని — ఇత్యేతత్ప్రతిష్ఠాపితమ్ 'తత్తు సమన్వయాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౪) ఇత్యత్ర ; తస్మాదేవంజాతీయకేషు వాక్యేషు యథాశ్రుతం నిరాకారమేవ బ్రహ్మ అవధారయితవ్యమ్ । ఇతరాణి తు ఆకారవద్బ్రహ్మవిషయాణి వాక్యాని న తత్ప్రధానాని ; ఉపాసనావిధిప్రధానాని హి తాని ; తేష్వసతి విరోధే యథాశ్రుతమాశ్రయితవ్యమ్ ; సతి తు విరోధే తత్ప్రధానాని అతత్ప్రధానేభ్యో బలీయాంసి భవన్తి — ఇత్యేష వినిగమనాయాం హేతుః, యేన ఉభయీష్వపి శ్రుతిషు సతీషు అనాకారమేవ బ్రహ్మ అవధార్యతే, న పునర్విపరీతమితి ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

కా తర్హ్యాకారవద్విషయాణాం శ్రుతీనాం గతిః ఇత్యత ఆహ —

ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్ ॥ ౧౫ ॥

యథా ప్రకాశః సౌరశ్చాన్ద్రమసో వా వియద్వ్యాప్య అవతిష్ఠమానః అఙ్గుల్యాద్యుపాధిసమ్బన్ధాత్ తేషు ఋజువక్రాదిభావం ప్రతిపద్యమానేషు తద్భావమివ ప్రతిపద్యతే, ఏవం బ్రహ్మాపి పృథివ్యాద్యుపాధిసమ్బన్ధాత్ తదాకారతామివ ప్రతిపద్యతే ; తదాలమ్బనో బ్రహ్మణ ఆకారవిశేషోపదేశ ఉపాసనార్థో న విరుధ్యతే ; ఏవమ్ అవైయర్థ్యమ్ ఆకారవద్బ్రహ్మవిషయాణామపి వాక్యానాం భవిష్యతి ; న హి వేదవాక్యానాం కస్యచిదర్థవత్త్వమ్ కస్యచిదనర్థవత్త్వమితి యుక్తం ప్రతిపత్తుమ్ , ప్రమాణత్వావిశేషాత్ । నన్వేవమపి యత్పురస్తాత్ప్రతిజ్ఞాతమ్ — నోపాధియోగాదప్యుభయలిఙ్గత్వం బ్రహ్మణోఽస్తీతి, తద్విరుధ్యతే ; నేతి బ్రూమః — ఉపాధినిమిత్తస్య వస్తుధర్మత్వానుపపత్తేః ; ఉపాధీనాం చ అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితత్వాత్ । సత్యాసత్యామేవ చ నైసర్గిక్యామవిద్యాయాం లోకవేదవ్యవహారావతార ఇతి తత్ర తత్ర అవోచామ ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆహ చ తన్మాత్రమ్ ॥ ౧౬ ॥

ఆహ చ శ్రుతిః చైతన్యమాత్రం విలక్షణరూపాన్తరరహితం నిర్విశేషం బ్రహ్మ — ‘స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౩) ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — నాస్య ఆత్మనోఽన్తర్బహిర్వా చైతన్యాదన్యద్రూపమస్తి, చైతన్యమేవ తు నిరన్తరమస్య స్వరూపమ్ — యథా సైన్ధవఘనస్యాన్తర్బహిశ్చ లవణరస ఏవ నిరన్తరో భవతి, న రసాన్తరమ్ , తథైవేతి ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే ॥ ౧౭ ॥

దర్శయతి చ శ్రుతిః పరరూపప్రతిషేధేనైవ బ్రహ్మ — నిర్విశేషత్వాత్ — ‘అథాత ఆదేశో నేతి నేతి’ (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) ‘అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి’ (కే. ఉ. ౧ । ౪) ‘యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ’ (తై. ఉ. ౨ । ౪ । ౧) ఇత్యేవమాద్యా । బాష్కలినా చ బాధ్వః పృష్టః సన్ అవచనేనైవ బ్రహ్మ ప్రోవాచేతి శ్రూయతే — ‘స హోవాచాధీహి భో ఇతి స తూష్ణీం బభూవ తం హ ద్వితీయే తృతీయే వా వచన ఉవాచ బ్రూమః ఖలు త్వం తు న విజానాసి । ఉపశాన్తోఽయమాత్మా’ ఇతి । తథా స్మృతిష్వపి పరప్రతిషేధేనైవోపదిశ్యతే — ‘జ్ఞేయం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి యజ్జ్ఞాత్వామృతమశ్నుతే । అనాదిమత్పరం బ్రహ్మ న సత్తన్నాసదుచ్యతే’ (భ. గీ. ౧౩ । ౧౨) ఇత్యేవమాద్యాసు । తథా విశ్వరూపధరో నారాయణో నారదమువాచేతి స్మర్యతే — ‘మాయా హ్యేషా మయా సృష్టా యన్మాం పశ్యసి నారద ।’ (మ. భా. ౧౨ । ౩౩౯ । ౪౫) ‘సర్వభూతగుణైర్యుక్తం నైవం మాం జ్ఞాతుమర్హసి’ (మ. భా. ౧౨ । ౩౩౯ । ౪౬) ఇతి ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్ ॥ ౧౮ ॥

యత ఏవ చ అయమాత్మా చైతన్యరూపో నిర్విశేషో వాఙ్మనసాతీతః పరప్రతిషేధోపదేశ్యః, అత ఏవ చ అస్యోపాధినిమిత్తామపారమార్థికీం విశేషవత్తామభిప్రేత్య జలసూర్యకాదివదిత్యుపమా ఉపాదీయతే మోక్షశాస్త్రేషు — ‘యథా హ్యయం జ్యోతిరాత్మా వివస్వానపో భిన్నా బహుధైకోఽనుగచ్ఛన్ । ఉపాధినా క్రియతే భేదరూపో దేవః క్షేత్రేష్వేవమజోఽయమాత్మా’ ఇతి,

'ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః । ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్' (బ్ర. బిం. ౧౨) ఇతి చైవమాదిషు ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్ర ప్రత్యవస్థీయతే —

అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వమ్ ॥ ౧౯ ॥

న జలసూర్యకాదితుల్యత్వమిహోపపద్యతే, తద్వదగ్రహణాత్ ; సూర్యాదిభ్యో హి మూర్తేభ్యః పృథగ్భూతం విప్రకృష్టదేశం మూర్తం జలం గృహ్యతే ; తత్ర యుక్తః సూర్యాదిప్రతిబిమ్బోదయః ; న తు ఆత్మా మూర్తః, న చాస్మాత్పృథగ్భూతా విప్రకృష్టదేశాశ్చోపాధయః, సర్వగతత్వాత్ సర్వానన్యత్వాచ్చ । తస్మాదయుక్తోఽయం దృష్టాన్త ఇతి ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్ర ప్రతివిధీయతే —

వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవమ్ ॥ ౨౦ ॥

యుక్త ఏవ తు అయం దృష్టాన్తః, వివక్షితాంశసమ్భవాత్ ; న హి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః క్వచిత్ కఞ్చిత్ వివక్షితమంశం ముక్త్వా సర్వసారూప్యం కేనచిత్ దర్శయితుం శక్యతే ; సర్వసారూప్యే హి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావోచ్ఛేద ఏవ స్యాత్ ; న చేదం స్వమనీషయా జలసూర్యకాదిదృష్టాన్తప్రణయనమ్ ; శాస్త్రప్రణీతస్య తు అస్య ప్రయోజనమాత్రముపన్యస్యతే । కిం పునరత్ర వివక్షితం సారూప్యమితి, తదుచ్యతే — వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమితి । జలగతం హి సూర్యప్రతిబిమ్బం జలవృద్ధౌ వర్ధతే, జలహ్రాసే హ్రసతి, జలచలనే చలతి, జలభేదే భిద్యతే — ఇత్యేవం జలధర్మానువిధాయి భవతి, న తు పరమార్థతః సూర్యస్య తథాత్వమస్తి ; ఏవం పరమార్థతోఽవికృతమేకరూపమపి సత్ బ్రహ్మ దేహాద్యుపాధ్యన్తర్భావాత్ భజత ఇవోపాధిధర్మాన్వృద్ధిహ్రాసాదీన్ । ఏవముభయోర్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః సామఞ్జస్యాదవిరోధః ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శనాచ్చ ॥ ౨౧ ॥

దర్శయతి చ శ్రుతిః పరస్యైవ బ్రహ్మణో దేహాదిషూపాధిష్వన్తరనుప్రవేశమ్ — 'పురశ్చక్రే ద్విపదః పురశ్చక్రే చతుష్పదః । పురః స పక్షీ భూత్వా పురః పురుష ఆవిశత్' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ ।

౧౮) ఇతి ; 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య' (ఛా. ఉ. ౬ । ३ । ౨) ఇతి చ । తస్మాద్యుక్తమేతత్ 'అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్' (బ్ర. సూ. ३ । ౨ । ౧౮) ఇతి । తస్మాత్ నిర్వికల్పకైకలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ, న ఉభయలిఙ్గం విపరీతలిఙ్గం వా ఇతి సిద్ధమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అత్ర కేచిత్ ద్వే అధికరణే కల్పయన్తి — ప్రథమం తావత్ కిం ప్రత్యస్తమితాశేషప్రపఞ్చమేకాకారం బ్రహ్మ, ఉత ప్రపఞ్చవదనేకాకారోపేతమితి ; ద్వితీయం తు ప్రత్యస్తమితప్రపఞ్చత్వే కిం సల్లక్షణం బ్రహ్మ, ఉత బోధలక్షణమ్ , ఉత ఉభయలక్షణమితి । అత్ర వయం వదామః — సర్వథాప్యానర్థక్యమధికరణాన్తరారమ్భస్యేతి ; యది తావదనేకలిఙ్గత్వం పరస్య బ్రహ్మణో నిరాకర్తవ్యమిత్యయం ప్రయాసః, తత్ పూర్వేణైవ 'న స్థానతోఽపి' ఇత్యనేనాధికరణేన నిరాకృతమితి, ఉత్తరమధికరణమ్ 'ప్రకాశవచ్చ' ఇత్యేతద్వ్యర్థమేవ భవేత్ । న చ సల్లక్షణమేవ బ్రహ్మ న బోధలక్షణమ్ — ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , 'విజ్ఞానఘన ఏవ' ఇత్యాదిశ్రుతివైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ ; కథం వా నిరస్తచైతన్యం బ్రహ్మ చేతనస్య జీవస్యాత్మత్వేనోపదిశ్యేత । నాపి బోధలక్షణమేవ బ్రహ్మ న సల్లక్షణమ్ — ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , 'అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః' (క. ఉ. ౨ । ३ । ౧३) ఇత్యాదిశ్రుతివైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ ; కథం వా నిరస్తసత్తాకో బోధోఽభ్యుపగమ్యేత । నాప్యుభయలక్షణమేవ బ్రహ్మ — ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , పూర్వాభ్యుపగమవిరోధప్రసఙ్గాత్ ; సత్తావ్యావృత్తేన చ బోధేన బోధవ్యావృత్తయా చ సత్తయా ఉపేతం బ్రహ్మ ప్రతిజానానస్య తదేవ పూర్వాధికరణప్రతిషిద్ధం సప్రపఞ్చత్వం ప్రసజ్యేత । శ్రుతత్వాదదోష ఇతి చేత్ , న, ఏకస్య అనేకస్వభావత్వానుపపత్తేః । అథ సత్తైవ బోధః, బోధ ఏవ చ సత్తా, నానయోః పరస్పరవ్యావృత్తిరస్తీతి యద్యుచ్యేత, తథాపి కిం సల్లక్షణం బ్రహ్మ, ఉత బోధలక్షణమ్ , ఉతోభయలక్షణమ్ — ఇత్యయం వికల్పో నిరాలమ్బన ఏవ స్యాత్ । సూత్రాణి త్వేకాధికరణత్వేనైవాస్మాభిర్నీతాని । అపి చ బ్రహ్మవిషయాసు శ్రుతిషు ఆకారవదనాకారప్రతిపాదనేన విప్రతిపన్నాసు , అనాకారే బ్రహ్మణి పరిగృహీతే, అవశ్యం వక్తవ్యా ఇతరాసాం శ్రుతీనాం గతిః ; తాదర్థ్యేన 'ప్రకాశవచ్చ' ఇత్యాదీని సూత్రాణ్యర్థవత్తరాణి సమ్పద్యన్తే ॥

యదప్యాహుః — ఆకారవాదిన్యోఽపి శ్రుతయః ప్రపఞ్చప్రవిలయముఖేన అనాకారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ, న పృథగర్థా ఇతి, తదపి న సమీచీనమివ లక్ష్యతే । కథమ్ ? యే హి పరవిద్యాధికారే కేచిత్ప్రపఞ్చా ఉచ్యన్తే, యథా — 'యుక్తా హ్యస్య హరయః శతా దశేతి । అయం వై హరయోఽయం వై దశ చ సహస్రాణి బహూని చానన్తాని చ' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యేవమాదయః — తే భవన్తు ప్రవిలయార్థాః ;

'తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యుపసంహారాత్ । యే పునరుపాసనాధికారే ప్రపఞ్చా ఉచ్యన్తే, యథా — 'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) ఇత్యేవమాదయః — న తేషాం ప్రవిలయార్థత్వం న్యాయ్యమ్ ; 'స క్రతుం కుర్వీత' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౧) ఇత్యేవంజాతీయకేన ప్రకృతేనైవ ఉపాసనవిధినా తేషాం సమ్బన్ధాత్ । శ్రుత్యా చ ఏవంజాతీయకానాం గుణానాముపాసనార్థత్వేఽవకల్పమానే న లక్షణయా ప్రవిలయార్థత్వమవకల్పతే । సర్వేషాం చ సాధారణే ప్రవిలయార్థత్వే సతి 'అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౨ । ౧౪) ఇతి వినిగమనకారణవచనమ్ అనవకాశం స్యాత్ । ఫలమప్యేషాం యథోపదేశం క్వచిద్దురితక్షయః, క్వచిదైశ్వర్యప్రాప్తిః, క్వచిత్క్రమముక్తిరిత్యవగమ్యత ఏవ — ఇత్యతః పార్థగర్థ్యమేవ ఉపాసనావాక్యానాం బ్రహ్మవాక్యానాం చ న్యాయ్యమ్ , న ఏకవాక్యత్వమ్ ॥

కథం చ ఏషామేకవాక్యతోత్ప్రేక్ష్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ । ఏకనియోగప్రతీతేః, ప్రయాజదర్శపూర్ణమాసవాక్యవదితి చేత్ , న, బ్రహ్మవాక్యేషు నియోగాభావాత్ — వస్తుమాత్రపర్యవసాయీని హి బ్రహ్మవాక్యాని, న నియోగోపదేశీని ఇత్యేతద్విస్తరేణ ప్రతిష్ఠాపితమ్ 'తత్తు సమన్వయాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౪) ఇత్యత్ర । కింవిషయశ్చాత్ర నియోగోఽభిప్రేయత ఇతి వక్తవ్యమ్ ; పురుషో హి నియుజ్యమానః 'కురు' ఇతి స్వవ్యాపారే కస్మింశ్చిన్నియుజ్యతే । నను ద్వైతప్రపఞ్చప్రవిలయో నియోగవిషయో భవిష్యతి — అప్రవిలాపితే హి ద్వైతప్రపఞ్చే బ్రహ్మతత్త్వావబోధో న భవతీత్యతో బ్రహ్మతత్త్వావబోధప్రత్యనీకభూతో ద్వైతప్రపఞ్చః ప్రవిలాప్యః — యథా స్వర్గకామస్య యాగోఽనుష్ఠాతవ్య ఉపదిశ్యతే, ఏవమపవర్గకామస్య ప్రపఞ్చప్రవిలయః ; యథా చ తమసి వ్యవస్థితం ఘటాదితత్త్వమవబుభుత్సమానేన తత్ప్రత్యనీకభూతం తమః ప్రవిలాప్యతే, ఏవం బ్రహ్మతత్త్వమవబుభుత్సమానేన తత్ప్రత్యనీకభూతః ప్రపఞ్చః ప్రవిలాపయితవ్యః — బ్రహ్మస్వభావో హి ప్రపఞ్చః, న ప్రపఞ్చస్వభావం బ్రహ్మ ; తేన నామరూపప్రపఞ్చప్రవిలాపనేన బ్రహ్మతత్త్వావబోధో భవతి — ఇతి । అత్ర వయం పృచ్ఛామః — కోఽయం ప్రపఞ్చప్రవిలయో నామ ? కిమగ్నిప్రతాపసమ్పర్కాత్ ఘృతకాఠిన్యప్రవిలయ ఇవ ప్రపఞ్చప్రవిలయః కర్తవ్యః, ఆహోస్విదేకస్మింశ్చన్ద్రే తిమిరకృతానేకచన్ద్రప్రపఞ్చవత్ అవిద్యాకృతో బ్రహ్మణి నామరూపప్రపఞ్చో విద్యయా ప్రవిలాపయితవ్యః — ఇతి । తత్ర యది తావద్విద్యమానోఽయం ప్రపఞ్చః దేహాదిలక్షణ ఆధ్యాత్మికః బాహ్యశ్చ పృథివ్యాదిలక్షణః ప్రవిలాపయితవ్య ఇత్యుచ్యతే, స పురుషమాత్రేణాశక్యః ప్రవిలాపయితుమితి తత్ప్రవిలయోపదేశోఽశక్యవిషయ ఏవ స్యాత్ । ఏకేన చ ఆదిముక్తేన పృథివ్యాదిప్రవిలయః కృత ఇతి ఇదానీం పృథివ్యాదిశూన్యం జగదభవిష్యత్ । అథ అవిద్యాధ్యస్తో బ్రహ్మణ్యేకస్మిన్

అయం ప్రపఞ్చో విద్యయా ప్రవిలాప్యత ఇతి బ్రూయాత్ , తతో బ్రహ్మైవ అవిద్యాధ్యస్తప్రపఞ్చప్రత్యాఖ్యానేన ఆవేదయితవ్యమ్ — 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' 'తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి — తస్మిన్నావేదితే, విద్యా స్వయమేవోత్పద్యతే ; తయా చ అవిద్యా బాధ్యతే, తతశ్చ అవిద్యాధ్యస్తః సకలోఽయం నామరూపప్రపఞ్చః స్వప్నప్రపఞ్చవత్ ప్రవిలీయతే — అనావేదితే తు బ్రహ్మణి 'బ్రహ్మవిజ్ఞానం కురు ప్రపఞ్చప్రవిలయం చ' ఇతి శతకృత్వోఽప్యుక్తే న బ్రహ్మవిజ్ఞానం ప్రపఞ్చప్రవిలయో వా జాయతే । నన్వావేదితే బ్రహ్మణి తద్విజ్ఞానవిషయః ప్రపఞ్చవిలయవిషయో వా నియోగః స్యాత్ ; న, నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మత్వావేదనేనైవ ఉభయసిద్ధేః — రజ్జుస్వరూపప్రకాశనేనైవ హి తత్స్వరూపవిజ్ఞానమ్ అవిద్యాధ్యస్తసర్పాదిప్రపఞ్చప్రవిలయశ్చ భవతి ; న చ కృతమేవ పునః క్రియతే ॥

వ్యాఖ్యా

నియోజ్యోఽపి చ ప్రపఞ్చావస్థాయాం యోఽవగమ్యతే జీవో నామ, స ప్రపఞ్చపక్షస్యైవ వా స్యాత్ , బ్రహ్మపక్షస్యైవ వా । ప్రథమే వికల్పే నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మతత్త్వప్రతిపాదనేన పృథివ్యాదివత్ జీవస్యాపి ప్రవిలాపితత్వాత్ కస్య ప్రపఞ్చప్రవిలయే నియోగ ఉచ్యేత కస్య వా నియోగనిష్ఠతయా మోక్షోఽవాప్తవ్య ఉచ్యేత ? ద్వితీయేఽపి బ్రహ్మైవ అనియోజ్యస్వభావం జీవస్య స్వరూపమ్ , జీవత్వం తు అవిద్యాకృతమేవ — ఇతి ప్రతిపాదితే బ్రహ్మణి నియోజ్యాభావాత్ నియోగాభావ ఏవ । ద్రష్టవ్యాదిశబ్దా అపి పరవిద్యాధికారపఠితాః తత్త్వాభిముఖీకరణప్రధానాః, న తత్త్వావబోధవిధిప్రధానా భవన్తి ; లోకేఽపి — ఇదం పశ్య, ఇదమాకర్ణయేతి చ ఏవంజాతీయకేషు నిర్దేశేషు ప్రణిధానమాత్రం కుర్విత్యుచ్యతే, న సాక్షాజ్జ్ఞానమేవ కుర్వితి ; జ్ఞేయాభిముఖస్యాపి జ్ఞానం కదాచిజ్జాయతే, కదాచిన్న జాయతే ; తస్మాత్ తం ప్రతి జ్ఞానవిషయ ఏవ దర్శయితవ్యో జ్ఞాపయితుకామేన ; తస్మిన్దర్శితే స్వయమేవ యథావిషయం యథాప్రమాణం చ జ్ఞానముత్పద్యతే । న చ ప్రమాణాన్తరేణ అన్యథాప్రసిద్ధేఽర్థే అన్యథాజ్ఞానం నియుక్తస్యాప్యుపపద్యతే । యది పునర్నియుక్తోఽహమితి అన్యథా జ్ఞానం కుర్యాత్ , న తు తత్ జ్ఞానమ్ — కిం తర్హి ? — మానసీ సా క్రియా ; స్వయమేవ చేదన్యథోత్పద్యేత, భ్రాన్తిరేవ స్యాత్ । జ్ఞానం తు ప్రమాణజన్యం యథాభూతవిషయం చ ; న తత్ నియోగశతేనాపి కారయితుం శక్యతే, న చ ప్రతిషేధశతేనాపి వారయితుం శక్యతే ; న హి తత్ పురుషతన్త్రమ్ , వస్తుతన్త్రమేవ హి తత్ ; అతోఽపి నియోగాభావః । కిఞ్చాన్యత్ — నియోగనిష్ఠతయైవ పర్యవస్యత్యామ్నాయే, యదభ్యుపగతమ్ అనియోజ్యబ్రహ్మాత్మత్వం జీవస్య, తత్ అప్రమాణకమేవ స్యాత్ ; అథ శాస్త్రమేవ అనియోజ్యబ్రహ్మాత్మత్వమాచక్షీత, తదవబోధే చ పురుషం నియుఞ్జీత, తతో బ్రహ్మశాస్త్రస్యైకస్య ద్వ్యర్థపరతా విరుద్ధార్థపరతా చ ప్రసజ్యేయాతామ్ । నియోగపరతాయాం చ, శ్రుతహానిః అశ్రుతకల్పనా

కర్మఫలవన్మోక్షస్యాదృష్టఫలత్వమ్ అనిత్యత్వం చ — ఇత్యేవమాదయో దోషా న కేనచిత్పరిహర్తుం శక్యాః । తస్మాదవగతినిష్ఠాన్యేవ బ్రహ్మవాక్యాని, న నియోగనిష్ఠాని । అతశ్చ ఏకనియోగప్రతీతేరేకవాక్యతేత్యయుక్తమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అభ్యుపగమ్యమానేఽపి చ బ్రహ్మవాక్యేషు నియోగసద్భావే, తదేకత్వం నిష్ప్రపఞ్చోపదేశేషు సప్రపఞ్చోపదేశేషు చ అసిద్ధమ్ ; న హి శబ్దాన్తరాదిభిః ప్రమాణైర్నియోగభేదేఽవగమ్యమానే, సర్వత్ర ఏకో నియోగ ఇతి శక్యమాశ్రయితుమ్ ; ప్రయాజదర్శపూర్ణమాసవాక్యేషు తు అధికారాంశేనాభేదాత్ యుక్తమేకత్వమ్ ; న త్విహ సగుణనిర్గుణచోదనాసు కశ్చిదేకత్వాధికారాంశోఽస్తి ; న హి భారూపత్వాదయో గుణాః ప్రపఞ్చప్రవిలయోపకారిణః, నాపి ప్రపఞ్చప్రవిలయో భారూపత్వాదిగుణోపకారీ, పరస్పరవిరోధిత్వాత్ ; న హి కృత్స్నప్రపఞ్చప్రవిలాపనం ప్రపఞ్చైకదేశాపేక్షణం చ ఏకస్మిన్ధర్మిణి యుక్తం సమావేశయితుమ్ । తస్మాత్ అస్మదుక్త ఏవ విభాగః ఆకారవదనాకారోపదేశానాం యుక్తతర ఇతి ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రకృతైతావత్త్వాధికరణమ్

ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః ॥ ౨౨ ॥

'ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చ' (బృ. ఉ. ౨ । ३ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య, పఞ్చమహాభూతాని ద్వైరాశ్యేన ప్రవిభజ్య, అమూర్తరసస్య చ పురుషశబ్దోదితస్య మాహారజనాదీని రూపాణి దర్శయిత్వా, పునః పఠ్యతే — 'అథాత ఆదేశో నేతి నేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి' (బృ. ఉ. ౨ । ३ । ౬) ఇతి । తత్ర కోఽస్య ప్రతిషేధస్య విషయ ఇతి జిజ్ఞాసామహే ; న హ్యత్ర ఇదం తదితి విశేషితం కిఞ్చిత్ప్రతిషేధ్యముపలభ్యతే ; ఇతిశబ్దేన తు అత్ర ప్రతిషేధ్యం కిమపి సమర్ప్యతే, 'నేతి నేతి' ఇతి ఇతిపరత్వాత్ నఞ్ప్రయోగస్య ; ఇతిశబ్దశ్చాయం సన్నిహితాలమ్బనః ఏవంశబ్దసమానవృత్తిః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే — 'ఇతి హ స్మోపాధ్యాయః కథయతి' ఇత్యేవమాదిషు ; సన్నిహితం చాత్ర ప్రకరణసామర్థ్యాద్రూపద్వయం సప్రపఞ్చం బ్రహ్మణః, తచ్చ బ్రహ్మ, యస్య తే ద్వే రూపే । తత్ర నః సంశయ ఉపజాయతే — కిమయం ప్రతిషేధో రూపే రూపవచ్చ ఉభయమపి ప్రతిషేధతి, ఆహోస్విదేకతరమ్ ; యదాప్యేకతరమ్ , తదాపి కిం బ్రహ్మ ప్రతిషేధతి, రూపే పరిశినష్టి, ఆహోస్విద్రూపే ప్రతిషేధతి, బ్రహ్మ పరిశినష్టి — ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

తత్ర ప్రకృతత్వావిశేషాదుభయమపి ప్రతిషేధతీత్యాశఙ్కామహే — ద్వౌ చైతౌ ప్రతిషేధౌ, ద్విః నేతిశబ్దప్రయోగాత్ ; తయోరేకేన సప్రపఞ్చం బ్రహ్మణో రూపం ప్రతిషిధ్యతే, అపరేణ రూపవద్బ్రహ్మ — ఇతి భవతి మతిః । అథవా బ్రహ్మైవ రూపవత్ ప్రతిషిధ్యతే ; తద్ధి వాఙ్మనసాతీతత్వాదసమ్భావ్యమానసద్భావం ప్రతిషేధార్హమ్ ; న తు రూపప్రపఞ్చః ప్రత్యక్షాదిగోచరత్వాత్ ప్రతిషేధార్హః ; అభ్యాసస్త్వాదరార్థః ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

న తావదుభయప్రతిషేధ ఉపపద్యతే, శూన్యవాదప్రసఙ్గాత్ — కఞ్చిద్ధి పరమార్థమాలమ్బ్య అపరమార్థః ప్రతిషిధ్యతే, యథా రజ్జ్వాదిషు సర్పాదయః ; తచ్చ పరిశిష్యమాణే కస్మింశ్చిద్భావే అవకల్పతే । కృత్స్నప్రతిషేధే తు కోఽన్యో భావః పరిశిష్యేత ? అపరిశిష్యమాణే చాన్యస్మిన్ , య ఇతరః ప్రతిషేద్ధుమారభ్యతే ప్రతిషేద్ధుమశక్యత్వాత్ తస్యైవ పరమార్థత్వాపత్తేః ప్రతిషేధానుపపత్తిః । నాపి బ్రహ్మప్రతిషేధ ఉపపద్యతే — 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణి' (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాద్యుపక్రమవిరోధాత్ , 'అసన్నేవ స భవతి । అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్' (తై. ఉ. ౨ । ౬ । ౧) ఇత్యాదినిన్దావిరోధాత్ , 'అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః' (క. ఉ. ౨ । 3 । ౧3) ఇత్యాద్యవధారణవిరోధాత్ , సర్వవేదాన్తవ్యాకోపప్రసఙ్గాచ్చ । వాఙ్మనసాతీతత్వమపి బ్రహ్మణో న అభావాభిప్రాయేణాభిధీయతే ; న హి మహతా పరికరబన్ధేన 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యేవమాదినా వేదాన్తేషు బ్రహ్మ ప్రతిపాద్య తస్యైవ పునః అభావోఽభిలప్యేత ; 'ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్' ఇతి హి న్యాయః । ప్రతిపాదనప్రక్రియా తు ఏషా — 'యతో వాచో నివర్తన్తే । అప్రాప్య మనసా సహ' (తై. ఉ. ౨ । ౪ । ౧) ఇతి ; ఏతదుక్తం భవతి — వాఙ్మనసాతీతమవిషయాన్తఃపాతి ప్రత్యగాత్మభూతం నిత్యశుద్ధముక్తస్వభావం బ్రహ్మేతి । తస్మాద్బ్రహ్మణో రూపప్రపఞ్చం ప్రతిషేధతి, పరిశినష్టి బ్రహ్మ — ఇత్యవగన్తవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తదేతదుచ్యతే — ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతీతి । ప్రకృతం యదేతావత్ ఇయత్తాపరిచ్ఛిన్నం మూర్తామూర్తలక్షణం బ్రహ్మణో రూపం తదేష శబ్దః ప్రతిషేధతి । తద్ధి ప్రకృతం ప్రపఞ్చితం చ పూర్వస్మిన్గ్రన్థే అధిదైవతమధ్యాత్మం చ । తజ్జనితమేవ చ వాసనాలక్షణమపరం రూపమ్ అమూర్తరసభూతం పురుషశబ్దోదితం లిఙ్గాత్మవ్యపాశ్రయం మాహారజనాద్యుపమాభిర్దర్శితమ్ — అమూర్తరసస్య పురుషస్య చక్షుర్గ్రాహ్యరూపయోగిత్వానుపపత్తేః । తదేతత్ సప్రపఞ్చం బ్రహ్మణో రూపం సన్నిహితాలమ్బనేన ఇతికరణేన ప్రతిషేధకం నఞం ప్రతి ఉపనీయత ఇతి గమ్యతే । బ్రహ్మ

తు రూపవిశేషణత్వేన షష్ఠ్యా నిర్దిష్టం పూర్వస్మిన్గ్రన్థే, న స్వప్రధానత్వేన । ప్రపఞ్చితే చ తదీయే రూపద్వయే రూపవతః స్వరూపజిజ్ఞాసాయామ్ ఇదముపక్రాన్తమ్ — 'అథాత ఆదేశో నేతి నేతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) ఇతి । తత్ర కల్పితరూపప్రత్యాఖ్యానేన బ్రహ్మణః స్వరూపావేదనమిదమితి నిర్ణీయతే । తదాస్పదం హి ఇదం సమస్తం కార్యమ్ 'నేతి నేతి' ఇతి ప్రతిషిద్ధమ్ । యుక్తం చ కార్యస్య వాచారమ్భణశబ్దాదిభ్యోఽసత్త్వమితి నేతి నేతీతి ప్రతిషేధనమ్ ; న తు బ్రహ్మణః, సర్వకల్పనామూలత్వాత్ । న చ అత్ర ఇయమాశఙ్కా కర్తవ్యా — కథం హి శాస్త్రం స్వయమేవ బ్రహ్మణో రూపద్వయం దర్శయిత్వా, స్వయమేవ పునః ప్రతిషేధతి — 'ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్' ఇతి — యతః నేదం శాస్త్రం ప్రతిపాద్యత్వేన బ్రహ్మణో రూపద్వయం నిర్దిశతి, లోకప్రసిద్ధం తు ఇదం రూపద్వయం బ్రహ్మణి కల్పితం పరామృశతి ప్రతిషేధ్యత్వాయ శుద్ధబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనాయ చ — ఇతి నిరవద్యమ్ । ద్వౌ చ ఏతౌ ప్రతిషేధౌ యథాసంఖ్యన్యాయేన ద్వే అపి మూర్తామూర్తే ప్రతిషేధతః ; యద్వా పూర్వః ప్రతిషేధో భూతరాశిం ప్రతిషేధతి, ఉత్తరో వాసనారాశిమ్ । అథవా 'నేతి నేతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) ఇతి వీప్సా ఇయమ్ — 'ఇతి' ఇతి యావత్కిఞ్చిత్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే, తత్సర్వం న భవతీత్యర్థః — పరిగణితప్రతిషేధే హి క్రియమాణే, యది నైతద్బ్రహ్మ, కిమన్యద్బ్రహ్మ భవేదితి జిజ్ఞాసా స్యాత్ ; వీప్సాయాం తు సత్యాం సమస్తస్య విషయజాతస్య ప్రతిషేధాత్ అవిషయః ప్రత్యగాత్మా బ్రహ్మేతి, జిజ్ఞాసా నివర్తతే । తస్మాత్ ప్రపఞ్చమేవ బ్రహ్మణి కల్పితం ప్రతిషేధతి, పరిశినష్టి బ్రహ్మ — ఇతి నిర్ణయః ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతశ్చ ఏష ఏవ నిర్ణయః, యతః — తతః ప్రపఞ్చప్రతిషేధాత్ , భూయో బ్రహ్మ బ్రవీతి — 'అన్యత్పరమస్తి' (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) ఇతి । అభావావసానే హి ప్రతిషేధే క్రియమాణే కిమన్యత్పరమస్తీతి బ్రూయాత్ । తత్రైషా అక్షరయోజనా — 'నేతి నేతి' ఇతి బ్రహ్మ ఆదిశ్య, తమేవ ఆదేశం పునర్నిర్వక్తి । 'నేతి నేతి' ఇత్యస్య కోఽర్థః ? న హి ఏతస్మాద్బ్రహ్మణో వ్యతిరిక్తమస్తీత్యతః 'నేతి నేతి' ఇత్యుచ్యతే, న పునః స్వయమేవ నాస్తి — ఇత్యర్థః ; తచ్చ దర్శయతి — అన్యత్పరమ్ అప్రతిషిద్ధం బ్రహ్మ అస్తీతి । యదా పునరేవమక్షరాణి యోజ్యన్తే — న హి, ఏతస్మాత్ 'ఇతి న' 'ఇతి న' ఇతి ప్రపఞ్చప్రతిషేధరూపాత్ ఆదేశనాత్ , అన్యత్పరమాదేశనం బ్రహ్మణః అస్తీతి — తదా, 'తతో బ్రవీతి చ భూయః' ఇత్యేతత్ నామధేయవిషయం యోజయితవ్యమ్ — 'అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమ్' (బృ. ఉ. ౨ । ౧ । ౨౦) ఇతి హి బ్రవీతి — ఇతి । తచ్చ బ్రహ్మావసానే ప్రతిషేధే సమఞ్జసం భవతి । అభావావసానే తు ప్రతిషేధే, కిమ్ 'సత్యస్య సత్యమ్'

ఇత్యుచ్యేత ? తస్మాద్బ్రహ్మావసానః అయం ప్రతిషేధః, నాభావావసానః — ఇత్యధ్యవస్యామః ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తదవ్యక్తమాహ హి ॥ ౨౩ ॥

యత్తత్ ప్రతిషిద్ధాత్ప్రపఞ్చజాతాదన్యత్ పరం బ్రహ్మ, తదస్తి చేత్ , కస్మాన్న గృహ్యత ఇతి, ఉచ్యతే — తత్ అవ్యక్తమనిన్ద్రియగ్రాహ్యమ్ , సర్వదృశ్యసాక్షిత్వాత్ । ఆహ హి ఏవం శ్రుతిః — 'న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా నాన్యైర్దేవైస్తపసా కర్మణా వా' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౮) 'స ఏష నేతి నేత్యాత్మాఽగృహ్యో న హి గృహ్యతే' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) 'యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమ్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౬) 'యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనే' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇత్యాద్యా ; స్మృతిరపి — 'అవ్యక్తోఽయమచిన్త్యోఽయమవికార్యోఽయముచ్యతే' (భ. గీ. ౨ । ౨౫) ఇత్యాద్యా ॥ ౨౩ ॥

అపి చ సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ॥ ౨౪ ॥

అపి చ ఏనమాత్మానం నిరస్తసమస్తప్రపఞ్చమవ్యక్తం సంరాధనకాలే పశ్యన్తి యోగినః ; సంరాధనం చ భక్తిధ్యానప్రణిధానాద్యనుష్ఠానమ్ । కథం పునరవగమ్యతే — సంరాధనకాలే పశ్యన్తీతి ? ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ , శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః । తథా హి శ్రుతిః — 'పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్ పశ్యతి నాన్తరాత్మన్ । కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మానమైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్' (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇతి, 'జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౮) ఇతి చైవమాద్యా । స్మృతిరపి — 'యం వినిద్రా జితశ్వాసాః సన్తుష్టాః సంయతేన్ద్రియాః । జ్యోతిః పశ్యన్తి యుఞ్జానాస్తస్మై యోగాత్మనే నమః॥' (మ. భా. ౧౨ । ౪౭ । ౫౪) 'యోగినస్తం ప్రపశ్యన్తి భగవన్తం సనాతనమ్' (మ. భా. ౫ । ౪౬ । ౧) ఇతి చైవమాద్యా ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

నను సంరాధ్యసంరాధకభావాభ్యుపగమాత్పరేతరాత్మనోరన్యత్వం స్యాదితి ; నేత్యుచ్యతే —

ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్ ॥ ౨౫ ॥

యథా ప్రకాశాకాశసవితృప్రభృతయః అఙ్గులికరకోదకప్రభృతిషు కర్మసు ఉపాధిభూతేషు సవిశేషా ఇవావభాసన్తే, న చ స్వాభావికీమవిశేషాత్మతాం జహతి ; ఏవముపాధినిమిత్త

ఏవాయమాత్మభేదః, స్వతస్తు ఐకాత్మ్యమేవ । తథా హి వేదాన్తేషు అభ్యాసేన అసకృత్ జీవప్రాజ్ఞయోరభేదః ప్రతిపాద్యతే ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమ్ ॥ ౨౬ ॥

అతశ్చ స్వాభావికత్వాదభేదస్య, అవిద్యాకృతత్వాచ్చ భేదస్య, విద్యయా అవిద్యాం విధూయ జీవః పరేణ అనన్తేన ప్రాజ్ఞేన ఆత్మనా ఏకతాం గచ్ఛతి । తథా హి లిఙ్గమ్ — 'స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౯) 'బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇత్యాది ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉభయవ్యపదేశాత్త్వహికుణ్డలవత్ ॥ ౨౭ ॥

తస్మిన్నేవ సంరాధ్యసంరాధకభావే మతాన్తరముపన్యస్యతి, స్వమతవిశుద్ధయే । క్వచిత్ జీవప్రాజ్ఞయోర్భేదో వ్యపదిశ్యతే — 'తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమానః' (ము. ఉ. 3 । ౧ । ౮) ఇతి ధ్యాతృధ్యాతవ్యత్వేన ద్రష్టృద్రష్టవ్యత్వేన చ ; 'పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౮) ఇతి గన్తృగన్తవ్యత్వేన ; 'యః సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయతి' ఇతి నియన్తృనియన్తవ్యత్వేన చ । క్వచిత్తు తయోరేవాభేదో వ్యపదిశ్యతే — 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) 'అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) 'ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౧) 'ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః' (బృ. ఉ. 3 । ౭ । 3) ఇతి । తత్రైవముభయవ్యపదేశే సతి, యద్యభేద ఏవ ఏకాన్తతో గృహ్యేత, భేదవ్యపదేశో నిరాలమ్బన ఏవ స్యాత్ । అత ఉభయవ్యపదేశదర్శనాత్ అహికుణ్డలవదత్ర తత్త్వం భవితుమర్హతి — యథా అహిరిత్యభేదః, కుణ్డలాభోగప్రాంశుత్వాదీనీతి చ భేదః, ఏవమిహాపీతి ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రకాశాశ్రయవద్వా తేజస్త్వాత్ ॥ ౨౮ ॥

అథవా ప్రకాశాశ్రయవదేతత్ప్రతిపత్తవ్యమ్ — యథా ప్రకాశః సావిత్రః తదాశ్రయశ్చ సవితా నాత్యన్తభిన్నౌ, ఉభయోరపి తేజస్త్వావిశేషాత్ ; అథ చ భేదవ్యపదేశభాజౌ భవతః — ఏవమిహాపీతి ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

పూర్వవద్వా ॥ ౨౯ ॥

యథా వా పూర్వముపన్యస్తమ్ — ‘ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యమ్’ ఇతి, తథైవ ఏతద్భవితుమర్హతి ; తథా హి అవిద్యాకృతత్వాద్బన్ధస్య విద్యయా మోక్ష ఉపపద్యతే । యది పునః పరమార్థత ఏవ బద్ధః కశ్చిదాత్మా అహికుణ్డలన్యాయేన పరస్య ఆత్మనః సంస్థానభూతః, ప్రకాశాశ్రయన్యాయేన చ ఏకదేశభూతోఽభ్యుపగమ్యేత ; తతః పారమార్థికస్య బన్ధస్య తిరస్కర్తుమశక్యత్వాత్ మోక్షశాస్త్రవైయర్థ్యం ప్రసజ్యేత । న చాత్ర ఉభావపి భేదాభేదౌ శ్రుతిః తుల్యవద్వ్యపదిశతి ; అభేదమేవ హి ప్రతిపాద్యత్వేన నిర్దిశతి, భేదం తు పూర్వప్రసిద్ధమేవానువదతి అర్థాన్తరవివక్షయా । తస్మాత్ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యమిత్యేష ఏవ సిద్ధాన్తః ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రతిషేధాచ్చ ॥ ౩౦ ॥

ఇతశ్చ ఏష ఏవ సిద్ధాన్తః, యత్కారణం పరస్మాదాత్మనోఽన్యం చేతనం ప్రతిషేధతి శాస్త్రమ్ — ‘నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా’ (బృ. ఉ. ౩ । ౭ । ౨౩) ఇత్యేవమాది । ‘అథాత ఆదేశో నేతి నేతి’ (బృ. ఉ. ౨ । ౩ । ౬) ‘తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్’ (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇతి చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తప్రపఞ్చనిరాకరణాత్ బ్రహ్మమాత్రపరిశేషాచ్చ ఏష ఏవ సిద్ధాన్త ఇతి గమ్యతే ॥ ౩౦ ॥

వ్యాఖ్యా

పరాధికరణమ్

యదేతత్ నిరస్తసమస్తప్రపఞ్చం బ్రహ్మ నిర్ధారితమ్ , అస్మాత్పరమ్ అన్యత్తత్త్వమస్తి నాస్తీతి శ్రుతివిప్రతిపత్తేః సంశయః । కానిచిద్ధి వాక్యాని ఆపాతేనైవ ప్రతిభాసమానాని బ్రహ్మణోఽపి పరమ్ అన్యత్తత్త్వం ప్రతిపాదయన్తీవ ; తేషాం హి పరిహారమభిధాతుమయముపక్రమః క్రియతే —

పరమతః సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ॥ ౩౧ ॥

పరమ్ అతో బ్రహ్మణః అన్యత్తత్త్వం భవితుమర్హతి । కుతః ? సేతువ్యపదేశాత్ ఉన్మానవ్యపదేశాత్ సమ్బన్ధవ్యపదేశాత్ భేదవ్యపదేశాచ్చ । సేతువ్యపదేశస్తావత్ — ‘అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । ౧) ఇత్యాత్మశబ్దాభిహితస్య బ్రహ్మణః సేతుత్వం సఙ్కీర్తయతి ; సేతుశబ్దశ్చ హి లోకే జలసన్తానవిచ్ఛేదకరే మృద్దార్వాదిప్రచయే ప్రసిద్ధః ; ఇహ చ సేతుశబ్దః ఆత్మని ప్రయుక్త ఇతి లౌకికసేతోరివ ఆత్మసేతోరన్యస్య వస్తునోఽస్తిత్వం

గమయతి ; 'సేతుం తీర్త్వా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । ౨) ఇతి చ తరతిశబ్దప్రయోగాత్ — యథా లౌకికం సేతుం తీర్త్వా జాఙ్గలమసేతుం ప్రాప్నోతి, ఏవమాత్మానం సేతుం తీర్త్వా అనాత్మానమసేతుం ప్రాప్నోతీతి గమ్యతే । ఉన్మానవ్యపదేశశ్చ భవతి — తదేతద్బ్రహ్మ చతుష్పాత్ అష్టాశఫం షోడశకలమితి ; యచ్చ లోకే ఉన్మితమ్ ఏతావదిదమితి పరిచ్ఛిన్నం కార్షాపణాది, తతోఽన్యద్వస్త్వస్తీతి ప్రసిద్ధమ్ ; తథా బ్రహ్మణోఽప్యున్మానాత్ తతోఽన్యేన వస్తునా భవితవ్యమితి గమ్యతే । తథా సమ్బన్ధవ్యపదేశో భవతి — 'సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి, 'శారీర ఆత్మా' (తై. ఉ. ౨ । ౩ । ౧) 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తః' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౧) ఇతి చ ; మితానాం చ మితేన సమ్బన్ధో దృష్టః, యథా నరాణాం నగరేణ ; జీవానాం చ బ్రహ్మణా సమ్బన్ధం వ్యపదిశతి సుషుప్తౌ ; అతః తతః పరమన్యదమితమస్తీతి గమ్యతే । భేదవ్యపదేశశ్చ ఏనమర్థం గమయతి ; తథా హి — 'అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౬) ఇత్యాదిత్యాధారమీశ్వరం వ్యపదిశ్య, తతో భేదేన అక్ష్యాధారమీశ్వరం వ్యపదిశతి — 'అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౫) ఇతి ; అతిదేశం చ అస్య అమునా రూపాదిషు కరోతి — 'తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౫) ఇతి ; సావధికం చ ఈశ్వరత్వముభయోర్వ్యపదిశతి — 'యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౮) ఇత్యేకస్య, 'యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౬) ఇత్యేకస్య, యథా ఇదం మాగధస్య రాజ్యమ్ , ఇదం వైదేహస్యేతి । ఏవమేతేభ్యః సేత్వాదివ్యపదేశేభ్యో బ్రహ్మణః పరమస్తీతి ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రతిపాద్యతే —

సామాన్యాత్తు ॥ ౩౨ ॥

తుశబ్దేన ప్రదర్శితాం ప్రాప్తిం నిరుణద్ధి । న బ్రహ్మణోఽన్యత్ కిఞ్చిద్భవితుమర్హతి, ప్రమాణాభావాత్ — న హ్యన్యస్యాస్తిత్వే కిఞ్చిత్ప్రమాణముపలభామహే ; సర్వస్య హి జనిమతో వస్తుజాతస్య జన్మాది బ్రహ్మణో భవతీతి నిర్ధారితమ్ , అనన్యత్వం చ కారణాత్ కార్యస్య ; న చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కిఞ్చిత్ అజం సమ్భవతి, 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యవధారణాత్ ; ఏకవిజ్ఞానేన చ సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానాత్ న బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వస్తిత్వమవకల్పతే । నను సేత్వాదివ్యపదేశాః బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం తత్త్వం సూచయన్తీత్యుక్తమ్ ; నేత్యుచ్యతే — సేతువ్యపదేశస్తావత్ న బ్రహ్మణో బాహ్యస్య సద్భావం

ప్రతిపాదయితుం క్షమతే ; సేతురాత్మేతి హి ఆహ, న అతః పరమస్తీతి ; తత్ర పరస్మిన్ అసతి సేతుత్వం నావకల్పత ఇతి పరం కిమపి కల్ప్యేత ; న చైతత్ న్యాయ్యమ్ ; హాతో హి అప్రసిద్ధకల్పనా ; అపి చ సేతువ్యపదేశాదాత్మనో లౌకికసేతునిదర్శనేన సేతుబాహ్యవస్తుతాం ప్రసఞ్జయతా మృద్దారుమయతాపి ప్రాసజ్యేత ; న చైతన్న్యాయ్యమ్ , అజత్వాదిశ్రుతివిరోధాత్ ; సేతుసామాన్యాత్తు సేతుశబ్ద ఆత్మని ప్రయుక్త ఇతి శ్లిష్యతే ; జగతస్తన్మర్యాదానాం చ విధారకత్వం సేతుసామాన్యమాత్మనః ; అతః సేతురివ సేతుః — ఇతి ప్రకృత ఆత్మా స్తూయతే । 'సేతుం తీర్త్వా' ఇత్యపి తరతిః అతిక్రమాసమ్భవాత్ ప్రాప్నోత్యర్థ ఏవ వర్తతే — యథా వ్యాకరణం తీర్ణ ఇతి ప్రాప్తః ఉచ్యతే, న అతిక్రాన్తః, తద్వత్ ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

బుద్ధ్యర్థః పాదవత్ ॥ ౩౩ ॥

యదప్యుక్తమ్ — ఉన్మానవ్యపదేశాదస్తి పరమితి, తత్రాభిధీయతే — ఉన్మానవ్యపదేశోఽపి న బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వస్తిత్వప్రతిపత్త్యర్థః । కిమర్థస్తర్హి ? బుద్ధ్యర్థః, ఉపాసనార్థ ఇతి యావత్ ; చతుష్పాదష్టాశఫం షోడశకలమిత్యేవంరూపా — బుద్ధిః కథం ను నామ బ్రహ్మణి స్థిరా స్యాదితి — వికారద్వారేణ బ్రహ్మణ ఉన్మానకల్పనైవ క్రియతే ; న హి అవికారేఽనన్తే బ్రహ్మణి సర్వైః పుమ్భిః శక్యా బుద్ధిః స్థాపయితుమ్ , మన్దమధ్యమోత్తమబుద్ధిత్వాత్ పుంసామితి । పాదవత్ — యథా మనఆకాశయోరధ్యాత్మమధిదైవతం చ బ్రహ్మప్రతీకయోరామ్నాతయోః, చత్వారో వాగాదయో మనఃసమ్బన్ధినః పాదాః కల్ప్యన్తే, చత్వారశ్చ అగ్న్యాదయ ఆకాశసమ్బన్ధినః — ఆధ్యానాయ — తద్వత్ । అథవా పాదవదితి — యథా కార్షాపణే పాదవిభాగో వ్యవహారప్రాచుర్యాయ కల్ప్యతే — న హి సకలేనైవ కార్షాపణేన సర్వదా సర్వే జనా వ్యవహర్తుమీశతే, క్రయవిక్రయే పరిమాణానియమాత్ — తద్వదిత్యర్థః ॥ ౩౩ ॥

వ్యాఖ్యా

స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్ ॥ ౩౪ ॥

ఇహ సూత్రే ద్వయోరపి సమ్బన్ధభేదవ్యపదేశయోః పరిహారోఽభిధీయతే । యదప్యుక్తమ్ — సమ్బన్ధవ్యపదేశాత్ భేదవ్యపదేశాచ్చ పరమతః స్యాదితి, తదప్యసత్ ; యత ఏకస్యాపి స్థానవిశేషాపేక్షయా ఏతౌ వ్యపదేశావుపపద్యేతే । సమ్బన్ధవ్యపదేశే తావదయమర్థః — బుద్ధ్యాద్యుపాధిస్థానవిశేషయోగాదుద్భూతస్య విశేషవిజ్ఞానస్య ఉపాధ్యుపశమే య ఉపశమః, స పరమాత్మనా సమ్బన్ధః — ఇత్యుపాధ్యపేక్షయా ఉపచర్యతే, న పరిమితత్వాపేక్షయా । తథా

భేదవ్యపదేశోఽపి బ్రహ్మణ ఉపాధిభేదాపేక్షయైవ ఉపచర్యతే, న స్వరూపభేదాపేక్షయా । ప్రకాశాదివదితి ఉపమోపాదానమ్ — యథా ఏకస్య ప్రకాశస్య సౌర్యస్య చాన్ద్రమసస్య వా ఉపాధియోగాదుపజాతవిశేషస్య ఉపాధ్యుపశమాత్సమ్బన్ధవ్యపదేశో భవతి, ఉపాధిభేదాచ్చ భేదవ్యపదేశః ; యథా వా సూచీపాశాకాశాదిషూపాధ్యపేక్షయైవైతౌ సమ్బన్ధభేదవ్యపదేశౌ భవతః — తద్వత్ ॥ ౩౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపపత్తేశ్చ ॥ ౩౫ ॥

ఉపపద్యతే చ అత్ర ఈదృశ ఏవ సమ్బన్ధః, నాన్యాదృశః — 'స్వమపీతో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి హి స్వరూపసమ్బన్ధమేనమామనన్తి ; స్వరూపస్య చ అనపాయిత్వాత్ న నరనగరన్యాయేన సమ్బన్ధో ఘటతే ; ఉపాధికృతస్వరూపతిరోభావాత్తు 'స్వమపీతో భవతి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇత్యుపపద్యతే । తథా భేదోఽపి నాన్యాదృశః సమ్భవతి, బహుతరశ్రుతిప్రసిద్ధైకేశ్వరత్వవిరోధాత్ ; తథా చ శ్రుతిరేకస్యాప్యాకాశస్య స్థానకృతం భేదవ్యపదేశముపపాదయతి — 'యోఽయం బహిర్ధా పురుషాదాకాశః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౭) 'యోఽయమన్తః పురుష ఆకాశః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౮) 'యోఽయమన్తర్హృదయ ఆకాశః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౨ । ౯) ఇతి ॥ ౩౫ ॥

వ్యాఖ్యా

తథాఽన్యప్రతిషేధాత్ ॥ ౩౬ ॥

ఏవం సేత్వాదివ్యపదేశాన్ పరపక్షహేతూనున్మథ్య సమ్ప్రతి స్వపక్షం హేత్వన్తరేణోపసంహరతి । తథాఽన్యప్రతిషేధాదపి న బ్రహ్మణః పరం వస్త్వన్తరమస్తీతి గమ్యతే ; తథా హి — 'స ఏవాధస్తాత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౧) 'అహమేవాధస్తాత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౧) 'ఆత్మైవాధస్తాత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) 'సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేద' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬) 'బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్' 'ఆత్మైవేదꣳ సర్వమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౯) 'యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్' (శ్వే. ఉ. ౩ । ౯) 'తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్' (బృ. ఉ. ౨ । ౫ । ౧౯) ఇత్యేవమాదీని వాక్యాని స్వప్రకరణస్థాని అన్యార్థత్వేన పరిణేతుమశక్యాని బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం వారయన్తి । సర్వాన్తరశ్రుతేశ్చ న పరమాత్మనోఽన్యః అన్తరాత్మా అస్తీత్యవగమ్యతే ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః ॥ ౩౭ ॥

అనేన సేత్వాదివ్యపదేశనిరాకరణేన అన్యప్రతిషేధసమాశ్రయణేన చ సర్వగతత్వమప్యాత్మనః సిద్ధం భవతి ; అన్యథా హి తన్న సిధ్యేత్ । సేత్వాదివ్యపదేశేషు హి ముఖ్యేష్వఙ్గీక్రియమాణేషు పరిచ్ఛేద ఆత్మనః ప్రసజ్యేత, సేత్వాదీనామేవమాత్మకత్వాత్ ; తథా అన్యప్రతిషేధేఽప్యసతి, వస్తు వస్త్వన్తరాద్వ్యావర్తత ఇతి పరిచ్ఛేద ఏవ ఆత్మనః ప్రసజ్యేత । సర్వగతత్వం చ అస్య ఆయామశబ్దాదిభ్యోఽవగమ్యతే ; ఆయామశబ్దః వ్యాప్తివచనః శబ్దః ; 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౩) 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' 'జ్యాయాన్దివః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) 'జ్యాయానాకాశాత్' (శ. బ్రా. ౧౦ । ౬ । ౩ । ౨) 'నిత్యః సర్వగతః స్థాణురచలోఽయం సనాతనః' (భ. గీ. ౨ । ౨౪) ఇత్యేవమాదయో హి శ్రుతిస్మృతిన్యాయాః సర్వగతత్వమాత్మనోఽవబోధయన్తి ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఫలాధికరణమ్

ఫలమత ఉపపత్తేః ॥ ౩౮ ॥

తస్యైవ బ్రహ్మణో వ్యావహారిక్యామ్ ఈశిత్రీశితవ్యవిభాగావస్థాయామ్ , అయమన్యః స్వభావో వర్ణ్యతే । యదేతత్ ఇష్టానిష్టవ్యామిశ్రలక్షణం కర్మఫలం సంసారగోచరం త్రివిధం ప్రసిద్ధం జన్తూనామ్ , కిమేతత్ కర్మణో భవతి, ఆహోస్విదీశ్వరాదితి భవతి విచారణా । తత్ర తావత్ప్రతిపాద్యతే — ఫలమ్ అతః ఈశ్వరాత్ భవితుమర్హతి । కుతః ? ఉపపత్తేః ; స హి సర్వాధ్యక్షః సృష్టిస్థితిసంహారాన్ విచిత్రాన్ విదధత్ దేశకాలవిశేషాభిజ్ఞత్వాత్ కర్మిణాం కర్మానురూపం ఫలం సమ్పాదయతీత్యుపపద్యతే ; కర్మణస్తు అనుక్షణవినాశినః కాలాన్తరభావి ఫలం భవతీత్యనుపపన్నమ్ , అభావాద్భావానుత్పత్తేః । స్యాదేతత్ — కర్మ వినశ్యత్ స్వకాలమేవ స్వానురూపం ఫలం జనయిత్వా వినశ్యతి, తత్ఫలం కాలాన్తరితం కర్త్రా భోక్ష్యత ఇతి ; తదపి న పరిశుధ్యతి, ప్రాగ్భోక్తృసమ్బన్ధాత్ ఫలత్వానుపపత్తేః — యత్కాలం హి యత్ సుఖం దుఃఖం వా ఆత్మనా భుజ్యతే, తస్యైవ లోకే ఫలత్వం ప్రసిద్ధమ్ ; న హి అసమ్బద్ధస్యాత్మనా సుఖస్య దుఃఖస్య వా ఫలత్వం ప్రతియన్తి లౌకికాః । అథోచ్యేత — మా భూత్కర్మానన్తరం ఫలోత్పాదః, కర్మకార్యాదపూర్వాత్ఫలముత్పత్స్యత ఇతి, తదపి నోపపద్యతే, అపూర్వస్యాచేతనస్య కాష్ఠలోష్టసమస్య చేతనేనాప్రవర్తితస్య ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః, తదస్తిత్వే చ ప్రమాణాభావాత్ । అర్థాపత్తిః ప్రమాణమితి చేత్ , న, ఈశ్వరసిద్ధేరర్థాపత్తిక్షయాత్ ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రుతత్వాచ్చ ॥ ౩౯ ॥

న కేవలమ్ ఉపపత్తేరేవ ఈశ్వరం ఫలహేతుం కల్పయామః — కిం తర్హి ? — శ్రుతత్వాదపి ఈశ్వరమేవ ఫలహేతుం మన్యామహే, తథా చ శ్రుతిర్భవతి — 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాన్నాదో వసుదానః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౪) ఇత్యేవంజాతీయకా ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ధర్మం జైమినిరత ఏవ ॥ ౪౦ ॥

జైమినిస్త్వాచార్యో ధర్మం ఫలస్య దాతారం మన్యతే, అత ఏవ హేతోః — శ్రుతేః ఉపపత్తేశ్చ । శ్రూయతే తావదయమర్థః 'స్వర్గకామో యజేత' ఇత్యేవమాదిషు వాక్యేషు ; తత్ర చ విధిశ్రుతేర్విషయభావోపగమాత్ యాగః స్వర్గస్యోత్పాదక ఇతి గమ్యతే ; అన్యథా హి అననుష్ఠాతృకో యాగ ఆపద్యేత ; తత్ర అస్య ఉపదేశవైయర్థ్యం స్యాత్ । నను అనుక్షణవినాశినః కర్మణః ఫలం నోపపద్యత ఇతి, పరిత్యక్తోఽయం పక్షః ; నైష దోషః, శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ — శ్రుతిశ్చేత్ ప్రమాణమ్ , యథాయం కర్మఫలసమ్బన్ధః శ్రుత ఉపపద్యతే, తథా కల్పయితవ్యః ; న చ అనుత్పాద్య కిమప్యపూర్వం కర్మ వినశ్యత్ కాలాన్తరితం ఫలం దాతుం శక్నోతి ; అతః కర్మణో వా సూక్ష్మా కాచిదుత్తరావస్థా ఫలస్య వా పూర్వావస్థా అపూర్వం నామ అస్తీతి తర్క్యతే । ఉపపద్యతే చ అయమర్థ ఉక్తేన ప్రకారేణ । ఈశ్వరస్తు ఫలం దదాతీత్యనుపపన్నమ్ , అవిచిత్రస్య కారణస్య విచిత్రకార్యానుపపత్తేః వైషమ్యనైర్ఘృణ్యప్రసఙ్గాత్ , తదనుష్ఠానవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ । తస్మాత్ ధర్మాదేవ ఫలమితి ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్ ॥ ౪౧ ॥

బాదరాయణస్త్వాచార్యః పూర్వోక్తమేవ ఈశ్వరం ఫలహేతుం మన్యతే । కేవలాత్కర్మణః అపూర్వాద్వా కేవలాత్ ఫలమిత్యయం పక్షః తుశబ్దేన వ్యావర్త్యతే । కర్మాపేక్షాత్ అపూర్వాపేక్షాద్వా యథా తథాస్తు ఈశ్వరాత్ఫలమితి సిద్ధాన్తః । కుతః ? హేతువ్యపదేశాత్ ; ధర్మాధర్మయోరపి హి కారయితృత్వేన ఈశ్వరో హేతుః వ్యపదిశ్యతే, ఫలస్య చ దాతృత్వేన — 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే । ఏష ఉ ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతే' ఇతి ; స్మర్యతే చ అయమర్థో భగవద్గీతాసు — 'యో యో

యాం యాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయార్చితుమిచ్ఛతి । తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్ ॥' (భ. గీ. ౭ । ౨౧) 'స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే । లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్హితాన్' (భ. గీ. ౭ । ౨౨) ఇతి । సర్వవేదాన్తేషు చ ఈశ్వరహేతుకా ఏవ సృష్టయో వ్యపదిశ్యన్తే ; తదేవ చ ఈశ్వరస్య ఫలహేతుత్వమ్ , యత్ స్వకర్మానురూపాః ప్రజాః సృజతి । విచిత్రకార్యానుపపత్త్యాదయోఽపి దోషాః కృతప్రయత్నాపేక్షత్వాదీశ్వరస్య న ప్రసజ్యన్తే ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ॥

తృతీయః పాదః

వ్యాఖ్యాతం విజ్ఞేయస్య బ్రహ్మణః తత్త్వమ్ ; ఇదానీం తు ప్రతివేదాన్తం విజ్ఞానాని భిద్యన్తే, న వేతి విచార్యతే । నను విజ్ఞేయం బ్రహ్మ పూర్వాపరాదిభేదరహితమ్ ఏకరసం సైన్ధవఘనవత్ అవధారితమ్ ; తత్ర కుతో విజ్ఞానభేదాభేదచిన్తావసరః ? న హి కర్మబహుత్వవత్ బ్రహ్మబహుత్వమపి వేదాన్తేషు ప్రతిపిపాదయిషితమితి శక్యం వక్తుమ్ , బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్ ఏకరూపత్వాచ్చ ; న చ ఏకరూపే బ్రహ్మణి అనేకరూపాణి విజ్ఞానాని సమ్భవన్తి ; న హి — అన్యథా అర్థః అన్యథా జ్ఞానమ్ — ఇత్యభ్రాన్తం భవతి ; యది పునః ఏకస్మిన్బ్రహ్మణి బహూని విజ్ఞానాని వేదాన్తేషు ప్రతిపిపాదయిషితాని, తేషామ్ ఏకమభ్రాన్తమ్ , భ్రాన్తాని ఇతరాణీతి అనాశ్వాసప్రసఙ్గో వేదాన్తేషు ; తస్మాన్న తావత్ప్రతివేదాన్తం బ్రహ్మవిజ్ఞానభేద ఆశఙ్కితుం శక్యతే । నాప్యస్య చోదనాద్యవిశేషాదభేద ఉచ్యేత, బ్రహ్మవిజ్ఞానస్య అచోదనాలక్షణత్వాత్ ; అవిధిప్రధానైర్హి వస్తుపర్యవసాయిభిః బ్రహ్మవాక్యైః బ్రహ్మవిజ్ఞానం జన్యత ఇత్యవోచదాచార్యః 'తత్తు సమన్వయాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౪) ఇత్యత్ర । తత్కథమిమాం భేదాభేదచిన్తామారభత ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

తదుచ్యతే — సగుణబ్రహ్మవిషయా ప్రాణాదివిషయా చ ఇయం విజ్ఞానభేదాభేదచిన్తేత్యదోషః । అత్ర హి కర్మవత్ ఉపాసనానాం భేదాభేదౌ సమ్భవతః ; కర్మవదేవ చ ఉపాసనాని దృష్టఫలాని అదృష్టఫలాని చ ఉచ్యన్తే, క్రమముక్తిఫలాని చ కానిచిత్ సమ్యగ్దర్శనోత్పత్తిద్వారేణ । తేషు ఏషా చిన్తా సమ్భవతి — కిం ప్రతివేదాన్తం విజ్ఞానభేదః, ఆహోస్విత్ నేతి ॥

వ్యాఖ్యా

తత్ర పూర్వపక్ష హేతవస్తావదుపన్యస్యన్తే — నామ్న స్తావత్ భేదప్రతిపత్తి హేతుత్వం ప్రసిద్ధం జ్యోతిరాదిషు ; అస్తి చ అత్ర వేదాన్తాన్తరవిహితేషు విజ్ఞానేషు అన్యదన్యత్ నామ — తైత్తిరీయకం వాజసనేయకం కౌథుమకం కౌషీతకం శాట్యాయనకమిత్యేవమాది । తథా రూపభేదోఽపి కర్మభేదస్య ప్రతిపాదకః ప్రసిద్ధః — 'వైశ్వదేవ్యామిక్షా వాజిభ్యో వాజినమ్' ఇత్యేవమాదిషు ; అస్తి చ అత్ర రూపభేదః ; తద్యథా — కేచిచ్ఛాఖినః పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం షష్ఠమపరమగ్నిమామనన్తి, అపరే పునః పఞ్చైవ పఠన్తి ; తథా ప్రాణసంవాదాదిషు కేచిత్ ఊనానవ్వాగాదీనామనన్తి, కేచిదధికాన్ । తథా ధర్మవిశేషోఽపి కర్మభేదస్య ప్రతిపాదక ఆశఙ్కితః కారీర్యాదిషు ; అస్తి చ అత్ర ధర్మవిశేషః ; యథా ఆథర్వణికానాం శిరోవ్రతమితి । ఏవం పునరుక్త్యాదయోఽపి భేదహేతవః యథాసమ్భవం వేదాన్తాన్తరేషు యోజయితవ్యాః । తస్మాత్ ప్రతివేదాన్తం విజ్ఞానభేద ఇత్యేవం ప్రాప్తే, బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణమ్

సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ ॥ ౧ ॥

సర్వవేదాన్తప్రత్యయాని విజ్ఞానాని తస్మిన్ తస్మిన్ వేదాన్తే తాని తాన్యేవ భవితుమర్హన్తి । కుతః ? చోదనాద్యవిశేషాత్ ; ఆదిగ్రహణేన శాఖాన్తరాధికరణసిద్ధాన్తసూత్రోదితా అభేదహేతవ ఇహాకృష్యన్తే — సంయోగరూపచోదనాఖ్యాఽవిశేషాదిత్యర్థః । యథా ఏకస్మిన్నగ్నిహోత్రే శాఖాభేదేఽపి పురుషప్రయత్నస్తాదృశ ఏవ చోద్యతే — జుహుయాదితి, ఏవమ్ 'యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౧) ఇతి వాజసనేయినాం ఛన్దోగానాం చ తాదృశ్యేవ చోదనా । ప్రయోజనసంయోగోఽప్యవిశిష్ట ఏవ — 'జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ స్వానాం భవతి' (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౧) ఇతి । రూపమప్యుభయత్ర తదేవ విజ్ఞానస్య, యదుత జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠాదివిశేషణాన్వితం ప్రాణతత్త్వమ్ — యథా చ ద్రవ్యదేవతే యాగస్య రూపమ్ , ఏవం విజ్ఞేయం రూపం విజ్ఞానస్య ; తేన హి తత్ రూప్యతే । సమాఖ్యాపి సైవ — ప్రాణవిద్యేతి । తస్మాత్ సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం విజ్ఞానానామ్ । ఏవం పఞ్చాగ్నివిద్యా వైశ్వానరవిద్యా శాణ్డిల్యవిద్యేత్యేవమాదిష్వపి యోజయితవ్యమ్ । యే తు నామరూపాదయో భేదహేత్వాభాసాః, తే ప్రథమ ఏవ కాణ్డే 'న నామ్నా స్యాదచోదనాభిధానత్వాత్' ఇత్యారభ్య పరిహృతాః ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇహాపి కఞ్చిద్విశేషమాశఙ్క్య పరిహరతి —

భేదాన్నేతి చేన్నైకస్యామపి ॥ ౨ ॥

స్యాదేతత్ — సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వం విజ్ఞానానాం గుణభేదాత్ నోపపద్యతే ; తథా హి — వాజసనేయినః పఞ్చాగ్నివిద్యాం ప్రస్తుత్య షష్ఠమపరమగ్నిమామనన్తి — 'తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౪) ఇత్యాదినా ; ఛన్దోగాస్తు తం న ఆమనన్తి, పఞ్చసంఖ్యయైవ చ తే ఉపసంహరన్తి — 'అథ హ య ఏతానేవం పంచాగ్నీన్వేద' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧౦) ఇతి । యేషాం చ స గుణోఽస్తి, యేషాం చ నాస్తి, కథముభయేషామేకా విద్యోపపద్యేత ? న చ అత్ర గుణోపసంహారః శక్యతే ప్రత్యేతుమ్ , పఞ్చసంఖ్యావిరోధాత్ । తథా ప్రాణసంవాదే శ్రైష్ఠ్యాత్ అన్యాన్ చతురః ప్రాణాన్ వాక్చక్షుఃశ్రోత్రమనాంసి ఛన్దోగా ఆమనన్తి ; వాజసనేయినస్తు పఞ్చమమప్యామనన్తి — 'రేతో వై ప్రజాపతిః ప్రజాయతే హ ప్రజయా పశుభిర్య ఏవం వేద' (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౬) ఇతి ; ఆవాపోద్వాపభేదాచ్చ వేద్యభేదో భవతి, వేద్యభేదాచ్చ విద్యాభేదః, ద్రవ్యదేవతాభేదాదివ యాగస్యేతి చేత్ — నైష దోషః ; యత ఏకస్యామపి విద్యాయామేవంజాతీయకో గుణభేద ఉపపద్యతే ; యద్యపి షష్ఠస్యాగ్నేరుపసంహారో న సమ్భవతి, తథాపి ద్యుప్రభృతీనాం పఞ్చానామగ్నీనామ్ ఉభయత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్ న విద్యాభేదో భవితుమర్హతి ; న హి షోడశిగ్రహణాగ్రహణయోరతిరాత్రో భిద్యతే । పఠ్యతేఽపి చ షష్ఠోఽగ్నిః ఛన్దోగైః — 'తం ప్రేతం దిష్టమితోఽగ్నయ ఏవ హరన్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౯ । ౨) ఇతి ; వాజసనేయినస్తు సామ్పాదికేషు పఞ్చస్వగ్నిషు అనువృత్తాయాః సమిద్ధూమాదికల్పనాయా నివృత్తయే 'తస్యాగ్నిరేవాగ్నిర్భవతి సమిత్సమిత్' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౪) ఇత్యాది సమామనన్తి ; స నిత్యానువాదః ; అథాప్యుపాసనార్థ ఏష వాదః, తథాపి స గుణః శక్యతే ఛన్దోగైరప్యుపసంహర్తుమ్ । న చ అత్ర పఞ్చసంఖ్యావిరోధ ఆశఙ్క్యః ; సామ్పాదికాగ్న్యభిప్రాయా హి ఏషా పఞ్చసంఖ్యా నిత్యానువాదభూతా, న విధిసమవాయినీ — ఇత్యదోషః । ఏవం ప్రాణసంవాదాదిష్వపి అధికస్య గుణస్య ఇతరత్రోపసంహారో న విరుధ్యతే । న చ ఆవాపోద్వాపభేదాద్వేద్యభేదో విద్యాభేదశ్చ ఆశఙ్క్యః, కస్యచిద్వేద్యాంశస్య ఆవాపోద్వాపయోరపి భూయసో వేద్యరాశేరభేదావగమాత్ । తస్మాదైకవిద్యమేవ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేన హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః ॥ 3 ॥

యదప్యుక్తమ్ — ఆథర్వణికానాం విద్యాం ప్రతి శిరోవ్రతాద్యపేక్షణాత్ అన్యేషాం చ తదనపేక్షణాత్ విద్యాభేద ఇతి, తత్రప్రత్యుచ్యతే । స్వాధ్యాయస్య ఏష ధర్మః, న విద్యాయాః । కథమిదమవగమ్యతే ? యతః, తథాత్వేన స్వాధ్యాయధర్మత్వేన, సమాచారే

వేదవ్రతోపదేశపరే గ్రన్థే, ఆథర్వణికాః 'ఇదమపి వేదవ్రతత్వేన వ్యాఖ్యాతమ్' ఇతి సమామనన్తి ; 'నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీతే' (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౧) ఇతి చ అధికృతవిషయాదేతచ్ఛబ్దాత్ అధ్యయనశబ్దాచ్చ స్వోపనిషదధ్యయనధర్మ ఏవ ఏష ఇతి నిర్ధార్యతే । నను 'తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమ్' (ము. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౦) ఇతి బ్రహ్మవిద్యాసంయోగశ్రవణాత్ , ఏకైవ సర్వత్ర బ్రహ్మవిద్యేతి, సజ్కీర్యేత ఏష ధర్మః — న, తత్రాపి ఏతామితి ప్రకృతప్రత్యవమర్శాత్ ; ప్రకృతత్వం చ బ్రహ్మవిద్యాయాః గ్రన్థవిశేషాపేక్షమ్ — ఇతి గ్రన్థవిశేషసంయోగ్యేవ ఏష ధర్మః । సవవచ్చ తన్నియమ ఇతి నిదర్శననిర్దేశః — యథా చ సవాః సప్త సౌర్యాదయః శతౌదనపర్యన్తాః వేదాన్తరోదితత్రేతాగ్న్యనభిసమ్బన్ధాత్ ఆథర్వణోదితైకాగ్న్యభిసమ్బన్ధాచ్చ ఆథర్వణికానామేవ నియమ్యన్తే, తథైవ అయమపి ధర్మః స్వాధ్యాయవిశేషసమ్బన్ధాత్ తత్రైవ నియమ్యతే । తస్మాదప్యనవద్యం విద్యైకత్వమ్ ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శయతి చ ॥ ౪ ॥

దర్శయతి చ వేదోఽపి విద్యైకత్వం సర్వవేదాన్తేషు వేద్యైకత్వోపదేశాత్ — 'సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౫) ఇతి, తథా 'ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాంసన్త ఏతమగ్నావధ్వర్యవ ఏతం మహావ్రతే ఛన్దోగాః' ఇతి చ । తథా 'మహద్భయం వజ్రముద్యతమ్' (క. ఉ. ౨ । ౩ । ౨) ఇతి కాఠకే ఉక్తస్య ఈశ్వరగుణస్య భయహేతుత్వస్య తైత్తిరీయకే భేదదర్శననిన్దాయై పరామర్శో దృశ్యతే — 'యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే । అథ తస్య భయం భవతి । తత్త్వేవ భయం విదుషోఽమన్వానస్య' (తై. ఉ. ౨ । ౭ । ౧) ఇతి । తథా వాజసనేయకే ప్రాదేశమాత్రసమ్పాదితస్య వైశ్వానరస్య చ్ఛాన్దోగ్యే సిద్ధవదుపాదానమ్ — 'యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౧) ఇతి । తథా సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వేన అన్యత్ర విహితానాముక్థాదీనామన్యత్రోపాసనవిధానాయ ఉపాదానాత్ ప్రాయదర్శనన్యాయేన ఉపాసనానామపి సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వసిద్ధిః ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపసంహారాధికరణమ్

ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ ॥ ౫ ॥

ఇదం ప్రయోజనసూత్రమ్ । స్థితే చైవం సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వే సర్వవిజ్ఞానానామ్ , అన్యత్రోదితానాం విజ్ఞానగుణానామ్ , అన్యత్రాపి సమానే విజ్ఞానే ఉపసంహారో భవతి ; అర్థాభేదాత్ — య ఏవ హి తేషాం గుణానామేకత్ర అర్థో విశిష్టవిజ్ఞానోపకారః, స ఏవ అన్యత్రాపి ; ఉభయత్రాపి హి తదేవైకం విజ్ఞానమ్ ; తస్మాదుపసంహారః । విధిశేషవత్ — యథా విధిశేషాణామగ్నిహోత్రాదిధర్మాణామ్ , తదేవ ఏకమగ్నిహోత్రాది కర్మ సర్వత్రేతి, అర్థాభేదాత్ ఉపసంహారః ; ఏవమిహాపి । యది హి విజ్ఞానభేదో భవేత్ , తతో విజ్ఞానాన్తరనిబద్ధత్వాద్గుణానామ్ , ప్రకృతివికృతిభావాభావాచ్చ న స్యాదుపసంహారః ; విజ్ఞానైకత్వే తు నైవమితి । అస్యైవ తు ప్రయోజనసూత్రస్య ప్రపఞ్చః 'సర్వాభేదాత్' ఇత్యారభ్య భవిష్యతి ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యథాత్వాధికరణమ్

అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్ ॥ ౬ ॥

వాజసనేయకే 'తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౧) 'తే హ వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయ' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౨) ఇతి ప్రక్రమ్య, వాగాదీన్ప్రాణాన్ అసురపాప్మవిద్ధత్వేన నిన్దిత్వా, ముఖ్యప్రాణపరిగ్రహః పఠ్యతే — 'అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౭) ఇతి । తథా ఛాన్దోగ్యేఽపి 'తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౨ । ౧) ఇతి ప్రక్రమ్య, ఇతరాన్ప్రాణాన్ అసురపాప్మవిద్ధత్వేన నిన్దిత్వా, తథైవ ముఖ్యప్రాణపరిగ్రహః పఠ్యతే — 'అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౨ । ౭) ఇతి । ఉభయత్రాపి చ ప్రాణప్రశంసయా ప్రాణవిద్యావిధిరధ్యవసీయతే । తత్ర సంశయః — కిమత్ర విద్యాభేదః స్యాత్ , ఆహోస్విత్ విద్యైకత్వమితి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? పూర్వేణ న్యాయేన విద్యైకత్వమితి । నను న యుక్తం విద్యైకత్వమ్ , ప్రక్రమభేదాత్ ; అన్యథా హి ప్రక్రమన్తే వాజసనేయినః, అన్యథా ఛన్దోగాః — 'త్వం న ఉద్గాయ' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౨) ఇతి వాజసనేయిన ఉద్గీథస్య కర్తృత్వేన ప్రాణమామనన్తి, ఛన్దోగాస్తు ఉద్గీథత్వేన 'తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౨ । ౭) ఇతి, తత్కథం విద్యైకత్వం స్యాదితి చేత్ — నైష దోషః ; న హి ఏతావతా విశేషేణ విద్యైకత్వమ్ అపగచ్ఛతి, అవిశేషస్యాపి బహుతరస్య ప్రతీయమానత్వాత్ ; తథా హి — దేవాసురసఙ్గ్రామోపక్రమత్వమ్ , అసురాత్యయాభిప్రాయః, ఉద్గీథోపన్యాసః, వాగాదిసఙ్కీర్తనమ్ , తన్నిన్దయా ముఖ్యప్రాణవ్యపాశ్రయః, తద్వీర్యాచ్చ అసురవిధ్వంసనమ్ అశ్మలోష్టనిదర్శనేన — ఇత్యేవం బహవోఽర్థా ఉభయత్రాప్యవిశిష్టాః

ప్రతీయన్తే । వాజసనేయకేఽపి చ ఉద్గీథసామానాధికరణ్యం ప్రాణస్య శ్రుతమ్ — 'ఏష ఉ వా ఉద్గీథః' (బృ. ఉ. ౧ । ३ । ౨३) ఇతి । తస్మాచ్ఛాన్దోగ్యేఽపి కర్తృత్వం లక్షయితవ్యమ్ । తస్మాచ్చ విద్యైకత్వమితి ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్ ॥ ౭ ॥

న వా విద్యైకత్వమత్ర న్యాయ్యమ్ ; విద్యాభేద ఏవ అత్ర న్యాయ్యః । కస్మాత్ ? ప్రకరణభేదాత్ , ప్రక్రమభేదాదిత్యర్థః ; తథా హి ఇహ ప్రక్రమభేదో దృశ్యతే — ఛాన్దోగ్యే తావత్ — 'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యేవముద్గీథావయవస్య ఓంకారస్య ఉపాస్యత్వం ప్రస్తుత్య, రసతమత్వాదిగుణోపవ్యాఖ్యానం తత్ర కృత్వా, 'ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి పునరపి తమేవ ఉద్గీథావయవమోంకారమనువర్త్య, దేవాసురాఖ్యాయికాద్వారేణ తమ్ 'ప్రాణముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౨ । ౨) ఇత్యాహ ; తత్ర యది ఉద్గీథశబ్దేన సకలా భక్తిరభిప్రేయేత, తస్యాశ్చ కర్తా ఉద్గాతా ఋత్విక్, తత ఉపక్రమశ్చోపరుధ్యేత, లక్షణా చ ప్రసజ్యేత ; ఉపక్రమతన్త్రేణ చ ఏకస్మిన్వాక్యే ఉపసంహారేణ భవితవ్యమ్ ; తస్మాత్ అత్ర తావత్ ఉద్గీథావయవే ఓంకారే ప్రాణదృష్టిరుపదిశ్యతే — వాజసనేయకే తు ఉద్గీథశబ్దేన అవయవగ్రహణే కారణాభావాత్ సకలైవ భక్తిరావేద్యతే ; 'త్వం న ఉద్గాయ' (బృ. ఉ. ౧ । ३ । ౨) ఇత్యపి తస్యాః కర్తా ఉద్గాతా ఋత్విక్ ప్రాణత్వేన నిరూప్యత ఇతి — ప్రస్థానాన్తరమ్ । యదపి తత్ర ఉద్గీథసామానాధికరణ్యం ప్రాణస్య, తదపి ఉద్గాతృత్వేనైవ దిదర్శయిషితస్య ప్రాణస్య సర్వాత్మత్వప్రతిపాదనార్థమితి న విద్యైకత్వమావహతి । సకలభక్తివిషయ ఏవ చ తత్రాపి ఉద్గీథశబ్ద ఇతి వైషమ్యమ్ । న చ ప్రాణస్యోద్గాతృత్వమ్ అసమ్భవేన హేతునా పరిత్యజ్యతే, ఉద్గీథభావవత్ ఉద్గాతృభావస్యాపి ఉపాసనార్థత్వేన ఉపదిశ్యమానత్వాత్ ; ప్రాణవీర్యేణైవ చ ఉద్గాతా ఔద్గాత్రం కరోతీతి నాస్త్యసమ్భవః ; తథా చ తత్రైవ శ్రావితమ్ — 'వాచా చ హ్యేవ స ప్రాణేన చోదగాయత్' (బృ. ఉ. ౧ । ३ । ౨౪) ఇతి । న చ వివక్షితార్థభేదేఽవగమ్యమానే వాక్యచ్ఛాయానుకారమాత్రేణ సమానార్థత్వమధ్యవసాతుం యుక్తమ్ ; తథా హి — అభ్యుదయవాక్యే పశుకామవాక్యే చ 'త్రేధా తణ్డులాన్విభజేద్యే మధ్యమాః స్యుస్తానగ్నయే దాత్రే పురోడాశమష్టాకపాలం కుర్యాత్' ఇత్యాదినిర్దేశసామ్యేఽపి, ఉపక్రమభేదాత్ అభ్యుదయవాక్యే దేవతాపనయోఽధ్యవసితః, పశుకామవాక్యే తు యాగవిధిః — తథా ఇహాపి ఉపక్రమభేదాత్ విద్యాభేదః । పరోవరీయస్త్వాదివత్ — యథా పరమాత్మదృష్ట్యధ్యాససామ్యేఽపి, 'ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమ్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౧) 'స ఏష పరోవరీయానుద్గీథః స

ఏషోఽనన్తః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౯ । ౨) ఇతి పరోవరీయస్త్వగుణవిశిష్టమ్ ఉద్గీథోపాసనమ్ అక్ష్యాదిత్యాదిగతహిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదిగుణవిశిష్టోద్గీథోపాసనాత్ భిన్నమ్ ; న చ ఇతరేతరగుణోపసంహార ఏకస్యామపి శాఖాయామ్ — తద్వత్ శాఖాన్తరస్థేష్వపి ఏవంజాతీయకేషు ఉపాసనేష్వితి ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి ॥ ౮ ॥

అథోచ్యేత — సంజ్ఞైకత్వాత్ విద్యైకత్వమత్ర న్యాయ్యమ్ , ఉద్గీథవిద్యేత్యుభయత్రాపి ఏకా సంజ్ఞేతి, తదపి నోపపద్యతే ; ఉక్తం హ్యేతత్ — 'న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౩ । ౭) ఇతి ; తదేవ చ అత్ర న్యాయ్యతరమ్ । శ్రుత్యక్షరానుగతం హి తత్ । సంజ్ఞైకత్వం తు శ్రుత్యక్షరబాహ్యమ్ ఉద్గీథశబ్దమాత్రయోగాత్ లౌకికైర్వ్యవహర్తృభిరుపచర్యతే । అస్తి చ ఏతత్సంజ్ఞైకత్వం ప్రసిద్ధభేదేష్వపి పరోవరీయస్త్వాద్యుపాసనేషు — ఉద్గీథవిద్యేతి ; తథా ప్రసిద్ధభేదానామపి అగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదీనాం కాఠకైకగ్రన్థపరిపఠితానాం కాఠకసంజ్ఞైకత్వం దృశ్యతే, తథేహాపి భవిష్యతి । యత్ర తు నాస్తి కశ్చిత్ ఏవంజాతీయకో భేదహేతుః, తత్ర భవతు సంజ్ఞైకత్వాత్ విద్యైకత్వమ్ — యథా సంవర్గవిద్యాదిషు ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వ్యాప్త్యధికరణమ్

వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్ ॥ ౯ ॥

'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యత్ర అక్షరోద్గీథశబ్దయోః సామానాధికరణ్యే శ్రూయమాణే అధ్యాసాపవాదైకత్వవిశేషణపక్షాణాం ప్రతిభాసనాత్ కతమోఽత్ర పక్షో న్యాయ్యః స్యాదితి విచారః । తత్ర అధ్యాసో నామ — ద్వయోర్వస్తునోః అనివర్తితాయామేవ అన్యతరబుద్ధౌ అన్యతరబుద్ధిరధ్యస్యతే ; యస్మిన్ ఇతరబుద్ధిరధ్యస్యతే, అనువర్తత ఏవ తస్మిన్ తద్బుద్ధిః, అధ్యస్తేతరబుద్ధావపి — యథా నామ్ని బ్రహ్మబుద్ధావధ్యస్యమానాయామపి అనువర్తత ఏవ నామబుద్ధిః, న బ్రహ్మబుద్ధ్యా నివర్తతే — యథా వా ప్రతిమాదిషు విష్ణ్వాదిబుద్ధ్యధ్యాసః — ఏవమిహాపి అక్షరే ఉద్గీథబుద్ధిరధ్యస్యేత, ఉద్గీథే వా అక్షరబుద్ధిరితి । అపవాదో నామ — యత్ర కస్మింశ్చిద్వస్తుని పూర్వనివిష్టాయాం మిథ్యాబుద్ధౌ నిశ్చితాయామ్ , పశ్చాదుపజాయమానా యథార్థా బుద్ధిః పూర్వనివిష్టాయా మిథ్యాబుద్ధేః నివర్తికా భవతి — యథా దేహేన్ద్రియసఙ్ఘాతే ఆత్మబుద్ధిః, ఆత్మన్యేవ ఆత్మబుద్ధ్యా పశ్చాద్భావిన్యా 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యనయా యథార్థబుద్ధ్యా నివర్త్యతే — యథా

వా దిగ్భ్రాన్తిబుద్ధిః దిగ్యాథాత్మ్యబుద్ధ్యా నివర్త్యతే — ఏవమిహాపి అక్షరబుద్ధ్యా ఉద్గీథబుద్ధిర్నివర్త్యేత, ఉద్గీథబుద్ధ్యా వా అక్షరబుద్ధిరితి । ఏకత్వం తు అక్షరోద్గీథశబ్దయోరనతిరిక్తార్థవృత్తిత్వమ్ — యథా ద్విజోత్తమో బ్రాహ్మణో భూమిదేవ ఇతి । విశేషణం పునః సర్వవేదవ్యాపిన ఓమిత్యేతస్యాక్షరస్య గ్రహణప్రసక్తే ఔద్గాత్రవిశేషస్య సమర్పణమ్ — యథా నీలం యదుత్పలమ్ తదానయేతి, ఏవమిహాపి ఉద్గీథో య ఓంకారః తముపాసీతేతి । ఏవమేతస్మిన్సామానాధికరణ్యవాక్యే విమృశ్యమానే, ఏతే పక్షాః ప్రతిభాన్తి ; తత్రాన్యతమనిర్ధారణకారణాభావాత్ అనిర్ధారణప్రాప్తౌ ఇదముచ్యతే —

వ్యాఖ్యా

వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమితి । చశబ్దోఽయం తుశబ్దస్థాననివేశీ పక్షత్రయవ్యావర్తనప్రయోజనః । తదిహ త్రయః పక్షాః సావద్యా ఇతి పర్యుదస్యన్తే ; విశేషణపక్ష ఏవైకో నిరవద్య ఇత్యుపాదీయతే । తత్రాధ్యాసే తావత్ — యా బుద్ధిః ఇతరత్ర అధ్యస్యతే, తచ్ఛబ్దస్య లక్షణావృత్తిత్వం ప్రసజ్యేత, తత్ఫలం చ కల్ప్యేత ; శ్రూయత ఏవ ఫలమ్ ‘ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) ఇత్యాది, ఇతి చేత్ — న, తస్య అన్యఫలత్వాత్ ; ఆప్త్యాదిదృష్టిఫలం హి తత్ , నోద్గీథాధ్యాసఫలమ్ । అపవాదేఽపి సమానః ఫలాభావః । మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తిః ఫలమితి చేత్ , న ; పురుషార్థోపయోగానవగమాత్ ; న చ కదాచిదపి ఓంకారాత్ ఓంకారబుద్ధిర్నివర్తేత, ఉద్గీథాద్వా ఉద్గీథబుద్ధిః ; న చేదం వాక్యం వస్తుతత్త్వప్రతిపాదనపరమ్ , ఉపాసనావిధిపరత్వాత్ । నాపి ఏకత్వపక్షః సఙ్గచ్ఛతే ; నిష్ప్రయోజనం హి తదా శబ్దద్వయోచ్చారణం స్యాత్ , ఏకేనైవ వివక్షితార్థసమర్పణాత్ । న చ హౌత్రవిషయే ఆధ్వర్యవవిషయే వా అక్షరే ఓంకారశబ్దవాచ్యే ఉద్గీథశబ్దప్రసిద్ధిరస్తి, నాపి సకలాయామ్ సామ్నో ద్వితీయాయాం భక్తౌ ఉద్గీథశబ్దవాచ్యాయామ్ ఓంకారశబ్దప్రసిద్ధిః, యేనానతిరిక్తార్థతా స్యాత్ । పరిశేషాద్విశేషణపక్షః పరిగృహ్యతే, వ్యాప్తేః సర్వవేదసాధారణ్యాత్ ; సర్వవ్యాప్యక్షరమిహ మా ప్రసఙ్క్షీ — ఇత్యత ఉద్గీథశబ్దేన అక్షరం విశేష్యతే — కథం నామ ఉద్గీథావయవభూత ఓంకారో గృహ్యేతేతి । నన్వస్మిన్నపి పక్షే సమానా లక్షణా, ఉద్గీథశబ్దస్య అవయవలక్షణార్థత్వాత్ ; సత్యమేవమేతత్ ; లక్షణాయామపి తు సన్నికర్షవిప్రకర్షౌ భవత ఏవ ; అధ్యాసపక్షే హి అర్థాన్తరబుద్ధిరర్థాన్తరే నిక్షిప్యత ఇతి విప్రకృష్టా లక్షణా, విశేషణపక్షే తు అవయవివచనేన శబ్దేన అవయవః సమర్ప్యత ఇతి సన్నికృష్టా ; సముదాయేషు హి ప్రవృత్తాః శబ్దా అవయవేష్వపి వర్తమానా దృష్టాః పటగ్రామాదిషు । అతశ్చ వ్యాప్తేర్హేతోః ‘ఓమిత్యేతదక్షరమ్’ ఇత్యేతస్య ‘ఉద్గీథమ్’ ఇత్యేతద్విశేషణమితి సమఞ్జసమేతత్ , నిరవద్యమిత్యర్థః ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వాభేదాధికరణమ్

సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ॥ ౧౦ ॥

వాజినాం ఛన్దోగానాం చ ప్రాణసంవాదే శ్రైష్ఠ్యగుణాన్వితస్య ప్రాణస్య ఉపాస్యత్వముక్తమ్ ; వాగాదయోఽపి హి తత్ర వసిష్ఠత్వాదిగుణాన్వితా ఉక్తాః ; తే చ గుణాః ప్రాణే పునః ప్రత్యర్పితాః — 'యద్వా అహం వసిష్ఠాస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసి' (బృ. ఉ. ౬ I ౧ I ౧౪) ఇత్యాదినా I అన్యేషామపి తు శాఖినాం కౌషీతకిప్రభృతీనాం ప్రాణసంవాదేషు 'అథాతో నిఃశ్రేయసాదానమేతా హ వై దేవతా అహంశ్రేయసే వివదమానాః' (కౌ. ఉ. ౨ I ౧౪) ఇత్యేవంజాతీయకేషు ప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యముక్తమ్ , న త్విమే వసిష్ఠత్వాదయోఽపి గుణా ఉక్తాః I తత్ర సంశయః — కిమిమే వసిష్ఠత్వాదయో గుణాః క్వచిదుక్తా అన్యత్రాపి అస్యేరన్ , ఉత నాస్యేరన్నితి I తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — నాస్యేరన్నితి I కుతః ? ఏవంశబ్దసంయోగాత్ ; 'అథో య ఏవం విద్వాన్ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విదిత్వా' ఇతి హి తత్ర తత్ర ఏవంశబ్దేన వేద్యం వస్తు నివేద్యతే ; ఏవంశబ్దశ్చ సన్నిహితావలమ్బనః న శాఖాన్తరపరిపఠితమ్ ఏవంజాతీయకం గుణజాతం శక్నోతి నివేదయితుమ్ ; తస్మాత్ స్వప్రకరణస్థైరేవ గుణైర్నిరాకాఙ్క్షత్వమిత్యేవం ప్రాప్తే ప్రత్యాహ —

వ్యాఖ్యా

అస్యేరన్ ఇమే గుణాః క్వచిదుక్తా వసిష్ఠత్వాదయః అన్యత్రాపి I కుతః ? సర్వాభేదాత్ — సర్వత్రైవ హి తదేవ ఏకం ప్రాణవిజ్ఞానమభిన్నం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే, ప్రాణసంవాదాదిసారూప్యాత్ ; అభేదే చ విజ్ఞానస్య కథమ్ ఇమే గుణాః క్వచిదుక్తా అన్యత్ర న అస్యేరన్ I నను ఏవంశబ్దః తత్ర తత్ర భేదేన ఏవంజాతీయకం గుణజాతం వేద్యత్వాయ సమర్పయతీత్యుక్తమ్ ; అత్రోచ్యతే — యద్యపి కౌషీతకిబ్రాహ్మణగతేన ఏవంశబ్దేన వాజసనేయిబ్రాహ్మణగతం గుణజాతమ్ అసంశబ్దితమ్ అసన్నిహితత్వాత్ , తథాపి తస్మిన్నేవ విజ్ఞానే వాజసనేయిబ్రాహ్మణగతేన ఏవంశబ్దేన తత్ సంశబ్దితమితి — న పరశాఖాగతమపి అభిన్నవిజ్ఞానావబద్ధం గుణజాతం స్వశాఖాగతాద్విశిష్యతే ; న చైవం సతి శ్రుతహానిః అశ్రుతకల్పనా వా భవతి ; ఏకస్యామపి హి శాఖాయాం శ్రుతా గుణాః శ్రుతా ఏవ సర్వత్ర భవన్తి, గుణవతో భేదాభావాత్ ; న హి దేవదత్తః శౌర్యాదిగుణత్వేన స్వదేశే ప్రసిద్ధః దేశాన్తరం గతః తద్దేశ్యైరవిభావితశౌర్యాదిగుణోఽపి అతద్గుణో భవతి ; యథా చ తత్ర పరిచయవిశేషాత్ దేశాన్తరేఽపి దేవదత్తగుణా విభావ్యన్తే, ఏవమ్ అభియోగవిశేషాత్ శాఖాన్తరేఽప్యుపాస్యా గుణాః శాఖాన్తరేఽప్యస్యేరన్ I తస్మాదేకప్రధానసమ్బద్ధా ధర్మా ఏకత్రాప్యుచ్యమానాః సర్వత్రైవ ఉపసంహర్తవ్యా ఇతి ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆనన్దాద్యధికరణమ్

ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య ॥ ౧౧ ॥

బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనపరాసు శ్రుతిషు ఆనన్దరూపత్వం విజ్ఞానఘనత్వం సర్వగతత్వం సర్వాత్మత్వమిత్యేవంజాతీయకా బ్రహ్మణో ధర్మాః క్వచిత్ కేచిత్ శ్రూయన్తే । తేషు సంశయః — కిమానన్దాదయో బ్రహ్మధర్మాః యత్ర యావన్తః శ్రూయన్తే తావన్త ఏవ తత్ర ప్రతిపత్తవ్యాః, కిం వా సర్వే సర్వత్రేతి । తత్ర యథాశ్రుతివిభాగం ధర్మప్రతిపత్తౌ ప్రాప్తాయామ్ , ఇదముచ్యతే — ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య బ్రహ్మణో ధర్మాః సర్వే సర్వత్ర ప్రతిపత్తవ్యాః । కస్మాత్ ? సర్వాభేదాదేవ — సర్వత్ర హి తదేవ ఏకం ప్రధానం విశేష్యం బ్రహ్మ న భిద్యతే ; తస్మాత్ సార్వత్రికత్వం బ్రహ్మధర్మాణామ్ — తేనైవ పూర్వాధికరణోదితేన దేవదత్తశౌర్యాదినిదర్శనేన ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నను ఏవం సతి ప్రియశిరస్త్వాదయోఽపి ధర్మాః సర్వే సర్వత్ర సజ్కీర్యేరన్ ; తథా హి తైత్తిరీయకే ఆనన్దమయమాత్మానం ప్రక్రమ్య ఆమ్నాయతే — 'తస్య ప్రియమేవ శిరః । మోదో దక్షిణః పక్షః । ప్రమోద ఉత్తరః పక్షః । ఆనన్ద ఆత్మా । బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' (తై. ఉ. ౨ । ౫ । ౧) ఇతి । అత ఉత్తరం పఠతి —

ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌ హి భేదే ॥ ౧౨ ॥

ప్రియశిరస్త్వాదీనాం ధర్మాణాం తైత్తిరీయకే ఆమ్నాతానాం నాస్తి అన్యత్ర ప్రాప్తిః, యత్కారణమ్ — ప్రియం మోదః ప్రమోద ఆనన్ద ఇత్యేతే — పరస్పరాపేక్షయా భోక్త్రన్తరాపేక్షయా చ ఉపచితాపచితరూపా ఉపలభ్యన్తే ; ఉపచయాపచయౌ చ సతి భేదే సమ్భవతః ; నిర్భేదం తు బ్రహ్మ 'ఏకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । న చ ఏతే ప్రియశిరస్త్వాదయో బ్రహ్మధర్మాః ; కోశధర్మాస్తు ఏతే ఇత్యుపదిష్టమస్మాభిః 'ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౧ । ౧౨) ఇత్యత్ర । అపి చ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి చిత్తావతారోపాయమాత్రత్వేన ఏతే పరికల్ప్యన్తే, న ద్రష్టవ్యత్వేన ; ఏవమపి సుతరామన్యత్రాప్రాప్తిః ప్రియశిరస్త్వాదీనామ్ । బ్రహ్మధర్మాంస్తు ఏతాన్కృత్వా న్యాయమాత్రమిదమ్ ఆచార్యేణ ప్రదర్శితమ్ — ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరితి ; స చ న్యాయః అన్యేషు నిశ్చితేషు బ్రహ్మధర్మేషు ఉపాసనాయోపదిశ్యమానేషు నేతవ్యః — సంయద్వామత్వాదిషు సత్యకామత్వాదిషు చ ; తేషు హి సత్యపి ఉపాస్యస్య బ్రహ్మణ ఏకత్వే, ప్రక్రమభేదాదుపాసనాభేదే సతి, న అన్యోన్యధర్మాణామ్ అన్యోన్యత్ర ప్రాప్తిః ; యథా చ ద్వే నార్యౌ ఏకం నృపతిముపాసాతే — ఛత్రేణ అన్యా చామరేణ అన్యా — తత్రోపాస్యైకత్వేఽపి

ఉపాసనభేదో ధర్మవ్యవస్థా చ భవతి — ఏవమిహాపీతి । ఉపచితాపచితగుణత్వం హి సతి భేదవ్యవహారే సగుణే బ్రహ్మణ్యుపపద్యతే, న నిర్గుణే పరస్మిన్బ్రహ్మణి । అతో న సత్యకామత్వాదీనాం ధర్మాణాం క్వచిచ్ఛ్రుతానాం సర్వత్ర ప్రాప్తిరిత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥

ఇతరే త్వర్థసామాన్యాత్ ॥ ౧౩ ॥

ఇతరే తు ఆనన్దాదయో ధర్మా బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనాయైవ ఉచ్యమానాః, అర్థసామాన్యాత్ ప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణో ధర్మిణ ఏకత్వాత్ , సర్వే సర్వత్ర ప్రతీయేరన్నితి వైషమ్యమ్ — ప్రతిపత్తిమాత్రప్రయోజనా హి తే ఇతి ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆధ్యానాధికరణమ్

ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్ ॥ ౧౪ ॥

కాఠకే పఠ్యతే — 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః । మనసస్తు పరా బుద్ధిః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౦) ఇత్యారభ్య 'పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౧) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమిమే సర్వే ఏవ అర్థాదయః తతస్తతః పరత్వేన ప్రతిపాద్యన్తే, ఉత పురుష ఏవ ఏభ్యః సర్వేభ్యః పరః ప్రతిపాద్యత ఇతి । తత్ర తావత్ సర్వేషామేవైషాం పరత్వేన ప్రతిపాదనమితి భవతి మతిః ; తథా హి శ్రూయతే — ఇదమస్మాత్పరమ్ , ఇదమస్మాత్పరమితి । నను బహుష్వర్థేషు పరత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితేషు వాక్యభేదః స్యాత్ ; నైష దోషః, వాక్యబహుత్వోపపత్తేః ; బహూన్యేవ హి ఏతాని వాక్యాని ప్రభవన్తి బహూనర్థాన్ పరత్వోపేతాన్ ప్రతిపాదయితుమ్ । తస్మాత్ ప్రత్యేకమేషాం పరత్వప్రతిపాదనమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పురుష ఏవ హి ఏభ్యః సర్వేభ్యః పరః ప్రతిపాద్యత ఇతి యుక్తమ్ , న ప్రత్యేకమేషాం పరత్వప్రతిపాదనమ్ । కస్మాత్ ? ప్రయోజనాభావాత్ ; న హి ఇతరేషు పరత్వేన ప్రతిపన్నేషు కిఞ్చిత్ప్రయోజనం దృశ్యతే, శ్రూయతే వా ; పురుషే తు ఇన్ద్రియాదిభ్యః పరస్మిన్ సర్వానర్థవ్రాతాతీతే ప్రతిపన్నే దృశ్యతే ప్రయోజనమ్ , మోక్షసిద్ధిః ; తథా చ శ్రుతిః — 'నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౫) ఇతి । అపి చ పరప్రతిషేధేన కాష్ఠాశబ్దేన చ పురుషవిషయమాదరం దర్శయన్ పురుషప్రతిపత్త్యర్థైవ పూర్వాపరప్రవాహోక్తిరితి దర్శయతి । ఆధ్యానాయేతి — ఆధ్యానపూర్వకాయ

సమ్యగ్దర్శనాయేత్యర్థః ; సమ్యగ్దర్శనార్థమేవ హి ఇహ ఆధ్యానముపదిశ్యతే, న తు ఆధ్యానమేవ స్వప్రధానమ్ ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మశబ్దాచ్చ ॥ ౧౫ ॥

ఇతశ్చ పురుషప్రతిపత్త్యర్థైవ ఇయమిన్ద్రియాదిప్రవాహోక్తిః, యత్కారణమ్ 'ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే । దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౨) ఇతి ప్రకృతం పురుషమ్ ఆత్మేత్యాహ ; అతశ్చ అనాత్మత్వమితరేషాం వివక్షితమితి గమ్యతే ; తస్యైవ చ దుర్విజ్ఞానతాం సంస్కృతమతిగమ్యతాం చ దర్శయతి ; తద్విజ్ఞానాయైవ చ — 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧౩) ఇతి ఆధ్యానం విదధాతి । తత్ వ్యాఖ్యాతమ్ 'ఆనుమానికమప్యేకేషామ్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యత్ర । ఏవమ్ అనేకప్రకార ఆశయాతిశయః శ్రుతేః పురుషే లక్ష్యతే, నేతరేషు । అపి చ 'సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౯) ఇత్యుక్తే, కిం తత్ అధ్వనః పారం విష్ణోః పరమం పదమిత్యస్యామాకాఙ్క్షాయామ్ ఇన్ద్రియాద్యనుక్రమణాత్ పరమపదప్రతిపత్త్యర్థ ఏవాయమ్ ఆయాస ఇత్యవసీయతే ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మగృహీత్యధికరణమ్

ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్ ॥ ౧౬ ॥

ఐతరేయకే శ్రూయతే — 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'స ఇమాఀల్లోకానసృజతామ్భో మరీచీర్మరమాపః' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౨) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం పర ఏవాత్మా ఇహ ఆత్మశబ్దేనాభిలప్యతే, ఉత అన్యః కశ్చిదితి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? న పరమాత్మా ఇహ ఆత్మశబ్దాభిలప్యో భవితుమర్హతీతి । కస్మాత్ ? వాక్యాన్వయదర్శనాత్ । నను వాక్యాన్వయః సుతరాం పరమాత్మవిషయో దృశ్యతే, ప్రాగుత్పత్తేః ఆత్మైకత్వావధారణాత్ , ఈక్షణపూర్వకస్రష్టృత్వవచనాచ్చ ; నేత్యుచ్యతే, లోకసృష్టివచనాత్ — పరమాత్మని హి స్రష్టరి పరిగృహ్యమాణే, మహాభూతసృష్టిః ఆదౌ వక్తవ్యా ; లోకసృష్టిస్తు ఇహ ఆదావుచ్యతే ; లోకాశ్చ మహాభూతసన్నివేశవిశేషాః ; తథా చ అమ్భఃప్రభృతీన్ లోకత్వేనైవ నిర్బ్రవీతి — 'అదోఽమ్భః పరేణ దివమ్' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౨) ఇత్యాదినా । లోకసృష్టిశ్చ పరమేశ్వరాధిష్ఠితేన అపరేణ కేనచిదీశ్వరేణ క్రియత ఇతి

శ్రుతిస్మృత్యోరుపలభ్యతే ; తథా హి శ్రుతిర్భవతి — 'ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధః' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యాద్యా ; స్మృతిరపి — 'స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే । ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మాగ్రే సమవర్తత' ఇతి ; ఐతరేయిణోఽపి 'అథాతో రేతసః సృష్టిః ప్రజాపతే రేతో దేవాః' ఇత్యత్ర పూర్వస్మిన్ప్రకరణే ప్రజాపతికర్తృకాం విచిత్రాం సృష్టిమామనన్తి ; ఆత్మశబ్దోఽపి తస్మిన్ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే — 'ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్పురుషవిధః' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యత్ర । ఏకత్వావధారణమపి ప్రాగుత్పత్తేః స్వవికారాపేక్షముపపద్యతే ; ఈక్షణమపి తస్య చేతనత్వాభ్యుపగమాదుపపన్నమ్ । అపి చ 'తాభ్యో గామానయత్' 'తాభ్యోఽశ్వమానయత్' 'తాభ్యః పురుషమానయత్' 'తా అబ్రువన్' ఇత్యేవంజాతీయకో భూయాన్ వ్యాపారవిశేషః లౌకికేషు విశేషవత్సు ఆత్మసు ప్రసిద్ధః ఇహానుగమ్యతే । తస్మాత్ విశేషవానేవ కశ్చిదిహ ఆత్మా స్యాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పర ఏవ ఆత్మా ఇహ ఆత్మశబ్దేన గృహ్యతే ; ఇతరవత్ — యథా ఇతరేషు సృష్టిశ్రవణేషు 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యేవమాదిషు పరస్యాత్మనో గ్రహణమ్ , యథా చ ఇతరస్మిన్ లౌకికాత్మశబ్దప్రయోగే ప్రత్యగాత్మైవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దేన గృహ్యతే — తథా ఇహాపి భవితుమర్హతి । యత్ర తు 'ఆత్మైవేదమగ్ర ఆసీత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యేవమాదౌ 'పురుషవిధః' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧) ఇత్యేవమాది విశేషణాన్తరం శ్రూయతే, భవేత్ తత్ర విశేషవత ఆత్మనో గ్రహణమ్ ; అత్ర పునః పరమాత్మగ్రహణానుగుణమేవ విశేషణమపి ఉత్తరమ్ ఉపలభ్యతే — 'స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'స ఇమాఀల్లోకానసృజత' (ఐ. ఉ. ౧ । ౧ । ౨) ఇత్యేవమాది ; తస్మాత్ తస్యైవ గ్రహణమితి న్యాయ్యమ్ ॥ ౧౬ ॥

అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాత్ ॥ ౧౭ ॥

వాక్యాన్వయదర్శనాత్ న పరమాత్మగ్రహణమితి పునః యదుక్తమ్ , తత్పరిహర్తవ్యమితి — అత్రోచ్యతే — స్యాదవధారణాదితి । భవేదుపపన్నం పరమాత్మనో గ్రహణమ్ । కస్మాత్ ? అవధారణాత్ ; పరమాత్మగ్రహణే హి ప్రాగుత్పత్తేరాత్మైకత్వావధారణమాఞ్జసమవకల్పతే ; అన్యథా హి అనాఞ్జసం తత్పరికల్ప్యేత । లోకసృష్టివచనం తు శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధమహాభూతసృష్ట్యనన్తరమితి యోజయిష్యామి ; యథా 'తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇత్యేతత్ శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధవియద్వాయుసృష్ట్యనన్తరమితి అయూయుజమ్ , ఏవమిహాపి । శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధో హి సమానవిషయో విశేషః శ్రుత్యన్తరేషు ఉపసంహర్తవ్యో భవతి

। యోఽపి అయం వ్యాపారవిశేషానుగమః 'తాభ్యో గామానయత్' ఇత్యేవమాదిః, సోఽపి వివక్షితార్థావధారణానుగుణ్యేనైవ గ్రహీతవ్యః ; న హ్యయం సకలః కథాప్రబన్ధో వివక్షిత ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ , తత్ప్రతిపత్తౌ పురుషార్థాభావాత్ ; బ్రహ్మాత్మత్వం తు ఇహ వివక్షితమ్ ; తథా హి — అమ్భఃప్రభృతీనాం లోకానాం లోకపాలానాం చాగ్న్యాదీనాం సృష్టిం శిష్ట్వా, కరణాని కరణాయతనం చ శరీరముపదిశ్య, స ఏవ స్రష్టా 'కథం న్విదం మదృతే స్యాత్' (ఐ. ఉ. ౧ । ३ । ౧౧) ఇతి వీక్ష్య, ఇదం శరీరం ప్రవివేశేతి దర్శయతి — 'స ఏతమేవ సీమానం విదార్యైతయా ద్వారా ప్రాపద్యత' (ఐ. ఉ. ౧ । ३ । ౧౨) ఇతి ; పునశ్చ 'యది వాచాభివ్యాహృతం యది ప్రాణేనాభిప్రాణితమ్' (ఐ. ఉ. ౧ । ३ । ౧౧) ఇత్యేవమాదినా కరణవ్యాపారవివేచనపూర్వకమ్ 'అథ కోఽహమ్' (ఐ. ఉ. ౧ । ३ । ౧౧) ఇతి వీక్ష్య, 'స ఏతమేవ పురుషం బ్రహ్మ తతమమపశ్యత్' (ఐ. ఉ. ౧ । ३ । ౧३) ఇతి బ్రహ్మాత్మత్వదర్శనమవధారయతి ; తథోపరిష్టాత్ — 'ఏష బ్రహ్మైష ఇన్ద్రః' (ఐ. ఉ. ३ । ౧ । ३) ఇత్యాదినా సమస్తం భేదజాతం సహ మహాభూతైరనుక్రమ్య, 'సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రం ప్రజ్ఞానే ప్రతిష్ఠితం ప్రజ్ఞానేత్రో లోకః ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' (ఐ. ఉ. ३ । ౧ । ३) ఇతి బ్రహ్మాత్మత్వదర్శనమేవ అవధారయతి । తస్మాత్ ఇహ ఆత్మగృహీతిరిత్యనపవాదమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

అపరా యోజనా — ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్ । వాజసనేయకే 'కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః' (బృ. ఉ. ౪ । ३ । ౭) ఇత్యాత్మశబ్దేనోపక్రమ్య, తస్యైవ సర్వసఙ్గవినిర్ముక్తత్వప్రతిపాదనేన బ్రహ్మాత్మతామవధారయతి ; తథా హి ఉపసంహరతి — 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౫) ఇతి । ఛాన్దోగ్యే తు 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇతి అన్తరేణైవాత్మశబ్దమ్ ఉపక్రమ్య ఉదర్కే 'స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి తాదాత్మ్యముపదిశతి । తత్ర సంశయః — తుల్యార్థత్వం కిమనయోరామ్నానయోః స్యాత్ , అతుల్యార్థత్వం వేతి । అతుల్యార్థత్వమితి తావత్ ప్రాప్తమ్ , అతుల్యత్వాదామ్నానయోః ; న హి ఆమ్నానవైషమ్యే సతి అర్థసామ్యం యుక్తం ప్రతిపత్తుమ్ , ఆమ్నానతన్త్రత్వాదర్థపరిగ్రహస్య ; వాజసనేయకే చ ఆత్మశబ్దోపక్రమాత్ ఆత్మతత్త్వోపదేశ ఇతి గమ్యతే ; ఛాన్దోగ్యే తు ఉపక్రమవిపర్యయాత్ ఉపదేశవిపర్యయః । నను ఛన్దోగానామపి అస్త్యుదర్కే తాదాత్మ్యోపదేశ ఇత్యుక్తమ్ ; సత్యముక్తమ్ , ఉపక్రమతన్త్రత్వాదుపసంహారస్య, తాదాత్మ్యసమ్పత్తిః సా — ఇతి మన్యతే । తథా ప్రాప్తే, అభిధీయతే — ఆత్మగృహీతిః 'సదేవ

సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । ౧) ఇత్యత్ర చ్ఛన్దోగానామపి భవితుమర్హతి ; ఇతరవత్ — యథా 'కతమ ఆత్మా' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౭) ఇత్యత్ర వాజసనేయినామాత్మగృహీతిః, తథైవ । కస్మాత్ ? ఉత్తరాత్ తాదాత్మ్యోపదేశాత్ । అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాత్ — యదుక్తమ్ , ఉపక్రమాన్వయాత్ ఉపక్రమే చ ఆత్మశబ్దశ్రవణాభావాత్ న ఆత్మగృహీతిరితి, తస్య కః పరిహార ఇతి చేత్ , సోఽభిధీయతే — స్యాదవధారణాదితి । భవేదుపపన్నా ఇహ ఆత్మగృహీతిః, అవధారణాత్ ; తథా హి — 'యేనాశ్రుతꣳ శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧ । ౩) ఇత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమవధార్య, తత్సమ్పిపాదయిషయా 'సదేవ' ఇత్యాహ ; తచ్చ ఆత్మగృహీతౌ సత్యాం సమ్పద్యతే ; అన్యథా హి, యోఽయం ముఖ్య ఆత్మా స న విజ్ఞాత ఇతి, నైవ సర్వవిజ్ఞానం సమ్పద్యేత । తథా ప్రాగుత్పత్తేః ఏకత్వావధారణమ్ , జీవస్య చ ఆత్మశబ్దేన పరామర్శః, స్వాపావస్థాయాం చ తత్స్వభావసమ్పత్తికథనమ్ , పరిచోదనాపూర్వకం చ పునః పునః 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యవధారణమ్ — ఇతి చ సర్వమేతత్ తాదాత్మ్యప్రతిపాదనాయామేవ అవకల్పతే, న తాదాత్మ్యసమ్పాదనాయామ్ । న చ అత్ర ఉపక్రమతన్త్రత్వోపన్యాసో న్యాయ్యః ; న హి ఉపక్రమే ఆత్మత్వసఙ్కీర్తనమ్ అనాత్మత్వసఙ్కీర్తనం వా అస్తి ; సామాన్యోపక్రమశ్చ న వాక్యశేషగతేన విశేషేణ విరుధ్యతే, విశేషాకాఙ్క్షిత్వాత్సామాన్యస్య । సచ్ఛబ్దార్థోఽపి చ పర్యాలోచ్యమానః న ముఖ్యాదాత్మనోఽన్యః సమ్భవతి, అతోఽన్యస్య వస్తుజాతస్య ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యోఽనృతత్వోపపత్తేః । ఆమ్నానవైషమ్యమపి నావశ్యమర్థవైషమ్యమావహతి, 'ఆహర పాత్రమ్' 'పాత్రమాహర' ఇత్యేవమాదిషు అర్థసామ్యేఽపి తద్దర్శనాత్ । తస్మాత్ ఏవంజాతీయకేషు వాక్యేషు ప్రతిపాదనప్రకారభేదేఽపి ప్రతిపాద్యార్థాభేద ఇతి సిద్ధమ్ ॥ ౧౭ ॥

కార్యాఖ్యానాధికరణమ్

కార్యాఖ్యానాదపూర్వమ్ ॥ ౧౮ ॥

ఛన్దోగా వాజసనేయినశ్చ ప్రాణసంవాదే శ్వాదిమర్యాదం ప్రాణస్య అన్నమామ్నాయ, తస్యైవ ఆపో వాస ఆమనన్తి ; అనన్తరం చ చ్ఛన్దోగా ఆమనన్తి — 'తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨ । ౨) ఇతి ; వాజసనేయినస్త్వామనన్తి — 'తద్విద్వాꣳసః శ్రోత్రియాః అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వా చామన్త్యేతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే' (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౧౪) 'తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుతే' ఇతి । తత్ర చ ఆచమనమ్ అనగ్నతాచిన్తనం చ ప్రాణస్య ప్రతీయతే ; తత్కిముభయమపి విధీయతే, ఉత ఆచమనమేవ, ఉత అనగ్నతాచిన్తనమేవేతి విచార్యతే । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ఉభయమపి విధీయత ఇతి । కుతః ?

ఉభయస్యాప్యవగమ్యమానత్వాత్ ; ఉభయమపి చ ఏతత్ అపూర్వత్వాత్ విధ్యర్థమ్ । అథవా ఆచమనమేవ విధీయతే ; విస్పష్టా హి తస్మిన్విధివిభక్తిః — ‘తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేత్’ ఇతి ; తస్యైవ స్తుత్యర్థమ్ అనగ్నతాసఙ్కీర్తనమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

న ఆచమనస్య విధేయత్వముపపద్యతే, కార్యాఖ్యానాత్ — ప్రాప్తమేవ హి ఇదం కార్యత్వేన ఆచమనం ప్రాయత్యార్థం స్మృతిప్రసిద్ధమ్ అన్వాఖ్యాయతే । నను ఇయం శ్రుతిః తస్యాః స్మృతేర్మూలం స్యాత్ ; నేత్యుచ్యతే, విషయనానాత్వాత్ ; సామాన్యవిషయా హి స్మృతిః పురుషమాత్రసమ్బద్ధం ప్రాయత్యార్థమాచమనం ప్రాపయతి ; శ్రుతిస్తు ప్రాణవిద్యాప్రకరణపఠితా తద్విషయమేవ ఆచమనం విదధతీ విదధ్యాత్ ; న చ భిన్నవిషయయోః శ్రుతిస్మృత్యోః మూలమూలిభావోఽవకల్పతే ; న చ ఇయం శ్రుతిః ప్రాణవిద్యాసంయోగి అపూర్వమాచమనం విధాస్యతీతి శక్యమాశ్రయితుమ్ , పూర్వస్యైవ పురుషమాత్రసంయోగిన ఆచమనస్య ఇహ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్ ; అత ఏవ చ నోభయవిధానమ్ ; ఉభయవిధానే చ వాక్యం భిద్యేత ; తస్మాత్ ప్రాప్తమేవ అశిశిషతామశితవతాం చ ఉభయత ఆచమనమ్ అనూద్య, ‘ఏతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే’ (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౧౪) ఇతి ప్రాణస్య అనగ్నతాకరణసఙ్కల్పః అనేన వాక్యేన ఆచమనీయాస్వప్సు ప్రాణవిద్యాసమ్బన్ధిత్వేన అపూర్వ ఉపదిశ్యతే । న చ అయమనగ్నతావాదః ఆచమనస్తుత్యర్థ ఇతి న్యాయ్యమ్ , ఆచమనస్యావిధేయత్వాత్ । స్వయం చ అనగ్నతాసఙ్కల్పస్య విధేయత్వప్రతీతేః । న చ ఏవం సతి ఏకస్య ఆచమనస్య ఉభయార్థతా అభ్యుపగతా భవతి — ప్రాయత్యార్థతా పరిధానార్థతా చేతి । క్రియాన్తరత్వాభ్యుపగమాత్ — క్రియాన్తరమేవ హి ఆచమనం నామ ప్రాయత్యార్థం పురుషస్య అభ్యుపగమ్యతే ; తదీయాసు తు అప్సు వాసఃసఙ్కల్పనం నామ క్రియాన్తరమేవ పరిధానార్థం ప్రాణస్య అభ్యుపగమ్యత ఇత్యనవద్యమ్ । అపి చ ‘యదిదం కిఞ్చా శ్వభ్య ఆ కృమిభ్య ఆ కీటపతఙ్గేభ్యస్తత్తేఽన్నమ్’ (బృ. ఉ. ౬ । ౧ । ౧౪) ఇత్యత్ర తావత్ న సర్వాన్నాభ్యవహారశ్చోద్యత ఇతి శక్యం వక్తుమ్ , అశబ్దత్వాదశక్యత్వాచ్చ ; సర్వం తు ప్రాణస్యాన్నమితి ఇయమన్నదృష్టిశ్చోద్యతే ; తత్సాహచర్యాచ్చ ‘ఆపో వాసః’ ఇత్యత్రాపి న అపామాచమనం చోద్యతే ; ప్రసిద్ధాస్వేవ తు ఆచమనీయాస్వప్సు పరిధానదృష్టిశ్చోద్యత ఇతి యుక్తమ్ ; న హి అర్ధవైశసం సమ్భవతి । అపి చ ఆచామన్తీతి వర్తమానాపదేశిత్వాత్ నాయం శబ్దో విధిక్షమః । నను మన్యన్త ఇత్యపి సమానం వర్తమానాపదేశిత్వమ్ ; సత్యమేవమేతత్ ; అవశ్యవిధేయే తు అన్యతరస్మిన్ వాసఃకార్యాఖ్యానాత్ అపాం వాసఃసఙ్కల్పనమేవ అపూర్వం

విధీయతే ; న ఆచమనమ్ ; పూర్వవద్ధి తత్ — ఇత్యుపపాదితమ్ । యదప్యుక్తమ్ — విస్పష్టా చ ఆచమనే విధివిభక్తిరితి, తదపి పూర్వవత్త్వేనైవ ఆచమనస్య ప్రత్యుక్తమ్ ; అత ఏవ ఆచమనస్యావిధిత్సితత్వాత్ 'ఏతమేవ తదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే' ఇత్యత్రైవ కాణ్వాః పర్యవస్యన్తి, న ఆమనన్తి 'తస్మాదేవంవిత్' ఇత్యాది తస్మాత్ మాధ్యన్దినానామపి పాఠే ఆచమనానువాదేన ఏవంవిత్త్వమేవ ప్రకృతప్రాణవాసోవిత్త్వం విధీయత ఇతి ప్రతిపత్తవ్యమ్ । యోఽప్యయమభ్యుపగమః — క్వచిదాచమనం విధీయతామ్ , క్వచిద్వాసోవిజ్ఞానమితి — సోఽపి న సాధుః, 'ఆపో వాసః' ఇత్యాదికాయా వాక్యప్రవృత్తేః సర్వత్రైకరూప్యాత్ । తస్మాత్ వాసోవిజ్ఞానమేవ ఇహ విధీయతే, న ఆచమనమితి న్యాయ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

సమానాధికరణమ్

సమాన ఏవం చాభేదాత్ ॥ ౧౯ ॥

వాజసనేయిశాఖాయామ్ అగ్నిరహస్యే శాణ్డిల్యనామాఙ్కితా విద్యా విజ్ఞాతా ; తత్ర చ గుణాః శ్రూయన్తే — 'స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపమ్' ఇత్యేవమాదయః ; తస్యామేవ శాఖాయాం బృహదారణ్యకే పునః పఠ్యతే — 'మనోమయోఽయం పురుషో భాఃసత్యస్తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కిఞ్చ' (బృ. ఉ. ౫ । ౬ । ౧) ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమియమ్ ఏకా విద్యా అగ్నిరహస్యబృహదారణ్యకయోః గుణోపసంహారశ్చ, ఉత ద్వే ఇమే విద్యే గుణానుపసంహారశ్చేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? విద్యాభేదః గుణవ్యవస్థా చేతి । కుతః ? పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాత్ — భిన్నాసు హి శాఖాసు అధ్యేతృవేదితృభేదాత్ పౌనరుక్త్యపరిహారమాలోచ్య విద్యైకత్వమధ్యవసాయ ఏకత్రాతిరిక్తా గుణా ఇతరత్రోపసంహ్రియన్తే ప్రాణసంవాదాదిషు — ఇత్యుక్తమ్ ; ఏకస్యాం పునః శాఖాయామ్ అధ్యేతృవేదితృభేదాభావాత్ అశక్యపరిహారే పౌనరుక్త్యే న విప్రకృష్టదేశస్థా ఏకా విద్యా భవితుమర్హతి । న చ అత్ర ఏకమామ్నానం విద్యావిధానార్థమ్ , అపరం గుణవిధానార్థమ్ — ఇతి విభాగః సమ్భవతి ; తదా హి అతిరిక్తా ఏవ గుణా ఇతరత్రేతరత్ర చ ఆమ్నాయేరన్ , న సమానాః ; సమానా అపి తు ఉభయత్రామ్నాయన్తే మనోమయత్వాదయః । తస్మాత్ నాన్యోన్యగుణోపసంహార ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమహే —

వ్యాఖ్యా

యథా భిన్నాసు శాఖాసు విద్యైకత్వం గుణోపసంహారశ్చ భవతి ఏవమేకస్యామపి శాఖాయాం భవితుమర్హతి, ఉపాస్యాభేదాత్ । తదేవ హి బ్రహ్మ మనోమయత్వాదిగుణకమ్ ఉభయత్రాపి

ఉపాస్యమ్ అభిన్నం ప్రత్యభిజానీమహే ; ఉపాస్యం చ రూపం విద్యాయాః ; న చ విద్యమానే రూపాభేదే విద్యాభేదమధ్యవసాతుం శక్నుమః ; నాపి విద్యాభేదే గుణవ్యవస్థానమ్ । నను పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాత్ విద్యాభేదోఽధ్యవసితః ; నేత్యుచ్యతే, అర్థవిభాగోపపత్తేః — ఏకం హి ఆమ్నానం విద్యావిధానార్థమ్ , అపరం గుణవిధానార్థమ్ — ఇతి న కిఞ్చిన్నోపపద్యతే । నను ఏవం సతి యదపఠితమగ్నిరహస్యే, తదేవ బృహదారణ్యకే పఠితవ్యమ్ — 'స ఏష సర్వస్యేశానః' ఇత్యాది ; యత్తు పఠితమేవ 'మనోమయః' ఇత్యాది, తన్న పఠితవ్యమ్ — నైష దోషః, తద్బలేనైవ ప్రదేశాన్తరపఠితవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ; సమానగుణామ్నానేన హి విప్రకృష్టదేశాం శాణ్డిల్యవిద్యాం ప్రత్యభిజ్ఞాప్య తస్యామ్ ఈశానత్వాది ఉపదిశ్యతే । అన్యథా హి కథం తస్యామ్ అయం గుణవిధిరభిధీయతే । అపి చ అప్రాప్తాంశోపదేశేన అర్థవతి వాక్యే సఞ్జాతే, ప్రాప్తాంశపరామర్శస్య నిత్యానువాదతయాపి ఉపపద్యమానత్వాత్ న తద్బలేన ప్రత్యభిజ్ఞా ఉపేక్షితుం శక్యతే । తస్మాదత్ర సమానాయామపి శాఖాయాం విద్యైకత్వం గుణోపసంహారశ్చేత్యుపపన్నమ్ ॥ ౧౯ ॥

సమ్బన్ధాధికరణమ్

సమ్బన్ధాదేవమన్యత్రాపి ॥ ౨౦ ॥

బృహదారణ్యకే 'సత్యం బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య, 'తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౨) ఇతి తస్యైవ సత్యస్య బ్రహ్మణః అధిదైవతమధ్యాత్మం చ ఆయతనవిశేషముపదిశ్య, వ్యాహృతిశరీరత్వం చ సమ్పాద్య, ద్వే ఉపనిషదావుపదిశ్యేతే — 'తస్యోపనిషదహః' ఇతి — అధిదైవతమ్ , 'తస్యోపనిషదహమ్' ఇతి — అధ్యాత్మమ్ । తత్ర సంశయః — కిమవిభాగేనైవ ఉభే అపి ఉపనిషదావుభయత్రానుసన్ధాతవ్యే, ఉత విభాగేన — ఏకా అధిదైవతమ్ , ఏకా అధ్యాత్మమితి । తత్ర సూత్రేణైవోపక్రమతే — యథా శాణ్డిల్యవిద్యాయాం విభాగేనాప్యధీతాయాం గుణోపసంహార ఉక్తః, ఏవమన్యత్రాపి ఏవంజాతీయకే విషయే భవితుమర్హతి, ఏకవిద్యాభిసమ్బన్ధాత్ — ఏకా హి ఇయం సత్యవిద్యా అధిదైవతమ్ అధ్యాత్మం చ అధీతా, ఉపక్రమాభేదాత్ వ్యతిషక్తపాఠాచ్చ ; కథం తస్యాముదితో ధర్మః తస్యామేవ న స్యాత్ । యో హ్యాచార్యే కశ్చిదనుగమనాదిరాచారశ్చోదితః, స గ్రామగతేఽరణ్యగతే చ తుల్యవదేవ భవతి । తస్మాత్ ఉభయోరప్యుపనిషదోః ఉభయత్ర ప్రాప్తిరితి ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రతివిధత్తే —

న వా విశేషాత్ ॥ ౨౧ ॥

నైవ ఉభయోః ఉభయత్ర ప్రాప్తిః । కస్మాత్ ? విశేషాత్ , ఉపాసనస్థానవిశేషోపనిబన్ధాదిత్యర్థః । కథం స్థానవిశేషోపనిబన్ధ ఇతి, ఉచ్యతే — ‘య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః’ (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౩) ఇతి హి ఆధిదైవికం పురుషం ప్రకృత్య, ‘తస్యోపనిషదహః’ ఇతి శ్రావయతి ; ‘యోఽయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః’ (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౪) ఇతి చ ఆధ్యాత్మికం పురుషం ప్రకృత్య, ‘తస్యోపనిషదహమ్’ ఇతి ; తస్యేతి చ ఏతత్ సన్నిహితావలమ్బనం సర్వనామ ; తస్మాత్ ఆయతనవిశేషవ్యపాశ్రయేణైవ ఏతే ఉపనిషదావుపదిశ్యేతే ; కుత ఉభయోరుభయత్ర ప్రాప్తిః । నను ఏక ఏవాయమ్ అధిదైవతమధ్యాత్మం చ పురుషః, ఏకస్యైవ సత్యస్య బ్రహ్మణ ఆయతనద్వయప్రతిపాదనాత్ ; సత్యమేవమేతత్ ; ఏకస్యాపి తు అవస్థావిశేషోపాదానేనైవ ఉపనిషద్విశేషోపదేశాత్ తదవస్థస్యైవ సా భవితుమర్హతి ; అస్తి చాయం దృష్టాన్తః — సత్యపి ఆచార్యస్వరూపానపాయే, యత్ ఆచార్యస్య ఆసీనస్య అనువర్తనముక్తమ్ , న తత్ తిష్ఠతో భవతి ; యచ్చ తిష్ఠత ఉక్తమ్ , న తదాసీనస్యేతి । గ్రామారణ్యయోస్తు ఆచార్యస్వరూపానపాయాత్ తత్స్వరూపానుబద్ధస్య చ ధర్మస్య గ్రామారణ్యకృతవిశేషాభావాత్ ఉభయత్ర తుల్యవద్భావ ఇతి అదృష్టాన్తః సః । తస్మాత్ వ్యవస్థా అనయోరుపనిషదోః ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శయతి చ ॥ ౨౨ ॥

అపి చ ఏవంజాతీయకానాం ధర్మాణాం వ్యవస్థేతి లిఙ్గదర్శనం భవతి — ‘తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామ’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౫) ఇతి । కథమస్య లిఙ్గత్వమితి ? తదుచ్యతే — అక్ష్యాదిత్యస్థానభేదభిన్నాన్ ధర్మాన్ అన్యోన్యస్మిన్ననుపసంహార్యాన్ పశ్యన్ ఇహ అతిదేశేన ఆదిత్యపురుషగతా రూపాదీన్ అక్షిపురుషే ఉపసంహరతి — ‘తస్యైతస్య తదేవ రూపమ్’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౫) ఇత్యాదినా । తస్మాద్వ్యవస్థితే ఏవ ఏతే ఉపనిషదావితి నిర్ణయః ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

సమ్భృత్యధికరణమ్

సమ్భృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః ॥ ౨౩ ॥

‘బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సమ్భృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన’ ఇత్యేవం రాణాయనీయానాం ఖిలేషు వీర్యసమ్భృతిద్యునివేశప్రభృతయో బ్రహ్మణో విభూతయః పఠ్యన్తే ; తేషామేవ చ

ఉపనిషది శాణ్డిల్యవిద్యాప్రభృతయో బ్రహ్మవిద్యాః పఠ్యన్తే ; తాసు బ్రహ్మవిద్యాసు తా బ్రహ్మవిభూతయ ఉపసంహ్రియేరన్ , న వేతి విచారణాయామ్ , బ్రహ్మసమ్బన్ధాదుపసంహారప్రాప్తౌ ఏవం పఠతి । సమ్భృతిద్యువ్యాప్తిప్రభృతయో విభూతయః శాణ్డిల్యవిద్యాప్రభృతిషు నోపసంహర్తవ్యాః, అత ఏవ చ ఆయతనవిశేషయోగాత్ । తథా హి శాణ్డిల్యవిద్యాయాం హృదయాయతనత్వం బ్రహ్మణ ఉక్తమ్ — 'ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) ఇతి ; తద్వదేవ దహరవిద్యాయామపి — 'దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౨) ఇతి ; ఉపకోసలవిద్యాయాం తు అక్ష్యాయతనత్వమ్ — 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౧) ఇతి ; ఏవం తత్ర తత్ర తత్తత్ ఆధ్యాత్మికమాయతనమ్ ఏతాసు విద్యాసు ప్రతీయతే ; ఆధిదైవిక్యస్తు ఏతా విభూతయః సమ్భృతిద్యువ్యాప్తిప్రభృతయః ; తాసాం కుత ఏతాసు ప్రాప్తిః । నన్వేతాస్వపి ఆధిదైవిక్యో విభూతయః శ్రూయన్తే — 'జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౩) 'ఏష ఉ ఏవ భామనీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతి' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౪) 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౩) ఇత్యేవమాద్యాః ; సన్తి చ అన్యా ఆయతనవిశేషహీనా అపి ఇహ బ్రహ్మవిద్యాః షోడశకలాద్యాః — సత్యమేవమేతత్ ; తథాప్యత్ర విద్యతే విశేషః సమ్భృత్యాద్యనుపసంహారహేతుః — సమానగుణామ్నానేన హి ప్రత్యుపస్థాపితాసు విప్రకృష్టదేశాస్వపి విద్యాసు విప్రకృష్టదేశగుణా ఉపసంహ్రియేరన్నితి యుక్తమ్ ; సమ్భృత్యాదయస్తు శాణ్డిల్యాదివాక్యగోచరాశ్చ మనోమయత్వాదయో గుణాః పరస్పరవ్యావృత్తస్వరూపత్వాత్ న ప్రదేశాన్తరవర్తివిద్యాప్రత్యుపస్థాపనక్షమాః । న చ బ్రహ్మసమ్బన్ధమాత్రేణ ప్రదేశాన్తరవర్తివిద్యాప్రత్యుపస్థాపనమిత్యుచ్యతే, విద్యాభేదేఽపి తదుపపత్తేః ; ఏకమపి హి బ్రహ్మ విభూతిభేదైరనేకధా ఉపాస్యత ఇతి స్థితిః, పరోవరీయస్త్వాదివద్భేదదర్శనాత్ । తస్మాత్ వీర్యసమ్భృత్యాదీనాం శాణ్డిల్యవిద్యాదిషు అనుపసంహార ఇతి ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

పురుషవిద్యాధికరణమ్

పురుషవిద్యాయామివ చేతరేషామనామ్నానాత్ ॥ ౨౪ ॥

అస్తి తాణ్డినాం పైఙ్గినాం చ రహస్యబ్రాహ్మణే పురుషవిద్యా ; తత్ర పురుషో యజ్ఞః కల్పితః ; తదీయమాయుః త్రేధా విభజ్య సవనత్రయం కల్పితమ్ ; అశిశిషాదీని చ దీక్షాదిభావేన కల్పితాని ; అన్యే చ ధర్మాస్తత్ర సమధిగతా ఆశీర్మన్త్రప్రయోగాదయః । తైత్తిరీయకా అపి

కశ్చిత్ పురుషయజ్ఞం కల్పయన్తి — ‘తస్యైవంవిదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానః శ్రద్ధా పత్నీ’ (నా. ఉ. ౮౦) ఇత్యేతేనానువాకేన । తత్ర సంశయః — కిమితరత్ర ఉక్తాః పురుషయజ్ఞస్య ధర్మాః తైత్తిరీయకేషు ఉపసంహర్తవ్యాః, కిం వా నోపసంహర్తవ్యా ఇతి । పురుషయజ్ఞత్వావిశేషాత్ ఉపసంహారప్రాప్తౌ, ఆచక్ష్మహే — నోపసంహర్తవ్యా ఇతి । కస్మాత్ ? తద్రూపప్రత్యభిజ్ఞానాభావాత్ ; తదాహాచార్యః పురుషవిద్యాయామివేతి — యథా ఏకేషాం శాఖినాం తాణ్డినాం పైఙ్గినాం చ పురుషవిద్యాయామామ్నానమ్ , నైవమ్ ఇతరేషాం తైత్తిరీయాణామామ్నానమస్తి ; తేషాం హి ఇతరవిలక్షణమేవ యజ్ఞసమ్పాదనం దృశ్యతే, పత్నీయజమానవేదివేదబర్హిర్యూపాజ్యపశ్వృత్విగాద్యనుక్రమణాత్ । యదపి సవనసమ్పాదనం తదపి ఇతరవిలక్షణమేవ — ‘యత్ప్రాతర్మధ్యన్దినం సాయం చ తాని’ (నా. ఉ. ౮౦) ఇతి । యదపి కిఞ్చిత్ మరణావభృథత్వాదిసామాన్యం , తదపి అల్పీయస్త్వాత్ భూయసా వైలక్షణ్యేన అభిభూయమానం న ప్రత్యభిజ్ఞాపనక్షమమ్ । న చ తైత్తిరీయకే పురుషస్య యజ్ఞత్వం శ్రూయతే ; ‘విదుషః’ ‘యజ్ఞస్య’ ఇతి హి న చ ఏతే సమానాధికరణే షష్ఠ్యౌ — విద్వానేవ యో యజ్ఞస్తస్యేతి ; న హి పురుషస్య ముఖ్యం యజ్ఞత్వమస్తి ; వ్యధికరణే తు ఏతే షష్ఠ్యౌ — విదుషో యో యజ్ఞస్తస్యేతి ; భవతి హి పురుషస్య ముఖ్యో యజ్ఞసమ్బన్ధః ; సత్యాం చ గతౌ, ముఖ్య ఏవార్థ ఆశ్రయితవ్యః, న భాక్తః । ‘ఆత్మా యజమానః’ ఇతి చ యజమానత్వం పురుషస్య నిర్బ్రువన్ వైయధికరణ్యేనైవ అస్య యజ్ఞసమ్బన్ధం దర్శయతి । అపి చ ‘తస్యైవం విదుషః’ ఇతి సిద్ధవదనువాదశ్రుతౌ సత్యామ్ , పురుషస్య యజ్ఞభావమ్ ఆత్మాదీనాం చ యజమానాదిభావం ప్రతిపిత్సమానస్య వాక్యభేదః స్యాత్ । అపి చ ససంన్యాసామాత్మవిద్యాం పురస్తాదుపదిశ్య అనన్తరమ్ ‘తస్యైవం విదుషః’ ఇత్యాద్యనుక్రమణం పశ్యన్తః — పూర్వశేష ఏవ ఏష ఆమ్నాయః, న స్వతన్త్ర ఇతి ప్రతీమః ; తథా చ ఏకమేవ ఫలముభయోరప్యనువాకయోరుపలభామహే — ‘బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతి’ (నా. ఉ. ౮౦) ఇతి ; ఇతరేషాం తు అనన్యశేషః పురుషవిద్యామ్నాయః ; ఆయురభివృద్ధిఫలో హ్యసౌ, ‘ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతి య ఏవం వేద’ (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౬ । ౭) ఇతి సమభివ్యాహారాత్ । తస్మాత్ శాఖాన్తరాధీతానాం పురుషవిద్యాధర్మాణామాశీర్మన్త్రాదీనామప్రాప్తిః తైత్తిరీయకే ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

వేధాద్యధికరణమ్

వేధాద్యర్థభేదాత్ ॥ ౨౫ ॥

అస్త్యాథర్వణికానాముపనిషదారమ్భే మన్త్రసమామ్నాయః — ‘సర్వం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య ధమనీః ప్రవృజ్య శిరోఽభిప్రవృజ్య త్రిధా విపృక్తః’ ఇత్యాది ; తాణ్డినామ్ — ‘దేవ సవితః

ప్రసువ యజ్ఞమ్' ఇత్యాదిః ; శాట్యాయనినామ్ — 'శ్వేతాశ్వో హరితనీలోఽసి' ఇత్యాదిః ; కఠానాం తైత్తిరీయాణాం చ — 'శం నో మిత్రః శం వరుణః' (తై. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిః ; వాజసనేయినాం తు ఉపనిషదారమ్భే ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణం పఠ్యతే — 'దేవా హ వై సత్రం నిషేదుః' ఇత్యాది ; కౌషీతకినామపి అగ్నిష్టోమబ్రాహ్మణమ్ — 'బ్రహ్మ వా అగ్నిష్టోమో బ్రహ్మైవ తదహర్బ్రహ్మణైవ తే బ్రహ్మోపయన్తి తేఽమృతత్వమాప్నువన్తి య ఏతదహరుపయన్తి' ఇతి । కిమిమే సర్వే ప్రవిధ్యాదయో మన్త్రాః ప్రవర్గ్యాదీని చ కర్మాణి విద్యాసు ఉపసంహ్రియేరన్ , కిం వా న ఉపసంహ్రియేరన్ — ఇతి మీమాంసామహే । కిం తావత్ నః ప్రతిభాతి ? ఉపసంహార ఏవ ఏషాం విద్యాస్వితి । కుతః ? విద్యాప్రధానానాముపనిషద్గ్రన్థానాం సమీపే పాఠాత్ । నను ఏషాం విద్యార్థతయా విధానం నోపలభామహే — బాఢమ్ , అనుపలభమానా అపి తు అనుమాస్యామహే, సన్నిధిసామర్థ్యాత్ ; న హి సన్నిధేః అర్థవత్త్వే సమ్భవతి, అకస్మాదసావనాశ్రయితుం యుక్తః । నను నైషాం మన్త్రాణాం విద్యావిషయం కిఞ్చిత్సామర్థ్యం పశ్యామః । కథం చ ప్రవర్గ్యాదీని కర్మాణి అన్యార్థత్వేనైవ వినియుక్తాని సన్తి విద్యార్థత్వేనాపి ప్రతిపద్యేమహీతి । నైష దోషః ; సామర్థ్యం తావత్ మన్త్రాణాం విద్యావిషయమపి కిఞ్చిత్ శక్యం కల్పయితుమ్ , హృదయాదిసఙ్కీర్తనాత్ ; హృదయాదీని హి ప్రాయేణ ఉపాసనేషు ఆయతనాదిభావేనోపదిష్టాని ; తద్ద్వారేణ చ 'హృదయం ప్రవిధ్య' ఇత్యేవంజాతీయకానాం మన్త్రాణామ్ ఉపపన్నముపాసనాఙ్గత్వమ్ ; దృష్టశ్చ ఉపాసనేష్వపి మన్త్రవినియోగః — 'భూః ప్రపద్యేఽమునాఽమునాఽమునా' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౫ । 3) ఇత్యేవమాదిః ; తథా ప్రవర్గ్యాదీనాం కర్మణామ్ అన్యత్రాపి వినియుక్తానాం సతామ్ అవిరుద్ధో విద్యాసు వినియోగః — వాజపేయ ఇవ బృహస్పతిసవస్య — ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

నైషాముపసంహారో విద్యాస్వితి । కస్మాత్ ? వేధాద్యర్థభేదాత్ — 'హృదయం ప్రవిధ్య' ఇత్యేవంజాతీయకానాం హి మన్త్రాణాం యేఽర్థా హృదయవేధాదయః, భిన్నాః అనభిసమ్బద్ధాః తే ఉపనిషదుదితాభిర్విద్యాభిః ; న తేషాం తాభిః సఙ్గన్తుం సామర్థ్యమస్తి । నను హృదయస్య ఉపాసనేష్వప్యుపయోగాత్ తద్ద్వారక ఉపాసనాసమ్బన్ధ ఉపన్యస్తః — నేత్యుచ్యతే ; హృదయమాత్రసఙ్కీర్తనస్య హి ఏవముపయోగః కథఞ్చిదుత్ప్రేక్ష్యేత ; న చ హృదయమాత్రమత్ర మన్త్రార్థః ; 'హృదయం ప్రవిధ్య ధమనీః ప్రవృజ్య' ఇత్యేవంజాతీయకో హి న సకలో మన్త్రార్థో విద్యాభిరభిసమ్బధ్యతే ; అభిచారవిషయో హ్యేషోఽర్థః ; తస్మాదాభిచారికేణ కర్మణా 'సర్వం ప్రవిధ్య' ఇత్యేతస్య మన్త్రస్యాభిసమ్బన్ధః ; తథా 'దేవ సవితః ప్రసువ యజ్ఞమ్' ఇత్యస్య యజ్ఞప్రసవలిఙ్గత్వాత్ యజ్ఞేన కర్మణా అభిసమ్బన్ధః ; తద్విశేషసమ్బన్ధస్తు ప్రమాణాన్తరాదనుసర్తవ్యః ; ఏవమన్యేషామపి మన్త్రాణామ్ — కేషాఞ్చిత్

లిఙ్గేన, కేషాఞ్చిద్వచనేన, కేషాఞ్చిత్ప్రమాణాన్తరేణేత్యేవమ్ — అర్థాన్తరేషు వినియుక్తానామ్ , రహస్యపఠితానామపి సతామ్ , న సన్నిధిమాత్రేణ విద్యాశేషత్వోపపత్తిః ; దుర్బలో హి సన్నిధిః శ్రుత్యాదిభ్య ఇత్యుక్తం ప్రథమే తన్త్రే — 'శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్' (జై. సూ. ౩ । ౩ । ౧౪) ఇత్యత్ర । తథా కర్మణామపి ప్రవర్గ్యాదీనామన్యత్ర వినియుక్తానాం న విద్యాశేషత్వోపపత్తిః ; న హ్యేషాం విద్యాభిః సహ ఐకార్థ్యం కిఞ్చిదస్తి ; వాజపేయే తు బృహస్పతిసవస్య స్పష్టం వినియోగాన్తరమ్ — 'వాజపేయేనేష్ట్వా బృహస్పతిసవేన యజేత' ఇతి ; అపి చ ఏకోఽయం ప్రవర్గ్యః సకృదుత్పన్నో బలీయసా ప్రమాణేన అన్యత్ర వినియుక్తః న దుర్బలేన ప్రమాణేన అన్యత్రాపి వినియోగమర్హతి ; అగృహ్యమాణవిశేషత్వే హి ప్రమాణయోః ఏవం స్యాత్ ; న తు బలవదబలవతోః ప్రమాణయోరగృహ్యమాణవిశేషతా సమ్భవతి, బలవదబలవత్త్వవిశేషాదేవ । తస్మాత్ ఏవంజాతీయకానాం మన్త్రాణాం కర్మణాం వా న సన్నిధిపాఠమాత్రేణ విద్యాశేషత్వమాశఙ్కితవ్యమ్ ; అరణ్యానువచనాదిధర్మసామాన్యాత్తు సన్నిధిపాఠ ఇతి సంతోష్టవ్యమ్ ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

హాన్యధికరణమ్

హానౌ తూపాయనశబ్దశేషత్వాత్కుశాచ్ఛన్దస్తుత్యుపగానవత్తదుక్తమ్ ॥ ౨౬ ॥

అస్తి తాణ్డినాం శ్రుతిః — 'అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసమ్భవామి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౩ । ౧) ఇతి ; తథా ఆథర్వణికానామ్ — 'తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి' (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౩) ఇతి ; తథా శాట్యాయనినః పఠన్తి — 'తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదః సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామ్' ఇతి ; తథైవ కౌషీతకినః — 'తత్సుకృతదుష్కృతే విధూనుతే తస్య ప్రియా జ్ఞాతయః సుకృతముపయన్త్యప్రియా దుష్కృతమ్' ఇతి । తదిహ క్వచిత్ సుకృతదుష్కృతయోర్హానం శ్రూయతే ; క్వచిత్తయోరేవ విభాగేన ప్రియైరప్రియైశ్చోపాయనమ్ ; క్వచిత్తు ఉభయమపి హానముపాయనం చ ; తద్యత్రోభయం శ్రూయతే తత్ర తావత్ న కిఞ్చిద్వక్తవ్యమస్తి ; యత్రాప్యుపాయనమేవ శ్రూయతే, న హానమ్ , తత్రాప్యర్థాదేవ హానం సన్నిపతతి, అన్యైరాత్మీయయోః సుకృతదుష్కృతయోరుపేయమానయోః ఆవశ్యకత్వాత్తద్ధానస్య ; యత్ర తు హానమేవ శ్రూయతే, నోపాయనమ్ — తత్రోపాయనం సన్నిపతేద్వా, న వేతి విచికిత్సాయామ్ — అశ్రవణాదసన్నిపాతః, విద్యాన్తరగోచరత్వాచ్చ శాఖాన్తరీయస్య శ్రవణస్య । అపి చ ఆత్మకర్తృకం సుకృతదుష్కృతయోర్హానమ్ ; పరకర్తృకం తు ఉపాయనమ్ ;

తయోరసత్యావశ్యకభావే, కథం హానేనోపాయనమాక్షిప్యేత ? తస్మాదసన్నిపాతో హానావుపాయనస్యేతి ॥

వ్యాఖ్యా

అస్యాం ప్రాప్తౌ పఠతి — హానావితి । హానౌ తు ఏతస్యాం కేవలాయామపి శ్రూయమాణాయామ్ ఉపాయనం సన్నిపతితుమర్హతి ; తచ్ఛేషత్వాత్ — హానశబ్దశేషో హి ఉపాయనశబ్దః సమధిగతః కౌషీతకిరహస్యే ; తస్మాదన్యత్ర కేవలహానశ్రవణేఽప్యుపాయనానువృత్తిః । యదుక్తమ్ — అశ్రవణాత్ విద్యాన్తరగోచరత్వాత్ అనావశ్యకత్వాచ్చ అసన్నిపాత ఇతి, తదుచ్యతే — భవేదేషా వ్యవస్థోక్తిః, యద్యనుష్ఠేయం కిఞ్చిదన్యత్ర శ్రుతమ్ అన్యత్ర నినీష్యేత ; న త్విహ హానముపాయనం వా అనుష్ఠేయత్వేన సఙ్కీర్త్యతే ; విద్యాస్తుత్యర్థం తు అనయోః సఙ్కీర్తనమ్ — ఇత్థం మహాభాగా విద్యా, యత్సామర్థ్యాదస్య విదుషః సుకృతదుష్కృతే సంసారకారణభూతే విధూయేతే, తే చ అస్య సుహృద్దుర్హృత్సు నివిశేతే ఇతి ; స్తుత్యర్థే చ అస్మిన్సంకీర్తనే, హానానన్తరభావిత్వేనోపాయనస్య, క్వచిచ్ఛ్రుతత్వాత్ అన్యత్రాపి హానశ్రుతావుపాయనానువృత్తిం మన్యతే — స్తుతిప్రకర్షలాభాయ । ప్రసిద్ధా చ అర్థవాదాన్తరాపేక్షా అర్థవాదాన్తరప్రవృత్తిః — ‘ఏకవింశో వా ఇతోఽసావాదిత్యః’ (ఛా. ఉ. ౨ । ౧౦ । ౫) ఇత్యేవమాదిషు । కథం హి ఇహ ఏకవింశతా ఆదిత్యస్యాభిధీయేత, అనపేక్ష్యమాణేఽర్థవాదాన్తరే — ‘ద్వాదశ మాసాః పఞ్చర్తవస్త్రయ ఇమే లోకా అసావాదిత్య ఏకవింశః’ ఇత్యస్మిన్ । తథా ‘త్రిష్టుభౌ భవతః సేన్ద్రియత్వాయ’ ఇత్యేవమాదివాదేషు ‘ఇన్ద్రియం వై త్రిష్టుప్’ ఇత్యేవమాద్యర్థవాదాన్తరాపేక్షా దృశ్యతే । విద్యాస్తుత్యర్థత్వాచ్చ అస్యోపాయనవాదస్య, కథమన్యదీయే సుకృతదుష్కృతే అన్యైరుపేయేతే ఇతి నాతీవాభినివేష్టవ్యమ్ । ఉపాయనశబ్దశేషత్వాదితి చ శబ్దశబ్దం సముచ్చారయన్ స్తుత్యర్థామేవ హానావుపాయనానువృత్తిం సూచయతి ; గుణోపసంహారవివక్షాయాం హి ఉపాయనార్థస్యైవ హానావనువృత్తిం బ్రూయాత్ । తస్మాత్ గుణోపసంహారవిచారప్రసఙ్గేన స్తుత్యుపసంహారప్రదర్శనార్థమిదం సూత్రమ్ । కుశాచ్ఛన్దస్తుత్యుపగానవదితి ఉపమోపాదానమ్ ; తద్యథా — భాల్లవినామ్ ‘కుశా వానస్పత్యాః స్థ తా మా పాత’ ఇత్యేతస్మిన్నిగమే కుశానామవిశేషేణ వనస్పతియోనిత్వశ్రవణే, శాట్యాయనినామ్ ‘ఔదుమ్బరాః కుశా’ ఇతి విశేషవచనాత్ ఔదుమ్బర్యః కుశా ఆశ్రీయన్తే ; యథా చ క్వచిత్ దేవాసురచ్ఛన్దసామవిశేషేణ పౌర్వాపర్యప్రసఙ్గే, దేవచ్ఛన్దాంసి పూర్వాణీతి పైఙ్గ్యామ్నానాత్ప్రతీయతే ; యథా చ షోడశిస్తోత్రే కేషాఞ్చిత్కాలావిశేషప్రాప్తౌ, ‘సమయాధ్యుషితే సూర్యే’ ఇత్యార్చశ్రుతేః కాలవిశేషప్రతిపత్తిః ; యథైవ చ అవిశేషేణోపగానం కేచిత్సమామనన్తి విశేషేణ భాల్లవినః — యథా ఏతేషు కుశాదిషు శ్రుత్యన్తరగతవిశేషాన్వయః,

ఏవం హానావప్యుపాయనాన్వయ ఇత్యర్థః । శ్రుత్యన్తరకృతం హి విశేషం శ్రుత్యన్తరేఽనభ్యుపగచ్ఛతః సర్వత్రైవ వికల్పః స్యాత్ ; స చ అన్యాయ్యః సత్యాం గతౌ ; తదుక్తం ద్వాదశలక్షణ్యామ్ — 'అపి తు వాక్యశేషత్వాదితరపర్యుదాసః స్యాత్ప్రతిషేధే వికల్పః స్యాత్' ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

అథవా ఏతాస్వేవ విధూననశ్రుతిషు ఏతేన సూత్రేణ ఏతచ్చిన్తయితవ్యమ్ — కిమనేన విధూననవచనేన సుకృతదుష్కృతయోర్హానమభిధీయతే, కిం వా అర్థాన్తరమితి । తత్ర చ ఏవం ప్రాపయితవ్యమ్ — న హానం విధూననమభిధీయతే, 'ధూఞ్ కమ్పనే' ఇతి స్మరణాత్ , 'దోధూయన్తే ధ్వజాగ్రాణి' ఇతి చ వాయునా చాల్యమానేషు ధ్వజాగ్రేషు ప్రయోగదర్శనాత్ ; తస్మాత్ చాలనం విధూననమభిధీయతే ; చాలనం తు సుకృతదుష్కృతయోః కఞ్చిత్కాలం ఫలప్రతిబన్ధనాత్ — ఇత్యేవం ప్రాపయ్య, ప్రతివక్తవ్యమ్ — హానావేవ ఏష విధూననశబ్దో వర్తితుమర్హతి, ఉపాయనశబ్దశేషత్వాత్ ; న హి పరపరిగ్రహభూతయోః సుకృతదుష్కృతయోః అప్రహీణయోః పరైరుపాయనం సమ్భవతి ; యద్యపి ఇదం పరకీయయోః సుకృతదుష్కృతయోః పరైరుపాయనం న ఆఞ్జసం సమ్భావ్యతే, తథాపి తత్సఙ్కీర్తనాత్తావత్ తదానుగుణ్యేన హానమేవ విధూననం నామేతి నిర్ణేతుం శక్యతే । క్వచిదపి చ ఇదం విధూననసన్నిధావుపాయనం శ్రూయమాణం కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవత్ విధూననశ్రుత్యా సర్వత్రాపేక్ష్యమాణం సార్వత్రికం నిర్ణయకారణం సమ్పద్యతే । న చ చాలనం ధ్వజాగ్రవత్ సుకృతదుష్కృతయోర్ముఖ్యం సమ్భవతి, అద్రవ్యత్వాత్ । అశ్వశ్చ రోమాణి విధూన్వానః త్యజన్ రజః సహైవ తేన రోమాణ్యపి జీర్ణాని శాతయతి — 'అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపమ్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౩ । ౧) ఇతి చ బ్రాహ్మణమ్ ; అనేకార్థత్వాభ్యుపగమాచ్చ ధాతూనాం న స్మరణవిరోధః । తదుక్తమితి వ్యాఖ్యాతమ్ ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

సామ్పరాయాధికరణమ్

సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాత్తథా హ్యన్యే ॥ ౨౭ ॥

దేవయానేన పథా పర్యఙ్కస్థం బ్రహ్మ అభిప్రస్థితస్య వ్యధ్వని సుకృతదుష్కృతయోర్వియోగం కౌషీతకినః పర్యఙ్కవిద్యాయామామనన్తి — 'స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి' (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇత్యుపక్రమ్య, 'స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తాం మనసైవాత్యేతి తత్సుకృతదుష్కృతే విధూనుతే' (కౌ. ఉ. ౧ । ౪) ఇతి । తత్ కిం యథాశ్రుతం వ్యధ్వన్యేవ వియోగవచనం ప్రతిపత్తవ్యమ్ , ఆహోస్విత్ ఆదావేవ

దేహాదపసర్పణే — ఇతి విచారణాయామ్ , శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ యథాశ్రుతి ప్రతిపత్తిప్రసక్తౌ, పఠతి — సామ్పరాయ ఇతి । సామ్పరాయే గమన ఏవ దేహాదపసర్పణే, ఇదం విద్యాసామర్థ్యాత్సుకృతదుష్కృతహానం భవతి — ఇతి ప్రతిజానీతే ; హేతుం చ ఆచష్టే — తర్తవ్యాభావాదితి ; న హి విదుషః సమ్పరేతస్య విద్యయా బ్రహ్మ సంప్రేప్సతః అన్తరాలే సుకృతదుష్కృతాభ్యాం కిఞ్చిత్ప్రాప్తవ్యమస్తి, యదర్థం కతిచిత్క్షణానక్షీణే తే కల్ప్యేయాతామ్ । విద్యావిరుద్ధఫలత్వాచ్చ విద్యాసామర్థ్యేన తయోః క్షయః ; స చ యదైవ విద్యా ఫలాభిముఖీ తదైవ భవితుమర్హతి । తస్మాత్ ప్రాగేవ సన్ అయం సుకృతదుష్కృతక్షయః పశ్చాత్పఠ్యతే । తథా హి అన్యేఽపి శాఖినః తాణ్డినః శాట్యాయనినశ్చ ప్రాగవస్థాయామేవ సుకృతదుష్కృతహానమామనన్తి — 'అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపమ్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౩ । ౧) ఇతి, 'తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదః సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామ్' ఇతి చ ॥ ౨౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్ ॥ ౨౮ ॥

యది చ దేహాదపసృప్తస్య దేవయానేన పథా ప్రస్థితస్య అర్ధపథే సుకృతదుష్కృతక్షయోఽభ్యుపగమ్యేత, తతః పతితే దేహే యమనియమవిద్యాభ్యాసాత్మకస్య సుకృతదుష్కృతక్షయహేతోః పురుషయత్నస్య ఇచ్ఛాతోఽనుష్ఠానానుపపత్తేః అనుపపత్తిరేవ తద్ధేతుకస్య సుకృతదుష్కృతక్షయస్య స్యాత్ ; తస్మాత్ పూర్వమేవ సాధకావస్థాయాం ఛన్దతోఽనుష్ఠానం తస్య స్యాత్ , తత్పూర్వకం చ సుకృతదుష్కృతహానమ్ — ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ; ఏవం నిమిత్తనైమిత్తికయోరుపపత్తిః తాణ్డిశాట్యాయనిశ్రుత్యోశ్చ సఙ్గతిరితి ॥ ౨౮ ॥

వ్యాఖ్యా

గతేరర్థవత్త్వాధికరణమ్

గతేరర్థవత్త్వముభయథాఽన్యథా హి విరోధః ॥ ౨౯ ॥

క్వచిత్ పుణ్యపాపహానసన్నిధౌ దేవయానః పన్థాః శ్రూయతే, క్వచిన్న ; తత్ర సంశయః — కిం హానావవిశేషేణైవ దేవయానః పన్థాః సన్నిపతేత్ , ఉత విభాగేన క్వచిత్సన్నిపతేత్ క్వచిన్నేతి । యథా తావత్ హానావవిశేషేణైవ ఉపాయనానువృత్తిరుక్తా ఏవం దేవయానానువృత్తిరపి భవితుమర్హతీత్యస్యాం ప్రాప్తౌ, ఆచక్ష్మహే — గతేః దేవయానస్య పథః, అర్థవత్త్వమ్ , ఉభయథా విభాగేన భవితుమర్హతి — క్వచిదర్థవతీ గతిః క్వచిన్నేతి ; న అవిశేషేణ । అన్యథా హి అవిశేషేణైవ ఏతస్యాం గతావఙ్గీక్రియమాణాయాం విరోధః స్యాత్ — 'పుణ్యపాపే విధూయ

నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి' (ము. ఉ. 3 । ౧ । 3) ఇత్యస్యాం శ్రుతౌ దేశాన్తరప్రాపణీ గతిర్విరుధ్యేత ; కథం హి నిరఞ్జనోఽగన్తా దేశాన్తరం గచ్ఛేత్ ; గన్తవ్యం చ పరమం సామ్యం న దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తమ్ — ఇత్యానర్థక్యమేవాత్ర గతేర్మన్యామహే ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేర్లోకవత్ ॥ ౩౦ ॥

ఉపపన్నశ్చాయమ్ ఉభయథాభావః — క్వచిదర్థవతీ గతిః క్వచిన్నేతి ; తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః — గతికారణభూతోఽర్థః పర్యఙ్కవిద్యాదిషు సగుణేషు ఉపాసనేషు ఉపలభ్యతే ; తత్ర హి పర్యఙ్కారోహణమ్ , పర్యఙ్కస్థేన బ్రహ్మణా సహ సంవదనమ్ , విశిష్టగన్ధాదిప్రాప్తిశ్చ — ఇత్యేవమాది బహు దేశాన్తరప్రాప్త్యాయత్తం ఫలం శ్రూయతే ; తత్ర అర్థవతీ గతిః ; న తు సమ్యగ్దర్శనే తల్లక్షణార్థోపలబ్ధిరస్తి ; న హి ఆత్మైకత్వదర్శినామాప్తకామానామ్ ఇహైవ దగ్ధాశేషక్లేశబీజానామ్ ఆరబ్ధభోగకర్మాశయక్షపణవ్యతిరేకేణ అపేక్షితవ్యం కిఞ్చిదస్తి ; తత్ర అనర్థికా గతిః । లోకవచ్చ ఏష విభాగో ద్రష్టవ్యః — యథా లోకే గ్రామప్రాప్తౌ దేశాన్తరప్రాపణః పన్థా అపేక్ష్యతే, న ఆరోగ్యప్రాప్తౌ, ఏవమిహాపీతి । భూయశ్చ ఏనం విభాగం చతుర్థాధ్యాయే నిపుణతరముపపాదయిష్యామః ॥ ౩౦ ॥

అనియమాధికరణమ్

అనియమః సర్వాసామవిరోధః శబ్దానుమానాభ్యామ్ ॥ ౩౧ ॥

సగుణాసు విద్యాసు గతిరర్థవతీ, న నిర్గుణాయాం పరమాత్మవిద్యాయామ్ — ఇత్యుక్తమ్ ; సగుణాస్వపి విద్యాసు కాసుచిద్గతిః శ్రూయతే — యథా పర్యఙ్కవిద్యాయామ్ ఉపకోసలవిద్యాయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం దహరవిద్యాయామితి ; న అన్యాసు — యథా మధువిద్యాయాం శాణ్డిల్యవిద్యాయాం షోడశకలవిద్యాయాం వైశ్వానరవిద్యాయామితి । తత్ర సంశయః — కిం యాస్వేవైషా గతిః శ్రూయతే, తాస్వేవ నియమ్యేత ; ఉత అనియమేన సర్వాభిరేవ ఏవంజాతీయకాభిర్విద్యాభిరభిసమ్బధ్యేతేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? నియమ ఇతి ; యత్రైవ శ్రూయతే, తత్రైవ భవితుమర్హతి, ప్రకరణస్య నియామకత్వాత్ ; యద్యన్యత్ర అశ్రూయమాణాపి గతిః విద్యాన్తరం గచ్ఛేత్ , శ్రుత్యాదీనాం ప్రామాణ్యం హీయేత, సర్వస్య సర్వార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । అపి చ అర్చిరాదికా ఏకైవ గతిః ఉపకోసలవిద్యాయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం చ తుల్యవత్పఠ్యతే ; తత్ సర్వార్థత్వేఽనర్థకం పునర్వచనం స్యాత్ । తస్మాన్నియమ ఇత్యేవం ప్రాప్తే పఠతి —

వ్యాఖ్యా

అనియమ ఇతి । సర్వాసామేవ అభ్యుదయప్రాప్తిఫలానాం సగుణానాం విద్యానామ్ అవిశేషేణ ఏషా దేవయానాఖ్యా గతిర్భవితుమర్హతి । నను అనియమాభ్యుపగమే ప్రకరణవిరోధ ఉక్తః — నైషోఽస్తి విరోధః ; శబ్దానుమానాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః ; తథా హి శ్రుతిః — 'తద్య ఇత్థం విదుః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇతి పఞ్చాగ్నివిద్యావతాం దేవయానం పన్థానమవతారయన్తీ 'యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇతి విద్యాన్తరశీలినామపి పఞ్చాగ్నివిద్యావిద్భిః సమానమార్గతాం గమయతి । కథం పునరవగమ్యతే — విద్యాన్తరశీలినామియం గతిరితి ? నను శ్రద్ధాతపఃపరాయణానామేవ స్యాత్ , తన్మాత్రశ్రవణాత్ — నైష దోషః ; న హి కేవలాభ్యాం శ్రద్ధాతపోభ్యామ్ అన్తరేణ విద్యాబలమ్ ఏషా గతిర్లభ్యతే — 'విద్యయా తదారోహన్తి యత్ర కామాః పరాగతాః । న తత్ర దక్షిణా యన్తి నావిద్వాంసస్తపస్వినః' ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్ ; తస్మాత్ ఇహ శ్రద్ధాతపోభ్యాం విద్యాన్తరోపలక్షణమ్ । వాజసనేయినస్తు పఞ్చాగ్నివిద్యాధికారేఽధీయతే — 'య ఏవమేతద్విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి ; తత్ర శ్రద్ధాలవో యే సత్యం బ్రహ్మోపాసతే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ , సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి అసకృత్ప్రయుక్తత్వాత్ । పఞ్చాగ్నివిద్యావిదాం చ ఇత్థంవిత్తయైవ ఉపాత్తత్వాత్ , విద్యాన్తరపరాయణానామేవ ఏతదుపాదానం న్యాయ్యమ్ । 'అథ య ఏతౌ పన్థానౌ న విదుస్తే కీటాః పతఙ్గా యదిదం దన్దశూకమ్' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౬) ఇతి చ మార్గద్వయభ్రష్టానాం కష్టామధోగతిం గమయన్తీ శ్రుతిః దేవయానపితృయాణయోరేవ ఏనాన్ అన్తర్భావయతి । తత్రాపి విద్యావిశేషాదేషాం దేవయానప్రతిపత్తిః । స్మృతిరపి — 'శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతః శాశ్వతే మతే । ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయావర్తతే పునః' (భ. గీ. ౮ । ౨౬) ఇతి । యత్పునః దేవయానస్య పథో ద్విరామ్నానమ్ ఉపకోసలవిద్యాయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం చ, తత్ ఉభయత్రాపి అనుచిన్తనార్థమ్ । తస్మాదనియమః ॥ ౩౧ ॥

యావదధికారాధికరణమ్

యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామ్ ॥ ౩౨ ॥

విదుషో వర్తమానదేహపాతానన్తరం దేహాన్తరముత్పద్యతే, న వా — ఇతి చిన్త్యతే । నను విద్యాయాః సాధనభూతాయాః సమ్ప్రత్తౌ కైవల్యనిర్వృత్తిః స్యాత్ న వేతి నేయం చిన్తా ఉపపద్యతే ; న హి పాకసాధనసమ్ప్రత్తౌ, ఓదనో భవేత్ న వేతి చిన్తా సమ్భవతి ; నాపి భుఞ్జానః తృప్యేత్ న వేతి చిన్త్యతే — ఉపపన్నా తు ఇయం చిన్తా, బ్రహ్మవిదామపి కేషాఞ్చిత్ ఇతిహాసపురాణయోర్దేహాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్ ; తథా హి — అపాన్తరతమా నామ వేదాచార్యః పురాణర్షిః విష్ణునియోగాత్ కలిద్వాపరయోః సన్ధౌ కృష్ణద్వైపాయనః సమ్బభూవేతి స్మరన్తి ;

వసిష్ఠశ్చ బ్రహ్మణో మానసః పుత్రః సన్ నిమిశాపాదపగతపూర్వదేహః పునర్బ్రహ్మదేశాన్మిత్రావరుణాభ్యాం సమ్బభూవేతి ; భృగ్వాదీనామపి బ్రహ్మణ ఏవ మానసపుత్రాణాం వారుణే యజ్ఞే పునరుత్పత్తిః స్మర్యతే ; సనత్కుమారోఽపి బ్రహ్మణ ఏవ మానసః పుత్రః స్వయం రుద్రాయ వరప్రదానాత్ స్కన్దత్వేన ప్రాదుర్బభూవ ; ఏవమేవ దక్షనారదప్రభృతీనాం భూయసీ దేహాన్తరోత్పత్తిః కథ్యతే తేన తేన నిమిత్తేన స్మృతౌ । శ్రుతావపి మన్త్రార్థవాదయోః ప్రాయేణోపలభ్యతే । తే చ కేచిత్ పతితే పూర్వదేహే దేహాన్తరమాదదతే, కేచిత్తు స్థిత ఏవ తస్మిన్ యోగైశ్వర్యవశాత్ అనేకదేహాదానన్యాయేన । సర్వే చ ఏతే సమధిగతసకలవేదార్థాః స్మర్యన్తే । తత్ ఏతేషాం దేహాన్తరోత్పత్తిదర్శనాత్ ప్రాప్తం బ్రహ్మవిద్యాయాః పాక్షికం మోక్షహేతుత్వమ్ , అహేతుత్వం వేతి ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఉత్తరముచ్యతే — న, తేషామ్ అపాన్తరతమఃప్రభృతీనాం వేదప్రవర్తనాదిషు లోకస్థితిహేతుష్వధికారేషు నియుక్తానామ్ అధికారతన్త్రత్వాత్స్థితేః । యథాసౌ భగవాన్సవితా సహస్రయుగపర్యన్తం జగతోఽధికారం చరిత్వా తదవసానే ఉదయాస్తమయవర్జితం కైవల్యమనుభవతి — 'అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతా' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౧ । ౧) ఇతి శ్రుతేః ; యథా చ వర్తమానా బ్రహ్మవిదః ఆరబ్ధభోగక్షయే కైవల్యమనుభవన్తి — 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి శ్రుతేః — ఏవమ్ అపాన్తరతమఃప్రభృతయోఽపీశ్వరాః పరమేశ్వరేణ తేషు తేష్వధికారేషు నియుక్తాః సన్తః సత్యపి సమ్యగ్దర్శనే కైవల్యహేతౌ అక్షీణకర్మాణో యావదధికారమవతిష్ఠన్తే, తదవసానే చ అపవృజ్యన్త ఇత్యవిరుద్ధమ్ । సకృత్ప్రవృత్తమేవ హి తే ఫలదానాయ కర్మాశయమతివాహయన్తః, స్వాతన్త్ర్యేణైవ గృహాదివ గృహాన్తరమ్ అన్యమన్యం దేహం సఞ్చరన్తః స్వాధికారనిర్వర్తనాయ, అపరిముషితస్మృతయ ఏవ దేహేన్ద్రియప్రకృతివశిత్వాత్ నిర్మాయ దేహాన్ యుగపత్ క్రమేణ వా అధితిష్ఠన్తి । న చ ఏతే జాతిస్మరా ఇత్యుచ్యన్తే — త ఏవైతే ఇతి స్మృతిప్రసిద్ధేః । యథా హి సులభా నామ బ్రహ్మవాదినీ జనకేన వివదితుకామా వ్యుదస్య స్వం దేహమ్ , జానకం దేహమావిశ్య, వ్యుద్య తేన, పశ్చాత్ స్వమేవ దేహమావివేశ — ఇతి స్మర్యతే । యది హి ఉపయుక్తే సకృత్ప్రవృత్తే కర్మణి కర్మాన్తరం దేహాన్తరారమ్భకారణమావిర్భవేత్ , తతః అన్యదప్యదగ్ధబీజం కర్మాన్తరం తద్వదేవ ప్రసజ్యేతేతి బ్రహ్మవిద్యాయాః పాక్షికం మోక్షహేతుత్వమ్ అహేతుత్వం వా ఆశఙ్క్యేత ; న తు ఇయమాశఙ్కా యుక్తా, జ్ఞానాత్కర్మబీజదాహస్య శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధత్వాత్ । తథా హి శ్రుతిః — 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే'

(ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౯) ఇతి, 'స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇతి చైవమాద్యా । స్మృతిరపి — 'యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున । జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా' (భ. గీ. ౪ । ౩౭) ఇతి, 'బీజాన్యగ్న్యుపదగ్ధాని న రోహన్తి యథా పునః । జ్ఞానదగ్ధైస్తథా క్లేశైర్నాత్మా సమ్పద్యతే పునః' ఇతి చైవమాద్యా । న చ అవిద్యాదిక్లేశదాహే సతి క్లేశబీజస్య కర్మాశయస్య ఏకదేశదాహః ఏకదేశప్రరోహశ్చ ఇత్యుపపద్యతే ; న హి అగ్నిదగ్ధస్య శాలిబీజస్య ఏకదేశప్రరోహో దృశ్యతే ; ప్రవృత్తఫలస్య తు కర్మాశయస్య ముక్తేషోరివ వేగక్షయాత్ నివృత్తిః, 'తస్య తావదేవ చిరమ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి శరీరపాతావధిక్షేపకరణాత్ । తస్మాదుపపన్నా యావదధికారమ్ ఆధికారికాణామవస్థితిః । న చ జ్ఞానఫలస్య అనైకాన్తికతా ; తథా చ శ్రుతిః అవిశేషేణైవ సర్వేషాం జ్ఞానాన్మోక్షం దర్శయతి — 'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణామ్' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇతి । జ్ఞానాన్తరేషు చ ఐశ్వర్యాదిఫలేష్వాసక్తాః స్యుర్మహర్షయః ; తే పశ్చాదైశ్వర్యక్షయదర్శనేన నిర్విణ్ణాః పరమాత్మజ్ఞానే పరినిష్ఠాః కైవల్యం ప్రాపురిత్యుపపద్యతే — 'బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతిసఞ్చరే । పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమ్' ఇతి స్మరణాత్ । ప్రత్యక్షఫలత్వాచ్చ జ్ఞానస్య ఫలవిరహాశఙ్కానుపపత్తిః ; కర్మఫలే హి స్వర్గాదావనుభవానారూఢే స్యాదాశఙ్కా భవేద్వా న వేతి ; అనుభవారూఢం తు జ్ఞానఫలమ్ — 'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౧) ఇతి శ్రుతేః, 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి సిద్ధవదుపదేశాత్ ; న హి 'తత్త్వమసి' ఇత్యస్య వాక్యస్య అర్థః — తత్ త్వం మృతో భవిష్యసీతి — ఏవం పరిణేతుం శక్యః । 'తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదేఽహం మనురభవꣳ సూర్యశ్చ' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) ఇతి చ సమ్యగ్దర్శనకాలమేవ తత్ఫలం సర్వాత్మత్వం దర్శయతి । తస్మాత్ ఐకాన్తికీ విదుషః కైవల్యసిద్ధిః ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అక్షరధ్యధికరణమ్

అక్షరధియాం త్వవరోధః సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తమ్ ॥ 33 ॥

వాజసనేయకే శ్రూయతే — 'ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమ్' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) ఇత్యాది ; తథా ఆథర్వణే శ్రూయతే — 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౫) 'యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమ్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౬) ఇత్యాది ; తథైవ అన్యత్రాపి విశేషనిరాకరణద్వారేణ అక్షరం పరం బ్రహ్మ శ్రావ్యతే ; తత్ర చ క్వచిత్ కేచిత్ అతిరిక్తా విశేషాః

ప్రతిషిధ్యన్తే ; తాసాం విశేషప్రతిషేధబుద్ధీనాం కిం సర్వాసాం సర్వత్ర ప్రాప్తిః, ఉత వ్యవస్థేతి సంశయే, శ్రుతివిభాగాత్ వ్యవస్థాప్రాప్తౌ, ఉచ్యతే — అక్షరవిషయాస్తు విశేషప్రతిషేధబుద్ధయః సర్వాః సర్వత్రావరోద్ధవ్యాః, సామాన్యతద్భావాభ్యామ్ — సమానో హి సర్వత్ర విశేషనిరాకరణరూపో బ్రహ్మప్రతిపాదనప్రకారః ; తదేవ చ సర్వత్ర ప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ అభిన్నం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ; తత్ర కిమితి అన్యత్ర కృతా బుద్ధయః అన్యత్ర న స్యుః । తథా చ ‘ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య’ (బ్ర. సూ. ౩ । ౩ । ౧౧) ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్ ; తత్ర విధిరూపాణి విశేషణాని చిన్తితాని, ఇహ ప్రతిషేధరూపాణీతి విశేషః ; ప్రపఞ్చార్థశ్చాయం చిన్తాభేదః । ఔపసదవదితి నిదర్శనమ్ ; యథా జామదగ్న్యేఽహీనే పురోడాశినీషూపసత్సు చోదితాసు , పురోడాశప్రదానమన్త్రాణామ్ ‘అగ్నే ర్వేర్హోత్రం వేరధ్వరమ్’ ఇత్యేవమాదీనామ్ ఉద్గాతృవేదోత్పన్నానామపి అధ్వర్యుభిరభిసమ్బన్ధో భవతి, అధ్వర్యుకర్తృకత్వాత్పురోడాశప్రదానస్య, ప్రధానతన్త్రత్వాచ్చాఙ్గానామ్ — ఏవమిహాపి అక్షరతన్త్రత్వాత్ తద్విశేషణానాం యత్ర క్వచిదప్యుత్పన్నానామ్ అక్షరేణ సర్వత్రాభిసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః । తదుక్తం ప్రథమే కాణ్డే — ‘గుణముఖ్యవ్యతిక్రమే తదర్థత్వాన్ముఖ్యేన వేదసంయోగః’ (జై. సూ. ౩ । ౩ । ౯) ఇత్యత్ర ॥ ౩౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇయదధికరణమ్

ఇయదామననాత్ ॥ ౩౪ ॥

‘ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే । తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి’ (ము. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) — ఇత్యధ్యాత్మాధికారే మన్త్రమాథర్వణికాః శ్వేతాశ్వతరాశ్చ పఠన్తి ; తథా కఠాః — ‘ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే । ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః’ (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౧) ఇతి । కిమత్ర విద్యైకత్వమ్ , ఉత విద్యానానాత్వమితి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? విద్యానానాత్వమితి । కుతః ? విశేషదర్శనాత్ — ‘ద్వా సుపర్ణా’ ఇత్యత్ర హి ఏకస్య భోక్తృత్వం దృశ్యతే, ఏకస్య చ అభోక్తృత్వం దృశ్యతే ; ‘ఋతం పిబన్తౌ’ ఇత్యత్ర ఉభయోరపి భోక్తృత్వమేవ దృశ్యతే ; తత్ వేద్యరూపం భిద్యమానం విద్యాం భిన్ద్యాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రవీతి —

వ్యాఖ్యా

విద్యైకత్వమితి । కుతః ? యతః ఉభయోరప్యనయోర్మన్త్రయోః ఇయత్తాపరిచ్ఛిన్నం ద్విత్వోపేతం వేద్యం రూపమ్ అభిన్నమ్ ఆమనన్తి । నను దర్శితో రూపభేదః — నేత్యుచ్యతే ; ఉభావప్యేతౌ మన్త్రౌ జీవద్వితీయమీశ్వరం ప్రతిపాదయతః, నార్థాన్తరమ్ । 'ద్వా సుపర్ణా' ఇత్యత్ర తావత్ — 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి' ఇత్యశనాయాద్యతీతః పరమాత్మా ప్రతిపాద్యతే ; వాక్యశేషేఽపి చ స ఏవ ప్రతిపాద్యమానో దృశ్యతే 'జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమ్' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౭) ఇతి ; 'ఋతం పిబన్తౌ' ఇత్యత్ర తు జీవే పిబతి, అశనాయాద్యతీతః పరమాత్మాపి సాహచర్యాత్ ఛత్రిన్యాయేన పిబతీత్యుపచర్యతే ; పరమాత్మప్రకరణం హి ఏతత్ — 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇత్యుపక్రమాత్ ; తద్విషయ ఏవ చ అత్రాపి వాక్యశేషో భవతి — 'యః సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమ్' (క. ఉ. ౧ । ౩ । ౨) ఇతి । 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి' (బ్ర. సూ. ౧ । ౨ । ౧౧) ఇత్యత్ర చ ఏతత్ప్రపఞ్చితమ్ । తస్మాన్నాస్తి వేద్యభేదః ; తస్మాచ్చ విద్యైకత్వమ్ । అపి చ త్రిష్వప్యేతేషు వేదాన్తేషు పౌర్వాపర్యాలోచనే పరమాత్మవిద్యైవ అవగమ్యతే ; తాదాత్మ్యవివక్షయైవ జీవోపాదానమ్ , నార్థాన్తరవివక్షయా ; న చ పరమాత్మవిద్యాయాం భేదాభేదవిచారావతారోఽస్తీత్యుక్తమ్ । తస్మాత్ప్రపఞ్చార్థ ఏవ ఏష యోగః ; తస్మాచ్చాధికధర్మోపసంహార ఇతి ॥ ౩౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్తరత్వాధికరణమ్

అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః ॥ ౩౫ ॥

'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౧)(బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ఇత్యేవం ద్విః ఉషస్తకహోలప్రశ్నయోః నైరన్తర్యేణ వాజసనేయినః సమామనన్తి । తత్ర సంశయః — విద్యైకత్వం వా స్యాత్ , విద్యానానాత్వం వేతి । విద్యానానాత్వమితి తావత్ప్రాప్తమ్ , అభ్యాససామర్థ్యాత్ ; అన్యథా హి అన్యూనానతిరిక్తార్థే ద్విరామ్నానమ్ అనర్థకమేవ స్యాత్ ; తస్మాత్ యథా అభ్యాసాత్కర్మభేదః, ఏవమభ్యాసాద్విద్యాభేద ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ప్రత్యాహ — అన్తరా ఆమ్నానావిశేషాత్ స్వాత్మనః విద్యైకత్వమితి ; సర్వాన్తరో హి స్వాత్మా ఉభయత్రాప్యవిశిష్టః పృచ్ఛ్యతే, ప్రత్యుచ్యతే చ ; న హి ద్వావాత్మానౌ ఏకస్మిన్దేహే సర్వాన్తరౌ సమ్భవతః ; తదా హి ఏకస్య ఆఞ్జసం సర్వాన్తరత్వమవకల్పేత, ఏకస్య తు భూతగ్రామవత్ నైవ సర్వాన్తరత్వం స్యాత్ ; యథా చ పఞ్చభూతసమూహే దేహే — పృథివ్యా ఆపోఽన్తరాః, అద్భ్యస్తేజోఽన్తరమితి — సత్యప్యాపేక్షికేఽన్తరత్వే, నైవ ముఖ్యం సర్వాన్తరత్వం భవతి, తథేహాపీత్యర్థః । అథవా భూతగ్రామవదితి శ్రుత్యన్తరం నిదర్శయతి ; యథా — 'ఏకో

దేవః సర్వభూతేషు గూఢః సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౧) ఇత్యస్మిన్మన్త్రే సమస్తేషు భూతగ్రామేష్వేక ఏవ సర్వాన్తర ఆత్మా ఆమ్నాయతే — ఏవమనయోరపి బ్రాహ్మణయోరిత్యర్థః । తస్మాత్ వేద్యైక్యాత్ విద్యైకత్వమితి ॥ ౩౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశాన్తరవత్ ॥ ౩౬ ॥

అథ యదుక్తమ్ — అనభ్యుపగమ్యమానే విద్యాభేదే ఆమ్నానభేదానుపపత్తిరితి, తత్పరిహర్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః ; ఉపదేశాన్తరవదుపపత్తేః ; యథా తాణ్డినాముపనిషది షష్ఠే ప్రపాఠకే — 'స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి నవకృత్వోఽప్యుపదేశే న విద్యాభేదో భవతి, ఏవమిహాపి భవిష్యతి । కథం చ నవకృత్వోఽప్యుపదేశే విద్యాభేదో న భవతి ? ఉపక్రమోపసంహారాభ్యామేకార్థతావగమాత్ — 'భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు' (ఛా. ఉ. ౬ । ౫ । ౪) ఇతి చ ఏకస్యైవార్థస్య పునః పునః ప్రతిపిపాదయిషితత్వేన ఉపక్షేపాత్ ఆశఙ్కాన్తరనిరాకరణేన చ అసకృదుపదేశోపపత్తేః । ఏవమిహాపి ప్రశ్నరూపాభేదాత్ , 'అతోఽన్యదార్తమ్' (బృ. ఉ. ౩ । ౪ । ౨) ఇతి చ పరిసమాప్త్యవిశేషాత్ ఉపక్రమోపసంహారౌ తావదేకార్థవిషయౌ దృశ్యేతే ; 'యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ఇతి ద్వితీయే ప్రశ్నే ఏవకారం ప్రయుఞ్జానః పూర్వప్రశ్నగతమేవార్థమ్ ఉత్తరత్రానుకృష్యమాణం దర్శయతి ; పూర్వస్మింశ్చ బ్రాహ్మణే కార్యకరణవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనః సద్భావః కథ్యతే ; ఉత్తరస్మింస్తు తస్యైవ అశనాయాదిసంసారధర్మాతీతత్వం విశేషః కథ్యతే — ఇత్యేకార్థతోపపత్తిః । తస్మాత్ ఏకా విద్యేతి ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

వ్యతిహారాధికరణమ్

వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్ ॥ ౩౭ ॥

యథా — 'తద్యోఽహం సోఽసౌ యోఽసౌ సోఽహమ్' ఇత్యాదిత్యపురుషం ప్రకృత్యైతరేయిణః సమామనన్తి, తథా జాబాలాః — 'త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతేఽహం వై త్వమసి' ఇతి । తత్ర సంశయః — కిమిహ వ్యతిహారేణ ఉభయరూపా మతిః కర్తవ్యా, ఉత ఏకరూపైవేతి । ఏకరూపైవేతి తావదాహ ; న హి అత్ర ఆత్మన ఈశ్వరేణైకత్వం ముక్త్వా అన్యత్కిఞ్చిచ్చిన్తయితవ్యమస్తి ; యది చైవం చిన్తయితవ్యో విశేషః పరికల్ప్యేత, సంసారిణశ్చ ఈశ్వరాత్మత్వమ్ , ఈశ్వరస్య సంసార్యాత్మత్వమితి — తత్ర

సంసారిణస్తావదీశ్వరాత్మత్వే ఉత్కర్షో భవేత్ ; ఈశ్వరస్య తు సంసార్యాత్మత్వే నికర్షః కృతః స్యాత్ । తస్మాత్ ఐకరూప్యమేవ మతేః । వ్యతిహారామ్నాయస్తు ఏకత్వదృఢీకారార్థ ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ప్రత్యాహ — వ్యతిహారోఽయమ్ ఆధ్యానాయామ్నాయతే ; ఇతరవత్ — యథా ఇతరే గుణాః సర్వాత్మత్వప్రభృతయః ఆధ్యానాయ ఆమ్నాయన్తే, తద్వత్ । తథా హి విశింషన్తి సమామ్నాతారః ఉభయోచ్చారణేన — 'త్వమహమస్మ్యహం చ త్వమసి' ఇతి ; తచ్చ ఉభయరూపాయాం మతౌ కర్తవ్యాయామ్ అర్థవద్భవతి ; అన్యథా హి ఇదం విశేషేణోభయామ్నానమ్ అనర్థకం స్యాత్ , ఏకేనైవ కృతత్వాత్ । నను ఉభయామ్నానస్య అర్థవిశేషే పరికల్ప్యమానే దేవతాయాః సంసార్యాత్మత్వాపత్తేః నికర్షః ప్రసజ్యేతేత్యుక్తమ్ — నైష దోషః ; ఐకాత్మ్యస్యైవ అనేన ప్రకారేణానుచిన్త్యమానత్వాత్ । నను ఏవం సతి స ఏవ ఏకత్వదృఢీకార ఆపద్యేత — న వయమేకత్వదృఢీకారం వారయామః — కిం తర్హి ? — వ్యతిహారేణ ఇహ ద్విరూపా మతిః కర్తవ్యా వచనప్రామాణ్యాత్ , నైకరూపేత్యేతావత్ ఉపపాదయామః ; ఫలతస్తు ఏకత్వమపి దృఢీభవతి । యథా ఆధ్యానార్థేఽపి సత్యకామాదిగుణోపదేశే తద్గుణ ఈశ్వరః ప్రసిధ్యతి, తద్వత్ । తస్మాదయమాధ్యాతవ్యో వ్యతిహారః సమానే చ విషయే ఉపసంహర్తవ్యో భవతీతి ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సత్యాద్యధికరణమ్

సైవ హి సత్యాదయః ॥ ౩౮ ॥

'స యో హైతం మహద్యక్షం ప్రథమజం వేద సత్యం బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౫ । ౪ । ౧) ఇత్యాదినా వాజసనేయకే సత్యవిద్యాం సనామాక్షరోపాసనాం విధాయ, అనన్తరమామ్నాయతే — 'తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౨) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం ద్వే ఏతే సత్యవిద్యే, కిం వా ఏకైవేతి । ద్వే ఇతి తావత్ప్రాప్తమ్ ; భేదేన హి ఫలసంయోగో భవతి — 'జయతీమాఀల్లోకాన్' (బృ. ఉ. ౫ । ౪ । ౧) ఇతి పురస్తాత్ , 'హన్తి పాప్మానం జహాతి చ' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౪) ఇత్యుపరిష్టాత్ । ప్రకృతాకర్షణం తు ఉపాస్యైకత్వాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

ఏకైవేయం సత్యవిద్యేతి । కుతః ? 'తద్యత్తత్సత్యమ్' (బృ. ఉ. ౫ । ౫ । ౨) ఇతి ప్రకృతాకర్షణాత్ । నను విద్యాభేదేఽపి ప్రకృతాకర్షణమ్ ఉపాస్యైకత్వాదుపపద్యత ఇత్యుక్తమ్ — నైతదేవమ్ ; యత్ర తు విస్పష్టాత్ కారణాన్తరాత్ విద్యాభేదః ప్రతీయతే, తత్ర ఏతదేవం స్యాత్ ; అత్ర తు

ఉభయథా సమ్భవే 'తద్యత్తత్సత్యమ్' ఇతి ప్రకృతాకర్షణాత్ పూర్వవిద్యాసమ్బద్ధమేవ సత్యమ్ ఉత్తరత్ర ఆకృష్యత ఇతి ఏకవిద్యాత్వనిశ్చయః । యత్పునరుక్తమ్ — ఫలాన్తరశ్రవణాద్విద్యాన్తరమితి, అత్రోచ్యతే — 'తస్యోపనిషదహః ... అహమ్' ఇతి చ అఙ్గాన్తరోపదేశస్య స్తావకమిదం ఫలాన్తరశ్రవణమిత్యదోషః । అపి చ అర్థవాదాదేవ ఫలే కల్పయితవ్యే సతి, విద్యైకత్వే చ అవయవేషు శ్రూయమాణాని బహూన్యపి ఫలాని అవయవిన్యామేవ విద్యాయామ్ ఉపసంహర్తవ్యాని భవన్తి ; తస్మాత్సైవేయమ్ ఏకా సత్యవిద్యా తేన తేన విశేషేణోపేతా ఆమ్నాతా — ఇత్యతః సర్వ ఏవ సత్యాదయో గుణా ఏకస్మిన్నేవప్రయోగే ఉపసంహర్తవ్యాః ॥

కేచిత్పునరస్మిన్సూత్రే ఇదం వాజసనేయకమక్ష్యాదిత్యపురుషవిషయం వాక్యమ్ , ఛాన్దోగ్యే చ 'అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౬) అథ'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౧) ఇతి — ఉదాహృత్య, సైవేయమ్ అక్ష్యాదిత్యపురుషవిషయా విద్యా ఉభయత్ర ఏకైవేతి కృత్వా, సత్యాదీన్గుణాన్ వాజసనేయిభ్యశ్ఛన్దోగానాముపసంహార్యాన్ మన్యన్తే । తన్న సాధు లక్ష్యతే ; ఛాన్దోగ్యే హి కర్మసమ్బన్ధినీ ఉద్గీథవ్యపాశ్రయా విద్యా విజ్ఞాయతే ; తత్ర హి ఆదిమధ్యావసానేషు కర్మసమ్బన్ధిచిహ్నాని భవన్తి — 'ఇయమేవర్గగ్నిః సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇత్యుపక్రమే, 'తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ తస్మాదుద్గీథః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౮) ఇతి మధ్యే, 'య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౯) ఇత్యుపసంహారే । నైవం వాజసనేయకే కిఞ్చిత్ కర్మసమ్బన్ధి చిహ్నమ్ అస్తి ; తత్ర ప్రక్రమభేదాత్ విద్యాభేదే సతి గుణవ్యవస్థైవ యుక్తేతి ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

కామాద్యధికరణమ్

కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః ॥ ౩౯ ॥

'అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౧) ఇతి ప్రస్తుత్య, ఛన్దోగా అధీయతే — 'ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసః సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౫) ఇత్యాది ; తథా వాజసనేయినః — 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్శేతే సర్వస్య వశీ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాది । తత్ర విద్యైకత్వం పరస్పరగుణయోగశ్చ, కిం వా నేతి సంశయే — విద్యైకత్వమితి । తత్రేదముచ్యతే

— కామాదీతి, సత్యకామాదీత్యర్థః — యథా దేవదత్తో దత్తః, సత్యభామా భామేతి । యదేతత్ ఛాన్దోగ్యే హృదయాకాశస్య సత్యకామత్వాదిగుణజాతముపలభ్యతే, తదితరత్ర వాజసనేయకే 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా' ఇత్యత్ర సమ్బధ్యేత ; యచ్చ వాజసనేయకే వశిత్వాది ఉపలభ్యతే, తదపి ఇతరత్ర ఛాన్దోగ్యే 'ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౫) ఇత్యత్ర సమ్బధ్యేత । కుతః ? ఆయతనాదిసామాన్యాత్ ; సమానం హి ఉభయత్రాపి హృదయమాయతనమ్ , సమానశ్చ వేద్య ఈశ్వరః, సమానం చ తస్య సేతుత్వం లోకాసమ్భేదప్రయోజనమ్ — ఇత్యేవమాది బహు సామాన్యం దృశ్యతే । నను విశేషోఽపి దృశ్యతే — ఛాన్దోగ్యే హృదయాకాశస్య గుణయోగః, వాజసనేయకే తు ఆకాశాశ్రయస్య బ్రహ్మణ ఇతి — న, 'దహర ఉత్తరేభ్యః' (బ్ర. సూ. ౧ । ౩ । ౧౪) ఇత్యత్ర చ్ఛాన్దోగ్యేఽపి ఆకాశశబ్దం బ్రహ్మైవేతి ప్రతిష్ఠాపితత్వాత్ । అయం తు అత్ర విద్యతే విశేషః — సగుణా హి బ్రహ్మవిద్యా ఛాన్దోగ్యే ఉపదిశ్యతే — 'అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాన్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౬) ఇత్యాత్మవత్ కామానామపి వేద్యత్వశ్రవణాత్ , వాజసనేయకే తు నిర్గుణమేవ పరమ్బ్రహ్మ ఉపదిశ్యమానం దృశ్యతే — 'అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయ బ్రూహి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౪) 'అసఙ్గో హ్యయం పురుషః' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౫) ఇత్యాదిప్రశ్నప్రతివచనసమన్వయాత్ । వశిత్వాది తు తత్స్తుత్యర్థమేవ గుణజాతం వాజసనేయకే సఙ్కీర్త్యతే ; తథా చ ఉపరిష్టాత్ 'స ఏష నేతి నేత్యాత్మా' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) ఇత్యాదినా నిర్గుణమేవ బ్రహ్మ ఉపసంహరతి । గుణవతస్తు బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్ విభూతిప్రదర్శనాయ అయం గుణోపసంహారః సూత్రితః, నోపాసనాయ — ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆదరాధికరణమ్

ఆదరాదలోపః ॥ ౪౦ ॥

ఛాన్దోగ్యే వైశ్వానరవిద్యాం ప్రకృత్య శ్రూయతే — 'తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయꣳ స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్ప్రాణాయ స్వాహా' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౯ । ౧) ఇత్యాది ; తత్ర పఞ్చ ప్రాణాహుతయో విహితాః ; తాసు చ పరస్తాదగ్నిహోత్రశబ్దః ప్రయుక్తః 'య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨౪ । ౨) ఇతి, 'యథేహ క్షుధితా బాలా మాతరం పర్యుపాసతే ఏవꣳ సర్వాణి భూతాన్యగ్నిహోత్రముపాసతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨౪ । ౫) ఇతి చ । తత్రేదం విచార్యతే — కిం భోజనలోపే లోపః ప్రాణాగ్నిహోత్రస్య, ఉత అలోప ఇతి । 'తద్యద్భక్తమ్' ఇతి భక్తాగమనసంయోగశ్రవణాత్ , భక్తాగమనస్య చ భోజనార్థత్వాత్ ,

భోజనలోపే లోపః ప్రాణాగ్ని హోత్రస్యేత్యేవం ప్రాప్తే, న లుప్యేతేతి తావదాహ । కస్మాత్ ? ఆదరాత్ ; తథా హి వైశ్వానరవిద్యాయామేవ జాబాలానాం శ్రుతిః — 'పూర్వోఽతిథిభ్యోఽశ్నీయాత్ । యథా హ వై స్వయమహుత్వాగ్ని హోత్రం పరస్య జుహుయాదేవం తత్' ఇతి అతిథిభోజనస్య ప్రాథమ్యం నిన్దిత్వా, స్వామిభోజనం ప్రథమం ప్రాపయన్తీ ప్రాణాగ్ని హోత్రే ఆదరం కరోతి ; యా హి న ప్రాథమ్యలోపం సహతే, నతరాం సా ప్రాథమ్యవతోఽగ్ని హోత్రస్య లోపం సహేతేతి మన్యతే । నను భోజనార్థభక్తాగమనసంయోగాద్భోజనలోపే లోపః ప్రాపితః — న, తస్య ద్రవ్యవిశేషవిధానార్థత్వాత్ ; ప్రాకృతే హి అగ్ని హోత్రే పయఃప్రభృతీనాం ద్రవ్యాణాం నియతత్వాత్ ఇహాపి అగ్ని హోత్రశబ్దాత్ కౌణ్డపాయినామయనవత్ తద్ధర్మప్రాప్తౌ సత్యామ్ , భక్తద్రవ్యకతాగుణవిశేషవిధానార్థమ్ ఇదం వాక్యమ్ 'తద్యద్భక్తమ్' ఇతి ; అతో గుణలోపే న ముఖ్యస్యేత్యేవం ప్రాప్తమ్ ; భోజనలోపేఽపి అద్భిర్వా అన్యేన వా ద్రవ్యేణావిరుద్ధేన ప్రతినిధిన్యాయేన ప్రాణాగ్ని హోత్రస్యానుష్ఠానమితి ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఉత్తరం పఠతి —

ఉపస్థితేఽతస్తద్వచనాత్ ॥ ౪౧ ॥

ఉపస్థితే భోజనే అతః తస్మాదేవ భోజనద్రవ్యాత్ ప్రథమోపనిపతితాత్ ప్రాణాగ్ని హోత్రం నిర్వర్తయితవ్యమ్ । కస్మాత్ ? తద్వచనాత్ ; తథా హి — 'తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమ్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౯ । ౧) ఇతి సిద్ధవద్భక్తోపనిపాతపరామర్శేన పరార్థద్రవ్యసాధ్యతాం ప్రాణాహుతీనాం విదధాతి । తాః అప్రయోజకలక్షణాపన్నాః సత్యః, కథం భోజనలోపే ద్రవ్యాన్తరం ప్రతినిధాపయేయుః । న చ అత్ర ప్రాకృతాగ్ని హోత్రధర్మప్రాప్తిరస్తి ; కుణ్డపాయినామయనే హి 'మాసమగ్ని హోత్రం జుహోతి' ఇతి విధ్యుద్దేశగతోఽగ్ని హోత్రశబ్దః తద్వద్భావం విధాపయేదితి యుక్తా తద్ధర్మప్రాప్తిః ; ఇహ పునః అర్థవాదగతోఽగ్ని హోత్రశబ్దః న తద్వద్భావం విధాపయితుమర్హతి ; తద్ధర్మప్రాప్తౌ చ అభ్యుపగమ్యమానాయామ్ , అగ్న్యుద్ధరణాదయోఽపి ప్రాప్యేరన్ ; న చ అస్తి సమ్భవః ; అగ్న్యుద్ధరణం తావత్ హోమాధికరణభావాయ ; న చ అయమ్ అగ్నౌ హోమః, భోజనార్థతావ్యాఘాతప్రసఙ్గాత్ ; భోజనార్థోపనీతద్రవ్యసమ్బన్ధాచ్చ ఆస్య ఏవ ఏష హోమః ; తథా చ జాబాలశ్రుతిః 'పూర్వోఽతిథిభ్యోఽశ్నీయాత్' ఇతి ఆస్యాధారామేవ ఇమాం హోమనిర్వృత్తిం దర్శయతి ; అత ఏవ చ ఇహాపి సామ్పాదికాన్యేవాగ్ని హోత్రాఙ్గాని దర్శయతి — 'ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౨) ఇతి ; వేదిశ్రుతిశ్చాత్ర స్థణ్డిలమాత్రోపలక్షణార్థా

ద్రష్టవ్యా, ముఖ్యాగ్ని హోత్రే వేద్యభావాత్ , తదఙ్గానాం చ ఇహ సమ్ప్రిపాదయిషితత్వాత్ ; భోజనేనైవ చ కృతకాలేన సంయోగాత్ న అగ్ని హోత్రకాలావరోధసమ్భవః ; ఏవమన్యేఽపి ఉపస్థానాదయో ధర్మాః కేచిత్కథఞ్చిత్ విరుధ్యన్తే । తస్మాద్భోజనపక్ష ఏవ ఏతే మన్త్రద్రవ్యదేవతాసంయోగాత్ పఞ్చ హోమా నిర్వర్తయితవ్యాః । యత్తు ఆదరదర్శనవచనమ్ , తత్ భోజనపక్షే ప్రాథమ్యవిధానార్థమ్ ; న హ్యస్తి వచనస్య అతిభారః ; న తు అనేన అస్య నిత్యతా శక్యతే దర్శయితుమ్ । తస్మాత్ భోజనలోపే లోప ఏవ ప్రాణాగ్ని హోత్రస్యేతి ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

తన్నిర్ధారణాధికరణమ్

తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ధ్యప్రతిబన్ధః ఫలమ్ ॥ ౪౨ ॥

సన్తి కర్మాఙ్గవ్యపాశ్రయాణి విజ్ఞానాని — ‘ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యేవమాదీని । కిం తాని నిత్యాన్యేవ స్యుః కర్మసు , పర్ణమయీత్వాదివత్ ; ఉత అనిత్యాని, గోదోహనాదివదితి విచారయామః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? నిత్యానీతి । కుతః ? ప్రయోగవచనపరిగ్రహాత్ — అనారభ్యాధీతాన్యపి హి ఏతాని ఉద్గీథాదిద్వారేణ క్రతుసమ్బన్ధాత్ క్రతుప్రయోగవచనేనైవ అఙ్గాన్తరవత్ సంస్పృశ్యన్తే ; యత్తు ఏషాం స్వవాక్యేషు ఫలశ్రవణమ్ — ‘ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) ఇత్యాది, తద్వర్తమానాపదేశరూపత్వాదర్థవాదమాత్రమేవ, అపాపశ్లోకశ్రవణాదివత్ , న ఫలప్రధానమ్ ; తస్మాత్ యథా ‘యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి న స పాపం శ్లోకం శృణోతి’ ఇత్యేవమాదీనామ్ అప్రకరణపఠితానామపి జుహ్వాదిద్వారేణ క్రతుప్రవేశాత్ ప్రకరణపఠితవత్ నిత్యతా, ఏవముద్గీథాద్యుపాసనానామపీత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

తన్నిర్ధారణానియమ ఇతి । యాన్యేతాని ఉద్గీథాదికర్మగుణయాథాత్మ్యనిర్ధారణాని — రసతమః, ఆప్తిః, సమృద్ధిః, ముఖ్యప్రాణః, ఆదిత్యః — ఇత్యేవమాదీని, నైతాని నిత్యవత్ కర్మసు నియమ్యేరన్ । కుతః ? తద్దృష్టేః ; తథా హి అనిత్యత్వమేవంజాతీయకానాం దర్శయతి శ్రుతిః — ‘తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇత్యవిదుషోఽపి క్రియాభ్యనుజ్ఞానాత్ ; ప్రస్తావాదిదేవతావిజ్ఞానవిహీనానామపి ప్రస్తోత్రాదీనాం యాజనాధ్యవసానదర్శనాత్ — ‘ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ప్రస్తోష్యసి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ । ౯) ‘తాం చేదవిద్వానుద్గాస్యసి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ ।

౧౦) 'తాం చేదవిద్వాన్ప్రతిహరిష్యసి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ । ౧౧) ఇతి చ । అపి చ ఏవంజాతీయకస్య కర్మవ్యపాశ్రయస్య విజ్ఞానస్య పృథగేవ కర్మణః ఫలమ్ ఉపలభ్యతే — కర్మఫలసిద్ధ్యప్రతిబన్ధః తత్సమృద్ధిః అతిశయవిశేషః కశ్చిత్ — 'తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద । నానా తు విద్యా చావిద్యా చ యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి ; తత్ర 'నానా తు' ఇతి విద్వదవిద్వత్ప్రయోగయోః పృథక్కరణాత్ , 'వీర్యవత్తరమ్' ఇతి చ తరప్ప్రత్యయప్రయోగాత్ విద్యావిహీనమపి వీర్యవదితి గమ్యతే ; తచ్చ అనిత్యత్వే విద్యాయా ఉపపద్యతే ; నిత్యత్వే తు కథం తద్విహీనం కర్మ వీర్యవదిత్యనుజ్ఞాయేత ; సర్వాఙ్గోపసంహారే హి వీర్యవత్కర్మేతి స్థితిః । తథా లోకసామాదిషు ప్రతినియతాని ప్రత్యుపాసనం ఫలాని శిష్యన్తే — 'కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । 3) ఇత్యేవమాదీని । న చేదం ఫలశ్రవణమ్ అర్థవాదమాత్రం యుక్తం ప్రతిపత్తుమ్ ; తథా హి గుణవాద ఆపద్యేత ; ఫలోపదేశే తు ముఖ్యవాదోపపత్తిః ; ప్రయాజాదిషు తు ఇతికర్తవ్యతాకాఙ్క్షస్య క్రతోః ప్రకృతత్వాత్ తాదర్థ్యే సతి యుక్తం ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వమ్ । తథా అనారభ్యాధీతేష్వపి పర్ణమయీత్వాదిషు — న హి పర్ణమయీత్వాదీనామక్రియాత్మకానామ్ ఆశ్రయమన్తరేణ ఫలసమ్బన్ధోఽవకల్పతే ; గోదోహనాదీనాం హి ప్రకృతాప్ప్రణయనాద్యాశ్రయలాభాదుపపన్నః ఫలవిధిః ; తథా బైల్వాదీనామపి ప్రకృతయూపాద్యాశ్రయలాభాదుపపన్నః ఫలవిధిః ; న తు పర్ణమయీత్వాదిషు ఏవంవిధః కశ్చిదాశ్రయః ప్రకృతోఽస్తి ; వాక్యేనైవ తు జుహ్వాద్యాశ్రయతాం వివక్షిత్వా ఫలేఽపి విధిం వివక్షతో వాక్యభేదః స్యాత్ । ఉపాసనానాం తు క్రియాత్మకత్వాత్ విశిష్టవిధానోపపత్తేః ఉద్గీథాద్యాశ్రయాణాం ఫలే విధానం న విరుధ్యతే । తస్మాత్ యథా క్రత్వాశ్రయాణ్యపి గోదోహనాదీని ఫలసంయోగాదనిత్యాని, ఏవముద్గీథాద్యుపాసనాన్యపి ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । అత ఏవ చ కల్పసూత్రకారా నైవంజాతీయకాన్యుపాసనాని క్రతుషు కల్పయాంచక్రుః ॥ ౪౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రదానాధికరణమ్

ప్రదానవదేవ తదుక్తమ్ ॥ ౪3 ॥

వాజసనేయకే 'వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇత్యత్ర అధ్యాత్మం వాగాదీనాం ప్రాణః శ్రేష్ఠోఽవధారితః, అధిదైవతమగ్న్యాదీనాం వాయుః ; తథా ఛాన్దోగ్యే 'వాయుర్వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । 3 । ౧) ఇత్యత్ర అధిదైవతమ్ అగ్న్యాదీనాం వాయుః సంవర్గోఽవధారితః, 'ప్రాణో వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । 3 । 3) ఇత్యత్ర అధ్యాత్మం వాగాదీనాం

ప్రాణః । తత్ర సంశయః — కిం పృథగేవేమౌ వాయుప్రాణావుపగన్తవ్యౌ స్యాతామ్ , ఉత అపృథగితి । అపృథగితి తావత్ప్రాప్తమ్ , తత్త్వాభేదాత్ ; న హి అభిన్నే తత్త్వే పృథగనుచిన్తనం న్యాయ్యమ్ ; దర్శయతి చ శ్రుతిః అధ్యాత్మమధిదైవతం చ తత్త్వాభేదమ్ — 'అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్' (ఐ. ఉ. ౧ । ౨ । ౪) ఇత్యారభ్య ; తథా 'త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తాః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౧౩) ఇతి ఆధ్యాత్మికానాం ప్రాణానామ్ ఆధిదైవికీం విభూతిమాత్మభూతాం దర్శయతి । తథా అన్యత్రాపి తత్ర తత్ర అధ్యాత్మమధిదైవతం చ బహుధా తత్త్వాభేదదర్శనం భవతి ; క్వచిచ్చ 'యః ప్రాణః స వాయుః' ఇతి స్పష్టమేవ వాయుం ప్రాణం చ ఏకం కరోతి । తథా ఉదాహృతేఽపి వాజసనేయిబ్రాహ్మణే 'యతశ్చోదేతి సూర్యః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇత్యస్మిన్ ఉపసంహారశ్లోకే, 'ప్రాణాద్వా ఏష ఉదేతి ప్రాణేఽస్తమేతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇతి ప్రాణేనైవ ఉపసంహరన్ ఏకత్వం దర్శయతి ; 'తస్మాదేకమేవ వ్రతం చరేత్ప్రాణ్యాచ్చైవాపాన్యాచ్చ' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇతి చ ప్రాణవ్రతేనైవ ఏకేనోపసంహరన్ ఏతదేవ ద్రఢయతి । తథా ఛాన్దోగ్యేఽపి పరస్తాత్ 'మహాత్మనశ్చతురో దేవ ఏకః కః స జగార భువనస్య గోపాః' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౬) ఇత్యేకమేవ సంవర్గం గమయతి ; న బ్రవీతి — ఏక ఏకేషాం చతుర్ణాం సంవర్గః, అపరోఽపరేషామితి । తస్మాదపృథక్త్వముపగమనస్యేత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

పృథగేవ వాయుప్రాణావుపగన్తవ్యావితి । కస్మాత్ ? పృథగుపదేశాత్ ; ఆధ్యానార్థో హి అయమ్ అధ్యాత్మాధిదైవవిభాగోపదేశః ; సః అసత్యాధ్యానపృథక్త్వే అనర్థక ఏవ స్యాత్ । నను ఉక్తమ్ , న పృథగనుచిన్తనం తత్త్వాభేదాదితి — నైష దోషః ; తత్త్వాభేదేఽప్యవస్థాభేదాత్ ఉపదేశభేదవశేన అనుచిన్తనభేదోపపత్తేః, శ్లోకోపన్యాసస్య చ తత్త్వాభేదాభిప్రాయేణాపి ఉపపద్యమానస్య పూర్వోదితధ్యేయభేదనిరాకరణసామర్థ్యాభావాత్ , 'స యథైషాం ప్రాణానాం మధ్యమః ప్రాణ ఏవమేతాసాం దేవతానాం వాయుః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౨) ఇతి చ ఉపమానోపమేయకరణాత్ । ఏతేన వ్రతోపన్యాసో వ్యాఖ్యాతః ; 'ఏకమేవ వ్రతమ్' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇతి చ ఏవకారః వాగాదివ్రతనివర్తనేన ప్రాణవ్రతప్రతిపత్త్యర్థః ; భగ్నవ్రతాని హి వాగాదీన్యుక్తాని, 'తాని మృత్యుః శ్రమో భూత్వోపయేమే' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి శ్రుతేః ; న వాయువ్రతనివృత్త్యర్థః, 'అథాతో వ్రతమీమాంసా' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౧) ఇతి ప్రస్తుత్య తుల్యవత్ వాయుప్రాణయోరభగ్నవ్రతత్వస్య నిర్ధారితత్వాత్ ; 'ఏకమేవ వ్రతం చరేత్' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇతి చ ఉక్త్వా, 'తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యం సలోకతాం జయతి' (బృ.

ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩) ఇతి వాయుప్రాప్తిం ఫలం బ్రువన్ వాయువ్రతమనివర్తితం దర్శయతి ; దేవతేత్యత్ర వాయుః స్యాత్ , అపరిచ్ఛిన్నాత్మకత్వస్య ప్రేప్సితత్వాత్ , పురస్తాత్ప్రయోగాచ్చ — 'సైషాఽనస్తమితా దేవతా యద్వాయుః' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౨) ఇతి । తథా 'తౌ వా ఏతౌ ద్వౌ సంవర్గౌ వాయురేవ దేవేషు ప్రాణః ప్రాణేషు' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౪) ఇతి భేదేన వ్యపదిశతి ; 'తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సన్తస్తత్కృతమ్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౮) ఇతి చ భేదేనైవ ఉపసంహరతి ; తస్మాత్పృథగేవ ఉపగమనమ్ । ప్రదానవత్ — యథా 'ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలమిన్ద్రాయాధిరాజాయేన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞే' ఇత్యస్యాం త్రిపురోడాశిన్యామిష్టౌ, 'సర్వేషామభిగమయన్నవద్యత్యఛమ్బట్కారమ్' ఇత్యతో వచనాత్ , ఇన్ద్రాభేదాచ్చ, సహ ప్రదానాశఙ్కాయామ్ — రాజాదిగుణభేదాత్ యాజ్యానువాక్యావ్యత్యాసవిధానాచ్చ యథాన్యాసమేవ దేవతాపృథక్త్వాత్ప్రదానపృథక్త్వం భవతి ; ఏవం తత్త్వాభేదేఽపి ఆధ్యేయాంశపృథక్త్వాత్ ఆధ్యానపృథక్త్వమిత్యర్థః । తదుక్తం సఙ్కర్షే — 'నానా వా దేవతా పృథగ్జ్ఞానాత్' ఇతి । తత్ర తు ద్రవ్యదేవతాభేదాత్ యాగభేదో విద్యతే ; నైవమిహ విద్యాభేదోఽస్తి, ఉపక్రమోపసంహారాభ్యామ్ అధ్యాత్మాధిదైవోపదేశేషు ఏకవిద్యావిధానప్రతీతేః ; విద్యైక్యేఽపి తు అధ్యాత్మాధిదైవభేదాత్ ప్రవృత్తిభేదో భవతి — అగ్నిహోత్ర ఇవ సాయంప్రాతఃకాలభేదాత్ — ఇత్యేతావదభిప్రేత్య ప్రదానవదిత్యుక్తమ్ ॥ ౪౩ ॥

వ్యాఖ్యా

లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణమ్

లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి ॥ ౪౪ ॥

వాజసనేయినోఽగ్నిరహస్యే 'నైవ వా ఇదమగ్రే సదాసీత్' ఇత్యేతస్మిన్బ్రాహ్మణే మనోఽధికృత్య అధీయతే — 'తత్షట్త్రింశతస్సహస్రాణ్యపశ్యదాత్మనోఽగ్నీనర్కాన్మనోమయాన్మనశ్చితః' ఇత్యాది ; తథైవ 'వాక్చితః ప్రాణచితశ్చక్షుశ్చితః శ్రోత్రచితః కర్మచితోఽగ్నిచితః' ఇతి పృథగగ్నీన్ ఆమనన్తి సామ్పాదికాన్ । తేషు సంశయః — కిమేతే మనశ్చిదాదయః క్రియానుప్రవేశినః తచ్ఛేషభూతాః, ఉత స్వతన్త్రాః కేవలవిద్యాత్మకా ఇతి । తత్ర ప్రకరణాత్ క్రియానుప్రవేశే ప్రాప్తే, స్వాతన్త్ర్యం తావత్ప్రతిజానీతే — లిఙ్గభూయస్త్వాదితి । భూయాంసి హి లిఙ్గాని అస్మిన్బ్రాహ్మణే కేవలవిద్యాత్మకత్వమేషాముపోద్బలయన్తి దృశ్యన్తే — 'తద్యత్కిఞ్చేమాని భూతాని మనసా సఙ్కల్పయన్తి తేషామేవ సా కృతిః' ఇతి, 'తాన్హైతానేవంవిదే సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్త్యపి స్వపతే' ఇతి చ ఏవంజాతీయకాని ।

తద్ధి లిఙ్గం ప్రకరణాద్బలీయః । తదప్యుక్తం పూర్వస్మిన్కాణ్డే — 'శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పారదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాత్' (జై. సూ. ౩ । ౩ । ౧౪) ఇతి ॥ ౪౪ ॥

వ్యాఖ్యా

పూర్వవికల్పః ప్రకరణాత్స్యాత్క్రియా మానసవత్ ॥ ౪౫ ॥

నైతద్యుక్తమ్ — స్వతన్త్రా ఏతేఽగ్నయః అనన్యశేషభూతా ఇతి ; పూర్వస్య క్రియామయస్య అగ్నేః ప్రకరణాత్ తద్విషయ ఏవ అయం వికల్పవిశేషోపదేశః స్యాత్ , న స్వతన్త్రః । నను ప్రకరణాల్లిఙ్గం బలీయః — సత్యమేవమేతత్ ; లిఙ్గమపి తు ఏవంజాతీయకం న ప్రకరణాద్బలీయో భవతి ; అన్యార్థదర్శనం హి ఏతత్ , సామ్పాదికాగ్నిప్రశంసారూపత్వాత్ ; అన్యార్థదర్శనం చ అసత్యామన్యస్యాం ప్రాప్తౌ గుణవాదేనాప్యుపపద్యమానం న ప్రకరణం బాధితుముత్సహతే ; తస్మాత్ సామ్పాదికా అప్యేతేఽగ్నయః ప్రకరణాత్క్రియానుప్రవేశిన ఏవ స్యుః । మానసవత్ — యథా దశరాత్రస్య దశమేఽహని అవివాక్యే పృథివ్యా పాత్రేణ సముద్రస్య సోమస్య ప్రజాపతయే దేవతాయై గృహ్యమాణస్య గ్రహణాసాదనహవనాహరణోపహ్వానభక్షణాని మానసాన్యేవ ఆమ్నాయన్తే, స చ మానసోఽపి గ్రహకల్పః క్రియాప్రకరణాత్ క్రియాశేష ఏవ భవతి — ఏవమయమప్యగ్నికల్ప ఇత్యర్థః ॥ ౪౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అతిదేశాచ్చ ॥ ౪౬ ॥

అతిదేశశ్చ ఏషామగ్నీనాం క్రియానుప్రవేశముపోద్బలయతి — 'షట్త్రింశత్సహస్రాణ్యగ్నయోఽర్కాస్తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వః' ఇతి ; సతి హి సామాన్యే అతిదేశః ప్రవర్తతే ; తతశ్చ పూర్వేణ ఇష్టకాచితేన క్రియానుప్రవేశినా అగ్నినా సామ్పాదికానగ్నీనతిదిశన్ క్రియానుప్రవేశమేవ ఏషాం ద్యోతయతి ॥ ౪౬ ॥

వ్యాఖ్యా

విద్యైవ తు నిర్ధారణాత్ ॥ ౪౭ ॥

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । విద్యాత్మకా ఏవ ఏతే స్వతన్త్రా మనశ్చిదాదయోఽగ్నయః స్యుః, న క్రియాశేషభూతాః । తథా హి నిర్ధారయతి — 'తే హైతే విద్యాచిత ఏవ' ఇతి, 'విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తి' ఇతి చ ॥ ౪౭ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శనాచ్చ ॥ ౪౮ ॥

దృశ్యతే చ ఏతేషాం స్వాతన్త్ర్యే లిఙ్గమ్ ; తత్పురస్తాద్దర్శితమ్ — 'లిఙ్గభూయస్త్వాత్' (బ్ర. సూ. 3 । 3 । ౪౪) ఇత్యత్ర ॥ ౪౮ ॥

వ్యాఖ్యా

నను లిఙ్గమపి అసత్యామన్యస్యాం ప్రాప్తౌ అసాధకం కస్యచిదర్థస్యేతి, అపాస్య తత్ , ప్రకరణసామర్థ్యాత్ క్రియాశేషత్వమధ్యవసితమ్ — ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి —

శ్రుత్యాదిబలీయస్త్వాచ్చ న బాధః ॥ ౪౯ ॥

నైవం ప్రకరణసామర్థ్యాత్క్రియాశేషత్వమధ్యవసాయ స్వాతన్త్ర్యపక్షో బాధితవ్యః, శ్రుత్యాదేర్బలీయస్త్వాత్ ; బలీయాంసి హి ప్రకరణాత్ శ్రుతిలిఙ్గవాక్యానీతి స్థితం శ్రుతిలిఙ్గసూత్రే । తాని చ ఇహ స్వాతన్త్ర్యపక్షం సాధయన్తి దృశ్యన్తే । కథమ్ ? శ్రుతిస్తావత్ — 'తే హైతే విద్యాచిత ఏవ' ఇతి ; తథా లిఙ్గమ్ — 'సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్త్యపి స్వపతే' ఇతి ; తథా వాక్యమపి — 'విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తి' ఇతి । 'విద్యాచిత ఏవ' ఇతి హి సావధారణా ఇయం శ్రుతిః క్రియానుప్రవేశేఽమీషామభ్యుపగమ్యమానే పీడితా స్యాత్ । నను అబాహ్యసాధనత్వాభిప్రాయమిదమవధారణం భవిష్యతి — నేత్యుచ్యతే ; తదభిప్రాయతాయాం హి 'విద్యాచితః' ఇతి ఇయతా స్వరూపసఙ్కీర్తనేనైవ కృతత్వాత్ , అనర్థకమవధారణం భవేత్ — స్వరూపమేవ హి ఏషామ్ అబాహ్యసాధనత్వమితి ; అబాహ్యసాధనత్వేఽపి తు మానసగ్రహవత్ క్రియానుప్రవేశశఙ్కాయాం తన్నివృత్తిఫలమ్ అవధారణమ్ అర్థవద్భవిష్యతి । తథా 'స్వపతే జాగ్రతే చైవంవిదే సర్వదా సర్వాణి భూతాన్యేతానగ్నీంశ్చిన్వన్తి' ఇతి సాతత్యదర్శనమ్ ఏషాం స్వాతన్త్ర్యేఽవకల్పతే — యథా సామ్పాదికే వాక్ప్రాణమయేఽగ్నిహోత్రే 'ప్రాణం తదా వాచి జుహోతి … వాచం తదా ప్రాణే జుహోతి' (కౌ. ఉ. ౨ । ౫) ఇతి చ ఉక్త్వా ఉచ్యతే — 'ఏతే అనన్తే అమృతే ఆహుతీ జాగ్రచ్చ స్వపంశ్చ సతతం జుహోతి' ఇతి — తద్వత్ ; క్రియానుప్రవేశే తు క్రియాప్రయోగస్య అల్పకాలత్వాత్ న సాతత్యేన ఏషాం ప్రయోగః కల్పేత । న చ ఇదమర్థవాదమాత్రమితి న్యాయ్యమ్ ; యత్ర హి విస్పష్టో విధాయకో లిఙాదిః ఉపలభ్యతే, యుక్తం తత్ర సఙ్కీర్తనమాత్రస్యార్థవాదత్వమ్ ; ఇహ తు విస్పష్టవిధ్యన్తరానుపలబ్ధేః సఙ్కీర్తనాదేవ ఏషాం విజ్ఞానవిధానం కల్పనీయమ్ ; తచ్చ యథాసఙ్కీర్తనమేవ కల్పయితుం శక్యత ఇతి, సాతత్యదర్శనాత్ తథాభూతమేవ కల్ప్యతే ; తతశ్చ సామర్థ్యాదేషాం స్వాతన్త్ర్యసిద్ధిః । ఏతేన 'తద్యత్కిఞ్చేమాని భూతాని మనసా సఙ్కల్పయన్తి తేషామేవ సా కృతిః' ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్

। తథా వాక్యమపి ‘ఏవంవిదే’ ఇతి పురుషవిశేషసమ్బన్ధమేవ ఏషామాచక్షాణం న క్రతుసమ్బన్ధం మృష్యతే । తస్మాత్ స్వాతన్త్ర్యపక్ష ఏవ జ్యాయానితి ॥ ౪౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుబన్ధాదిభ్యః ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవద్దృష్టశ్చ తదుక్తమ్ ॥ ౫౦ ॥

ఇతశ్చ ప్రకరణముపమృద్య స్వాతన్త్ర్యం మనశ్చిదాదీనాం ప్రతిపత్తవ్యమ్ , యత్ క్రియావయవాన్ మనఆదివ్యాపారేష్వనుబధ్నాతి — ‘తే మనసైవాధీయన్త మనసాచీయన్త మనసైవ గ్రహా అగృహ్యన్త మనసాస్తువన్మనసాశంసన్యత్కిఞ్చ యజ్ఞే కర్మ క్రియతే యత్కిఞ్చ యజ్ఞియం కర్మ మనసైవ తేషు తన్మనోమయేషు మనశ్చిత్సు మనోమయమేవ క్రియతే’ ఇత్యాదినా ; సమ్పత్ఫలో హి అయమనుబన్ధః ; న చ ప్రత్యక్షాః క్రియావయవాః సన్తః సమ్పదా లిప్సితవ్యాః । న చ అత్ర ఉద్గీథాద్యుపాసనవత్ క్రియాఙ్గసమ్బన్ధాత్ తదనుప్రవేశిత్వమాశఙ్కితవ్యమ్ , శ్రుతివైరూప్యాత్ ; న హి అత్ర క్రియాఙ్గం కిఞ్చిదాదాయ తస్మిన్ అదో నామాధ్యవసితవ్యమితి వదతి ; షట్త్రింశత్సహస్రాణి తు మనోవృత్తిభేదాన్ ఆదాయ తేష్వగ్నిత్వం గ్రహాదీంశ్చ కల్పయతి, పురుషయజ్ఞాదివత్ ; సంఖ్యా చ ఇయం పురుషాయుషస్యాహఃసు దృష్టా సతీ తత్సమ్బన్ధినీషు మనోవృత్తిష్వారోప్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవమనుబన్ధాత్స్వాతన్త్ర్యం మనశ్చిదాదీనామ్ । ఆదిశబ్దాత్ అతిదేశాద్యపి యథాసమ్భవం యోజయితవ్యమ్ ; తథా హి — ‘తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వః’ ఇతి క్రియామయస్యాగ్నేర్మాహాత్మ్యం జ్ఞానమయానామేకైకస్య అతిదిశన్ క్రియాయామనాదరం దర్శయతి ; న చ సత్యేవ క్రియాసమ్బన్ధే వికల్పః పూర్వేణోత్తరేషామితి శక్యం వక్తుమ్ ; న హి, యేన వ్యాపారేణ ఆహవనీయధారణాదినా పూర్వః క్రియాయాముపకరోతి, తేన ఉత్తరే ఉపకర్తుం శక్నువన్తి । యత్తు పూర్వపక్షేఽప్యతిదేశ ఉపోద్బలక ఇత్యుక్తమ్ — సతి హి సామాన్యేఽతిదేశః ప్రవర్తత ఇతి, తత్ అస్మత్పక్షేఽప్యగ్నిత్వసామాన్యేనాతిదేశసమ్భవాత్ప్రత్యుక్తమ్ — అస్తి హి సామ్పాదికానామప్యగ్నీనామగ్నిత్వమితి । శ్రుత్యాదీని చ కారణాని దర్శితాని । ఏవమనుబన్ధాదిభ్యః కారణేభ్యః స్వాతన్త్ర్యం మనశ్చిదాదీనామ్ ; ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవత్ — యథా ప్రజ్ఞాన్తరాణి శాణ్డిల్యవిద్యాప్రభృతీని స్వేన స్వేన అనుబన్ధేన అనుబధ్యమానాని పృథగేవ కర్మభ్యః ప్రజ్ఞాన్తరేభ్యశ్చ స్వతన్త్రాణి భవన్తి, ఏవమితి ; దృష్టశ్చ అవేష్టేః రాజసూయప్రకరణపఠితాయాః ప్రకరణాదుత్కర్షః — వర్ణత్రయానుబన్ధాత్ ; రాజయజ్ఞత్వాచ్చ రాజసూయస్య ; తదుక్తం ప్రథమే కాణ్డే — ‘క్రత్వర్థాయామితి చేన్న వర్ణత్రయసంయోగాత్’ (జై. సూ. ౧౧ । ౪ । ౯) ఇతి ॥ ౫౦ ॥

వ్యాఖ్యా

న సామాన్యాదప్యుపలబ్ధేర్మృత్యువన్న హి లోకాపత్తిః ॥ ౫౧ ॥

యదుక్తం మానసవదితి, తత్ప్రత్యుచ్యతే । న మానసగ్రహసామాన్యాదపి మనశ్చిదాదీనాం క్రియాశేషత్వం కల్ప్యమ్ , పూర్వోక్తేభ్యః శ్రుత్యాదిహేతుభ్యః కేవలపురుషార్థత్వోపలబ్ధేః ; న హి కిఞ్చిత్ కస్యచిత్ కేనచిత్ సామాన్యం న సమ్భవతి ; న చ తావతా యథాస్వం వైషమ్యం నివర్తతే ; మృత్యువత్ — యథా 'స వా ఏష ఏవ మృత్యుర్య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషః' ఇతి, 'అగ్నిర్వై మృత్యుః' (బృ. ఉ. 3 । ౨ । ౧౦) ఇతి చ అగ్న్యాదిత్యపురుషయోః సమానేఽపి మృత్యుశబ్దప్రయోగే, న అత్యన్తసామ్యాపత్తిః ; యథా చ 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిస్తస్యాదిత్య ఏవ సమిత్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౪ । ౧) ఇత్యత్ర న సమిదాదిసామాన్యాత్ లోకస్యాగ్నిభావాపత్తిః — తద్వత్ ॥ ౫౧ ॥

వ్యాఖ్యా

పరేణ చ శబ్దస్య తాద్విధ్యం భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధః ॥ ౫౨ ॥

పరస్తాదపి 'అయం వావ లోక ఏషోఽగ్నిశ్చితః' ఇత్యస్మిన్ అనన్తరే బ్రాహ్మణే, తాద్విధ్యం కేవలవిద్యావిధిత్వమ్ శబ్దస్య ప్రయోజనం లక్ష్యతే, న శుద్ధకర్మాఙ్గవిధిత్వమ్ ; తత్ర హి — 'విద్యయా తదారోహన్తి యత్ర కామాః పరాగతాః । న తత్ర దక్షిణా యన్తి నావిద్వాంసస్తపస్వినః' ఇత్యనేన శ్లోకేన కేవలం కర్మ నిన్దన్ విద్యాం చ ప్రశంసన్ ఇదం గమయతి । తథా పురస్తాదపి 'యదేతన్మణ్డలం తపతి' ఇత్యస్మిన్బ్రాహ్మణే విద్యాప్రధానత్వమేవ లక్ష్యతే — 'సోఽమృతో భవతి మృత్యుర్హ్యస్యాత్మా భవతి' ఇతి విద్యాఫలేనైవ ఉపసంహారాత్ న కర్మప్రధానతా । తత్సామాన్యాత్ ఇహాపి తథాత్వమ్ । భూయాంసస్తు అగ్న్యవయవాః సమ్పాదయితవ్యా విద్యాయామ్ — ఇత్యేతస్మాత్కారణాత్ అగ్నినా అనుబధ్యతే విద్యా, న కర్మాఙ్గత్వాత్ । తస్మాత్ మనశ్చిదాదీనాం కేవలవిద్యాత్మకత్వసిద్ధిః ॥ ౫౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఐకాత్మ్యాధికరణమ్

ఏక ఆత్మనః శరీరే భావాత్ ॥ ౫3 ॥

ఇహ దేహవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనః సద్భావః సమర్థ్యతే, బన్ధమోక్షాధికారసిద్ధయే ; న హి అసతి దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మని పరలోకఫలాశ్చోదనా ఉపపద్యేరన్ ; కస్య వా బ్రహ్మాత్మత్వముపదిశ్యేత । నను శాస్త్రప్రముఖ ఏవ ప్రథమే పాదే శాస్త్రఫలోపభోగయోగ్యస్య దేహవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనోఽస్తిత్వముక్తమ్ — సత్యముక్తం భాష్యకృతా ; న తు తత్రాత్మాస్తిత్వే సూత్రమస్తి ; ఇహ

తు స్వయమేవ సూత్రకృతా తదస్తిత్వమాక్షేపపురఃసరం ప్రతిష్ఠాపితమ్ ; ఇత ఏవ చ ఆకృష్య ఆచార్యేణ శబరస్వామినా ప్రమాణలక్షణే వర్ణితమ్ ; అత ఏవ చ భగవతా ఉపవర్షేణ ప్రథమే తన్త్రే ఆత్మాస్తిత్వాభిధానప్రసక్తౌ శారీరకే వక్ష్యామ ఇత్యుద్ధారః కృతః । ఇహ చ ఇదం చోదనాలక్షణేషు ఉపాసనేషు విచార్యమాణేషు ఆత్మాస్తిత్వం విచార్యతే, కృత్స్నశాస్త్రశేషత్వప్రదర్శనాయ । అపి చ పూర్వస్మిన్నధికరణే ప్రకరణోత్కర్షాభ్యుపగమేన మనశ్చిదాదీనాం పురుషార్థత్వం వర్ణితమ్ ; కోఽసౌ పురుషః, యదర్థా ఏతే మనశ్చిదాదయః — ఇత్యస్యాం ప్రసక్తౌ ఇదం దేహవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనోఽస్తిత్వముచ్యతే ; తదస్తిత్వాక్షేపార్థమిదమాదిమం సూత్రమ్ — ఆక్షేపపూర్వికా హి పరిహారోక్తిః వివక్షితేఽర్థే స్థూణానిఖననన్యాయేన దృఢాం బుద్ధిముత్పాదయేదితి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్ర ఏకే దేహమాత్రాత్మదర్శినో లోకాయతికాః దేహవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనోఽభావం మన్యమానాః, సమస్తవ్యస్తేషు బాహ్యేషు పృథివ్యాదిష్వదృష్టమపి చైతన్యం శరీరాకారపరిణతేషు భూతేషు స్యాదితి — సమ్భావయన్తస్తేభ్యశ్చైతన్యమ్ , మదశక్తివత్ విజ్ఞానమ్ చైతన్యవిశిష్టః కాయః పురుషః — ఇతి చ ఆహుః । న స్వర్గగమనాయ అపవర్గగమనాయ వా సమర్థో దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా అస్తి, యత్కృతం చైతన్యం దేహే స్యాత్ ; దేహ ఏవ తు చేతనశ్చ ఆత్మా చ ఇతి ప్రతిజానతే । హేతుం చ ఆచక్షతే — శరీరే భావాదితి ; యద్ధి యస్మిన్సతి భవతి, అసతి చ న భవతి, తత్ తద్ధర్మత్వేనాధ్యవసీయతే — యథా అగ్నిధర్మావౌష్ణ్యప్రకాశౌ । ప్రాణచేష్టాచైతన్యస్మృత్యాదయశ్చ ఆత్మధర్మత్వేనాభిమతా ఆత్మవాదినామ్ — తేఽపి అన్తరేవ దేహే ఉపలభ్యమానాః బహిశ్చ అనుపలభ్యమానాః అసిద్ధే దేహవ్యతిరిక్తే ధర్మిణి దేహధర్మా ఏవ భవితుమర్హన్తి । తస్మాదవ్యతిరేకో దేహాదాత్మన ఇతి ॥ ౫౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః —

వ్యతిరేకస్తద్భావాభావిత్వాన్న తూపలబ్ధివత్ ॥ ౫౪ ॥

న త్వేతదస్తి — యదుక్తమవ్యతిరేకో దేహాదాత్మన ఇతి ; వ్యతిరేక ఏవ అస్య దేహాద్భవితుమర్హతి ; తద్భావాభావిత్వాత్ । యది దేహభావే భావాత్ దేహధర్మత్వమ్ ఆత్మధర్మాణాం మన్యేత — తతో దేహభావేఽపి అభావాత్ అతద్ధర్మత్వమేవ ఏషాం కిం న మన్యేత ? దేహధర్మవైలక్షణ్యాత్ ; యే హి దేహధర్మా రూపాదయః, తే యావద్దేహం భవన్తి ; ప్రాణచేష్టాదయస్తు సత్యపి దేహే మృతావస్థాయాం న భవన్తి ; దేహధర్మాశ్చ రూపాదయః పరైరప్యుపలభ్యన్తే, న త్వాత్మధర్మాశ్చైతన్యస్మృత్యాదయః । అపి చ సతి హి తావత్ దేహే

జీవదవస్థాయామ్ ఏషాం భావః శక్యతే నిశ్చేతుమ్ , న తు అసత్యభావః ; పతితేఽపి కదాచిదస్మిన్దేహే దేహాన్తరసఞ్చారేణ ఆత్మధర్మా అనువర్తేరన్ । సంశయమాత్రేణాపి పరపక్షః ప్రతిషిధ్యతే । కిమాత్మకం చ పునరిదం చైతన్యం మన్యతే, యస్య భూతేభ్య ఉత్పత్తిమిచ్ఛతి — ఇతి పరః పర్యనుయోక్తవ్యః । న హి భూతచతుష్టయవ్యతిరేకేణ లోకాయతికః కిఞ్చిత్ తత్త్వం ప్రత్యేతి । యత్ అనుభవనం భూతభౌతికానామ్ , తత్ చైతన్యమితి చేత్ , తర్హి విషయత్వాత్తేషామ్ న తద్ధర్మత్వమశ్నువీత, స్వాత్మని క్రియావిరోధాత్ । న హి అగ్నిరుష్ణః సన్ స్వాత్మానం దహతి, న హి నటః శిక్షితః సన్ స్వస్కన్ధమధిరోక్ష్యతి । న హి భూతభౌతికధర్మేణ సతా చైతన్యేన భూతభౌతికాని విషయీక్రియేరన్ । న హి రూపాదిభిః స్వరూపం పరరూపం వా విషయీక్రియతే ; విషయీక్రియన్తే తు బాహ్యాధ్యాత్మికాని భూతభౌతికాని చైతన్యేన । అతశ్చ యథైవ అస్యా భూతభౌతికవిషయాయా ఉపలబ్ధేర్భావోఽభ్యుపగమ్యతే, ఏవం వ్యతిరేకోఽపి అస్యాస్తేభ్యః అభ్యుపగన్తవ్యః । ఉపలబ్ధిస్వరూప ఏవ చ న ఆత్మేతి ఆత్మనో దేహవ్యతిరిక్తత్వమ్ । నిత్యత్వం చ ఉపలబ్ధేః, ఐకరూప్యాత్ , 'అహమ్ ఇదమ్ అద్రాక్షమ్' ఇతి చ అవస్థాన్తరయోగేఽప్యుపలబ్ధృత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ , స్మృత్యాద్యుపపత్తేశ్చ । యత్తూక్తమ్ — శరీరే భావాచ్ఛరీరధర్మ ఉపలబ్ధిరితి, తత్ వర్ణితేన ప్రకారేణ ప్రత్యుక్తమ్ । అపి చ సత్సు ప్రదీపాదిషు ఉపకరణేషు ఉపలబ్ధిర్భవతి అసత్సు న భవతీతి — న చ ఏతావతా ప్రదీపాదిధర్మ ఏవ ఉపలబ్ధిర్భవతి ; ఏవం సతి దేహే ఉపలబ్ధిర్భవతి, అసతి చ న భవతీతి — న దేహధర్మో భవితుమర్హతి ; ఉపకరణత్వమాత్రేణాపి ప్రదీపాదివత్ దేహోపయోగోపపత్తేః । న చ అత్యన్తం దేహస్య ఉపలబ్ధావుపయోగోఽపి దృశ్యతే, నిశ్చేష్టేఽప్యస్మిన్దేహే స్వప్నే నానావిధోపలబ్ధిదర్శనాత్ । తస్మాదనవద్యం దేహవ్యతిరిక్తస్య ఆత్మనోఽస్తిత్వమ్ ॥ ౫౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అఙ్గావబద్ధాధికరణమ్

అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదమ్ ॥ ౫౫ ॥

సమాప్తా ప్రాసఙ్గికీ కథా ; సమ్ప్రతి ప్రకృతామేవానువర్తామహే ।
'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'లోకేషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) 'ఉక్థముక్థమితి వై ప్రజా వదన్తి తదిదమేవోక్థమ్' 'ఇయమేవ పృథివీ' 'అయం వావ లోకః' 'ఏషోఽగ్నిశ్చితః' ఇత్యేవమాద్యా యే ఉద్గీథాదికర్మాఙ్గావబద్ధాః ప్రత్యయాః ప్రతివేదం శాఖాభేదేషు విహితాః, తే తత్తచ్ఛాఖాగతేష్వేవ ఉద్గీథాదిషు భవేయుః, అథవా సర్వశాఖాగతేషు — ఇతి విశయః । ప్రతిశాఖం చ స్వరాదిభేదాత్ ఉద్గీథాదిభేదానుపాదాయ

అయముపన్యాసః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? స్వశాఖాగతేష్వేవ ఉద్గీథాదిషు విధీయేరన్నితి । కుతః ? సన్నిధానాత్ — 'ఉద్గీథముపాసీత' ఇతి హి సామాన్యవిహితానాం విశేషాకాఙ్క్షాయాం సన్నికృష్టేనైవ స్వశాఖాగతేన విశేషేణ ఆకాఙ్క్షాదినివృత్తేః, తదతిలఙ్ఘనేన శాఖాన్తరవిహితవిశేషోపాదానే కారణం నాస్తి । తస్మాత్ప్రతిశాఖం వ్యవస్థేత్యేవం ప్రాప్తే, బ్రవీతి — అఙ్గావబద్ధాస్త్వితి । తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । నైతే ప్రతివేదం స్వశాఖాస్వేవ వ్యవతిష్ఠేరన్ , అపి తు సర్వశాఖాస్వనువర్తేరన్ । కుతః ? ఉద్గీథాదిశ్రుత్యవిశేషాత్ ; స్వశాఖావ్యవస్థాయాం హి 'ఉద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇతి సామాన్యశ్రుతిరవిశేషప్రవృత్తా సతీ సన్నిధానవశేన విశేషే వ్యవస్థాప్యమానా పీడితా స్యాత్ ; న చైతన్న్యాయ్యమ్ ; సన్నిధానాద్ధి శ్రుతిర్బలీయసీ ; న చ సామాన్యాశ్రయః ప్రత్యయో నోపపద్యతే । తస్మాత్ స్వరాదిభేదే సత్యపి ఉద్గీథత్వాద్యవిశేషాత్ సర్వశాఖాగతేష్వేవ ఉద్గీథాదిషు ఏవంజాతీయకాః ప్రత్యయాః స్యుః ॥ ౫౫ ॥

వ్యాఖ్యా

మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః ॥ ౫౬ ॥

అథవా నైవాత్ర విరోధః శఙ్కితవ్యః — కథమన్యశాఖాగతేషు ఉద్గీథాదిషు అన్యశాఖావిహితాః ప్రత్యయా భవేయురితి, మన్త్రాదివత్ అవిరోధోపపత్తేః । తథా హి — మన్త్రాణాం కర్మణాం గుణానాం చ శాఖాన్తరోత్పన్నానామపి శాఖాన్తరే ఉపసఙ్గ్రహో దృశ్యతే ; యేషామపి హి శాఖినామ్ 'కుటరురసి' ఇత్యశ్మాదానమన్త్రో నామ్నాతః, తేషామపి అసౌ వినియోగో దృశ్యతే — 'కుక్కుటోఽసీత్యశ్మానమాదత్తే, కుటరురసీతి వా' ఇతి ; యేషామపి సమిదాదయః ప్రయాజా నామ్నాతాః, తేషామపి తేషు గుణవిధిరామ్నాయతే — 'ఋతవో వై ప్రయాజాః సమానత్ర హోతవ్యాః' ఇతి ; తథా యేషామపి 'అజోఽగ్నీషోమీయః' ఇతి జాతివిశేషోపదేశో నాస్తి, తేషామపి తద్విషయో మన్త్రవర్ణ ఉపలభ్యతే — 'ఛాగస్య వపాయా మేదసోఽనుబ్రూహి' ఇతి ; తథా వేదాన్తరోత్పన్నానామపి 'అగ్నేర్వేర్హోత్రం వేరధ్వరమ్' ఇత్యేవమాదిమన్త్రాణాం వేదాన్తరే పరిగ్రహో దృష్టః ; తథా బహ్వృచపఠితస్య సూక్తస్య 'యో జాత ఏవ ప్రథమో మనస్వాన్' (ఋ. సం. ౨ । ౧౨ । ౧) ఇత్యస్య, అధ్వర్యవే 'సజనీయꣳ శస్యమ్' ఇత్యత్ర పరిగ్రహో దృష్టః । తస్మాత్ యథా ఆశ్రయాణాం కర్మాఙ్గానాం సర్వత్రానువృత్తిః, ఏవమ్ ఆశ్రితానామపి ప్రత్యయానామ్ — ఇత్యవిరోధః ॥ ౫౬ ॥

వ్యాఖ్యా

భూమజ్యాయస్త్వాధికరణమ్

భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి ॥ ౫౭ ॥

'ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౧) ఇత్యస్యామాఖ్యాయికాయాం వ్యస్తస్య సమస్తస్య చ వైశ్వానరస్య ఉపాసనం శ్రూయతే । వ్యస్తోపాసనం తావత్ — 'ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నితి హోవాచైష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానరో యం త్వమాత్మానముపాస్సే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౨ । ౧) ఇత్యాది ; తథా సమస్తోపాసనమపి — 'తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సన్దేహో బహులో బస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదౌ' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౨) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిమిహ ఉభయథాపి ఉపాసనం స్యాత్ వ్యస్తస్య సమస్తస్య చ, ఉత సమస్తస్యైవేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ప్రత్యవయవం సుతేజఃప్రభృతిషు 'ఉపాస్సే' ఇతి క్రియాపదశ్రవణాత్ , 'తస్మాత్తవ సుతం ప్రసుతమాసుతం కులే దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౨ । ౧) ఇత్యాదిఫలభేదశ్రవణాచ్చ, వ్యస్తాన్యప్యుపాసనాని స్యుః — ఇతి ప్రాప్తమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

తతోఽభిధీయతే — భూమ్నః పదార్థోపచయాత్మకస్య సమస్తస్య వైశ్వానరోపాసనస్య జ్యాయస్త్వం ప్రాధాన్యేన అస్మిన్వాక్యే వివక్షితం భవితుమర్హతి, న ప్రత్యేకమ్ అవయవోపాసనానామపి ; క్రతువత్ — యథా క్రతుషు దర్శపూర్ణమాసప్రభృతిషు సామస్త్యేన సాఙ్గప్రధానప్రయోగ ఏవ ఏకో వివక్ష్యతే, న వ్యస్తానామపి ప్రయోగః ప్రయాజాదీనామ్ , నాప్యేకదేశాఙ్గయుక్తస్య ప్రధానస్య — తద్వత్ । కుత ఏతత్ — భూమైవ జ్యాయానితి ? తథా హి శ్రుతిః భూమ్నో జ్యాయస్త్వం దర్శయతి, ఏకవాక్యతావగమాత్ ; ఏకం హి ఇదం వాక్యం వైశ్వానరవిద్యావిషయం పౌర్వాపర్యాలోచనాత్ప్రతీయతే ; తథా హి — ప్రాచీనశాలప్రభృతయ ఉద్దాలకావసానాః షట్ ఋషయః వైశ్వానరవిద్యాయాం పరినిష్ఠామప్రతిపద్యమానాః అశ్వపతిం కైకేయం రాజానమభ్యాజగ్ముః — ఇత్యుపక్రమ్య, ఏకైకస్య ఋషేరుపాస్యం ద్యుప్రభృతీనామేకైకం శ్రావయిత్వా, 'మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి హోవాచ' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౨ । ౨) ఇత్యాదినా మూర్ధాదిభావం తేషాం విదధాతి ; 'మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్యః' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౨ । ౨) ఇత్యాదినా చ వ్యస్తోపాసనమపవదతి ; పునశ్చ వ్యస్తోపాసనం వ్యావర్త్య, సమస్తోపాసనమేవానువర్త్య, 'స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౮ । ౧) ఇతి భూమాశ్రయమేవ ఫలం దర్శయతి । యత్తు ప్రత్యేకం సుతేజఃప్రభృతిషు ఫలభేదశ్రవణమ్ , తత్ ఏవం సతి అఙ్గఫలాని ప్రధాన ఏవాభ్యుపగతాని — ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । తథా 'ఉపాస్సే' ఇత్యపి ప్రత్యవయవమాఖ్యాతశ్రవణం

పరాభిప్రాయానువాదార్థమ్ , న వ్యస్తోపాసనవిధానార్థమ్ । తస్మాత్సమస్తోపాసనపక్ష ఏవ శ్రేయానితి ॥

కేచిత్తు అత్ర సమస్తోపాసనపక్షం జ్యాయాంసం ప్రతిష్ఠాప్య, జ్యాయస్త్వవచనాదేవ కిల వ్యస్తోపాసనపక్షమపి సూత్రకారోఽనుమన్యత ఇతి కల్పయన్తి । తదయుక్తమ్ , ఏకవాక్యతావగతౌ సత్యాం వాక్యభేదకల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాత్ , 'మూర్ధా తే వ్యపతిష్యత్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౨ । ౨) ఇతి చ ఏవమాదినిన్దావిరోధాత్ , స్పష్టే చ ఉపసంహారస్థే సమస్తోపాసనావగమే తదభావస్య పూర్వపక్షే వక్తుమశక్యత్వాత్ , సౌత్రస్య చ జ్యాయస్త్వవచనస్య ప్రమాణవత్త్వాభిప్రాయేణాపి ఉపపద్యమానత్వాత్ ॥ ౫౭ ॥

వ్యాఖ్యా

శబ్దాదిభేదాధికరణమ్

నానా శబ్దాదిభేదాత్ ॥ ౫౮ ॥

పూర్వస్మిన్నధికరణే సత్యామపి సుతేజఃప్రభృతీనాం ఫలభేదశ్రుతౌ సమస్తస్యోపాసనం జ్యాయ ఇత్యుక్తమ్ ; అతః ప్రాప్తా బుద్ధిః — అన్యాన్యపి భిన్నశ్రుతీన్యుపాసనాని సమస్య ఉపాసిష్యన్తే ఇతి । అపి చ నైవ వేద్యాభేదే విద్యాభేదో విజ్ఞాతుం శక్యతే ; వేద్యం హి రూపం విద్యాయాః, ద్రవ్యదైవతమివ యాగస్య ; వేద్యశ్చ ఏక ఏవ ఈశ్వరః శ్రుతినానాత్వేఽప్యవగమ్యతే — 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౫) 'సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౫) ఇత్యేవమాదిషు — తథా ఏక ఏవ ప్రాణః 'ప్రాణో వావ సంవర్గః' (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౩) 'ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చ' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧ । ౧) 'ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతా' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౫ । ౧) ఇత్యేవమాదిషు ; వేద్యైకత్వాచ్చ విద్యైకత్వమ్ । శ్రుతినానాత్వమపి అస్మిన్పక్షే గుణాన్తరపరత్వాత్ న అనర్థకమ్ । తస్మాత్ స్వపరశాఖావిహితమ్ ఏకవేద్యవ్యపాశ్రయం గుణజాతముపసంహర్తవ్యం విద్యాకార్త్స్న్యాయ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ప్రతిపాద్యతే —

వ్యాఖ్యా

నానేతి ; వేద్యాభేదేఽపి ఏవంజాతీయకా విద్యా భిన్నా భవితుమర్హతి । కుతః ? శబ్దాదిభేదాత్ ; భవతి హి శబ్దభేదః — 'వేద' 'ఉపాసీత' 'స క్రతుం కుర్వీత' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౧) ఇత్యేవమాదిః ; శబ్దభేదశ్చ కర్మభేదహేతుః సమధిగతః పురస్తాత్ 'శబ్దాన్తరే కర్మభేదః కృతానుబన్ధత్వాత్' ఇతి । ఆదిగ్రహణాత్ గుణాదయోఽపి యథాసమ్భవం భేదహేతవో యోజయితవ్యాః । నను 'వేద'

ఇత్యాదిషు శబ్దభేద ఏవ అవగమ్యతే, న 'యజతి' ఇత్యాదివత్ అర్థభేదః, సర్వేషామేవైషాం మనోవృత్త్యర్థత్వాభేదాత్ , అర్థాన్తరాసమ్భవాచ్చ ; తత్ కథం శబ్దభేదాద్విద్యాభేద ఇతి — నైష దోషః, మనోవృత్త్యర్థత్వాభేదేఽపి అనుబన్ధభేదాద్వేద్యభేదే సతి విద్యాభేదోపపత్తేః ; ఏకస్యాపీశ్వరస్య ఉపాస్యస్య ప్రతిప్రకరణం వ్యావృత్తా గుణాః శిష్యన్తే ; తథా ఏకస్యాపి ప్రాణస్య తత్ర తత్ర ఉపాస్యస్య అభేదేఽపి అన్యాదృగ్గుణోఽన్యత్రోపాసితవ్యః అన్యాదృగ్గుణశ్చాన్యత్ర — ఇత్యేవమనుబన్ధభేదాద్వేద్యభేదే సతి విద్యాభేదో విజ్ఞాయతే । న చ అత్ర ఏకో విద్యావిధిః, ఇతరే గుణవిధయ ఇతి శక్యం వక్తుమ్ — వినిగమనాయాం హేత్వభావాత్ , అనేకత్వాచ్చ ప్రతిప్రకరణం గుణానాం ప్రాప్తవిద్యానువాదేన విధానానుపపత్తేః । న చ అస్మిన్పక్షే సమానాః సన్తః సత్యకామాదయో గుణా అసకృచ్ఛ్రావయితవ్యాః । ప్రతిప్రకరణం చ — ఇదంకామేనేదముపాసితవ్యమ్ , ఇదంకామేన చ ఇదమ్ — ఇతి నైరాకాఙ్క్ష్యావగమాత్ నైకవాక్యతాపత్తిః । న చ అత్ర వైశ్వానరవిద్యాయామివ సమస్తచోదనా అపరా అస్తి, యద్బలేన ప్రతిప్రకరణవర్తీన్యవయవోపాసనాని భూత్వా ఏకవాక్యతామ్ ఇయుః । వేద్యైకత్వనిమిత్తే చ విద్యైకత్వే సర్వత్ర నిరఙ్కుశే ప్రతిజ్ఞాయమానే, సమస్తగుణోపసంహారోఽశక్యః ప్రతిజ్ఞాయేత । తస్మాత్ సుష్ఠు ఉచ్యతే — నానా శబ్దాదిభేదాదితి । స్థితే చ ఏతస్మిన్నధికరణే, సర్వవేదాన్తప్రత్యయమిత్యాది ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౫౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వికల్పాధికరణమ్

వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్ ॥ ౫౯ ॥

స్థితే విద్యాభేదే విచార్యతే — కిమాసామిచ్ఛయా సముచ్చయో వికల్పో వా స్యాత్ , అథవా వికల్ప ఏవ నియమేనేతి । తత్ర స్థితత్వాత్ తావద్విద్యాభేదస్య న సముచ్చయనియమే కిఞ్చిత్కారణమస్తి । నను భిన్నానామప్యగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదీనాం సముచ్చయనియమో దృశ్యతే — నైష దోషః ; నిత్యతాశ్రుతిర్హి తత్ర కారణమ్ ; నైవం విద్యానాం కాచిన్నిత్యతాశ్రుతిరస్తి ; తస్మాన్న సముచ్చయనియమః । నాపి వికల్పనియమః, విద్యాన్తరాధికృతస్య విద్యాన్తరాప్రతిషేధాత్ । పారిశేష్యాత్ యాథాకామ్యమాపద్యతే । నను అవిశిష్టఫలత్వాదాసాం వికల్పో న్యాయ్యః ; తథా హి — 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౫) 'సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౫) ఇత్యేవమాద్యాః తుల్యవత్ ఈశ్వరప్రాప్తిఫలా లక్ష్యన్తే — నైష దోషః, సమానఫలేష్వపి స్వర్గాదిసాధనేషు కర్మసు యాథాకామ్యదర్శనాత్ । తస్మాత్ యాథాకామ్యప్రాప్తౌ, ఉచ్యతే —

వికల్ప ఏవ ఆసాం భవితుమర్హతి, న సముచ్చయః । కస్మాత్ ? అవిశిష్టఫలత్వాత్ । అవిశిష్టం హి ఆసాం ఫలముపాస్యవిషయసాక్షాత్కరణమ్ ; ఏకేన చ ఉపాసనేన సాక్షాత్కృతే ఉపాస్యే విషయే ఈశ్వరాదౌ, ద్వితీయ మనర్థకమ్ । అపి చ అసమ్భవ ఏవ సాక్షాత్కరణస్య సముచ్చయపక్షే, చిత్తవిక్షేపహేతుత్వాత్ ; సాక్షాత్కరణసాధ్యం చ విద్యాఫలం దర్శయన్తి శ్రుతయః — 'యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాస్తి' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౪) ఇతి, 'దేవో భూత్వా దేవానప్యేతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౧ । ౨) ఇతి చ ఏవమాద్యాః ; స్మృతయశ్చ — 'సదా తద్భావభావితః' (భ. గీ. ౮ । ౬) ఇత్యేవమాద్యాః । తస్మాత్ అవిశిష్టఫలానాం విద్యానామన్యతమామాదాయ తత్పరః స్యాత్ , యావదుపాస్యవిషయసాక్షాత్కరణేన తత్ఫలం ప్రాప్తమితి ॥ ౫౯ ॥

వ్యాఖ్యా

కామ్యాధికరణమ్

కామ్యాస్తు యథాకామం సముచ్చీయేరన్న వా పూర్వహేత్వభావాత్ ॥ ౬౦ ॥

అవిశిష్టఫలత్వాదిత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమ్ । యాసు పునః కామ్యాసు విద్యాసు 'స య ఏతమేవం వాయుం దిశాం వత్సం వేద న పుత్రరోదꣳ రోదితి' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౫ । ౨) 'స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౫) ఇతి చైవమాద్యాసు క్రియావత్ అదృష్టేనాత్మనా ఆత్మీయం ఫలం సాధయన్తీషు , సాక్షాత్కరణాపేక్షా నాస్తి ; తా యథాకామం సముచ్చీయేరన్ , న వా సముచ్చీయేరన్ — పూర్వహేత్వభావాత్ — పూర్వస్య అవిశిష్టఫలత్వాదిత్యస్య వికల్పహేతోః అభావాత్ ॥ ౬౦ ॥

వ్యాఖ్యా

యథాశ్రయభావాధికరణమ్

అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః ॥ ౬౧ ॥

కర్మాఙ్గేషు ఉద్గీథాదిషు యే ఆశ్రితాః ప్రత్యయా వేదత్రయవిహితాః, కిం తే సముచ్చీయేరన్ , కిం వా యథాకామం స్యురితి సంశయే — యథాశ్రయభావ ఇత్యాహ । యథైవ ఏషామాశ్రయాః స్తోత్రాదయః సమ్భూయ భవన్తి, ఏవం ప్రత్యయా అపి, ఆశ్రయతన్త్రత్వాత్ప్రత్యయానామ్ ॥ ౬౧ ॥

వ్యాఖ్యా

శిష్టేశ్చ ॥ ౬౨ ॥

యథా వా ఆశ్రయాః స్తోత్రాదయః త్రిషు వేదేషు శిష్యన్తే, ఏవమాశ్రితా అపి ప్రత్యయాః — నోపదేశకృతోఽపి కశ్చిద్విశేషః అఙ్గానాం తదాశ్రయాణాం చ ప్రత్యయానామిత్యర్థః ॥ ౬౨ ॥

సమాహారాత్ ॥ ౬3 ॥

'హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీతమనుసమాహరతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౫ । ౫) ఇతి చ — ప్రణవోద్గీథైకత్వవిజ్ఞానమాహాత్మ్యాత్ ఉద్గాతా స్వకర్మణ్యుత్పన్నం క్షతం హౌత్రాత్కర్మణః ప్రతిసమాదధాతి — ఇతి బ్రువన్ వేదాన్తరోదితస్య ప్రత్యయస్య వేదాన్తరోదితపదార్థసమ్బన్ధసామాన్యాత్ సర్వవేదోదితప్రత్యయోపసంహారం సూచయతి — ఇతి లిఙ్గదర్శనమ్ ॥ ౬3 ॥

వ్యాఖ్యా

గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ ॥ ౬౪ ॥

విద్యాగుణం చ విద్యాశ్రయం సన్తమ్ ఓంకారం వేదత్రయసాధారణం శ్రావయతి — 'తేనేయం త్రయీ విద్యా వర్తత ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శꣳసత్యోమిత్యుద్గాయతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) ఇతి చ ; తతశ్చ ఆశ్రయసాధారణ్యాత్ ఆశ్రితసాధారణ్యమితి — లిఙ్గదర్శనమేవ । అథవా గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చేతి ; యదీమే కర్మగుణా ఉద్గీథాదయః సర్వే సర్వప్రయోగసాధారణా న స్యుః, న స్యాత్ తతః తదాశ్రయాణాం ప్రత్యయానాం సహభావః ; తే తు ఉద్గీథాదయః సర్వాఙ్గగ్రాహిణా ప్రయోగవచనేన సర్వే సర్వప్రయోగసాధారణాః శ్రావ్యన్తే ; తతశ్చ ఆశ్రయసహభావాత్ప్రత్యయసహభావ ఇతి ॥ ౬౪ ॥

వ్యాఖ్యా

న వా తత్సహభావాశ్రుతేః ॥ ౬౫ ॥

న వేతి పక్షవ్యావర్తనమ్ । న యథాశ్రయభావ ఆశ్రితానాముపాసనానాం భవితుమర్హతి । కుతః ? తత్సహభావాశ్రుతేః ; యథా హి త్రివేదవిహితానామఙ్గానాం స్తోత్రాదీనాం సహభావః శ్రూయతే — 'గ్రహం వా గృహీత్వా చమసం వోన్నీయ స్తోత్రముపాకరోతి, స్తుతమనుశంసతి, ప్రస్తోతః సామ గాయ, హోతరేతద్యజ' ఇత్యాదినా ; నైవముపాసనానాం సహభావశ్రుతిరస్తి । నను ప్రయోగవచన ఏషాం సహభావం ప్రాపయేత్ — నేతి బ్రూమః, పురుషార్థత్వాదుపాసనానామ్ ; ప్రయోగవచనో హి క్రత్వర్థానాముద్గీథాదీనాం సహభావం ప్రాపయేత్ ; ఉద్గీథాద్యుపాసనాని తు క్రత్వర్థాశ్రయాణ్యపి గోదోహనాదివత్ పురుషార్థానీత్యవోచామ 'పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమ్' (బ్ర. సూ. 3 । 3 । ౪౨) ఇత్యత్ర । అయమేవ చ ఉపదేశాశ్రయో విశేషః అఙ్గానాం తదాలమ్బనానాం చ ఉపాసనానామ్ — యదేకేషాం క్రత్వర్థత్వమ్ , ఏకేషాం పురుషార్థత్వమితి । పరం చ

లిఙ్గద్వయమ్ అకారణముపాసనసహభావస్య, శ్రుతిన్యాయాభావాత్ । న చ ప్రతిప్రయోగమ్ ఆశ్రయకాత్స్న్యో   పసంహారాదాశ్రితానామపి తథాత్వం విజ్ఞాతుం శక్యమ్ , అతన్త్రత్వయుక్తత్వాదుపాసనానామ్ — ఆశ్రయతన్త్రాణ్యపి హి ఉపాసనాని కామమ్ ఆశ్రయాభావే మా భూవన్ ; న త్వాశ్రయసహభావేన సహభావనియమమర్హన్తి, తత్సహభావాశ్రుతేరేవ । తస్మాత్ యథాకామమేవ ఉపాసనాన్యనుష్ఠీయేరన్ ॥ ౬౫ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శనాచ్చ ॥ ౬౬ ॥

దర్శయతి చ శ్రుతిరసహభావం ప్రత్యయానామ్ — 'ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతి' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౭ । ౧౦) ఇతి । సర్వప్రత్యయోపసంహారే హి, సర్వే సర్వవిద ఇతి న విజ్ఞానవతా బ్రహ్మణా పరిపాల్యత్వమితరేషాం సఙ్కీర్త్యేత । తస్మాత్ యథాకామముపాసనానాం సముచ్చయో వికల్పో వేతి ॥ ౬౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

చతుర్థః పాదః

అథేదానీమ్ ఔపనిషదమాత్మజ్ఞానం కిమధికారిద్వారేణ కర్మణ్యేవానుప్రవిశతి, ఆహోస్విత్ స్వతన్త్రమేవ పురుషార్థసాధనం భవతీతి మీమాంసమానః, సిద్ధాన్తేనైవ తావదుపక్రమతే —

పురుషార్థాధికరణమ్

పురుషార్థోఽతః శబ్దాదితి బాదరాయణః ॥ ౧ ॥

పురుషార్థోఽత ఇతి । అస్మాద్వేదాన్తవిహితాదాత్మజ్ఞానాత్ స్వతన్త్రాత్ పురుషార్థః సిధ్యతీతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే । కుత ఏతదవగమ్యతే ? శబ్దాదిత్యాహ । తథా హి — 'తరతి శోకమాత్మవిత్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । 3) 'స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౯) 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'ఆచార్యవాన్పురుషో వేద తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య, 'స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ

కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతి’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇతి ; ‘ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇత్యుపక్రమ్య, ‘ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమ్’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) ఇతి ఏవంజాతీయకా శ్రుతిః కేవలాయా విద్యాయాః పురుషార్థహేతుత్వం శ్రావయతి ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అథాత్ర ప్రత్యవతిష్ఠతే —

శేషత్వాత్పురుషార్థవాదో యథాన్యేష్వితి జైమినిః ॥ ౨ ॥

కర్తృత్వేన ఆత్మనః కర్మశేషత్వాత్ , తద్విజ్ఞానమపి వ్రీహిప్రోక్షణాదివత్ విషయద్వారేణ కర్మసమ్బన్ధ్యేవ — ఇత్యతః, తస్మిన్ అవగతప్రయోజనే ఆత్మజ్ఞానే యా ఫలశ్రుతిః, సా అర్థవాదః — ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే । యథా అన్యేషు ద్రవ్యసంస్కారకర్మసు ‘యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి న స పాపꣳ శ్లోకꣳ శృణోతి’ ‘యదాఙ్క్తే చక్షురేవ భ్రాతృవ్యస్య వృఙ్క్తే’ ‘యత్ప్రయాజానూయాజా ఇజ్యన్తే, వర్మ వా ఏతద్యజ్ఞస్య క్రియతే వర్మ యజమానస్య భ్రాతృవ్యాభిభూత్యై’ ఇత్యేవంజాతీయకా ఫలశ్రుతిః అర్థవాదః — తద్వత్ । కథం పునః అస్య అనారభ్యాధీతస్య ఆత్మజ్ఞానస్య ప్రకరణాదీనామన్యతమేనాపి హేతునా వినా క్రతుప్రవేశ ఆశఙ్క్యతే ? కర్తృద్వారేణ వాక్యాత్ తద్విజ్ఞానస్య క్రతుసమ్బన్ధ ఇతి చేత్ , న, వాక్యాద్వినియోగానుపపత్తేః — అవ్యభిచారిణా హి కేనచిద్ద్వారేణ అనారభ్యాధీతానామపి వాక్యనిమిత్తః క్రతుసమ్బన్ధోఽవకల్పతే ; కర్తా తు వ్యభిచారి ద్వారమ్ , లౌకికవైదికకర్మసాధారణ్యాత్ ; తస్మాన్న తద్ద్వారేణ ఆత్మజ్ఞానస్య క్రతుసమ్బన్ధసిద్ధిరితి — న, వ్యతిరేకవిజ్ఞానస్య వైదికేభ్యః కర్మభ్యోఽన్యత్ర అనుపయోగాత్ ; న హి దేహవ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానం లౌకికేషు కర్మసు ఉపయుజ్యతే, సర్వథా దృష్టార్థప్రవృత్త్యుపపత్తేః ; వైదికేషు తు దేహపాతోత్తరకాలఫలేషు దేహవ్యతిరిక్తాత్మజ్ఞానమన్తరేణ ప్రవృత్తిః నోపపద్యత ఇతి, ఉపయుజ్యతే వ్యతిరేకవిజ్ఞానమ్ । నను అపహతపాప్మత్వాదివిశేషణాత్ అసంసార్యాత్మవిషయమ్ ఔపనిషదం దర్శనం న ప్రవృత్త్యఙ్గం స్యాత్ — న, ప్రియాదిసంసూచితస్య సంసారిణ ఏవ ఆత్మనో ద్రష్టవ్యత్వోపదేశాత్ ; అపహతపాప్మత్వాది విశేషణం తు స్తుత్యర్థం భవిష్యతి । నను తత్ర తత్ర ప్రసాధితమేతత్ — అధికమసంసారి బ్రహ్మ జగత్కారణమ్ ; తదేవ చ సంసారిణ ఆత్మనః పారమార్థికం స్వరూపమ్ ఉపనిషత్సు ఉపదిశ్యత ఇతి — సత్యం ప్రసాధితమ్ ; తస్యైవ తు స్థూణానిఖననవత్ ఫలద్వారేణ ఆక్షేపసమాధానే క్రియేతే దార్ఢ్యాయ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆచారదర్శనాత్ ॥ 3 ॥

'జనకో హ వైదేహో బహుదక్షిణేన యజ్ఞేనేజే' (బృ. ఉ. ३ । ౧ । ౧) 'యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౫) ఇత్యేవమాదీని బ్రహ్మవిదామపి అన్యపరేషు వాక్యేషు కర్మసమ్బన్ధదర్శనాని భవన్తి । తథా ఉద్దాలకాదీనామపి పుత్రానుశాసనాదిదర్శనాత్ గార్హస్థ్యసమ్బన్ధోఽవగమ్యతే । కేవలాచ్చేత్ జ్ఞానాత్ పురుషార్థసిద్ధిః స్యాత్ , కిమర్థమ్ అనేకాయాససమన్వితాని కర్మాణి తే కుర్యుః ? 'అర్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్' ఇతి న్యాయాత్ ॥ ३ ॥

వ్యాఖ్యా

తచ్ఛ్రుతేః ॥ ౪ ॥

'యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి చ కర్మశేషత్వశ్రవణాత్ విద్యాయా న కేవలాయాః పురుషార్థహేతుత్వమ్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

సమన్వారమ్భణాత్ ॥ ౫ ॥

'తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇతి చ విద్యాకర్మణోః ఫలారమ్భే సాహిత్యదర్శనాత్ న స్వాతన్త్ర్యం విద్యాయాః ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

తద్వతో విధానాత్ ॥ ౬ ॥

'ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే స్వాధ్యాయమధీయానః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౫ । ౧) ఇతి చ ఏవంజాతీయకా శ్రుతిః సమస్తవేదార్థవిజ్ఞానవతః కర్మాధికారం దర్శయతి ; తస్మాదపి న విజ్ఞానస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ఫలహేతుత్వమ్ । నను అత్ర 'అధీత్య' ఇత్యధ్యయనమాత్రం వేదస్య శ్రూయతే, న అర్థవిజ్ఞానమ్ — నైష దోషః ; దృష్టార్థత్వాత్ వేదాధ్యయనమ్ అర్థావబోధపర్యన్తమితి స్థితమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

నియమాచ్చ ॥ ౭ ॥

'కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతꣳ సమాః । ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే' (ఈ. ఉ. ౨) ఇతి — తథా 'ఏతద్వై జరామర్యం సత్రం యదగ్నిహోత్రం జరయా వా హ్యేవాస్మాన్ముచ్యతే మృత్యునా వా' — ఇత్యేవంజాతీయకాత్ నియమాదపి కర్మశేషత్వమేవ విద్యాయా ఇతి ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రతివిధత్తే —

అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ ॥ ౮ ॥

తుశబ్దాత్ పక్షో విపరివర్తతే । యదుక్తమ్ 'శేషత్వాత్పురుషార్థవాదః' (బ్ర. సూ. 3 । ౪ । ౨) ఇతి, తత్ నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? అధికోపదేశాత్ ; యది సంసార్యేవ ఆత్మా శారీరః కర్తా భోక్తా చ శరీరమాత్రవ్యతిరేకేణ వేదాన్తేషు ఉపదిష్టః స్యాత్ , తతో వర్ణితేన ప్రకారేణ ఫలశ్రుతేరర్థవాదత్వం స్యాత్ ; అధికస్తావత్ శారీరాదాత్మనః అసంసారీ ఈశ్వరః కర్తృత్వాదిసంసారిధర్మరహితోఽపహతపాప్మత్వాదివిశేషణః పరమాత్మా వేద్యత్వేనోపదిశ్యతే వేదాన్తేషు । న చ తద్విజ్ఞానం కర్మణాం ప్రవర్తకం భవతి, ప్రత్యుత కర్మాణ్యుచ్ఛినత్తి — ఇతి వక్ష్యతి 'ఉపమర్దం చ' (బ్ర. సూ. 3 । ౪ । ౧౬) ఇత్యత్ర । తస్మాత్ 'పురుషార్థోఽతః శబ్దాత్' (బ్ర. సూ. 3 । ౪ । ౧) ఇతి యన్మతం భగవతో బాదరాయణస్య, తత్ తథైవ తిష్ఠతి ; న శేషత్వప్రభృతిభిర్హేత్వాభాసైశ్చాలయితుం శక్యతే । తథా హి తమధికం శారీరాత్ ఈశ్వరమాత్మానం దర్శయన్తి శ్రుతయః — 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' (ము. ఉ. ౧ । ౧ । ౯) 'భీషాస్మాద్వాతః పవతే' (తై. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) 'మహద్భయం వజ్రముద్యతమ్' (క. ఉ. ౨ । 3 । ౨) 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౯) 'తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత' (ఛా. ఉ. ౬ । ౨ । 3) ఇత్యేవమాద్యాః । యత్తు ప్రియాదిసంసూచితస్య సంసారిణ ఏవ ఆత్మనో వేద్యతయా అనుకర్షణమ్ — 'ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి । ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౫) 'యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౧) 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౪) ఇత్యుపక్రమ్య 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౯ । 3) ఇతి చైవమాది — తదపి, 'అస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౦) 'యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి' (బృ. ఉ. 3 । ౫ । ౧) 'పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇత్యేవమాదిభిర్వాక్యశేషైః సత్యామేవ అధికోపదిదిక్షాయామ్ ,

అత్యన్తాభేదాభిప్రాయమిత్యవిరోధః । పారమేశ్వరమేవ హి శారీరస్య పారమార్థికం స్వరూపమ్ ; ఉపాధికృతం తు శారీరత్వమ్ , 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) 'నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౧౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । సర్వం చ ఏతత్ విస్తరేణాస్మాభిః పురస్తాత్ తత్ర తత్ర వర్ణితమ్ ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

తుల్యం తు దర్శనమ్ ॥ ౯ ॥

యత్తూక్తమ్ — ఆచారదర్శనాత్కర్మశేషో విద్యేతి, అత్ర బ్రూమః — తుల్యమాచారదర్శనమ్ అకర్మశేషత్వేఽపి విద్యాయాః । తథా హి శ్రుతిర్భవతి — 'ఏతద్ధ స్మ వై తద్విద్వాంస ఆహుఋషయః కావషేయాః కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యక్ష్యామహే' 'ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసోఽగ్నిహోత్రం న జుహవాఞ్చక్రిరే' 'ఏతం వై తమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తి' (బృ. ఉ. ౩ । ౫ । ౧) ఇత్యేవంజాతీయకా । యాజ్ఞవల్క్యాదీనామపి బ్రహ్మవిదామ్ అకర్మనిష్ఠత్వం దృశ్యతే — 'ఏతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి హోక్త్వా యాజ్ఞవల్క్యః 'ప్రవవ్రాజ' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । అపి చ 'యక్ష్యమాణో వై భగవన్తోఽహమస్మి' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౧ । ౫) ఇత్యేతత్ లిఙ్గదర్శనం వైశ్వానరవిద్యావిషయమ్ ; సమ్భవతి చ సోపాధికాయాం బ్రహ్మవిద్యాయాం కర్మసాహిత్యదర్శనమ్ ; న తు అత్రాపి కర్మాఙ్గత్వమస్తి, ప్రకరణాద్యభావాత్ ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

యత్పునరుక్తమ్ — 'తచ్ఛ్రుతేః' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౪) ఇతి, అత్ర బ్రూమః —

అసార్వత్రికీ ॥ ౧౦ ॥

'యదేవ విద్యయా కరోతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇత్యేషా శ్రుతిర్న సర్వవిద్యావిషయా, ప్రకృతవిద్యాభిసమ్బన్ధాత్ । ప్రకృతా చ ఉద్గీథవిద్యా — 'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) ఇత్యత్ర ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

విభాగః శతవత్ ॥ ౧౧ ॥

యదప్యుక్తమ్ — 'తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౨) ఇత్యేతత్ సమన్వారమ్భవచనమ్ అస్వాతన్త్ర్యే విద్యాయా లిఙ్గమితి, తత్ ప్రత్యుచ్యతే — విభాగోఽత్ర ద్రష్టవ్యః — విద్యా అన్యం పురుషమన్వారభతే, కర్మ అన్యమితి । శతవత్ — యథా శతమ్ ఆభ్యాం దీయతామిత్యుక్తే విభజ్య దీయతే — పఞ్చాశదేకస్మై పఞ్చాశదపరస్మై, తద్వత్ । న చ ఇదం సమన్వారమ్భవాచనం ముముక్షువిషయమ్ — 'ఇతి ను కామయమానః' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౬) ఇతి సంసారివిషయత్వోపసంహారాత్ , 'అథాకామయమానః' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౬) ఇతి చ ముముక్షోః పృథగుపక్రమాత్ ; తత్ర సంసారివిషయే విద్యా విహితా ప్రతిషిద్ధా చ పరిగృహ్యతే, విశేషాభావాత్ ; కర్మాపి విహితం ప్రతిషిద్ధం చ, యథాప్రాప్తానువాదిత్వాత్ ; ఏవం సతి అవిభాగేనాపి ఇదం సమన్వారమ్భవచనమవకల్పతే ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

యచ్చైతత్ — 'తద్వతో విధానాత్' (బ్ర. సూ. 3 । ४ । ౬) ఇతి, అత ఉత్తరం పఠతి —

అధ్యయనమాత్రవతః ॥ ౧౨ ॥

'ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౫ । ౧) ఇత్యత్ర అధ్యయనమాత్రస్య శ్రవణాత్ అధ్యయనమాత్రవత ఏవ కర్మవిధిరిత్యధ్యవస్యామః । నను ఏవం సతి అవిద్యత్వాత్ అనధికారః కర్మసు ప్రసజ్యేత — నైష దోషః ; న వయమ్ అధ్యయనప్రభవం కర్మావబోధనమ్ అధికారకారణం వారయామః । కిం తర్హి ? ఔపనిషదమాత్మజ్ఞానమ్ స్వాతన్త్ర్యేణైవ ప్రయోజనవత్ ప్రతీయమానమ్ న కర్మాధికారకారణతాం ప్రతిపద్యతే — ఇత్యేతత్ప్రతిపాదయామః । యథా చ న క్రత్వన్తరజ్ఞానం క్రత్వన్తరాధికారేణ అపేక్ష్యతే, ఏవమేతదపి ద్రష్టవ్యమితి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

యదప్యుక్తమ్ — 'నియమాచ్చ' (బ్ర. సూ. 3 । ४ । ౭) ఇతి, అత్రాభిధీయతే —

నావిశేషాత్ ॥ ౧3 ॥

'కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేత్' (ఈ. ఉ. ౨) ఇత్యేవమాదిషు నియమశ్రవణేషు న విదుష ఇతి విశేషోఽస్తి, అవిశేషేణ నియమవిధానాత్ ॥ ౧3 ॥

వ్యాఖ్యా

స్తుతయేఽనుమతిర్వా ॥ ౧४ ॥

'కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి' (ఈ. ఉ. ౨) ఇత్యత్ర అపరో విశేష ఆఖ్యాయతే । యద్యపి అత్ర ప్రకరణసామర్థ్యాత్ విద్వానేవ — కుర్వన్ — ఇతి సమ్బధ్యతే, తథాపి విద్యాస్తుతయే కర్మానుజ్ఞానమ్ ఏతద్ద్రష్టవ్యమ్ ; 'న కర్మ లిప్యతే నరే' (ఈ. ఉ. ౨) ఇతి హి వక్ష్యతి । ఏతదుక్తం భవతి — యావజ్జీవం కర్మ కుర్వత్యపి త్వయి విదుషి పురుషే న కర్మ లేపాయ భవతి, విద్యాసామర్థ్యాదితి — తదేవం విద్యా స్తూయతే ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

కామకారేణ చైకే ॥ ౧౫ ॥

అపి చ ఏకే విద్వాంసః ప్రత్యక్షీకృతవిద్యాఫలాః సన్తః, తదవష్టమ్భాత్ ఫలాన్తరసాధనేషు ప్రజాదిషు ప్రయోజనాభావం పరామృశన్తి కామకారేణ — ఇతి శ్రుతిర్భవతి వాజసనేయినామ్ — 'ఏతద్ధ స్మ వై తత్పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం న కామయన్తే కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోక ఇతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) । అనుభవారూఢమేవ చ విద్యాఫలం న క్రియాఫలవత్ కాలాన్తరభావి — ఇత్యసకృదవోచామ । అతోఽపి న విద్యాయాః కర్మశేషత్వం నాపి తద్విషయాయాః ఫలశ్రుతేరయథార్థత్వం శక్యమాశ్రయితుమ్ ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపమర్దం చ ॥ ౧౬ ॥

అపి చ కర్మాధికారహేతోః క్రియాకారకఫలలక్షణస్య సమస్తస్య ప్రపఞ్చస్య అవిద్యాకృతస్య విద్యాసామర్థ్యాత్ స్వరూపోపమర్దమామనన్తి — 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం జిఘ్రేత్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) ఇత్యాదినా । వేదాన్తోదితాత్మజ్ఞానపూర్వికాం తు కర్మాధికారసిద్ధిం ప్రత్యాశాసానస్య కర్మాధికారోచ్ఛిత్తిరేవ ప్రసజ్యేత । తస్మాదపి స్వాతన్త్ర్యం విద్యాయాః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఊర్ధ్వరేతఃసు చ శబ్దే హి ॥ ౧౭ ॥

ఊర్ధ్వరేతఃసు చ ఆశ్రమేషు విద్యా శ్రూయతే ; న చ తత్ర కర్మాఙ్గత్వం విద్యాయా ఉపపద్యతే, కర్మాభావాత్ ; న హి అగ్నిహోత్రాదీని వైదికాని కర్మాణి తేషాం సన్తి । స్యాదేతత్ , ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా న శ్రూయన్తే వేద ఇతి — తదపి నాస్తి ; తేఽపి హి వైదికేషు శబ్దేష్వవగమ్యన్తే — 'త్రయో ధర్మస్కన్ధాః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) 'యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) 'తపఃశ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౧) 'ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో

లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) 'బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్' (జా. ఉ. ౪) ఇత్యేవమాదిషు । ప్రతిపన్నాప్రతిపన్నగార్హస్థ్యానామ్ అపాకృతానపాకృతర్ణత్రయాణాం చ ఊర్ధ్వరేతస్త్వం శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధమ్ । తస్మాదపి స్వాతన్త్ర్యం విద్యాయాః ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

పరామర్శాధికరణమ్

పరామర్శం జైమినిరచోదనా చాపవదతి హి ॥ ౧౮ ॥

'త్రయో ధర్మస్కన్ధాః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇత్యాదయో యే శబ్దా ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమాణాం సద్భావాయ ఉదాహృతాః, న తే తత్ప్రతిపాదనాయ ప్రభవన్తి ; యతః పరామర్శమ్ ఏషు శబ్దేష్వాశ్రమాన్తరాణాం జైమినిరాచార్యో మన్యతే, న విధిమ్ । కుతః ? న హి అత్ర లిఙాదీనామన్యతమశ్చోదనాశబ్దోఽస్తి ; అర్థాన్తరపరత్వం చ ఏషు ప్రత్యేకముపలభ్యతే । 'త్రయో ధర్మస్కన్ధాః' ఇత్యత్ర తావత్ 'యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమస్తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్సర్వ ఏతే పుణ్యలోకా భవన్తి' ఇతి పరామర్శపూర్వకమాశ్రమాణామనాత్యన్తికఫలత్వం సఙ్కీర్త్య, ఆత్యన్తికఫలతయా బ్రహ్మసంస్థతా స్తూయతే — 'బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇతి । నను పరామర్శేఽపి ఆశ్రమా గమ్యన్తే ఏవ — సత్యం గమ్యన్తే ; స్మృత్యాచారాభ్యాం తు తేషాం ప్రసిద్ధిః, న ప్రత్యక్షశ్రుతేః ; అతశ్చ ప్రత్యక్షశ్రుతివిరోధే సతి అనాదరణీయాస్తే భవిష్యన్తి, అనధికృతవిషయా వా । నను గార్హస్థ్యమపి సహైవోర్ధ్వరేతోభిః పరామృష్టమ్ — 'యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి ప్రథమః' ఇతి — సత్యమేవమ్ ; తథాపి తు గృహస్థం ప్రత్యేవ అగ్నిహోత్రాదీనాం కర్మణాం విధానాత్ శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ హి తదస్తిత్వమ్ ; తస్మాత్స్తుత్యర్థ ఏవ అయం పరామర్శః, న చోదనార్థః । అపి చ అపవదతి హి ప్రత్యక్షా శ్రుతిరాశ్రమాన్తరమ్ — 'వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయతే' 'ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతన్తుం మా వ్యవచ్ఛేత్సీః' (తై. ఉ. ౧ । ౧౧ । ౧) 'నాపుత్రస్య లోకోఽస్తీతి తత్సర్వే పశవో విదుః' ఇత్యేవమాద్యా । తథా 'యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) 'తపఃశ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్త్యరణ్యే' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౧) ఇతి చ దేవయానోపదేశః, న ఆశ్రమాన్తరోపదేశః । సన్దిగ్ధం చ ఆశ్రమాన్తరాభిధానమ్ — 'తప ఏవ ద్వితీయః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇత్యేవమాదిషు । తథా 'ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి లోకసంస్తవోఽయమ్ , న పారివ్రాజ్యవిధిః । నను

'బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్' ఇతి విస్పష్టమిదం ప్రత్యక్షం పారివ్రాజ్యవిధానం జాబాలానామ్ — సత్యమేవమేతత్ ; అనపేక్ష్య తు ఏతాం శ్రుతిమ్ అయం విచార ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అనుష్ఠేయం బాదరాయణః సామ్యశ్రుతేః ॥ ౧౯ ॥

అనుష్ఠేయమ్ ఆశ్రమాన్తరం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే — వేదేఽశ్రవణాదగ్నిహోత్రాదీనాం చ అవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్ తద్విరోధాదనధికృతానుష్ఠేయమాశ్రమాన్తరమ్ — ఇతి హి ఇమాం మతిం నిరాకరోతి, గార్హస్థ్యవదేవ ఆశ్రమాన్తరమపి అనిచ్ఛతా ప్రతిపత్తవ్యమితి మన్యమానః । కుతః ? సామ్యశ్రుతేః ; సమా హి గార్హస్థ్యేనాశ్రమాన్తరస్య పరామర్శశ్రుతిర్దృశ్యతే — 'త్రయో ధర్మస్కన్ధాః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇత్యాద్యా ; యథా ఇహ శ్రుత్యన్తరవిహితమేవ గార్హస్థ్యం పరామృష్టమ్ , ఏవమాశ్రమాన్తరమపీతి ప్రతిపత్తవ్యమ్ — యథా చ శాస్త్రాన్తరప్రాప్తయోరేవ నివీతప్రాచీనావీతయోః పరామర్శ ఉపవీతవిధిపరే వాక్యే ; తస్మాత్ తుల్యమనుష్ఠేయత్వం గార్హస్థ్యేన ఆశ్రమాన్తరస్య । తథా 'ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యస్య వేదానువచనాదిభిః సమభివ్యాహారః ; 'యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇత్యస్య చ పఞ్చాగ్నివిద్యయా । యత్తూక్తమ్ — 'తప ఏవ ద్వితీయః' ఇత్యాదిష్వాశ్రమాన్తరాభిధానం సన్దిగ్ధమితి ; నైష దోషః, నిశ్చయకారణసద్భావాత్ ; 'త్రయో ధర్మస్కన్ధాః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇతి హి ధర్మస్కన్ధత్రిత్వం ప్రతిజ్ఞాతమ్ ; న చ యజ్ఞాదయో భూయాంసో ధర్మా ఉత్పత్తిభిన్నాః సన్తః అన్యత్రాశ్రమసమ్బన్ధాత్ త్రిత్వేఽన్తర్భావయితుం శక్యన్తే ; తత్ర యజ్ఞాదిలిఙ్గో గృహాశ్రమ ఏకో ధర్మస్కన్ధో నిర్దిష్టః, బ్రహ్మచారీతి చ స్పష్ట ఆశ్రమనిర్దేశః, తప ఇత్యపి కోఽన్యస్తపఃప్రధానాదాశ్రమాత్ ధర్మస్కన్ధోఽభ్యుపగమ్యేత । 'యే చేమేఽరణ్యే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇతి చ అరణ్యలిఙ్గాత్ శ్రద్ధాతపోభ్యామాశ్రమగృహీతిః । తస్మాత్ పరమార్శేఽప్యనుష్ఠేయమాశ్రమాన్తరమ్ ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

విధిర్వా ధారణవత్ ॥ ౨౦ ॥

విధిర్వా అయమాశ్రమాన్తరస్య, న పరామర్శమాత్రమ్ । నను విధిత్వాభ్యుపగమే ఏకవాక్యతాప్రతీతిరుపరుధ్యేత ; ప్రతీయతే చ అత్ర ఏకవాక్యతా — పుణ్యలోకఫలాస్త్రయో ధర్మస్కన్ధాః, బ్రహ్మసంస్థతా త్వమృతత్వఫలేతి — సత్యమేతత్ ; సతీమపి తు ఏకవాక్యతాప్రతీతిం పరిత్యజ్య విధిరేవాభ్యుపగన్తవ్యః, అపూర్వత్వాత్ ,

విధ్యన్తరస్యాదర్శనాత్ , విస్పష్టాచ్చాశ్రమాన్తరప్రత్యయాత్ గుణవాదకల్పనయా ఏకవాక్యత్వయోజనానుపపత్తేః । ధారణవత్ — యథా 'అధస్తాత్సమిధం ధారయన్ననుద్రవేదుపరి హి దేవేభ్యో ధారయతి' ఇత్యత్ర సత్యామప్యధోధారణేన ఏకవాక్యతాప్రతీతౌ, విధీయత ఏవ ఉపరిధారణమ్ , అపూర్వత్వాత్ ; తథా చ ఉక్తం శేషలక్షణే 'విధిస్తు ధారణేఽపూర్వత్వాత్' (జై. సూ. ౩ । ౪ । ౧౫) ఇతి ; తద్వత్ ఇహాపి ఆశ్రమపరామర్శశ్రుతిః విధిరేవేతి కల్ప్యతే ॥

వ్యాఖ్యా

యద్యపి పరామర్శ ఏవాయమాశ్రమాన్తరాణామ్ , తదాపి బ్రహ్మసంస్థతా తావత్ , సంస్తవసామర్థ్యాదవశ్యం విధేయా అభ్యుపగన్తవ్యా । సా చ కిం చతుర్ష్వాశ్రమేషు యస్య కస్యచిత్ , ఆహోస్విత్పరివ్రాజకస్యైవేతి వివేక్తవ్యమ్ । యది చ బ్రహ్మచార్యన్తేష్వాశ్రమేషు పరామృశ్యమానేషు పరివ్రాజకోఽపి పరామృష్టః, తతశ్చతుర్ణామప్యాశ్రమాణాం పరామృష్టత్వావిశేషాత్ అనాశ్రమిత్వానుపపత్తేశ్చ యః కశ్చిచ్చతుర్ష్వాశ్రమేషు బ్రహ్మసంస్థో భవిష్యతి ; అథ న పరామృష్టః, తతః పరిశిష్యమాణః పరివ్రాడేవ బ్రహ్మసంస్థ ఇతి సేత్స్యతి । తత్ర తపఃశబ్దేన వైఖానసగ్రాహిణా పరామృష్టః పరివ్రాడపి ఇతి కేచిత్ । తదయుక్తమ్ ; న హి సత్యాం గతౌ వానప్రస్థవిశేషణేన పరివ్రాజకో గ్రహణమర్హతి ; యథా అత్ర బ్రహ్మచారిగృహమేధినౌ అసాధారణేనైవ స్వేన స్వేన విశేషణేన విశేషితౌ, ఏవం భిక్షువైఖానసావపీతి యుక్తమ్ ; తపశ్చ అసాధారణో ధర్మో వానప్రస్థానాం కాయక్లేశప్రధానత్వాత్ , తపఃశబ్దస్య తత్ర రూఢేః ; భిక్షోస్తు ధర్మ ఇన్ద్రియసంయమాదిః లక్షణయైవ తపఃశబ్దేనాభిలప్యేత । చతుష్ట్వేన చ ప్రసిద్ధా ఆశ్రమాః త్రిత్వేన పరామృశ్యన్త ఇత్యన్యాయ్యమ్ । అపి చ భేదవ్యపదేశోఽత్ర భవతి — త్రయ ఏతే పుణ్యలోకభాజః, ఏకోఽమృతత్వభాగితి ; పృథక్త్వే చ భేదవ్యపదేశోఽవకల్పతే ; న హ్యేవం భవతి — దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ మన్దప్రజ్ఞౌ, అన్యతరస్త్వనయోర్మహాప్రజ్ఞ ఇతి ; భవతి త్వేవమ్ — దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ మన్దప్రజ్ఞౌ, విష్ణుమిత్రస్తు మహాప్రజ్ఞ ఇతి ; తస్మాత్ పూర్వే త్రయ ఆశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజః, పరిశిష్యమాణః పరివ్రాట్ అమృతత్వభాక్ । కథం పునః బ్రహ్మసంస్థశబ్దో యోగాత్ప్రవర్తమానః సర్వత్ర సమ్భవన్ పరివ్రాజక ఏవావతిష్ఠేత ? రూఢ్యభ్యుపగమే చ ఆశ్రమమాత్రాదమృతత్వప్రాప్తేర్జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గ ఇతి — అత్రోచ్యతే — బ్రహ్మసంస్థ ఇతి హి బ్రహ్మణి పరిసమాప్తిః అనన్యవ్యాపారతారూపం తన్నిష్ఠత్వమభిధీయతే ; తచ్చ త్రయాణామాశ్రమాణాం న సమ్భవతి, స్వాశ్రమవిహితకర్మాననుష్ఠానే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ ; పరివ్రాజకస్య తు సర్వకర్మసంన్యాసాత్ ప్రత్యవాయో న సమ్భవతి అననుష్ఠాననిమిత్తః ; శమదమాదిస్తు తదీయో ధర్మో బ్రహ్మసంస్థాయా ఉపోద్బలకః, న విరోధీ ; బ్రహ్మనిష్ఠత్వమేవ హి తస్య శమదమాద్యుపబృంహితం స్వాశ్రమవిహితం కర్మ ; యజ్ఞాదీని చ

ఇతరేషామ్ ; తద్వ్యతిక్రమే చ తస్య ప్రత్యవాయః । తథా చ 'న్యాస ఇతి బ్రహ్మ బ్రహ్మ హి పరః పరో హి బ్రహ్మ తాని వా ఏతాన్యవరాణి తపాꣳసి న్యాస ఏవాత్యరేచయత్' (నా. ఉ. ౭౮) 'వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాః సంన్యాసయోగాద్యతయః శుద్ధసత్త్వాః' (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౬)(నా. ఉ. ౧౨ । 3)(కై. ఉ. 3) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః, స్మృతయశ్చ 'తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః' (భ. గీ. ౫ । ౧౭) ఇత్యాద్యాః — బ్రహ్మసంస్థస్య కర్మాభావం దర్శయన్తి । తస్మాత్ పరివ్రాజకస్య ఆశ్రమమాత్రాదమృతత్వప్రాప్తేర్జ్ఞానానర్థక్యప్రసఙ్గ ఇత్యేషోఽపి దోషో నావతరతి । తదేవం పరామర్శేఽపి ఇతరేషామాశ్రమాణామ్ , పారివ్రాజ్యం తావద్బ్రహ్మసంస్థతాలక్షణం లభ్యేతైవ । అనపేక్ష్యైవ జాబాలశ్రుతిమాశ్రమాన్తరవిధాయినీమ్ అయమాచార్యేణ విచారః ప్రవర్తితః ; విద్యత ఏవ తు ఆశ్రమాన్తరవిధిశ్రుతిః ప్రత్యక్షా — 'బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేద్గృహీ భూత్వా వనీ భవేద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ । యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేద్గృహాద్వా వనాద్వా' (జా. ఉ. ౪) ఇతి ; న చ ఇయం శ్రుతిః అనధికృతవిషయా శక్యా వక్తుమ్ , అవిశేషశ్రవణాత్ , పృథగ్విధానాచ్చ అనధికృతానామ్ — 'అథ పునరేవ వ్రతీ వాఽవ్రతీ వా స్నాతకో వాఽస్నాతకో వోత్సన్నాగ్నిరనగ్నికో వా' (జా. ఉ. ౪) ఇత్యాదినా ; బ్రహ్మజ్ఞానపరిపాకాఙ్గత్వాచ్చ పారివ్రాజ్యస్య న అనధికృతవిషయత్వమ్ , తచ్చ దర్శయతి — 'అథ పరివ్రాడ్వివర్ణవాసా ముణ్డోఽపరిగ్రహః శుచిరద్రోహీ భైక్షాణో బ్రహ్మభూయాయ భవతి' (జా. ఉ. ౫) ఇతి । తస్మాత్సిద్ధా ఊర్ధ్వరేతసామాశ్రమాః । సిద్ధం చ ఊర్ధ్వరేతఃసు విధానాద్విద్యాయాః స్వాతన్త్ర్యమితి ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

స్తుతిమాత్రాధికరణమ్

స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేన్నాపూర్వత్వాత్ ॥ ౨౧ ॥

'స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । 3) 'ఇయమేవర్గగ్నిః సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) 'అయం వావ లోకః, ఏషోఽగ్నిశ్చితః । తదిదమేవోక్థమియమేవ పృథివీ' ఇత్యేవంజాతీయకాః శ్రుతయః కిముద్గీథాదేః స్తుత్యర్థాః, ఆహోస్విత్ ఉపాసనావిధ్యర్థా ఇత్యస్మిన్సంశయే — స్తుత్యర్థా ఇతి యుక్తమ్ , ఉద్గీథాదీని కర్మాఙ్గాన్యుపాదాయ శ్రవణాత్ ; యథా 'ఇయమేవ జుహూరాదిత్యః కూర్మః స్వర్గో లోక ఆహవనీయః' ఇత్యాద్యా జుహ్వాదిస్తుత్యర్థాః, తద్వత్ — ఇతి చేత్ , నేత్యాహ ; న హి స్తుతిమాత్రమాసాం శ్రుతీనాం ప్రయోజనం యుక్తమ్ , అపూర్వత్వాత్ ; విధ్యర్థతాయాం హి అపూర్వోఽర్థో విహితో భవతి ; స్తుత్యర్థతాయాం త్వానర్థక్యమేవ స్యాత్ ; విధాయకస్య హి శబ్దస్య

వాక్యశేషభావం ప్రతిపద్యమానా స్తుతిరుపయుజ్యత ఇత్యుక్తమ్ 'విధినా త్వేకవాక్యత్వాత్స్తుత్యర్థేన విధీనాం స్యుః' ఇత్యత్ర ; ప్రదేశాన్తరవిహితానాం తు ఉద్గీథాదీనామ్ ఇయం ప్రదేశాన్తరపఠితా స్తుతిః వాక్యశేషభావమప్రతిపద్యమానా అనర్థికైవ స్యాత్ ; 'ఇయమేవ జుహూః' ఇత్యాది తు విధిసన్నిధావేవామ్నాతమితి వైషమ్యమ్ । తస్మాత్ విధ్యర్థా ఏవ ఏవంజాతీయకాః శ్రుతయః ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

భావశబ్దాచ్చ ॥ ౨౨ ॥

'ఉద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) 'అహముక్థమస్మీతి విద్యాత్' ఇత్యాదయశ్చ విస్పష్టా విధిశబ్దాః శ్రూయన్తే ; తే చ స్తుతిమాత్రప్రయోజనతాయాం వ్యాహన్యేరన్ । తథా చ న్యాయవిదాం స్మరణమ్ — 'కుర్యాత్క్రియేత కర్తవ్యం భవేత్స్యాదితి పఞ్చమమ్ । ఏతత్స్యాత్సర్వవేదేషు నియతం విధిలక్షణమ్' ఇతి ; లిఙాద్యర్థో విధిరితి మన్యమానాస్త ఏవం స్మరన్తి । ప్రతిప్రకరణం చ ఫలాని శ్రావ్యన్తే — 'ఆపయితా హ వై కామానాం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౭) 'ఏష హ్యేవ కామాగానస్యేష్టే' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౯) 'కల్పన్తే హాస్మై లోకా ఊర్ధ్వాశ్చావృత్తాశ్చ' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౩) ఇత్యాదీని ; తస్మాదప్యుపాసనవిధానార్థా ఉద్గీథాదిశ్రుతయః ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

పారిప్లవాధికరణమ్

పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్న విశేషితత్వాత్ ॥ ౨౩ ॥

'అథ హ యాజ్ఞవల్క్యస్య ద్వే భార్యే బభూవతుర్మైత్రేయీ చ కాత్యాయనీ చ' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧) 'ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరిన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ' (కౌ. ఉ. ౩ । ౧) 'జానశ్రుతిర్హ పౌత్రాయణః శ్రద్ధాదేయో బహుదాయీ బహుపాక్య ఆస' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧ । ౧) ఇత్యేవమాదిషు వేదాన్తపఠితేష్వాఖ్యానేషు సంశయః — కిమిమాని పారిప్లవప్రయోగార్థాని, ఆహోస్విత్సన్నిహితవిద్యాప్రతిపత్త్యర్థానీతి । పారిప్లవార్థా ఇమా ఆఖ్యానశ్రుతయః, ఆఖ్యానసామాన్యాత్ , ఆఖ్యానప్రయోగస్య చ పారిప్లవే చోదితత్వాత్ ; తతశ్చ విద్యాప్రధానత్వం వేదాన్తానాం న స్యాత్ , మన్త్రవత్ ప్రయోగశేషత్వాదితి చేత్ — తన్న । కస్మాత్ ? విశేషితత్వాత్ — 'పారిప్లవమాచక్షీత' ఇతి హి ప్రకృత్య, 'మనుర్వైవస్వతో రాజా' ఇత్యేవమాదీని కానిచిదేవ ఆఖ్యానాని తత్ర విశేష్యన్తే । ఆఖ్యానసామాన్యాచ్చేత్ సర్వగృహీతిః

స్యాత్ , అనర్థకమేవేదం విశేషణం భవేత్ । తస్మాత్ న పారిప్లవార్థా ఏతా ఆఖ్యానశ్రుతయః ॥ ౨౩ ॥

వ్యాఖ్యా

తథా చైకవాక్యతోపబన్ధాత్ ॥ ౨౪ ॥

అసతి చ పారిప్లవార్థత్వే ఆఖ్యానానాం సన్నిహితవిద్యాప్రతిపాదనోపయోగితైవ న్యాయ్యా, ఏకవాక్యతోపబన్ధాత్ ; తథా హి తత్ర తత్ర సన్నిహితాభిర్విద్యాభిరేకవాక్యతా దృశ్యతే ప్రరోచనోపయోగాత్ ప్రతిపత్తిసౌకర్యోపయోగాచ్చ । మైత్రేయీబ్రాహ్మణే తావత్ — ‘ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇత్యాద్యయా విద్యయా ఏకవాక్యతా దృశ్యతే ; ప్రాతర్దనేఽపి ‘ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా’ ఇత్యాద్యయా ; ‘జానశ్రుతిః’ ఇత్యత్రాపి ‘వాయుర్వావ సంవర్గః’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౩ । ౧) ఇత్యాద్యయా । యథా ‘స ఆత్మనో వపాముదఖిదత్’ ఇత్యేవమాదీనాం కర్మశ్రుతిగతానామాఖ్యానానాం సన్నిహితవిధిస్తుత్యర్థతా, తద్వత్ । తస్మాన్న పారిప్లవార్థత్వమ్ ॥ ౨౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆగ్నీన్ధనాద్యధికరణమ్

అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా ॥ ౨౫ ॥

‘పురుషార్థోఽతః శబ్దాత్’ (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౧) ఇత్యేతత్ వ్యవహితమపి సమ్భవాత్ ‘అతః’ ఇతి పరామృశ్యతే । అత ఏవ చ విద్యాయాః పురుషార్థహేతుత్వాత్ అగ్నీన్ధనాదీన్యాశ్రమకర్మాణి విద్యయా స్వార్థసిద్ధౌ నాపేక్షితవ్యానీతి ఆద్యస్యైవాధికరణస్య ఫలముపసంహరత్యధికవివక్షయా ॥ ౨౫ ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వాపేక్షాధికరణమ్

సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్ ॥ ౨౬ ॥

ఇదమిదానీం చిన్త్యతే — కిం విద్యాయా అత్యన్తమేవానపేక్షా ఆశ్రమకర్మణామ్ , ఉత అస్తి కాచిదపేక్షేతి । తత్ర అత ఏవాగ్నీన్ధనాదీన్యాశ్రమకర్మాణి విద్యయా స్వార్థసిద్ధౌ నాపేక్ష్యన్తే ; ఇత్యేవమత్యన్తమేవానపేక్షాయాం ప్రాప్తాయామ్ , ఇదముచ్యతే — సర్వాపేక్షా చేతి ; అపేక్షతే చ విద్యా సర్వాణ్యాశ్రమకర్మాణి, నాత్యన్తమనపేక్షైవ । నను విరుద్ధమిదం వచనమ్ — అపేక్షతే

చ ఆశ్రమకర్మాణి విద్యా, నాపేక్షతే చేతి । నేతి బ్రూమః ; ఉత్పన్నా హి విద్యా ఫలసిద్ధిం ప్రతి న కిఞ్చిదన్యదపేక్షతే, ఉత్పత్తిం ప్రతి తు అపేక్షతే । కుతః ? యజ్ఞాదిశ్రుతేః ; తథా హి శ్రుతిః — 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి యజ్ఞాదీనాం విద్యాసాధనభావం దర్శయతి ।
వివిదిషాసంయోగాచ్చైషాముత్పత్తిసాధనభావోఽవసీయతే ; 'అథ యద్యజ్ఞ ఇత్యాచక్షతే బ్రహ్మచర్యమేవ తత్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౫ । ౧) ఇత్యత్ర చ విద్యాసాధనభూతస్య బ్రహ్మచర్యస్య యజ్ఞాదిభిః సంస్తవాత్ యజ్ఞాదీనామపి హి సాధనభావః సూచ్యతే ; 'సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి । యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సఙ్గ్రహేణ బ్రవీమి' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౫) ఇత్యేవమాద్యా చ శ్రుతిః ఆశ్రమకర్మణాం విద్యాసాధనభావం సూచయతి । స్మృతిరపి — 'కషాయపక్తిః కర్మాణి జ్ఞానం తు పరమా గతిః । కషాయే కర్మభిః పక్వే తతో జ్ఞానం ప్రవర్తతే' ఇత్యేవమాద్యా । అశ్వవదితి యోగ్యతానిదర్శనమ్ — యథా చ యోగ్యతావశేన అశ్వో న లాఙ్గలాకర్షణే యుజ్యతే, రథచర్యాయాం తు యుజ్యతే, ఏవమాశ్రమకర్మాణి విద్యయా ఫలసిద్ధౌ నాపేక్ష్యన్తే, ఉత్పత్తౌ చ అపేక్ష్యన్త ఇతి ॥ ౨౬ ॥

వ్యాఖ్యా

శమదమాద్యుపేతః స్యాత్తథాపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్ ॥ ౨౭ ॥

యది కశ్చిన్మన్యేత — యజ్ఞాదీనాం విద్యాసాధనభావో న న్యాయ్యః, విధ్యభావాత్ ; 'యజ్ఞేన వివిదిషన్తి' ఇత్యేవంజాతీయకా హి శ్రుతిః అనువాదస్వరూపా విద్యాభిష్టవపరా, న యజ్ఞాదివిధిపరా — ఇత్థం మహాభాగా విద్యా, యత్ యజ్ఞాదిభిరేతామవాప్తుమిచ్ఛన్తీతి — తథాపి తు శమదమాద్యుపేతః స్యాత్ విద్యార్థీ, 'తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుః సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానం పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౩) ఇతి విద్యాసాధనత్వేన శమదమాదీనాం విధానాత్ విహితానాం చ అవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్ । నను అత్రాపి శమాద్యుపేతో భూత్వా పశ్యతీతి వర్తమానాపదేశ ఉపలభ్యతే, న విధిః — నేతి బ్రూమః, 'తస్మాత్' ఇతి ప్రకృతప్రశంసాపరిగ్రహాద్విధిత్వప్రతీతేః ; 'పశ్యేత్' ఇతి చ మాధ్యన్దినా విస్పష్టమేవ విధిమధీయతే । తస్మాత్ యజ్ఞాద్యనపేక్షాయామపి శమాదీన్యపేక్షితవ్యాని । యజ్ఞాదీన్యపి తు అపేక్షితవ్యాని, యజ్ఞాదిశ్రుతేరేవ । నను ఉక్తమ్ — యజ్ఞాదిభిర్వివిదిషన్తీత్యత్ర న విధిరుపలభ్యత ఇతి — సత్యముక్తమ్ ; తథాపి తు అపూర్వత్వాత్సంయోగస్య విధిః పరికల్ప్యతే ; న హి అయం యజ్ఞాదీనాం వివిదిషాసంయోగః పూర్వం ప్రాప్తః, యేనానూద్యేత ; 'తస్మాత్పూషా ప్రపిష్టభాగోఽదన్తకో హి' ఇత్యేవమాదిషు చ అశ్రుతవిధికేష్వపి వాక్యేషు అపూర్వత్వాద్విధిం పరికల్ప్య, 'పౌష్ణం పేషణం వికృతౌ

ప్రతీయేత' (శాబ. భా. ౩ | ౩ | ౩౪) — ఇత్యాదివిచారః ప్రథమే తన్త్రే ప్రవర్తితః ; తథా చ ఉక్తమ్ 'విధిర్వా ధారణవత్' (బ్ర. సూ. ౩ | ౪ | ౨౦) ఇతి | స్మృతిష్వపి భగవద్గీతాద్యాసు అనభిసన్ధాయ ఫలమ్ అనుష్ఠితాని యజ్ఞాదీని ముముక్షోర్జ్ఞానసాధనాని భవన్తీతి ప్రపఞ్చితమ్ | తస్మాద్యజ్ఞాదీని శమదమాదీని చ యథాశ్రమం సర్వాణ్యేవ ఆశ్రమకర్మాణి విద్యోత్పత్తావపేక్షితవ్యాని | తత్రాపి 'ఏవంవిత్' ఇతి విద్యాసంయోగాత్ ప్రత్యాసన్నాని విద్యాసాధనాని శమాదీని, వివిదిషాసంయోగాత్తు బాహ్యతరాణి యజ్ఞాదీనీతి వివేక్తవ్యమ్ ‖ ౨౭ ‖

వ్యాఖ్యా

సర్వాన్నానుమత్యధికరణమ్

సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్ ‖ ౨౮ ‖

ప్రాణసంవాదే శ్రూయతే ఛన్దోగానామ్ — 'న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతి' (ఛా. ఉ. ౫ | ౨ | ౧) ఇతి ; తథా వాజసనేయినామ్ — 'న హ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం ప్రతిగృహీతమ్' (బృ. ఉ. ౬ | ౧ | ౧౪) ఇతి ; సర్వమస్యాదనీయమేవ భవతీత్యర్థః | కిమిదం సర్వాన్నానుజ్ఞానం శమాదివత్ విద్యాఙ్గం విధీయతే, ఉత స్తుత్యర్థం సఙ్కీర్త్యత ఇతి సంశయే — విధిరితి తావత్ప్రాప్తమ్ ; తథా హి ప్రవృత్తివిశేషకర ఉపదేశో భవతి ; అతః ప్రాణవిద్యాసన్నిధానాత్ తదఙ్గత్వేన ఇయం నియమనివృత్తిరుపదిశ్యతే | నను ఏవం సతి భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగశాస్త్రవ్యాఘాతః స్యాత్ — నైష దోషః, సామాన్యవిశేషభావాత్ బాధోపపత్తేః ; యథా ప్రాణిహింసాప్రతిషేధస్య పశుసంజ్ఞపనవిధినా బాధః, యథా చ 'న కాఞ్చన పరిహరేత్తద్వ్రతమ్' (ఛా. ఉ. ౨ | ౧౩ | ౨) ఇత్యనేన వామదేవ్యవిద్యావిషయేణ సర్వస్త్ర్యపరిహారవచనేన సామాన్యవిషయం గమ్యాగమ్యవిభాగశాస్త్రం బాధ్యతే — ఏవమనేనాపి ప్రాణవిద్యావిషయేణ సర్వాన్నభక్షణవచనేన భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగశాస్త్రం బాధ్యేతేత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

నేదం సర్వాన్నానుజ్ఞానం విధీయత ఇతి ; న హి అత్ర విధాయకః శబ్ద ఉపలభ్యతే, 'న హ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతి' (ఛా. ఉ. ౫ | ౨ | ౧) ఇతి వర్తమానాపదేశాత్ | న చ అసత్యామపి విధిప్రతీతౌ ప్రవృత్తివిశేషకరత్వలోభేనైవ విధిరభ్యుపగన్తుం శక్యతే | అపి చ శ్వాదిమర్యాదం ప్రాణస్యాన్నమిత్యుక్త్వా, ఇదముచ్యతే — నైవంవిదః కిఞ్చిదనన్నం భవతీతి ; న చ శ్వాదిమర్యాదమన్నం మానుషేణ దేహేనోపభోక్తుం శక్యతే ; శక్యతే తు

ప్రాణస్యాన్నమిదం సర్వమితి విచిన్తయితుమ్ । తస్మాత్
ప్రాణాన్నవిజ్ఞానప్రశంసార్థోఽయమర్థవాదః, న సర్వాన్నానుజ్ఞానవిధిః । తద్దర్శయతి — 'సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే' ఇతి ; ఏతదుక్తం భవతి — ప్రాణాత్యయ ఏవ హి పరస్యామాపది సర్వమన్నమదనీయత్వేనాభ్యనుజ్ఞాయతే, తద్దర్శనాత్ ; తథా హి శ్రుతిః చాక్రాయణస్య ఋషేః కష్టాయామవస్థాయామ్ అభక్ష్యభక్షణే ప్రవృత్తిం దర్శయతి 'మటచీహతేషు కురుషు' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ । ౧) ఇత్యస్మిన్ బ్రాహ్మణే — చాక్రాయణః కిల ఋషిః ఆపద్గతః ఇభ్యేన సామిఖాదితాన్కుల్మాషాంశ్చఖాద ; అనుపానం తు తదీయమ్ ఉచ్ఛిష్టదోషాత్ప్రత్యాచచక్షే ; కారణం చాత్రోవాచ 'న వా అజీవిష్యమిమానఖాదన్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ । ४) ఇతి, 'కామో మ ఉదపానమ్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧౦ । ४) ఇతి చ ; పునశ్చ ఉత్తరేద్యుః తానేవ స్వపరోచ్ఛిష్టాన్పర్యుషితాన్కుల్మాషాన్ భక్షయాంబభూవ — ఇతి ; తదేతత్ ఉచ్ఛిష్టోచ్ఛిష్టపర్యుషితభక్షణం దర్శయన్త్యాః శ్రుతేః ఆశయాతిశయో లక్ష్యతే — ప్రాణాత్యయప్రసఙ్గే ప్రాణసన్ధారణాయ అభక్ష్యమపి భక్షయితవ్యమితి ; స్వస్థావస్థాయాం తు తన్న కర్తవ్యం విద్యావతాపి — ఇత్యనుపానప్రత్యాఖ్యానాద్గమ్యతే । తస్మాత్ అర్థవాదః 'న హ వా ఏవంవిది' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨ । ౧) ఇత్యేవమాదిః ॥ ౨౮ ॥

అబాధాచ్చ ॥ ౨౯ ॥

ఏవం చ సతి 'ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః' ఇత్యేవమాది భక్ష్యాభక్ష్యవిభాగశాస్త్రమ్ అబాధితం భవిష్యతి ॥ ౨౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అపి చ స్మర్యతే ॥ ३౦ ॥

అపి చ ఆపది సర్వాన్నభక్షణమపి స్మర్యతే విదుషోఽవిదుషశ్చ అవిశేషేణ — 'జీవితాత్యయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః । లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా' (మ.స్మృ. ౧౦ । ౧౦४) ఇతి । తథా 'మద్యం నిత్యం బ్రాహ్మణః' 'సురాపస్య బ్రాహ్మణస్యోష్ణామాసిఞ్చేయుః' (గౌ. ధ. సూ. ३ । ౫ । ౧), 'సురాపాః కృమయో భవన్త్యభక్ష్యభక్షణాత్' ఇతి చ స్మర్యతే వర్జనమనన్నస్య ॥ ३౦ ॥

వ్యాఖ్యా

శబ్దశ్చాతోఽకామకారే ॥ ३౧ ॥

శబ్దశ్చ అనన్న్నస్య ప్రతిషేధకః కామకారనివృత్తిప్రయోజనః కఠానాం సంహితాయాం శ్రూయతే — 'తస్మాద్బ్రాహ్మణః సురాం న పిబేత్' ఇతి । సోఽపి 'న హ వా ఏవంవిది' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨ । ౧) ఇత్యస్యార్థవాదత్వాత్ ఉపపన్నతరో భవతి । తస్మాదేవంజాతీయకా అర్థవాదా న విధయ ఇతి ॥ ౩౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆశ్రమకర్మాధికరణమ్

విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి ॥ ౩౨ ॥

'సర్వాపేక్షా చ' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౨౬) ఇత్యత్ర ఆశ్రమకర్మణాం విద్యాసాధనత్వమవధారితమ్ ; ఇదానీం తు కిమముముక్షోరప్యాశ్రమమాత్రనిష్ఠస్య విద్యామకామయమానస్య తాన్యనుష్ఠేయాని, ఉతాహో నేతి చిన్త్యతే । తత్ర 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదినా ఆశ్రమకర్మణాం విద్యాసాధనత్వేన విహితత్వాత్ విద్యామనిచ్ఛతః ఫలాన్తరం కామయమానస్య నిత్యాన్యననుష్ఠేయాని ; అథ తస్యాప్యనుష్ఠేయాని, న తర్హి ఏషాం విద్యాసాధనత్వమ్ , నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధాత్ — ఇత్యస్యాం ప్రాప్తౌ, పఠతి — ఆశ్రమమాత్రనిష్ఠస్యాప్యముముక్షోః కర్తవ్యాన్యేవ నిత్యాని కర్మాణి, 'యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతి' ఇత్యాదినా విహితత్వాత్ ; న హి వచనస్యాతిభారో నామ కశ్చిదస్తి ॥ ౩౨ ॥

వ్యాఖ్యా

అథ యదుక్తమ్ — నైవం సతి విద్యాసాధనత్వమేషాం స్యాదితి, అత ఉత్తరం పఠతి —

సహకారిత్వేన చ ॥ ౩౩ ॥

విద్యాసహకారీణి చ ఏతాని స్యుః, విహితత్వాదేవ 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి' ఇత్యాదినా ; తదుక్తమ్ — 'సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౨౬) ఇతి । న చేదం విద్యాసహకారిత్వవచనమాశ్రమకర్మణాం ప్రయాజాదివత్ విద్యాఫలవిషయం మన్తవ్యమ్ , అవిధిలక్షణత్వాద్విద్యాయాః, అసాధ్యత్వాచ్చ విద్యాఫలస్య । విధిలక్షణం హి సాధనం దర్శపూర్ణమాసాది స్వర్గఫలసిసాధయిషయా సహకారిసాధనాన్తరమ్ అపేక్షతే, నైవం విద్యా । తథా చోక్తమ్ — 'అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా' (బ్ర. సూ. ౩ । ౪ । ౨౫) ఇతి । తస్మాదుత్పత్తిసాధనత్వ ఏవ ఏషాం సహకారిత్వవాచోయుక్తిః । న చ అత్ర నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధ ఆశఙ్క్యః, కర్మాభేదేఽపి

సంయోగభేదాత్ ; నిత్యో హి ఏకః సంయోగో యావజ్జీవాదివాక్యకల్పితః, న తస్య విద్యాఫలత్వమ్ ; అనిత్యస్తు అపరః సంయోగః ‘తమేతం వేదానువచనేన’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదివాక్యకల్పితః, తస్య విద్యాఫలత్వమ్ — యథా ఏకస్యాపి ఖాదిరత్వస్య నిత్యేన సంయోగేన క్రత్వర్థత్వమ్ , అనిత్యేన సంయోగేన పురుషార్థత్వమ్ , తద్వత్ ॥ 33 ॥

వ్యాఖ్యా

సర్వథాపి త ఏవోభయలిఙ్గాత్ ॥ 3౪ ॥

సర్వథాపి ఆశ్రమకర్మత్వపక్షే విద్యాసహకారిత్వపక్షే చ, త ఏవ అగ్నిహోత్రాదయో ధర్మా అనుష్ఠేయాః । ‘త ఏవ’ ఇత్యవధారయన్నాచార్యః కిం నివర్తయతి ? కర్మభేదశఙ్కామితి బ్రూమః ; యథా కుణ్డపాయినామయనే ‘మాసమగ్నిహోత్రం జుహ్వతి’ ఇత్యత్ర నిత్యాదగ్నిహోత్రాత్కర్మాన్తరముపదిశ్యతే, నైవమిహ కర్మభేదోఽస్తీత్యర్థః । కుతః ? ఉభయలిఙ్గాత్ — శ్రుతిలిఙ్గాత్స్మృతిలిఙ్గాచ్చ । శ్రుతిలిఙ్గం తావత్ — ‘తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇతి సిద్ధవదుత్పన్నరూపాణ్యేవ యజ్ఞాదీని వివిదిషాయాం వినియుఙ్క్తే, న తు ‘జుహ్వతి’ ఇత్యాదివత్ అపూర్వమేషాం రూపముత్పాదయతీతి । స్మృతిలిఙ్గమపి — ‘అనాశ్రితః కర్మఫలం కార్యం కర్మ కరోతి యః’ (భ. గీ. ౬ । ౧) ఇతి విజ్ఞాతకర్తవ్యతాకమేవ కర్మ విద్యోత్పత్త్యర్థం దర్శయతి । ‘యస్యైతేఽష్టాచత్వారింశత్సంస్కారాః’ (గౌ. ధ. సూ. ౧ । ౮ । ౨౫) ఇత్యాద్యా చ సంస్కారత్వప్రసిద్ధిః వైదికేషు కర్మసు తత్సంస్కృతస్య విద్యోత్పత్తిమభిప్రేత్య స్మృతౌ భవతి । తస్మాత్సాధ్విదమ్ అభేదావధారణమ్ ॥ 3౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అనభిభవం చ దర్శయతి ॥ 3౫ ॥

సహకారిత్వస్యైవ ఏతదుపోద్బలకం లిఙ్గదర్శనమ్ । అనభిభవం చ దర్శయతి శ్రుతిః బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నస్య రాగాదిభిః క్లేశైః — ‘ఏష హ్యాత్మా న నశ్యతి యం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతే’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౫ । 3) ఇత్యాదినా । తస్మాత్ యజ్ఞాదీన్యాశ్రమకర్మాణి చ భవన్తి విద్యాసహకారీణి చేతి స్థితమ్ ॥ 3౫ ॥

వ్యాఖ్యా

విధురాధికరణమ్

అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః ॥ ౩౬ ॥

విధురాదీనాం ద్రవ్యాదిసమ్పద్రహితానాం చ అన్యతమాశ్రమప్రతిపత్తిహీనానామన్తరాలవర్తినాం కిం విద్యాయామధికారోఽస్తి, కిం వా నాస్తి — ఇతి సంశయే, నాస్తీతి తావత్ప్రాప్తమ్ , ఆశ్రమకర్మణాం విద్యాహేతుత్వావధారణాత్ , ఆశ్రమకర్మాసమ్భవాచ్చైతేషామ్ — ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ఇదమాహ — అన్తరా చాపి తు — అనాశ్రమిత్వేన వర్తమానోఽపి విద్యాయామధిక్రియతే । కుతః ? తద్దృష్టేః — రైక్వవాచక్నవీప్రభృతీనామేవంభూతానామపి బ్రహ్మవిత్త్వశ్రుత్యుపలబ్ధేః ॥ ౩౬ ॥

వ్యాఖ్యా

అపి చ స్మర్యతే ॥ ౩౭ ॥

సంవర్తప్రభృతీనాం చ నగ్నచర్యాదియోగాత్ అనపేక్షితాశ్రమకర్మణామపి మహాయోగిత్వం స్మర్యత ఇతిహాసే ॥ ౩౭ ॥

వ్యాఖ్యా

నను లిఙ్గమిదం శ్రుతిస్మృతిదర్శనముపన్యస్తమ్ ; కా ను ఖలు ప్రాప్తిరితి, సా అభిధీయతే —

విశేషానుగ్రహశ్చ ॥ ౩౮ ॥

తేషామపి చ విధురాదీనామ్ అవిరుద్ధైః పురుషమాత్రసమ్బన్ధిభిర్జపోపవాసదేవతారాధనాదిభిర్ధర్మవిశేషైరనుగ్రహో విద్యాయాః సమ్భవతి । తథా చ స్మృతిః — ‘జప్యేనైవ తు సంసిధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః । కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యతే’ (మ. స్మృ. ౨ । ౮౭) ఇతి అసమ్భవదాశ్రమకర్మణోఽపి జప్యేఽధికారం దర్శయతి । జన్మాన్తరానుష్ఠితైరపి చ ఆశ్రమకర్మభిః సమ్భవత్యేవ విద్యాయా అనుగ్రహః ; తథా చ స్మృతిః — ‘అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్’ (భ. గీ. ౬ । ౪౫) ఇతి జన్మాన్తరసఞ్చితానపి సంస్కారవిశేషాన్ అనుగ్రహీతౄన్ విద్యాయాం దర్శయతి । దృష్టార్థా చ విద్యా ప్రతిషేధాభావమాత్రేణాపి అర్థినమధికరోతి శ్రవణాదిషు । తస్మాత్ విధురాదీనామప్యధికారో న విరుధ్యతే ॥ ౩౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ ॥ ౩౯ ॥

అతస్తు అన్తరాలవర్తిత్వాత్ ఇతరత్ ఆశ్రమవర్తిత్వం జ్యాయో విద్యాసాధనమ్ , శ్రుతిస్మృతిసన్దృబ్ధత్వాత్ ; శ్రుతిలిఙ్గాచ్చ — 'తేనైతి బ్రహ్మవిత్పుణ్యకృత్తైజసశ్చ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౯) ఇతి ; 'అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత దినమేకమపి ద్విజః । సంవత్సరమనాశ్రమీ స్థిత్వా కృచ్ఛ్రమేకం చరేత్' ఇతి చ స్మృతిలిఙ్గాత్ ॥ ౩౯ ॥

వ్యాఖ్యా

తద్భూతాధికరణమ్

తద్భూతస్య తు నాతద్భావో జైమినేరపి నియమాతద్రూపాభావేభ్యః ॥ ౪౦ ॥

సన్తి ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా ఇతి స్థాపితమ్ ; తాంస్తు ప్రాప్తస్య కథఞ్చిత్ తతః ప్రచ్యుతిరస్తి, నాస్తి వేతి సంశయః । పూర్వధర్మస్వనుష్ఠానచికీర్షయా వా రాగాదివశేన వా ప్రచ్యుతోఽపి స్యాత్ విశేషాభావాదిత్యేవం ప్రాప్తే, ఉచ్యతే — తద్భూతస్య తు ప్రతిపన్నోర్ధ్వరేతోభావస్య న కథఞ్చిదపి అతద్భావః, న తతః ప్రచ్యుతిః స్యాత్ । కుతః ? నియమాతద్రూపాభావేభ్యః । తథా హి — 'అత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇతి, 'అరణ్యమియాదితి పదం తతో న పునరేయాదిత్యుపనిషత్' ఇతి, 'ఆచార్యేణాభ్యనుజ్ఞాతశ్చతుర్ణామేకమాశ్రమమ్ । ఆ విమోక్షాచ్ఛరీరస్య సోఽనుతిష్ఠేద్యథావిధి' ఇతి చ ఏవంజాతీయకో నియమః ప్రచ్యుత్యభావం దర్శయతి । యథా చ 'బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీ భవేత్' (జా. ఉ. ౪) 'బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్' (జా. ఉ. ౪) ఇతి చ ఏవమాదీని ఆరోహరూపాణి వచాంస్యుపలభ్యన్తే, నైవం ప్రత్యవరోహరూపాణి । న చైవమాచారాః శిష్టా విద్యన్తే । యత్తు పూర్వధర్మస్వనుష్ఠానచికీర్షయా ప్రత్యవరోహణమితి, తదసత్ — 'శ్రేయాన్స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్' (భ. గీ. ౩ । ౩౫) ఇతి స్మరణాత్ , న్యాయాచ్చ — యో హి యం ప్రతి విధీయతే స తస్య ధర్మః, న తు యో యేన స్వనుష్ఠాతుం శక్యతే । చోదనాలక్షణత్వాద్ధర్మస్య । న చ రాగాదివశాత్ప్రచ్యుతిః, నియమశాస్త్రస్య బలీయస్త్వాత్ । జైమినేరపీతి అపిశబ్దేన జైమినిబాదరాయణయోరత్ర సమ్ప్రతిపత్తిం శాస్తి ప్రతిపత్తిదార్ఢ్యాయ ॥ ౪౦ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆధికారికాధికరణమ్

న చాధికారికమపి పతనానుమానాత్తదయోగాత్ ॥ ౪౧ ॥

యది నైష్ఠికో బ్రహ్మచారీ ప్రమాదాదవకీర్యేత, కిం తస్య 'బ్రహ్మచార్యవకీర్ణీ నైఋతం గర్దభమాలభేత' ఇత్యేతత్ప్రాయశ్చిత్తం స్యాత్ , ఉత నేతి । నేత్యుచ్యతే ; యదపి అధికారలక్షణే నిర్ణీతం ప్రాయశ్చిత్తమ్ 'అవకీర్ణిపశుశ్చ తద్వదాధానస్యాప్రాప్తకాలత్వాత్' (జై. సూ. ౬ । ౮ । ౨౨) ఇతి, తదపి న నైష్ఠికస్య భవితుమర్హతి ; కిం కారణమ్ ? 'ఆరూఢో నైష్ఠికం ధర్మం యస్తు ప్రచ్యవతే పునః । ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామి యేన శుధ్యేత్స ఆత్మహా' ఇతి అప్రతిసమాధేయపతనస్మరణాత్ ఛిన్నశిరస ఇవ ప్రతిక్రియానుపపత్తేః ; ఉపకుర్వాణస్య తు తాదృక్పతనస్మరణాభావాదుపపద్యతే తత్ప్రాయశ్చిత్తమ్ ॥ ౪౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఉపపూర్వమపి త్వేకే భావమశనవత్తదుక్తమ్ ॥ ౪౨ ॥

అపి తు ఏకే ఆచార్యా ఉపపాతకమేవైతదితి మన్యన్తే ; యత్ నైష్ఠికస్య గురుదారాదిభ్యోఽన్యత్ర బ్రహ్మచర్యం విశీర్యేత, న తత్ మహాపాతకం భవతి, గురుతల్పాదిషు మహాపాతకేష్వపరిగణనాత్ ; తస్మాత్ ఉపకుర్వాణవత్ నైష్ఠికస్యాపి ప్రాయశ్చిత్తస్య భావమిచ్ఛన్తి, బ్రహ్మచారిత్వావిశేషాత్ అవకీర్ణిత్వావిశేషాచ్చ ; అశనవత్ — యథా బ్రహ్మచారిణో మధుమాంసాశనే వ్రతలోపః పునః సంస్కారశ్చ, ఏవమితి । యే హి ప్రాయశ్చిత్తస్యాభావమిచ్ఛన్తి, తేషాం న మూలముపలభ్యతే ; యే తు భావమిచ్ఛన్తి, తేషాం 'బ్రహ్మచార్యవకీర్ణీ' ఇత్యేతదవిశేషశ్రవణం మూలమ్ ; తస్మాత్ భావో యుక్తతరః । తదుక్తం ప్రమాణలక్షణే — 'సమా విప్రతిపత్తిః స్యాత్' (జై. సూ. ౧ । ౩ । ౮) 'శాస్త్రస్థా వా తన్నిమిత్తత్వాత్' (జై. సూ. ౧ । ౩ । ౯) ఇతి । ప్రాయశ్చిత్తాభావస్మరణం తు ఏవం సతి యత్నగౌరవోత్పాదనార్థమితి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ । ఏవం భిక్షువైఖానసయోరపి — 'వానప్రస్థో దీక్షాభేదే కృచ్ఛ్రం ద్వాదశరాత్రం చరిత్వా మహాకక్షం వర్ధయేత్' 'భిక్షుర్వానప్రస్థవత్సోమవల్లివర్జం స్వశాస్త్రసంస్కారశ్చ' ఇత్యేవమాది ప్రాయశ్చిత్తస్మరణమ్ అనుసర్తవ్యమ్ ॥ ౪౨ ॥

వ్యాఖ్యా

బహిరధికరణమ్

బహిస్తూభయథాపి స్మృతేరాచారాచ్చ ॥ ౪౩ ॥

యది ఊర్ధ్వరేతసాం స్వాశ్రమేభ్యః ప్రచ్యవనం మహాపాతకమ్ , యది వా ఉపపాతకమ్ , ఉభయథాపి శిష్టైస్తే బహిష్కర్తవ్యాః — 'ఆరూఢో నైష్ఠికం ధర్మం యస్తు ప్రచ్యవతే పునః । ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామి యేన శుధ్యేత్స ఆత్మహా' ఇతి, 'ఆరూఢపతితం విప్రం మణ్డలాచ్చ

వినిఃసృతమ్ । ఉద్బృద్ధం కృమిదష్టం చ స్పృష్ట్వా చాన్ద్రాయణం చరేత్' ఇతి చ ఏవమాదినిన్దాతిశయస్మృతిభ్యః । శిష్టాచారాచ్చ — న హి యజ్ఞాధ్యయనవివాహాదీని తైః సహ ఆచరన్తి శిష్టాః ॥ ౪౩ ॥

వ్యాఖ్యా

స్వామ్యధికరణమ్

స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయః ॥ ౪౪ ॥

అఙ్గేషూపాసనేషు సంశయః — కిం తాని యజమానకర్మాణి ఆహోస్విత్ ఋత్విక్కర్మాణీతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? యజమానకర్మాణీతి । కుతః ? ఫలశ్రుతేః ; ఫలం హి శ్రూయతే — 'వర్షతి హాస్మై వర్షయతి హ య ఏతదేవం విద్వాన్వృష్టౌ పఞ్చవిధం సామోపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౨ । ౩ । ౨) ఇత్యాది ; తచ్చ స్వామిగామి న్యాయ్యమ్ , తస్య సాఙ్గే ప్రయోగేఽధికృతత్వాత్ , అధికృతాధికారత్వాచ్చ ఏవంజాతీయకస్య ; ఫలం చ కర్తరి ఉపాసనానాం శ్రూయతే — 'వర్షత్యస్మై య ఉపాస్తే' ఇత్యాది । నను ఋత్విజోఽపి ఫలం దృష్టమ్ 'ఆత్మనే వా యజమానాయ వా యం కామం కామయతే తమాగాయతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౩ । ౨౮) ఇతి — న, తస్య వాచనికత్వాత్ । తస్మాత్ స్వామిన ఏవ ఫలవత్సు ఉపాసనేషు కర్తృత్వమ్ — ఇత్యాత్రేయ ఆచార్యో మన్యతే ॥ ౪౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రీయతే ॥ ౪౫ ॥

నైతదస్తి — స్వామికర్మాణ్యుపాసనానీతి ; ఋత్విక్కర్మాణ్యేతాని స్యుః — ఇత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే । కిం కారణమ్ ? తస్మై హి సాఙ్గాయ కర్మణే యజమానేన ఋత్విక్ పరిక్రీయతే ; తత్ప్రయోగాన్తఃపాతీని చ ఉద్గీథాద్యుపాసనాని అధికృతాధికారత్వాత్ ; తస్మాత్ గోదోహనాదినియమవదేవ ఋత్విగ్భిర్నిర్వర్త్యేరన్ ; తథా చ 'తం హ బకో దాల్భ్యో విదాఞ్చకార । స హ నైమిశీయానాముద్గాతా బభూవ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౩) ఇత్యుద్గాతృకర్తృకతాం విజ్ఞానస్య దర్శయతి । యత్తూక్తం కర్త్రాశ్రయం ఫలం శ్రూయత ఇతి — నైష దోషః, పరార్థత్వాదృత్విజః అన్యత్ర వచనాత్ ఫలసమ్బన్ధానుపపత్తేః ॥ ౪౫ ॥

వ్యాఖ్యా

శ్రుతేశ్చ ॥ ౪౬ ॥

'యాం వై కాఇ్చన యజ్ఞ ఋత్విజ ఆశిషమాశాసత ఇతి యజమానాయైవ తామాశాసత ఇతి హోవాచ' ఇతి, 'తస్మాదు హైవంవిదుద్గాతా బ్రూయాత్కం' (ఛా. ఉ. ౧ I ౭ I ౮)'తే కామమాగాయాని' (ఛా. ఉ. ౧ I ౭ I ౯) ఇతి చ ఋత్విక్కర్తృకస్య విజ్ఞానస్య యజమానగామి ఫలం దర్శయతి I తస్మాత్ అఙ్గోపాసనానామృత్విక్కర్మత్వసిద్ధిః II ౪౬ II

వ్యాఖ్యా

సహకార్యన్తరవిధ్యధికరణమ్

సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్ II ౪౭ II

'తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేద్బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః' (బృ. ఉ. ౩ I ౫ I ౧) ఇతి బృహదారణ్యకే శ్రూయతే I తత్ర సంశయః — మౌనం విధీయతే, న వేతి I న విధీయత ఇతి తావత్ప్రాప్తమ్ , 'బాల్యేన తిష్ఠాసేత్' ఇత్యత్రైవ విధేరవసితత్వాత్ ; న హి 'అథ మునిః' ఇత్యత్ర విధాయికా విభక్తిరుపలభ్యతే ; తస్మాదయమనువాదో యుక్తః I కుతః ప్రాప్తిరితి చేత్ — మునిపణ్డితశబ్దయోర్జ్ఞానార్థత్వాత్ 'పాణ్డిత్యం నిర్విద్య' ఇత్యేవ ప్రాప్తం మౌనమ్ I అపి చ 'అమౌనం చ మౌనం చ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణః' ఇత్యత్ర తావత్ న బ్రాహ్మణత్వం విధీయతే, ప్రాగేవ ప్రాప్తత్వాత్ ; తస్మాత్ 'అథ బ్రాహ్మణః' ఇతి ప్రశంసావాదః, తథైవ 'అథ మునిః' ఇత్యపి భవితుమర్హతి, సమాననిర్దేశత్వాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

సహకార్యన్తరవిధిరితి I విద్యాసహకారిణో మౌనస్య బాల్యపాణ్డిత్యవద్విధిరేవ ఆశ్రయితవ్యః, అపూర్వత్వాత్ I నను పాణ్డిత్యశబ్దేనైవ మౌనస్యావగతత్వముక్తమ్ — నైష దోషః, మునిశబ్దస్య జ్ఞానాతిశయార్థత్వాత్ , మననాన్మునిరితి చ వ్యుత్పత్తిసమ్భవాత్ , 'మునీనామప్యహం వ్యాసః' (భ. గీ. ౧౦ I ౩౭) ఇతి చ ప్రయోగదర్శనాత్ I నను మునిశబ్ద ఉత్తమాశ్రమవచనోఽపి శ్రూయతే 'గార్హస్థ్యమాచార్యకులం మౌనం వానప్రస్థమ్' ఇత్యత్ర — న, 'వాల్మీకిర్మునిపుఙ్గవః' ఇత్యాదిషు వ్యభిచారదర్శనాత్ ; ఇతరాశ్రమసన్నిధానాత్తు పారిశేష్యాత్ తత్ర ఉత్తమాశ్రమోపాదానమ్ , జ్ఞానప్రధానత్వాదుత్తమాశ్రమస్య I తస్మాత్ బాల్యపాణ్డిత్యాపేక్షయా తృతీయమిదం మౌనం జ్ఞానాతిశయరూపం విధీయతే I యత్తు బాల్య ఏవ విధిపర్యవసానమితి, తథాపి అపూర్వత్వాన్మునిత్వస్య విధేయత్వమాశ్రీయతే — మునిః స్యాదితి ; నిర్వేదనీయత్వనిర్దేశాదపి మౌనస్య బాల్యపాణ్డిత్యవద్విధేయత్వాశ్రయణమ్ I తద్వతః

విద్యావతః సంన్యాసినః । కథం చ విద్యావతః సంన్యాసిన ఇత్యవగమ్యతే ? తదధికారాత్ — ఆత్మానం విదిత్వా పుత్రాద్యేషణాభ్యో వ్యుత్థాయ ‘అథ భిక్షాచర్యం చరన్తి’ ఇతి । నను సతి విద్యావత్త్వే ప్రాప్నోత్యేవ తత్రాతిశయః, కిం మౌనవిధినా — ఇత్యత ఆహ — పక్షేణేతి । ఏతదుక్తం భవతి — యస్మిన్పక్షే భేదదర్శనప్రాబల్యాత్ న ప్రాప్నోతి, తస్మిన్ ఏష విధిరితి । విధ్యాదివత్ — యథా ‘దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత’ ఇత్యేవంజాతీయకే విధ్యాదౌ సహకారిత్వేన అగ్న్యన్వాధానాదికమ్ అఙ్గజాతం విధీయతే, ఏవమ్ అవిధిప్రధానేఽపి అస్మిన్విద్యావాక్యే మౌనవిధిరిత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం బాల్యాదివిశిష్టే కైవల్యాశ్రమే శ్రుతిమతి విద్యమానే, కస్మాత్ ఛాన్దోగ్యే గృహిణా ఉపసంహారః ‘అభిసమావృత్య కుటుమ్బే’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౫ । ౧) ఇత్యత్ర ? తేన హి ఉపసంహరన్ తద్విషయమాదరం దర్శయతి — ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి —

కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః ॥ ౪౮ ॥

తుశబ్దో విశేషణార్థః ; కృత్స్నభావోఽస్య విశేష్యతే ; బహులాయాసాని హి బహూన్యాశ్రమకర్మాణి యజ్ఞాదీని తం ప్రతి కర్తవ్యతయోపదిష్టాని, ఆశ్రమాన్తరకర్మాణి చ యథాసమ్భవమహింసేన్ద్రియసంయమాదీని తస్య విద్యన్తే । తస్మాత్ గృహమేధినా ఉపసంహారో న విరుధ్యతే ॥ ౪౮ ॥

వ్యాఖ్యా

మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్ ॥ ౪౯ ॥

యథా మౌనం గార్హస్థ్యం చ ఏతావాశ్రమౌ శ్రుతిమన్తౌ, ఏవమితరావపి వానప్రస్థగురుకులవాసౌ ; దర్శితా హి పురస్తాచ్ఛ్రుతిః — ‘తప ఏవ ద్వితీయో బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయః’ (ఛా. ఉ. ౨ । ౨౩ । ౧) ఇత్యాద్యా । తస్మాత్ చతుర్ణామప్యాశ్రమాణామ్ ఉపదేశావిశేషాత్ తుల్యవత్ వికల్పసముచ్చయాభ్యాం ప్రతిపత్తిః । ఇతరేషామితి ద్వయోరాశ్రమయోర్బహువచనం వృత్తిభేదాపేక్షయా అనుష్ఠాతృభేదాపేక్షయా వా — ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౪౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అనావిష్కారాధికరణమ్

అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్ ॥ ౫౦ ॥

'తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్' (బృ. ఉ. 3 । ౫ । ౧) ఇతి బాల్యమనుష్ఠేయతయా శ్రూయతే ; తత్ర బాలస్య భావః కర్మ వా బాల్యమితి తద్ధితే సతి, బాలభావస్య వయోవిశేషస్య ఇచ్ఛయా సమ్పాదయితుమశక్యత్వాత్ , యథోపపాదమూత్రపురీషత్వాది బాలచరితమ్ , అన్తర్గతా వా భావవిశుద్ధిః అప్రరూఢేన్ద్రియత్వం దమ్భదర్పాదిరహితత్వం వా బాల్యం స్యాదితి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? కామచారవాదభక్షతా యథోపపాదమూత్రపురీషత్వం చ ప్రసిద్ధతరం లోకే బాల్యమితి తద్గ్రహణం యుక్తమ్ । నను పతితత్వాదిదోషప్రాప్తేర్న యుక్తం కామచారతాద్యాశ్రయణమ్ — న ; విద్యావతః సంన్యాసినో వచనసామర్థ్యాత్ దోషనివృత్తేః, పశుహింసాదిష్వివేత్యేవం ప్రాప్తే అభిధీయతే —

వ్యాఖ్యా

న, వచనస్య గత్యన్తరసమ్భవాత్ ; అవిరుద్ధే హి అన్యస్మిన్ బాల్యశబ్దాభిలప్యే లభ్యమానే, న విధ్యన్తరవ్యాఘాతకల్పనా యుక్తా ; ప్రధానోపకారాయ చ అఙ్గం విధీయతే ; జ్ఞానాభ్యాసశ్చ ప్రధానమిహ యతీనామనుష్ఠేయమ్ ; న చ సకలాయాం బాలచర్యాయామఙ్గీక్రియమాణాయాం జ్ఞానాభ్యాసః సమ్భావ్యతే ; తస్మాత్ ఆన్తరో భావవిశేషో బాలస్య అప్రరూఢేన్ద్రియత్వాదిః ఇహ బాల్యమాశ్రీయతే ; తదాహ — అనావిష్కుర్వన్నితి । జ్ఞానాధ్యయనధార్మికత్వాదిభిః ఆత్మానమవిఖ్యాపయన్ దమ్భదర్పాదిరహితో భవేత్ — యథా బాలః అప్రరూఢేన్ద్రియతయా న పరేషామ్ ఆత్మానమావిష్కర్తుమీహతే, తద్వత్ । ఏవం హి అస్య వాక్యస్య ప్రధానోపకార్యర్థానుగమ ఉపపద్యతే ; తథా చ ఉక్తం స్మృతికారైః — 'యం న సన్తం న చాసన్తం నాశ్రుతం న బహుశ్రుతమ్ । న సువృత్తం న దుర్వృత్తం వేద కశ్చిత్స బ్రాహ్మణః ॥ గూఢధర్మాశ్రితో విద్వానజ్ఞాతచరితం చరేత్ । అన్ధవజ్జడవచ్చాపి మూకవచ్చ మహీం చరేత్' 'అవ్యక్తలిఙ్గోఽవ్యక్తాచారః' ఇతి చైవమాది ॥ ౫౦ ॥

ఐహికాధికరణమ్

ఐహికమప్యప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్ ॥ ౫౧ ॥

'సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్' (బ్ర. సూ. 3 । ౪ । ౨౬) ఇత్యత ఆరభ్య ఉచ్చావచం విద్యాసాధనమవధారితమ్ ; తత్ఫలం విద్యా సిధ్యన్తీ కిమిహైవ జన్మని సిధ్యతి, ఉత కదాచిత్ అముత్రాపీతి చిన్త్యతే । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ఇహైవేతి । కిం కారణమ్ ? శ్రవణాదిపూర్వికా హి విద్యా ; న చ కశ్చిత్ అముత్ర మే విద్యా జాయతామిత్యభిసన్ధాయ శ్రవణాదిషు ప్రవర్తతే ;

సమాన ఏవ తు జన్మని విద్యాజన్మ అభిసన్ధాయ ఏతేషు ప్రవర్తమానో దృశ్యతే । యజ్ఞాదీన్యపి శ్రవణాదిద్వారేణైవ విద్యాం జనయన్తి, ప్రమాణజన్యత్వాద్విద్యాయాః । తస్మాదైహికమేవ విద్యాజన్మేత్యేవం ప్రాప్తే వదామః —

వ్యాఖ్యా

ఐహికం విద్యాజన్మ భవతి, అసతి ప్రస్తుతప్రతిబన్ధ ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి — యదా ప్రక్రాన్తస్య విద్యాసాధనస్య కశ్చిత్ప్రతిబన్ధో న క్రియతే ఉపస్థితవిపాకేన కర్మాన్తరేణ, తదా ఇహైవ విద్యా ఉత్పద్యతే ; యదా తు ఖలు తత్ప్రతిబన్ధః క్రియతే తదా అముత్రేతి । ఉపస్థితవిపాకత్వం చ కర్మణో దేశకాలనిమిత్తోపనిపాతాద్భవతి ; యాని చ ఏకస్య కర్మణో విపాచకాని దేశకాలనిమిత్తాని, తాన్యేవ అన్యస్యాపీతి న నియన్తుం శక్యతే ; యతో విరుద్ధఫలాన్యపి కర్మాణి భవన్తి । శాస్త్రమపి అస్య కర్మణ ఇదం ఫలమిత్యేతావతి పర్యవసితం న దేశకాలనిమిత్తవిశేషమపి సఙ్కీర్తయతి । సాధనవీర్యవిశేషాత్తు అతీన్ద్రియా కస్యచిచ్ఛక్తిరావిర్భవతి, తత్ప్రతిబద్ధా పరస్య తిష్ఠతి । న చ అవిశేషేణ విద్యాయామ్ అభిసన్ధిర్నోత్పద్యతే — ఇహ అముత్ర వా మే విద్యా జాయతామితి, అభిసన్ధేర్నిరఙ్కుశత్వాత్ । శ్రవణాదిద్వారేణాపి విద్యా ఉత్పద్యమానా ప్రతిబన్ధక్షయాపేక్షయైవ ఉత్పద్యతే । తథా చ శ్రుతిః దుర్బోధత్వమాత్మనో దర్శయతి — 'శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్యః శృణ్వన్తోఽపి బహవో యం న విద్యుః । ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య లబ్ధాఽఽశ్చర్యో జ్ఞాతా కుశలానుశిష్టః' (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౭) ఇతి । గర్భస్థ ఏవ చ వామదేవః ప్రతిపేదే బ్రహ్మభావమితి వదన్తీ జన్మాన్తరసఞ్చితాత్ సాధనాత్ జన్మాన్తరే విద్యోత్పత్తిం దర్శయతి ; న హి గర్భస్థస్యైవ ఐహికం కిఞ్చిత్సాధనం సమ్భావ్యతే । స్మృతావపి — 'అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి' (భ. గీ. ౬ । ౩౭) ఇత్యర్జునేన పృష్టో భగవాన్వాసుదేవః 'న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి' (భ. గీ. ౬ । ౪౦) ఇత్యుక్త్వా, పునస్తస్య పుణ్యలోకప్రాప్తిం సాధుకులే సమ్భూతిం చ అభిధాయ, అనన్తరమ్ 'తత్ర తం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదేహికమ్' (భ. గీ. ౬ । ౪౩) ఇత్యాదినా 'అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్' (భ. గీ. ౬ । ౪౫) ఇత్యన్తేన ఏతదేవ దర్శయతి । తస్మాత్ ఐహికమ్ ఆముష్మికం వా విద్యాజన్మ ప్రతిబన్ధక్షయాపేక్షయేతి స్థితమ్ ॥ ౫౧ ॥

ముక్తిఫలాధికరణమ్

ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతేః ॥ ౫౨ ॥

యథా ముముక్షోర్విద్యాసాధనావలమ్బినః సాధనవీర్యవిశేషాద్విద్యాలక్షణే ఫలే ఐహికాముష్మికఫలత్వకృతో విశేషప్రతినియమో దృష్టః, ఏవం ముక్తిలక్షణేఽపి ఉత్కర్షాపకర్షకృతః కశ్చిద్విశేషప్రతినియమః స్యాత్ — ఇత్యాశఙ్క్య, ఆహ — ముక్తిఫలానియమ ఇతి । న ఖలు ముక్తిఫలే కశ్చిత్ ఏవంభూతో విశేషప్రతినియమ ఆశఙ్కితవ్యః । కుతః ? తదవస్థావధృతేః — ముక్త్యవస్థా హి సర్వవేదాన్తేష్వేకరూపైవ అవధార్యతే ; బ్రహ్మైవ హి ముక్త్యవస్థా ; న చ బ్రహ్మణోఽనేకాకారయోగోఽస్తి, ఏకలిఙ్గత్వావధారణాత్ — 'అస్థూలమనణు' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౮) 'స ఏష నేతి నేత్యాత్మా' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౬) 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) 'బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాత్' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) 'ఇదꣳ సర్వం యదయమాత్మా' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౬), 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౫), 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । అపి చ విద్యాసాధనం స్వవీర్యవిశేషాత్ స్వఫల ఏవ విద్యాయాం కఞ్చిదతిశయమాసఞ్జయేత్ , న విద్యాఫలే ముక్తౌ ; తద్ధి అసాధ్యం నిత్యసిద్ధస్వభావమేవ విద్యయా అధిగమ్యత ఇత్యసకృదవాదిష్మ । న చ తస్యామప్యుత్కర్షనికర్షాత్మకోఽతిశయ ఉపపద్యతే, నికృష్టాయా విద్యాత్వాభావాత్ ; ఉత్కృష్టైవ హి విద్యా భవతి ; తస్మాత్ తస్యాం చిరాచిరోత్పత్తిరూపోఽతిశయో భవన్ భవేత్ । న తు ముక్తౌ కశ్చిత్ అతిశయసమ్భవోఽస్తి । విద్యాభేదాభావాదపి తత్ఫలభేదనియమాభావః, కర్మఫలవత్ ; న హి ముక్తిసాధనభూతాయా విద్యాయాః కర్మణామివ భేదోఽస్తి । సగుణాసు తు విద్యాసు 'మనోమయః ప్రాణశరీరః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౪ । ౨) ఇత్యాద్యాసు గుణావాపోద్వాపవశాద్భేదోపపత్తౌ సత్యామ్ , ఉపపద్యతే యథాస్వం ఫలభేదనియమః, కర్మఫలవత్ — తథా చ లిఙ్గదర్శనమ్ — 'తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతి' ఇతి ; నైవం నిర్గుణాయాం విద్యాయామ్ , గుణాభావాత్ ; తథా చ స్మృతిః — 'న హి గతిరధికాస్తి కస్యచిత్సతి హి గుణే ప్రవదన్త్యతుల్యతామ్' (మ. భా. ౧౨ । ౧౯౪ । ౬౦) ఇతి । తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతేరితి పదాభ్యాసః అధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥ ౫౨ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

తృతీయోఽధ్యాయః ॥

చతుర్థోఽధ్యాయః

ప్రథమః పాదః

తృతీయేఽధ్యాయే పరాపరాసు విద్యాసు సాధనాశ్రయో విచారః ప్రాయేణ అత్యగాత్ ; అథేహ చతుర్థే ఫలాశ్రయ ఆగమిష్యతి ; ప్రసఙ్గాగతం చ అన్యదపి కిఞ్చిచ్చిన్తయిష్యతే ; ప్రథమం తావత్ కతిభిశ్చిదధికరణైః సాధనాశ్రయవిచారశేషమేవానుసరామః —

వ్యాఖ్యా

ఆవృత్త్యధికరణమ్

ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్ ॥ ౧ ॥

'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః' (బృ. ఉ. ४ । ५ । ६) 'తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౨౧) 'సోఽన్వేష్టవ్యః స విజిజ్ఞాసితవ్యః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇతి చ ఏవమాదిశ్రవణేషు సంశయః — కిం సకృత్ప్రత్యయః కర్తవ్యః, ఆహోస్విత్ ఆవృత్త్యేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? సకృత్ప్రత్యయః స్యాత్ , ప్రయాజాదివత్ , తావతా శాస్త్రస్య కృతార్థత్వాత్ ; అశ్రూయమాణాయాం హి ఆవృత్తౌ క్రియమాణాయామ్ అశాస్త్రార్థః కృతో భవేత్ । నను అసకృదుపదేశా ఉదాహృతాః — 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః' ఇత్యేవమాదయః — ఏవమపి యావచ్ఛబ్దమావర్తయేత్ — సకృచ్ఛ్రవణం సకృన్మననం సకృన్నిదిధ్యాసనం చేతి, నాతిరిక్తమ్ । సకృదుపదేశేషు తు 'వేద' 'ఉపాసీత' ఇత్యేవమాదిషు అనావృత్తిరిత్యేవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — ప్రత్యయావృత్తిః కర్తవ్యా । కుతః ? అసకృదుపదేశాత్ — 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః' ఇత్యేవంజాతీయకో హి అసకృదుపదేశః ప్రత్యయావృత్తిం సూచయతి । నను ఉక్తమ్ — యావచ్ఛబ్దమేవ ఆవర్తయేత్ , నాధికమితి — న, దర్శనపర్యవసితత్వాదేషామ్ ; దర్శనపర్యవసానాని హి శ్రవణాదీన్యావర్త్యమానాని దృష్టార్థాని భవన్తి — యథా అవఘాతాదీని తణ్డులాదినిష్పత్తిపర్యవసానాని , తద్వత్ । అపి చ ఉపాసనం నిదిధ్యాసనం చ ఇత్యన్తర్ణీతావృత్తిగుణైవ క్రియా అభిధీయతే ; తథా హి లోకే 'గురుముపాస్తే' 'రాజానముపాస్తే' ఇతి చ యస్తాత్పర్యేణ గుర్వాదీననువర్తతే, స ఏవముచ్యతే ; తథా 'ధ్యాయతి ప్రోషితనాథా పతిమ్' ఇతి — యా నిరన్తరస్మరణా పతిం ప్రతి సోత్కణ్ఠా, సా ఏవమభిధీయతే । విద్యుపాస్త్యోశ్చ వేదాన్తేషు అవ్యతిరేకేణ ప్రయోగో దృశ్యతే ; క్వచిత్ విదినోపక్రమ్య ఉపాసినోపసంహరతి, యథా — 'యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్తః' (ఛా. ఉ. ४ । ౧ । ४) ఇత్యత్ర 'అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్సే' (ఛా. ఉ. ४ । ౨ । ౨) ఇతి ; క్వచిచ్చ ఉపాసినోపక్రమ్య విదినోపసంహరతి, యథా — 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౮ । ౧) ఇత్యత్ర 'భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద' (ఛా.

ఉ. 3 । ౧౮ । 3) ఇతి । తస్మాత్సకృదుపదేశేష్వపి ఆవృత్తిసిద్ధిః । అసకృదుపదేశస్తు ఆవృత్తేః సూచకః ॥ ౧ ॥

లిఙ్గాచ్చ ॥ ౨ ॥

లిఙ్గమపి ప్రత్యయావృత్తిం ప్రత్యాయయతి । తథా హి — ఉద్గీథవిజ్ఞానం ప్రస్తుత్య, 'ఆదిత్య ఉద్గీథః' (ఛా. ఉ. ౧ । ౫ । ౧) ఇత్యేతత్ ఏకపుత్రతాదోషేణాపోద్య, 'రశ్మీంస్త్వం పర్యావర్తయాత్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౫ । ౨) ఇతి రశ్మిబహుత్వవిజ్ఞానం బహుపుత్రతాయై విదధత్ సిద్ధవత్ప్రత్యయావృత్తిం దర్శయతి ; తత్సామాన్యాత్ సర్వప్రత్యయేష్వావృత్తిసిద్ధిః ॥

అత్రాహ — భవతు నామ సాధ్యఫలేషు ప్రత్యయేష్వావృత్తిః, తేష్వావృత్తిసాధ్యస్యాతిశయస్య సమ్భవాత్ ; యస్తు పరబ్రహ్మవిషయః ప్రత్యయో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావమేవ ఆత్మభూతం పరం బ్రహ్మ సమర్పయతి, తత్ర కిమర్థా ఆవృత్తిరితి । సకృచ్ఛ్రుతౌ చ బ్రహ్మాత్మత్వప్రతీత్యనుపపత్తేరావృత్త్యభ్యుపగమ ఇతి చేత్ , న, ఆవృత్తావపి తదనుపపత్తేః ; యది హి 'తత్త్వమసి' ఇత్యేవంజాతీయకం వాక్యం సకృచ్ఛ్రూయమాణం బ్రహ్మాత్మత్వప్రతీతిం నోత్పాదయేత్ తతస్తదేవ ఆవర్త్యమానముత్పాదయిష్యతీతి కా ప్రత్యాశా స్యాత్ । అథోచ్యేత — న కేవలం వాక్యం కఞ్చిదర్థం సాక్షాత్కర్తుం శక్నోతి ; అతో యుక్త్యపేక్షం వాక్యమనుభావయిష్యతి బ్రహ్మాత్మత్వమితి — తథాప్యావృత్త్యానర్థక్యమేవ ; సాపి హి యుక్తిః సకృత్ప్రవృత్తైవ స్వమర్థమనుభావయిష్యతి । అథాపి స్యాత్ — యుక్త్యా వాక్యేన చ సామాన్యవిషయమేవ విజ్ఞానం క్రియతే, న విశేషవిషయమ్ ; యథా 'అస్తి మే హృదయే శూలమ్' ఇత్యతో వాక్యాత్ గాత్రకమ్పాదిలిఙ్గాచ్చ శూలసద్భావసామాన్యమేవ పరః ప్రతిపద్యతే, న విశేషమనుభవతి — యథా స ఏవ శూలీ ; విశేషానుభవశ్చ అవిద్యాయా నివర్తకః ; తదర్థా ఆవృత్తిరితి చేత్ — న, అసకృదపి తావన్మాత్రే క్రియమాణే విశేషవిజ్ఞానోత్పత్త్యసమ్భవాత్ ; న హి సకృత్ప్రయుక్తాభ్యాం శాస్త్రయుక్తిభ్యామనవగతో విశేషః శతకృత్వోఽపి ప్రయుజ్యమానాభ్యామవగన్తుం శక్యతే ; తస్మాత్ యది శాస్త్రయుక్తిభ్యాం విశేషః ప్రతిపాద్యేత, యది వా సామాన్యమేవ ఉభయథాపి సకృత్ప్రవృత్తే ఏవ తే స్వకార్యం కురుత ఇతి ఆవృత్త్యనుపయోగః ; న చ సకృత్ప్రయుక్తే శాస్త్రయుక్తీ కస్యచిదప్యనుభవం నోత్పాదయత ఇతి శక్యతే నియన్తుమ్ , విచిత్రప్రజ్ఞత్వాత్ప్రతిపత్తౄణామ్ । అపి చ అనేకాంశోపేతే లౌకికే పదార్థే సామాన్యవిశేషవతి ఏకేనావధానేన ఏకమంశమవధారయతి, అపరేణ అపరమ్ — ఇతి స్యాదప్యభ్యాసోపయోగః, యథా దీర్ఘప్రపాఠకగ్రహణాదిషు ; న తు నిర్విశేషే బ్రహ్మణి సామాన్యవిశేషరహితే చైతన్యమాత్రాత్మకే ప్రమోత్పత్తావభ్యాసాపేక్షా యుక్తేతి ॥

వ్యాఖ్యా

అత్రోచ్యతే — భవేదావృత్త్యానర్థక్యం తం ప్రతి, యః 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి సకృదుక్తమేవ బ్రహ్మాత్మత్వమనుభవితుం శక్నుయాత్ ; యస్తు న శక్నోతి, తం ప్రతి ఉపయుజ్యత ఏవ ఆవృత్తిః । తథా హి చ్ఛాన్దోగ్యే — 'తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యుపదిశ్య, 'భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయతు' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇతి పునః పునః పరిచోద్యమానః తత్తదాశఙ్కాకారణం నిరాకృత్య, 'తత్త్వమసి' ఇత్యేవాసకృదుపదిశతి ; తథా చ 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౬) ఇత్యాది దర్శితమ్ । నను ఉక్తమ్ — సకృచ్ఛ్రుతం చేత్ తత్త్వమసివాక్యం స్వమర్థమనుభావయితుం న శక్నోతి, తత ఆవర్త్యమానమపి నైవ శక్ష్యతీతి — నైష దోషః ; న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ ; దృశ్యన్తే హి సకృచ్ఛ్రుతాద్వాక్యాత్ మన్దప్రతీతం వాక్యార్థం ఆవర్తయన్తః తత్తదాభాసవ్యుదాసేన సమ్యక్ప్రతిపద్యమానాః । అపి చ 'తత్త్వమసి' ఇత్యేతద్వాక్యం త్వంపదార్థస్య తత్పదార్థభావమాచష్టే ; తత్పదేన చ ప్రకృతం సత్ బ్రహ్మ ఈక్షితృ జగతో జన్మాదికారణమభిధీయతే — 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౩ । ౯ । ౨౮) 'అదృష్టం ద్రష్టృ' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౧౧) 'అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ' (బృ. ఉ. ౩ । ౮ । ౧౧) 'అజమజరమమరమ్' 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్' ఇత్యాదిశాస్త్రసిద్ధమ్ ; తత్ర అజాదిశబ్దైర్జన్మాదయో భావవికారా నివర్తితాః ; అస్థూలాదిశబ్దైశ్చ స్థౌల్యాదయో ద్రవ్యధర్మాః ; విజ్ఞానాదిశబ్దైశ్చ చైతన్యప్రకాశాత్మకత్వముక్తమ్ ; ఏష వ్యావృత్తసర్వసంసారధర్మకోఽనుభవాత్మకో బ్రహ్మసంజ్ఞకస్తత్పదార్థో వేదాన్తాభియుక్తానాం ప్రసిద్ధః ; తథా త్వంపదార్థోఽపి ప్రత్యగాత్మా శ్రోతా దేహాదారభ్య ప్రత్యగాత్మతయా సమ్భావ్యమానః చైతన్యపర్యన్తత్వేనావధారితః ; తత్ర యేషామ్ ఏతౌ పదార్థౌ అజ్ఞానసంశయవిపర్యయప్రతిబద్ధౌ, తేషాం 'తత్త్వమసి' ఇత్యేతద్వాక్యం స్వార్థే ప్రమాం నోత్పాదయితుం శక్నోతి, పదార్థజ్ఞానపూర్వకత్వాద్వాక్యార్థజ్ఞానస్య — ఇత్యతః, తాన్ప్రతి ఏష్టవ్యః పదార్థవివేకప్రయోజనః శాస్త్రయుక్త్యభ్యాసః । యద్యపి చ ప్రతిపత్తవ్య ఆత్మా నిరంశః, తథాపి అధ్యారోపితం తస్మిన్ బహ్వంశత్వం దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాదిలక్షణమ్ ; తత్ర ఏకేన అవధానేన ఏకమంశమపోహతి, అపరేణ అపరమ్ — ఇతి యుజ్యతే తత్ర క్రమవతీ ప్రతిపత్తిః ; తత్తు పూర్వరూపమేవ ఆత్మప్రతిపత్తేః । యేషాం పునః నిపుణమతీనాం న అజ్ఞానసంశయవిపర్యయలక్షణః పదార్థవిషయః ప్రతిబన్ధోఽస్తి, తే శక్నువన్తి సకృదుక్తమేవ తత్త్వమసివాక్యార్థమ్ అనుభవితుమితి, తాన్ప్రతి ఆవృత్త్యానర్థక్యమిష్టమేవ ; సకృదుత్పన్నైవ హి ఆత్మప్రతిపత్తిః అవిద్యాం నివర్తయతీతి, నాత్ర కశ్చిదపి క్రమోఽభ్యుపగమ్యతే । సత్యమేవం యుజ్యేత, యది కస్యచిత్ ఏవం ప్రతిపత్తిర్భవేత్ ; బలవతీ హి ఆత్మనో దుఃఖిత్వాదిప్రతిపత్తిః ; అతో న దుఃఖిత్వాద్యభావం కశ్చిత్ప్రతిపద్యత ఇతి చేత్ — న,

దేహాద్యభిమానవత్ దుఃఖిత్వాద్యభిమానస్య మిథ్యాభిమానత్వోపపత్తేః ; ప్రత్యక్షం హి దేహే ఛిద్యమానే దహ్యమానే వా 'అహం ఛిద్యే దహ్యే' ఇతి చ మిథ్యాభిమానో దృష్టః ; తథా బాహ్యతరేష్వపి పుత్రమిత్రాదిషు సన్తప్యమానేషు 'అహమేవ సన్తప్యే' ఇత్యధ్యారోపో దృష్టః ; తథా దుఃఖిత్వాద్యభిమానోఽపి స్యాత్ , దేహాదివదేవ చైతన్యాద్బహిరుపలభ్యమానత్వాద్దుఃఖిత్వాదీనామ్ , సుషుప్తాదిషు చ అననువృత్తేః ; చైతన్యస్య తు సుషుప్తేఽపి అనువృత్తిమామనన్తి — 'యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । ౨3) ఇత్యాదినా ; తస్మాత్ సర్వదుఃఖవినిర్ముక్తైకచైతన్యాత్మకోఽహమిత్యేష ఆత్మానుభవః । న చ ఏవమ్ ఆత్మానమనుభవతః కిఞ్చిదన్యత్కృత్యమవశిష్యతే ; తథా చ శ్రుతిః — 'కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోకః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాత్మవిదః కర్తవ్యాభావం దర్శయతి ; స్మృతిరపి — 'యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః । ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే' (భ. గీ. 3 । ౧౭) ఇతి । యస్య తు న ఏషోఽనుభవో ద్రాగివ జాయతే, తం ప్రతి అనుభవార్థ ఏవ ఆవృత్త్యభ్యుపగమః । తత్రాపి న తత్త్వమసివాక్యార్థాత్ ప్రచ్యావ్య ఆవృత్తౌ ప్రవర్తయేత్ ; న హి వరఘాతాయ కన్యాముద్వాహయన్తి ; నియుక్తస్య చ 'అస్మిన్నధికృతోఽహం కర్తా మయేదం కర్తవ్యమ్' ఇత్యవశ్యం బ్రహ్మప్రత్యయాద్విపరీతప్రత్యయ ఉత్పద్యతే ; యస్తు స్వయమేవ మన్దమతిః అప్రతిభానాత్ తం వాక్యార్థం జిహాసేత్ , తస్య ఏతస్మిన్నేవ వాక్యార్థే స్థిరీకార ఆవృత్త్యాదివాచోయుక్త్యా అభ్యుపేయతే । తస్మాత్ పరబ్రహ్మవిషయేఽపి ప్రత్యయే తదుపాయోపదేశేష్వావృత్తిసిద్ధిః ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మత్వోపాసనాధికరణమ్

ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ ॥ 3 ॥

యః శాస్త్రోక్తవిశేషణః పరమాత్మా, స కిమ్ అహమితి గ్రహీతవ్యః, కిం వా మదన్య ఇతి — ఏతద్విచారయతి । కథం పునరాత్మశబ్దే ప్రత్యగాత్మవిషయే శ్రూయమాణే సంశయ ఇతి, ఉచ్యతే — అయమాత్మశబ్దో ముఖ్యః శక్యతేఽభ్యుపగన్తుమ్ , సతి జీవేశ్వరయోరభేదసమ్భవే ; ఇతరథా తు గౌణోఽయమభ్యుపగన్తవ్యః — ఇతి మన్యతే । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? న అహమితి గ్రాహ్యః ; న హి అపహతపాప్మత్వాదిగుణో విపరీతగుణత్వేన శక్యతే గ్రహీతుమ్ , విపరీతగుణో వా అపహతపాప్మత్వాదిగుణత్వేన ; అపహతపాప్మత్వాదిగుణశ్చ పరమేశ్వరః, తద్విపరీతగుణస్తు శారీరః ; ఈశ్వరస్య చ సంసార్యాత్మత్వే ఈశ్వరాభావప్రసఙ్గః ; తతః శాస్త్రానర్థక్యమ్ ; సంసారిణోఽపి ఈశ్వరాత్మత్వే అధికార్యభావాచ్ఛాస్త్రానర్థక్యమేవ,

ప్రత్యక్షాదివిరోధశ్చ । అన్యత్వేఽపి తాదాత్మ్యదర్శనం శాస్త్రాత్ కర్తవ్యమ్ — ప్రతిమాదిష్వివ విష్ణ్వాదిదర్శనమ్ ఇతి చేత్ — కామమేవం భవతు ; న తు సంసారిణో ముఖ్య ఆత్మా ఈశ్వర ఇత్యేతత్ నః ప్రాపయితవ్యమ్ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — ఆత్మేత్యేవ పరమేశ్వరః ప్రతిపత్తవ్యః । తథా హి పరమేశ్వరప్రక్రియాయాం జాబాలా ఆత్మత్వేనైవ ఏతముపగచ్ఛన్తి — 'త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతేఽహం వై త్వమసి భగవో దేవతే' ఇతి ; తథా అన్యేఽపి 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇత్యేవమాదయ ఆత్మత్వోపగమా ద్రష్టవ్యాః । గ్రాహయన్తి చ ఆత్మత్వేనైవ ఈశ్వరం వేదాన్తవాక్యాని — 'ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. ३ । ४ । ౧) 'ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః' (బృ. ఉ. ३ । ౭ । ३) 'తత్సత్యꣳ స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యేవమాదీని । యదుక్తమ్ — ప్రతీకదర్శనమిదం విష్ణుప్రతిమాన్యాయేన భవిష్యతీతి, తదయుక్తమ్ , గౌణత్వప్రసఙ్గాత్ , వాక్యవైరూప్యాచ్చ — యత్ర హి ప్రతీకదృష్టిరభిప్రేయతే, సకృదేవ తత్ర వచనం భవతి — యథా 'మనో బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ३ । ౧౮ । ౧) 'ఆదిత్యో బ్రహ్మ' (ఛా. ఉ. ३ । ౧౯ । ౧) ఇత్యాది ; ఇహ పునః — త్వమ్ అహమస్మి, అహం చ త్వమసీత్యాహ — అతః ప్రతీకశ్రుతివైరూప్యాత్ అభేదప్రతిపత్తిః ; భేదదృష్ట్యపవాదాచ్చ ; తథా హి — 'అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద' (బృ. ఉ. ౧ । ४ । ౧౦) 'మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి' (బృ. ఉ. ४ । ४ । ౧౯) 'సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనః సర్వం వేద' (బృ. ఉ. ౨ । ४ । ౬) ఇత్యేవమాద్యా భూయసీ శ్రుతిః భేదదర్శనమపవదతి । యత్తూక్తమ్ — న విరుద్ధగుణయోరన్యోన్యాత్మత్వసమ్భవ ఇతి, నాయం దోషః, విరుద్ధగుణతాయా మిథ్యాత్వోపపత్తేః । యత్పునరుక్తమ్ — ఈశ్వరాభావప్రసఙ్గ ఇతి, తదసత్ , శాస్త్రప్రామాణ్యాత్ అనభ్యుపగమాచ్చ ; న హి ఈశ్వరస్య సంసార్యాత్మత్వం ప్రతిపాద్యత ఇత్యభ్యుపగచ్ఛామః — కిం తర్హి ? — సంసారిణః సంసారిత్వాపోహేన ఈశ్వరాత్మత్వం ప్రతిపిపాదయిషితమితి । ఏవం చ సతి అద్వైతేశ్వరస్య అపహతపాప్మత్వాదిగుణతా విపరీతగుణతా తు ఇతరస్య మిథ్యేతి వ్యవతిష్ఠతే । యదప్యుక్తమ్ — అధికార్యభావః ప్రత్యక్షాదివిరోధశ్చేతి, తదప్యసత్ , ప్రాక్ప్రబోధాత్ సంసారిత్వాభ్యుపగమాత్ , తద్విషయత్వాచ్చ ప్రత్యక్షాదివ్యవహారస్య ; 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౨ । ४ । ౧४) ఇత్యాదినా హి ప్రబోధే ప్రత్యక్షాద్యభావం దర్శయతి । ప్రత్యక్షాద్యభావే శ్రుతేరప్యభావప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ , న, ఇష్టత్వాత్ ; 'అత్ర పితాఽపితా భవతి' (బృ. ఉ. ४ । ३ । ౨౨) ఇత్యుపక్రమ్య, 'వేదా అవేదాః' (బృ.

ఉ. ౪ । ౩ । ౨౨) ఇతి వచనాత్ ఇష్యత ఏవ అస్మాభిః శ్రుతేరప్యభావః ప్రబోధే । కస్య పునరయమ్ అప్రబోధ ఇతి చేత్ , యస్త్వం పృచ్ఛసి తస్య తే — ఇతి వదామః । నను అహమీశ్వర ఏవోక్తః శ్రుత్యా — యద్యేవం ప్రతిబుద్ధోఽసి, నాస్తి కస్యచిదప్రబోధః । యోఽపి దోషశ్చోద్యతే కైశ్చిత్ — అవిద్యయా కిల ఆత్మనః సద్వితీయత్వాత్ అద్వైతానుపపత్తిరితి, సోఽపి ఏతేన ప్రత్యుక్తః । తస్మాత్ ఆత్మేత్యేవ ఈశ్వరే మనో దధీత ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రతీకాధికరణమ్

న ప్రతీకే న హి సః ॥ ౪ ॥

'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యధ్యాత్మమథాధిదైవతమాకాశో బ్రహ్మేతి' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౮ । ౧) తథా 'ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౯ । ౧) 'స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౫) ఇత్యేవమాదిషు ప్రతీకోపాసనేషు సంశయః — కిం తేష్వపి ఆత్మగ్రహః కర్తవ్యః, న వేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? తేష్వపి ఆత్మగ్రహ ఏవ యుక్తః కర్తుమ్ । కస్మాత్ ? బ్రహ్మణః శ్రుతిషు ఆత్మత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్ , ప్రతీకానామపి బ్రహ్మవికారత్వాద్బ్రహ్మత్వే సతి ఆత్మత్వోపపత్తేరిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః — న ప్రతీకేష్వాత్మమతిం బధ్నీయాత్ ; న హి స ఉపాసకః ప్రతీకాని వ్యస్తాని ఆత్మత్వేన ఆకలయేత్ । యత్పునః బ్రహ్మవికారత్వాత్ప్రతీకానాం బ్రహ్మత్వం తతశ్చ ఆత్మత్వమితి, తదసత్ , ప్రతీకాభావప్రసఙ్గాత్ ; వికారస్వరూపోపమర్దేన హి నామాదిజాతస్య బ్రహ్మత్వమేవ ఆశ్రితం భవతి । స్వరూపోపమర్దే చ నామాదీనాం కుతః ప్రతీకత్వమ్ ఆత్మగ్రహో వా ? న చ బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాత్ బ్రహ్మదృష్ట్యుపదేశేష్వాత్మదృష్టిః కల్ప్యా, కర్తృత్వాద్యనిరాకరణాత్ ; కర్తృత్వాదిసర్వసంసారధర్మనిరాకరణేన హి బ్రహ్మణ ఆత్మత్వోపదేశః ; తదనిరాకరణేన చ ఉపాసనవిధానమ్ । అతశ్చ ఉపాసకస్య ప్రతీకైః సమత్వాత్ ఆత్మగ్రహో నోపపద్యతే ; న హి రుచకస్వస్తికయోః ఇతరేతరాత్మత్వమస్తి ; సువర్ణాత్మనేవ తు బ్రహ్మాత్మనా ఏకత్వే ప్రతీకాభావప్రసఙ్గమవోచామ । అతో న ప్రతీకేష్వాత్మదృష్టిః క్రియతే ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

బ్రహ్మదృష్ట్యధికరణమ్

బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్ ॥ ౫ ॥

తేష్వేవ ఉదాహరణేష్వన్యః సంశయః — కిమాదిత్యాదిదృష్టయో బ్రహ్మణ్యధ్యసితవ్యాః, కిం వా బ్రహ్మదృష్టిరాదిత్యాదిష్వితి । కుతః సంశయః ? సామానాధికరణ్యే కారణానవధారణాత్ ; అత్ర హి బ్రహ్మశబ్దస్య ఆదిత్యాదిశబ్దైః సామానాధికరణ్యముపలభ్యతే, 'ఆదిత్యో బ్రహ్మ' 'ప్రాణో బ్రహ్మ' 'విద్యుద్బ్రహ్మ' ఇత్యాదిసమానవిభక్తినిర్దేశాత్ ; న చ అత్ర ఆఞ్జసం సామానాధికరణ్యమవకల్పతే, అర్థాన్తరవచనత్వాద్బ్రహ్మాదిత్యాదిశబ్దానామ్ ; న హి భవతి — గౌరశ్వ ఇతి సామానాధికరణ్యమ్ । నను ప్రకృతివికారభావాద్బ్రహ్మాదిత్యాదీనాం మృచ్ఛరావాదివత్సామానాధికరణ్యం స్యాత్ — నేత్యుచ్యతే ; వికారప్రవిలయో హ్యేవం ప్రకృతిసామానాధికరణ్యాత్స్యాత్ , తతశ్చ ప్రతీకాభావప్రసఙ్గమవోచామ ; పరమాత్మవాక్యం చేదం తదానీం స్యాత్ , తతశ్చోపాసనాధికారో బాధ్యేత, పరిమితవికారోపాదానం చ వ్యర్థమ్ । తస్మాత్ 'బ్రాహ్మణోఽగ్నిర్వైశ్వానరః' ఇత్యాదివత్ అన్యత్రాన్యదృష్ట్యధ్యాసే సతి, క్వ కిందృష్టిరధ్యస్యతామితి సంశయః । తత్ర అనియమః, నియమకారిణః శాస్త్రస్యాభావాదిత్యేవం ప్రాప్తమ్ । అథవా ఆదిత్యాదిదృష్టయ ఏవ బ్రహ్మణి కర్తవ్యా ఇత్యేవం ప్రాప్తమ్ ; ఏవం హి ఆదిత్యాదిదృష్టిభిః బ్రహ్మ ఉపాసితం భవతి ; బ్రహ్మోపాసనం చ ఫలవదితి శాస్త్రమర్యాదా । తస్మాత్ న బ్రహ్మదృష్టిరాదిత్యాదిష్విత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

బ్రహ్మదృష్టిరేవ ఆదిత్యాదిషు స్యాదితి । కస్మాత్ ? ఉత్కర్షాత్ ; ఏవమ్ ఉత్కర్షేణ ఆదిత్యాదయో దృష్టా భవన్తి, ఉత్కృష్టదృష్టేస్తేష్వధ్యాసాత్ ; తథా చ లౌకికో న్యాయోఽనుగతో భవతి ; ఉత్కృష్టదృష్టిర్హి నికృష్టేఽధ్యసితవ్యేతి లౌకికో న్యాయః — యథా రాజదృష్టిః క్షత్తరి ; స చ అనుసర్తవ్యః విపర్యయే ప్రత్యవాయప్రసఙ్గాత్ ; న హి క్షత్తృదృష్టిపరిగృహీతో రాజా నికర్షం నీయమానః శ్రేయసే స్యాత్ । నను శాస్త్రప్రామాణ్యాదనాశఙ్కనీయోఽత్ర ప్రత్యవాయప్రసఙ్గః, న చ లౌకికేన న్యాయేన శాస్త్రీయా దృష్టిర్నియన్తుం యుక్తేతి — అత్రోచ్యతే — నిర్ధారితే శాస్త్రార్థే ఏతదేవం స్యాత్ ; సన్దిగ్ధే తు తస్మిన్ , తన్నిర్ణయం ప్రతి లౌకికోఽపి న్యాయ ఆశ్రీయమాణో న విరుధ్యతే ; తేన చ ఉత్కృష్టదృష్ట్యధ్యాసే శాస్త్రార్థేఽవధార్యమాణే, నికృష్టదృష్టిమధ్యస్యన్ప్రత్యవేయాదితి శ్లిష్యతే । ప్రాథమ్యాచ్చ ఆదిత్యాదిశబ్దానాం ముఖ్యార్థత్వమ్ అవిరోధాత్ గ్రహీతవ్యమ్ ; తైః స్వార్థవృత్తిభిరవరుద్ధాయాం బుద్ధౌ, పశ్చాదవతరతో బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యయా వృత్త్యా సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ , బ్రహ్మదృష్టివిధానార్థతైవ అవతిష్ఠతే । ఇతిపరత్వాదపి బ్రహ్మశబ్దస్య ఏష ఏవార్థో న్యాయ్యః ; తథా హి — 'బ్రహ్మేత్యాదేశః' 'బ్రహ్మేత్యుపాసీత' 'బ్రహ్మేత్యుపాస్తే' ఇతి చ సర్వత్రేతిపరం బ్రహ్మశబ్దముచ్చారయతి, శుద్ధాంస్తు ఆదిత్యాదిశబ్దాన్ ; తతశ్చ యథా శుక్తికాం రజతమితి ప్రత్యేతీత్యత్ర, శుక్తివచన ఏవ శుక్తికాశబ్దః, రజతశబ్దస్తు రజతప్రతీతిలక్షణార్థః — ప్రత్యేత్యేవ హి కేవలం రజతమితి, న తు తత్ర రజతమస్తి — ఏవమత్రాపి ఆదిత్యాదీన్బ్రహ్మేతి

ప్రతీయాదితి గమ్యతే । వాక్యశేషోఽపి చ ద్వితీయానిర్దేశేన ఆదిత్యాదీనేవ ఉపాస్తిక్రియయా వ్యాప్యమానాన్దర్శయతి — 'స య ఏతదేవం విద్వానాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౩ । ౧౯ । ౪) 'యో వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨ । ౨) 'యః సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౭ । ౪ । ౩) ఇతి చ । యత్తూక్తమ్ — బ్రహ్మోపాసనమేవాత్ర ఆదరణీయం ఫలవత్త్వాయేతి, తదయుక్తమ్ , ఉక్తేన న్యాయేన ఆదిత్యాదీనామేవ ఉపాస్యత్వావగమాత్ ; ఫలం తు అతిథ్యాద్యుపాసన ఇవ ఆదిత్యాద్యుపాసనేఽపి బ్రహ్మైవ దాస్యతి, సర్వాధ్యక్షత్వాత్ ; వర్ణితం చైతత్ 'ఫలమత ఉపపత్తేః' (బ్ర. సూ. ౩ । ౨ । ౩౮) ఇత్యత్ర । ఈదృశం చ అత్ర బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వమ్ , యత్ప్రతీకేషు తద్దృష్ట్యధ్యారోపణమ్ — ప్రతిమాదిష్వివ విష్ణ్వాదీనామ్ ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆదిత్యాదిమత్యధికరణమ్

ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేః ॥ ౬ ॥

'య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౩ । ౧) 'లోకేషు పఞ్చవిధఀ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) 'వాచి సప్తవిధఀ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) 'ఇయమేవర్గగ్నిః సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇత్యేవమాదిషు అఙ్గావబద్ధేషూపాసనేషు సంశయః — కిమాదిత్యాదిషు ఉద్గీథాదిదృష్టయో విధీయన్తే, కిం వా ఉద్గీథాదిష్వేవ ఆదిత్యాదిదృష్టయ ఇతి । తత్ర అనియమః, నియమకారణాభావాత్ — ఇతి ప్రాప్తమ్ ; న హి అత్ర బ్రహ్మణ ఇవ కస్యచిదుత్కర్షవిశేషోఽవధార్యతే ; బ్రహ్మ హి సమస్తజగత్కారణత్వాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగాచ్చ ఆదిత్యాదిభ్య ఉత్కృష్టమితి శక్యమవధారయితుమ్ ; న తు ఆదిత్యోద్గీథాదీనాం వికారత్వావిశేషాత్ కిఞ్చిదుత్కర్షవిశేషావధారణే కారణమస్తి । అథవా నియమేనైవ ఉద్గీథాదిమతయ ఆదిత్యాదిషు అధ్యస్యేరన్ । కస్మాత్ ? కర్మాత్మకత్వాదుద్గీథాదీనామ్ , కర్మణశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రసిద్ధేః ; ఉద్గీథాదిమతిభిరుపాస్యమానా ఆదిత్యాదయః కర్మాత్మకాః సన్తః ఫలహేతవో భవిష్యన్తి । తథా చ 'ఇయమేవర్గగ్నిః సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇత్యత్ర 'తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢం సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇతి ఋక్శబ్దేన పృథివీం నిర్దిశతి, సామశబ్దేనాగ్నిమ్ ; తచ్చ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామదృష్టిచికీర్షాయామవకల్పతే, న ఋక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిచికీర్షాయామ్ ; క్షత్తరి హి రాజదృష్టికరణాత్ రాజశబ్ద ఉపచర్యతే, న రాజని క్షత్తృశబ్దః । అపి చ 'లోకేషు పఞ్చవిధఀ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) ఇతి అధికరణనిర్దేశాత్ లోకేషు సామ అధ్యసితవ్యమితి ప్రతీయతే ; 'ఏతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతమ్' (ఛా. ఉ. ౨ । ౧౧ । ౧) ఇతి చ

ఏతదేవ దర్శయతి । ప్రథమనిర్దిష్టేషు చ ఆదిత్యాదిషు చరమనిర్దిష్టం బ్రహ్మోధ్యస్తమ్ — 'ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౯ । ౧) ఇత్యాదిషు ; ప్రథమనిర్దిష్టాశ్చ పృథివ్యాదయః, చరమనిర్దిష్టా హింకారాదయః — 'పృథివీ హింకారః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిషు । అతః అనఙ్గేష్వాదిత్యాదిషు అఙ్గమతిక్షేప ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

ఆదిత్యాదిమతయ ఏవ అఙ్గేషు ఉద్గీథాదిషు క్షిప్యేరన్ । కుతః ? ఉపపత్తేః ; ఉపపద్యతే హి ఏవమ్ అపూర్వసన్నికర్షాత్ ఆదిత్యాదిమతిభిః సంస్క్రియమాణేషు ఉద్గీథాదిషు కర్మసమృద్ధిః । 'యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి చ విద్యాయాః కర్మసమృద్ధిహేతుత్వం దర్శయతి । భవతు కర్మసమృద్ధిఫలేష్వేవమ్ ; స్వతన్త్రఫలేషు తు కథమ్ — 'య ఏతదేవం విద్వాఀల్లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాస్తే' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । 3) ఇత్యాదిషు ? తేష్వపి అధికృతాధికారాత్ ప్రకృతాపూర్వసన్నికర్షేణైవ ఫలకల్పనా యుక్తా, గోదోహనాదినియమవత్ । ఫలాత్మకత్వాచ్చ ఆదిత్యాదీనామ్ ఉద్గీథాదిభ్యః కర్మాత్మకేభ్యః ఉత్కర్షోపపత్తిః ; ఆదిత్యాదిప్రాప్తిలక్షణం హి కర్మఫలం శిష్యతే శ్రుతిషు । అపి చ 'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧) 'ఖల్వేతస్యైవాక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి చ ఉద్గీథమేవ ఉపాస్యత్వేనోపక్రమ్య, ఆదిత్యాదిమతీర్విదధాతి । యత్తూక్తమ్ — ఉద్గీథాదిమతిభిరుపాస్యమానా ఆదిత్యాదయః కర్మభూయం భూత్వా ఫలం కరిష్యన్తీతి, తదయుక్తమ్ , స్వయమేవోపాసనస్య కర్మత్వాత్ ఫలవత్త్వోపపత్తేః । ఆదిత్యాదిభావేనాపి చ దృశ్యమానానాముద్గీథాదీనాం కర్మాత్మకత్వానపాయాత్ । 'తదేతదేతస్యామృచ్యధ్యూఢꣳ సామ' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇతి తు లాక్షణిక ఏవ పృథివ్యగ్న్యోః ఋక్సామశబ్దప్రయోగః ; లక్షణా చ యథాసమ్భవం సన్నికృష్టేన విప్రకృష్టేన వా స్వార్థసమ్బన్ధేన ప్రవర్తతే ; తత్ర యద్యపి ఋక్సామయోః పృథివ్యగ్నిదృష్టిచికీర్షా, తథాపి ప్రసిద్ధయోః ఋక్సామయోర్భేదేనానుకీర్తనాత్ , పృథివ్యగ్న్యోశ్చ సన్నిధానాత్ , తయోరేవ ఏష ఋక్సామశబ్దప్రయోగః ఋక్సామసమ్బన్ధాదితి నిశ్చీయతే ; క్షత్తృశబ్దోఽపి హి కుతశ్చిత్కారణాద్రాజానముపసర్పన్ న నివారయితుం పార్యతే । 'ఇయమేవర్క్' (ఛా. ఉ. ౧ । ౬ । ౧) ఇతి చ యథాక్షరన్యాసమ్ ఋచ ఏవ పృథివీత్వమవధారయతి ; పృథివ్యా హి ఋక్త్వేఽవధార్యమాణే — ఇయమృగేవేత్యక్షరన్యాసః స్యాత్ । 'య ఏవం విద్వాన్సామ గాయతి' (ఛా. ఉ. ౧ । ౭ । ౯) ఇతి చ అఙ్గాశ్రయమేవ విజ్ఞానముపసంహరతి, న పృథివ్యాద్యాశ్రయమ్ । తథా 'లోకేషు పఞ్చవిధꣳ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) ఇతి యద్యపి సప్తమీనిర్దిష్టా లోకాః,

తథాపి సామ్న్యేవ తే అధ్యస్యేరన్ , ద్వితీయానిర్దేశేన సామ్న ఉపాస్యత్వావగమాత్ ; సామని హి లోకేష్వధ్యస్యమానేషు సామ లోకాత్మనోపాసితం భవతి, అన్యథా పునః లోకాః సామాత్మనా ఉపాసితాః స్యుః । ఏతేన 'ఏతద్గాయత్రం ప్రాణేషు ప్రోతమ్' (ఛా. ఉ. ౨ । ౧౧ । ౧) ఇత్యాది వ్యాఖ్యాతమ్ । యత్రాపి తుల్యో ద్వితీయానిర్దేశః 'అథ ఖల్వముమాదిత్యꣳ సప్తవిధꣳ సామోపాసీత' (ఛా. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) ఇతి, తత్రాపి — 'సమస్తస్య ఖలు సామ్న ఉపాసనꣳ సాధు' (ఛా. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) 'ఇతి తు పఞ్చవిధస్య' (ఛా. ఉ. ౨ । ౭ । ౨) 'అథ సప్తవిధస్య' (ఛా. ఉ. ౨ । ౮ । ౧) ఇతి చ సామ్న ఏవ ఉపాస్యత్వోపక్రమాత్ — తస్మిన్నేవ ఆదిత్యాద్యధ్యాసః । ఏతస్మాదేవ చ సామ్న ఉపాస్యత్వావగమాత్ 'పృథివీ హింకారః' (ఛా. ఉ. ౨ । ౨ । ౧) ఇత్యాదినిర్దేశవిపర్యయేఽపి హింకారాదిష్వేవ పృథివ్యాదిదృష్టిః । తస్మాత్ అనఙ్గాశ్రయా ఆదిత్యాదిమతయః అఙ్గేషూద్గీథాదిషు క్షిప్యేరన్నితి సిద్ధమ్ ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆసీనాధికరణమ్

ఆసీనః సమ్భవాత్ ॥ ౭ ॥

కర్మాఙ్గసమ్బద్ధేషు తావత్ ఉపాసనేషు కర్మతన్త్రత్వాత్ న ఆసనాదిచిన్తా ; నాపి సమ్యగ్దర్శనే, వస్తుతన్త్రత్వాద్విజ్ఞానస్య ; ఇతరేషు తు ఉపాసనేషు కిమ్ అనియమేన తిష్ఠన్ ఆసీనః శయానో వా ప్రవర్తేత ఉత నియమేన ఆసీన ఏవేతి చిన్తయతి । తత్ర మానసత్వాదుపాసనస్య అనియమః శరీరస్థితేరిత్యేవం ప్రాప్తే, బ్రవీతి — ఆసీన ఏవోపాసీతేతి । కుతః ? సమ్భవాత్ । ఉపాసనం నామ సమానప్రత్యయప్రవాహకరణమ్ ; న చ తత్ గచ్ఛతో ధావతో వా సమ్భవతి, గత్యాదీనాం చిత్తవిక్షేపకరత్వాత్ ; తిష్ఠతోఽపి దేహధారణే వ్యాపృతం మనో న సూక్ష్మవస్తునిరీక్షణక్షమం భవతి ; శయానస్యాపి అకస్మాదేవ నిద్రయా అభిభూయతే ; ఆసీనస్య తు ఏవంజాతీయకో భూయాన్దోషః సుపరిహర ఇతి సమ్భవతి తస్యోపాసనమ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ధ్యానాచ్చ ॥ ౮ ॥

అపి చ ధ్యాయత్యర్థ ఏషః, యత్సమానప్రత్యయప్రవాహకరణమ్ ; ధ్యాయతిశ్చ ప్రశిథిలాఙ్గచేష్టేషు ప్రతిష్ఠితదృష్టిషు ఏకవిషయాక్షిప్తచిత్తేషు ఉపచర్యమాణో దృశ్యతే — ధ్యాయతి బకః, ధ్యాయతి ప్రోషితబన్ధురితి । ఆసీనశ్చ అనాయాసో భవతి ; తస్మాదపి ఆసీనకర్మోపాసనమ్ ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అచలత్వం చాపేక్ష్య ॥ ౯ ॥

అపి చ 'ధ్యాయతీవ పృథివీ' (ఛా. ఉ. ౭ । ౬ । ౧) ఇత్యత్ర పృథివ్యాదిషు అచలత్వమేవాపేక్ష్య ధ్యాయతివాదో భవతి ; తచ్చ లిఙ్గమ్ ఉపాసనస్య ఆసీనకర్మత్వే ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మరన్తి చ ॥ ౧౦ ॥

స్మరన్త్యపి చ శిష్టా ఉపాసనాఙ్గత్వేన ఆసనమ్ — 'శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః' (భ. గీ. ౬ । ౧౧) ఇత్యాదినా । అత ఏవ పద్మకాదీనామాసనవిశేషాణాముపదేశో యోగశాస్త్రే ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏకాగ్రతాధికరణమ్

యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్ ॥ ౧౧ ॥

దిగ్దేశకాలేషు సంశయః — కిమస్తి కశ్చిన్నియమః, నాస్తి వేతి । ప్రాయేణ వైదికేష్వారమ్భేషు దిగాదినియమదర్శనాత్ , స్యాదిహాపి కశ్చిన్నియమ ఇతి యస్య మతిః, తం ప్రత్యాహ — దిగ్దేశకాలేషు అర్థలక్షణ ఏవ నియమః ; యత్రైవ అస్య దిశి దేశే కాలే వా మనసః సౌకర్యేణైకాగ్రతా భవతి, తత్రైవోపాసీత, ప్రాచీదిక్పూర్వాహ్ణప్రాచీనప్రవణాదివత్ విశేషాశ్రవణాత్ , ఏకాగ్రతాయా ఇష్టాయాః సర్వత్రావిశేషాత్ । నను విశేషమపి కేచిదామనన్తి — 'సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావివర్జితే శబ్దజలాశ్రయాదిభిః । మనోనుకూలే న తు చక్షుపీడనే గుహానివాతాశ్రయణే ప్రయోజయేత్' (శ్వే. ఉ. ౨ । ౧౦) ఇతి యథేతి — ఉచ్యతే ; సత్యమస్తి ఏవంజాతీయకో నియమః ; సతి త్వేతస్మిన్ , తద్గతేషు విశేషేష్వనియమ ఇతి సుహృద్భూత్వా ఆచార్య ఆచష్టే । 'మనోనుకూలే' ఇతి చైషా శ్రుతిః యత్రైకాగ్రతా తత్రైవ — ఇత్యేతదేవ దర్శయతి ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆప్రాయణాధికరణమ్

ఆ ప్రాయణాత్తత్రాపి హి దృష్టమ్ ॥ ౧౨ ॥

ఆవృత్తిః సర్వోపాసనేష్వాదర్తవ్యేతి స్థితమాద్యేఽధికరణే ; తత్ర యాని తావత్ సమ్యగ్దర్శనార్థాన్యుపాసనాని, తాని అవఘాతాదివత్ కార్యపర్యవసానానీతి జ్ఞాతమేవ ఏషామావృత్తిపరిమాణమ్ ; న హి సమ్యగ్దర్శనే కార్యే నిష్పన్నే యత్నాన్తరం కిఞ్చిచ్ఛాసితుం శక్యమ్ , అనియోజ్యబ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపత్తేః శాస్త్రస్యావిషయత్వాత్ । యాని పునః అభ్యుదయఫలాని, తేష్వేషా చిన్తా — కిం కియన్తంచిత్కాలం ప్రత్యయమావర్త్య ఉపరమేత్ , ఉత యావజ్జీవమావర్తయేదితి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? కియన్తంచిత్కాలం ప్రత్యయమభ్యస్య ఉత్సృజేత్ , ఆవృత్తివిశిష్టస్యోపాసనశబ్దార్థస్య కృతత్వాదిత్యేవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — ఆ ప్రాయణాదేవ ఆవర్తయేత్ప్రత్యయమ్ , అన్త్యప్రత్యయవశాదదృష్టఫలప్రాప్తేః ; కర్మాణ్యపి హి జన్మాన్తరోపభోగ్యం ఫలమారభమాణాని తదనురూపం భావనావిజ్ఞానం ప్రాయణకాలే ఆక్షిపన్తి — 'సవిజ్ఞానో భవతి సవిజ్ఞానమేవాన్వవక్రామతి' 'యచ్చిత్తస్తేనైష ప్రాణమాయాతి' 'ప్రాణస్తేజసా యుక్తః సహాత్మనా యథాసఙ్కల్పితం లోకం నయతి' ఇతి చైవమాదిశ్రుతిభ్యః ; తృణజలూకానిదర్శనాచ్చ ; ప్రత్యయాస్త్వేతే స్వరూపానువృత్తిం ముక్త్వా కిమన్యత్ ప్రాయణకాలభావి భావనావిజ్ఞానమపేక్షేరన్ । తస్మాత్ యే ప్రతిపత్తవ్యఫలభావనాత్మకాః ప్రత్యయాః, తేషు ఆ ప్రాయణాత్ ఆవృత్తిః । తథా చ శ్రుతిః — 'స యావత్క్రతురయమస్మాల్లోకాత్ప్రైతి' ఇతి ప్రాయణకాలేఽపి ప్రత్యయానువృత్తిం దర్శయతి । స్మృతిరపి — 'యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమ్ । తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావితః' (భ. గీ. ౮ । ౬) ఇతి, 'ప్రయాణకాలే మనసాచలేన' (భ. గీ. ౮ । ౧౦) ఇతి చ । 'సోఽన్తవేలాయామేతత్త్రయం ప్రతిపద్యేత' ఇతి చ మరణవేలాయామపి కర్తవ్యశేషం శ్రావయతి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తదధిగమాధికరణమ్

తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్ ॥ ౧3 ॥

గతస్తృతీయశేషః ; అథేదానీం బ్రహ్మవిద్యాఫలం ప్రతి చిన్తా ప్రతాయతే । బ్రహ్మాధిగమే సతి తద్విపరీతఫలం దురితం క్షీయతే, న క్షీయతే వేతి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? ఫలార్థత్వాత్కర్మణః ఫలమదత్త్వా న సమ్భావ్యతే క్షయః ; ఫలదాయినీ హి అస్య శక్తిః శ్రుత్యా సమధిగతా ; యది తత్ అన్తరేణైవ ఫలోపభోగమపవృజ్యేత, శ్రుతిః కదర్థితా స్యాత్ ; స్మరన్తి చ — 'న హి కర్మ క్షీయతే' (గౌ. ధ. సూ. 3 । ౧ । ౫) ఇతి । నన్వేవం సతి ప్రాయశ్చిత్తోపదేశోఽనర్థకః ప్రాప్నోతి — నైష దోషః, ప్రాయశ్చిత్తానాం నైమిత్తికత్వోపపత్తేః గృహదాహేష్ట్యాదివత్ । అపి చ ప్రాయశ్చిత్తానాం దోషసంయోగేన విధానాద్భవేదపి దోషక్షపణార్థతా ; న త్వేవం

బ్రహ్మవిద్యాయాం విధానమస్తి । నన్వనభ్యుపగమ్యమానే బ్రహ్మవిదః కర్మక్షయే తత్ఫలస్యావశ్యభోక్తవ్యత్వాదనిర్మోక్షః స్యాత్ — నేత్యుచ్యతే ; దేశకాలనిమిత్తాపేక్షో మోక్షః కర్మఫలవత్ భవిష్యతి । తస్మాన్న బ్రహ్మాధిగమే దురితనివృత్తిరిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —

వ్యాఖ్యా

తదధిగమే బ్రహ్మాధిగమే సతి ఉత్తరపూర్వయోరఘయోరశ్లేషవినాశౌ భవతః — ఉత్తరస్య అశ్లేషః, పూర్వస్య వినాశః । కస్మాత్ ? తద్వ్యపదేశాత్ ; తథా హి బ్రహ్మవిద్యాప్రక్రియాయాం సమ్భావ్యమానసమ్బన్ధస్య ఆగామినో దురితస్యానభిసమ్బన్ధం విదుషో వ్యపదిశతి — 'యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౪ । 3) ఇతి ; తథా వినాశమపి పూర్వోపచితస్య దురితస్య వ్యపదిశతి — 'తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవꣳ హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే' (ఛా. ఉ. ౫ । ౨౪ । 3) ఇతి ; అయమపరః కర్మక్షయవ్యపదేశో భవతి — 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౯) ఇతి । యదుక్తమ్ — అనుపభుక్తఫలస్య కర్మణః క్షయకల్పనాయాం శాస్త్రం కదర్థితం స్యాదితి, నైష దోషః ; న హి వయం కర్మణః ఫలదాయినీం శక్తిమవజానీమహే ; విద్యత ఏవ సా ; సా తు విద్యాదినా కారణాన్తరేణ ప్రతిబధ్యత ఇతి వదామః ; శక్తిసద్భావమాత్రే చ శాస్త్రం వ్యాప్రియతే, న ప్రతిబన్ధాప్రతిబన్ధయోరపి । 'న హి కర్మ క్షీయతే' (గౌ. ధ. సూ. 3 । ౧ । ౫) ఇత్యేతదపి స్మరణమౌత్సర్గికమ్ — న హి భోగాదృతే కర్మ క్షీయతే తదర్థత్వాదితి ; ఇష్యత ఏవ తు ప్రాయశ్చిత్తాదినా తస్య క్షయః — 'సర్వం పాప్మానం తరతి, తరతి బ్రహ్మహత్యామ్ , యోఽశ్వమేధేన యజతే, య ఉ చైనమేవం వేద' ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః । యత్తూక్తమ్ — నైమిత్తికాని ప్రాయశ్చిత్తాని భవిష్యన్తీతి, తదసత్ , దోషసంయోగేన చోద్యమానానామేషాం దోషనిర్ఘాతఫలసమ్భవే ఫలాన్తరకల్పనానుపపత్తేః । యత్పునరేతదుక్తమ్ — న ప్రాయశ్చిత్తవత్ దోషక్షయోద్దేశేన విద్యావిధానమస్తీతి, అత్ర బ్రూమః — సగుణాసు తావద్విద్యాసు విద్యత ఏవ విధానమ్ , తాసు చ వాక్యశేషే ఐశ్వర్యప్రాప్తిః పాపనివృత్తిశ్చ విద్యావత ఉచ్యతే, తయోశ్చావివక్షాకారణం నాస్తి — ఇత్యతః పాప్మప్రహాణపూర్వకైశ్వర్యప్రాప్తిః తాసాం ఫలమితి నిశ్చీయతే ; నిర్గుణాయాం తు విద్యాయాం యద్యపి విధానం నాస్తి, తథాపి అకర్త్రాత్మత్వబోధాత్కర్మప్రదాహసిద్ధిః । అశ్లేష ఇతి చ ఆగామిషు కర్మసు కర్తృత్వమేవ న ప్రతిపద్యతే బ్రహ్మవిదితి దర్శయతి । అతిక్రాన్తేషు తు యద్యపి మిథ్యాజ్ఞానాత్కర్తృత్వం ప్రతిపేద ఇవ, తథాపి విద్యాసామర్థ్యాన్మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తేః తాన్యపి ప్రవిలీయన్త ఇత్యాహ — వినాశ ఇతి । పూర్వసిద్ధకర్తృత్వభోక్తృత్వవిపరీతం హి త్రిష్వపి కాలేష్వకర్తృత్వాభోక్తృత్వస్వరూపం బ్రహ్మాహమస్మి, నేతః పూర్వమపి కర్తా భోక్తా వా

అహమాసమ్ , నేదానీమ్ , నాపి భవిష్యత్కాలే — ఇతి బ్రహ్మవిదవగచ్ఛతి ; ఏవమేవ చ మోక్ష ఉపపద్యతే ; అన్యథా హి అనాదికాలప్రవృత్తానాం కర్మణాం క్షయాభావే మోక్షాభావః స్యాత్ । న చ దేశకాలనిమిత్తాపేక్షో మోక్షః కర్మఫలవత్ భవితుమర్హతి ; అనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ , పరోక్షత్వానుపపత్తేశ్చ జ్ఞానఫలస్య । తస్మాత్ బ్రహ్మాధిగమే దురితక్షయ ఇతి స్థితమ్ ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతరాసంశ్లేషాధికరణమ్

ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః పాతే తు ॥ ౧౪ ॥

పూర్వస్మిన్నధికరణే బన్ధహేతోరఘస్య స్వాభావికస్య అశ్లేషవినాశౌ జ్ఞాననిమిత్తౌ శాస్త్రవ్యపదేశాన్నిరూపితౌ ; ధర్మస్య పునః శాస్త్రీయత్వాత్ శాస్త్రీయేణ జ్ఞానేన అవిరోధ ఇత్యాశఙ్క్య తన్నిరాకరణాయ పూర్వాధికరణన్యాయాతిదేశః క్రియతే — ఇతరస్యాపి పుణ్యస్య కర్మణః ఏవమ్ అఘవత్ అసంశ్లేషో వినాశశ్చ జ్ఞానవతో భవతః — కుతః ? — తస్యాపి స్వఫలహేతుత్వేన జ్ఞానఫలప్రతిబన్ధిత్వప్రసఙ్గాత్ , ‘ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదిశ్రుతిషు చ దుష్కృతవత్సుకృతస్యాపి ప్రణాశవ్యపదేశాత్ , అకర్త్రాత్మత్వబోధనిమిత్తస్య చ కర్మక్షయస్య సుకృతదుష్కృతయోస్తుల్యత్వాత్ , ‘క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి’ (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౯) ఇతి చ అవిశేషశ్రుతేః । యత్రాపి కేవల ఏవ పాప్మశబ్దః పఠ్యతే, తత్రాపి తేనైవ పుణ్యమప్యాకలితమితి ద్రష్టవ్యమ్ , జ్ఞానాపేక్షయా నికృష్టఫలత్వాత్ । అస్తి చ శ్రుతౌ పుణ్యేఽపి పాప్మశబ్దః — ‘నైనం సేతుమహోరాత్రే తరతః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । ౧) ఇత్యత్ర సహ దుష్కృతేన సుకృతమప్యనుక్రమ్య, ‘సర్వే పాప్మానోఽతో నివర్తన్తే’ ఇత్యవిశేషేణైవ ప్రకృతే పుణ్యే పాప్మశబ్దప్రయోగాత్ । ‘పాతే తు’ ఇతి తుశబ్దోఽవధారణార్థః । ఏవం ధర్మాధర్మయోర్బన్ధహేత్వోః విద్యాసామర్థ్యాదశ్లేషవినాశసిద్ధేః అవశ్యంభావినీ విదుషః శరీరపాతే ముక్తిరిత్యవధారయతి ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

అనారబ్ధాధికరణమ్

అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః ॥ ౧౫ ॥

పూర్వయోరధికరణయోర్జ్ఞాననిమిత్తః సుకృతదుష్కృతయోర్వినాశోఽవధారితః ; స కిమవిశేషేణ ఆరబ్ధకార్యయోరనారబ్ధకార్యయోశ్చ భవతి, ఉత విశేషేణానారబ్ధకార్యయోరేవేతి విచార్యతే । తత్ర ‘ఉభే ఉ హైవైష ఏతే తరతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యేవమాదిశ్రుతిష్వవిశేషశ్రవణాదవిశేషేణైవ క్షయ ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ప్రత్యాహ —

అనారబ్ధకార్యే ఏవ త్వితి । అప్రవృత్తఫలే ఏవ పూర్వే జన్మాన్తరసఞ్చితే, అస్మిన్నపి చ జన్మని ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః సఞ్చితే, సుకృతదుష్కృతే జ్ఞానాధిగమాత్ క్షీయేతే ; న తు ఆరబ్ధకార్యే సామిభుక్తఫలే, యాభ్యామేతత్ బ్రహ్మజ్ఞానాయతనం జన్మ నిర్మితమ్ । కుత ఏతత్ ? 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి శరీరపాతావధికరణాత్క్షేమప్రాప్తేః ; ఇతరథా హి జ్ఞానాదశేషకర్మక్షయే సతి స్థితిహేత్వభావాత్ జ్ఞానప్రాప్త్యనన్తరమేవ క్షేమమశ్నువీత ; తత్ర శరీరపాతప్రతీక్షాం న ఆచక్షీత । నను వస్తుబలేనైవ అయమకర్త్రాత్మావబోధః కర్మాణి క్షపయన్ కథం కానిచిత్క్షపయేత్ కానిచిచ్చోపేక్షేత ? న హి సమానేఽగ్నిబీజసమ్పర్కే, కేషాఞ్చిద్బీజశక్తిః క్షీయతే, కేషాఞ్చిన్న క్షీయతే — ఇతి శక్యమఙ్గీకర్తుమితి । ఉచ్యతే — న తావదనాశ్రిత్య ఆరబ్ధకార్యం కర్మాశయం జ్ఞానోత్పత్తిరుపపద్యతే ; ఆశ్రితే చ తస్మిన్కులాలచక్రవత్ప్రవృత్తవేగస్య అన్తరాలే ప్రతిబన్ధాసమ్భవాత్ భవతి వేగక్షయప్రతిపాలనమ్ । అకర్త్రాత్మబోధోఽపి హి మిథ్యాజ్ఞానబాధనేన కర్మాణ్యుచ్ఛినత్తి ; బాధితమపి తు మిథ్యాజ్ఞానం ద్విచన్ద్రజ్ఞానవత్సంస్కారవశాత్కంచిత్కాలమనువర్తత ఏవ । అపి చ నైవాత్ర వివదితవ్యమ్ — బ్రహ్మవిదా కఞ్చిత్కాలం శరీరం ధ్రియతే న వా ధ్రియత ఇతి । కథం హి ఏకస్య స్వహృదయప్రత్యయం బ్రహ్మవేదనం దేహధారణం చ అపరేణ ప్రతిక్షేప్తుం శక్యేత ? శ్రుతిస్మృతిషు చ స్థితప్రజ్ఞలక్షణనిర్దేశేన ఏతదేవ నిరుచ్యతే । తస్మాదనారబ్ధకార్యయోరేవ సుకృతదుష్కృతయోర్విద్యాసామర్థ్యాత్క్షయ ఇతి నిర్ణయః ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అగ్నిహోత్రాద్యధికరణమ్

అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్ ॥ ౧౬ ॥

పుణ్యస్యాప్యశ్లేషవినాశయోరఘన్యాయోఽతిదిష్టః ; సోఽతిదేశః సర్వపుణ్యవిషయ ఇత్యాశఙ్క్య ప్రతివక్తి — అగ్నిహోత్రాది త్వితి । తుశబ్ద ఆశఙ్కామపనుదతి ; యన్నిత్యం కర్మ వైదికమగ్నిహోత్రాది, తత్ తత్కార్యాయైవ భవతి ; జ్ఞానస్య యత్కార్యం తదేవ అస్యాపి కార్యమిత్యర్థః । కుతః ? 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౨) ఇత్యాదిదర్శనాత్ । నను జ్ఞానకర్మణోర్విలక్షణకార్యత్వాత్కార్యైకత్వానుపపత్తిః — నైష దోషః, జ్వరమరణకార్యయోరపి దధివిషయోః గుడమన్త్రసంయుక్తయోస్తృప్తిపుష్టికార్యదర్శనాత్ , తద్వత్ కర్మణోఽపి జ్ఞానసంయుక్తస్య మోక్షకార్యోపపత్తేః । నను అనారభ్యో మోక్షః, కథమస్య కర్మకార్యత్వముచ్యతే ? నైష దోషః, ఆరాదుపకారకత్వాత్కర్మణః ; జ్ఞానస్యైవ హి ప్రాపకం సత్

కర్మ ప్రణాడ్యా మోక్షకారణమిత్యుపచర్యతే ; అత ఏవ చ అతిక్రాన్తవిషయమేతత్కార్యైకత్వాభిధానమ్ । న హి బ్రహ్మవిద ఆగామ్యగ్ని హోత్రాది సమ్భవతి, అనియోజ్యబ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపత్తేః శాస్త్రస్యావిషయత్వాత్ । సగుణాసు తు విద్యాసు కర్తృత్వానతివృత్తేః సమ్భవతి ఆగామ్యపి అగ్ని హోత్రాది । తస్యాపి నిరభిసన్ధినః కార్యాన్తరాభావాద్విద్యాసఙ్గత్యుపపత్తిః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

కింవిషయం పునరిదమ్ అశ్లేషవినాశవచనమ్ , కింవిషయం వా అదో వినియోగవచనమ్ ఏకేషాం శాఖినామ్ — 'తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదః సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామ్' ఇతి ? అత ఉత్తరం పఠతి —

అతోఽన్యాపి హ్యేకేషాముభయోః ॥ ౧౭ ॥

అతోఽగ్ని హోత్రాదేర్నిత్యాత్కర్మణః అన్యాపి హ్యస్తి సాధుకృత్యా, యా ఫలమభిసన్ధాయ క్రియతే, తస్యా ఏష వినియోగ ఉక్తః ఏకేషాం శాఖినామ్ — 'సుహృదః సాధుకృత్యాముపయన్తి' ఇతి । తస్యా ఏవ చ ఇదమ్ అఘవదశ్లేషవినాశనిరూపణమ్ — ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేష ఇతి । తథాజాతీయకస్య కామ్యస్య కర్మణో విద్యాం ప్రత్యనుపకారకత్వే సమ్ప్రతిపత్తిః ఉభయోరపి జైమినిబాదరాయణయోరాచార్యయోః ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

విద్యాజ్ఞానసాధనత్వాధికరణమ్

యదేవ విద్యయేతి హి ॥ ౧౮ ॥

సమధిగతమేతదనన్తరాధికరణే — నిత్యమగ్ని హోత్రాదికం కర్మ ముముక్షుణా మోక్షప్రయోజనోద్దేశేన కృతముపాత్తదురితక్షయహేతుత్వద్వారేణ సత్త్వశుద్ధికారణతాం ప్రతిపద్యమానం మోక్షప్రయోజనబ్రహ్మాధిగమనిమిత్తత్వేన బ్రహ్మవిద్యయా సహ ఏకకార్యం భవతీతి ; తత్ర అగ్ని హోత్రాది కర్మాఙ్గవ్యపాశ్రయవిద్యాసంయుక్తం కేవలం చాస్తి — 'య ఏవం విద్వాన్యజతి' 'య ఏవం విద్వాఞ్జుహోతి' 'య ఏవం విద్వాఞ్శంసతి' 'య ఏవం విద్వాన్గాయతి' 'తస్మాదేవంవిదమేవ బ్రహ్మాణం కుర్వీత నానేవంవిదమ్' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౭ । ౧౦) 'తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేద' (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇత్యాదివచనేభ్యో విద్యాసంయుక్తమస్తి, కేవలమప్యస్తి । తత్రేదం విచార్యతే — కిం విద్యాసంయుక్తమేవ అగ్ని హోత్రాదికం కర్మ ముముక్షోర్విద్యాహేతుత్వేన తయా సహ ఏకకార్యత్వం ప్రతిపద్యతే న కేవలమ్ ; ఉత విద్యాసంయుక్తం కేవలం చ అవిశేషేణేతి । కుతః

సంశయః ? ‘తమేతమాత్మానం యజ్ఞేన వివిదిషన్తి’ ఇతి యజ్ఞాదీనామవిశేషేణ ఆత్మవేదనాఙ్గత్వేన శ్రవణాత్ , విద్యాసంయుక్తస్య చ అగ్నిహోత్రాదేర్విశిష్టత్వావగమాత్ ।
కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? విద్యాసంయుక్తమేవ కర్మ అగ్నిహోత్రాది ఆత్మవిద్యాశేషత్వం ప్రతిపద్యతే, న విద్యాహీనమ్ , విద్యోపేతస్య విశిష్టత్వావగమాద్విద్యావిహీనాత్ — ‘యదహరేవ జుహోతి తదహః పునర్మృత్యుమపజయత్యేవం విద్వాన్’ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, ‘బుద్ధ్యా యుక్తో యయా పార్థ కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి’ (భ. గీ. ౨ । ౩౯) ‘దూరేణ హ్యవరం కర్మ బుద్ధియోగాద్ధనఞ్జయ’ (భ. గీ. ౨ । ౪౯) ఇత్యాదిస్మృతిభ్యశ్చ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ప్రతిపాద్యతే —

వ్యాఖ్యా

యదేవ విద్యయేతి హి । సత్యమేతత్ — విద్యాసంయుక్తం కర్మ అగ్నిహోత్రాదికం విద్యావిహీనాత్కర్మణోఽగ్నిహోత్రాద్విశిష్టమ్ , విద్వానివ బ్రాహ్మణో విద్యావిహీనాద్బ్రాహ్మణాత్ ; తథాపి నాత్యన్తమనపేక్షం విద్యావిహీనం కర్మ అగ్నిహోత్రాదికమ్ । కస్మాత్ ? ‘తమేతమాత్మానం యజ్ఞేన వివిదిషన్తి’ ఇత్యవిశేషేణ అగ్నిహోత్రాదేర్విద్యాహేతుత్వేన శ్రుతత్వాత్ । నను విద్యాసంయుక్తస్య అగ్నిహోత్రాదేర్విద్యావిహీనాద్విశిష్టత్వావగమాత్ విద్యావిహీనమగ్నిహోత్రాది ఆత్మవిద్యాహేతుత్వేనానపేక్ష్యమేవేతి యుక్తమ్ — నైతదేవమ్ ; విద్యాసహాయస్యాగ్నిహోత్రాదేర్విద్యానిమిత్తేన సామర్థ్యాతిశయేన యోగాత్ ఆత్మజ్ఞానం ప్రతి కశ్చిత్కారణత్వాతిశయో భవిష్యతి, న తథా విద్యావిహీనస్య — ఇతి యుక్తం కల్పయితుమ్ ; న తు ‘యజ్ఞేన వివిదిషన్తి’ ఇత్యత్రావిశేషేణాత్మజ్ఞానాఙ్గత్వేన శ్రుతస్యాగ్నిహోత్రాదేరనఙ్గత్వం శక్యమభ్యుపగన్తుమ్ ; తథా హి శ్రుతిః — ‘యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి’ (ఛా. ఉ. ౧ । ౧ । ౧౦) ఇతి విద్యాసంయుక్తస్య కర్మణోఽగ్నిహోత్రాదేః వీర్యవత్తరత్వాభిధానేన స్వకార్యం ప్రతి కఞ్చిదతిశయం బ్రువాణా విద్యావిహీనస్య తస్యైవ తత్ప్రయోజనం ప్రతి వీర్యవత్త్వం దర్శయతి ; కర్మణశ్చ వీర్యవత్త్వం తత్ , యత్స్వప్రయోజనసాధనసహత్వమ్ । తస్మాద్విద్యాసంయుక్తం నిత్యమగ్నిహోత్రాది విద్యావిహీనం చ ఉభయమపి ముముక్షుణా మోక్షప్రయోజనోద్దేశేన ఇహ జన్మని జన్మాన్తరే చ ప్రాగ్జ్ఞానోత్పత్తేః కృతం యత్ , తద్యథాసామర్థ్యం బ్రహ్మాధిగమప్రతిబన్ధకారణోపాత్తదురితక్షయహేతుత్వద్వారేణ బ్రహ్మాధిగమకారణత్వం ప్రతిపద్యమానం శ్రవణమననశ్రద్ధాతాత్పర్యాద్యన్తరఙ్గకారణాపేక్షం బ్రహ్మవిద్యయా సహ ఏకకార్యం భవతీతి స్థితమ్ ॥ ౧౮ ॥

ఇతరక్షపణాధికరణమ్

భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వా సమ్పద్యతే ॥ ౧౯ ॥

అనారబ్ధకార్యయోః పుణ్యపాపయోర్విద్యాసామర్థ్యాత్క్షయ ఉక్తః । ఇతరే తు ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే ఉపభోగేన క్షపయిత్వా బ్రహ్మ సమ్పద్యతే, 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౧౪ । ౨) ఇతి 'బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి' ఇతి చ ఏవమాదిశ్రుతిభ్యః । నను సత్యపి సమ్యగ్దర్శనే యథా ప్రాగ్దేహపాతాద్భేదదర్శనం ద్విచన్ద్రదర్శనన్యాయేనానువృత్తమ్ , ఏవం పశ్చాదప్యనువర్తేత — న, నిమిత్తాభావాత్ । ఉపభోగశేషక్షపణం హి తత్రానువృత్తినిమిత్తమ్ , న చ తాదృశమత్ర కిఞ్చిదస్తి । నను అపరః కర్మాశయోఽభినవముపభోగమారప్స్యతే — న, తస్య దగ్ధబీజత్వాత్ ; మిథ్యాజ్ఞానావష్టమ్భం హి కర్మాన్తరం దేహపాత ఉపభోగాన్తరమారభేత ; తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానేన దగ్ధమ్ — ఇత్యతః సాధ్వేతత్ ఆరబ్ధకార్యక్షయే విదుషః కైవల్యమవశ్యం భవతీతి ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః ॥

ద్వితీయః పాదః

అథ అపరాసు విద్యాసు ఫలప్రాప్తయే దేవయానం పన్థానమవతారయిష్యన్ ప్రథమం తావత్ యథాశాస్త్రముత్క్రాన్తిక్రమమన్వాచష్టే ; సమానా హి విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిరితి వక్ష్యతి —

వ్యాఖ్యా

వాగధికరణమ్

వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ ॥ ౧ ॥

అస్తి ప్రాయణవిషయా శ్రుతిః — 'అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౬) ఇతి । కిమిహ వాచ ఏవ వృత్తిమత్యా మనసి సమ్పత్తిరుచ్యతే, ఉత వాగ్వృత్తేరితి విశయః । తత్ర వాగేవ తావత్ మనసి సమ్పద్యత ఇతి ప్రాప్తమ్ ; తథా హి శ్రుతిరనుగృహీతా భవతి ; ఇతరథా లక్షణా స్యాత్ ; శ్రుతిలక్షణావిశయే చ శ్రుతిర్న్యాయ్యా, న లక్షణా ; తస్మాత్ వాచ ఏవ అయం మనసి ప్రలయ ఇతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — వాగ్వృత్తిర్మనసి సమ్పద్యత ఇతి । కథం వాగ్వృత్తిరితి వ్యాఖ్యాయతే, యావతా ‘వాఙ్మనసి’ ఇత్యేవ ఆచార్యః పఠతి ? సత్యమేతత్ ; పఠిష్యతి తు పరస్తాత్ — ‘అవిభాగో వచనాత్’ (బ్ర. సూ. ౪ । ౨ । ౧౬) ఇతి ; తస్మాదత్ర వృత్త్యుపశమమాత్రం వివక్షితమితి గమ్యతే । తత్త్వప్రలయవివక్షాయాం తు సర్వత్రైవ అవిభాగసామ్యాత్ కిం పరత్రైవ విశింష్యాత్ — ‘అవిభాగః’ ఇతి ; తస్మాదత్ర వృత్త్యుపసంహారవివక్షా । వాగ్వృత్తిః పూర్వముపసంహ్రియతే మనోవృత్తావవస్థితాయామిత్యర్థః । కస్మాత్ ? దర్శనాత్ — దృశ్యతే హి వాగ్వృత్తేః పూర్వోపసంహారో మనోవృత్తౌ విద్యమానాయామ్ ; న తు వాచ ఏవ వృత్తిమత్త్యా మనస్యుపసంహారః కేనచిదపి ద్రష్టుం శక్యతే । నను శ్రుతిసామర్థ్యాత్ వాచ ఏవాయం మనస్యప్యయో యుక్త ఇత్యుక్తమ్ — నేత్యాహ, అతత్ప్రకృతిత్వాత్ ; యస్య హి యత ఉత్పత్తిః, తస్య తత్ర ప్రలయో న్యాయ్యః, మృదీవ శరావస్య ; న చ మనసో వాగుత్పద్యత ఇతి కిఞ్చన ప్రమాణమస్తి । వృత్త్యుద్భవాభిభవౌ తు అప్రకృతిసమాశ్రయావపి దృశ్యేతే ; పార్థివేభ్యో హి ఇన్ధనేభ్యః తైజసస్యాగ్నేర్వృత్తిరుద్భవతి, అప్సు చ ఉపశామ్యతి । కథం తర్హి అస్మిన్పక్షే శబ్దః — ‘వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే’ ఇతి ? అత ఆహ — శబ్దాచ్చేతి ; శబ్దోఽప్యస్మిన్పక్షేఽవకల్పతే, వృత్తివృత్తిమతోరభేదోపచారాదిత్యర్థః ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ చ సర్వాణ్యను ॥ ౨ ॥

‘తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సమ్పద్యమానైః’ (ప్ర. ఉ. 3 । ౯) ఇత్యత్ర అవిశేషేణ సర్వేషామేవేన్ద్రియాణాం మనసి సమ్పత్తిః శ్రూయతే ; తత్రాపి అత ఏవ వాచ ఇవ చక్షురాదీనామపి సవృత్తికే మనస్యవస్థితే వృత్తిలోపదర్శనాత్ తత్త్వప్రలయాసమ్భవాత్ శబ్దోపపత్తేశ్చ వృత్తిద్వారేణైవ సర్వాణీన్ద్రియాణి మనోఽనువర్తన్తే । సర్వేషాం కరణానాం మనస్యుపసంహారావిశేషే సతి వాచః పృథగ్గ్రహణమ్ ‘వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే’ ఇత్యుదాహరణానురోధేన ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

మనోఽధికరణమ్

తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్ ॥ 3 ॥

సమధిగతమేతత్ — ‘వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౬) ఇత్యత్ర వృత్తిసమ్పత్తివివక్షేతి ; అథ యదుత్తరం వాక్యమ్ ‘మనః ప్రాణే’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౬) ఇతి,

కిమత్రాపి వృత్తిసమ్పత్తిరేవ వివక్ష్యతే, ఉత వృత్తిమత్సమ్పత్తిః — ఇతి విచికిత్సాయామ్ , వృత్తిమత్సమ్పత్తిరేవ అత్ర ఇతి ప్రాప్తమ్ , శ్రుత్యనుగ్రహాత్ ; తత్ప్రకృతిత్వోపపత్తేశ్చ ; తథా హి — 'అన్నమయꣳ హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణః' (ఛా. ఉ. ౬ । ౫ । ౪) ఇత్యన్నయోని మన ఆమనన్తి, అబ్యోనిం చ ప్రాణమ్ ; 'ఆపశ్చాన్నమసృజన్త' — ఇతి శ్రుతిః । అతశ్చ యన్మనః ప్రాణే ప్రలీయతే, అన్నమేవ తదప్సు ప్రలీయతే ; అన్నం హి మనః, ఆపశ్చ ప్రాణః, ప్రకృతివికారాభేదాదితి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — తదపి ఆగృహీతబాహ్యేన్ద్రియవృత్తి మనో వృత్తిద్వారేణైవ ప్రాణే ప్రలీయత ఇతి ఉత్తరాద్వాక్యాదవగన్తవ్యమ్ ; తథా హి సుషుప్సోర్ముమూర్షోశ్చ ప్రాణవృత్తౌ పరిస్పన్దాత్మికాయామవస్థితాయామ్ , మనోవృత్తీనాముపశమో దృశ్యతే ; న చ మనసః స్వరూపాప్యయః ప్రాణే సమ్భవతి ; అతత్ప్రకృతిత్వాత్ । నను దర్శితం మనసః ప్రాణప్రకృతిత్వమ్ — నైతత్సారమ్ ; న హి ఈదృశేన ప్రాణాడికేన తత్ప్రకృతిత్వేన మనః ప్రాణే సమ్పత్తుమర్హతి ; ఏవమపి హి అన్నే మనః సమ్పద్యేత, అప్సు చాన్నమ్ , అప్స్వేవ చ ప్రాణః ; న హ్యేతస్మిన్నపి పక్షే ప్రాణభావపరిణతాభ్యోఽద్భ్యో మనో జాయత ఇతి కిఞ్చన ప్రమాణమస్తి ; తస్మాత్ న మనసః ప్రాణే స్వరూపాప్యయః । వృత్త్యప్యయేఽపి తు శబ్దోఽవకల్పతే, వృత్తివృత్తిమతోరభేదోపచారాత్ ఇతి దర్శితమ్ ॥ 3 ॥

వ్యాఖ్యా

అధ్యక్షాధికరణమ్

సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః ॥ ౪ ॥

స్థితమేతత్ — యస్య యతో నోత్పత్తిః, తస్య తస్మిన్వృత్తిప్రలయః, న స్వరూపప్రలయ ఇతి ; ఇదమిదానీమ్ 'ప్రాణస్తేజసి' ఇత్యత్ర చిన్త్యతే — కిం యథాశ్రుతి ప్రాణస్య తేజస్యేవ వృత్త్యుపసంహారః, కిం వా దేహేన్ద్రియపఞ్జరాధ్యక్షే జీవ ఇతి । తత్ర శ్రుతేరనతిశఙ్క్యత్వాత్ ప్రాణస్య తేజస్యేవ సమ్పత్తిః స్యాత్ , అశ్రుతకల్పనాయా అన్యాయ్యత్వాత్ — ఇత్యేవం ప్రాప్తే ప్రతిపద్యతే — సోఽధ్యక్ష ఇతి । స ప్రకృతః ప్రాణః, అధ్యక్షే అవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞోపాధికే విజ్ఞానాత్మని అవతిష్ఠతే ; తత్ప్రధానా ప్రాణవృత్తిర్భవతీత్యర్థః । కుతః ? తదుపగమాదిభ్యః — 'ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి యత్రైతదూర్ధ్వోచ్ఛ్వాసీ భవతి' ఇతి హి శ్రుత్యన్తరమ్ అధ్యక్షోపగామినః సర్వాన్ప్రాణాన్ అవిశేషేణ దర్శయతి ; విశేషేణ చ 'తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇతి పఞ్చవృత్తేః ప్రాణస్య అధ్యక్షానుగామితాం దర్శయతి, తదనువృత్తితాం చ ఇతరేషామ్ 'ప్రాణమనూత్క్రామన్తꣳ సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇతి ; 'సవిజ్ఞానో భవతి' ఇతి చ అధ్యక్షస్య

అన్తర్విజ్ఞానవత్త్వప్రదర్శనేన తస్మిన్ అపీతకరణగ్రామస్య ప్రాణస్య అవస్థానం గమయతి । నను 'ప్రాణ స్తేజసి' ఇతి శ్రూయతే ; కథం ప్రాణోఽధ్యక్షే ఇత్యధికావాపః క్రియతే ? నైష దోషః, అధ్యక్షప్రధానత్వాదుత్క్రమణాదివ్యవహారస్య, శ్రుత్యన్తరగతస్యాపి చ విశేషస్యాపేక్షణీయత్వాత్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం తర్హి 'ప్రాణ స్తేజసి' ఇతి శ్రుతిరిత్యత ఆహ —

భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః ॥ ౫ ॥

స ప్రాణసమ్పృక్తోఽధ్యక్షః తేజఃసహచరితేషు భూతేషు దేహబీజభూతేషు సూక్ష్మేషు అవతిష్ఠత ఇత్యవగన్తవ్యమ్ , 'ప్రాణ స్తేజసి' ఇతి శ్రుతేః । నను చ ఇయం శ్రుతిః ప్రాణస్య తేజసి స్థితిం దర్శయతి, న ప్రాణసమ్పృక్తస్యాధ్యక్షస్య — నైష దోషః, సోఽధ్యక్షే — ఇతి అధ్యక్షస్యాప్యన్తరాల ఉపసంఖ్యాతత్వాత్ ; యోఽపి హి స్రుఘ్నాన్మథురాం గత్వా మథురాయాః పాటలిపుత్రం వ్రజతి, సోఽపి స్రుఘ్నాత్పాటలిపుత్రం యాతీతి శక్యతే వదితుమ్ ; తస్మాత్ 'ప్రాణ స్తేజసి' ఇతి ప్రాణసమ్పృక్తస్యాధ్యక్షస్యైవ ఏతత్ తేజఃసహచరితేషు భూతేష్వవస్థానమ్ ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం తేజఃసహచరితేషు భూతేష్విత్యుచ్యతే, యావతా ఏకమేవ తేజః శ్రూయతే — 'ప్రాణ స్తేజసి' ఇతి ? అత ఆహ —

నైకస్మిన్దర్శయతో హి ॥ ౬ ॥

న ఏకస్మిన్నేవ తేజసి శరీరాన్తరప్రేప్సావేలాయాం జీవోఽవతిష్ఠతే, కార్యస్య శరీరస్యానేకాత్మకత్వదర్శనాత్ । దర్శయతశ్చ ఏతమర్థం ప్రశ్నప్రతివచనే 'ఆపః పురుషవచసః' (ఛా. ఉ. ౫ । 3 । 3) ఇతి ; తద్వ్యాఖ్యాతమ్ 'త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్' (బ్ర. సూ. 3 । ౧ । ౨) ఇత్యత్ర । శ్రుతిస్మృతీ చ ఏతమర్థం దర్శయతః ; శ్రుతిః — 'పృథ్వీమయ ఆపోమయో వాయుమయ ఆకాశమయస్తేజోమయః' ఇత్యాద్యా ; స్మృతిరపి — 'అణ్వ్యో మాత్రాఽవినాశిన్యో దశార్ధానాం తు యాః స్మృతాః । తాభిః సార్ధమిదం సర్వం సమ్భవత్యనుపూర్వశః' (మ. స్మృ. ౧ । ౨౭) ఇత్యాద్యా । నను చ ఉపసంహృతేషు వాగాదిషు కరణేషు శరీరాన్తరప్రేప్సావేలాయామ్ 'క్వాయం తదా పురుషో భవతి' (బృ. ఉ. 3 । ౨ । ౧3) ఇత్యుపక్రమ్య శ్రుత్యన్తరం కర్మాశ్రయతాం నిరూపయతి — 'తౌ హ యదూచతుః కర్మ హైవ

తదూచతురథ హ యత్రప్రశశఽసతుః కర్మ హైవ తత్రప్రశశఽసతుః' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౩) ఇతి ; అత్రోచ్యతే — తత్ర కర్మప్రయుక్తస్య గ్రహాతిగ్రహసంజ్ఞకస్య ఇన్ద్రియవిషయాత్మకస్య బన్ధనస్య ప్రవృత్తిరితి కర్మాశ్రయతోక్తా ; ఇహ పునః భూతోపాదానాద్దేహాన్తరోత్పత్తిరితి భూతాశ్రయత్వముక్తమ్ ; ప్రశంసాశబ్దాదపి తత్ర ప్రాధాన్యమాత్రం కర్మణః ప్రదర్శితమ్ , న త్వాశ్రయాన్తరం నివారితమ్ ; తస్మాదవిరోధః ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆసృత్యుపక్రమాధికరణమ్

సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య ॥ ౭ ॥

సేయముత్క్రాన్తిః కిం విద్వదవిదుషోః సమానా, కిం వా విశేషవతీ — ఇతి విశయానానాం విశేషవతీతి తావత్ప్రాప్తమ్ । భూతాశ్రయవిశిష్టా హ్యేషా ; పునర్భవాయ చ భూతాన్యాశ్రీయన్తే ; న చ విదుషః పునర్భవః సమ్భవతి ; అమృతత్వం హి విద్వానశ్నుతే — ఇతి స్థితిః ; తస్మాదవిదుష ఏవ ఏషా ఉత్క్రాన్తిః । నను విద్యాప్రకరణే సమామ్నానాత్ విదుష ఏవ ఏషా భవేత్ — న, స్వాపాదివత్ యథాప్రాప్తానుకీర్తనాత్ ; యథా హి ‘యత్రైతత్పురుషః స్వపితి నామ' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧), ‘అశిశిషతి నామ' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౩), ‘పిపాసతి నామ' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౫) ఇతి చ సర్వప్రాణిసాధారణా ఏవ స్వాపాదయోఽనుకీర్త్యన్తే విద్యాప్రకరణేఽపి ప్రతిపిపాదయిషితవస్తుప్రతిపాదనానుగుణ్యేన, న తు విదుషో విశేషవన్తో విధిత్స్యన్తే ; ఏవమ్ ఇయమపి ఉత్క్రాన్తిః మహాజనగతైవానుకీర్త్యతే, యస్యాం పరస్యాం దేవతాయాం పురుషస్య ప్రయతః తేజః సమ్పద్యతే స ఆత్మా తత్త్వమసి — ఇత్యేతత్ప్రతిపాదయితుమ్ । ప్రతిషిద్ధా చ ఏషా విదుషః — ‘న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి । తస్మాత్ అవిదుష ఏవైషేతి ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — సమానా చైషా ఉత్క్రాన్తిః ‘వాఙ్మనసి' ఇత్యాద్యా విద్వదవిదుషోః ఆసృత్యుపక్రమాత్ భవితుమర్హతి, అవిశేషశ్రవణాత్ ; అవిద్వాన్ దేహబీజభూతాని భూతసూక్ష్మాణ్యాశ్రిత్య కర్మప్రయుక్తో దేహగ్రహణమనుభవన్ సంసరతి, విద్వాంస్తు జ్ఞానప్రకాశితం మోక్షనాడీద్వారమాశ్రయతే — తదేతత్ ‘ఆసృత్యుపక్రమాత్' ఇత్యుక్తమ్ । నను అమృతత్వం విదుషా ప్రాప్తవ్యమ్ , న చ తద్దేశాన్తరాయత్తమ్ , తత్ర కుతో భూతాశ్రయత్వం సృత్యుపక్రమో వేతి — అత్రోచ్యతే — అనుపోష్య చ, ఇదమ్ , అదగ్ధ్వా అత్యన్తమవిద్యాదీన్క్లేశాన్ , అపరవిద్యాసామర్థ్యాత్ ఆపేక్షికమమృతత్వం ప్రేప్సతే ,

సమ్భవతి తత్ర సృత్యుపక్రమః భూతాశ్రయత్వం చ — న హి నిరాశ్రయాణాం ప్రాణానాం గతిరుపపద్యతే ; తస్మాదదోషః ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సంసారవ్యపదేశాధికరణమ్

తదాఽపీతేః సంసారవ్యపదేశాత్ ॥ ౮ ॥

'తేజః పరస్యాం దేవతాయామ్' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౬) ఇత్యత్ర ప్రకరణసామర్థ్యాత్ తత్ యథాప్రకృతం తేజః సాధ్యక్షం సప్రాణం సకరణగ్రామం భూతాన్తరసహితం ప్రయతః పుంసః పరస్యాం దేవతాయాం సమ్పద్యత ఇత్యేతదుక్తం భవతి ; కీదృశీ పునరియం సమ్పత్తిః స్యాదితి చిన్త్యతే । తత్ర ఆత్యన్తిక ఏవ తావత్ స్వరూపప్రవిలయ ఇతి ప్రాప్తమ్ , తత్ప్రకృతిత్వోపపత్తేః ; సర్వస్య హి జనిమతో వస్తుజాతస్య ప్రకృతిః పరా దేవతేతి ప్రతిష్ఠాపితమ్ ; తస్మాత్ ఆత్యన్తికీ ఇయమవిభాగాపత్తిరితి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — తత్ తేజఆది భూతసూక్ష్మం శ్రోత్రాదికరణాశ్రయభూతమ్ ఆపీతేః ఆసంసారమోక్షాత్ సమ్యగ్జ్ఞాననిమిత్తాత్ అవతిష్ఠతే — 'యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః । స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్' (క. ఉ. ౨ । ౨ । ౭) ఇత్యాదిసంసారవ్యపదేశాత్ ; అన్యథా హి సర్వః ప్రాయణసమయ ఏవ ఉపాధిప్రత్యస్తమయాదత్యన్తం బ్రహ్మ సమ్పద్యేత, తత్ర విధిశాస్త్రమనర్థకం స్యాత్ , విద్యాశాస్త్రం చ ; మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తశ్చ బన్ధో న సమ్యగ్జ్ఞానాదృతే విస్రంసితుమర్హతి ; తస్మాత్ తత్ప్రకృతిత్వేఽపి సుషుప్తిప్రలయవత్ బీజభావావశేషైవ ఏషా సత్సమ్పత్తిరితి ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః ॥ ౯ ॥

తచ్చ ఇతరభూతసహితం తేజో జీవస్య అస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రవసత ఆశ్రయభూతం స్వరూపతః పరిమాణతశ్చ సూక్ష్మం భవితుమర్హతి । తథా హి నాడీనిష్క్రమణశ్రవణాదిభ్యోఽస్య సౌక్ష్మ్యముపలభ్యతే । తత్ర తనుత్వాత్సఞ్చారోపపత్తిః ; స్వచ్ఛత్వాచ్చ అప్రతీఘాతోపపత్తిః ; అత ఏవ చ దేహాన్నిర్గచ్ఛన్ పార్శ్వస్థైర్నోపలభ్యతే ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

నోపమర్దేనాతః ॥ ౧౦ ॥

అత ఏవ చ సూక్ష్మత్వాత్ నాస్య స్థూలస్య శరీరస్యోపమర్దేన దాహాదినిమిత్తేన ఇతరత్సూక్ష్మం శరీరముపమృద్యతే ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

అస్యైవ చోపపత్తేరేష ఊష్మా ॥ ౧౧ ॥

అస్యైవ చ సూక్ష్మస్య శరీరస్య ఏష ఊష్మా, యమేతస్మిఞ్ఛరీరే సంస్పర్శేనోష్మాణం విజానన్తి । తథా హి మృతావస్థాయామ్ అవస్థితేఽపి దేహే విద్యమానేష్వపి చ రూపాదిషు దేహగుణేషు , న ఊష్మా ఉపలభ్యతే, జీవదవస్థాయామేవ తు ఉపలభ్యతే — ఇత్యత ఉపపద్యతే

వ్యాఖ్యా

ప్రసిద్ధశరీరవ్యతిరిక్తవ్యపాశ్రయ ఏవ ఏష ఊష్మేతి । తథా చ శ్రుతిః — 'ఉష్ణ ఏవ జీవిష్యఞ్శీతో మరిష్యన్' ఇతి ॥ ౧౧ ॥

ప్రతిషేధాధికరణమ్

ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్ ॥ ౧౨ ॥

'అమృతత్వం చానుపోష్య' ఇత్యతో విశేషణాత్ ఆత్యన్తికేఽమృతత్వే గత్యుత్క్రాన్త్యోరభావోఽభ్యుపగతః ; తత్రాపి కేనచిత్కారణేన ఉత్క్రాన్తిమాశఙ్క్య ప్రతిషేధతి — 'అథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో భవతి న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి । అతః పరవిద్యావిషయాత్ప్రతిషేధాత్ న పరబ్రహ్మవిదో దేహాత్ ప్రాణానాముత్క్రాన్తిరస్తీతి చేత్ , నేత్యుచ్యతే, యతః శారీరాదాత్మన ఏష ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధః ప్రాణానామ్ , న శరీరాత్ । కథమవగమ్యతే ? 'న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' ఇతి శాఖాన్తరే పఞ్చమీప్రయోగాత్ ; సమ్బన్ధసామాన్యవిషయా హి షష్ఠీ శాఖాన్తరగతయా పఞ్చమ్యా సమ్బన్ధవిశేషే వ్యవస్థాప్యతే ; 'తస్మాత్' ఇతి చ ప్రాధాన్యాత్ అభ్యుదయనిఃశ్రేయసాధికృతో దేహీ సమ్బధ్యతే, న దేహః ; న తస్మాదుచ్చిక్రమిషోర్జీవాత్ ప్రాణా అపక్రామన్తి, సహైవ తేన భవన్తి — ఇత్యర్థః । సప్రాణస్య చ ప్రవసతో భవత్యుత్క్రాన్తిర్దేహాదితి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవం ప్రాప్తే, ప్రత్యుచ్యతే —

స్పష్టో హ్యేకేషామ్ ॥ ౧౩ ॥

నైతదస్తి — యదుక్తమ్ , పరబ్రహ్మవిదోఽపి దేహాత్ అస్త్యుత్క్రాన్తిః ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధస్య దేహ్యపాదానత్వాదితి ; యతో దేహాపాదాన ఏవ ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధ ఏకేషాం సమామ్నాతౄణాం స్పష్ట ఉపలభ్యతే । తథా హి — ఆర్తభాగప్రశ్నే 'యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౧) ఇత్యత్ర, 'నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యః' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౧) ఇత్యనుత్క్రాన్తిపక్షం పరిగృహ్య, న తర్హ్యయమనుత్క్రాన్తేషు ప్రాణేషు మృతః — ఇత్యస్యామాశఙ్కాయామ్ 'అత్రైవ సమవనీయన్తే' ఇతి ప్రవిలయం ప్రాణానాం ప్రతిజ్ఞాయ, తత్సిద్ధయే 'స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతః శేతే' (బృ. ఉ. ౩ । ౨ । ౧౧) ఇతి సశబ్దపరామృష్టస్య ప్రకృతస్య ఉత్క్రాన్త్యవధేః ఉచ్ఛ్వయనాదీని సమామనన్తి ; దేహస్య చ ఏతాని స్యుః న దేహినః ; తత్సామాన్యాత్ , 'న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్త్యత్రైవ సమవనీయన్తే' ఇత్యత్రాపి — అభేదోపచారేణ దేహాపాదానస్యైవ ఉత్క్రమణస్య ప్రతిషేధః — యద్యపి ప్రాధాన్యం దేహినః — ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ , యేషాం పఞ్చమీపాఠః । యేషాం తు షష్ఠీపాఠః, తేషాం విద్వత్సమ్బన్ధినీ ఉత్క్రాన్తిః ప్రతిషిధ్యత ఇతి, ప్రాప్తోత్క్రాన్తిప్రతిషేధార్థత్వాత్ అస్య వాక్యస్య, దేహాపాదానైవ సా ప్రతిషిద్ధా భవతి , దేహాదుత్క్రాన్తిః ప్రాప్తా, న దేహినః ; అపి చ 'చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యస్తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇత్యేవమవిద్వద్విషయే సప్రపఞ్చముత్క్రమణం సంసారగమనం చ దర్శయిత్వా, 'ఇతి ను కామయమానః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి ఉపసంహృత్య అవిద్వత్కథామ్ , 'అథాకామయమానః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి వ్యపదిశ్య విద్వాంసమ్ — యది తద్విషయేఽప్యుత్క్రాన్తిమేవ ప్రాపయేత్ , అసమఞ్జస ఏవ వ్యపదేశః స్యాత్ ; తస్మాత్ అవిద్వద్విషయే ప్రాప్తయోర్గత్యుత్క్రాన్త్యోః విద్వద్విషయే ప్రతిషేధః — ఇత్యేవమేవ వ్యాఖ్యేయమ్ , వ్యపదేశార్థవత్త్వాయ । న చ బ్రహ్మవిదః సర్వగతబ్రహ్మాత్మభూతస్య ప్రక్షీణకామకర్మణః ఉత్క్రాన్తిః గతిర్వా ఉపపద్యతే, నిమిత్తాభావాత్ । 'అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే' ఇతి చ ఏవంజాతీయకాః శ్రుతయో గత్యుత్క్రాన్త్యోరభావం సూచయన్తి ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మర్యతే చ ॥ ౧౪ ॥

స్మర్యతేఽపి చ మహాభారతే గత్యుత్క్రాన్త్యోరభావః — 'సర్వభూతాత్మభూతస్య సమ్యగ్భూతాని పశ్యతః । దేవా అపి మార్గే ముహ్యన్త్యపదస్య పదైషిణః' (మ. భా. ౧౨ । ౨౩౯ । ౨౩) ఇతి । నను గతిరపి బ్రహ్మవిదః సర్వగతబ్రహ్మాత్మభూతస్య స్మర్యతే — 'శుకః కిల వైయాసకిర్ముముక్షురాదిత్యమణ్డలమభిప్రతస్థే పిత్రా చానుగమ్యాహూతో భో ఇతి ప్రతిశుశ్రావ'

ఇతి — న ; సశరీరస్యైవ అయం యోగబలేన విశిష్టదేశప్రాప్తిపూర్వకః శరీరోత్సర్గ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ , సర్వభూతదృశ్యత్వాద్యుపన్యాసాత్ ; న హి అశరీరం గచ్ఛన్తం సర్వభూతాని ద్రష్టుం శక్నుయుః ; తథా చ తత్రైవోపసంహృతమ్ — ‘శుకస్తు మారుతాచ్ఛీఘ్రాం గతిం కృత్వాన్తరిక్షగః ।’ (మ. భా. ౧౨ । 333 । ౧౯) ‘దర్శయిత్వా ప్రభావం స్వం సర్వభూతగతోఽభవత్’ (మ. భా. ౧౨ । 333 । ౨౦) ఇతి । తస్మాదభావః పరబ్రహ్మవిదో గత్యుత్క్రాన్త్యోః । గతిశ్రుతీనాం తు విషయముపరిష్టాద్వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

వాగాదిలయాధికరణమ్

తాని పరే తథా హ్యాహ ॥ ౧౫ ॥

తాని పునః ప్రాణశబ్దోదితాని ఇన్ద్రియాణి భూతాని చ పరబ్రహ్మవిదః తస్మిన్నేవ పరస్మిన్నాత్మని ప్రలీయన్తే । కస్మాత్ ? తథా హి ఆహ శ్రుతిః — ‘ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాః షోడశ కలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౫) ఇతి । నను ‘గతాః కలాః పఞ్చదశ ప్రతిష్ఠాః’ (ము. ఉ. 3 । ౨ । ౭) ఇతి విద్వద్విషయైవాపరా శ్రుతిః పరస్మాదాత్మనోఽన్యత్రాపి కలానాం ప్రలయమ్ ఆహ స్మ — న ; సా ఖలు వ్యవహారాపేక్షా — పార్థివాద్యాః కలాః పృథివ్యాదీరేవ స్వప్రకృతీరపియన్తీతి ; ఇతరా తు విద్వత్ప్రతిపత్త్యపేక్షా — కృత్స్నం కలాజాతం పరబ్రహ్మవిదో బ్రహ్మైవ సమ్పద్యత ఇతి ; తస్మాదదోషః ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

అవిభాగాధికరణమ్

అవిభాగో వచనాత్ ॥ ౧౬ ॥

స పునర్విదుషః కలాప్రలయః కిమ్ ఇతరేషామివ సావశేషో భవతి, ఆహోస్విన్నిరవశేష ఇతి । తత్ర ప్రలయసామాన్యాత్ శక్త్యవశేషతాప్రసక్తౌ బ్రవీతి — అవిభాగాపత్తిరేవేతి । కుతః ? వచనాత్ ; తథా హి కలాప్రలయముక్త్వా వక్తి — ‘భిద్యేతే తాసాం నామరూపే పురుష ఇత్యేవం ప్రోచ్యతే స ఏషోఽకలోఽమృతో భవతి’ (ప్ర. ఉ. ౬ । ౫) ఇతి । అవిద్యానిమిత్తానాం చ కలానాం న విద్యానిమిత్తే ప్రలయే సావశేషత్వోపపత్తిః । తస్మాదవిభాగ ఏవేతి ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

తదోకోఽధికరణమ్

తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతః శతాధికయా ॥ ౧౭ ॥

సమాప్తా ప్రాసఙ్గికీ పరవిద్యాగతా చిన్తా ; సమ్ప్రతి తు అపరవిద్యావిషయామేవ చిన్తామనువర్తయతి । సమానా చ ఆసృత్యుపక్రమాత్ విద్వదవిదుషోరుత్క్రాన్తిః — ఇత్యుక్తమ్ ; తమ్ ఇదానీం సృత్యుపక్రమం దర్శయతి । తస్య ఉపసంహృతవాగాదికలాపస్యోచ్చిక్రమిషతో విజ్ఞానాత్మనః, ఓకః ఆయతనం హృదయమ్ — 'స ఏతాస్తేజోమాత్రాః సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతి' ఇతి శ్రుతేః, తదగ్రప్రజ్వలనపూర్వికా చక్షురాదిస్థానాపాదానా చ ఉత్క్రాన్తిః శ్రూయతే — 'తస్య హైతస్య హృదయస్యాగ్రం ప్రద్యోతతే తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుష్టో వా మూర్ధ్నో వాన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్యః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨) ఇతి । సా కిమనియమేనైవ విద్వదవిదుషోర్భవతి, అథాస్తి కశ్చిద్విదుషో విశేషనియమః — ఇతి విచికిత్సాయామ్ , శ్రుత్యవిశేషాదనియమప్రాప్తౌ, ఆచష్టే — సమానేఽపి హి విద్వదవిదుషోర్హృదయాగ్రప్రద్యోతనే తత్ప్రకాశితద్వారత్వే చ, మూర్ధస్థానాదేవ విద్వాన్నిష్క్రామతి, స్థానాన్తరేభ్యస్తు ఇతరే । కుతః ? విద్యాసామర్థ్యాత్ ; యది విద్వానపి ఇతరవత్ యతః కుతశ్చిద్దేహదేశాత్ ఉత్క్రామేత్ , నైవ ఉత్కృష్టం లోకం లభేత, తత్ర అనర్థికైవ విద్యా స్యాత్ । తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ — విద్యాశేషభూతా చ మూర్ధన్యనాడీసమ్బద్ధా గతిః అనుశీలయితవ్యా విద్యావిశేషేషు విహితా ; తామభ్యస్యన్ తయైవ ప్రతిష్ఠత ఇతి యుక్తమ్ । తస్మాత్ హృదయాలయేన బ్రహ్మణా సూపాసితేన అనుగృహీతః తద్భావం సమాపన్నో విద్వాన్ మూర్ధన్యయైవ శతాధికయా శతాదతిరిక్తయా ఏకశతతమ్యా నాడ్యా నిష్క్రామతి, ఇతరాభిరితరే । తథా హి హార్దవిద్యాం ప్రకృత్య సమామనన్తి — 'శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిఃసృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬) ఇతి ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

రశ్మ్యధికరణమ్

రశ్మ్యనుసారీ ॥ ౧౮ ॥

అస్తి హార్దవిద్యా 'అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య విహితా ; తత్ప్రక్రియాయామ్ 'అథ యా ఏతా హృదయస్య నాడ్యః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౧) ఇత్యుపక్రమ్య సప్రపఞ్చం నాడీరశ్మిసమ్బన్ధముక్త్వా ఉక్తమ్ — 'అథ

యత్రైతదస్మాచ్చరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇతి ; పునశ్చోక్తమ్ — 'తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬) ఇతి ; తస్మాత్ శతాధికయా నాడ్యా నిష్క్రామన్ రశ్మ్యనుసారీ నిష్క్రామతీతి గమ్యతే । తత్ కిమ్ అవిశేషేణైవ అహని రాత్రౌ వా మ్రియమాణస్య రశ్మ్యనుసారిత్వమ్ , ఆహోస్విదహన్యేవ — ఇతి సంశయే సతి, అవిశేషశ్రవణాత్ అవిశేషేణైవ తావత్ రశ్మ్యనుసారీతి ప్రతిజ్ఞాయతే ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

నిశి నేతి చేన్న సమ్బన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాద్దర్శయతి చ ॥ ౧౯ ॥

అస్తి అహని నాడీరశ్మిసమ్బన్ధ ఇతి అహని మృతస్య స్యాత్ రశ్మ్యనుసారిత్వమ్ ; రాత్రౌ తు ప్రేతస్య న స్యాత్ , నాడీరశ్మిసమ్బన్ధవిచ్ఛేదాత్ — ఇతి చేత్ , న, నాడీరశ్మిసమ్బన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాత్ ; యావద్దేహభావీ హి శిరాకిరణసమ్పర్కః ; దర్శయతి చైతమర్థం శ్రుతిః — 'అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తా ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తాః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౨) ఇతి ; నిదాఘసమయే చ నిశాస్వపి కిరణానువృత్తిరుపలభ్యతే, ప్రతాపాదికార్యదర్శనాత్ ; స్తోకానువృత్తేస్తు దుర్లక్ష్యత్వమ్ ఋత్వన్తరరజనీషు , శైశిరేష్వివ దుర్దినేషు ; 'అహరేవైతద్రాత్రౌ దధాతి' ఇతి చ ఏతదేవ దర్శయతి । యది చ రాత్రౌ ప్రేతః వినైవ రశ్మ్యనుసారేణ ఊర్ధ్వమాక్రమేత, రశ్మ్యనుసారానర్థక్యం భవేత్ ; న హ్యేతత్ విశిష్య అధీయతే — యో దివా ప్రైతి, స రశ్మీనపేక్ష్యోర్ధ్వమాక్రమతే, యస్తు రాత్రౌ సోఽనపేక్ష్యైవేతి । అథ తు విద్వానపి రాత్రిప్రాయణాపరాధమాత్రేణ నోర్ధ్వమాక్రమేత, పాక్షికఫలా విద్యేతి అప్రవృత్తిరేవ తస్యాం స్యాత్ । మృత్యుకాలానియమాత్ ; అథాపి రాత్రావుపరతోఽహరాగమమ్ ఉదీక్షేత, అహరాగమేఽప్యస్య కదాచిత్ అరశ్మిసమ్బన్ధార్హం శరీరం స్యాత్ పావకాదిసమ్పర్కాత్ ; 'స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇతి చ శ్రుతిః అనుదీక్షాం దర్శయతి । తస్మాత్ అవిశేషేణైవ ఇదం రాత్రిందివం రశ్మ్యనుసారిత్వమ్ ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

దక్షిణాయనాధికరణమ్

అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే ॥ ౨౦ ॥

అత ఏవ చ ఉదీక్షానుపపత్తేః, అపాక్షికఫలత్వాచ్చ విద్యాయాః, అనియతకాలత్వాచ్చ మృత్యోః, దక్షిణాయనేఽపి మ్రియమాణో విద్వాన్ ప్రాప్నోత్యేవ విద్యాఫలమ్ । ఉత్తరాయణమరణప్రాశస్త్యప్రసిద్ధేః, భీష్మస్య చ ప్రతీక్షాదర్శనాత్ ,

‘ఆపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాఽస్తాన్’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి చ శ్రుతేః,
అపేక్షితవ్యముత్తరాయణమ్ — ఇతీమామాశఙ్కామ్ అనేన సూత్రేణాపనుదతి ;
ప్రాశస్త్యప్రసిద్ధిః అవిద్వద్విషయా ; భీష్మస్య తూత్తరాయణప్రతిపాలనమ్
ఆచారపరిపాలనార్థం పితృప్రసాదలబ్ధస్వచ్ఛన్దమృత్యుతాఖ్యాపనార్థం చ । శ్రుతేస్తు అర్థం
వక్ష్యతి ‘ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్’ (బ్ర. సూ. ౪ । ౩ । ౪) ఇతి ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

నను చ ‘యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః । ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం
వక్ష్యామి భరతర్షభ’ (భ. గీ. ౮ । ౨౩) ఇతి కాలప్రాధాన్యేన ఉపక్రమ్య అహరాదికాలవిశేషః
స్మృతావనావృత్తయే నియమితః ; కథం రాత్రౌ దక్షిణాయనే వా ప్రయాతోఽనావృత్తిం
యాయాత్ — ఇత్యత్రోచ్యతే —

యోగినః ప్రతి చ స్మర్యతే స్మార్తే చైతే ॥ ౨౧ ॥

యోగినః ప్రతి చ అయమ్ అహరాదికాలవినియోగః అనావృత్తయే స్మర్యతే ; స్మార్తే చైతే
యోగసాంఖ్యే, న శ్రౌతే ; అతో విషయభేదాత్ ప్రమాణవిశేషాచ్చ నాస్య స్మార్తస్య
కాలవినియోగస్య శ్రౌతేషు విజ్ఞానేషు అవతారః । నను ‘అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా
ఉత్తరాయణమ్ ।’ (భ. గీ. ౮ । ౨౪) ‘ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్’ (భ. గీ. ౮
। ౨౫) ఇతి చ శ్రౌతావేతౌ దేవయానపితృయాణౌ ప్రత్యభిజ్ఞాయేతే స్మృతావపీతి, ఉచ్యతే —
‘తం కాలం వక్ష్యామి’ (భ. గీ. ౮ । ౨౩) ఇతి స్మృతౌ కాలప్రతిజ్ఞానాత్ విరోధమాశఙ్క్య అయం
పరిహారః ఉక్తః । యదా పునః స్మృతావపి అగ్న్యాద్యా దేవతా ఏవ ఆతివాహిక్యో గృహ్యన్తే, తదా
న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే
చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ॥

తృతీయః పాదః

ఆసృత్యుపక్రమాత్ సమానోత్క్రాన్తిరిత్యుక్తమ్ ; సృతిస్తు శ్రుత్యన్తరేష్వనేకధా శ్రూయతే —
నాడీరశ్మిసమ్బన్ధేనైకా ‘అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమతే’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇతి ;

అర్చిరాదికైకా 'తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహః' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి ; 'స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి' (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇత్యన్యా ; 'యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి' (బృ. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇత్యపరా ; 'సూర్యద్వారేణ తే విరజాః ప్రయాన్తి' (ము. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౧) ఇతి చ అపరా । తత్ర సంశయః — కిం పరస్పరం భిన్నా ఏతాః సృతయః, కిం వా ఏకైవ అనేకవిశేషణేతి । తత్ర ప్రాప్తం తావత్ — భిన్నా ఏతాః సృతయ ఇతి, భిన్నప్రకరణత్వాత్ , భిన్నోపాసనాశేషత్వాచ్చ ; అపి చ 'అథైతైరేవ రశ్మిభిః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇత్యవధారణమ్ అర్చిరాద్యపేక్షాయామ్ ఉపరుధ్యేత, త్వరావచనం చ పీడ్యేత — 'స యావత్క్షిప్యేన్మనస్తావదాదిత్యం గచ్ఛతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౫) ఇతి ; తస్మాదన్యోన్యభిన్నా ఏవైతే పన్థాన ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే, అభిదధ్మహే —

వ్యాఖ్యా

అర్చిరాద్యధికరణమ్

అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేః ॥ ౧ ॥

అర్చిరాదినేతి । సర్వో బ్రహ్మ ప్రేప్సుః అర్చిరాదినైవాధ్వనా రంహతీతి ప్రతిజానీమహే । కుతః ? తత్ప్రథితేః ; ప్రథితో హ్యేష మార్గః సర్వేషాం విదుషామ్ ; తథా హి పఞ్చాగ్నివిద్యాప్రకరణే — 'యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి విద్యాన్తరశీలినామపి అర్చిరాదికా సృతిః శ్రావ్యతే । స్యాదేతత్ — యాసు విద్యాసు న కాచిద్గతిరుచ్యతే, తాసు ఇయమర్చిరాదికా ఉపతిష్ఠతామ్ ; యాసు తు అన్యా శ్రావ్యతే, తాసు కిమిత్యర్చిరాద్యాశ్రయణమితి, అత్రోచ్యతే — భవేదేతదేవమ్ , యద్యత్యన్తభిన్నా ఏవ ఏతాః సృతయః స్యుః ; ఏకైవ త్వేషా సృతిః అనేకవిశేషణా బ్రహ్మలోకప్రపదనీ క్వచిత్ కేనచిత్ విశేషణేనోపలక్షితేతి వదామః, సర్వత్రైకదేశప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యభావోపపత్తేః ; ప్రకరణభేదేఽపి హి విద్యైకత్వే భవతి ఇతరేతరవిశేషణోపసంహారవత్ గతివిశేషణానామప్యుపసంహారః ; విద్యాభేదేఽపి తు గత్యేకదేశప్రత్యభిజ్ఞానాత్ గన్తవ్యాభేదాచ్చ గత్యభేద ఏవ ; తథా హి — 'తే తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) 'తస్మిన్వసన్తి శాశ్వతీః సమాః' (బృ. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) 'సా యా బ్రహ్మణో జితిర్యా వ్యుష్టిస్తాం జితిం జయతి తాం వ్యుష్టిం వ్యశ్నుతే' (కౌ. ఉ. ౧ । ౭) 'తద్య ఏవైతం బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మచర్యేణానువిన్దతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౪ । 3) ఇతి చ తత్ర తత్ర తదేవ ఏకం ఫలం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిలక్షణం ప్రదర్శ్యతే । యత్తు 'ఏతైరేవ' ఇత్యవధారణమ్ అర్చిరాద్యాశ్రయణే న స్యాదితి, నైష దోషః, రశ్మిప్రాప్తిపరత్వాదస్య ; న హి ఏక ఏవ శబ్దో రశ్మీంశ్చ ప్రాపయితుమర్హతి, అర్చిరాదీంశ్చ వ్యావర్తయితుమ్ ; తస్మాత్ రశ్మిసమ్బన్ధ

ఏవాయమవధార్యత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । త్వరావచనం తు అర్చిరాద్యపేక్షాయామపి గన్తవ్యాన్తరాపేక్షయా శైఘ్ర్యార్థత్వాత్ నోపరుధ్యతే — యథా నిమేషమాత్రేణాత్రాగమ్యత ఇతి । అపి చ 'అథైతయోః పథోర్న కతరేణచన' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౮) ఇతి మార్గద్వయభ్రష్టానాం కష్టం తృతీయం స్థానమాచక్షాణా పితృయాణవ్యతిరిక్తమేకమేవ దేవయానమర్చిరాదిపర్వాణం పన్థానం ప్రథయతి ; భూయాంస్యర్చిరాదిసృతౌ మార్గపర్వాణి, అల్పీయాంసి త్వన్యత్ర ; భూయసాం చ ఆనుగుణ్యేన అల్పీయసాం నయనం న్యాయ్యమిత్యతోఽపి అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేరిత్యుక్తమ్ ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

వాయ్వధికరణమ్

వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామ్ ॥ ౨ ॥

కేన పునః సన్నివేశవిశేషేణ గతివిశేషణానామ్ ఇతరేతరవిశేషణవిశేష్యభావః — ఇతి తదేతత్ సుహృద్భూత్వా ఆచార్యో గ్రథయతి । 'స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణలోకం స ఆదిత్యలోకం స ఇన్ద్రలోకం స ప్రజాపతిలోకం స బ్రహ్మలోకమ్' (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇతి కౌషీతకినాం దేవయానః పన్థాః పఠ్యతే ; తత్ర అర్చిరగ్నిలోకశబ్దౌ తావత్ ఏకార్థౌ జ్వలనవచనత్వాదితి నాత్ర సన్నివేశక్రమః కశ్చిదన్వేష్యః ; వాయుస్తు అర్చిరాదౌ వర్త్మని కతమస్మిన్స్థానే నివేశయితవ్య ఇతి, ఉచ్యతే — 'తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాꣳస్తాన్ ।' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) 'మాసేభ్యః సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమ్' (ఛా. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౨) ఇత్యత్ర సంవత్సరాత్పరాఞ్చమ్ ఆదిత్యాదర్వాఞ్చం వాయుమభిసమ్భవన్తి ; కస్మాత్ ? అవిశేషవిశేషాభ్యామ్ । తథా హి 'స వాయులోకమ్' (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇత్యత్ర అవిశేషోపదిష్టస్య వాయోః శ్రుత్యన్తరే విశేషోపదేశో దృశ్యతే — 'యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమాక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి' (బృ. ఉ. ౫ । ౧౦ । ౧) ఇతి ; ఏతస్మాత్ ఆదిత్యాత్ వాయోః పూర్వత్వదర్శనాత్ విశేషాత్ అబ్దాదిత్యయోరన్తరాలే వాయుర్నివేశయితవ్యః । కస్మాత్పునరగ్నేః పరత్వదర్శనాద్విశేషాదర్చిషోఽనన్తరం వాయుర్న నివేశ్యతే ? నైషోఽస్తి విశేష ఇతి వదామః ; నన్వుదాహృతా శ్రుతిః — 'స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణలోకమ్' (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇతి ; ఉచ్యతే — కేవలోఽత్ర పాఠః పౌర్వాపర్యేణావస్థితః, నాత్ర క్రమవచనః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి ;

పదార్థోపదర్శనమాత్రం హ్యత్ర క్రియతే — ఏతం ఏతం చ ఆగచ్ఛతీతి ; ఇతరత్ర పునః, వాయుప్రత్తేన రథచక్రమాత్రేణ చ్ఛిద్రేణ ఊర్ధ్వమాక్రమ్య ఆదిత్యమాగచ్ఛతీతి — అవగమ్యతే క్రమః । తస్మాత్ సూక్తమ్ అవిశేషవిశేషాభ్యామితి । వాజసనేయినస్తు ‘మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమ్’ (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి సమామనన్తి ; తత్ర ఆదిత్యానన్తర్యాయ దేవలోకాద్వాయుమభిసమ్భవేయుః ; ‘వాయుమబ్దాత్’ ఇతి తు చ్ఛన్దోగశ్రుత్యపేక్షయోక్తమ్ । ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోస్తు ఏకత్ర దేవలోకో న విద్యతే, పరత్ర సంవత్సరః ; తత్ర శ్రుతిద్వయప్రత్యయాత్ ఉభావపి ఉభయత్ర గ్రథయితవ్యౌ ; తత్రాపి మాససమ్బన్ధాత్సంవత్సరః పూర్వః పశ్చిమో దేవలోక ఇతి వివేక్తవ్యమ్ ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తడిదధికరణమ్

తడితోఽధి వరుణః సమ్బన్ధాత్ ॥ 3 ॥

‘ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతమ్’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇత్యస్యా విద్యుత ఉపరిష్టాత్ ‘స వరుణలోకమ్’ ఇత్యయం వరుణః సమ్బధ్యేత ; అస్తి హి సమ్బన్ధో విద్యుద్వరుణయోః ; యదా హి విశాలా విద్యుతస్తీవ్రస్తనితనిర్ఘోషా జీమూతోదరేషు ప్రనృత్యన్తి, అథ ఆపః ప్రపతన్తి ; ‘విద్యోతతే స్తనయతి వర్షిష్యతి వా’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౧౧ । ౧) ఇతి చ బ్రాహ్మణమ్ ; అపాం చ అధిపతిర్వరుణ ఇతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిః ; వరుణాదధి ఇన్ద్రప్రజాపతీ స్థానాన్తరాభావాత్ పాఠసామర్థ్యాచ్చ ; ఆగన్తుకత్వాదపి వరుణాదీనామన్తే ఏవ నివేశః, వైశేషికస్థానాభావాత్ ; విద్యుచ్చ అన్త్యా అర్చిరాదౌ వర్త్మని ॥ 3 ॥

వ్యాఖ్యా

ఆతివాహికాధికరణమ్

ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్ ॥ ౪ ॥

తేష్వేవ అర్చిరాదిషు సంశయః — కిమేతాని మార్గచిహ్నాని, ఉత భోగభూమయః, అథవా నేతారో గన్తౄణామితి । తత్ర మార్గలక్షణభూతా అర్చిరాదయ ఇతి తావత్ప్రాప్తమ్ , తత్స్వరూపత్వాదుపదేశస్య ; యథా హి లోకే కశ్చిద్గ్రామం నగరం వా ప్రతిష్ఠాసమానోఽనుశిష్యతే — గచ్ఛ ఇతస్త్వమముం గిరిం తతో న్యగ్రోధం తతో నదీం తతో గ్రామం నగరం వా ప్రాప్స్యసీతి — ఏవమిహాపి ‘అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమ్’ ఇత్యాద్యాహ । అథవా భోగభూమయ ఇతి ప్రాప్తమ్ ; తథాహి లోకశబ్దేన అగ్న్యాదీననుబధ్నాతి — ‘అగ్నిలోకమాగచ్ఛతి’ (కౌ. ఉ. ౧ । 3) ఇత్యాది ; లోకశబ్దశ్చ ప్రాణినాం భోగాయతనేషు

భాష్యతే — ‘మనుష్యలోకః పితృలోకో దేవలోకః’ (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౧౬) ఇతి చ ; తథా చ బ్రాహ్మణమ్ — ‘అహోరాత్రేషు తే లోకేషు సజ్జన్తే’ ఇత్యాది । తస్మాన్నాతివాహికా అర్చిరాదయః । అచేతనత్వాదప్యేషామాతివాహికత్వానుపపత్తిః ; చేతనా హి లోకే రాజనియుక్తాః పురుషా దుర్గేషు మార్గేష్వతివాహ్యాన్ అతివాహయన్తీతి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — ఆతివాహికా ఏవైతే భవితుమర్హన్తి । కుతః ? తల్లిఙ్గాత్ ; తథా హి — ‘చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవః స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి సిద్ధవద్గమయితృత్వం దర్శయతి । తద్వచనం తద్విషయమేవోపక్షీణమితి చేత్ , న, ప్రాప్తమానవత్వనివృత్తిపరత్వాద్విశేషణస్య ; యద్యర్చిరాదిషు పురుషా గమయితారః ప్రాప్తాః తే చ మానవాః, తతో యుక్తం తన్నివృత్త్యర్థం పురుషవిశేషణమ్ — అమానవ ఇతి ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

నను తల్లిఙ్గమాత్రమగమకమ్ , న్యాయాభావాత్ ; నైష దోషః —

ఉభయవ్యామోహాత్తత్సిద్ధేః ॥ ౫ ॥

యే తావదర్చిరాదిమార్గగాః తే దేహవియోగాత్ సమ్పిణ్డితకరణగ్రామా ఇతి అస్వతన్త్రాః, అర్చిరాదీనామప్యచేతనత్వాదస్వాతన్త్ర్యమ్ — ఇత్యతః అర్చిరాద్యభిమానినశ్చేతనా దేవతావిశేషా అతియాత్రాయాం నియుక్తా ఇతి గమ్యతే ; లోకేఽపి హి మత్తమూర్చ్ఛితాదయః సమ్పిణ్డితకరణాః పరప్రయుక్తవర్త్మానో భవన్తి । అనవస్థితత్వాదప్యర్చిరాదీనాం న మార్గలక్షణత్వోపపత్తిః ; న హి రాత్రౌ ప్రేతస్య అహఃస్వరూపాభిసమ్భవ ఉపపద్యతే । న చ ప్రతిపాలనమస్తీత్యుక్తం పురస్తాత్ ; ధ్రువత్వాత్తు దేవతాత్మనాం నాయం దోషో భవతి । అర్చిరాదిశబ్దతా చ ఏషామ్ అర్చిరాద్యభిమానాదుపపద్యతే ; ‘అర్చిషోఽహః’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇత్యాదినిర్దేశస్తు ఆతివాహికత్వేఽపి న విరుధ్యతే — అర్చిషా హేతునా అహరభిసమ్భవతి, అహ్నా హేతునా ఆపూర్యమాణపక్షమితి ; తథా చ లోకే ప్రసిద్ధేష్వప్యాతివాహికేషు ఏవంజాతీయక ఉపదేశో దృశ్యతే — గచ్ఛ త్వమ్ ఇతో బలవర్మాణం తతో జయసింహం తతః కృష్ణగుప్తమితి । అపి చ ఉపక్రమే ‘తేఽర్చిరభిసమ్భవన్తి’ (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి సమ్బన్ధమాత్రముక్తమ్ , న సమ్బన్ధవిశేషః కశ్చిత్ ; ఉపసంహారే తు ‘స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి సమ్బన్ధవిశేషః అతివాహ్యాతివాహకత్వలక్షణ ఉక్తః ; తేన స ఏవోపక్రమేఽపీతి నిర్ధార్యతే । సమ్పిణ్డితకరణత్వాదేవ చ గన్తౄణాం న తత్ర భోగసమ్భవః ; లోకశబ్దస్తు అనుపభుఞ్జానేష్వపి గన్తృషు గమయితుం శక్యతే, అన్యేషాం తల్లోకవాసినాం

భోగభూమిత్వాత్ । అతః అగ్నిస్వామికం లోకం ప్రాప్తః అగ్నినా అతివాహ్యతే, వాయుస్వామికం ప్రాప్తో వాయునా — ఇతి యోజయితవ్యమ్ ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునరాతివాహికత్వపక్షే వరుణాదిషు తత్సమ్భవః ? విద్యుతో హ్యధి వరుణాదయ ఉపక్షిప్తాః, విద్యుతస్త్వనన్తరమ్ ఆ బ్రహ్మప్రాప్తేః అమానవస్యైవ పురుషస్య గమయితృత్వం శ్రుతమ్ — ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి —

వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః ॥ ౬ ॥

తతో విద్యుదభిసమ్భవనాదూర్ధ్వం విద్యుదనన్తరవర్తినైవామానవేన పురుషేణ వరుణలోకాదిష్వతివాహ్యమానా బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తీత్యవగన్తవ్యమ్ , 'తాన్వైద్యుతాత్పురుషోఽమానవః స ఏత్య బ్రహ్మలోకం గమయతి' ఇతి తస్యైవ గమయితృత్వశ్రుతేః । వరుణాదయస్తు తస్యైవ అప్రతిబన్ధకరణేన సాహాయ్యానుష్ఠానేన వా కేనచిత్ అనుగ్రాహకా ఇత్యవగన్తవ్యమ్ । తస్మాత్సాధూక్తమ్ — ఆతివాహికా దేవతాత్మానోఽర్చిరాదయ ఇతి ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

కార్యాధికరణమ్

కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః ॥ ౭ ॥

'స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇత్యత్ర విచికిత్స్యతే — కిం కార్యమపరం బ్రహ్మ గమయతి, ఆహోస్విత్పరమేవావికృతం ముఖ్యం బ్రహ్మేతి । కుతః సంశయః ? బ్రహ్మశబ్దప్రయోగాత్ , గతిశ్రుతేశ్చ । తత్ర కార్యమేవ సగుణమపరం బ్రహ్మ ఏనాన్గమయత్యమానవః పురుష ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే । కుతః ? అస్య గత్యుపపత్తేః — అస్య హి కార్యబ్రహ్మణో గన్తవ్యత్వముపపద్యతే, ప్రదేశవత్త్వాత్ ; న తు పరస్మిన్బ్రహ్మణి గన్తృత్వం గన్తవ్యత్వం గతిర్వా అవకల్పతే, సర్వగతత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చ గన్తౄణామ్ ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

విశేషితత్వాచ్చ ॥ ౮ ॥

'బ్రహ్మలోకాన్గమయతి తే తేషు బ్రహ్మలోకేషు పరాః పరావతో వసన్తి' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) ఇతి చ శ్రుత్యన్తరే విశేషితత్వాత్ కార్యబ్రహ్మవిషయైవ గతిరితి గమ్యతే ; న హి బహువచనేన విశేషణం పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యవకల్పతే ; కార్యే తు అవస్థాభేదోపపత్తేః సమ్భవతి బహువచనమ్ । లోకశ్రుతిరపి వికారగోచరాయామేవ సన్నివేశవిశిష్టాయాం భోగభూమావాఞ్జసీ ; గౌణీ త్వన్యత్ర 'బ్రహ్మైవ లోక ఏష సమ్రాట్' ఇత్యాదిషు । అధికరణాధికర్తవ్యనిర్దేశోఽపి పరస్మిన్బ్రహ్మణి అనాఞ్జసః స్యాత్ । తస్మాత్ కార్యవిషయమేవేదం నయనమ్ ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

నను కార్యవిషయేఽపి బ్రహ్మశబ్దో నోపపద్యతే, సమన్వయే హి సమస్తస్య జగతో జన్మాదికారణం బ్రహ్మేతి స్థాపితమ్ — ఇత్యత్రోచ్యతే —

సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః ॥ ౯ ॥

తుశబ్ద ఆశఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః ; పరబ్రహ్మసామీప్యాత్ అపరస్య బ్రహ్మణః, తస్మిన్నపి బ్రహ్మశబ్దప్రయోగో న విరుధ్యతే । పరమేవ హి బ్రహ్మ విశుద్ధోపాధిసమ్బన్ధం క్వచిత్కైశ్చిద్వికారధర్మైర్మనోమయత్వాదిభిః ఉపాసనాయ ఉపదిశ్యమానమ్ అపరమితి స్థితిః ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

నను కార్యప్రాప్తౌ అనావృత్తిశ్రవణం న ఘటతే ; న హి పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్ర క్వచిన్నిత్యతాం సమ్భావయన్తి ; దర్శయతి చ దేవయానేన పథా ప్రస్థితానామనావృత్తిమ్ — 'ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి, 'తేషామిహ న పునరావృత్తిరితి — 'తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬)(క. ఉ. ౨ । 3 । ౧౬) ఇతి చ ; అత్ర బ్రూమః —

కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్ ॥ ౧౦ ॥

కార్యబ్రహ్మలోకప్రలయప్రత్యుపస్థానే సతి తత్రైవ ఉత్పన్నసమ్యగ్దర్శనాః సన్తః, తదధ్యక్షేణ హిరణ్యగర్భేణ సహ అతః పరం పరిశుద్ధం విష్ణోః పరమం పదం ప్రతిపద్యన్తే — ఇతీత్థం క్రమముక్తిః అనావృత్త్యాదిశ్రుత్యభిధానేభ్యోఽభ్యుపగన్తవ్యా । న హ్యఞ్జసైవ గతిపూర్వికా పరప్రాప్తిః సమ్భవతీత్యుపపాదితమ్ ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

స్మృతేశ్చ ॥ ౧౧ ॥

స్మృతిరప్యేతమర్థమనుజానాతి — ‘బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతిసఞ్చరే । పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమ్’ ఇతి । తస్మాత్కార్యబ్రహ్మవిషయా ఏవ గతిశ్రుతయః ఇతి సిద్ధాన్తః ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కం పునః పూర్వపక్షమాశఙ్క్య అయం సిద్ధాన్తః ప్రతిష్ఠాపితః ‘కార్యం బాదరిః’ (బ్ర. సూ. ౪ । ౩ । ౭) ఇత్యాదినేతి, స ఇదానీం సూత్రైరేవోపదర్శ్యతే —

పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్ ॥ ౧౨ ॥

జైమినిస్త్వాచార్యః ‘స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇత్యత్ర పరమేవ బ్రహ్మ ప్రాపయతీతి మన్యతే । కుతః ? ముఖ్యత్వాత్ । పరం హి బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యమాలమ్బనమ్ , గౌణమపరమ్ ; ముఖ్యగౌణయోశ్చ ముఖ్యే సమ్ప్రత్యయో భవతి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శనాచ్చ ॥ ౧౩ ॥

‘తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬)(క. ఉ. ౨ । ౩ । ౧౬) ఇతి చ గతిపూర్వకమమృతత్వం దర్శయతి ; అమృతత్వం చ పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యుపపద్యతే, న కార్యే, వినాశిత్వాత్కార్యస్య — ‘అథ యత్రాన్యత్పశ్యతి ... తదల్పం ... తన్మర్త్యమ్’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి వచనాత్ । పరవిషయైవ చ ఏషా గతిః కఠవల్లీషు పఠ్యతే ; న హి తత్ర విద్యాన్తరప్రక్రమోఽస్తి — ‘అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్’ (క. ఉ. ౧ । ౨ । ౧౪) ఇతి పరస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రక్రాన్తత్వాత్ ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

న చ కార్యే ప్రతిపత్త్యభిసన్ధిః ॥ ౧౪ ॥

అపి చ ‘ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి నాయం కార్యవిషయః ప్రతిపత్త్యభిసన్ధిః, ‘నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి కార్యవిలక్షణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వాత్ ; ‘యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామ్’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి చ సర్వాత్మత్వేనోపక్రమణాత్ ; ‘న తస్య ప్రతిమాఽస్తి యస్య నామ

మహద్యశః' (శ్వే. ఉ. ౪ । ౧౯) ఇతి చ పరస్యైవ బ్రహ్మణో యశోనామత్వప్రసిద్ధేః । సా చేయం వేశ్మప్రతిపత్తిర్గతిపూర్వికా హార్దవిద్యాయాముదితా — 'తదపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః ప్రభువిమితꣳ హిరణ్మయమ్' (ఛా. ఉ. ౮ । ౫ । 3) ఇత్యత్ర । పదేరపి చ గత్యర్థత్వాత్ మార్గాపేక్షతా అవసీయతే । తస్మాత్పరబ్రహ్మవిషయా గతిశ్రుతయ ఇతి పక్షాన్తరమ్ । తావేతౌ ద్వౌ పక్షావాచార్యేణ సూత్రితౌ — గత్యుపపత్త్యాదిభిరేకః, ముఖ్యత్వాదిభిరపరః । తత్ర గత్యుపపత్త్యాదయః ప్రభవన్తి ముఖ్యత్వాదీనాభాసయితుమ్ , న తు ముఖ్యత్వాదయో గత్యుపపత్త్యాదీన్ — ఇతి ఆద్య ఏవ సిద్ధాన్తో వ్యాఖ్యాతః, ద్వితీయస్తు పూర్వపక్షః । న హ్యసత్యపి సమ్భవే ముఖ్యస్యైవార్థస్య గ్రహణమితి కశ్చిదాజ్ఞాపయితా విద్యతే । పరవిద్యాప్రకరణేఽపి చ తత్స్తుత్యర్థం విద్యాన్తరాశ్రయగత్యనుకీర్తనముపపద్యతే — 'విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬) ఇతివత్ । 'ప్రజాపతేః సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౪ । ౧) ఇతి తు పూర్వవాక్యవిచ్ఛేదేన కార్యేఽపి ప్రతిపత్త్యభిసన్ధిర్న విరుధ్యతే । సగుణేఽపి చ బ్రహ్మణి సర్వాత్మత్వసఙ్కీర్తనమ్ 'సర్వకర్మా సర్వకామః' ఇత్యాదివత్ అవకల్పతే । తస్మాదపరవిషయా ఏవ గతిశ్రుతయః ॥

వ్యాఖ్యా

కేచిత్పునః పూర్వాణి పూర్వపక్షసూత్రాణి భవన్తి ఉత్తరాణి సిద్ధాన్తసూత్రాణి — ఇత్యేతాం వ్యవస్థామనురుధ్యమానాః పరవిషయా ఏవ గతిశ్రుతీః ప్రతిష్ఠాపయన్తి ; తత్ అనుపపన్నమ్ , గన్తవ్యత్వానుపపత్తేర్బ్రహ్మణః ; యత్సర్వగతం సర్వాన్తరం సర్వాత్మకం చ పరం బ్రహ్మ 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' 'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౧) 'య ఆత్మా సర్వాన్తరః' (బృ. ఉ. 3 । ౪ । ౧) 'ఆత్మైవేదꣳ సర్వమ్' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) 'బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౨) ఇత్యాదిశ్రుతినిర్ధారితవిశేషమ్ — తస్య గన్తవ్యతా న కదాచిదప్యుపపద్యతే ; న హి గతమేవ గమ్యతే ; అన్యో హ్యన్యద్గచ్ఛతీతి ప్రసిద్ధం లోకే । నను లోకే గతస్యాపి గన్తవ్యతా దేశాన్తరవిశిష్టస్య దృష్టా — యథా పృథివీస్థ ఏవ పృథివీం దేశాన్తరద్వారేణ గచ్ఛతి, తథా అనన్యత్వేఽపి బాలస్య కాలాన్తరవిశిష్టం వార్ధకం స్వాత్మభూతమేవ గన్తవ్యం దృష్టమ్ , తద్వత్ బ్రహ్మణోఽపి సర్వశక్త్యుపేతత్వాత్ కథఞ్చిత్ గన్తవ్యతా స్యాదితి — న, ప్రతిషిద్ధసర్వవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణః ; 'నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్' (శ్వే. ఉ. ౬ । ౧౯) 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్' (బృ. ఉ. 3 । ౮ । ౮) 'సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః' (ము. ఉ. ౨ । ౧ । ౨) 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాజరోఽమరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మ' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౨౫) 'స ఏష నేతి నేత్యాత్మా' (బృ. ఉ. 3 । ౯ । ౨౬) ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యో న దేశకాలాదివిశేషయోగః పరమాత్మని

కల్పయితుం శక్యతే, యేన భూప్రదేశవయోవస్థాన్యాయేనాస్య గన్తవ్యతా స్యాత్ ; భూవయసోస్తు ప్రదేశావస్థాదివిశేషయోగాదుపపద్యతే దేశకాలవిశిష్టా గన్తవ్యతా । జగదుత్పత్తిస్థితిప్రలయహేతుత్వశ్రుతేరనేకశక్తిత్వం బ్రహ్మణ ఇతి చేత్ , న, విశేషనిరాకరణశ్రుతీనామనన్యార్థత్వాత్ । ఉత్పత్త్యాదిశ్రుతీనామపి సమానమనన్యార్థత్వమితి చేత్ , న, తాసామేకత్వప్రతిపాదనపరత్వాత్ ; మృదాదిదృష్టాన్తైర్హి సతో బ్రహ్మణ ఏకస్య సత్యత్వం వికారస్య చ అనృతత్వం ప్రతిపాదయత్ శాస్త్రం నోత్పత్త్యాదిపరం భవితుమర్హతి ॥

కస్మాత్పునరుత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం విశేషనిరాకరణశ్రుతిశేషత్వమ్ , న పునరితరశేషత్వమితరాసామితి, ఉచ్యతే — విశేషనిరాకరణశ్రుతీనాం నిరాకాఙ్క్షార్థత్వాత్ ; న హి ఆత్మన ఏకత్వనిత్యత్వశుద్ధత్వాద్యవగతౌ సత్యాం భూయః కాచిదాకాఙ్క్షా ఉపజాయతే, పురుషార్థసమాప్తిబుద్ధ్యుత్పత్తేః, ‘తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః’ (ఈ. ఉ. ౭) ‘అభయం వై జనక ప్రాప్తోఽసి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౨ । ౪) ‘విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చన । ఏతꣳ హ వావ న తపతి । కిమహꣳ సాధు నాకరవమ్ । కిమహం పాపమకరవమ్’ (తై. ఉ. ౨ । ౯ । ౧) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, తథైవ చ విదుషాం తుష్ట్యనుభవాదిదర్శనాత్ , వికారానృతాభిసన్ధ్యపవాదాచ్చ — ‘మృత్యోః స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి’ ఇతి ; అతో న విశేషనిరాకరణశ్రుతీనామన్యశేషత్వమవగన్తుం శక్యమ్ । నైవముత్పత్త్యాదిశ్రుతీనాం నిరాకాఙ్క్షార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యమస్తి ; ప్రత్యక్షం తు తాసామన్యార్థత్వం సమనుగమ్యతే ; తథా హి — ‘తత్రైతచ్ఛుఙ్గముత్పతితꣳ సోమ్య విజానీహి నేదమమూలం భవిష్యతి’ (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౩) ఇత్యుపన్యస్య ఉదర్కే సత ఏవైకస్య జగన్మూలస్య విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి ; ‘యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే । యేన జాతాని జీవన్తి । యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి । తద్విజిజ్ఞాసస్వ । తద్బ్రహ్మ’ (తై. ఉ. ౩ । ౧ । ౧) ఇతి చ ; ఏవముత్పత్త్యాదిశ్రుతీనామ్ ఐకాత్మ్యావగమపరత్వాత్ నానేకశక్తియోగో బ్రహ్మణః ; అతశ్చ గన్తవ్యత్వానుపపత్తిః । ‘న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ‘బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి’ ఇతి చ పరస్మిన్బ్రహ్మణి గతిం నివారయతి ; తద్వ్యాఖ్యాతమ్ ‘స్పష్టో హ్యేకేషామ్’ (బ్ర. సూ. ౪ । ౨ । ౧౩) ఇత్యత్ర ॥

గతికల్పనాయాం చ గన్తా జీవో గన్తవ్యస్య బ్రహ్మణః అవయవః వికారః అన్యో వా తతః స్యాత్ , అత్యన్తతాదాత్మ్యే గమనానుపపత్తేః । యద్యేవమ్ , తతః కిం స్యాత్ ? ఉచ్యతే — యద్యేకదేశః, తేన ఏకదేశినో నిత్యప్రాప్తత్వాత్ న పునర్బ్రహ్మగమనముపపద్యతే ; ఏకదేశైకదేశిత్వకల్పనా చ బ్రహ్మణ్యనుపపన్నా, నిరవయవత్వప్రసిద్ధేః । వికారపక్షేఽప్యేతత్తుల్యమ్ , వికారేణాపి వికారిణో నిత్యప్రాప్తత్వాత్ ; న హి ఘటో మృదాత్మతాం పరిత్యజ్య అవతిష్ఠతే, పరిత్యాగే వా అభావప్రాప్తేః । వికారావయవపక్షయోశ్చ తద్వతః స్థిరత్వాత్ బ్రహ్మణః సంసారగమనమపి

అనవక్లప్తమ్ । అథ అన్య ఏవ జీవో బ్రహ్మణః, సోఽణుః వ్యాపీ మధ్యమపరిమాణో వా భవితుమర్హతి ; వ్యాపిత్వే గమనానుపపత్తిః ; మధ్యమపరిమాణత్వే చ అనిత్యత్వప్రసఙ్గః ; అణుత్వే కృత్స్నశరీరవేదనానుపపత్తిః ; ప్రతిషిద్ధే చ అణుత్వమధ్యమపరిమాణత్వే విస్తరేణ పురస్తాత్ । పరస్మాచ్చ అన్యత్వే జీవస్య 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) ఇత్యాదిశాస్త్రబాధప్రసఙ్గః । వికారావయవపక్షయోరపి సమానోఽయం దోషః । వికారావయవయోస్తద్వతోఽనన్యత్వాత్ అదోష ఇతి చేత్ , న, ముఖ్యైకత్వానుపపత్తేః । సర్వేషు చ ఏతేషు పక్షేషు అనిర్మోక్షప్రసఙ్గః, సంసార్యాత్మత్వానివృత్తేః ; నివృత్తౌ వా స్వరూపనాశప్రసఙ్గః, బ్రహ్మాత్మత్వానభ్యుపగమాచ్చ ॥

యత్తు కైశ్చిజ్జల్ప్యతే — నిత్యాని నైమిత్తికాని చ కర్మాణ్యనుష్ఠీయన్తే ప్రత్యవాయానుత్పత్తయే, కామ్యాని ప్రతిషిద్ధాని చ పరిహ్రియన్తే స్వర్గనరకానవాప్తయే, సామ్ప్రతదేహోపభోగ్యాని చ కర్మాణ్యుపభోగేనైవ క్షప్యన్తే — ఇత్యతో వర్తమానదేహపాతాదూర్ధ్వం దేహాన్తరప్రతిసన్ధానకారణాభావాత్ స్వరూపావస్థానలక్షణం కైవల్యం వినాపి బ్రహ్మాత్మతయా ఏవంవృత్తస్య సేత్స్యతీతి — తదసత్ , ప్రమాణాభావాత్ । న హ్యేతత్ శాస్త్రేణ కేనచిత్ప్రతిపాదితమ్ — మోక్షార్థీ ఇత్థం సమాచరేదితి । స్వమనీషయా తు ఏతత్తర్కితమ్ — యస్మాత్కర్మనిమిత్తః సంసారః తస్మాన్నిమిత్తాభావాన్న భవిష్యతీతి । న చ ఏతత్ తర్కయితుం శక్యతే, నిమిత్తాభావస్య దుర్జ్ఞానత్వాత్ । బహూని హి కర్మాణి జాత్యన్తరసఞ్చితాని ఇష్టానిష్టవిపాకాని ఏకైకస్య జన్తోః సమ్భావ్యన్తే । తేషాం విరుద్ధఫలానాం యుగపదుపభోగాసమ్భవాత్ కానిచిల్లబ్ధావసరాణి ఇదం జన్మ నిర్మిమతే, కానిచిత్తు దేశకాలనిమిత్తప్రతీక్షాణ్యాసతే — ఇత్యతః తేషామవశిష్టానాం సామ్ప్రతేనోపభోగేన క్షపణాసమ్భవాత్ న యథావర్ణితచరితస్యాపి వర్తమానదేహపాతే దేహాన్తరనిమిత్తాభావః శక్యతే నిశ్చేతుమ్ । కర్మశేషసద్భావసిద్ధిశ్చ 'తద్య ఇహ రమణీయచరణాః' 'తతః శేషేణ' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యః । స్యాదేతత్ — నిత్యనైమిత్తికాని తేషాం క్షేపకాణి భవిష్యన్తీతి — తత్ న, విరోధాభావాత్ ; సతి హి విరోధే క్షేప్యక్షేపకభావో భవతి ; న చ జన్మాన్తరసఞ్చితానాం సుకృతానాం నిత్యనైమిత్తికైరస్తి విరోధః, శుద్ధిరూపత్వావిశేషాత్ ; దురితానాం తు అశుద్ధిరూపత్వాత్ సతి విరోధే భవతు క్షపణమ్ ; న తు తావతా దేహాన్తరనిమిత్తాభావసిద్ధిః, సుకృతనిమిత్తత్వోపపత్తేః, దురితస్యాప్యశేషక్షపణానవగమాత్ । న చ నిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానాత్ ప్రత్యవాయానుత్పత్తిమాత్రమ్ , న పునః ఫలాన్తరోత్పత్తిః ఇతి ప్రమాణమస్తి, ఫలాన్తరస్యాప్యనునిష్పాదినః సమ్భవాత్ ; స్మరతి హి ఆపస్తమ్బః — 'తద్యథా ఆమ్రే ఫలార్థే నిమితే ఛాయాగన్ధావనూత్పద్యేతే ఏవం ధర్మం చర్యమాణమ్ అర్థా అనూత్పద్యన్తే' (ఆ. ధ. సూ. ౧ । ౭ । ౨౦ । 3) ఇతి । న చ అసతి సమ్యగ్దర్శనే సర్వాత్మనా

కామ్యప్రతిషిద్ధవర్జనం జన్మప్రాయణాన్తరాలే కేనచిత్ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యమ్ , సునిపుణానామపి సూక్ష్మాపరాధదర్శనాత్ ; సంశయితవ్యం తు భవతి ; తథాపి నిమిత్తాభావస్య దుర్జ్ఞానత్వమేవ । న చ అనభ్యుపగమ్యమానే జ్ఞానగమ్యే బ్రహ్మాత్మత్వే కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వభావస్య ఆత్మనః కైవల్యమాకాఙ్క్షితుం శక్యమ్ , అగ్నేరౌష్ణ్యవత్ స్వభావస్యాపరిహార్యత్వాత్ । స్యాదేతత్ — కర్తృత్వభోక్తృత్వకార్యమ్ అనర్థః, న తచ్ఛక్తిః, తేన శక్త్యవస్థానేఽపి కార్యపరిహారాదుపపన్నో మోక్ష ఇతి — తచ్చ న । శక్తిసద్భావే కార్యప్రసవస్య దుర్నివారత్వాత్ । అథాపి స్యాత్ — న కేవలా శక్తిః కార్యమారభతే అనపేక్ష్య అన్యాని నిమిత్తాని ; అత ఏకాకినీ సా స్థితాపి నాపరాధ్యతీతి — తచ్చ న, నిమిత్తానామపి శక్తిలక్షణేన సమ్బన్ధేన నిత్యసమ్బద్ధత్వాత్ । తస్మాత్ కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వభావే సతి ఆత్మని, అసత్యాం విద్యాగమ్యాయాం బ్రహ్మాత్మతాయామ్ , న కథఞ్చన మోక్షం ప్రతి ఆశా అస్తి । శ్రుతిశ్చ — ‘నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ’ (శ్వే. ఉ. ౩ । ౮) ఇతి జ్ఞానాదన్యం మోక్షమార్గం వారయతి ॥

పరస్మాదనన్యత్వేఽపి జీవస్య సర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః, ప్రత్యక్షాదిప్రమాణాప్రవృత్తేరితి చేత్ — న, ప్రాక్ప్రబోధాత్ స్వప్నవ్యవహారవత్ తదుపపత్తేః ; శాస్త్రం చ ‘యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) ఇత్యాదినా అప్రబుద్ధవిషయే ప్రత్యక్షాదివ్యవహారముక్త్వా, పునః ప్రబుద్ధవిషయే — ‘యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్’ (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) ఇత్యాదినా తదభావం దర్శయతి । తదేవం పరబ్రహ్మవిదో గన్తవ్యాదివిజ్ఞానస్య వాధితత్వాత్ న కథఞ్చన గతిరుపపాదయితుం శక్యా । కింవిషయాః పునర్గతిశ్రుతయ ఇతి, ఉచ్యతే — సగుణవిద్యావిషయా భవిష్యన్తి । తథా హి — క్వచిత్పఞ్చాగ్నివిద్యాం ప్రకృత్య గతిరుచ్యతే, క్వచిత్పర్యఙ్కవిద్యామ్ , క్వచిద్వైశ్వానరవిద్యామ్ ; యత్రాపి బ్రహ్మ ప్రకృత్య గతిరుచ్యతే — యథా ‘ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౦ । ౪) ఇతి ‘అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౧) ఇతి చ, తత్రాపి వామనీత్వాదిభిః సత్యకామాదిభిశ్చ గుణైః సగుణస్యైవ ఉపాస్యత్వాత్ సమ్భవతి గతిః । న క్వచిత్పరబ్రహ్మవిషయా గతిః శ్రావ్యతే । తథా గతిప్రతిషేధః శ్రావితః — ‘న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి । ‘బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్’ (తై. ఉ. ౨ । ౧ । ౧) ఇత్యాదిషు తు, సత్యపి ఆప్నోతేర్గత్యర్థత్వే, వర్ణితేన న్యాయేన దేశాన్తరప్రాప్త్యసమ్భవాత్ స్వరూపప్రతిపత్తిరేవేయమ్ అవిద్యాధ్యారోపితనామరూపప్రవిలయాపేక్షయా అభిధీయతే — ‘బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి’ (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇత్యాదివత్ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । అపి చ పరవిషయా గతిర్వ్యాఖ్యాయమానా ప్రరోచనాయ వా స్యాత్ , అనుచిన్తనాయ వా ; తత్ర ప్రరోచనం తావత్ బ్రహ్మవిదో న గత్యుక్త్యా క్రియతే, స్వసంవేద్యేనైవ అవ్యవహితేన విద్యాసమర్పితేన స్వాస్థ్యేన తత్సిద్ధేః ; న చ

నిత్యసిద్ధనిఃశ్రేయసనివేదనస్య అసాధ్యఫలస్య విజ్ఞానస్య గత్యనుచిన్తనే కాచిదపేక్షా ఉపపద్యతే ; తస్మాదపరవిషయా గతిః । తత్ర పరాపరబ్రహ్మవివేకానవధారణేన అపరస్మిన్బ్రహ్మణి వర్తమానా గతిశ్రుతయః పరస్మిన్నధ్యారోప్యన్తే । కిం ద్వే బ్రహ్మణీ పరమపరం చేతి ? బాఢం ద్వే — 'ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారః' (ప్ర. ఉ. ౫ । ౨) ఇత్యాదిదర్శనాత్ । కిం పునః పరం బ్రహ్మ కిమపరమితి, ఉచ్యతే — యత్ర అవిద్యాకృతనామరూపాదివిశేషప్రతిషేధాత్ అస్థూలాదిశబ్దైర్బ్రహ్మోపదిశ్యతే, తత్పరమ్ ; తదేవ యత్ర నామరూపాదివిశేషేణ కేనచిద్విశిష్టమ్ ఉపాసనాయోపదిశ్యతే — 'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౪ । ౨) ఇత్యాదిశబ్దైః, తదపరమ్ । నను ఏవమద్వితీయశ్రుతిరుపరుధ్యేత — న, అవిద్యాకృతనామరూపోపాధికతయా పరిహృతత్వాత్ । తస్య చ అపరబ్రహ్మోపాసనస్య తత్సన్నిధౌ శ్రూయమాణమ్ 'స యది పితృలోకకామో భవతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౨ । ౧) ఇత్యాది జగదైశ్వర్యలక్షణం సంసారగోచరమేవ ఫలం భవతి, అనివర్తితత్వాదవిద్యాయాః ; తస్య చ దేశవిశేషావబద్ధత్వాత్ తత్ప్రాప్త్యర్థం గమనమవిరుద్ధమ్ । సర్వగతత్వేఽపి చ ఆత్మనః, ఆకాశస్యేవ ఘటాదిగమనే, బుద్ధ్యాద్యుపాధిగమనే గమనప్రసిద్ధిః ఇత్యవాదిష్మ 'తద్గుణసారత్వాత్' (బ్ర. సూ. ౨ । 3 । ౨౯) ఇత్యత్ర । తస్మాత్ 'కార్యం బాదరిః' (బ్ర. సూ. ౪ । 3 । ౭) ఇత్యేష ఏవ స్థితః పక్షః ; 'పరం జైమినిః' (బ్ర. సూ. ౪ । 3 । ౧౨) ఇతి తు పక్షాన్తరప్రతిభానమాత్రప్రదర్శనం ప్రజ్ఞావికాసనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౧౪ ॥

అప్రతీకాలమ్బనాధికరణమ్

అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథాఽదోషాత్తత్క్రతుశ్చ ॥ ౧౫ ॥

స్థితమేతత్ — కార్యవిషయా గతిః, న పరవిషయేతి । ఇదమిదానీం సన్దిహ్యతే — కిం సర్వాన్వికారాలమ్బనాన్ అవిశేషేణైవ అమానవః పురుషః ప్రాపయతి బ్రహ్మలోకమ్ , ఉత కాంశ్చిదేవేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? సర్వేషామేవ ఏషాం విదుషామ్ అన్యత్ర పరస్మాద్బ్రహ్మణః గతిః స్యాత్ ; తథా హి 'అనియమః సర్వాసామ్' (బ్ర. సూ. 3 । 3 । 3౧) ఇత్యత్ర అవిశేషేణైవ ఏషా విద్యాన్తరేష్వవతారితేతి । ఏవం ప్రాప్తే, ప్రత్యాహ — అప్రతీకాలమ్బనానితి ; ప్రతీకాలమ్బనాన్వర్జయిత్వా సర్వానన్యాన్వికారాలమ్బనాన్ నయతి బ్రహ్మలోకమ్ — ఇతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే ; న హి ఏవమ్ ఉభయథాభావాభ్యుపగమే కశ్చిద్దోషోఽస్తి, అనియమన్యాయస్య ప్రతీకవ్యతిరిక్తేష్వప్యుపాసనేషూపపత్తేః । తత్క్రతుశ్చ అస్య ఉభయథాభావస్య సమర్థకో హేతుర్ద్రష్టవ్యః ; యో హి బ్రహ్మక్రతుః, స బ్రాహ్మమైశ్వర్యమాసీదేత్ — ఇతి శ్లిష్యతే, 'తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతి' ఇతి శ్రుతేః, న తు ప్రతీకేషు బ్రహ్మక్రతుత్వమస్తి, ప్రతీకప్రధానత్వాదుపాసనస్య । నను, అబ్రహ్మక్రతురపి

బ్రహ్మ గచ్ఛతీతి శ్రూయతే ; యథా పఞ్చాగ్నివిద్యాయామ్ — ‘స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతి’ (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫) ఇతి — భవతు, యత్ర ఏవమ్ ఆహత్యవాద ఉపలభ్యతే ; తదభావే తు ఔత్సర్గికేణ తత్క్రతున్యాయేన బ్రహ్మక్రతూనామేవ తత్ప్రాప్తిః, న ఇతరేషామ్ — ఇతి గమ్యతే ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

విశేషం చ దర్శయతి ॥ ౧౬ ॥

నామాదిషు ప్రతీకోపాసనేషు పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాత్ ఫలవిశేషమ్ ఉత్తరస్మిన్నుత్తరస్మిన్ ఉపాసనే దర్శయతి — ‘యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౧ । ౫) ‘వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨ । ౧) ‘యావద్వాచో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨ । ౨) ‘మనో వావ వాచో భూయః’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౩ । ౧) ఇత్యాదినా । స చ అయం ఫలవిశేషః ప్రతీకతన్త్రత్వాదుపాసనానామ్ ఉపపద్యతే । బ్రహ్మతన్త్రత్వే తు బ్రహ్మణోఽవిశిష్టత్వాత్ కథం ఫలవిశేషః స్యాత్ । తస్మాత్ న ప్రతీకాలమ్బనానామ్ ఇతరైస్తుల్యఫలత్వమితి ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

చతుర్థః పాదః

‘ఏవమేవైష సమ్ప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే’ ఇతి శ్రూయతే । తత్ర సంశయః — కిం దేవలోకాద్యుపభోగస్థానేష్వివ ఆగన్తుకేన కేనచిద్విశేషేణ అభినిష్పద్యతే, ఆహోస్విత్ ఆత్మమాత్రేణేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? స్థానాన్తరేష్వివ ఆగన్తుకేన కేనచిద్రూపేణ అభినిష్పత్తిః స్యాత్ , మోక్షస్యాపి ఫలత్వప్రసిద్ధేః, అభినిష్పద్యత ఇతి చ ఉత్పత్తిపర్యాయత్వాత్ ; స్వరూపమాత్రేణ చేదభినిష్పత్తిః, పూర్వాస్వప్యవస్థాసు స్వరూపానపాయాత్ విభావ్యేత ; తస్మాత్ విశేషేణ కేనచిదభినిష్పద్యత ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః —

సమ్పద్యావిర్భావాధికరణమ్

సమ్పద్యావిర్భావః స్వేనశబ్దాత్ ॥ ౧ ॥

కేవలేనైవ ఆత్మనా ఆవిర్భవతి, న ధర్మాన్తరేణేతి । కుతః ? 'స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' ఇతి స్వశబ్దాత్ ; అన్యథా హి స్వశబ్దేన విశేషణమనవక్ళప్తం స్యాత్ । నను, ఆత్మీయాభిప్రాయః స్వశబ్దో భవిష్యతి — న, తస్యావచనీయత్వాత్ ; యేనైవ హి కేనచిద్రూపేణాభినిష్పద్యతే, తస్యైవ ఆత్మీయత్వోపపత్తేః, స్వేనేతి విశేషణమనర్థకం స్యాత్ ; ఆత్మవచనతాయాం తు అర్థవత్ — కేవలేనైవ ఆత్మరూపేణాభినిష్పద్యతే, న ఆగన్తుకేనాపరరూపేణాపీతి ॥ ౧ ॥

వ్యాఖ్యా

కః పునర్విశేషః పూర్వాస్వవస్థాసు , ఇహ చ స్వరూపానపాయసామ్యే సతీత్యత ఆహ —

ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్ ॥ ౨ ॥

యోఽత్ర అభినిష్పద్యత ఇత్యుక్తః, స సర్వబన్ధవినిర్ముక్తః శుద్ధేనైవ ఆత్మనా అవతిష్ఠతే ; పూర్వత్ర తు — 'అన్ధో భవతి' 'అపి రోదితీవ' 'వినాశమేవాపీతో భవతి' — ఇతి చ అవస్థాత్రయకలుషితేన ఆత్మనా — ఇత్యయం విశేషః । కథం పునరవగమ్యతే — ముక్తోఽయమిదానీం భవతీతి ? ప్రతిజ్ఞానాదిత్యాహ — తథా హి — 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౯ । 3) ఇతి అవస్థాత్రయదోషవిహీనమ్ ఆత్మానమ్ వ్యాఖ్యేయత్వేన ప్రతిజ్ఞాయ, 'అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౧) ఇతి చ ఉపన్యస్య, 'స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇతి చ ఉపసంహరతి ; తథా ఆఖ్యాయికోపక్రమేఽపి 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యాది ముక్తాత్మవిషయమేవ ప్రతిజ్ఞానమ్ । ఫలత్వప్రసిద్ధిరపి మోక్షస్య బన్ధనివృత్తిమాత్రాపేక్షా, న అపూర్వోపజనాపేక్షా । యదపి అభినిష్పద్యత ఇత్యుత్పత్తిపర్యాయత్వమ్ , తదపి న అపూర్వావస్థాపేక్షమ్ — యథా రోగనివృత్తౌ అరోగోఽభినిష్పద్యత ఇతి, తద్వత్ । తస్మాదదోషః ॥ ౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఆత్మా ప్రకరణాత్ ॥ 3 ॥

కథం పునర్ముక్త ఇత్యుచ్యతే, యావతా 'పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇతి కార్యగోచరమేవ ఏనం శ్రావయతి, జ్యోతిఃశబ్దస్య భౌతికే జ్యోతిషి రూఢత్వాత్ ? న చ అనతివృత్తో వికారవిషయాత్ కశ్చిన్ముక్తో భవితుమర్హతి, వికారస్య ఆర్తత్వప్రసిద్ధేరితి — నైష దోషః, యతః ఆత్మైవాత్ర జ్యోతిఃశబ్దేన ఆవేద్యతే, ప్రకరణాత్ ; 'య ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో

విమృత్యుః' (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇతి ప్రకృతే పరస్మిన్నాత్మని న అకస్మాద్భౌతికం జ్యోతిః శక్యం గ్రహీతుమ్ , ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాప్రసఙ్గాత్ ; జ్యోతిఃశబ్దస్తు ఆత్మన్యపి దృశ్యతే — 'తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౧౬) ఇతి । ప్రపఞ్చితం చ ఏతత్ 'జ్యోతిర్దర్శనాత్' (బ్ర. సూ. ౧ । ౩ । ౪౦) ఇత్యత్ర ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యా

అవిభాగేన దృష్టత్వాధికరణమ్

అవిభాగేన దృష్టత్వాత్ ॥ ౪ ॥

పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే యః, స కిం పరస్మాదాత్మనః పృథగేవ భవతి, ఉత అవిభాగేనైవావతిష్ఠత ఇతి వీక్షాయామ్ , 'స తత్ర పర్యేతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౩) ఇత్యధికరణాధికర్తవ్యనిర్దేశాత్ 'జ్యోతిరుపసమ్పద్య' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౩) ఇతి చ కర్తృకర్మనిర్దేశాత్ భేదేనైవావస్థానమితి యస్య మతిః, తం వ్యుత్పాదయతి — అవిభక్త ఏవ పరేణ ఆత్మనా ముక్తోఽవతిష్ఠతే । కుతః ? దృష్టత్వాత్ ; తథా హి — 'తత్త్వమసి' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౭) 'అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ. ఉ. ౧ । ౪ । ౧౦) 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) 'న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౨౩) ఇత్యేవమాదీని వాక్యాన్యవిభాగేనైవ పరమాత్మానం దర్శయన్తి ; యథాదర్శనమేవ చ ఫలం యుక్తమ్ , తత్క్రతున్యాయాత్ ; 'యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి । ఏవం మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ' (క. ఉ. ౨ । ౧ । ౧౫) ఇతి చ ఏవమాదీని ముక్తస్వరూపనిరూపణపరాణి వాక్యాన్యవిభాగమేవ దర్శయన్తి ; నదీసముద్రాదినిదర్శనాని చ । భేదనిర్దేశస్తు అభేదేఽప్యుపచర్యతే 'స భగవః కస్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౪ । ౧) ఇతి, 'ఆత్మరతిరాత్మక్రీడః' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) ఇతి చ ఏవమాదిదర్శనాత్ ॥ ౪ ॥

వ్యాఖ్యా

బ్రాహ్మాధికరణమ్

బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ॥ ౫ ॥

స్థితమేతత్ 'స్వేన రూపేణ' (ఛా. ఉ. ౮ । ౩ । ౪) ఇత్యత్ర — ఆత్మమాత్రరూపేణాభినిష్పద్యతే, న ఆగన్తుకేనాపరరూపేణేతి । అధునా తు తద్విశేషబుభుత్సాయామభిధీయతే — స్వమ్ అస్య రూపం బ్రాహ్మమ్ అపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వావసానం తథా సర్వజ్ఞత్వం

సర్వేశ్వరత్వం చ, తేన స్వరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే । కుతః ? ఉపన్యాసాదిభ్యస్తథాత్వావగమాత్ ; తథా హి ‘య ఆత్మాపహతపాప్మా’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యాదినా ‘సత్యకామః సత్యసఙ్కల్పః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౭ । ౧) ఇత్యేవమన్తేన ఉపన్యాసేన ఏవమాత్మకతామాత్మనో బోధయతి ; తథా ‘స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః’ (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । 3) ఇతి ఐశ్వర్యరూపమావేదయతి, ‘తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి’ (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) ఇతి చ ; ‘సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరః’ ఇత్యాదివ్యపదేశాశ్చ ఏవముపపన్నా భవిష్యన్తీతి ॥ ౫ ॥

వ్యాఖ్యా

చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః ॥ ౬ ॥

యద్యపి అపహతపాప్మత్వాదయో భేదేనైవ ధర్మా నిర్దిశ్యన్తే, తథాపి శబ్దవికల్పజా ఏవ ఏతే ; పాప్మాదినివృత్తిమాత్రం హి తత్ర గమ్యతే ; చైతన్యమేవ తు అస్య ఆత్మనః స్వరూపమితి తన్మాత్రేణ స్వరూపేణ అభినిష్పత్తిర్యుక్తా ; తథా చ శ్రుతిః ‘ఏవం వా అరేఽయమాత్మానన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ’ (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧3) ఇత్యేవంజాతీయకా అనుగృహీతా భవిష్యతి ; సత్యకామత్వాదయస్తు యద్యపి వస్తుస్వరూపేణైవ ధర్మా ఉచ్యన్తే — సత్యాః కామా అస్యేతి, తథాపి ఉపాధిసమ్బన్ధాధీనత్వాత్తేషాం న చైతన్యవత్ స్వరూపత్వసమ్భవః, అనేకాకారత్వప్రతిషేధాత్ ; ప్రతిషిద్ధం హి బ్రహ్మణోఽనేకాకారత్వమ్ ‘న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గమ్’ (బ్ర. సూ. 3 । ౨ । ౧౧) ఇత్యత్ర । అత ఏవ చ జక్షణాదిసఙ్కీర్తనమపి దుఃఖాభావమాత్రాభిప్రాయం స్తుత్యర్థమ్ ‘ఆత్మరతిః’ ఇత్యాదివత్ । న హి ముఖ్యాన్యేవ రతిక్రీడామిథునాని ఆత్మని శక్యన్తే వర్ణయితుమ్ , ద్వితీయవిషయత్వాత్తేషామ్ । తస్మాన్నిరస్తాశేషప్రపఞ్చేన ప్రసన్నేన అవ్యపదేశ్యేన బోధాత్మనా అభినిష్పద్యత ఇత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే ॥ ౬ ॥

వ్యాఖ్యా

ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణః ॥ ౭ ॥

ఏవమపి పారమార్థికచైతన్యమాత్రస్వరూపాభ్యుపగమేఽపి వ్యవహారాపేక్షయా పూర్వస్యాపి ఉపన్యాసాదిభ్యోఽవగతస్య బ్రాహ్మస్య ఐశ్వర్యరూపస్య అప్రత్యాఖ్యానాదవిరోధం బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే ॥ ౭ ॥

వ్యాఖ్యా

సఙ్కల్పాధికరణమ్

సఙ్కల్పాదేవ తు తచ్ఛ్రుతేః ॥ ౮ ॥

హార్దవిద్యాయాం శ్రూయతే — 'స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరః సముత్తిష్ఠన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౨ । ౧) ఇత్యాది । తత్ర సంశయః — కిం సఙ్కల్ప ఏవ కేవలః పిత్రాదిసముత్థానే హేతుః, ఉత నిమిత్తాన్తరసహిత ఇతి । తత్ర సత్యపి 'సఙ్కల్పాదేవ' ఇతి శ్రవణే లోకవత్ నిమిత్తాన్తరాపేక్షతా యుక్తా ; యథా లోకే అస్మదాదీనాం సఙ్కల్పాత్ గమనాదిభ్యశ్చ హేతుభ్యః పిత్రాదిసమ్పత్తిర్భవతి ఏవం ముక్తస్యాపి స్యాత్ ; ఏవం దృష్టవిపరీతం న కల్పితం భవిష్యతి ; 'సఙ్కల్పాదేవ' ఇతి తు రాజ్ఞ ఇవ సఙ్కల్పితార్థసిద్ధికరీం సాధనాన్తరసామగ్రీం సులభామపేక్ష్య ఉచ్యతే ; న చ సఙ్కల్పమాత్రసముత్థానాః పిత్రాదయః మనోరథవిజృమ్భితవత్ చఞ్చలత్వాత్ పుష్కలం భోగం సమర్పయితుం పర్యాప్తాః స్యురితి । ఏవం ప్రాప్తే, బ్రూమః — సఙ్కల్పాదేవ తు కేవలాత్ పిత్రాదిసముత్థానమితి । కుతః ? తచ్ఛ్రుతేః ; 'సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరః సముత్తిష్ఠన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౨ । ౧) ఇత్యాదికా హి శ్రుతిర్నిమిత్తాన్తరాపేక్షాయాం పీడ్యేత ; నిమిత్తాన్తరమపి తు యది సఙ్కల్పానువిధాయ్యేవ స్యాత్ , భవతు ; న తు ప్రయత్నాన్తరసమ్పాద్యం నిమిత్తాన్తరమిష్యతే, ప్రాక్సమ్పత్తేః వన్ధ్యసఙ్కల్పత్వప్రసఙ్గాత్ ; న చ శ్రుత్యవగమ్యేఽర్థే లోకవదితి సామాన్యతో దృష్టం క్రమతే ; సఙ్కల్పబలాదేవ చ ఏషాం యావత్ప్రయోజనం స్థైర్యోపపత్తిః, ప్రాకృతసఙ్కల్పవిలక్షణత్వాన్ముక్తసఙ్కల్పస్య ॥ ౮ ॥

వ్యాఖ్యా

అత ఏవ చానన్యాధిపతిః ॥ ౯ ॥

అత ఏవ చ అవన్ధ్యసఙ్కల్పత్వాత్ అనన్యాధిపతిర్విద్వాన్భవతి — నాస్యాన్యోఽధిపతిర్భవతీత్యర్థః । న హి ప్రాకృతోఽపి సఙ్కల్పయన్ అన్యస్వామికత్వమాత్మనః సత్యాం గతౌ సఙ్కల్పయతి । శ్రుతిశ్చైతద్దర్శయతి — 'అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాꣳశ్చ సత్యాన్కామాꣳస్తేషాꣳ సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧ । ౬) ఇతి ॥ ౯ ॥

వ్యాఖ్యా

అభావాధికరణమ్

అభావం బాదరిరాహ హ్యేవమ్ ॥ ౧౦ ॥

'సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరః సముత్తిష్ఠన్తి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౨ । ౧) ఇత్యతః శ్రుతేః మనస్తావత్సఙ్కల్పసాధనం సిద్ధమ్ । శరీరేన్ద్రియాణి పునః ప్రాప్తైశ్వర్యస్య విదుషః సన్తి, న వా సన్తి — ఇతి సమీక్ష్యతే । తత్ర బాదరిస్తావదాచార్యః శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ అభావం మహీయమానస్య విదుషో మన్యతే । కస్మాత్ ? ఏవం హి ఆహ ఆమ్నాయః — 'మనసైతాన్కామాన్పశ్య రమతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౫) 'య ఏతే బ్రహ్మలోకే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౨ । ౫) ఇతి ; యది మనసా శరీరేన్ద్రియైశ్చ విహరేత, మనసేతి విశేషణం న స్యాత్ ; తస్మాదభావః శరీరేన్ద్రియాణాం మోక్షే ॥ ౧౦ ॥

వ్యాఖ్యా

భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్ ॥ ౧౧ ॥

జైమినిస్త్వాచార్యః మనోవత్ శరీరస్యాపి సేన్ద్రియస్య భావం ముక్తం ప్రతి మన్యతే ; యతః 'స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇత్యాదినా అనేకధాభావవికల్పమామనన్తి । న హి అనేకవిధతా వినా శరీరభేదేన ఆఞ్జసీ స్యాత్ । యద్యపి నిర్గుణాయాం భూమవిద్యాయామ్ అయమనేకధాభావవికల్పః పఠ్యతే, తథాపి విద్యమానమేవేదం సగుణావస్థాయామ్ ఐశ్వర్యం భూమవిద్యాస్తుతయే సఙ్కీర్త్యత ఇత్యతః సగుణవిద్యాఫలభావేన ఉపతిష్ఠత ఇత్యుచ్యతే ॥ ౧౧ ॥

వ్యాఖ్యా

ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః ॥ ౧౨ ॥

బాదరాయణః పునరాచార్యః అత ఏవ ఉభయలిఙ్గశ్రుతిదర్శనాత్ ఉభయవిధత్వం సాధు మన్యతే — యదా సశరీరతాం సఙ్కల్పయతి తదా సశరీరో భవతి, యదా తు అశరీరతాం తదా అశరీర ఇతి ; సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ , సఙ్కల్పవైచిత్ర్యాచ్చ । ద్వాదశాహవత్ — యథా ద్వాదశాహః సత్రమ్ అహీనశ్చ భవతి, ఉభయలిఙ్గశ్రుతిదర్శనాత్ — ఏవమిదమపీతి ॥ ౧౨ ॥

వ్యాఖ్యా

తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః ॥ ౧౩ ॥

యదా తనోః సేన్ద్రియస్య శరీరస్య అభావః తదా, యథా సన్ధ్యే స్థానే శరీరేన్ద్రియవిషయేష్వవిద్యమానేష్వపి ఉపలబ్ధిమాత్రా ఏవ పిత్రాదికామా భవన్తి, ఏవం మోక్షేఽపి స్యుః ; ఏవం హి ఏతదుపపద్యతే ॥ ౧౩ ॥

వ్యాఖ్యా

భావే జాగ్రద్వత్ ॥ ౧౪ ॥

భావే పునః తనోః, యథా జాగరితే విద్యమానా ఏవ పిత్రాదికామా భవన్తి, ఏవం ముక్తస్యాప్యుపపద్యతే ॥ ౧౪ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రదీపాధికరణమ్

ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి ॥ ౧౫ ॥

'భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్' (బ్ర. సూ. ౪ । ౪ । ౧౧) ఇత్యత్ర సశరీరత్వం ముక్తస్యోక్తమ్ ; తత్ర త్రిధాభావాదిషు అనేకశరీరసర్గే కిం నిరాత్మకాని శరీరాణి దారుయన్త్రవత్సృజ్యన్తే, కిం వా సాత్మకాన్యస్మదాదిశరీరవత్ — ఇతి భవతి వీక్షా । తత్ర చ ఆత్మమనసోః భేదానుపపత్తేః ఏకేన శరీరేణ యోగాత్ ఇతరాణి శరీరాణి నిరాత్మకాని — ఇత్యేవం ప్రాప్తే, ప్రతిపద్యతే — ప్రదీపవదావేశ ఇతి ; యథా ప్రదీప ఏకః అనేకప్రదీపభావమాపద్యతే, వికారశక్తియోగాత్ , ఏవమేకోఽపి సన్ విద్వాన్ ఐశ్వర్యయోగాదనేకభావమాపద్య సర్వాణి శరీరాణ్యావిశతి । కుతః ? తథా హి దర్శయతి శాస్త్రమేకస్యానేకభావమ్ — 'స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధా నవధా' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౬ । ౨) ఇత్యాది ; నైతద్దారుయన్త్రోపమాభ్యుపగమేఽవకల్పతే, నాపి జీవాన్తరావేశే ; న చ నిరాత్మకానాం శరీరాణాం ప్రవృత్తిః సమ్భవతి । యత్తు ఆత్మమనసోర్భేదానుపపత్తేః అనేకశరీరయోగాసమ్భవ ఇతి — నైష దోషః ; ఏకమనోనువర్తీని సమనస్కాన్యేవాపరాణి శరీరాణి సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ స్రక్ష్యతి ; సృష్టేషు చ తేషు ఉపాధిభేదాత్ ఆత్మనోఽపి భేదేనాధిష్ఠాతృత్వం యోక్ష్యతే ; ఏషైవ చ యోగశాస్త్రేషు యోగినామనేకశరీరయోగప్రక్రియా ॥ ౧౫ ॥

వ్యాఖ్యా

కథం పునః ముక్తస్య అనేకశరీరావేశాదిలక్షణమైశ్వర్యమభ్యుపగమ్యతే, యావతా 'తత్కేన కం విజానీయాత్' (బృ. ఉ. ౪ । ౫ । ౧౫) 'న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోఽన్యద్విభక్తం యద్విజానీయాత్' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । 30) 'సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైతో భవతి' (బృ. ఉ. ౪ । 3 । 3౨) ఇతి చ ఏవంజాతీయకా శ్రుతిః విశేషవిజ్ఞానం వారయతి — ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి —

స్వాప్యయసమ్పత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి ॥ ౧౬ ॥

స్వాప్యయః సుషుప్తమ్ , 'స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనꣳ స్వపితీత్యాచక్షతే' (ఛా. ఉ. ౬ । ౮ । ౧) ఇతి శ్రుతేః ; సమ్పత్తిః కైవల్యమ్ , 'బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౪ । ౬) ఇతి శ్రుతేః ; తయోరన్యతరామవస్థామపేక్ష్య ఏతత్ విశేషసంజ్ఞాఽభావవచనమ్ — క్వచిత్ సుషుప్తావస్థామపేక్ష్యోచ్యతే, క్వచిత్కైవల్యావస్థామ్ । కథమవగమ్యతే ? యతస్తత్రైవ ఏతదధికారవశాత్ ఆవిష్కృతమ్ — 'ఏతేభ్యో భూతేభ్యః సముత్థాయ తాన్యేవాను వినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీతి' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౨) 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్' (బృ. ఉ. ౨ । ౪ । ౧౪) 'యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయతే న కఞ్చన స్వప్నం పశ్యతి' (బృ. ఉ. ౪ । ౩ । ౧౯), ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః । సగుణవిద్యావిపాకస్థానం తు ఏతత్ స్వర్గాదివత్ అవస్థాన్తరమ్ , యత్రైతదైశ్వర్యముపవర్ణ్యతే । తస్మాదదోషః ॥ ౧౬ ॥

వ్యాఖ్యా

జగద్వ్యాపారాధికరణమ్

జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ ॥ ౧౭ ॥

యే సగుణబ్రహ్మోపాసనాత్ సహైవ మనసా ఈశ్వరసాయుజ్యం వ్రజన్తి, కిం తేషాం నిరవగ్రహమైశ్వర్యం భవతి, ఆహోస్విత్సావగ్రహమితి సంశయః । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ ? నిరఙ్కుశమేవ ఏషామైశ్వర్యం భవితుమర్హతి, 'ఆప్నోతి స్వారాజ్యమ్' (తై. ఉ. ౧ । ౬ । ౨) 'సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి' (తై. ఉ. ౧ । ౫ । ౩) 'తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి' (ఛా. ఉ. ౭ । ౨౫ । ౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభ్య ఇతి । ఏవం ప్రాప్తే, పఠతి — జగద్వ్యాపారవర్జమితి ; జగదుత్పత్త్యాదివ్యాపారం వర్జయిత్వా అన్యత్ అణిమాద్యాత్మకమైశ్వర్యం ముక్తానాం భవితుమర్హతి, జగద్వ్యాపారస్తు నిత్యసిద్ధస్యైవ ఈశ్వరస్య । కుతః ? తస్య తత్ర ప్రకృతత్వాత్ ; అసన్నిహితత్వాచ్చేతరేషామ్ ; పర ఏవ హి ఈశ్వరో జగద్వ్యాపారేఽధికృతః, తమేవ ప్రకృత్య ఉత్పత్త్యాద్యుపదేశాత్ , నిత్యశబ్దనిబన్ధనత్వాచ్చ ; తదన్వేషణవిజిజ్ఞాసనపూర్వకం తు ఇతరేషామణిమాద్యైశ్వర్యం శ్రూయతే ; తేనాసన్నిహితాస్తే జగద్వ్యాపారే । సమనస్కత్వాదేవ చ ఏతేషామనైకమత్యే, కస్యచిత్స్థిత్యభిప్రాయః కస్యచిత్సంహారాభిప్రాయ ఇత్యేవం విరోధోఽపి కదాచిత్స్యాత్ ; అథ కస్యచిత్ సఙ్కల్పమను అన్యస్య సఙ్కల్ప ఇత్యవిరోధః సమర్థ్యేత, తతః పరమేశ్వరాకూతతన్త్రత్వమేవేతరేషామితి వ్యవతిష్ఠతే ॥ ౧౭ ॥

వ్యాఖ్యా

ప్రత్యక్షోపదేశాదితి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేః ॥ ౧౮ ॥

అథ యదుక్తమ్ — 'ఆప్నోతి స్వారాజ్యమ్' (తై. ఉ. ౧ । ౬ । ౨) ఇత్యాదిప్రత్యక్షోపదేశాత్ నిరవగ్రహమైశ్వర్యం విదుషాం న్యాయ్యమితి, తత్పరిహర్తవ్యమ్ ; అత్రోచ్యతే — నాయం దోషః, ఆధికారికమణ్డలస్థోక్తేః । ఆధికారికో యః సవితృమణ్డలాదిషు విశేషాయతనేష్వవస్థితః పర ఈశ్వరః, తదాయత్తైవ ఇయం స్వారాజ్యప్రాప్తిరుచ్యతే ; యత్కారణమ్ అనన్తరమ్ 'ఆప్నోతి మనసస్పతిమ్' (తై. ఉ. ౧ । ౬ । ౨) ఇత్యాహ ; యో హి సర్వమనసాం పతిః పూర్వసిద్ధ ఈశ్వరః తం ప్రాప్నోతీత్యేతదుక్తం భవతి ; తదనుసారేణైవ చ అనన్తరమ్ 'వాక్పతిశ్చక్షుష్పతిః । శ్రోత్రపతిర్విజ్ఞానపతిః' చ భవతి ఇత్యాహ । ఏవమన్యత్రాపి యథాసమ్భవం నిత్యసిద్ధేశ్వరాయత్తమేవ ఇతరేషామైశ్వర్యం యోజయితవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥

వ్యాఖ్యా

వికారావర్తి చ తథా హి స్థితిమాహ ॥ ౧౯ ॥

వికారావర్త్యపి చ నిత్యముక్తం పారమేశ్వరం రూపమ్ , న కేవలం వికారమాత్రగోచరం సవితృమణ్డలాద్యధిష్ఠానమ్ ; తథా హి అస్య ద్విరూపాం స్థితిమాహ ఆమ్నాయః — 'తావానస్య మహిమా తతో జ్యాయాꣳశ్చ పూరుషః । పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' (ఛా. ఉ. 3 । ౧౨ । ౬) ఇత్యేవమాదిః । న చ తత్ నిర్వికారం రూపమ్ ఇతరాలమ్బనాః ప్రాప్నువన్తీతి శక్యం వక్తుమ్ అతత్క్రతుత్వాత్తేషామ్ । అతశ్చ యథైవ ద్విరూపే పరమేశ్వరే నిర్గుణం రూపమనవాప్య సగుణ ఏవావతిష్ఠన్తే, ఏవం సగుణేఽపి నిరవగ్రహమైశ్వర్యమనవాప్య సావగ్రహ ఏవావతిష్ఠన్త ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౧౯ ॥

వ్యాఖ్యా

దర్శయతశ్చైవం ప్రత్యక్షానుమానే ॥ ౨౦ ॥

దర్శయతశ్చ వికారావర్తిత్వం పరస్య జ్యోతిషః శ్రుతిస్మృతీ — 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః' (ము. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౧)(క. ఉ. ౨ । ౨ । ౧౫) ఇతి, 'న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాఙ్కో న పావకః' (భ. గీ. ౧౫ । ౬) ఇతి చ । తదేవం వికారావర్తిత్వం పరస్య జ్యోతిషః ప్రసిద్ధమిత్యభిప్రాయః ॥ ౨౦ ॥

వ్యాఖ్యా

భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ ॥ ౨౧ ॥

ఇతశ్చ న నిరఙ్కుశం వికారాలమ్బనానామైశ్వర్యమ్ , యస్మాత్ భోగమాత్రమేవ ఏషామ్ అనాదిసిద్ధేనేశ్వరేణ సమానమితి శ్రూయతే — 'తమాహాపో వై ఖలు మీయన్తే లోకోఽసౌ' ఇతి 'స

యథైతాం దేవతాꣳ సర్వాణి భూతాన్యవన్త్యేవꣳ హైవంవిదꣳ సర్వాణి భూతాన్యవన్తి' 'తేనో ఏతస్యై దేవతాయై సాయుజ్యꣳ సలోకతాం జయతి' (బృ. ఉ. ౧ । ౫ । ౨౩)
ఇత్యాదిభేదవ్యపదేశలిఙ్గేభ్యః ॥ ౨౧ ॥

వ్యాఖ్యా

నను ఏవం సతి సాతిశయత్వాదన్తవత్త్వమ్ ఐశ్వర్యస్య స్యాత్ ; తతశ్చ ఏషామావృత్తిః ప్రసజ్యేత — ఇత్యతః ఉత్తరం భగవాన్బాదరాయణ ఆచార్యః పఠతి —

అనావృత్తిః శబ్దాదనావృత్తిః శబ్దాత్ ॥ ౨౨ ॥

నాడీరశ్మిసమన్వితేన అర్చిరాదిపర్వణా దేవయానేన పథా యే బ్రహ్మలోకం శాస్త్రోక్తవిశేషణం గచ్ఛన్తి — యస్మిన్నరశ్చ హ వై ణ్యశ్చార్ణవౌ బ్రహ్మలోకే తృతీయస్యామితో దివి, యస్మిన్నైరం మదీయం సరః, యస్మిన్నశ్వత్థః సోమసవనః, యస్మిన్నపరాజితా పూర్బ్రహ్మణః, యస్మింశ్చ ప్రభువిమితం హిరణ్మయం వేశ్మ, యశ్చానేకధా మన్త్రార్థవాదాదిప్రదేశేషు ప్రపఞ్చ్యతే — తే తం ప్రాప్య న చన్ద్రలోకాదివ భుక్తభోగా ఆవర్తన్తే । కుతః ? 'తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి' (ఛా. ఉ. ౮ । ౬ । ౬)(క. ఉ. ౨ । ౩ । ౧౬) 'తేషాం న పునరావృత్తిః' (బృ. ఉ. ౬ । ౨ । ౧౫) 'ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే' (ఛా. ఉ. ౪ । ౧౫ । ౫)
'బ్రహ్మలోకమభిసమ్పద్యతే' (ఛా. ఉ. ౮ । ౧౫ । ౧) 'న చ పునరావర్తతే' ఇత్యాదిశబ్దేభ్యః । అన్తవత్త్వేఽపి తు ఐశ్వర్యస్య యథా అనావృత్తిః తథా వర్ణితమ్ — 'కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమ్' (బ్ర. సూ. ౪ । ౩ । ౧౦) ఇత్యత్ర ; సమ్యగ్దర్శనవిధ్వస్తతమసాం తు నిత్యసిద్ధనిర్వాణపరాయణానాం సిద్ధైవ అనావృత్తిః ; తదాశ్రయణేనైవ హి సగుణశరణానామప్యనావృత్తిసిద్ధిరితి । అనావృత్తిః శబ్దాదనావృత్తిః శబ్దాత్ — ఇతి సూత్రాభ్యాసః శాస్త్రపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥ ౨౨ ॥

వ్యాఖ్యా

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య

శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ శారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యే

చతుర్థోఽధ్యాయః ॥

ఇతి శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసాసూత్రభాష్యం సమ్పూర్ణమ్ ॥